

MILA ČOBANSKI
ZVONIMIR GOLUBOVIĆ
ŽIVAN KUMANOV

*NOVI SAD
U RATU
I REVOLUCIJI*

INSTITUT ZA IZUČAVANJE ISTORIJE VOJVODINE

Edicija »Vojvodina u borbi«

SERIJA HRONIKE

Knjiga 13

Redakcija

Zvonimir Golubović, dr Danilo Kecić, dr Jan Kmeć, mr Ranko Končar, Dura Laćak, dr Šandor Mesaroš, Živan Milisavac, Novak Petrović, Sreta Savie, Magda Simin i Živan Tadić

Urednici

**Sreta Savić, general-potpukovnik
dr Danilo Kecić**

**MILA ČOBANSKI
ZVONIMIR GOLUBOVIĆ
ŽIVAN KUMANOV**

**NOVI SAD
U RATU I REVOLUCIJI**

1941 – 1945.

KNJIGA I

Novi Sad, 1976.

Recenzenti
dr Pero Damjanović
dr Nikola Petrović

Redaktor
dr Nikola Petrović

Sredstva za izdavanje ove knjige obezbedili su Pokrajinski odbor SUBNOR-a Novi Sad, Opštinski odbor SUBNOR-a Novi Sad, SIZ za naučni rad Vojvodine i Skupština opštine Novi Sad.

PREDGOVOR

Ova kronika rezultat je višegodišnjeg naučno-istraživačkog rada troje autora u brojnim arhivima, institutima, muzejima i njima srodnim ustanovama u zemlji i u SR Mađarskoj. U uvodnom delu knjige obrađeni su najznačajniji događaji od nastanka Novog Sada do aprila 1941. godine, sa posebnim naglaskom na razvitak revolucionarnog radničkog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije između dva svetska rata. Glavni deo knjige obuhvata vreme od izbijanja aprilskog rata 1941. do kraja februara 1942. godine. Ovakva kronološka podela je uslovljena razvitkom narodnooslobodilačke borbe u Novom Sadu i predstavlja određenu istorijsku celinu.

U drugoj knjizi obrađuju se događaji od marta 1942. do kraja maja 1945. godine. Na kraju druge knjige dati su pojedini prilozi, spiskovi, biografije i registri.

Prihvatajući se ovog posla bili smo svesni da će rad na ovim dvema knjigama biti vrlo složen i dug. jer je to kronika grada koji je imao izuzetno značajnu i bogatu revolucionarnu prošlost, bio i ostao značajno kulturno, administrativno, industrijsko i političko središte Vojvodine. Valjalo je izvršiti što potpuniju i objektivniju rekonstrukciju događaja koji su se odigrali u Novom Sadu od 1941. do 1945. Moralo se voditi računa i o tom da će knjiga poslužiti kao korisno štivo za zavičajnu istoriju u školama i drugim obrazovnim ustanovama; da će koristiti društveno-političkim organizacijama za obeležavanje pojedinih jubileja; da će muzejima i sličnim ustanovama koristiti kao istorijska podloga za izložbe i druge manifestacije; da će naučnim, kulturnim i drugim radnicima dobro doći za dalji rad na obradi našeg narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije.

Koliko smo u tim nastojanjima uspeli najbolje će ceniti čitaoci. Pri tim ocenama valja uzeti u obzir i one probleme koji su stajali pred autorima a to su: mali broj originalnih dokumenata i malobrojnost memoarske građe uz sve prisut-

ne slabosti ove vrste istorijskih izvora. Treba imati u vidu i to da je gotovo sav rukovodeći kadar iz. prve ustaničke godine izginuo te da preživeli učesnici, ma koliko da se dobro sećaju događaja vezanih za njih same, s obzirom na ilegalne uslove rada, niti su znali, niti su mogli znati, šta su sve radili njihovi saborci koji nisu preživeli rat. Takođe se nisu mogli anketirati ni svi oni koji su dočekali oslobođenje. Uz to valja napomenuti da je rad u pojedinim arhivima bio otežan zbog nesređenosti pojedinih fondova, nedostatka naučno obaveštajnih sredstava o arhivskim fondovima i građi kao i to da se jedan deo građe još uvek tretira kao recentan ili da je nedostupan istraživačima.

Iz karakteristika postojeće istorijske građe pretežno su proistekle i slabosti većine do sada napisanih radova, posvećenih nedavnoj istorijskoj prošlosti naših naroda i narodnosti: nekompletnost faktografije, regionalnost, jednostranost u pogledu tematske obrade i slično.

Nepotrebno je da ovde nabrajamo sve arhive, muzeje, biblioteke i druge ustanove u zemlji i inostranstvu gde su vršena istraživanja. U radu na knjizi najviše smo se koristili dokumentima i građom koja je arhivski pohranjena u Istoriskom arhivu PK SKS za Vojvodinu, a sada se nalazi u Muzeju socijalističke revolucije Vojvodine u Novom Sadu. Pregledali smo sve one materijale i objavljene radove u kojima smo mogli pronaći direktne ili indirektne podatke za našu temu.

Svesni smo da u knjizi neki detalji nisu obrađeni ili su možda nedovoljno obrađeni. Do toga je došlo isključivo usled ne raspolaganja potrebnim podacima. Zato se izvinjavamo svima onima kojima smo na taj način učinili nepravdu. Istovremeno molimo sve one koji uoče i neke druge Dropuste u knjizi ili imaju nove sugestije, da nam na to ukažu i skrenu pažnju kako bi se u drugoj knjizi izbegle ili bile na neki način ispravljene.

Na kraju smatramo za: svoju prijatnu dužnost i obavezu da se zahvalimo svima onima koji su nam na bilo koji način pomogli u toku rada na knjizi. Veliku zahvalnost dugujemo Ovštinskom odboru SUB NOR-a Novi Sad, a posebno nekim njegovim članovima, koji su nam pružili vrlo povoljne uslove za rad, pa je zahvaljujući toj pomoći pisanje ove knjige znatno ubrzano i uspešno završeno.

Autori

Novi Sad, oktobra 1976.

Nastanak i razvitak radničkog pokreta
u Novom Sadu do 1941. godine

NASTANAK I RAZVITAK RADNIČKOG POKRETA U NOVOM SADU DO 1941. GODINE

Nastanak i razvitak Novog Sada do 1918.

Uslovi za razvitak starih naselja i podizanje novih nastali su u Vojvodini tek po isterivanju Turaka iz tih krajeva. Turci su vladali u Bačkoj od 1542. do 1687, a u Banatu do 1718. godine. Za njihove vladavine u Bačkoj, usled stalnih ratova, stanovništvo je bilo razređeno, siromašno, zemlja zapuštena, obrasla šipragom i korovom, stara sela propala, a nova se sastojala iz nekoliko primitivno sazidanih kuća. Ekonomski i vojnički interesi Austrije, koja je zagospodarila ovim krajevima, zahtevali su da se opustošena i zapuštena zemlja sa razređenim stanovništvom što pre naseli. Među prvim naseljima, koja nastaju po isterivanju Turaka, bio je i Novi Sad.

Naselje od dvadesetak stanovnika nastalo je 1694. u jugoistočnom delu Panonske nizije na močvarnom tlu Dunava, koji je još u vreme Rimljana spajao Balkan sa raznim varvarskim plemenima nastanjenim severno od Dunava, a kasnije postao jedan od glavnih puteva Evrope. Pogodan geografski položaj, na glavnoj evropskoj vodenoj arteriji, koja ga je otvarala prema srednjoj Evropi i Istoku, uticao je na njegov razvoj, i naselje se već do sredine XVIII veka razvilo u živ zanatlijsko-trgovački, a u kasnijem periodu i u ekonomski, kulturni i politički centar Vojvodine. Sa ekonomskim razvitkom bilo je u stalnom porastu i njegovo stanovništvo, i Novi Sad je od 1.000 stanovnika krajem XVII veka porastao do 1739. na oko 5.000.¹

Usled stalnog razlivanja Dunava i močvarnog tla, najstarije naselje bilo je kod Klise. Novi Sad je podignut nešto južnije od Klise bliže reci, na zemljištu koje je Dunav u vreme nastanka naselja rede plavio. »Zlatne grede«, koje su bile sasvim retko plavljene, pružale su vrlo povoljne uslove za izgradnju naselja i glavnih ulica po njihovim te-

¹ *Vojvodina 1*, Novi Sad 1924, 46, 49, 88.

meljima, a naročito kasnije kad su one počele predstavljati neku vrstu aluvijalne terase. Tek u XX veku grad se počeo širiti i na najnižem terenu s leve strane Dunava, čija je nadmorska visina 76 metara.

Neposredan nastanak Novog Sada povezan je sa izgradnjom mostobrana na levoj obali Dunava, kada je, usled opasnosti od nove turske najezde, austrijska vojna uprava počela da izvodi fortifikacione radove na Petrovaradinskoj tvrđavi, pa i mostobran na levoj obali Dunava. Istovremeno sa izgradnjom mostobrana, niklo je i naselje civilnog stanovništva koje je dobilo naziv »Racka varoš prekodunavska«. Graditelji naselja su Srbi, koji su glavno stanovništvo ovih krajeva sve do druge polovine XVIII veka, kada ponovo nastaju velike etnografske promene u Vojvodini usled kolonizacije koju vrši austrijski dvor raznim narodima. Naselje je kasnije dobilo ime Petrovaradinski Šanac.

Najstariji deo grada su ulice Miiletićeva, Grčkoškolska, Zlatne grede, Dunavska ulica, Svetozara Markovića, delimično Temerinska i Futoška. Tokom XVIII veka izgrađeni su delovi uz Temerinsku i Kisačku ulicu. Do prve polovine XVIII veka grad je imao trgovačko-zanatlijsko obeležje, ali kada je već u prvoj polovini XVIII veka počelo naseljavanje i seljačkim življem na teritoriju današnje Podbare, Salajke i Rotkvarije, grad menja svoju prvobitnu fizionomiju. Posle Varadinskog Šanca, najstariji deo grada je onaj oko Almaške crkve, koji su naselili Srbi iz komorskog sela Almaša dvadesetih godina XVIII veka. Donji deo ovog naselja, onaj koji se graničio močvarnim terenom prema Dunavu, nazvan je Podbara. Stanovnici su bili siromašni seljaci napoličari, pa nadničari bez određenog zanimanja i »hajoši« (radnici na brodovima i dereglijama) nastanjeni u prizemljušama od naboja duž uskih ulica punih blata i barskog smrada. Istovremeno sa naseljavanjem Podbare naseljava se i Rotkvarija od strane Srba iz južne Ugarske, Srema i Banata. Stanovnici ovog kraja Novog Sada bavili su se baštovanlukom po je po njima ovaj deo grada nazvan Rotkvarija. Obuhvatala je teritoriju između Kisačke i Futoške ulice, nije imala fizionomiju oformljenog naselja, nego je više podsećala na razbacane salaše. Kada je u drugoj polovini XVIII veka sagrađena Jovanovska crkva, po njoj je i taj deo Rotkvarije, gde se crkva nalazila, nazvan Jovanovski kraj. Obuhvatao je teritoriju oivičenu ulicama Lukijana Mušickog, Zmaj Ognjena Vuka, Rusinskom, Slovačkom i Masarikovom ulicom. I almaški kraj i Rotkvarija stradali su u buni 1849. godine. Na opustošenom tlu u dru-

soj polovini XIX veka izrastala je nova Podbara sa kućama od tvrdog materijala, kaldrmom u glavnim ulicama i raznovrsnijim stanovništvom. Nakon bune pa do kraja prvog svetskog rata izgrađen je potpuno i Jovanovski kraj. Tokom prve polovine XIX veka izgrađen je i zapadni deo grada, a za poslednjih 100 godina i južni, zapadni i severni delovi.²

Bačka je do kolonizacije još uvek bila slabo naseljena usled ratova koje je Austrija vodila za konačno oslobođenje ovih krajeva od Turaka. U celoj Bačkoj bilo je 115.000 stanovnika u 1720. godini. Srba je bilo 76.000, jugoslovenskih katolika 33.000, Mađara 5.000, Nemaca 750. Do 1785. već je bilo 227.000 stanovnika, od čega Srba 83.316. Iz ovoga se vadi da se broj stanovnika u opustošenoj Bačkoj počeo povećavati tek dvadesetih godina XVIII veka. U prvom periodu kolonizacijama, a tek kasnije prirodnim putem. Kolonizacije je sprovodila Austrija, rukovodena u to vreme merkantilističkom i odbrambenom politikom, jer je na taj način želela da poveća državne prihode i da osigura zemlju od novih turskih napada. Usled toga se i kolonizacije vrše ne unutar Austrije, iz jednog kraja u drugi, već iz drugih zemalja — Nemačke, Francuske, itd. Nemci su se naseljavali naročito od 1720. do 1790. I Mađari u toku XVIII veka sve više naseljavaju Bačku, naročito od 1730, a pogotovu posle nagodbe između Austrije i Mađarske. Slovaci u Petrovcu, Kisaču i Gložanu naseljeni su 1745, Rusini u Krsturu i Kucuri 1743, 1746. i 1763.

I Novi Sad od kraja druge polovine XVIII veka dobija sve šarolikije stanovništvo. Do tog vremena gotovo potpuno srpsko mesto, on tada u svoju sredinu prima razne narodnosti. Kad su Turci oteli natrag Beograd i Srbiju 1739, prešlo je u Bačku dosta Srba iz tih krajeva sklanjajući se pred Turalma i tražeći bolje uslove života i rada, a u Novi Sad Jevreji, Grci, Jermeni i Nemci iz Beograda. Tada se u Novom Sadu formirala prilično jaka kolonija Jermena prebeglih iz Beograda, i njihovi tragovi videli su se sve doskora u crkvi koja je ne tako davno porušena usled izgradnje Novog Sada. Nemci su se naselili i u Zemunu i Sremskim Karlovcima, ali najviše ih se doselilo u Petrovaradinski Šanac,

² Enciklopedija Leksikografskog zavoda, Zagreb, knjiga 5, 454; Andrija Sečujski, Podbara pod zaštitom, Naš dom, list stambenog preduzeća Novi Sad, br. 83 i 97.

kako se grad sve do tada zvao.³ Ovim doseljavanjem grad guhi ne samo etnički karakter, već i dotadašnje ime, i postaje Neoplanta, Neusatz. Još privlačniji za naseljavanje postao je kada se ukidanjem Granice u Bačkoj ukida i komorsko-graničarska uprava u Novom Sadu, i kada, nešto kasnije, godine 1748, ukazom Marije Terezije postaje slobodni kraljevski grad s vlastitom upravom (magistratom). Slobodni gradovi nastaju kada Bečki dvor, radi ostvarenja merkantilističkih ideja, radi unapređenja državnih finansi ja i stvaranja novih mogućnosti za narasle potrebe vojnog budžeta, donosi čitav niz privilegija i patenata kojima se daju posebne povlastice pojedinim krajevima, gradovima i mestima. Taj status u Bačkoj dobijaju Novi Sad, Sombor i Subotica. Kao slobodan kraljevski grad, Novi Sad je još više privlačio seljački element sa okolnih feudalnih imanja, a povoljni uslovi za ekonomski razvitak zanatlije i trgovce, i time se sve više pretvarao u trgovačko-zanatlijski centar, a u XIX veku u administrativno, kulturno, prosvetno i političko središte.⁴

Izvesnu sliku života u gradu u to vreme daje Milhior Erdujhelji. Godina 1748. bila je prekretnica, početak potonjeg razvoja.

Proizvodi zanatstva nalaze tada već takvu prođu u Novom Sadu usled toga što se obližnje ratarsko stanovništvo iz Bačke i Srema sakupljalo na našoj pijaci, da je zanatlija svekolike potrebe obilno mogao pokriti prodajom svoje rukotvorine ... Stanovništvo se podjednako množi, radinost i trgovina se brzo dižu, kulturni život se razvija. Priznata je stvar da je u ovo doba među varošima Ugarske, posle Pešte, Novi Sad najbrže napredovao. Uzrok tome razvitku leži poglavito u njegovoj radinosti i trgovini. Sve je brujalo ovde od vredne živahnosti naših zanatlija i trgovaca, koji stvorise ovde blagostanje i cvetanje.

Gradsko područje tada je obuhvatalo Prater (šuma blizu Futoga), Čenej, Slanu Baru i Liman. Sem zanata i trgovine, u okolini Novog Sada razvijalo se gajenje volova. Stočarstvo je u XVIII veku bilo osobito važan ogranak poljoprivrede, važan za stanovnike slobodnih kraljevskih gradova.

³ Dr Stevan Mezei, *Razvoj industrije u Bačkoj*, Novi Sad 1959, 70; *Vojvodina I*, 51, 52, 114, 912; Dušan Popović, *Srbi u Bačkoj do kraja XVIII veka*, Beograd 1952, 40, 41.

⁴ *Enciklopedija Leksikografskog zavoda* 5, 454; *Enciklopedija Jugoslavije*, knjiga 6, Zagreb.

slobodnih graničarskih komuni teta, kao i za spahijska ili graničarska sela. Roba se donosila iz cele Evrope, pa i iz Azije i Afrike. U grad su dolazili trgovci iz drugih mesta i oblasti — Šlezije, Tirola i mnogih drugih. Trgovalo se kožom, lanenom i vunenom robom, suknom, platnom, šećerom, kafom, biberom, medom, voskom, hranom, kasnije sve više žitom i drugim proizvodima, a uvozili su se fabrikati usled nerazvijenosti industrije. Dunav, Sava i Tisa omogućavali su vrlo živ saobraćaj, a time i razvitak trgovine. Broj trgovaca je brzo rastao, i najveći broj bio ih je u Novom Sadu, a svaki je imao dve do tri lađe. Bila je razvijena i trgovina stokom. Trgovalo se po vašarima širom Mađarske i Austrije. Kao jednu od okolnosti za uspešan razvitak trgovine Vasa Stajić ističe i to što je Vojvodina kroz celo XVIII stoleće granična oblast Austrije, graničeći se sa Turskom, sa kojom je Austrija već požarevačkim mirom (1718) dobila i trgovinski ugovor — trgovci Austrije i Turske mogli su nesmetano trgovati u obe carevine.

Pored trgovine, zanatstvo je bilo jedna od najvažnijih grana proizvodnje, ne samo u Novom Sadu već i u Bačkoj. Još u godini karlovačkog mira, 1699, pominje se u Bačkoj 298 zanatlijskih radionica. Od zanata u gradu je najviše bilo berbera, dundera (cimermana), kazandžija, ćurčija, čizmara, cipelara, opančara, kujundžija, kovača, kolara, užara, kabaničara, abadžija, krojača, kapadžija, mesara, sapundžija, staklara, stolara, pekara i voskara.

Kolonizacijom Bačke u XVIII veku i nestajanjem pustara, jer su bile naseljene novim življem, opadalo je i stočarstvo, a sve više je preovlađivala poljoprivreda a sa njom i trgovina žitarskim proizvodima. Ovim je bilo oštećeno gradsko stanovništvo Novog Sada. Novosadski magistrat tužio se 1770. na kolonizaciju kao na glavni uzrok siromašenja građanstva. Pre 15 godina, tužio se on, moglo se na pustarama držati i 30.000 grla stoke, na preostalim se može držati samo oko 4.000 grla. I 1781. tužio se Magistrat: »Sad u Bačkoj ima svega još četiri nekolonizovane pustare; zato u Novom Sadu samo još dva stočara gaje volove i drže ergele na komorskoj pustari, dok ostala petnaestorica preko leta gaje kupljene volove na malim pašnjacima...«

Iako su se zanatstvo i trgovina brzo razvijali u Novom Sadu, a počinje i razvitak manufakture u XVIII veku, ipak se industrija počela razvijati tek sredinom XIX veka. Uzrok leži u privrednoj politici Austrije, koja forsirano razvija svoju industriju na račun provincije, i unapređuje samo one grane koje ne ometaju njen privredni razvoj i koje unapređuju in-

dustriju u centralnom delu zemlje. Novi Sad je osnovao samo nekoliko industrijskih preduzeća u to vreme. Jedna od najstarijih industrijskih grana u Bačkoj bila je svilarstvo. Novosadski magistrat, da bi povećao gradske prihode, osniva svilaru, pivaru i mlin za prerađu duvana u burmut i tako udara prve temelje gradske industrije. »Naše prve beleške o svilodeliju su iz godine 1765... Grad je svilaru podigao zato da bi njegova sirotinja dobijala zaradu i da se čaure ovde dobivene ne bi razmotavale u Irigu ili Oseku.« Ova svilara je 1827. došla u privatne ruke. »... 23. aprila 1827. izašao je pred Magistrat Komorin fiškal Toma Greguš, od Komore aktiviziran 14. III 1827, da ovdašnju zgradu Fabrike svile, i sve što joj pripada, preda bečkim grosistima Hofman i sinovi, i Lazaru Gutmanu Goldštajnu, koji su sve takve fabrike u Austriji, dale i ovdašnju, zakupili za 20 godina.. ,⁵

Brzo razvijanje zanata, pa donekle i manufakturnog načina proizvodnje i trgovine, bili su baza i za razvitak prosvete i kulture u XVIII veku u Novom Sadu. Tada su udareni temelji školstvu, pozorišnoj umetnosti, slikarstvu, literaturi i dr. Otvorena je prva škola, prve knjižare, javljaju se prvi slikari, prvi literati, duboresci, prve pozorišne grupe. Srbi se u to vreme školuju van pokrajine, uglavnom u Rusiji, Mađarskoj i čehoslovačkoj. U Duhovnoj akademiji u Kijevu od 1721. do 1762. učilo je 28 Srba, 1764. bilo je 24 učenika u Požunu, do 1768. izdržavao je temišvarski episkop Vikentije Jovanović 20 Srba studenata visokih škola u Beču.

Prvu školu u Novom Sadu sa latinskim nastavnim jezikom osnovao je tridesetih godina XVIII veka vladika Visarion Pavlović. Škola je bila na latinskom jeziku, jer je u XVIII veku pa sve do 1845. godine u Austriji u javnom životu bio u upotrebi latinski jezik. Godine 1789. pretvorena je u potpunu gimnaziju. Osposobljavala je Srbe za javne i privatne službe. Školovala su se deca oba pola ne samo iz Novog Sada i okoline, već i deca iz krajeva pod turskom upravom. U 1774. škola ima 230 učenika, od toga 32 devojčice i 42 učenika sa

⁵ Dr Stevan Mezei, nav. delo, 57, 66; Stojadin Kalember, *Novi Sad od postanka do danas, Naš dom*, br. 54, 55 (dalje S. Kalember, *Novi Sad od postanka ...*); Vasa Stajić, *Građansko društvo i seljaci*, Vojvodina II, Novi Sad 1940, 190—195, 209, 210.

strane. Učitelji su bili, pored drugih, i Zaharije Orfelin, ume-tnik i književnik, kao i Jovan Rajić, istoričar.⁶

Značaj Novog Sada postaje još veći u drugoj polovini XIX veka a njegov privredni i kulturni razvitak još brži izgradnjom železnice ^ruga Pešta—Subotica—Novi Sad. Izgradnjom železničke pruge, mosta preko Dunava i tunela ispod Petrovaradinske tvrđave 1881—1883, grad dobija i železničku vezu sa jugom i severom, i time postaje još otvoreniji kako prema Balkanu, tako i prema severa, pogotovu što je i Srbija u to vreme izgradila železnički most kod Beograda. Sva važ-nija zbivanja u Evropi u to doba imaju sve većeg odraza u Vojvodini. Već početkom XIX veka Novi Sad je privredno i politički, društveno i kulturno prednjačio ispred svih tadašnjih srpskih gradova. Sve brže raste stanovništvo, otvaraju se nove škole, kulturne ustanove, razvija zanatstvo i industrija i sa njima i radnička klasa, grad se sve više širi i izgra-đuje.

Dok je sedamdesetih godina XVIII veka imao oko 8.000 stanovnika, dvadesetih godina XIX veka porastao je na preko 20.000, od toga bilo je 2/3 Srba, preko 100 jevrejskih porodica, preko 200 Rusina. Bilo je i Nemaca. Tridesetih godina ima oko 25.000 žitelja. Broj stanovnika i dalje raste sve do 1849. godine, kada doživljava katastrofu. Tada je Novi Sad u bum godine 1849. popaljen i porušen, tako da je stanovniš-tvo smanjeno na trećinu. U godini 1850. ima svega 7.182 sta-novnika ii tek je do 1870. porastao na oko 19.000.

U gradu je otvorena srpska gimnazija 1810, i do 1865. pretvorena u višu. U njoj su ili učili ili bili profesori zna-meniti kulturni d javni radnici toga doba. Prvi direktor no-vootvorene srpske gimnazije — od 1819. do 1833 — je Pavel Jozef Šafarik, Slovak, poznati filolog i istoričar, a među prvim profesorima su Đorđe Magarašević, koji je 1825. po-krenuo izlaženje časopisa *Srpski letopis*, prvi književni i na-učni časopis južnih Slovena, književnik Milovan Vidaković, zatim Jovan Hadžić Svetić, jedan od osnivača Matice srpske. U gimnaziji su se školovali, pored drugih, Dura Daničić, fi-lolog, Svetozar Miletić, političar i pisac, pesnik Zmaj Jovan Jovanović.

Otvoren je i priličan broj škola. Krajem prve polovine XIX veka radile su trd srpske osnovne škole i tri katoličke, dve srpske filijalne škole kod Jovanovske i Almaške crkve

⁶ Vasa Stajić, *Građansko društvo i seljaci*, 166, 167, 168; S. Kalember, *Novi Sad od postanka, Naš dom*, br. 54, 55.

i grčka škola. Postoji i srpska čitaonica, nekoliko štamparija i dve knjižare, štampa je bila obimna. U Novi Sad je preneti i Matica srpska iz Budimpešte.

I pozorišna kultura počela je da se razvija sve brže. Njeni zamci su u XVIII veku. To su bile dačke diletantske družine. Četrdesetih godina XIX veka postojala je leteća diletantska družina. U Novom Sadu je oko četrdesetih godina gostovao i Joakim Vujić sa svojom grupom, a i pozorišne družine iz drugih gradova Austro—Ugarske, koje su davale predstave na nemačkom i mađarskom jeziku. Srpsko narodno pozorište osnovano je 1863. Kako nije bilo pozorišne zgrade, predstave su davane u hotelskim salama, kao u sali hotela »Sunce«, u dvorani hotela »Jelisaveta« (danas Hotel »Vojvodina«). Godine 1872. Novi Sad dobija stalnu pozorišnu zgradu na današnjem Trifkovićevom trgu. Kada je 1892. pozorištu otkazan zakup, ponovo je ostalo bez svoje zgrade sve dok veleposednik Lazar Dunderski nije podigao pozorišnu zgradu o svom trošku u baš ti hotela »Vojvodina« godine 1894.

U XIX i u prve dve decenije XX veka grad dobija mnoge važne objekte i lepe građevine kojii su značili dalje unapređenje Novog Sada i njegovog društvenog života. Poštansku ekspediciju dobio je 1852, kao filijalu petrovaradinske pošte, pristanište na Dunavu izgrađeno je 1853, novosadska svilara proširena je 1884, plinara je podignuta 1888, jedno kupatilo 1889, električna centrala 1910, bolnica 1909. Već krajem XVIII veka grad je imao lepih zgrada, kao što je bilo nekoliko crkava, kafana, kuća Hadži Svetića, danas bioskop »Zvezda« i dr. Ali sve što je bilo od kraja XVII veka izgrađeno, više-manje je porušeno 1849. Grad je posle bune odmah počeo da se obnavlja i do prvog svetskog rata podignut je niz velikih zgrada. Među njima su Gradska kuća iz 1895, banka na uglu Miletićeve i Grčkoškolske ulice 1896, Miletićeva osnovna škola u Nikolajevskoj porti 1872, Sinagoga i Jevrejska škola 1908, zadužbina Marije Trandafilović, sada Matica srpska 1912, zatim grand-hotel Majer, danas Dom JNA iz 1890, zgrada gimnazije, između dva rata hotel »Sloboda«, Vladičin dvor, i druge zgrade. I Podbara i Jovanovski kraj su posle bune pa do prvog svetskog rata potpuno izgrađeni, Bogatiji su kuće gradili od tvrdog materijala. U tom periodu ovaj kraj naseljava i činovnički element, trgovci i zanatlije, tako da kraj menja svoju fizionomiju i po spoljnom izgledu i po društvenom sastavu.

Novi Sad je od 1890. imao i javno kupatilo na Dunavu; od 1911. dobija električni tramvaj umesto ranijih taksifija-

kera i omnibusa— kola sa konjskom zapregom nalik na tramvaj. Kao što je uvođenje tramvaja, tako je i uvođenje plinske rasvete, kasnije električne, imalo veliki značaj za dalji razvitak grada.⁷

Ilustraciju Novog Sada iz tog doba dao je književnik Jaša Ignjatović nazvavši ga srpskim Parizom. Za trgovce kaže da ih toliko ima da kad bi svi trgovci u Evropi izgинуli, mogla bi se sa novosadskim trgovcima nasaditi i nakačiti. Kako je jedno vreme Novi Sad bio i srpski kulturni centar uopšte, dobio je naziv »srpska Atina«.

U drugoj polovini XIX veka postao je i centar političkog života. Tek tada nastaju uslovi za razvitak političkih partija u Ugarskoj. To je vreme kada počinje da stupa na političku pozornicu građanska klasa osnažena ekonomski i kulturno, a sa sve jačim razvitkom industrije i radnička klasa. I politička situacija je u to vreme povoljnija. Bečki dvor je posle pada Bahovog apsolutizma 1860. bio prisiljen da vrati ustav u svim habsburškim zemljama, pa i u Vojvodini, što je i dalo mogućnosti da dođe i do formalnog oblikovanja građanskih partija, a kasnije i radničke partije.

U takvoj situaciji nastaje i kretanje omladine, i kao rezultat nastale situacije je i osnivanje Ujedinjene omladine srpske. Pokretač osnivanja bilo je studentsko društvo »Zora« iz Beča. Na osnivačkoj skupštini u Novom Sadu 27—29. avgusta 1866. skupili su se predstavnici 16 studentskih, dačkih i pevačkih društava Vojvodine i Srbije i istaknuti politički, javni i kulturni radnici iz gotovo svih jugoslovenskih zemalja, i osnovali organizaciju koja će raditi na prosvetnom, kulturnom i naučnom uzdizanju srpskog naroda bez obzira na postojeće državne granice. Jedan od glavnih ideologa Ujedinjene omladine bio je Vladimir Jovanović iz Šapca, političar i pisac, sve do pojave Svetozara Markovića, a jedan od pokretača njegovog osnivanja i njena centralna figura bio je Svetozar Miletić. Omladina je razvila živu delatnost na kulturno-prosvetnom polju, ali je već od samog svog osnivanja prerastala u političku organizaciju. Zbog toga su se i austrijska i srpska vlada brzo sukobile sa novom organizacijom i bile s njom u stalnom konfliktu sve do zabrane 1871.

Jedna od najistaknutijih figura u političkom životu Vojvodine u to vreme je Svetozar Miletić. On je osnivač prve

⁷ Enciklopedija Jugoslavije, knjiga 6, 310—312; S. Kalember. Novi Sad od postanka, Naš dom. br. 74, 76, 95 i 99.

političke srpske stranke u Vojvodini pod nazivom Srpska narodna slobodoumna stranka (SNSS) i njen vod. Stranka je osnovana formalno 1869. donošenjem Bečkerečkog programa. Nasuprot ideji mađarizacije, koju je dolaskom na vlast posle Nagodbe sprovodila mađarska vladajuća klasa, osnovna ideja programa je ravnopravnost svih naroda Ugarske. Ona je bila najjača i najorganizovanija politička stranka nemađarskih naroda u Vojvodini sve do njenog cepanja. Dok Miletić i njegovi istomišljenici vode borbu protiv mađarizatorske politike peštanske vlade, bogatiji sloj u Stranci, da bi zaštitio svoje ekonomske interese, traži izlaz u sporazumu sa mađarskom vladom d otpočinje borbu unutar Stranke i za vreme Miletićeve bolesti donosi svoj, „Kikindski program, kojim priznaje Nagodbu kao podesnu za politički i kulturni razvitak Srba u Ugarskoj i osniva Srpsku narodnu stranku ili kako su je nazvali »Notabiliteti«. Prigrabili su i stranački organ *Zastavu*, ali bez podrške ina rod a ubrzo su se raspadli. Borba se i dalje nastavlja u Stranci sve do 1887, kada dolazi do potpunog rasepa između centra Stranke na čelu sa Politom, i omladinskog krila na čelu sa Jašom Tomićem. Centar Stranke oko lista *Branik* zadržava ime SNSS i Bečkerečki program i, poznatiji kao Srpska liberalna stranka u Ugarskoj, deluje u Vojvodini do 1914. kada je raspušten. Levo krilo SNSS uzima 1887. dme Celokupna SNSS ostajući pri Bečkerečkom programu, ali ga dopunjuje »pitanjem hleba«. Od 1891. uzima ime Srpska narodna radikalna stranka i svoj konačni program donosi na zboru u Okučanima. Godine 1918. ujedinila se sa Narodnom radikalnom strankom u Srbiji. Grupa vojvodanskih intelektualaca, tzv. velikikikindskih demokrata — Vasa Stajić i dr., osnovala je 1908. Srpsku demokratsku stranku u Ugarskoj i pokrenula *Srpski glas*. Prestaje sa radom 1913. godine.⁸

Razvitak industrije i početak radničkog pokreta

Industrija Bačke kao sastavni deo industrije Austrije imala je podređen položaj u sistemu razvitka industrije u Austriji. Od 1740. Austrija, želeći da se svrsta u red privredno razvijenih zemalja, ubrzava svoj privredni razvitak, ali put razvitka industrije u Bačkoj je relativno spor u odnosu na razvitak austrijske privrede, jer je Austrija dodelila Bač-

⁸ *Enciklopedija Jugoslavije* 8, 169, 170, 415.

koj kolonijalnu ulogu u svom privrednom razvitku. Ni posle nagodbe bečkog kapitala i ugarskog veleposeda 1867, kada se kapitalizam i u Mađarskoj počinje brže da razvija, ne menja se pravac ekonomske politike prema privrednom razvitku Bačke. Bačka se mogla razvijati samo ukoliko je to služilo interesima centra, tako da je celokupan razvoj industrije u Bačkoj, iako započet još u XVIII veku, stagnirao sve do osam deseti h-devedese tih godina prošlog veka.

Sistem ekonomske politike Mađarske vidan je i kod razvitka gradova: forsirano razvijanje industrijskih postrojenja u Pešti i znatno zaostajanje u provincijskim gradovima. Već 1896, kada je razvoj mašinske industrije u Vojvodini jedva odmakao od početka podizanja fabrika, Budimpešta je u tom pogledu u ogromnoj meri nadjačala ostale gradove, njena imovina je bar 25 puta veća nego u najbogatijem gradu u Bačkoj. Takav uspon budimpeštanske industrije mogao se postići jedino po cenu najveće eksploatacije perifernih oblasti metodima modernog kapitalizma. Godine 1870, kada je Novi Sad bio privredno najrazvijenije mesto u Bačkoj, u njemu je živeo svega 14,34% stanovništva koje se bavi privrednom delatnošću u širem smislu, a u isto vreme broj takvog stanovništva iznosi u Pešti 27,10%, a u Temišvaru čak i 33,65%⁴⁰. Slab rast industrije i zanatstva u Novom Sadu vidi se i iz broja zaposlenih 1870, 1880. i 1890. godine: 1870

— 10,22%⁴¹, 1880 — 12,90%⁴², 1890 — 12,37%⁴³.

Preduzeća u Novom Sadu: tekstilna fabrika Jovana Demetrovića, krojača iz Novog Sada, podignuta 1844. Fabrika ima 1845. god. 26 razboja i parni pogon. Posle udruživanja sa zemunskim trgovcem Pavlom G. Morfijem 1847. firma i dobila ime Demetrović—Morf. Tada je u fabrici radilo 100 ljudi. Mlinarstvo je bilo najrazvijenija privredna oblast u Bačkoj, jer je Austrija još pre nagodbe pomagala razvoj mlinarstva u Ugarskoj pošto je to odgovaralo njenim interesima. Ona nije bila proizvođač brašna. Od osam trgovačkih mlinova u Bačkoj 1898, tri su u Novom Sadu: Prvi mlin na valjke Hefner Karolja i sina sa 36 radnika osnovan je 1864. Prvi parni mlin a. d. 1869. sa 40 radnika, parni mlin Boldizara Fajta i 1900. parni mlin Žofija Lazara Dunderskog. Među 10 većih kudeljnih preduzeća je fabrika kudelje F. Bril i jedna od najvećih svilara u tadašnjoj Mađarskoj, osnovana 1885. kao odmotračnica Kamila Beranžea. Imala je odmah 140 vretena. Posle tri godine broj vretena popeo se na 180. U početku su bila zaposlena 282 lica, od toga 152 Italijana i 130 domaćih radnika. Kasnije se broj radnika i osoblja povećava na 380—390, pa na 454. U Bačkoj je bilo 489 tkačkih

predionica, a u Novom Sadu ovom delatnošću bavilo se 350 lica. Među znatnijim preduzećima u preradi drveta je strugara, zatim parna fabrika za izradu kočija i savijenog drveta Rajha i Lebherda, osnovana 1884. Pred prvi svetski rat se razvila u najveće preduzeće te vrste. Novosadska plinara bila je u rukama nemačkog kapitala iz Augsburga. Fabrika alkohola pominje se od 1896, čiji je vlasnik Kenig-štetler, fabrika konjaka iz 1889, vlasnici Adamović, Kenig-štetler i Rastenna. Početkom devedesetih godina jedna od četiri veće pivare je u Novom Sadu, vlasništvo je Ištvana Vinklea, a od 26 fabrika sirčeta u Bačkoj pred kraj devetnaestog veka pet je u Novom Sadu. Grad ima i fabriku salame. U prvoj desetini XX veka osnovane su dve pilane na parni pogon i radionica nameštaja naslednika Mikloša Dusinga. Od sredine prošlog veka razvija se i metalska industrija. Sredinom devedesetih godina prošlog veka dostiže izvestan stepen razvitka. Od 120 mašina alatljika u Ugarskoj tih godina, u Bačkoj ima 14, od toga pet u Novom Sadu. Proizvodnja posuda je razvijena naročito u Somboru, Novom Sadu i još nekim mestima. Ima fabrika prskalice za gašenje požara Đule Trogmajera, fabrika poljoprivrednih mašina Žigmunda i drug?, koja 1896. postaje akcionarsko društvo. Fabrika mrežastih proizvoda počinje sa radom 1896, vlasništvo je Ferenc Vica, zatim fabrika kantara Jakoba Rajha. Novosadska centrala »Novosadsko električno d. d.« je iz 1910. Veći značaj u hemijskoj industriji Bačke ima izrada sapuna od sredine prošlog veka, ali izrada na primitivan — zanatlijski — način. U celoj pis«izvodnjii bilo je jedno veće preduzeće — Prvo novosadsko društvo za kuvanje sapuna — čija je proizvodnja bila pri osnivanju 4.000 mtc. Proizvodnja kasnije opada. Godine 1907. fabrika je rekonstruisana. Postojale su i četiri štamparije. Sumarno, broj zanatskih i industrijskih preduzeća kretao se: 1900 — 1.484, 1910 — 1.657. Preduzeća srednje veličine: 1900 — 70, 1910 — 95. Broj većih fabrika 1900 — 8, 1910 — 24. Pred prvi svetski rat krupna mašinska industrija najrazvijenija je u Novom Sadu, gde pored tri mlina i kudeljare, ima i jedna ogromna fabrika poljoprivrednih mašina i jedna ogromna predionica svi-
le. Samostalnih zanatlija ima 1910. god. 1.506, pomoćnog osoblja 3.361. U preduzećima sa preko 20 radnika ima 1.175 radnika. U celoj Bačkoj ima tada 2.348 radnika u preduzećima koja zapošljavaju više od 20 radnika, a polovina od tog broja zaposlena je u Novom Sadu. Od ukupnog broja stanovnika u Bačkoj 1910 (791.353) aktivnog je bilo u zanatstvu i industriji svega 6,88% (54.448). Od poljoprivrede je živelo

iste godine 499.846 stanovnika, od kojih je bilo aktivnih 192.150, u trgovini i bankarstvu 12.517, u saobraćaju 6.392. U privredi je bilo svega 265.507, van privrede 52.719. Ukupno aktivnih stanovnika bilo je 318.226, a izdržanih 473.127. Ove brojke izražavaju nedovoljnu razvijenost privrede u Bačkoj pred prvi svetski rat i veći broj stanovnika u poljoprivredi.⁹

Industrijsko radništvo bilo je u teškom položaju u periodu razvitka industrije a sa njom i kapitalističke eksploatacije. Bez svojih klasnih organizacija, a pri šturom i zaostalom radničkom zakonodavstvu i raznim metodima i »sistemima« izrabljivanja, od »truk-sistema« do raznih kazni, produžavanja radnog dana, raznih odbitaka od nadnice, akordnog sistema i sličnog radnici su clospeli u bećan materijalni položaj. Pred kraj šezdesetih godina XIX veka radno vreme u Ugarskoj iznosi prosečno 12 časova, ali i 13—16 časova. Još 1884. Zakon industrije i zanata utvrđuje radno vreme na 16 časova ponajčešće, a u provincija na 14—16, s tim što još uvek ima radnog dana od 18 časova. Tek početkom osamdesetih godina radnici traže desetočasovno radno vreme.¹⁰

Od kraja XVIII veka nadnica radnika u Bačkoj je sve brže padala. Od 1870. ona se kretala od 1 forinte i 20 krajcara do 2 forinte, da usled krize već 1876—1877. padne na 50 krajcara do 1,20 for. Nadnice i dalje padaju, i pojevtinjuju radnu snagu. Ako se ove nadnice uporede sa kupovnom moći novca, onda izlazi da je nadnica tada radniku bila dovoljna samo za hranu, za puki opstanak, a ne i za ostale životne potrepeštine.¹¹

Prve organizacije industrijskog radništva nastaju u Ugarskoj sedamdesetih—osamdesetih godina prošloga veka. I cehovski način proizvodnje izaziva otpor radnika (kalfi) i nastojanje da se posebno organizuju. Sa razvitkom kapitalizma potreba za stvaranjem radničkih organizacija još je veća. Kapitalizam u razvoju upropaštavao je zanatlije i stvarao nepodnošljive uslove za zanatsko radništvo. Kako nije bilo ni socijalne, ni zdravstvene zaštite, osim besplatne nege u slučaju oboljenja od kolere, radnici su bili upućeni na vlastitu ispomoć, te su i te prve radničke organizacije bile udru-

⁹ Dr Stevan Mezei, nav. delo, 150, 151, 84, 90, 140—143, 71; Vasa Stajić, *Privreda Novog Sada 1748—1880*, 250, 251.

¹⁰ Dr Stevan Mezei, nav. delo, 72, 73.

¹¹ Dr Stevan Mezei, nav. delo, 75.

živanje za slučaj bolesti, smrti i dr., odnosno udruživanje za samopomoć. Kada se prve takve organizacije javljaju u Pešti, osnivaju se i u Novom Sadu. Prva takva organizacija, po primeru peštanskih tipografa, osnovana je i u Novom Sadu među tipografskim radnicima 1867. god. kao bolesnička blagajna tipografskih radnika za pružanje besplatne lekarske nege članstvu, besplatnih lekova, kao i za davanje pomoći bolesnim članovima. Istog karaktera je i organizacija trgovačkih pomoćnika, osnovana februara 1875, kao i zidarskih i tesarskih radnika, oformljena maja 1876.¹² Pa ipak je vlast i ovakve organizacije ponekad zabranjivala, optužujući ih da su legla socijalističkih ideja. Međutim, potreba za stvaranjem makar kakvih organizacija pri sve bednijem položaju radnika, orijentisala ih je na ovu vrstu udruživanja. Čim je Zakonom o zanatima, donetim 1872, dozvoljeno stvaranje stručnih zanatlijskih udruženja, već sledeće godine osnovano je u Novom Sadu Društvo zanatlijskih kalifi i pomoćnika. Iako osnovano kao humano, jer je vlast isključivala svako bavljenje politikom u ovim društvima, ono će svojom obrazovnom politikom sve više šimiti socijalističku misao, a svojom aktivnošću razvijati borbenost i solidarnost radnika ne samo u Novom Sadu već i na celom području Ugarske. Da se ova društva pretvaraju postepeno u klasne radničke organizacije može se videti iz zahteva Novosadskog opštezanatskog udruženja koje, tražeći godine 1881. izmenu Zakona o zanatima iz 1872, zahteva i zabranu svih radničkih i kalfenskih društava, jer ona predstavljaju samo legla socijalističkih ideja. Veliki župan Novog Sada, dostavljajući 1889. ministru unutrašnjih dela preinačeni statut Novosadskog radničkog društva, iznosi i svoje mišljenje. On smatra da su mnogi članovi Društva, kao i sam predsednik Ferenc Obermiller, pristalice socijalizma, da Društvo ima socijalističko obeležje i da u društvenim prostorijama drže socijalističku literaturu. Da socijalističke ideje sve jače prodiru u ove krajeve ne samo pod uticajem ideja Pariške komune i drugih strujanja u Evropi, već i pod neposrednim uticajem nosilaca tih ideja Vase Pelagića i Svetozara Markovića i njihovih sledbenika, koji neko vreme borave u Novom Sadu, vidi se i iz drugih aktivnosti vlasti. Upravitelj Srpske

¹² *Hronologija radničkog pokreta i narodne revolucije Novog Sada 1868—1941* 1 (dalje: *Hronologija Novog Sada*); *Istorijski arhiv KPJ, tom VI, Socijalistički pokret u Bosni, Vojvodini i Makedoniji, Istorijsko odeljenje Centralnog komiteta KPJ, Beograd 1951*, 117 (dalje: *IA CK KPJ*).

velike gimnazije Vasa Pušibrk javlja 1879. gradonačelniku Novog Sada da se »nalaze u sredini ove varoši i takvi ljudi, koji su se iz susedne Kneževine Srbije ovde nastanili, i koji ne samo da su socijalističko-demokratskim duhom napojeni, već se trude svakim danom, prilikom i svakim mogućim načinom da taj duh što više u ovoj varoši rasprostrane.« Optužuje Petra Teodorovića i Nikolu Markovića kao propagatore socijalističkih ideja i kaže da povremeno drže u svojim stanovima tajne sastanke sa školskom omladinom i šire među njima socijalističke ideje putem predavanja, pozajmljivanjem socijalističke literature i da okupljaju omladinu i na javnim mestima, među njima i učenike Gimnazije. Socijalistički duh se u toj meri raširio i u školi da je uprava jednog učenika udaljila iz škole. Škola nije bila kadra sama da se bori sa progresivnim i socijalističkim elementima, pa upravitelj gimnazije moli gradonačelnika da preduzme odgovarajuće mere protiv socijalista, da bi se rasprostiranjju socijalističkih nauka u gradu jednom i konačno stalo na put. Posle ovoga Teodorović i Marković stavljeni su pod policijsku prislotru, a marta iste godine proterani iz Novog Sada. Ministar za veru i školstvo ideje socijalizma naziva: »odvratna izraslina protiv državnih nastojanja« u Novosadskoj gimnaziji i preti čak i zatvaranjem škole.¹³

Kao što je razvitak radničkog pokreta u Vojvodini tesno povezan sa razvitkom radničkog pokreta u Ugarskoj, to su i sva ta udruženja u Vojvodini imala isti karakter, — humanovaspitna društva, ali pod uticajem marksističkih ideja unutar tih društava odvajale su se grupe koje su vodile borbenu politiku. Kad je 1871. osnovana mađarska sekcija Internacionalne, počinje i osnivanje klasnoborbenih marksističkih grupa, odnosno marksističke partije. Već pri samom osnivanju Novosadsko radničko društvo, razvija klasnu solidarnost, ali ne samo u okvirima novosadskog radništva, već radništva na teritoriji cele Mađarske. U jednom od članova statuta istaknuto je već pri samom osnivanju da Društvo daje svakom članu ma kog radničkog društva na teritoriji zemlje koji proputuju kroz Novi Sad 40 krajcara pomoći na ime putnih troškova, a ako se zaposli u Novom Sadu, može da se učlani u Društvo bez uplate upisnine. Promenom statuta na skupštini održanoj 1877. Društvo i formalno dobi ja opšteradnički karakter i menja naziv u Novosadsko opšteradničko prosvetno i bolesničko-potporno društvo. Da Društvo vodi jedinstve-

¹³ Hronologija Novog Sada, 8, 9, 12, 13, 14, 16, 17, 18.

nu borbu za poboljšanje ekonomskog položaja radnika sa celokupnom radničkom klasom Mađarske vidi se i iz toga što 1887. šalje svoja dva delegata na zemaljski zbor radnika u Budimpešti i preko njih postavlja zahtev velikom radničkom zboru da požuri određivanje minimuma nedeljnog prihoda i maksimuma dnevnog vremena kao i obrazovanje naroda o državnom trošku.

Pored veoma razvijene kulturno-prosvetne delatnosti, Društvo sve više počinje da istupa u javnom životu i kao zastupnik radničkih interesa, dakle pretvara organizaciju od izrazito kulturno-humane u borbenu organizaciju. Položaj radnika je sve teži, naročito ženske i dečje radne snage. Od šezdesetih godina prošlog veka upotreba ženske i dečje radne snage u industrija sve je veća; međutim žene dobijaju svega 50-60%) od plata muškaraca, dok deca samo 25-40% o od nadnice muškaraca. Uslovi rada su nepodnošljivi. U novosadskoj svilari žene ne samo što rade po 14 sati dnevno, nego toliko isto rade i deca ispod četrnaeste i dvanaeste godine. Eksploatacija se vrši ne samo dugim radnim danom, već i radom nedeljom i praznicima. I nezaposlenost je pogoršavala položaj radnika, što je izazivalo pad nadnica. Uprava Opšteg radničkog društva zahteva 1887. od nadležnih vlasti fabrike svile da poboljšaju položaj radnica i s obzirom na veoma teško stanje požuruje da zemaljski radnički zbor u Pešti što pre izbori minimum prihoda i maksimum radnog vremena. I 1888. Društvo je ponovo pokrenulo pitanje eksploatacije nedorasle male dece u novosadskoj svilari, što znači da se položaj radnika u Svilari nije izmenio ni tada. »Mala deca, pa i ona ispod 12 godina, rade od 4 časa izjutra do 7 časova uveče za bednu nagradu od 25 krajcara«. ¹⁴

Iako nijedno društvo nije smelo da se bavi politikom, Opšte radničko društvo se sve više uklapa u opštu borbu radničke klase za opšte i jednako pravo glasa, za sprovođenje u život radničkog zakonodavstva, za nedeljni i praznični plaćeni odmor. Borba se rasplamsava posle održanog zemaljskog zbora u Pešti. Zborovi se održavaju i u Novom Sadu i već 1888. borba za plaćeni nedeljni odmor uspešno se završava putem pregovora između radničkih predstavnika i poslodavaca u tri mlinska prduzeća u Novom Sadu. Novosadsko radništvo i dalje vodi borbu za nedeljni odmor sve do konačne pobede 1891. god. kada je donet Zakon o nedeljnom odmoru.

¹⁴ Isto, 8, 24, 25, 26, 30; dr Stevan Mezei, nav. delo, 72; *IA CK KPJ*, tom VI, 117.

Do osnivanja partijske organizacije i klasnih radničkih organizacija borba radnika teče više-manje putem pregovora i javnih zborova. Imamo podatke o svega jednom štrajku industrijskih radnika. U Novom Sadu prvi put se pominje štrajk štamparskih radnika u štampariji Arse Pajevića 1882. Do štrajka je došlo zbog nehumanog odnosa prema radnicima. Vlasnici ostale tri štamparije zajedno sa Pajevićem zapretili su radnicima da će ih otpustiti sa posla. Međutim, radnici ne samo Novog Sada već i iz cele zemlje solidarisali su se sa štrajkačima, redovno im pružali pomoć, a kad je došlo do pretnje otpuštanjem, odgovorili su istom merom i zapretili blokadom štamparije. Zahvaljujući solidarnosti cele radničke klase u zemlji, štrajk je posle pet nedelja završen uspehom. Sve do 1901. štampa Novog Sada ne pominje štrajkove u industriji i manufakturi.¹⁵

Radnički pokret do prvog svetskog rata

Radnici su tražili svoja prava i poboljšanje ekonomskog položaja zborovima, delegacijama, a od 1900. godine sve više i štrajkovima.

Na zborovima su postavljani razni zahtevi za poboljšanje položaja i prava radničke klase — nedeljni i praznični plaćeni odmor, zakoni za zaštitu radništva i skoro na svakom zboru opšte i jednako pravo glasa. Održavani su i čisto politički zborovi, kao što je bilo avgusta 1905, kada je održan, kako obaveštava *Narodni glas*, »veličanstvena radnički zbor« sa dnevnim redom: političko stanje, borba za opšte pravo glasa i štampa. Na zboru su govorili izaslanik iz Budimpešte i Milan Glumac, a bilo je prisutno preko 5.000 radnika iz Novog Sada i okoline. »Povorka je stalno rasla, tako da su prednji delovi povorke bili u Dunavskoj ulici, a začelje kod Matice srpske. Ovako disciplinovanu manifestaciju još nije Novi Sad doživeo« — konstatovao je *Narodni glas*. Održan je kod Velikog suda u Dunavskoj ulici. Košutovci su pokušali da ometu zbor, ali su ih radnici odbili i oterali. I novembra 1905. održan je veliki narodni zbor sa zahtevom za opšte pravo glasa i govorom sa temom o Socijaldemokratskoj stranci i buržoaskim strankama. Na zboru je bio radni narod Novog Sada i okoline, iz Palanke, Futoga, Rumenke, Žablja, Ravnog, Vrbasa, Titela, a bilo ih je i iz Srema i Banata,

¹⁵ Hronologija Novog Sada, 26, 27, 28, 29, 31, 33, 34, 37, 18.

kako navodi *Narodni glas*. Govorili su Vitomir Korać iz Zagreba, Milan Glumac, izaslanik iz Budimpešte na mađarskom, Šimon Henrih liz Šova na nemačkom jeziku. I ovoga puta košutovci su hteli da ometu zbor ali su odbijeni. Uveče na akademiji u čast Vase Pelagica i Ferdinanda Lasla govorili su Vitomir Korać i šandor čizmadija, izaslanik iz Pešte.¹⁶ Ilek marta 1912. *Sloboda* ponovo spominje zbor sa jednim zali te vom — opšte pravo glasa — održan zajedno sa Justovom strankom i Srpskom Narodnom radikalnom strankom. Mađarska socijaldemokratska partija sa levičarskim građanskim partijama u opoziciji, organizovala je zbor u Pešti, a tim povodom organizovan je zbor i u Novom Sadu. Zborom su rukovodili socijaldemokratski predstavnici a o značaju uvođenja opšteg prava glasa govorili su socijaldemokrata šandor Hajdu, urednik *Zastave* Klićin, u ime novosadskih učitelja M. Boroš i na kraju Lazar Vukićević. Govori su održani na mađarskom, srpskom i nemačkom. Zboru je prisustvovalo oko 2.500 ljudi, dok *Zastava* navodi da ih je bilo 4.000. To je u stvari bio generalni štrajk radnika Ugarske, jer toga dana nijedna fabrika ni radionica nije radila ni u Novom Sadu. I juna iste godine održan je zbor sa zahtevom za uvođenje opšteg prava glasa, na kome je bilo prisutno 4 do 5.000 ljudi. Organizovan je ponovo sa levim građanskim partijama. Govorili su Julije Just, vođa košutovaca, Jaša Tomić, vođa Narodno-radikalne stranke, Franja Klarik iz Centralne Socijaldemokratske sitranke Ugarske i dr. Govorila je i Roza Švimer iz Budimpešte u ime Udruženja feministkinja, tražeći pravo glasa i za žene. Kao i svaki put pri akcijama opozicionih stranaka, policija je u punom broju izašla na ulice a vojska bila u pripravnosti u Novom Sadu i Petrovaradinu. Uoči zbora stigla je u grad i silna žandarmerija. Zbor je protekao u potpunom miru. Međutim, borba udruženih opozicionih snaga nije urodila uspehom.

Mađarska vlada je umesto uvođenja opšteg prava glasa pripremila projekt zakona o proširenju prava glasa i tim povodom je Socijaldemokratska partija Mađarske u saradnji sa opozicionim buržoaskim partijama pripremila protestni zbor. I u Novom Sadu je tim povodom februara 1913. organizovan veliki narodni zbor, na kome je bilo oko 3.500 ljudi. Zboru su predsedavali dr Laza Bajić, radikal, Franja Lovreković, predstavnik četrdesetosmaške stranke, i šandor Hajdu, socijaldemokrata. Dr Martin Lovaši je govorio o re-

akcionarnom vladinom projektu o proširenju biračkog prava, a dr Oskar Jasi o značaju opšteg prava glasa i o potrebi mirenja svih nacionalnosti u Mađarskoj u borbi za zajedničke interese. Dr Košta Hadži govorio je o Kuenu, predsedniku mađarske vlade, kao šlepom oruđu u rukama bečke kamarije. I Bernat Kondor je oštro kritikovao reakcionarnu vladinu politiku i projekt zakona, a Lazar Vukićević je govorio o predstojećoj velikoj borbi za preporod Ugarske. Za razliku od ranijih zborova, ovaj je na revolucionarniji način postavio traženje opšteg prava glasa, pa je usvojena i rezolucija. Rezolucija ističe da zakonskim predlogom vlade nije ispunjeno ni kraljevo obećanje, dato u svečanom obliku, niti obaveze sadašnje ni predašnje vlade koje su preuzele svojim programima, i zato će prisutni na zboru pokrenuti najžešću borbu protiv vlade i njezinog predloga. Sa rezolucijom su se solidarizovali i industrijski i trgovački nameštenici i poljoprivredni radnici. Po njoj u slučaju krajnje potrebe prirediće politički štrajk masa za duže vreme i u celoj državi, a sve će se učiniti da se ova vlada sruši. I jula iste godine održan je zbor za pravo glasa a protiv Tišine vlade i novosadskog gradskog predstavništva, koje je izglasalo poverenje Tisinoj vladi. Govorili su Bernat Kondor iz Centralnog rukovodstva Socijaldemokratske partije Ugarske i Lazar Vukićević. Na zboru je došao do izražaja i antiratni stav SDPM kroz govor Vilima Fenjea — koji je osudio politiku Beča i istakao da je on odgovoran za novi balkanski rat, izjavivši da Bečki dvor vodi osvajačku politiku na Balkanu. To je bio poslednji veliki zbor pred prvi svetski rat.¹⁷

Demonstracija je malo bilo u tom periodu u Novom Sadu; među tim demonstracijama bila je velika demonstracija trgovačkih pomoćnika, izvedena 1, 2. i 3. jula 1903. Trgovački pomoćnici izašli su na ulicu sa zahtevom da se sprovede u život sporazum između pomoćnika i vlasnika trgovačkih radnji o skraćivanju radnog vremena. Kada jedan broj trgovaca nije ispunio obaveze iz sporazuma, došlo je do demonstracija trgovačkih pomoćnika uz podršku i ostalih radnika. Drugog dana policija je brutalno mapala demonstrante. Bez prethodne opomene, šest konjanika policajaca sa isukanim sabljama u galopu je jurilo u masu da bi demonstrante potisnuli sa puta na trotoare, dok je druga grupa od oko 20 policajaca pešaka isukanim sabljama napala masu ne štedeći ni žene, ni decu, ni starce. Treća grupa policajaca na uglu

¹⁷ Isto, 90, 96, 101, 102; *Sloboda*, 1912, br. 23.

Dunavske ulice takođe se krvavo obračunavala sa svakim ko joj je dospeo pod ruku, tukući lancima i kančukama goloruku masu. Tada su demonstracije prerasle u demonstracije protiv policije d trajale su neprekidno do posle pola noći. Nastavljene su i trećeg dana ali bez intervencije policije, jer je i građanstvo osudilo policijsku brutalnost, i tog dana su 1 završene sa uspehom.¹⁸

Sa sve bržim razvitkom industrije i radničke klase, stvaranjem političke radničke partije i razvijanjem i jačanjem strukovnih radničkih organizacija, radnici sve češće pribegavaju štrajku kao sredstvu borbe. Borba se vodi za povišenje nadnica, desetočasovno radno vreme, bolje uslove rada, za uvođenje stalnog umesto sezonskog posla i za druge zahteve.

Štrajkovi u Novom Sadu počinju 1901. godine. Štrajk pokreću radnici svilare, gde se uslovi rada ni do početka XX veka nisu poboljšali. Zakupac svilare bio je Francuz Kamilo Beranže. Radnice su tražile povišenje plate d smanjeno radno vreme. Najbolja radnica dobijala je kao platu 1 krunu i 10 potura, a od njih se zahtevalo da rade od 4 sata u jutru do pola devet uveče. Vrlo mali broj radnica primao je 2 krune i 60 potura, a ima takvih koje rade za 50 potura na dan. Radnicama se svaki čas, za najmanju grešku, oduzimalo od plate. U fabrici su radila deca ispod 12 godina sa radnim vremenom kao i odrasle radnice. »Ima tu još mnogo nepodopština, koje ne bi nikako smele biti u jednoj državnoj tvornici, ova bi trebalo da služi za primer privatnim tvornicama, a ne da isisava snagu sirotim radnicama« — kaže list *Branik*. Posle 10 dana štrajk je završen kompromisom. U pogledu radnog vremena: da rad traje, od 1. marta do 31. oktobra od 5 sati izjutra do 7 sati uveče, od 1. septembra do poslednjeg dana februara od pola čest ujutru do pola sedam uveče. Za odmor je dogovoreno da traje: za doručak — 20 minuta, za ručak 70, a za užinu poslepodne — 30 minuta. U pogledu nadnice radnice su podeljene u pet grupa. Najmanja nadnica iznosi 50 potura, a najveća od 1,10 do 1,20 kruna. Deca ispod 12 godina neće se uposliti. Za dobar posao nadnica se povećava nagradom od 10 potura, a za rđav radnica se globi sa 10 potura.¹⁹

Jula 1903. godine štrajkuju bravarski i mašinbravarski radnici sa zahtevom za osmočasovno radno vreme. U 1904

¹⁸ *Hronologija Novog Sada*, 56, 57, 58.

¹⁹ Božidar K u m a n o v, *Prošlost tekstilnih radnika Novog Sada*, Novi Sad 1964, 21, 22 (rukopis). . .

štrajkovali su krojački i zidarski radnici. Aprila te godine došlo je do štrajka železničara Mađarske. Svuda, gdegod ima železničara u zemlji, stigla je poruka: »Obustavite saobraćaj sve dotle dol. vlada ne ispuni sve naše zahteve, zahtevе nas, belih robova«. To je bio prvi opšti štrajk železničara u Mađarskoj. Na ovu poruku svi službenici, pomoćni službenici i radnici doneli su zajedničku odluku o stupanju u štrajk, te je time svaki rad i svaki saobraćaj prestao i na novosadskoj deonici železničke pruge. Štrajkači su zahtevali veće plate, što im se već godinama obećava. Kralj je naredio mobilizaciju svih rezervista železničara, njih oko 11.000. Štrajkovalo je u celoj zemlji 42.000 železničara. Štrajk je trajao od 21. do 26. aprila.²⁰

Dok se u 1905. spominje samo štrajk daka osmoškolaca, u 1906. štrajkovali su štamparski radnici. Posle šesnaestodnevne oštre borbe svih štamparskih radnika i radnica, štrajk je sa uspehom završen. Dok su u svilari plate minimalne, ovim štrajkom štamparski radnici su izvojevali za novooslobođene radnike nedeljno 14 kruna, u drugoj godini zaposlenja 16, a zatim 20 kruna nedeljno, nedeljni i praznični plaćeni odmor, a za prekovremeni rad 3 do 4 odsto više.²¹ Zbog krajnje bednog položaja štrajkovali su i mlinski radnici, ali je vlasnik doveo štrajkbrehere dz Indije, koji su uz pomoć policije odmah otpočeli sa radom. I taljigaši su štrajkovali, ali nema podataka o tome kako je štrajk završen. U 1907. godini štrajk 19 krznarskih radnika završen je potpunim uspehom. Na zahtev radnika uvedeno je desetočasovno radno vreme, za Pivi maj plaćeni odmor i da se samo organizovani radnici zapošljavaju. Najniža plata početnika iznosi od 10 do 12 kruna, umesto 14 koliko su radnici zahtevali, u drugoj godini 14 kruna, u trećoj 16, a starijim radnicima 22 krune umesto tražene 24. Za prekovremeni rad dobijaju 30 procenata više, kao što su i zahtevali. I tapetarski radnici su štrajkom postigli potpuni uspeh u svim zahtevima. Štrajkovali su i zidarski radnici i radnici kudeljare F. E. Brila. U kudeljard je štrajkovalo 19 muškaraca i 28 žena, zahtevajući od poslodavaca da otpusti nadzornika zbog lošeg postupka prema radnicima, ali nisu uspeli.

Socijaldemokratska partija Mađarske organizovala je 10. oktobra generalni politički štrajk sa zahtevom da se uvede opšte pravo glasa. Štrajk je potpuno uspeo i ušao u istoriju

²⁰ *Nronologija Novog Sada*, 60; *Ujvidéki Hirlap*, 1904. br. 32.

²¹ *Hronologija Novog Sada*, 67; *Narodni glas*, 1906, br. 3.

pod nazivom »crveni četvrtak«. Radništvo je štrajkovalo i u nizu vojvodanskih sela i gradova. Mesne vlasti u Novom Sadu htele su da terorom onemoguće generalni štrajk i demonstracije. Glavni kapetan policije zabranio je svako okupljanje, no uprkos zabrani već rano izjutra radnici su se počeli okupljati u raznim delovima grada. U većem broju došli su u Novi Sad i radnici iz okolnih sela. Policija je primenila silu da bi rasterala radnike: uhapsila je i pretukla više radnika a među njima Rafaela Šifa, predsednika novosadske organizacije SDP. U gradu je uvedeno opsadno stanje, a topovi sa Petrovaradinske tvrđave upereni su na grad. Zbog brutalnosti policije 10. oktobra, 157 zidarskih i 73 štamparska radnika održali su 11-12. oktobra protestni štrajk u Novom Sadu. Štrajkovala su i 63 metalska radnika iz istih razloga.²²

Godine 1910. ponovo štrajkuju novosadski štamparski radnici, i ovoga puta uspešno, dok stolarski radnici, koji su takođe stupili u štrajk, njih 33, postižu delimičan uspen. U 1911. štrajkuje 91 stolarski radnik i radnica u fabrici »Hungarija« sa zahtevom: devetočasovni radni dan umesto devetipoočasovnog i veće plate. U pogledu povišice plate imali su delimičan uspeh. Stupili su u štrajk i stolarski radnici u Šenbergerovoj fabrici nameštaja. I pored pretnje policije da će ih sve proterati iz grada, radnici su istrajali i postigli uspeh: devetočasovno radno vreme i 5 procenata veće nadnice. Dnevna piata ovih radnika bila je 4—5 kruna. I ponovni štrajk tapetarskih radnika imao je uspeha. Ponovo se javlja zahtev da samo organizovani radnici mogu biti zaposljavani. Konfekcijski radnici stupili su u štrajk zbog bednih piata. Pošto su majstori odbili pregovore za povećanje piata, radnici su napustili posao i odlazili u druge gradove radi zaposlenja. Štrajk 73 krojačka radnika u oktobru potpuno je uspeo.²³

Do ponovnog štrajka radnica u svilari došlo je 2. maja 1912. zbog surovog postupanja, malih piata, dugačkog radnog vremena, stalnog globljenja itd. Upravnik je često dolazio u fabriku pijan, globio radnice, šibao ih, produžavao radno vreme, otkidao i od vremena određenog za jelo, itd.

Sloboda navodi da je neposredni povod za štrajk bilo globljenje tri radnice koje su tiho pevale. Štrajk je počeo posle podne u 5 časova, kada su radnice napustile radna

²² *Hronologija Novog Sada*, 68—71.

²³ *Isto*, 74, 82—85; *Sloboda*, 1911, br. 18, 19, 27 i 28.

mesta i pošle u Radnički dom, tražeći pomoć uprave sindikata. Odmah je održan sastanak na kome su govorili Lazar Vukićević i Šandor Hajdu, sastavljen memorandum sa zahtevima i putem velikog kapetana policije dostavljen upravitelju fabrike. Poreu ostalog, radnice su tražile desetočasovni radni dan, povišicu piata, obezbeđenje prostorije za ručavanje i svlačionice, ukidanje globe, ljudski odnos, priznanje organizacije radnica. Upravitelj je uspeo da prvog dana štrajka na radu zadrži 60—70 radnica, ali sledećeg dana ni one nisu došle, tako da je u fabrici potpuno prestao rad. Fabrika je stavljena pod bojkot. Za tri i po nedelje, koliko je štrajk trajao, vođena je žestoka borba sa jedne i druge strane. Zastupnik fabrike stigao je iz Pariza već prve nedelje štrajka, pa je uskoro izrađen radni red koji radnice nisu prihvatile. Zatim se pristupilo vrbovanju drugih radnica po Novom Sadu i Petrovaradinu. Jedva su uspeali da sakupe 34 štrajkbrehera, sa kojima nije moglo da se počne sa proizvodnjom, jer je za rad fabrike bilo potrebno 350 radnika. I policija je pomogla poslodavce i hapsila radnice na ulicama. Međutim, sindikalna i partijska uprava pružala je svestranu pomoć da bi slomila poslodavce jer je u ovoj fabrici godinama stanje bilo očajno. Održana su i dva zbora radnica, kojima su prisustvovali i roditelji maloletnih devojčica, na kojima su govorili funkcioneri Mihailović, Šandor Hajdu i Lazar Vukićević, objašnjavali i davali podršku radnicama da do kraja istraju. Da bi pomogli radnicama u materijalnom pogledu, objavili su apel celokupnom radništvu Mađarske radi pomoći. Štrajk je na koncu završen delimičnom pobedom: globe su ukinute, radno vreme određeno na 10 sati dnevno, uređena je jedna prostorija za ručavanje, radnice se smeju upošljavati samo na fabričkim poslovima, ne smeju se zapošljavati deca ispod 12 godina, radnicama se neće uskraćivati sloboda organizovanja, dozvoljava se proslava Prvog maja.²⁴

Do prvog svetskog rata krojački radnici su još jednom stupili u borbu za svoja prava. Krojački radnici su bojkotovali jednog poslodavca-krojača, koji je bez razloga otpustio jednog radnika. Svi krojački majstori su na to otpustili sve svoje radnike i izjavili da neće više zapošljavati organizovane radnike. Već posle tri dana poslodavci su morali da prime natrag sve organizovane radnike. Kako se poslodavci ovog sporazuma nisu držali, krojački radnici su početkom jula

²⁴ *Hronologija Novog Sada*, 92—96; Božidar K u m a n o v, navedeni rukopis, 24, 25, 26.

1914. stupili u štrajk. Nije poznato kako je završio ovaj štrajk, najverovatnije usled nastale situacije.²⁵

Maja 1912. štrajkovali su i građevinski radnici protiv poslodavca koji je zahtevao da se radnici učlane u organizaciju hrišćanskih socijalista.

Jula 1913. stupilo je u štrajk 28 radnica iz politerskog odeljenja zbog kršenja tarife od strane uprave Šenbergerove fabrike. Radnice su postigle 10% veću platu. Iz solidarnosti i da bi se štrajk što pre završio, stupili su u štrajk 1 ositali radnici u Šenbergerovoj fabrici nameštaja.

Kad su Šenberger i Lederer, nasuprot sklopljenom kolektivnom ugovoru, hteli da smanje plate za 30—50%, radnici su odgovorili odbrambenim štrajkom. Štrajk je trajao svega dva dana i završio uspešno.

Maja 1914. stupili su u štrajk pekarski radnici. Tražili su povišenje piata i veću čistoću u radionicama. U tri najveće radnje, odmah nakon stupanja u štrajk, poslodavci su ispunili radničke zahteve. Jula su štrajkovali krojački radnici, jer poslodavci nisu poštovali sklopljene sporazume i počeli da otpuštaju radnike.

SDPM, pošto je iscrpla sva uobičajena sredstva borbe za opšte pravo glasa a nije postigla željeni rezultat, ikrajem februara 1913. otpočela je sa svestranim pripremama generalnog štrajka na celoj teritoriji Mađarske, i razvila u tu svrhu veliku propagandu, održala niz zborova i pristupila prikupljanju materijalnih sredstava za štrajk. U proglasu koji je izdala pod naslovom *Predznaci vihora*, a kojii je štampan u Beogradu, između ostalog stajalo je:

Ova će borba teška biti, teža od svih dosadašnjih. Radnici moraju zagaziti u nju sa većim brojem i većom spremom nego igda do sada i nezadovoljno građanstvo treba da predusretne demokratiju sa više svesti i sa više požrtvovanja nego do sada.

Brza, vojnička disciplinarna predsprema je potrebna da beskrvnim sredstvima, ali u dejstvu i u pokretajućim uzrocima strog i dostojan priredimo NOVI MART.

Sloboda u broju 9 obaveštava o pripremama za generalni štrajk i u Novom Sadu. Počeli su prikupljati pomoć. Šta je dalje urađeno i da li je urađeno, nema obaveštenja u partijskom listu.²⁶

²⁵ Božidar K u m a n o v, navedeni rukopis, 25.

²⁶ *Sloboda*, 1912, br. 19; 1913, br. 9, 27, 28 i 48; 1914, br. 22; *IA CK KPJ*, tom VI, 206, 207, 208.

Rad na osnivanju borbene marksističke partije počinje u Mađarskoj 1875. Prva takva organizacija formirana je 1878. pod nazivom Stranka ornih koji nemaju pravo glasa. Istovremeno je formirana i desničarska grupa. Obe partije su se fuzionisale 1880. pod nazivom Mađarska opšteradnička partija. Vremenom su u stranci preovladali oportunisti, i oportunizam će se zadržati u rukovodstvu Partije sve do prvog svetskog rata. Posle izbijanja rata ona se stavila u službu vladajuće klase u podržavanju ratnih tendencija.

Kada je javno istupanje za socijalizam bilo omogućeno izvesnim popuštanjem vlade, osnovana je Socijaldemokratska partija ugarske SOMU, na kongresu 7—8. decembra 1890. Na Osnivačkom kongresu SDPM učestvuje i delegat Novog Sada i Pančeva Ziemicki, što je svakako dokaz da je i u Novom Sadu unutar radničkih organizacija bilo klasno orijentisanih pojedinaca i grupa. U ime novosadskih i pančevačkih radnika Ziemiocki prihvata principijelnu deklaraciju koju je Kongres doneo i na kraju Kongresa izjavljuje: »Oduševljeni se vraćamo našim kućama sa čvrstom odlukom da širimo naše ideje i da sve naše snage i sposobnosti upregnemo za dobrobit čovečanstva.« Ovim i novosadski socijalistički pokret postaje delom socijalističkog pokreta Ugarske.

Period od Osnivačkog kongresa pa do prvog svetskog rata je period razvitka klasne svesti među radnicima Vojvodine, stvaranja stručnih radničkih organizacija formiranja socijaldemokratske partije i agitacionih odbora u okviru Socijaldemokratske partije Ugarske.

Do 1901. Srbi u Vojvodini nisu imali posebnih partijskih organizacija. Koliko je socijaldemokratski pokret među Srbima bio nerazvijen u 1901. i 1902. godini, ukazao je i kongres Socijaldemokratske partije Ugarske iz 1902, na kome je učestvovalo svega nekoliko delegata iz nekoliko organizacija, tako da Srbi delegati nisu učestvovali ni u izradi projekta programa. Značajnu ulogu u širenju socijalne misli i organizacionoj izgradnji socijalističkog pokreta odigrali su listovi na srpskom jeziku, pokrenuti najpre u Pešti, a zatim i u Novom Sadu. U Pešti je pokrenut *Narodni glas* 1901. godine, a 1902. *Narodna reč*, čiji je odgovorni urednik bio Milorad Popović. Kad se srpski socijaldemokratski pokret već dovoljno osamostalio, pokrenut je u Novom Sadu 1905. *Narodni glas*, kao list za zaštitu interesa radnog naroda. Vlasnik lista bila je Srpska socijaldemokratska partija, a zvanično obučarski radnik A. Vaš. Odgovorni urednik bio je Milam Glumac. Izlazio je dva puta mesečno. Stanje pokreta oka-

rakterisala je *Narodna reč* u članku o proganjanju socijaldemokrata u broju 7 od 1904.

Godine 1901, 1902. i 1903. od neobičnog su značaja za srpsku socijalnu demokratiju, i to 1901. i 1902. važne su kao godine u kojima su se naši drugovi za borbu pripremali, učili, upućivali; a godina 1903. bila je već godina borbe i organizacije. U toku ovih prvih dveju godina naš rad je izgledao bogatašima i vlasnicima bezopasan, te nas nikad državni tužilac nije pomislio da goni i da nas van zakona stavlja, kao danas. U to je došla 1903. godina. Tad je već naša stranka razvila barjak borbe. Bacili smo se u zborove, pozvali radni narod da se organizuje i priprema za veliku borbu koja ga čeka. I narod nas je mahom poslušao. Organizovao se je, stupio je u borbu, odlučno, muški.”

Godine 1904. već su postojale u mnogim mestima Vojvodine socijaldemokratske organizacije. U organizacionom porastu Partije konstatovano je i na XI kongresu Socijaldemokratske partije ugarske, održanom od 3. do 5. aprila 1904.

Dok je prošle godine na kongresu bilo svega 274 delegata, koji su zastupali 166 opština ili varoši, dotle je ove godine bilo 665 delegata, koji su zastupali 278 mesta... Nikada naša stranka nije tako naglo napredovala, kao sad..

Brži razvitak socijalističkog pokreta u Mađarskoj, pa i u Vojvodini, kočila je ne samo vlast, već i unutarpartijska borba u SDPU, koja se vodila između klasno opredeljenih članova i oportunističkih, pa čak i sa nekim neprijateljskim elementima u rukovodstvu. Ta se borba vodila od samog osnivanja Socijaldemokratske partije Ugarske, pa čak i u ranijem periodu. Do 1894. pobeđivala je čas jedna čas druga frakcija. Na kongresu u Aradu 1894, koji je održan bez prisustva partijskog rukovodstva, izabrano je novo partijsko rukovodstvo SDPM. Maja 1894. na kongresu u Pešti došlo je do izmirenja ove dve frakcije, ali se borba i dalje vodila sa promenljivom srećom, a u nekoliko mahova dovodi do cepanja Partije.

U unutarpartijske borbe uvučene su bile i južnougarske oblasti, pa i Novi Sad, a posebno Banat, u kome je u junu

²⁷ IA CK KPJ, tom VI, 117, 138; *Hronologija Novog Sada*, 54, 55.

IA CK KPJ, tom VI, 131.

1893. osnovana Banatska agitaciona oblast sa sedištem u Temišvaru, koja je uzela živog učešća na aradskom kongresu.²⁹ Na ovom kongresu su učestvovali delegati iz svih krajeva »Južne Mađarske.« Prisustvuje i delegat iz Novog Sada. Novosadski radnici su i telegrafskim putem pozdravili kongres i zaželeli mu uspešan rad. Po povratku delegata u Novi Sad održana je radnička konferencija na kojoj je bilo prisutno preko 100 radnika i radnica i na kojoj je o radu aradskog kongresa referisao novosadski delegat. Borbe unutar SDPM i u srpskoj socijalnoj demokratiji vodiče se i dalje i često biti veoma oštre, jer je rukovodstvo po nizu pitanja vodilo oportunističku politiku. Težište partijske borbe bilo je, kako je u ranijem tekstu izloženo, na borbi za opšte pravo glasa i na vaspitnom delovanju Partije, a ne i na revolucionisanju radnih masa. Oportunizam rukovodstva ispoljio se i prema Balkanskoj socijaldemokratskoj konferenciji, održanoj u Beogradu 1910. Rukovodstvo nije htelo da pošalje svog delegata na zasedanje, smatrajući da je to »avanturistička« konferencija.

Već 1903/4. postojale su u mnogim mestima Vojvodine socijaldemokratske organizacije pa i rukovodeća tela. Na Županijskoj partijskoj konferenciji u Subotici 1903. prisustvuje 31 delegat iz 19 opština i gradova, među njima i Novog Sada i Zmajeve. I 1904. delegati Novog Sada prisustvuju županijskoj partijskoj konferenciji koja se ovoga puta održava u Somboru. Sledeća je trebalo da se održi u Novom Sadu.

Jedanaesti kongres Socijaldemokratske partije Ugarske, održan 3. do 5. aprila 1904, priznao je ustanovu Srpskog komiteta, obrazlažući to kao potrebu radi boljeg uspeha u radu. Naizmenice su se penjali na govornicu mađarski, nemački, srpski, rumunski i slovački govornici. Svi su na svojim jezicima pretresali raznovrsna pitanja iz dnevnoga reda, ali »... ipak se je osetila velika potreba za odvojenim narodnosnim kongresima koji bi na jednome i istome jeziku vodili celokupnu debatu.« Srpska posebna konferencija izradila je projekat koji je od Glanog odbora i od kongresa bio primljen. U projektu je, pored ostalog, stajalo i ovo: biće izabran jedan srpski komitet od 5 članova i to po jedan iz sviju županija u kojima Srbi u većem broju žive. To su temišvarska, bač-bodroška, sremska i peštanska. Kongres je jednoglasno usvojio ustanovu Srpskog i Rumunskog komiteta, u okviru Socijaldemokratske partije Ugarske.

^M Isto, 118, 119, 123.

Na kongresu je odlučeno da se *Narodna reč* pretvori u politički list.

Na odvojenoj konferenciji Srba delegata u Budimpešti odmah je izabran Srpski socijaldemokratski komitet, s tim što će članove Komiteta ubuduće birati srpske socijaldemokratske organizacije ili njihovi odbori svake županije — županijski odbori.

Na konferenciji su izabrani članovi komiteta za četiri županije: Milan Stanković za temišvarsku, Branko Popov za torontalsku, Sava Petrović za bač-bodrošku i Aca Bankovački za sremsku. Za peštansku županiju izbor je izvršen kasnije.

Na Prvom kongresu Srba socijalista iz Ugarske početkom 1906. godine u Novom Sadu osnovan je sekretarijat Srpskog komiteta sa plaćenim sekretarom. Sekretarijat je stajao u čvrstoj vezi sa upravom Socijaldemokratske stranke Ugarske.³⁰ Na kongresu su doneta organizaciona pravila Srpskog odeljka Socijaldemokratske stranke i sekretarijata, i osnovan Srpski agitacioni odbor, koji se 1911. proširio u Srpsko-bunjevački agitacioni odbor. Na Drugom kongresu Srba socijalista iz Ugarske, sredinom decembra 1906, za člana Odbora izabran je i Mladen Dunderov iz Futoga. Na Trećem kongresu Srba socijaldemokrata, održanom januara 1908, u Odbor stranke izabran je Gavra Živanović, navosadski delegat, a u nadzorni odbor Mladen Dunderov. Živanović i Dunderov prisustvovali su i vanrednom kongresu Srba socijaldemokrata 18. oktobra 1908, a Živanović i na Petom kongresu Srba socijaldemokrata 1910, koji je održan u Budimpešti. On je izabran i u novi Agitacioni odbor.

Vlast nije mogla mimo da gleda sve veći i širi organizacioni razvitak socijalističkog pokreta i sve veću njegovu javnu aktivnost i uticaj na mase, i pribegla je žešćem teroru i sve češćim zabranama, sve do upotrebe sile. Ovo je bio razlog da se i *Narodni glas* 1907. iz Novog Sada preseli u Veliki Bečkerek, a protiv Milana Glumca bila je pokrenuta istraga. Tad se i kongresi Srba socijaldemokrata održavaju u Velikom Bečkereku (danas Zrenjanin). Uslud terora ni županijska partijska konferencija nije mogla da bude održana u Novom Sadu, kako je bilo odlučeno na prošloj konferenciji u Somboru, pa je održan u Subotici decembra 1907. O teroru vlasti govorio je novosadski delegat Gavra Živanović.

³⁰ Isto, 118, 119, 120, 123, 152, 153, 154, 260; *Hronologija Novog Sada*, 59, 63, 131, 132, 133.

Situaciju u tom periodu otežava i borba sa renegatom Mezešijem i unutarpartijska borba sa sindikalistima i anarhosindikalistima. Kao član rukovodstva SDPM Mezešiji je 1898. isključen iz rukovodstva stranke i postao agent peštanskog kapitala. Godine 1900. osnovao je svoju stranku i vodio razbijačku politiku protiv Partije radeći naročito među poljoprivrednim radnicima. U godinama 1907. i 1908. izdaje u Novom Sadu list *Slobodna reč* pod uredništvom Koste Jorgovića.

Život Partije i njenu aktivnost ometala je u znatnoj meri unutarpartijska borba. Opozicionu grupu u rukovodstvu okupio je dr Košta Iskruljev. Peti kongres Srba socijaldemokrata pristupio je rešavanju ovog pitanja, i uglavnom prečistio sa sindikalističkom opozicijom na čelu sa Iskruljevim. U rukama sindikalista bila je redakcija *Narodnog glasa*, na čijim, stranicama je sindikalistička opozicija, pored jake usmene agitacije među radnicima, vodila borbu protiv zvanične linije Partije. *Narodni glas* napravili su propagatorom sindikalizma. Kongres je Iskruljeva i njegovih osam pristalica isključio iz Odbora, a to je značilo većinu sindikalista u rukovodstvu. Kongres je jednoglasno osudio i rad prošlog Agitacionog odbora i protiv većine članova poveo postupak za isključenje iz Partije. Kongres je [jednoglasno ocenio da oni nisu imali ništa sa socijaldemokratskim načelima, da su se uvukli u vrhove Partije i odatle radili protivno načelima socijaldemokratije i protivno interesima radničke klase. Iskruljev i njegove pristalice nisu prestali sa napadima na partijsko rukovodstvo ni posle isključenja.

Kongres je kao jedno od važnih pitanja tretirao i pitanje *Narodnog glasa* i rešio da se on sjedini sa *Pravom naroda* iz Šida i da *Pravo naroda* bude partijski organ, odnosno organ Srba socijalista i Srpskog agitacionog odbora u Ugarskoj. Centralizovanjem redakcije lista u Sidu nije se postiglo u propagandi ono što se želelo, pa se već iste godine osetila potreba za ponovnim osnivanjem lista za srpsko radništvo u Ugarskoj. Prvog jula pokrenut je list *Sloboda* u Budimpešti kao organ Srba socijaldemokrata.³¹

U rukovodstvu srpskog socijalističkog pokreta sve važniju ulogu počinju da igraju od 1910. godine Vlada Marković i Lazar Vukićević. Marković je izabran u Agitacioni odbor na Petom kongresu, a na Šestom kongresu, održanom janu-

³¹ IA CK KPJ, tom VI, 152, 162, 175—178, 187, 118; *Hronologija Novog Sada*, 69, 72, 73, 74.

ara 1911, ušli su u Agitacioni odbor kao delegati Novog Sada Vlada Marković, Lazar Vukićević i Ferenc Bukovenski. Na Kongresu je odlučeno da sedišta redakcije *Slobode* bude u Novom Sadu, kao centru Srba, a za urednika je izabran Vlada Marković.

Šesti kongres je prvi postavio na dnevni red zajedničku borbu Srba, Bunjevaca i Šokaca protiv klasnog neprijatelja na teritoriji Južne Ugarske, promenio ime Agitacionom odboru u Agitacioni odbor srpsko-bunjevačkog radništva i odlučio da se štampa poseban list za Bunjevce. List je pokrenut juna 1911, u Novom Sadu pod nazivom *Napred*, kao organ Bunjevaca socijaldemokrata u Ugarskoj. Izlazio je od juna 1911. do 15. decembra iste godine.⁵² U obrazloženju za ovakav postupak, između ostalog, izneto je: bunjevački i naši su interesi isti, pa prema tome mi kao jedan narod sa jednakim interesima moramo i zajednički voditi borbu protiv zajedničkih neprijatelja. Na Prvom kongresu Srba i Bunjevaca socijalista u Novom Sadu sa 36 delegata i šest gostiju, je izneto da ima 15 organizacija Srba i Bunjevaca sa 580 članova, pored toga što ima oko 2.000, iradnika koji su članovi ugarskih sindikalnih organizacija, pa prema tome i članovi SDPU. Istaknut je naročito težak položaj radnika Bunjevaca.

Pri ogromnom broju nepismenih ovaj narod od 70.000 duša još je i naročito žrtva klerikalne štampe, jezuita koji u ogromnome broju kod ovoga naroda bljuju najgori verski otrov i time ga onesposobljavaju za danas da se uspešno bori protivu svestrane eksploatacije koja se nad njim vrši.

Pored rasprave i o štampi, Kongres je doneo Pravilnik Srpsko-bunjevačkog agitacionog odbora Socijaldemokratske partije Ugarske.

Drugi kongres Srpsko-bunjevačke sekcije Socijaldemokratske stranke Ugarske održan je u Novom Sadu 8. i 9. novembra 1913. godine. Predsedavao je Dura Hadnadev, a izveštaj Odbora i izveštaj o štampi podneo je Lazar Vukićević. Rad srpske socijalne demokratije kretao se u sve težoj situaciji, pa otuda ni rezultati rada nisu bili veliki, a i zaključci Kongresa nisu imali borbeni karakter. Ekonomska i politička kriza pritiskala je Mađarsku, predostrožnost prema srpskom živ-

⁵² IA CK KPJ, tom VI, 184, 191—194; *Hronologija Novog Sada*, 74—77, 82.

Iju je postala stroža usled ratne opasnosti, a mobilizacija je obuhvatila i mnoge aktiviste pokreta. I nesredene unutar-partijske organizacione prilike predstavljale su velike teškoće. Izgleda da se u mestima nije uvek primenjivao statut, odnosno odeljak o autonomija narodnosti u Socijalističkoj stranci, što je kočilo razvitak pokreta.

Pri tretiranju razvijanja socijalističkog pokreta na selu, doneta je odluka o osnivanju produktnih i zemljoradničkih zadruga, kao forme oko koje bi se okupljali i maloposednici i seoski proleterijat.

Izabran je i novi Agitacioni odbor: Đura Hadnadev, Pavle Tatić, Lazar Vukićević, Dušan Dimitrijević, Milan Abrašević, Dura Metlaš, Mita Nudeljkov iz Novog Sada i petorica iz drugih mesta.³³

Ne raspoložemo podacima o organizacionom kretanju pokreta u Novom Sadu. Kao što je napred izneto, novosadski partijski delegati učestvuju na županijskoj konferenciji bač-bodroške županije 1903. i 1904. u Subotici i Somboru. Na XIV kongresu Socijaldemokratske partije Mađarske (31. marta do 2. aprila 1907), izveštaj govori i o novosadskoj organizaciji. U vremenu od 1. aprila 1906. do 15. marta 1907. osnovano je dvanaest novih grupa, od kojih deset za poljoprivredne radnike. I na županijskoj konferenciji januara 1908, održanoj u Subotici, učestvuju novosadski delegati. I na desetoj konferenciji, ponovo u Subotici, prisustvuju delegati iz Novog Sada (decembra 1910). Tek za godinu 1911. ima podataka da je konferencija održana u Novom Sadu januara. Konferenciju je otvorio Vig, a predsedavao je Bukovenski. U novu upravu ušli su: Lajoš Karolji, Mihajlo Vig, Lazar Vukićević, Vlada Marković, Lajoš Čaki, Stevan Gal, Jovan Luko i Nandor Lauterer. U Nadzorni odbor Andrija Erdeš, Matija Moter i Jovan Varšanji. Na konferenciji je izabran i odbor od deset lica za širenje štampe, odnosno lista *Sloboda*. *Sloboda* u broju 16 od 1911. obaveštava da su srpski i hrvatski radnici u Novom Sadu održali javni narodni zbor na kome je osnovana srpska mesna partijska organizacija. Zboru je prisustvovalo 200 do 300 radnika. Govorili su Vukićević i Marković. Zbor se izjasnio za osnivanje mesne partijske organizacije. U partijsko rukovodstvo izabrani su: Vlada Marković, Lazar Vukićević, Martin Kaučić, Ostoje Milunić, Pavle Tatić, Dura Metlaš, Micika Kaučić, Dušan Etin-

³³ JA CK KPJ, tom VI, 191, 195—203, 213, 214, 215, 216; Hronologija Novog Sada, 85—87, 106.

ski i Stojan Janković, a u Nadzorni odbor Nikola Krstić, Miloš Stanisavljević i Ljubo Krstanović. Na zboru se u organizaciju upisalo 42 radnika.

Na županijskoj konferenciji decembra 1912. u Subotici u županijsko partijsko rukovodstvo izabran je iz Novog Sada Šandor Hajdu.

Juna 1913. partijska organizacija Novog Sada održala je godišnju skupštinu. Đura Hadnađev otvorio je skupštinu, a Franja Bukovenski referisao o radu u protekloj godini. Osnova rada bila je bazirana na propagandno-prosvetaom radu i borbi za pravo glasa. Rezultat toga rada: organizacija je izdala 17.350 letaka, održala je četiri zbora, dva zbora su vlasti zabranile, održala je 12 partijskih konferencija i pet sastanaka sa neorganizovanim radnicima i 15 javnih predavanja. Vodila je oštru borbu za opšte pravo glasa kao i za širenje socijalističke štampe i literature. Izvojevala je na izborima za bolesničku blagajnu pobjedu svoje liste. U novo rukovodstvo izabrani su: Franja Bukovenski, Lajoš Karolji, Lazar Vukićević, Mihajlo Madacki, Josip Polgar, Mihajlo Kovač, Jovan Varšanji i Imre Boroš.

Sloboda u broju 14 iz 1914. godine obaveštava da je u Novom Sadu osnovana srpsko-bunjevačka partijska organizacija u koju su se odmah učlanila 42 lica. U odbor nove organizacije ušli su Pavle Tatić, kao predsjednik, Mita Nedeljko-
vić, kao potpredsjednik, Svetožar Stankov, kao zapisničar, Stevan Ljubičić, kao blagajnik, i Sava Zagorac, kao član odbora.³⁴

Pooštavanje mera protiv sve intenzivnije aktivnosti Srpsko-bunjevačkog odbora i njegovih organizacija, kao i klasnih snaga uopšte, 1912. a naročito 1913. godine, već početkom prvog svetskog rata dovodi i do zabrane rada Srpsko-bunjevačkog agitacionog odbora i prestanka dzlaženja partijskog organa *Slobode*. Socijaldemokratska partija Ugarske, koja nije bila zabranjena, početkom rata napušta svoj antiratni stav, prelazi na pozicije socijaltrota i time se solidariše sa imperijalističkim težnjama mađarske buržoazije. I tako, posle vanrednih mera koje su usled ratne situacije bile zavedene i proglasa koji je izdala SDPIJ po pitanju stava prema imperijalističkom ratu, prestala je skoro svaka njena aktivnost, i aktivnost oslobođenog radničkog pokreta

^{3,1} *Hronologija Novog Sada*, 59, 63, 69, 72, 74, 75, 78, 82, 98, 104, 109.

Međutim, ovo stanje u radničkoj klasi i partijskim organizacijama ne traje dugo. Vanredne mere, teška eksploatacija i stalni porast cena životnih namirnica i robe za široku potrošnju izazivaju već početkom 1915. prve spontane istupe radnika kao i izvesno oživljavanje partijskog života u Vojvodini — Banatu, Subotici, Novom Sadu, ali bez neke šire organizacione aktivnosti. Novosadska podružnica tipografskih radnika 1915. organizovala je dva zbora a bila je izabrana i nova uprava, kojoj je bilo stavljeno u zadatak da učini sve za oživljavanje rada podružnice. Te godine obnovile su rad u Novom Sadu i podružnice građevinskih, obučarskih, kožarskih, tekstilnih kao i molerskih i farbarskih radnika. Međutim, ni u 1915. ni 1916. godini ni partijske ni sindikalne organizacije ne izvođe nikakve masovne akcije ni političkog ni ekonomskog karaktera, iako je položaj radnih masa u čitavoj Ugarskoj, što je rat dalje odmicao, bivao sve teži. Proizvodnja artikala za široku potrošnju stalno je opadala, a naveliko cvetala crna berza i špekulacija. Ratna ekonomika nije mogla da osigura snabdevanje stanovništva, niti je mogla da spreoi stalni porast cena. Razlike između realnih vrednosti najamnina i životnih troškova, velika skupoća i crnoberzijanstvo sve više su zagorčavali život radnika, siromašnog seljaka, nižih službenika, u stvari najvećeg dela stanovništva.

U ovako teškoj ratnoj situaciji sve više se javlja arvratno raspoloženje širokih narodnih masa. Od 1916. godine u Vojvodini dolazi do masovnih pokušaja izbegavanja vojnih obaveza i do dezerterstva, ali organizovane radničke snage i dalje ne preduzimaju nikakve aktivnosti. No ukoliko su izgledi za pobedonosni završetak rata bivali manji a antiratni stav sve jači, i među liberalnim građanskim elementima podrška vladajućim krugovima za produžetak rata sve je slabija, a zahtevi za sklapanje separatnog mira sve veći. I SDPU se solidarisala sa zahtevima za separata! mir sa liberalnom mađarskom buržoazijom, i u aprilu 1917. sa levičarskom mađarskom opozicijom organizovala zajedničke masovne demonstracije protiv ratne vlade Istvana Tise. Padom Tišine vlade u maju 1917. oživljuje aktivnost opozicionih snaga po pitanju demokratizacije unutrašnjeg političkog života, a na spoljnjem planu po sklapanju ratne odštete. Blok za izbornopravo, kako se zvala udružena opozicija, a u njoj i SDPU, izveo je 8. juna 1917. na ulice velike mase u Budimpešti i u većim mestima u unutrašnjosti. Osim organizacionog radništva Subotice, u ovoj akciji nisu učestvovalе organizovane proleterske mase Vojvodine. Ali pad Tišine vlade i ova opoziciona

buržoaska kretanja, a naročito februarska buržoasko-demo kraška revolucija 1917. u Rusiji, pokrenuli su i organizovane radničke mase u Vojvodini na jaču i širu aktivnost i u političkoj i u ekonomskoj borbi.³⁵

Ova kretanja među radnicima počinju i u Novom Sadu. Kada su 1917. neki gradovi Vojvodine prvi posle izbijanja rata izveli prvomajske proslave sa obustavom rada d antiratnim zahtevima, masovni zbor je održan i u Novom Sadu, a već 26. juna iste godine predstavnici sindikalnih podružnica sazvali su zajednički zbor u Radničkom domu i obnovili Mesno sindikalno veće za Novi Sad. Juna su sazvali svoju konferenciju i građevinski radnici Novog Sada radi obnavljanja organizacije i izbora nove uprave. Jula je i novosadska partijska organizacija organizovala, uz dvočasovnu obustavu rada, masovne demonstracije od 6.000 učesnika i tražila neophodno sklapanje mira, demokratske forme upravljanja i poboljšavanje snabdevanja. I u nliku mesita u Vojvodini oživljuje politički i sindikalni rad.

Pobeda proleterske revolucije u Rusiji i mirovni predlog nove sovjetske vlade ubrzavaju aktivnost radničke klase Ugarske. SDPM već novembra na masovnom zboru proletarijata u Budimpešti daje podršku pozivu sovjetske vlade za sklapanje mira. Ova aktivnost prenosi se i na neke gradove u unutrašnjosti, a početkom 1918. u sve jačoj meri i na Vojvodinu, i pored sve grubljih mera koje je vlast primenjivala protiv rastućeg radničkog pokreta. Januara 1918. i novosadsko organizovano radništvo priredilo je masovne demonstracije. Neposredan povod je bio smanjenje dnevne količine brašna. Održan je zbor i velikom županu upućena jedna delegacija od 500 članova sa peticijom da se poboljša snabdevanje stanovništva. U ovu borbu uključili su se i subotički radnici, a akcije su povedene i u ostalim mestima Vojvodine. U znaku antiratnih parola održane su i prvomajske proslave 1918. u Novom Sadu i u mnogim gradovima Vojvodine.

U proleće 1918. obnavljaju se neke organizacije poljoprivrednih radnika, naročito u Bačkoj. U broju stanovništva Vojvodine krajem leta oni su najmnogobrojniji. Ekonomske teškoće koje je prouzrokovao rat pogodile su naročito sela, a

³⁵ Dr Danilo K e c i ć, *Revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1914—1921*, Novi Sad 1972, 35—60; S a n d o r M e s a r o š, *Radnički pokret u Vojvodini za vreme prvog svetskog rata*, Istraživanja I, Novi Sad 1971, 53—65; Muzej socijalističke revolucije Vojvodine, Novi Sad arhivističko odeljenje (dalje: MSRV AO), br. 18452, 1, 2.

u njemu u prvom redu one najorganizovanije, poljoprivredne radnike, bezemljaše i sitne seljake. Ukoliko je rat duže trajao, utoliko se njihov položaj pogoršavao, jer je aktivna radna snaga svih slojeva odvojena od proizvodnje, a porodice prepuštene same sebi. Potreba za organizovanjem poljoprivrednog radništva sve više raste. U tome smislu značajna je okružna konferencija poljoprivrednog radništva na pustari Mergeš marta 1918, uz prisustvo predstavnika Saveza, na kojoj je kao osnovno pitanje bilo istaknuto pitanje organizovanja poljoprivrednih radnika.

Dezerterstvo raste usled sve nepodnošljivijeg režima u vojsci, usled sve težeg održavanja golih života kod kuće i uticaja oktobarske revolucije. Posle oktobra ono je sve masovnije i razvija se u takozvani »zeleni kadar«. Među dezerterima je bilo veoma mnogo povratnika iz Sovjetske Rusije, koji nisu hteli da idu ponovo na front. Intervencije vlasti izazivale su oružani otpor »zelenokadrovaca«. Pored ovih sukoba, dolazilo je i do pobuna u vojsci. Jedna od takvih je i pobuna 6. novosadskog puka u Pečuju maja 1918.

Vodstvo SDPU, se solidarisalo sa zahtevima liberalne opozicione buržoazije na pitanjima mira i izbornog prava, nije ni moglo ni htelo da prihvati revolucionarni pokret mase i revolucionarnog dela radništva i revolucionarnim sredstvima krene u borbu. Kad je rat već bio pri kraju, dosledno svojoj socijalpartijskoj politici, na vanrednom kongresu SDPU 13. oktobra 1918, između ostalog postavilo je i zahtev »da se država preuredi na federalističkoj osnovi«. Predstavnicima narodnosti na kongresu obećali su da se njihove veze sa SDPM neće prekinuti sve dok Ugarska postoji u tadašnjim okvirima.

U danima rasula, sve te organizacije podržavale su stav rukovodstva SDPU za demokratizaciju zemlje, federativno uređenje Ugarske i teritorijalni integritet.³⁶

³⁶ Dr Danilo Kečić, nav. delo, 60—106.

Između dva svetska rata

IZMEĐU DVA SVETSKA RATA

*Organizovanje revolucionarnih snaga u radničkom pokretu
i borba sa socijaldemokratima*

Raspadom Austro-Ugarske Monarhije po završetku prvog svetskog rata, pored formiranja nekoliko novih država na njenoj bivšoj teritoriji, došlo je i do nastanka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS), u čiji je sastav ušla i Vojvodina. Do prelaska srpske vojske na teritoriju Vojvodine u prvoj polovini novembra 1918, u takozvanom prelaznom periodu koji obuhvata drugu polovinu oktobra i prvu polovinu novembra 1918, u Vojvodini dolazi do formiranja građanske vlasti u vidu narodnih veća i narodnih odbora: srpskih, bunjevačkih, mađarskih i nemačkih. Bilo je i mešovitih — srpskih sa nekim od slovenskih nacionalnih manjina u Vojvodini. U Novom Sadu bio je Srpski narodni odbor.

Bilo je i odbora, ali mali broj, koje su organizovali revolucionarno orijentisani elementi u radničkom pokretu u Vojvodini, ali je njihovo delovanje bilo kratkotrajno, usled slabosti u radničkom pokretu krajem 1918. godine, jer su desno orijentisani rukovodioci radničkog pokreta Vojvodine saradivali sa buržoazijom.³⁷

Srpski narodni odbor u Novom Sadu, formiran krajem oktobra 1918. da bi održao mir i red organizovao je narodnu gardu.

Kao pokrajinski odbor, on nastoji da se što pre organizuju narodni odbori po opštinama, sazove narodna skupština. U međuvremenu stigle su u Novi Sad i srpska i francuska vojska. Jedan odred srpske vojske pod komandom majora Vojislava Bugarskog stigao je u grad 9. novembra i bio svečano dočekan na dunavskom mostu od strane Odbora i mnogobrojnog naroda. Sekretar Odbora dr Ignjat Pavlas održao je govor. Francuska vojska stigla je 11. no-

³⁷ Milenko P a l i ć, *Pregled administrativno—teritorijalnih promena u Vojvodini 1918—1941*, *Zbornik za društvene nauke Matice srpske*, sv. 38/1964.

vembra, ali kako je stigla iznenada bez ikakve najave, doček nije organizovan.

Narodna skupština Srba, Bunjevaca i Slovena u Bačkoj, Baranji d Banatu održana je 25. novembra. Prethodno je na mesnim odborima izabrano 757 poslanika u 211 opština. Velika narodna skupština proglasila je otcepljenje Vojvodine od Ugarske i njeno neposredno priključenje Kraljevini Srbiji, izabrala Veliki narodni savet od 50 članova kao predstavnički organ koji je imao i svoj izvršni organ — Narodnu upravu, odnosno pokrajinsku vladu Vojvodine. Od izabranih 757 poslanika bilo je 578 Srba, 62 Slovaka, 39 Hrvata, 21 Rusin, šest Nemaca i jedan Madar. Skupštini je prisustvovalo sedam žena.³⁸

Nastupanjem srpske vojske na vojvodansku teritoriju i organizovanjem vojne uprave, vršena je i restauracija starog administrativno-teritorijalnog sistema iz vremena Austro-Ugarske, tj. podela na županije, srezove, opštine i autonomne gradove. Taj sistem je uspostavljen prema instrukcijama Srpskog narodnog odbora u Novom Sadu, a uz pomoć srpske i francuske vojske. Narodna uprava je bila kratkog veka. Centralistički nastrojena srbijanska buržoazija, uz punu podršku radikala i ministerdjalista socijaldemokrata, likvidirala ju je 7. marta 1919. Tada je Ministarski savet razrešio Narodnu upravu. Narodni savet i Narodnu skupštinu Vojvodine, pripojivši je odgovarajućim ministarstvima kao odeljenja za Banat, Bačku i Baranju. Ova odeljenja postojala su do 1929. godine.³⁹

Nova buržoaska državna tvorevina, nastala na ruševinama Austro-Ugarske Monarhije, nije mogla da reši nijedno pitanje unutar državnog života i ti su problemi živeli s njome do njene propasti. Socijalno izrabljivanje radnih ljudi pod Austro-Ugarskom zamenjeno je eksploatacijom od strane mlade, nezajažljive jugoslovenske buržoazije, a nacionalno ugnjetavanje jugoslovenskih naroda pod starim gospodarima, nacionalnim ugnjetavanjem novih vlastodržaca. Ovo stanje karakteriše Lazar Vukićević u svom pismu Komunističkoj internacionali u Moskvi 21. oktobra 1919. godine gde kaže:

Umesto bečkih birokrata i budimpeštanskih oligarha, na vlast je zasela jugoslovenska buržoazija, koja da bi za-

³⁸Msto; *Hronologija Novog Sada*, 111—114; Dr Danilo K e c i ć, nav. delo, 121—130.

³⁹ Isto.

dovoljila apetite i očuvala svoju klasnu vladavinu, ne samo sankcioniše, već u mnogome pogoršava ranije samom njom anatemisane razbojničke austrijske paragrafe.⁴⁰

Težak položaj radničke klase i radnih masa u uslovima posleratne razorenosti, nezaposlenosti, najgrubljeg izrabljivanja, zatim stvaranje fronta buržoazije nasuprot jedinstvu radničke klase, kao i događaji u svetu, zahtevali su stvaranje jakog, solidnog, jedinstvenog klasno-revolucionarnog radničkog pokreta. Ova borba revolucionarnih snaga nije bila ni laka ni bez mnogih žrtava.

Ujedinjenje svih socijaldemokratskih partija koje su slomom Austro-Ugarske ušle u sastav države Srba, Hrvata i Slovenaca, u jednu revolucionarnu proletersku partiju nije bilo moguće zbog ideološkog rasepa koji je u nekim od tih partija bio izvršen pred kraj rata. Revolucionarne snage unutar radničkog pokreta, u prvom redu povratnici iz Sovjetskog Saveza, uspeali su da stvore jedinstvenu radničku partiju Jugoslavije — Socijalističku radničku partiju Jugoslavije (komunista), koja već sredinom 1920. menja taj naziv u Komunistička partija Jugoslavije (KPJ). Vukovarski kongres, na kome je promenjeno ime Partije, uspeva da u borbi sa oportunistima centrumašima, na čelu sa Dragišom Lapčevićem, Živkom Topalovićem i sindikalnim birokratima, izvojiuje pobedu i apsolutnom većinom odbaci predloge manjine po pitanju programa, statuta i taktike Partije. On je sa ogromnom većinom glasova odredio komunističku orijentaciju Partije i stvorio sve uslove za jedinstvo jugoslovenskog proletarijata u duhu III internacionale, konkretizujući u isto vreme i pristup Komunističkoj internacionali (KI),⁴¹ Time su udareni temelji na kojima je KPJ izgrađivala i učvršćivala svoje redove, akciono se osposobljavala i borila za pobedu revolucionarnih principa. To je bio težak razvojni put izgradnje i konsolidacije u borbi sa unutrašnjim i spoljnim neprijateljima, u borbi da postane vod ne samo radničke klase, već i širokih radnih masa grada i sela, u borbi za svrgavanje klasnog neprijatelja i ostvarenje besklasnog društva u Jugoslaviji.

⁴⁰ Danilo Kecić — Milenko P a l i ć, *Komunistička partija i revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1919—1941 (daje: Građa)*, tom I 1919—1929, Novi Sad—Sremski Karlovci 1971, 68.

⁴¹ 1A CK KPJ, tom, II, *Kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919—1937*, Beograd 1949.

Taj put imao je svoje uspone i padove, a već u prvom periodu svoga delovanja KPJ je doživela težak poraz od koga se teško oporavljala. Dok je u 1919. godini, naročito u prvoj polovini 1919, proletarijat u ofanzivi a ujedinjena buržoazija može samo da se brani, jer je državni aparat još rovit i nekonsolidovan, i dok gotovo cela 1919. godina prolazi u neprekidnom nizu štrajkova u svim granama industrije i zanatstva, a proletarijat ide iz pobede u pobedu i neprestano poboljšava svoj položaj — od kraja 1919. i u toku 1920. proletarijat počinje da niže neuspehe. Najveći broj štrajkova svršavao je neuspehom i čak teškim porazima. Prvi veliki poraz revolucionarno radništvo doživljava u generalnom štrajku železničara i rečnih brodara aprila 1920, lomljenjem štrajka posle dve nedelje. Železničari su u masama napustili svoje organizacije, koje su od tada jedva postojale. Buržoazija, oslonjena na državni aparat, kako-tako konsolidovana, prešla je u ofanzivu. KPJ nije bila kadra da iskoristi revolucionarnost proletarijata, da se stavi na čelo masa i da ih povede u osvajanje vlasti. Vodi se žilava borba između socijaldemokrata, koji ositaju na liniji II internacionale i saradnje sa buržoazijom (socijalpatrioti i ministerijalisiti), i pristalice III internacionale. Socijalpatrioti ulaze u vladu i Privremeno narodno predstavništvo i protiv revolucionarnog radničkog pokreta vode borbu i pre i posle Obznane.

I u samoj Partiji u periodu od Prvog do Drugog kongresa nastaju promene. Revolucionarno oduševljenje mnogih funkcionera bilo je splasnulo i ustupilo mesto razočaranju. Oportunizam je probio ispod fasade revolucionarnih fraza. Počinju neslaganja unutar Partije, osobito u njenom vrhu. Mesecima je ta borba bila tiha i neprimećena od članova i kočila akcionu sposobnost pocepanog partijskog rukovodstva. Borba je postala javna kratko vreme pred Vukovarski kongres, a izbila svom žestinom pred sam Kongres. Kratki period vremena od Drugog kongresa do kraja decembra 1920. pokazao je da je novo, »levičarsko« rukovodstvo Partije bilo na praksi isto tako oportunističko kao i rukovodstvo koje je bilo izabrano na Kongresu ujedinjenja. Oportunizam vukovarskog rukovodstva nije dozvolio Partiji ne samo da povede radne mase u odlučnu borbu protiv buržoazije, ni da spremna dočeka nalet buržoazije koji je usledio šest meseci posle Kongresa, mada je, uprkos rastućoj ofanzivi vladajuće buržoazije, uticaj Partije na široke radničke i seljačke mase ostao veliki i u drugoj polovini 1920. Većina jugoslovenskog proletarijata, koji je bio oduševljen velikom oktobarskom revolucijom stajala je iza Partije, koja

je već u toku 1919. imala 60.000 članova.⁴² Kada je KPJ Obznanom Vesnićeve vlade bila bačena u ilegalnost i revolucionarni sindikati zabranjeni, Partija je preživljavala teške dane i, nepripremljena za ilegalne uslove borbe, sporo se oporavljala i akciono osposobljavala.⁴³

U prvim godinama rata, kako je napred navedeno, socijaldemokratski i radnički pokret bio je potpuno zamro. Godine 1917. i 1918, pod uticajem zbivanja u carskoj Rusiji pokret organizaciono jača i sve više razvija svoju aktivnost i revolucionarnost. On je u to vreme u Vojvodini dobrim delom obnovljen. Socijaldemokratska partija ima svoje organizacije u svim većim mestima, a putem sindikata poljoprivrednih radnika ima dosta uticaja i na selu. Sindikalne organizacije su takođe formirane, i to po strukama, i obuhvataju dobar broj radnika, a orijentisane su prvenstveno na ekonomsku borbu.

Socijalna demokratija već prvih dana oktobra 1918. poкреće i svoj organ *Slobodu*, list koji neće lizlaziti dugo.⁴⁴

Već u početku organizovanja nove države rascep u socijalnoj demokratiji Vojvodine sve je dublji. Razmimoilaženja su ne samo na pitanjima taktike i teorije za postizanje besklasnog društva, nego i u odnosu na novo državno uređenje. Desničarsko rukovodstvo bez rezerve podržava radikale, dok manji deo rukovodstva i veći deo članstva zauzima stav iščekivanja. U čitavom nizu mesnih organizacija, naročito u onima gde većinu članstva čine Mađari i Nemci, nastavlja se održavanje veze sa partijskom i sindikalnom centralom u Pešti, (u Velikom Bečkerek, Subotici i u nizu manjih mesta).⁴⁵

Ideje oktobarske revolucije i njene revolucionarne principe u jugoslovenske radne mase unose povratnici iz Sovjetskog Saveza, koji krajem 1918. i početkom 1919. pristižu u zemlju u grupama i nasuprot oportunistu vođa socijalne

⁴² Isto.

⁴³ *Hronologija naprednog radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta Beograda, Beograd 1960, 141 (dalje: Hronologija Beograda).* Vlada Milenka Vesnića donela je 29. decembra 1920. uredbu »Obznana«, obnarodovanu 30. decembra iste godine, kojom je stavljena van zakona KPJ i sindikalni pokret oko Centralnog radničkog sindikalnog odbora (CRSVJ), sprovela zatvaranje svih sindikalnih domova i organizacija, konfiskovala imovinu i arhive, zatvorila radničke knjižare i štamparije.

⁴⁴ *IA CK KPJ, tom VI, 188, 193, 216; Hronologija Novog Sada, 111, 124.*

⁴⁵ MSRV AO br. 18452, 9—11.

demokratije kao i pojedinih socijaldemokratskih organizacija, vode žestoku borbu za pobjedu principa oktobarske revolucije, za stvaranje jugoslovenske socijalističke sovjetske republike. U pripremama za stvaranje jedinstvene radničke partije Jugoslavije revolucionarne snage su razvile raznovrstanu ilegalnu i legalnu akciju. Na Kongresu ujedinjenja aprila 1919. iz Banata i Bačke bilo je 54 delegata, među njima oko 20 pelagićevaca, koji su mnogo doprineli da Kongres usvoji revolucionarnu orijentaciju na principima III internacionalne. Kongresu ujedinjenja prethodili su kongresi vojvodanskih socijalista. Partijska organizacija u Subotici sazvala je kongres partijskih organizacija u Vojvodini radi odluke o učešću na Kongresu ujedinjenja. Kongres je održan u Subotici 24. marta 1919. i na njemu su učestvovali delegati iz Novog Sada, Sombora, Subotice, Velike Kikinde i Pečuja. Kongres je odlučio da se vojvodanska partijska organizacija otcepi od Socijaldemokratske partije Mađarske i, da se delegati pošalju na Kongres ujedinjenja u Beograd.

Drugu struju u radničkom pokretu Vojvodine činila je desničarska, oko Srpsko-bunjevačkog agitacionog odbora. Ona je održala svoj kongres 13. aprila u Novom Sadu. Tek pod pritiskom članstva i ona je poslala svoje delegata u Beograd, ali oni nisu prihvatili stavove Kongresa.

U Centralno partijsko veće ušli su iz Vojvodine Lazar Vukićević iz Sombora, Štipan Katrinka i Franja Kopilović iz Subotice, Vasa Knežević i Vlada Marković iz Novog Sada i Nikola Smoljanović iz Vukovara. Na čelo Pokrajinskog izvršnog odbora došao je Vlada Marković.⁴⁶

Pelagićevci su u Vojvodini, a i van granica Vojvodine, boreći se za pobjedu revolucionarnih principa u radničkom pokretu, mnogo doprineli marksističkoj orijentaciji u organizovanom radničkom pokretu, kao i političkoj mobilizaciji. I posle Kongresa ujedinjenja oni su delovali kao ilegalna

⁴⁶ Danilo Kecić, *Klasne borbe u Vojvodini 1918—1941*, Novi Sad 1969, 37, 38. (dalje: D. Kecić, *Klasne borbe*); Pelagićevci i su odigrali veliku ulogu u procesu diferencijacije između levih i desnih partijskih snaga u Vojvodini pred Kongres ujedinjenja.

Osnivačka konferencija Jugoslovenskog komunističkog revolucionarnog saveza Pelagićevaca — kako su se nazivali — održana je početkom marta 1919 na Stražilovu kod Sremskih Karlovaca. Konferenciji je prisustvovalo oko 30 delegata povratnika i jedan broj predstavnika revolucionarnog dela radničkog pokreta Vojvodine. Doneta je deklaracija i statut i izabran izvršni odbor sa Nikolom Grulovićem i Lazarom Vukićevićem na čelu.

organizacija u okviru Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) sve do avgusta 1919, odnosno da hapšenja većeg broja njihovih aktivista u nekoliko mesta Vojvodine i opadanja revolucionarnog poleta posle sloma Mađarske Sovjetske Republike. Boreći se za pobeđu svoje revolucionarne platforme, uspeali su da stvore svoje ilegalne organizacije i uporišta ne samo u Vojvodini već i van okvira pokrajine, u pojedinim mestima i selima Jugoslavije. U Novom Sadu je, pored mesne organizacije SRPJ (k), postojala i posle Kongresa grupa pelagićevaca koja je delovala unutar Partije.

Početkom jula 1919. oni su, u okviru priprema za revoluciju, održali konferenciju u kući Šimona Palinkaša u Novom Sadu, na kojoj je bilo oko 40 učesnika iz većine mesta u kojima je bilo ilegalnih organizacija. Pored ostalih, prisutni su bili Đuro Salaj, Nikola Grulović, Sima Miljuš, Andrija Mihajlović, Lajoš Caki, Andrija Polgar, Lazar Manojlović i Spasoje Stejić. Na konferenciju je trebalo da dođe i Sima Marković. Poslao je Božidara Rafajlovića.

Održavali su vezu sa Mađarskom komunom i Jugoslovenskom socijalističkom frakcijom koja je u Budimpešti izdavala list *Crvena zastava*, i štampala veći broj letaka i proglasa.⁴⁷

Pelagićevci nisu prestali ni posle Kongresa ujedinjenja da deluju kao ilegalna partijska grupacija. Oslonjeni na principe oktobarske revolucije, koje su doneli iz Moskve, i direktive koje su tamo dobili, i za šta su bili pripremani, bili su najbliži revolucionarnom raspoloženju revolucionarnog dela radničkog pokreta Vojvodine, i zato, nasuprot socijaldemokratima, njihov je uticaj rastao, iako ova grupa nije uspevala u potpunosti da razvije svoj program rada do intervencije policijskih organa i hapšenja i obezglavlivanja revolucionarnog pokreta u Vojvodini.

Kao grupacija unutar SRPJ (k), produžavajući svoj ilegalni rad imali su svojih ilegalnih organizacija i uporišta u većem broju gradova i sela u Vojvodini, čak i među vojnicima i podoficirima, kao i u redovima Dunavske flotile u Petrovgradu, Novom Sadu, Osijeku, i veze sa »zelenim kadrom«, naročito u Fruškoj gori. U okviru neposrednih organizacionih i oružanih priprema za proširenje revolucije i na teritoriju Jugoslavije, bio je i već spomenuti sastanak u Novom Sadu u kući Šimona Palinkaša 4. i 5. jula 1919. Tretirana su orga-

⁴⁷ Danilo Kečić, *Dve sudske presude Pelagićevcima, Pri-
lozi za istoriju socijalizma*, knjiga br. 5, Beograd 1968, 615—630.

nizaciona pitanja grupe i pitanja neposredne pripreme za oružani ustanak. Izvršene su organizacione izmene, s tim da se po mogućstvu u svakom okrugu u Jugoslaviji formira ilegalno okružno rukovodstvo.⁴⁸

Njihovim hapšenjem i hapšenjem članova Pokrajinskog izvršnog odbora SRPJ (k) za Vojvodinu krajem jula i početkom avgusta 1919. i nestankom Mađarske Sovjetske Republike, izumire ilegalna delatnost pelagićevaca.

Jugoslovenska buržoazija, sve više konsolidujući svoje redove, a sve više zaplašena revolucionarnošću masa i delovanjem revolucionarnih snaga, udarila je žestoko po revolucionarnom radničkom pokretu i njegovim vođama. Po izveštajima policije iz tog vremena vidi se da su revolucionarne snage uhvatile jakog korena u radnim masama i da je njihova mreža razapeta nad celom državom Srba, Hrvata i Slovenaca, a da je centar ove organizacije u Beogradu i filijale u Novom Sadu, Velikom Bečkereku, Pančevu, Temišvaru, Melencima, Bajši, Pečuju, Zagrebu i drugim mestima i da celom ovom organizacijom upravlja Jugoslovenska boljševička frakcija u Pešti, sa kojom upravljaju Matuzović, Mošorinski i Vukičević.

Teror je otpočeo odmah posle štrajka proleTERSke solidarnosti, krajem jula i početkom avgusta, hapšenjem u Velikom Bečkereku, Novom Sadu i drugim mestima Vojvodine i van nje. Među uhapšenima bili su od Vojvodana Vlada Marković, Sava Mirković, Mihalj Vić, Andrija Mihajlović, Aleksandar Jablonski, Milutin Moj sin, Miliivoj Mijatov, Anton Jurišić, Josip Farkaš, Andrija Valent, Nikola Kovačević. U Novom Sadu je 29. jula 1919. uhapšeno i 26 železničara zato što su učestvovali u generalnom štrajku 21. jula. Na slobodu su puštena 22 uhapšena, a 22. i 23. novembra iste godine suđeno je pred Okružnim sudom u Novom Sadu petnaestorici revolucionara iz Velikog Bečkereka, Novog Sada i Melenaca. U optužnica je navedeno da su pohapšeni komunisti stvarali ilegalne organizacije, održali specijalni sastanak u noći između 4. i 5. jula 1919. u Novom Sadu, da su izdavali boljševičke proglase, da su za komunističku propagandu dobijali velike svote novca iz Budimpešte, i da su se intenzivno pripremali za revoluciju. Presudom Okružnog suda u Novom Sadu osuđeni su Aleksandar Jablonski, Sava Mirković, Nikola Kovačević, Mihalj Vić i Andrija Mihajlović na po 6 godina robije. Tek 29. i 30. jula 1920.⁴⁹ Apelacioni sud u Novom Sadu poništio je presudu novosadskog prvoste-

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ Isto.

penog suda od 23. novembra 1919. i svih pet osuđenih oslobodio optužbe i pustio na slobodu. Proces petorici ni ovim nije bio okončan zbog priziva državnog tužioca protiv ove presude i proces je obnovljen. Istražni postupak protekao se sve do 1926. i u nedostatku dokaza obustavljen. Svaki ovakav udar po revolucionarnom radničkom pokretu imao je teških posledica.⁵⁰

*

* *

Na vojvodanskom Kongresu ujedinjenja prevlast je imala desnica. Levica je oštro laikovala liniju ministerijalizma desnice, koju je većina na Kongresu odobravalala, a Vlada Marković je oštro kritikovao staru upravu zbog njenog taktiziranja i saradnje sa nekim buržoaskim partijama.

Iako je ovaj Kongres imao svog značaja u sređivanju unutarpartijskog stanja u Vojvodini, naročito odluka da će Srpsko-bunjevački agitacioni odbor prisustvovati Kongresu ujedinjenja, on ni izdaleka nije bio odraz organizacionog stanja organizovanog radničkog pokreta u Vojvodini. On je obuhvatio samo Srbe i Bunjevce, ostavljajući na taj način po strani veći deo partijskog članstva, zatim u radu Kongresa došlo je do razmimoilaženja leve i desnice. Kongres nije dao ocenu velikih revolucionarnih vrenja u Vojvodini, niti je odredio stav Partije prema spontanim agrarnim i drugim pokretima. I pored takvog stanja, on svoju taktiku upravlja na parlamentarni rad, a ne na dalje revolucionisanje organizacija. I uprava izabrana na Kongresu bila je pretežno desničarska. Tako su Vojvodinu na Kongresu ujedinjenja predstavljale dve potpuno odvojene grupe — desna i krajnje revolucionarna. Rezultat ovakvog stanja je da se u partijskim organizacijama Vojvodine rad odvija po dve linije — pelagićevaca, čiji uticaj u Novom Sadu raste, i Agitacionog odbora. Posle Kongresa ujedinjenja desničari iz bivšeg Srpsko-bunjevačkog agitacionog odbora nastavili su svoju aktivnost samostalno na svojoj reformističkoj platformi, ali je njihov ugled u radničkoj klasi brzo opadao i broj organizacija se smanjivao. Naročitu ulogu oko otcepljenja desnih soajaldemokrata odigrala je *Sloboda*, u kojoj su prevagu imali desničari. Borba se rasplamsava naročito posle Kongresa a krajem maja 1919. desničari otvoreno

⁵⁰ Isto i Danilo Kečić, *Klasne borbe*, 33—35.

istupaju *Manifestom drugovima*, ii time se izdvajaju iz SRPJ (k). Potpisniai *Manifesta* ističu svoj stav za parlamentarnu borbu, yt protiv revolucije. Obaveštavaju da će sazvati kongres »svoje partije« i da njihova partija istupa dz zajednice SRPJ (k). Između ostalog kažu: naša partija nije anarhistička i ne može se odreći parlamentarne akcije. Tekst je potpisala cela partijska uprava i nadzorni odbor, sem Katrinke, Dunderova i Vlade Markovića.⁵¹

Reakcija na *Manifest* Centralnog partijskog veća SRPJ (k) bila je da Centralni izvršni odbor u svom proglasu konstatuje da su potpisnici *Manifesta* prekršili sve bitne odluke VIII kongresa vojvodanske partije i Kongresa ujedinjenja.

Konstatujući ovo i Izvršni odbor SRPJ (k) smatra da su se Dušan Tušanović, Pavle Tatić, dr Milan Sekulić (u ispravci dodani Vojin Brkić, Đura Hadnadev, Milan Avramović i Svetozar Strojnić) i ostali sami isključili iz Partije i prestali biti Izvršni odbor naše Partije za Vojvodinu. Organizacije imaju smatrati za Izvršni odbor drugove: Štipana Katrinku, Mladena Dunderova i Vladu Markovića.

Centralni odbor poziva sve partijsko i sindikalno članstvo Vojvodine da nastavi dalji rad u smislu odluka Kongresa ujedinjenja, da bojkotuje akciju potpisnika *Manifesta* i da ranijii partijski organ preuzme u svoje ruke. Novosadska organizacija treba da hitno izvrši privremenu popunu Izvršnog odbora, čiji prvi zadatak predstavlja saziv pokrajinske konferencije i izbor stalnog Pokrajinskog odbora.⁵²

Radničke novine u broju 134 obaveštavaju da su socijalistički vojvodanski poslanici Vaša Knežević, Dušan Tušanović i dr Milan Sekulić isključeni iz SRPJ (k) ii da više nisu predstavnici Partije u Narodnom veću. *Sloboda* takođe obaveštava 9. juna da je posle uskršnjeg kongresa, održanog u Beogradu 1919, došlo do konačnog rascapa »između nas«, socijaldemokrata u Vojvodini, Hrvatskoj i Slavoniji, s jedne, i Komunističke partije u Beogradu, s druge strane, d to uglavnom stoga što komunisti negiraju parlamentarnu borbu, dok socijalna demokratija ostaje pri stanovištu klasne borbe proletarijata putem parlamentarne borbe, putem evolucije.⁵³

⁵¹ Dr Danilo K e c i ć, *Revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1917—1921*, Novi Sad 1972, 245—258.

⁵² Isto.

⁵³ Isto.

Stav Centralnog partijskog izvršnog odbora prihvatilo je najšire partijsko članstvo i sve jače partijske i sindikalne organizacije povezuju se sa novim Izvršnim odborom u Novom Sadu, sem partijske organizacije iz Pančeva, Melenaca, Subotice, Novog Sada, Rume i drugih mesta.

U Novom Sadu je 13. juna održana zajednička sednica uprava svih organizacija, gde je bilo zastupljeno preko 5.000 organizovanih radnika i jednodušno osuđeno držanje grupe oko *Slobode*. Doneta je odluka da se od 1. jula pokrene izlaženje *Radničkog lista*, kojim će kao organ Partije vojvodanske partijske organizacije izlaziti dva puta nedeljno.⁵⁴

Umesto isključenih članova IO kooptirani su, pored starih članova Vlade Markovića, Štipana Katrinke i Mladena Dunderova, i šestorica novih članova: Mihailo Vič, Đura Tukanić, Obren Kosnić, Nikola Krstić, Lajoš Čaki i Steva Torić.⁵⁵

Tarifni pokreti i štrajkovi radnika 1919. godine

Revolucionarne radne mase delovale su kroz svoje strukovne organizacije pod rukovodstvom mesnih međustrukovnih odbora. Međustrukovno veće postojalo je i u Novom Sadu. Na kongresu ujedinjenja sindikalnih organizacija učestvovala je i vojvodanska delegacija, ali nepotpuna, jer su vojne vlasti zabranile dvadesetorici delegata da mu prisustvuju. U Centralno sindikalno veće ušli su iz Vojvodine Pavle Tatić, Bela Budanović, Štipan Katrinka i Mija Bačlija, a u finansijsku kontrolu Maksa Jovanović.

Pokušaj desnih socijaldemokrata da pocepaju i sindikalni pokret u Vojvodini, nije uspeo, tako da sindikati u Vojvodini u celini dolaze pod uticaj SRPJ(k), odbacujući liniju neutralizacije sindikata koju je zastupala socijaldemokratija.

Sindikati Vojvodine imali su 1919. godine oko 20.000 članova. Najmasovniji je bio Savez poljoprivrednih radnika, koji je obnovljen februara 1920. godine. To su bile revolucionarne snage na koje se u političkoj borbi oslanjala Partija.⁵⁶

U Novom Sadu krajem 1919. delovale su sindikalne organizacije grafičkih, železničkih, metalskih, prehrambenih, drvodeljskih, građevinskih, krojačkih, kožarsko-prerađivačkih, poljoprivrednih i berberskih radnika, trgovačkih pomoćnika i privatnih nameštenika sa oko 2360 članova.

⁵⁴ Isto, 256.

⁵⁵ Isto, 256.

⁵⁶ Isto, 267—288, i dr.

U redovima Partije krajem 1919. i početkom 1920. godine bilo je oko 800 članova.⁵⁷ U tom periodu klasno borbena radništvo je vodilo nekoliko tarifnih pokreta i štrajkova. Zahtevi koje radnici postavljaju još uvek su radno vreme, veće plate, bolji uslovi rada i dr. U prvoj polovini 1919. štrajkovali su u Novom Sadu tipografski, krojački, kožarski, tapetarski i obučarski radnici, pa ponovo tipografski i knjigovezački radnici. Jedna od većih političkih akcija u novoj državi bio je 20—21. jula 1919. godine generalni štrajk proleter-ske solidarnosti sa Sovjetskom Rusijom i Mađarskom Sovjetskom Republikom, protiv nameravane jugoslovenske intervencije. Pozivu Centralnog partijskog veća za učestvovanje u štrajku odazivaju se sve organizacije Vojvodine. Ministarstvo vojske je zahtevalo zabranu svih zborova, a vojne i policijske vlasti zabranile su plakatiranje poziva na zborove. I pored svih zabrana, 20. i 21. jula organizovani su uspešni zborovi i štrajkovi. U Novom Sadu nije radila nijedna fabrika ni zanatska radionica. Štrajku su se pridružili i železničari, tramvajci, električari, kelneri, pa čak i mornari na lađama. Železnica tog dana iz Novog Sada nije otišla, tramvaji nisu radili, a kafane su bile zatvorene.⁵³ Posle štrajka solidarnosti redaju se i dalje štrajkovi u Novom Sadu. Do aprila 1920. štrajkuju metalski, mlinarski, tipografski i knjigovezački, krojački, obučarski, juvelirski i zlatarski, stolarski radnici, radnici električne centrale.

*Dalji razvitak revolucionarnog radničkog pokreta do
Vukovarskog kongresa*

U daljem organizacionom sređivanju i jačanju pokreta posebno mesto i značaj imao je partijsko-sindikalni kongres održan u Novom Sadu 7. i 8. januara 1920. godine.

Kongres je imao da poveže partijske organizacije i ponovo uspostavi organizacije koje su terorom policije rasturane. Pitanja od značaja koje je kongres postavio na dnevni red bila su agitaciono-propagandni rad i stvaranje posebnog borbenog i agitacionog fonda Partije, posebno s obzirom na predstojeće parlamentarne izbore. Za jedan od tih centara predviđen je i Novi Sad.

Na kongresu je izabrano partijsko i sindikalno rukovodstvo za pokrajinu. U Izvršni odbor Pokrajinskog partijskog

⁵⁷ Isto, 277—278, i dr.

⁵⁸ Danilo K e c i ć, *Klasne borbe*, 68—70.

veća za Vojvodinu ušli su: Vlada Marković, Dragoljub Jan-
ković, Anton Jurišić, Andrija Valent, Jovan Nešić iz Novog
Sada, Lazar Dumedašević iz Pančeva, Mihajlo Kostić iz Ve-
likog Bečkerek a i Bogdan Eremić iz Melenaca. U nadzorni
odbor: Andrija Polgar (Novi Sad), Ljubomir Čolić (Kumane),
Jozef Takač (Subotica).

U Izvršni odbor Sindikalnog veća za Vojvodinu: Gašpar
Miler, Lajoš Čaki, Nikola Krstić, Andrija Tortić, Alfred Vajs,
Aleksandar Leparg iz Novog Sada, Zdravko Granić i Buš iz
Velikog Bečkerek a, Maksa Jovanović iz Pančeva i Đerd Hi-
daši iz Subotice.

Kongres je održan na završetku revolucionarne faze raz-
vitka radničkog pokreta, ali i završenog prestrojavanja u po-
krajinskom rukovodstvu na liniji principa socijalne demo-
kratije — II linternacionale ;i revolucionarnih snaga u Par-
tiji na liniji Komunističke internacinale. Na kongresu je is-
taknuto da su komunistički orijentisane snage u Partiji po-
bedile, da su sve organizacije sačuvalе svoju socijalističku
svest uprkos progona od strane radikalne i demokratsko-so-
cijalističke vlade i izražava uverenje da će radnička klasa u
Vojvodini ostati i nadalje verna komunističkim idejama i
slediti III internacionalu.TM

Treba istaći da vojvodanski partijski pokret nije imao
svoj organ otkako je *Sloboda* prešla u socijaldemokratske
ruke. Bio je to veliki nedostatak za pokret u Vojvodini, i da
bi se to koliko-toliko nadoknadilo, *Radničke novine* su od
avgusta pod rubrikom Pokret u Vojvodini donosile vesti i
dogadaje o pokretu u Vojvodini. Radnički list je trebalo da
izade 1. jula 1919.. Znajući kakav će udarac zadati pokretu,
vlada nije dozvolila izlaženje lista sve do decembra 1919.
Prvi broj je izašao 4. februara 1920. Odluku o izdavanju li-
sta na mađarskom jeziku doneo je kongres januara, a
pripreme za izlaženje lista izvršene su već krajem 1919. u Ve-
likom Bečkerek u. Prvi broj lista *Közakarat* izašao je 18. ja-
nuara 1920, već 24. istog meseca vlast je list zabranila. Izišlo
je svega šest brojeva.⁶⁰

Partija u Vojvodini je između Prvog i Drugog kongresa
intenzivno radila ne samo na organizovanju i razvijanju
stručnog radničkog pokreta, već i na njegovoj centralizaciji
sa sindikalnim radničkim pokretom Jugoslavije, pa je u ok-
viru organizacionih pitanja doneta i odluka da se sazove kon-

⁵⁵ Dr Danilo K e c i ć, *Revolucionarni radnički pokret u
Vojvodini 1917—1921*, Novi Sad 1972, 288—292.

⁶⁰ Isto, 293—296.

gres poljoprivrednih radnika d to već u februaru. Kako je u Novom Sadu funkcionisao sindikat poljoprivrednih radnika, opunomoćena je novosadska zemljoradnička organizacija da pozove sve zemljoradničke organizacije u Jugoslaviji da 15. februara pošalju svoje delegate na kongres ujedinjenja u Novi Sad, i da se Novi Sad proširi kao centar. Izgradnja jedinstvene centralizovane organizacije poljoprivrednih radnika bilo je goruće pitanje Partije radi njenog uspešnog delovanja na selu. Kongres je zabranjen 12. februara 1920.⁶¹ Partijska organizacija Vojvodine je ujedinjavanje stručnog radničkog pokreta u Vojvodini, tj. ujedinjavanje sindikalnog pokreta Vojvodine sa sindikalnim centralama u Beogradu privodila kraju u prvoj polovini 1920. godine.⁶²

1 pored progona i hapšenja, u Novom Sadu pred vojvodanski kongres Partije postojao je jak stručni pokret i partijska organizacija, iako ova poslednja u opadanju. Njena snaga manifestovala se u zboru radnika i radnica koji je održan 30. novembra 1919. na kome je prisustvovalo do 2.500 radnika i radnica. Taj zbor je obuhvatio dva aktuelna pitanja — pitanje organizovanja žena i pitanje skupoće. Nadnice u to vreme bile su u odnosu na skupoću male, a položaj radnika pogoršavala je nezaposlenost, koja je pratila sve kategorije radnika.⁶³ I u 1920. godini snaga radničkog pokreta došla je do masovnog izražaja u opštem štrajku radnika Novog Sada od 14. do 19. aprila zbog zatvaranja Radničkog doma. Ovom štrajku pridružili su se i železničari, tramvajski i broderski radnici.⁶⁴ Početak ovog štrajka poklopio se sa generalnim štrajkom železničara i brodaraca u čitavoj Jugoslaviji, koji je počeo 15—16. aprila iste godine sa oko 50.000 radnika i službenika. Do štrajka je došlo usled odbacivanja »Protokola sporazuma« koji su železničari izvojevali u svojoj dugoj borbi. Istog dana u štrajk su stupili i brodarci, ali kako su svi zahtevi za poboljšanje nagrada i položaja broderskih radnika usvojeni, to je njihov štrajk završen uspešno 18. aprila. Štrajk železničara završen je 29. aprila. U međuvremenu, dok su štrajkovali železničari, nizali su se zborovi i štrajkovi u Beogradu i drugih struka: 19. aprila štrajk oko 400 tipografskih radnika u svim beogradskim štamparijama, osim Socijalističke štamparije »Narod«, 20. aprila stu-

⁶¹ Danilo K e c i ć, *Klasne borbe*, 29—30.

⁶² Dr Danilo K e c i ć, *Revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1917—1921*, Novi Sad 1972, 282 i dr.

⁶³ Isto, 277.

⁶⁴ Danilo K e c i ć, *Klasne borbe*, 81—92.

pili su u štrajk knjigovezački radnici, štrajk krojačkih radnika u većem broju krojačkih radionica, zatim mnogobrojni zborovi i konferencije.⁶⁵ Štrajk železničara zahvatio je od 15. do 29. aprila veće gradove i u Vojvodini: Suboticu, Sombor, Novi Sad, Zemun, Rumu, Sremsku Mitrovicu, Zrenjanin.⁶⁶

Teror posle štrajka bio je još žešći. Policija, udružena sa predstavnicima građanskih stranaka, digla je hajku na organizovano radništvo. Protiv Mađara revolucionara koji su uspeli da izbegnu represalijama belog terora u Mađarskoj, imala je oprobano sredstvo: da li ih izručuje ponovo mađarske buržoazije. Time što je mesna vlast u Novom Sadu uporno odbijala da otvori Radnički dom, onemogućen je redovan rad sindikalnih organizacija kao i izlaženje *Radničkog lista*. I pored mnogih žalbi i intervencija organizovanog radništva, kao i naredbe ministra unutrašnjih dela, novosadska vlast nije otvorila Radnički dom sve do kraja jula 1920. Posle nekoliko dana, 1. avgusta, ponovo je zatvoren, a rad zabranjen. Ministar unutrašnjih dela svojom naredbom od 7. avgusta 1920. ponovo je dozvolio rad sindikalnim organizacijama u Novom Sadu.⁶⁷

*Partija i njena aktivnost od Vukovarskog kongresa do
Obznane*

Na održanim pretkongresnim partijskim konferencijama izabrani su delegati za Kongres u Vukovaru. Iz Bačke i Banata učestvovalo je 55 delegata, a iz Srema 20. Delegati Vojvodine Andrija Polgar, Jovan Oros, Boža Mašić, Nikola Ristić, Nikola Kovačević i Luka Manojlović, jednoglasno su podržali komunističku orijentaciju Kongresa. U Centralno partijsko veće (CPV) izabrani su Vlada Marković i Obren Kosnić iz Novog Sada, Jožef Hermal iz Velikog Bečkereka, Bogdan Eremić iz Melenaca i Paja Radišić iz Elemira.

Od Vukovarskog kongresa do zabrane Komunističke partije krajem godine aktivnost Partije bila je u skladu sa odlukama Vukovarskog kongresa. Jedna od tih odluka bila je da se izvrši reorganizacija Partije. Umesto na pokrajine, te-

⁶⁵ Danilo K e c i ć, *Sindikalni pokret železničkih radnika u Vojvodini 1918—1921*. Novi Sad 1969.

⁶⁶ Isto.

⁶⁷ *Grada*, tom I, 138; Danilo K e c i ć, *Klasne borbe*, 93—104.

ritorija je trebalo da se подели na oblasti i prema tome in-
sto pokrajinskih izvršnih odbora da se formiraju oblasni partijski sekretarijati. Teritorija Vojvodine organizaciono je po-
deljena na četiri oblasna sekretarijata. Bačka, sa severnim
delom Srema (Sremska. Mitrovica, Ruma, Indija) bila je
jedna od tih oblasti sa Vladom Markovićem kao sekretarom
na čelu.

Značajan uspeh Partije u tom periodu bilo je formiranje
organizacije žena komunista u Novom Sadu.

Osnivačka konferencija žena komunista održana je u No-
vom Sadu 29. jula 1920. u Radničkom domu. Prisutno je bilo
do 80 žena-radnica. Konferencija je razmatrala položaj žena
u buržoaskom društvu i potrebu zajedničke borbe žena sa
radničkom klasom. Pošto su se sve prisutne žene izjasnile
da će se boriti rame uz rame sa svojim drugovima za novi
društveni poredak, osnovana je Sekcija žena, a u upravu
su ušle Julka Manojlović, Julka Juhas, Terezija Kaučić, Te-
rezija Stark, Magda Ostev, Etelka Hajdu i Evica Lazarević.
U organizaciji je bilo oko 100 žena članova.⁶⁸

U upravi novosadske partijske organizacije od kraja ok-
tobra 1920. bili su Božidar Jetner-Mašić, stolarski radnik,
predsednik, Vasa Jovanović, štamparski radnik, sekretar,
Julka Manojlović, šivačka radnica, perovoda, Nova Putnik,
krojački radnik, blagajnik. U kontrolnom odboru bili su
Andrija Polgar, mašinac, i Andrija Sabo, obučarski radnik,
a članovi uprave Đorđe Mesaroš i Nikola Kovačević.

Po raspisivanju izbora za Konstituantu i odluke Komu-
nističke partije Jugoslavije da izide na izbore, otpočeo je in-
tenzivan rad na pripremama za izbore. Na mnogobrojnim
zborovima i konferencijama KP je istupala sa maksimalnim
programom i na taj način zadobijala nove pristalice i bila
u mogućnosti da formira tu i tamo i nove organizacije.

Političke stranke u Vojvodini bile su različite jačine, kako
se vidi iz izveštaja Izvršnog odbora SRPJ(k) za Vojvodinu
na Vukovarskom kongresu.

Od građanskih stranaka u Vojvodini stvarno postoji
samo jedna organizovana stranka, a to je Radikalna, koja
je i pre rata postojala. Ova je stranka ranije svoju poli-
tiku ravнала prema Košutovoj četrdesetosmaškoj stranci,
a sada se ujedinila sa srbijanskim radikalima ... Radikalna
stranka u Vojvodini, kao i u ostalim pokrajinama, pred-
stavlja stranku bogataša i veleposednika. Ona se služi svi-

⁶⁸ *Grada*, tom I. 66, 67.

ma, pa i najbrutalnijim sredstvima pri zadobijanju pristalica u narodu.

Demokratska stranka je tek u formiranju. U njoj ima veoma malo ozbiljnih ljudi i političara. To je skup sentimentalnih »dobi*__latelja«, kao i otpadaka iz bivše Politove Liberalne stranke. Oni su... neopredeljeni i nisu ni sami načisto sa svojom politikom. Ravnaју se prema srpskim samostalcima. U narodu imaju vrlo malo uticaja.

Neslovenski krupni i sitni kapitalisti u politici su još neopredeljeni.““

KPJ za Vojvodinu do pred izbornu kampanju uspela je da pnikupi radnike sviju nacija. Partija je i na selu imala jakog uticaja. Veliki zbor koji je organizovala u Novom Sadu u predizbornoj kampanji, na kome je govorio Filip Filipović, okupio je najmanje 3.000 iradnika, radnica i seoske sirotinje. Govor je istakao maksimalan program i taktiku Partije, nasuprot buržoaskim lažima i obmanama.

Naš ideal nije buržoaska demokratija, već radnička demokratija, sovjetska vlast. I kad ulazimo u izbore za Konstituantu, naš cilj nije da dobijemo što veći broj mandata sa kojima ćemo, tobož, izvršiti mirnim putem, pomoću glasanja, veliki istorijski društveni preobražaj. Mi znamo da će samo socijalna revolucija moći izvršiti oslobođenje radničke klase od kapitalističkog ropstva. Ali mi i tako ulazimo u Konstituantu radi iskorišćavanja parlamentarne tribine.

Nasuprot radikalima, koji stalno i svuda raspiruju šovinističke strasti, mi komunisti propovedamo ravnopravnost nacija. Ali mi uvek istinu govorimo da se nacionalno pitanje ne može potpuno resiti u granicama kapitalističkog društva. Samo u sovjetskoj republici biće pravično rešeno i nacionalno pitanje.TM

Novi Sad je imao prilično snažan revolucionarni pokret i prilčno razvijenu industriju, ali industrijski radnici bili su većinom neslovenske narodnosti, ikoji nisu imali pravo glasa. Otuda je, uglavnom, i rezultat na izborima bio slab. U novosadskom izbornom okrugu KPJ je dobila 2.446 glasova i jedan mandat. U Novom Sadu dobila je svega 314 glasova, dok su radikali dobili 1.609, socijaldemokrati 217, demokrati 377. Komunistička partija Jugoslavije u celini dobila je 198.376

⁶⁹ Isto, 124, 125, 153, 161—163, 173, 174.

⁷⁰ Isto, 162, 163.

glasova i 59 mandata, tako da je u Konstituenti bila iza radikalaca i demokrata, tj. treća po broju mandata.⁷¹

Privredni razvitak Novog Sada između dva rata

U posleratnom periodu do 1921. godine došlo je do relativnog sređivanja ekonomskih prilika. Po završetku rata Vojvodama je obuhvatala Banat, Bačku i Baranju. Po popisu od 31. januara 1921. imala je ukupno 1,380.413 stanovnika, dok je 1910. imala 1,352.844. Do ovog priraštaja je došlo usled doseljavanja u prvim godinama iza rata. Gustina naseljenosti po jednom kvadratnom kilometru iznosila je po popisu od 1910. godine 68,7, a po popisu od 1921. god. 70,1 stanovnika. Po narodnosti je bilo 1921. godine 37,2% Srba i Hrvata (Bunjevaca), 0,6°/o Slovenaca, 4,9¹⁰/o »drugih slovenskih narodnosti« (Slovaka i Rusina), 5,4¹³/o Rumuna, 23,8^{ti}/o Nemaca, 27,7°/o Mađara i 0,4°/o »drugih narodnosti«. Popis je vršen po maternjem jeziku. Po podacima dr Viadana Jojkića, referenta Ministarstva narodnog zdravlja u Novom Sadu, koji se ne slažu potpuno sa podacima Direkcije državne statistike, u Vojvodini je bilo svega 1,363.456 stanovnika. U Bačkoj 736.114; Srba i Hrvata 257.451; Slovenaca 3.540; drugih Slovena 45.128; svih Slovena 306.119; Mađara 255.168; Nemaca 171.157; Rumuna 1.056; drugih 2.614.

Prema popisu iz 1931, u Bačkoj je bilo 765.788 stanovnika, u Baranji 52.846, ukupno u Bačkoj i Baranji 818.634.

Kretanje stanovništva u gradovima od 1869. do 1920. pokazuje da je sve veći procentualni priraštaj stanovništva u gradovima, što znači sve veći prelaz seljaka u gradsko stanovništvo. Ovaj prelaz sve je osetniji posle rata, osobito zbog uslova rada i života na selu, odnosno u poljoprivredi, koje je stvorila agrarna reforma. Parcelisanjem velikih poseda i isključenjem iz podele istih mnogobrojnih poljoprivrednih radnika neslovenskih narodnosti, mnogima od njih je u poljoprivredi stvorena nemogućnost opstanka, zbog čega su morali seliti u gradove i menjati zanimanje.

⁷¹ MSRV AO br. 18452, 52, 53; *Grada*, tom I, 194, 195. Nosila komunističke liste za područje Sudbenog stola Novi Sad bio je Ivan Čolović, upravnik Socijalističke štamparije »Tucović« iz Beograda, član Centralnog veća KPJ. Bio je izabran za komunističkog poslanika. Ostali kandidati bili su Dragoljub Janković, kožarski radnik iz Novog Sada, član Izvršnog odbora Oblasnog veća KPJ u Novom Sadu, Andrija Roška, zemljoradnik iz Petrovca, Lazar Velimirov, kovački radnik iz Starog Bečeja, Jan Divjak, zemljoradnik iz B. Petrovca, Stevan Tokin, zemljoradnik iz Starog Futoga.

Novi Sad je imao 1910. godine 33.089 stanovnika, 1920. — 39.058 i 1931 — 63.985.⁷²

Od 1910. do 1920. godine broj stanovnika u Novom Sadu porastao je za 18¹/₂ o. Prema popisu od 31. marta 1931, stanovništvo Novog Sada poraslo je za blizu 10⁰/₀. Imajući u vidu da do porasta stanovništva u gradu, a posebno u Novom Sadu, ne dolazi isključivo putem prirodnog priraštaja već i doseljavanjem, moglo bi se konstatovati da je taj procent povećanja stanovništva veći od 10⁰/₀. Ovu pretpostavku potvrđuje i jedan mađarski dokument iz vremena okupacije, koji kaže da je Novi Sad za vreme »srpske vladavine« imao 76.000 stanovnika.⁷³

Od ukupnog broja stanovnika u 1931. po maternjem jeziku (srpski, hrvatski, slovenački, makedonski) bilo je 32.227, ostalih Slovena 4.546, mađarskog maternjeg jezika 17.534, nemačkog 9.116, arnautskog 210, ostalih 532.

Popis od 1921. ukazuje (a tako je i u kasnijem periodu) da je broj seoskog stanovništva nad gradskim znatno nadmoćan. U srezovima je bilo 515.063 stanovnika, u gradovima 221.051, što ukupno iznosi 736.114 u srezovima i gradovima Bačke. Ako se tome broju doda i 49.419 stanovnika u srezovima Baranje, ukupno u Bačkoj i Baranji bilo je 785.533 stanovnika.⁷⁴

Iz ovih brojki se vidi da se veći broj stanovnika bavio zemljoradnjom. U celoj Bačkoj i Baranji zemljoradnjom se bavilo 66,3¹/₂ o u periodu do 1927. godine, industrijom i zanatstvom 14⁸/₁₀₀ #, trgovinom i novčarstvom 4,5¹/₂ o. Ukupno svim zanimanjima van poljoprivrede 33,5¹⁰/₁₀₀ o.

Pre agrarne reforme socijalne razlike u oblasti poljoprivrede bile su velike. Agrarna reforma ublažila je velike klasne razlike i znatno izmenila socijalnu strukturu stanovništva. U celokupnoj privredi Vojvodine dominirala je sitna i srednja sopstvenost. Izuzetaka je bilo samo u izvesnim granama krupne poljoprivredne i »prvobitne« industrije. Umesto bivše aristokratije i džentrije i njihovog dominantnog privrednog i političkog uticaja, stvarala se klasa jedne nečuvano bez-

⁷² Položaj radničke klase, privredne i socijalne prilike radnika u Vojvodini. — Poslovanje privremene radničke komore za Vojvodinu u 1926—1927. godini, Novi Sad 1927, 6, 7, 8, 9, 14, 15. (dalje: *Položaj radničke klase*).

MSRV AO 19875 F 9/28—49, *Izveštaj sa puta vo južnom kraju izvršen 28—31. oktobra 1941; Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. knjiga I, Beograd 1937.*

⁷³ *Položaj radničke klase*, 8.

obzirne ;i sirove buržoazije, i, pod posledicama novih privrednih i političkih odnosa, utoliko mnogobrojniji proletarijat, naročito iz redova neslovenskih narodnosti. On iznosi čitavih 38¹⁰/o od svega stanovništva Vojvodine.⁷⁵

Kako je napred rečeno, pripadnici neslovenskih narodnosti isključeni su iz podele zemljišta agrarnom reformom. Téč kasnije, naročito pred skupštinske izbore 1925. godine, davan je »bezemljašima«, iz čisto političko-korteških obzira, po jedan minimum opštinske zemlje za kućište. Crkvena dobra isključena su od udara agrarne reforme, pošteđena su i vrlo velika dobra feudalnog porekla prelaskom u »nacionalne ruke«, »višim privrednim obzirima« — i običnim falsifikovanjem.

Kako je celokupna vojvodanska privreda počivala na zemljoradnji, od kultura bile su razvijene ratarstvo, stočarstvo, prilično pčelarstvo, dok je šumarstvo bilo slabo razvijeno. Na poljoprivredi razvila se i prilično jaka poljoprivredna industrija. Sem poljoprivredne, bila je prilično razvijena i ostala industrija, koja je ponajviše bila u rukama Jevreja i oni su je podigli na prilično visok stepen. Razvoju industrije pomoglo je i to što je radne snage bilo u dovoljnom broju i srazmerno jevtino; 38% stanovništva Vojvodine, dakle preko 1/3, sačinjavali su radnici koji nisu živeli na svojoj zemlji.

Zanatstvo je bilo razvijeno u gradovima i većim selima, i stajalo je na visokom stupnju tehnike. Ono je i u ranijem periodu bilo jedna od najrazvijenih grana privrede. Po podacima Beogradske zanatske komore, u Vojvodini je bilo u periodu do 1927. oko 20.000 zanatlija i zanatlijskih radionica.

Industrija je bila više lokalnog, vojvodanskog značaja, sem nekih grana, kao tekstilna, zatim industrija crepa i cigle i još neke.

Prvih godina posle rata — do 1924 — industrija i zanatstvo, kao i poljoprivreda, imali su zavidan prosperitet. Osnivana su i nova preduzeća.⁷⁶

Sa nastajanjem krize nastupio je i u Vojvodini pad proizvodne moći, poljoprivrede i potrošačke moći stanovništva, što je dovelo do stagnacije i krize. Mali broj preduzeća radio je sa punim kapacitetom usled manje potrošnje. Mlinska industrija, kao jedna od najjačih privrednih grana Vojvodine, radila je sa svega 35¹⁰/o kapaciteta, industrija alkohola sa 35¹⁰/o do SO'Vo, škroba sa 40—60¹⁰/o itd. Neke su radile uspeš-

⁷⁵ Isto, 15, 17.

⁷⁶ Isto, 21—25, 27, 34, 35.

no, kao industrija testa, mlečna industrija, kudeljna, mlevenje paprike, tekstilna, crepa i cigle, kao i industrija pokućstva, zatim bombona i čokolade.

Sa nastupom krize i zanatstvo je bilo u opadanju i stagnaciji, usled čega je broj zanatlijskih radnika bez posla bio znatan.⁷⁷

U periodu između dva svetska rata razvoj proizvodnih snaga u Novom Sadu uzeće prilično zamaha, što će se osetno primetiti posle proglašenja Novog Sada za političko-administrativni centar Dunavske banovine. Ipak treba naglasiti da tempo tog razvoja još uvek nije bio u skladu sa postojećim povoljnim mogućnostima i potrebama društva.

U vremenu od 1918. do 1924. godine industrija se uspešno razvija. Osnovano je oko dvadeset novih industrijskih preduzeća. Mada je ovaj uspon u razvitku industrije delimično usporen ekonomskom krizom, čije su se posledice odrazile i u likvidaciji nekih preduzeća u Novom Sadu, industrija se i dalje razvija, tako da je u gradu 1938. godine bilo 81 industrijsko preduzeće sa oko 5.500 radnika. Zastupljene su skoro sve industrijske grane. Osim povećanja broja industrijskih preduzeća, zapaža se porast proseka broja zaposlenih u jednoj fabrici. Dok je taj prosek 1931. iznosio 41 radnika po jednoj fabrici, dotle se u 1938. popeo na 6 radnika.

Najveća slabost industrije sastojala se u veoma lošoj, zastareloj tehničkoj opremi većeg broja preduzeća. Osnovna sredstva za proizvodnju su uglavnom bila uvezena iz inostranstva gde su kao zastarela bila rashodovana. Zastarela tehnička oprema industrijskih preduzeća u sklopu svetske ekonomske krize i težnji vlasnika fabrika za što većim profitom doprinosila je zaoštavanju protivrečnosti kapitalističkog načina proizvodnje, čije su posledice bile višestruke. Između ostalog, one su se odrazile na pogoršanje i inače ne mnogo zavidnog položaja radnika (sniženje realnih radničkih nadnica ispod minimuma, otpuštanje radnika i dr.).

Gradevinarstvo se naglo razvijalo u Novom Sadu. To potvrđuje ogroman porast broja kuća. Njih je u Novom Sadu 1918. bilo 4.149, 1931. godine 8.450, a 1941. godine 10.312. Pored izgradnje modernih delova grada (Mali Liman, Riblja

⁷⁷ Isto, 34, 35.

pijaca i dr.), nicala su i primitivna naselja na periferiji grada.⁷⁸

Od zanatstva najviše su bile zastupljene one grane koje prate razvijeni način života i s njim u vezi zadovoljavaju odgovarajuće potrebe (krojači, berberi, obućari), odnosno oni zanati koji izrađuju i popravljaju sprave namenjene poljoprivrednoj proizvodnji (kovači, mehaničari, kolari i dr.). Zanatskih radnji u 1939. bilo je 1.770 sa blizu 4.000 zaposlenih (računajući i vlasnike radinijii). Karakteristično je da gotovo polovina sveukupnog broja zanatlija uopšte nisu poslodavci, tj. ili ne zapošljavaju ili zapošljavaju jednu do tri radne snage. Od ukupnog broja zanatskih radnji, bez pomoćnog osoblja je 718, sa jednim licem 469, sa dva lica 237, sa tri lica 131, sa četiri i više lica 215. Od ukupnog broja pomoćnog osoblja (2.823) 1.071 su učenici. U Novom Sadu je postojalo i sedam zanatskih zadruga (jedna kreditna, dve proizvođačke i četiri nabavljачke).⁷⁹

Prve krize u pojedinim zanatskim strukama, koje su nastale pod uticajem konkurencije industrijskih proizvoda

Popis iz 1931, knjiga IV, Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju, Sarajevo 1940; *Položaj radničke klase*, 118, 122, 123, 124, 125, 128, 133. U periodu 1926/1927. godine bilo je ukupno u Novom Sadu 7.942 radnika, od toga 5.281 muški i 2.643 ženskih. Preduzeća svega 1.591, od toga 1.338 sa 1—5 radnika, 152 sa 5—10, 51 sa 10—20, 23 sa 20—30, 13 sa 30—50, 9 sa 50—100, 4 sa 100—200, 1 sa 200—300. Od gradova, Subotica je imala svega jedno preduzeće sa preko 300 radnika.

Od 5.281 radnika, u građevinarstvu je bilo zaposleno 374, metalnoj industriji 776, drvnoj 159, životne namirnice 364, odev i tekstil 153, prvobitnoj (zemljoradnji) 174, grafičkoj 18, kožarskoj 82, trgovini 143, prevoz i saobraćaj 27, privatni nameštenici 160, državne i autonomne ustanove 74, berbernice 21, kućna i kafanska posluga 40, alkoholna 108.

Od 2.643 radnice, u građevinarstvu je bilo zaposleno 145, metalnoj 46, drvnoj 8, životne namirnice 140, odev i tekstil 212, prvobitna 496, hemijska 27, grafička 35, kožarska 1, trgovina 30, prevoz i saobraćaj 8, privatni nameštenici 239, državne i autonomne ustanove 33, berbernice 9, kućna i kafanska posluga 1.145, alkoholna 31, muzikanti 29.

Šegrti je bilo ukupno 2.011. U građevinarstvu 170, životne namirnice 305, prerada metala 206, prerada drveta 142, odev i tekstil 176, prerada kože 243, trgovina 241, grafika 48, berbernice 194, zubarstvo 12, ženske u odevu i tekstilu 274.

¹⁹ *Zanatstvo komornog područja u svetlosti statistike*, ob radio dr Slavko Stanić, statistike sredio Pavle Smiljanski, Novi Sad 1940; dr Slavko Stanić, *Privreda Vojvodine*, Novi Sad 1939; *Novi Sad u prošlosti i sadašnjosti*, Novi Sad 1954, 36.

već krajem XIX veka, u periodu između dva svetska rata još su akutnije, naročito kod zanatlija iz kožarsko-prerađivačke i tekstilne struke (konkurencija proizvoda »Bate« i »Tivara«).

Trgovina je predstavljala značajan faktor u privrednom životu grada, koji je bio i najjači trgovački centar u Vojvodini. Godine 1936. u Novom Sadu ima 845 trgovačkih radnji sa 2.810 zaposlenih (zajedno sa vlasnicima radnji), dok na kraju 1938. ima 1.945 glavnih trgovačkih radnji sa 2.839 zaposlenog osoblja. Pored snažnog razvitka lokalne trgovine, razvija se i međunarodna trgovina. Tome je doprinela Produktivna i efektivna berza osnovana 1.921. kao i pijace i vašari. Postojala su prinudna udruženja trgovaca i pii jara kao i Trgovački lojd — slobodna organizacija novosadskih trgovaca. Trgovačka omladina, osnovana još 1.902. godine, preko svojih večernjih škola uspešno je delovala na stručno i kulturno uzdizanje trgovačkog podmlatka.

Ugostiteljstvo se brzo razvijalo. Tako je 1933. godine bilo 256 ugostiteljskih objekata sa 805 zaposlenih (računajući i vlasnike radnji), dok se taj broj 1939. penje na 462 ugostiteljska objekta koji su zapošljavali 805 lica. To su bile pretežno primitivne krčme, ali su podignuta i dva savremenija hotela: »Park« i »Reks« (današnji »Putnik«), kao i dve moderne kafane: »Habag« i »Trgovački« lojd (današnja zgrada Radio-Novog Sada).

Baštovanstvo i proizvodnja žitarica zauzimaju najvažnije mesto u proizvodnji u to vreme. Veliku ulogu igrali su godišnji poljoprivredni sajmovi. Novi Sad je bio centar zemljoradničkog zadrugarstva čitave Dunavske banovine.

Izvršenim privrednim i političkim promenama posle rata gotovo sva preduzeća velike poljoprivredne industrije ostala su u rukama velikih banaka, kao što je to bilo i u vreme pre rata. Pored velikih banaka, u Vojvodini je postojao i znatan broj manjih i malih banaka sa više-manje lokalnim značajem. Osnovan ih je priličan broj posle rata u povoljnoj atmosferi novčane inflacije. Po izveštaju Udruženja vojvođanskih banaka, sa sedištem u Pančevu, u 1925. godini bilo je u Bačkoj 42 dd, osam zadruga i četiri opštinske štedionice. Pored domaćih, u Vojvodini su poslovale i velike beogradske, zagrebačke, ljubljanske i sarajevske banke preko svojih filijala. Tako je Državna hipotekarna banka poslovala u Vojvodini preko svoje filijale u Novom Sadu, a Poštanska štedionica preko svoje centrale u Beogradu. Privilegovana narodna banka poslovala je u Vojvodini preko svojih filijala u Novom Sadu i drugim većim gradovima. Nemamo podataka o tome

koliko je u Novom Sadu bilo velikih i malih banaka. Međutim, krajem 1930. godine ima ih deset. Predstavljale su institucije preko kojih je Novi Sad povezan ne samo sa jugoslovenskom već i svetskom privredom. Pretežno putem njih u novosadsku industriju, kao i u druge privredne grane, prodirao je strani kapital, koji se javljao ili sam ili udružen sa domaćim kapitalom.

Opšti razvitak privrede u gradu doveo je i do otvaranja novih stručnih škola. Godine 1939. u Novom Sadu bile su tri niže stručne privredne škole: Muška i Ženska stručna škola i Ženska zanatska škola (sa 978 učenika), večernja škola trgovačke omladine, i dve srednje stručne škole: Državna trgovačka akademija i Državna srednja tehnička škola sa majstorskom delovodskom školom (dva odseka: mašinski i građevinski, sa blizu 300 učenika).⁸⁰

Novi Sad je bio i kulturno-prosvetni centar Vojvodine. Još pre rata u njemu je osnovano niz kulturnih i prosvetnih ustanova, izlazio veliki broj listova. Zato je u drugoj polovini XIX veka i dobio naziv Srpska Atina. Tako npr. Srpska gimnazija, Srpska čitaonica, nekoliko srpskih štamparija, dve knjižare, Srpsko narodno pozorište, Matica srpska. U drugoj polovini XIX veka izlazilo je 56 raznih srpskih listova, sem listova na jezicima drugih narodnosti. Svoje visoko mesto u kulturnom životu Jugoslavije Novi Sad je zadržao sve do aprilskog rata 1941. godine. Podaci govore da je u Novom Sadu i između dva rata izlazio veliki broj listova i časopisa. U 1938. godini, računajući dnevne i periodične listove odnosno časopise koji su tretirali različitu problematiku, u Novom Sadu je izlazilo ukupno 94 listova, odnosno časopisa, od kojih je 60 izlazilo na srpskohrvatskom a 34 na jezicima narodnosti.

Od 1918. ije pokrenuto devet dnevnih listova na srpskohrvatskom jeziku, ali se održao samo jedan — *Dan* — a i on sa više lokalnim značajem. Od četiri lista na mađarskom jeziku, zahvaljujući finansiranju iz inostranstva ostao je samo *Reggeli ujsäg* (ranije *Délbàcskai ujsäg*). Oba dnevnika na nemačkom, pokrenuta posle 1918 *Deutsches Volksblatt* i *Deutsches Zeitung* — izlazila su stalno uz neprekidnu pomoć iz inostranstva.

⁸⁰ Položaj radničke klase, 42—44; *Novosadska ekonomska srednja škola 1882—1957*, Novi Sad 1958; *Državna srednja tehnička škola u Novom Sadu*, godišnji izveštaj za školsku 1939/40. godinu, Novi Sad 1940.

Sva tri manjinska lista nastavila su da izlaze i posle okupacije. *Reggeli ujsäg* čak i sa istom redakcijom.

U međuratnom periodu pismenost je bila na zavidnoj visini, naročito kod Nemaca i Slovaka. Od 100 stanovnika Vojvodine, u godinama 1918. do 1927. bilo je pismeno prosečno 75,69: protestanskih Nemaca 87,3%, rimokatoličkih Nemaca 78,5%, Slovaka 77,4%, Madara 73,4%, Srba 61,8%. U zvaničnim podacima nisu uzeti u obzir Rumimi, Rusini i Bunjevci. Vojvodansko stanovništvo stajalo je na prilično visokom duhovnom stupnju, što se ogledalo ne samo u procentu pismenih, koji je bio odmah iza procenta pismenih u Sloveniji, najvećeg u državi, nego i u težnji da se duhovno uzdigne, o čemu govore razne kulturne ustanove, prosvetne ustanove i razvijena štampa. Kao što je već naglašeno, Novi Sad je bio centar ne samo administrativni, već i kulturni i prosvetni. Pred okupaciju imao je: Mušku realnu gimnaziju kralja Aleksandra I sa 834 učenika u školskoj 1939/40. godini, Drugu mušku realnu gimnaziju sa 685 učenika, Državnu žensku realnu gimnaziju sa 1.184 učenice, Državnu žensku učiteljsku školu sa 153 učenice, Državnu mušku građansku školu Mihajla Pupina sa 704. učenika, Državnu žensku građansku školu kraljice Marije sa 464 učenice. U svim navedenim školama moglo je biti oko 6.000 učenika.⁸¹

Veliki broj ovih učenika, pod uticajem KPJ u Novom Sadu, postao je revolucionaran i kao takav nosilac napredne misli među novosadskom omladinom, Najveći broj njih bili su učesnici NOB i narodne revolucije, kao što će se videti dalje.

Borba KPJ za legalne forme rada

Period Obznane i Zakona o zaštiti države — (1921-1929) — je priredio borbe KPJ u ilegalnim uslovima za obnovu i učvršćenje terorom razorene Partije, borbe za njenu unutrašnju konsolidaciju i jedinstvo, to je period borbe unutar Partije zdravih revolucionarnih snaga za pobedu marksističko-lenjinističkih principa, borbe za revolucionarnu Partiju, koja bi bila sposobna da organizuje, vodi i usmerava radničku klasu i radne mase u njihovoj borbi na ekonomskom i političkom planu.

⁸¹ Podaci su uzeti iz godišnjih izveštaja navedenih škola za školsku 1939/1940. godinu; *Statistički godišnjak 1938/1939, Beograd 1939; Položaj radničke klase, 11, 12.*

S obzirom na zabranu rada i revolucionarnih radničkih sindikata izlaskom Obznane, KPJ je povelu borbu odmah posle njenog objavljivanja za njihovo ponovno otvaranje. U toj borbi za legalnu formu organizovanja i aktivnosti radničke klase uspeva da izbori otvaranje Nezavisnih sindikata, ali pod uslovom njihove nezavisnosti od političkih partija. Napori oko uspostave rada Nezavisnih sindikata presečeni su dvama atentatima — na prestolonaslednika Aleksandra Karadorđevića i na Ministra unutrašnjih dela Milorada Draškovića — posle čega je donet Zakon o zaštiti države.⁸² Time je nastao još žestoki teror. Usled ovoga, tek septembra 1921, KPJ je uspela da formira Nezavisne sindikate. Inicijativu su dali radnici kelnerskog sindikata na konferenciji predstavnika svih saveza, akcionih odbora i odbora sindikata u Beogradu i obrazovali privremeni Međusavezni sindikalni odbor.⁸³

KPJ se posle sloma, bez legalnog aparata, a u uslovima terora, vrlo lagano prilagođavala novim metodima rada koje je nametala ta ilegalna situacija. Bacivši težište rada na obnovu rasturenih sindikata i na legalnu štampu, ona je pritom zanemarila stvaranje ilegalnih organizacija. Uz to, delatnost Partije bila je paralizovana i frakcijskom borbom koja se posle zabrane počela razvijati.⁸⁴ Po oceni Komunističke internacionale i Trećeg kongresa KPJ, uzroke naglom slomu na oko silne KPJ, »treba tražiti ne samo u tadašnjoj

⁸² *Hronologija Beograda*, 144; MSRV AO br. 7318, izjava Bože Mašica. Prvog avgusta izglasan je u Narodnoj skupštini Zakon o javnoj bezbednosti i poretku u državi, nazvan Zakon o zaštiti države, po kome je KPJ stavljena van zakona. Zabranjena je svaka legalna i ilegalna aktivnost i propaganda »i proglašava se krivičnim delom protiv države za koje se može kazniti ne samo robijom već i smrću«. Na osnovu tog zakona komunističkim poslanicima je bio oduzet poslanički mandat.

⁸³ *Hronologija najvažnijih događaja jugoslovenskog i međunarodnog radničkog pokreta*, CK KPJ, Odbor za 40-odišnjicu osnivanja SKJ, Beograd 1959. (dalje: *Hronologija Jugoslavije*). Od prvog dana Obznane KPJ i Centralno radničko sindikalno veće preduzimaju korake kod vlade za otvaranje radničkih sindikata. Ministarstvo unutrašnjih dela donelo je rešenje o otvaranju zatvorenih sindikata 23. maja 1921, ali pod uslovom da budu nezavisni od političkih partija. Prihvativši ovakvo rešenje, Plenum Centralnog radničkog sindikalnog veća Jugoslavije od 19—20. juna 1921, održan paralelno sa plenumom KPJ, uklonio je iz Statuta članove o vezi sindikata i KPJ.

⁸⁴ *IA CK KPJ*, tom II.

opštoj situaciji, nego i u njenoj unutrašnjoj slabosti i neizgrađenosti.

Osnovni momenti koji su buržoaskoj reakciji olakšali da slomi KPJ su: ostaci socijaldemokratske ideologije koje Partija 11 kratkom periodu posle Vukovarskog kongresa nije mogla da izživi i znatan uticaj sitnoburžoaskih elemenata u Partiji; slaba revolucionarna inicijativa Partije nasuprot napadajima reakcije, što je vladu hrabrilo da u slamanju KPJ ide do krajnosti; iluzije u parlamentarizam i buržoasku legalnost, koje su se ogledale u tome što CK, koncentrišući partijske snage na izbornu i parlamentarnu akciju, nije preduzeo ozbiljne mere da Partiju i mase pripremi za borbu protiv pretećeg napada i za rad u uslovima nelegalnosti, neizgrađenost legalnih i nemanje ilegalnih organizacija, kao i to što CK dugo posle Obznane nije ni započeo rad na izgradnji ilegalnih organizacija.

Orijentišući se posle Obznane na legalistički kurs (interpelacije, predstavke i dr.) — ona je tek decembra 1922. na održanom plenumu donela odluku o formiranju Nezavisne radničke partije Jugoslavije, a 24. decembra je u Beogradu održana konferencija radničkih predstavnika, na kojoj je organizovan akcioni odbor za pripremu osnivačke konferencije. Vlast je dala otpor i zabranila konferenciju, ali i pored toga 13. i 14. januara 1923 — održana je u Beogradu Zemaljska konferencija predstavnika radničke klase, na kojoj je osnovana Nezavisna radnička partija Jugoslavije, donesen program i izabran Centralni odbor. Njena legalna delatnost trajala je 1923. i 1924., kada je zabranjena.⁸⁵

Borba reformista i revolucionarnih snaga za uticaj u radnim masama i obnova revolucionarnih radničkih organizacija

Hajka na revolucionarni radnički pokret odmah posle Obznane sručila se posle atentata svom žestinom na celu radničku klasu. Teror je bio žestok naročito u Vojvodini, jer su izvršioci atentata na regenta Aleksandra bili Vojvodani. Nekoliko hiljada članova KPJ, Saveza komunističke omladine i revolucionarnih sindikata bilo je uhapšeno i zlostavljano. Na stotine radnika je proterano u zavičajna mesta i preko državne granice, pretežno u Mađarsku. U Novom Sadu je uhapšeno preko 100 lica, a od njih je 13 zadržano u zatvoru do suđenja. Među uhapšenima su bili i izvršioci atentata

¹⁵ Hronologija Beograda, 150, 151; IA CK KPJ, tom II, 37, 42.

Spasoje Stejić Baca i Lajoš Čaki. Iz Novog Sada uhapšeni su bili i Jožef Juhas, Šimon Palinkaš, Andrija Valent, Ćirilo Kolaček, Božidar Jetner-Mašić, Julka i Stevan Manojlović, Andrija Polgar i dr. Kroz beogradski zatvor »Glavnjaču« prošlo je tada oko 2.000 ljudi. Na sud je od 25. januara do 23. februara 1922. godine izvedeno 33 pripadnika revolucionarnog radničkog pokreta, pretežno iz Novog Sada i Vojvodine. Spasoje Stejić osuđen je na smrt, ali mu je smrtna kazna zamenjena saikaznom dvadeset godina robije u teškim okovima, Lajoš Čaki na dvadeset i Šimon Palinkaš na osam godina. Ostali su osuđeni na manje vremenske kazne. Andrija Polgar pušten je sa suđenja.⁸⁶

Uz teror vlasti i razorenost partijskih i sindikalnih organizacija išla je i pojačana aktivnost socijaldemokrata i centrumaša protiv komunista, radi uticaja u radničkoj klasi i osvajanja radničkih ustanova i radničkih organizacija. Policija u julu predaje centrumašima radničke domove, knjižare, štamparije, i time još više pogoršava uslove delovanja revolucionarnog radničkog pokreta. Centrumaši produžavaju svoju cepačku aktivnost u cilju stvaranja i svoje samostalne političke organizacije i sindikalnog pokreta amsterdamskog pravca. Već 27. marta 1921. na Zemaljskoj konferenciji u Beogradu osnovali su svoju političku partiju — Socijalističku radničku partiju Jugoslavije, maja iste godine i Glavni radnički savez kao sindikalnu centralu za reformističke sindikate u Srbiji.⁸⁷ Uskoro dolazi do ujedinjenja svih reformističkih snaga Jugoslavije. U avgustu na konferenciji u Beogradu uz učešće predstavnika Jugoslovenske socijalističke stranke za Sloveniju i Socijalističke radničke partije Jugoslavije osnovana je Socijalistička zajednica Jugoslavije kao organizacija za zajednička istupanja u svim važnijim pitanjama, a već 18. decembra na opštoj konferenciji u Bogradu Socijaldemokratska stranka Jugoslavije, Jugoslovenska socijalistička partija i Socijalistička radnička partija Jugoslavije odlučuju da se ujedine i stvore Socijalističku partiju Jugoslavije na čelu sa Dragišom Lapčevićem i Vitommirom Koraćem. Kada su se januara 1922. ujedinile sve reformističke sindikalne organizacije u Glavni radnički savez Jugoslavije, proces ujedinjenja reformista bio je završen.⁸⁸

“MSRV AO br. 7318; *Hronologija Jugoslavije*, 35.

⁸⁷ *Hronologija Jugoslavije*, 31, 32.

⁸⁸ Isto. Glavni radnički savez Jugoslavije obrazovan je na Zemaljskoj konferenciji sindikalnog ujedinjenja amsterdamskog pravca u Beogradu 7—8. januara 1922.

Socijaldemokratski vodi Nedeljko Divac, Pavle Tatić, Jovan Brkić, Marko Potner, Marko Nešić i dr. koriste nastalu situaciju i u Vojvodini razvijaju živu aktivnost protiv KPJ. Oni za privlačenje radnika u svoje organizacije koriste i tadašnju tešku ekonomsku situaciju, jer se ekonomski položaj radničke klase pogoršava posle Obznane. Poslodavci koriste nastalu situaciju i dolazi do otkazivanja tarifnih ugovora, obaran ja nadnica, produženja radnog vremena i drugih pogoršanja uslova rada i života radnika. I položaj zemlje je sve gori. Jugoslavija pliva u dugovima, budžet ne može da se popravi ni najsmišljenijim porezima, nametima i carina.-

Lajoš Caki, član KPJ

ma. Aktivnošću koju su razvili socijaldemokrati — putem zborova, konferencija, putem štampe i dr. — počinju da uvlače pojedine struke radnika u svoje redove. Na Oblasnoj skupštini Socijaldemokratske stranke za Vojvodinu i Srem, održanoj u Novom Sadu, aprila 1921. kojoj je prisustvovalo 115 delegata iz 83 organizacije, konstatovano je da je to porast snaga socijalne demokratije u Vojvodini. Nekoliko uspešno izvedenih štrajkova u okviru Opšteg radničkog saveza (ORS) u 1921. godini u Novom Sadu, kao štrajk obućarskih i mlinarskih radnika, zatim drvodeljskih radnika, orijentisali su još više radnike pojedinih struka na socijalde-

mokratske sindikate. U okviru tog Saveza u oktobru 1921. godine formirana je podružnica kožarsko-prerađivačkih radnika, u okviru ORS-a delovali su radnici Beočinske tvornice zatim mlinarski i obučarski. Krajem decembra i berberski radnici su obnovili svoju stručnu organizaciju u okviru ORS-a. I u 1922. ovaj uticaj je još uvek jak. Početkom 1922. pristupaju i drvodeljski radnici, februara 1922. obnovljena je podružnica građevinskih radnika, aprila poreskih, monopolskih i kelnerskih radnika, a jula limarskih radnika. I broj tarifnih pokreta i štrajkova pod rukovodstvom Mesnog sindikalnog veća Opšteg radničkog saveza sve je veći. štrajkovi se vode zbog skupoće, snižavanja plate, produžetka radnog vremena i dr. Štrajk vode radnici fabrike nameštaja »Atlas« ,radnici Novosadske železničke ložionice, livački, građevinski, peikairski, lakirerski i itapetarski, molerski, papučarski i krojački i radnici parnog mlina.⁸⁹

Rad Nezavisnih sindikata u 1921. i 1922. godini u Vojvodini se skoro i ne oseća. Dr Danilo Kecić navodi u svojoj knjizi *Klasne borbe u Vojvodini od 1918 do 1941.* da su pojedine organizacije Nezavisnih sindikata formirane i u Vojvodini početkom 1922, ali da su tek krajem 1922. godine i tokom 1923. postale nešto brojnije i aktivnije. U Novom Sadu je isto stanje. Tek krajem 1922. obaveštava *Szervezett Munkas* u br. 2 da je Mesna organizacija Saveza kožarskih radnika održala sednicu 29. decembra i donela odluku da se priključi Cetru Saveza u Beogradu.⁹⁰ Tek u 1923. godini, pored još uvek jake aktivnosti socijalne demokratije d njenog uticaja na radnički pokret Novog Sada, počinje sve jače da se oseća i uticaj naprednih elemenata. Pojedine sindikalne organizacije pristupaju Centralnom radničkom sindikalnom odboru Jugoslavije, a na štrajkove koje u velikom broju vodi radnička klasa u Novom Sadu sve više utiču radnici komunisti — na metalce, frizere, poljoprivredne i drvodeljske radnike.⁹¹ Osobito jaka borba vodila se oko Sindikata poljoprivrednih radnika i njegovog priključenja Glavnom radničkom savezu.

⁸⁹ *Sloboda* 1921, br. 16, 42, 46, 48; godina 1922. od broja 1 do br. 46; *Izveštaj inspekcije rada od 1922. godine.*

⁹⁰ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Institut radničkog pokreta, Beograd 1963 (dalje: Pregled istorije SKJ).*

U Beogradu je 27—29. januara 1923. održana Prva zemaljska konferencija Nezavisnih sindikata, na kojoj je Centralni međusavezni sindikalni odbor Nezavisnih sindikata promenio naziv u Centralni radnički sindikalni odbor Jugoslavije (CRSOJ).

⁹¹ *Hronologija Novog Sada*, 183—197.

Ova borba oko poljoprivrednog radništva došla je naročito do izražaja oko osnivanja Centrale poljoprivrednih radnika još u 1922. godini. Socijaldemokratska partija je postavila zahtev da se priključe Glavnom radničkom savezu. Kada je ovaj zahtev odbijen sa motivacijom da će o tome rešavati kongres većinom glasova, socijalisti im nisu hteli da ustupe prostorije za održavanje konferencije sazvane za 16. i 17. april 1922, i čak ometali održavanje konferencije lažnim obaveštenjima da se konferencija neće održati.⁹² Savez poljoprivrednih radnika Jugoslavije, čije je sedište bilo u Novom Sadu, uspeo je da uspešno okonča ovu borbu sa socijaldemokratima i 2. aprila 1923. na sednici centralnog rukovodstva Saveza odlučio da se organizacija priključi Centralnom radničkom sindikalnom odboru Nezavisnih sindikata.

Centralna uprava Saveza poljoprivrednih radnika Jugoslavije na sednici održanoj 2. o. m. pod predsedništvom Čaut Lerinca starijeg raspravljajući o dopisu CRSOJ, a na osnovu inspirisanog i konkretnog predloga sekretara Vi-mislinski Jovana, odlučila je da se priključi Centralnom radničkom sindikalnom odboru.

Na oblasnoj skupštini Zemljoradničkog saveza za Vojvodinu 27. maja 1923., na kojoj je formiran nov savez poljoprivrednih radnika u okviru Glavnog radničkog saveza, prihvaćena je rezolucija da svaki član sindikata mora da bude i član Socijalističke partije. Predsednik Čaut i sekretar Vi-mislinski optuženi su za komunističku delatnost. Savez se već nakon nekoliko meseci raspao, dok je Savez poljoprivrednih radnika u okviru Nezavisnih sindikata delovao i dalje.⁹³

Uticao komunisti na strukovne organizacije još je veći u 1924. godini, kada već najveći broj sindikata deluje u okviru Nezavisnih sindikata — tekstilci, kožarci, građevinari, metalci, farbarsko-molerski radnici, šivački, živežnih namirnica i poljoprivredni radnici. Socijaldemokrati su imali nešto metalaca, nešto pekarskih radnika i nešto poljoprivrednih radnika. Neke grupe radnika Nezavisnih sindikata u Novom Sadu imale su i 95% organizovanih radnika, a kod drvodeljaca 100%. Nisu samo štrajkovi i tarifni pokreti pokazivali

⁹² *Grada*, tom I, 227. Pismo predsednika Saveza poljoprivrednih radnika Jugoslavije Čaut Lerinca (Novi Sad) poljoprivrednim radnicima i njihovim sindikalnim organizacijama, 24. februara 1923.

⁹³ *Hronologija Novog Sada*, 190; *Grada*, tom I, 230, i 231.

porast revolucionarnih snaga u radničkom pokretu u 1923, a naročito u 1924. godini, već su i prvomajske proslave u tim godinama bile odraz rasta tih snaga. Dok se 1921. godine proslava obeležava samo govorom Nikole Kovačevića i Vlade Markovića, a 1922. proslavljaju samo socijaldemokrati (radništvo je obustavilo rad, a na zboru održanom u hotelu »Sloboda« — danas Dom JNA — govorio Pavle Tatić), u 1923. javno istupaju i radnici Nezavisnih sindikata. Proslava u 1924. bila je odraz velikog porasta uticaja KPJ na radničku klasu, ali i dokaz da socijalna demokratija i dalje odbija jedinstvenu akciju sa naprednim snagama. U borbu KPJ za organizaciono i akciona jedinstvo radničkog pokreta, KPJ je pokušala da Prvog maja bude jedinstvena proslava radnih ljudi. U tom duhu i novosadska partijska, sindikalna i omladinska organizacija pozvala je proglasom celokupno radništvo Novog Sada na proslavu. Proslava je bila dobro pripremljena. Na predmajskim konferencijama govorili su Andrija Polgar, Ćirilo Kolaček, Jovan šipoš i dr., objašnjavali značaj proslave i pozivali radništvo da učestvuje na proslavi. Grupe radnika izlepile su proglas po gradskim rejonima između 29. i 30. aprila, te je 30. aprila Novi Sad osvanuo sav izlepljen crvenim plakatama. Međutim, policija, da bi sprečila proslavu, već poslepodne 30. aprila pohvatala je rukovodioce revolucionarnog pokreta. Kada su se 1. maja okupili na zakazani zbor pred bioskopom »Apolo« (»Zvezda«), policija ih je razjurila. U zahtevima radnika dominirala su politička pitanja: tražilo se ukidanje Zakona o zaštiti države, amnestija za političke krivce, sloboda zbora i štampe i uspostavljanje diplomatskih odnosa sa SSSR.⁹⁴

*Obnova i delatnost KPJ, Saveza komunističke omladine
i Saveza radničke omladine u Novom Sadu*

KPJ se u Vojvodini posle zadobijenih udaraca prilično teško oporavljala, teže nego u ostalim provincijama, jer je pored ostaloga, i prekid veza sa centralnim rukovodstvom trajao duže. Vojvodanski delegati nisu učestvovali na Prvoj partijskoj konferenciji u Beču 1922. godine. To stanje bilo je u velikoj meri i odraz stanja u centralnom rukovodstvu posle atentata d Zakona o državnoj bezbednosti. »KPJ se našla u izuzetno iteškom položaju«, — navodi se u *Predlogu istorije Saveza komunista Jugoslavije*.

⁹⁴ *Hronologija Novog Sada*, 156, 176, 192 i 199.

Ne samo zbog terora buržoazije nego i zbog vlastitih slabosti. Ona ni u periodu revolucionarne situacije u Evropi i svog legalnog delovanja nije imala jasnu predstavu o karakteru i putevima revolucije u Jugoslaviji, niti o tome šta, kao politička organizacija, treba da radi da bi bila sposobna da revoluciju izvede ... Oportunizam rukovodstva naneo je težak udarac celoj Partiji, čije je članstvo, posle pretrpjenog poraza bez ikakvog ozbiljnog otpora, zahvalila demoralizacija — gubljenje poverenja u Partiju, masovno napuštanje njenih redova.

U takvoj atmosferi — u uslovima bezobzirnog terora buržoazije, pod neprekidnim udarcima klasnog neprijatelja, uz svesrdnu podršku socijaldemokrata režimu ... trebalo je obnavljati partijske organizacije, uspostavljati veze s radničkom klasom i pronalaziti prikladne oblike borbe za njene interese...

Hapšenja su nanéla težak udarac zabranjenoj Partiji: zaustavljen je proces stvaranja ilegalnih organizacija, započet na osnovu odluke Centralnog partijskog veća KPJ od juna 1921; prekinute su gotovo sve veze između centralnog partijskog rukovodstva; paralisana je bila svaka akcija jugoslovenske demokratske javnosti protiv vanrednih anti-radničkih zakona.

Zamenički izvršni odbor, čiji su članovi bili Triša Kaclerović, Košta Novaković, Moša Pijade, Slavko Kaurić i Lovro Klemenčić, našao se pred krupnim zadacima i velikim teškoćama. Trebalo je u uslovima belog terora, sa znatno smanjenim partijskim kadrom, nastaviti rad i borbu protiv pritiska celog buržoaskog državnog aparata; trebalo je boriti se protiv likvidatorskih tendencija; trebalo je povesti borbu za obnovu klasnih sindikata, pripremiti odbranu uhapšenih komunista, obavestavati jugoslovensku i inostranu javnost o teroru buržoazije.

Smetnje u bržem savlađivanju teškoća stvarala je i nasleđena socijaldemokratska organizaciona struktura Partije, koja nikako nije odgovarala novonastaloj situaciji. Teškoće u radu Zameničkog izvršnog odbora dolazile su i od strane pojedinih rukovodećih partijskih funkcionera, koji ili nisu shvatili novu političku situaciju, ili su iz oportunizma ili lične ambicije preduzimali akcije koje su samo nanosile štetu Partiji i sprečavale je da brže prebrodi teškoće. Zbog takve delatnosti pojedinaca izbijali su sukobi između Zameničkog izvršnog odbora i pokrajinskih rukovodstava ili među članovima pokrajinskih partijskih i sindikalnih foruma ...

Ali najozbiljnija smetnja za uspešniji rad na obnavljanju Partije bilo je postojanje dva rukovodeća centra u KPJ. U septembru 1921. osnovan je u Beču takozvani Izvršni odbor u emigraciji, koji je ubrzo postao oruđe u rukama Sime Markovića, jednog od sekretara KPJ u legal-

nom periodu. Zamenički izvršni odbor, u sporazumu sa uhapšenim članovima Izvršnog odbora, obavestio je pismom emigrantski izvršni odbor da u Beogradu već postoji partijsko rukovodstvo i da ono u Beču nije potrebno. Premda se većina članova ovog odbora s tim složila, upornim nastojanjem Sime Markovića emigrantski izvršni odbor je, pod nazivom Zagračni komitet, nastavio da radi. Iako je uskoro odlukom Zameničkog izvršnog odbora bio suspendovan od funkcija u Zagračnom komitetu, Marković je ipak nastavio da rukovodi radom ove samozvane partijske centrale u Beču tražeći intervenciju Kominterne. Tako su se na čelu Partije našla dva rukovodstva; oba su davala direktive organizacijama u zemlji, što je izazivalo zabunu i otežavalo izgrađivanje Partije i njenu akciju.⁹⁵

Na predlog Zameničkog izvršnog odbora došlo je do saziva šire partijske konferencije u Beču jula 1922, na kojoj je trebalo da se raščiste odnosi između ta dva partijska foruma i da se rasprave i druga pitanja od kojih su zavisili obnova i dalji rad Partije.⁹⁶

Ni ova, ni sledeća partijska konferencija⁹⁷ neće potpuno raspraviti unutarpartijske sporove i razmimoilaženja 'levice i desnice u izgrađivanju revolucionarne partije radničke klase u ilegalnim uslovima i u izgrađivanju politike Partije u njenoj konkretnoj borbi za radne mase. Revoluacione snage u KPJ, uporno se boreći da izgrade takvu ilegalnu revolucionarnu partiju radničke klase koja neće biti samo propagator komunizma nego i predvodnik radničke klase i radnih masa u borbi protiv kapitalističke vladavine, približavale su se postepeno ostvarenju toga cilja. Osnovna pitanja koja su dominirala u toj borbi, od čijeg pravilnog postavljanja

⁹⁵ *Pregled, istorije SKJ*, 88—91. Prva partijska konferencija održana je u Beču od 3. do 17. jula 1922. sa 22 delegata, predstavnicima Kominterne i Komunističke omladinske internacionale. Na konferenciji nisu bile zastupljene organizacije Makedonije, Crne Gore, Dalmacije i Vojvodine.

⁹⁶ *Hronologija Jugoslavije*, 38. Druga partijska konferencija održana je u Beču od 9. do 12. maja 1923.

⁹⁷ *Pregled istorije SKJ*, 118, 119. Treća partijska konferencija predstavljala je značajan datum u razvitku KPJ. Na njoj su prihvaćeni gotovo svi stavovi leveice, koja je u borbi protiv oportunističke desnice, u borbi za bošljevizaciju KPJ, koristila iskustvo međunarodnog komunističkog pokreta, a naročito teorijske radove Lenjina i iskustva SKP (b). U odlukama konferencije o nacionalnom, seljačkom, organizacionom i sindikalnom pitanju, KPJ je zauzela uglavnom pravilan stav o osnovnim pitanjima strategije i taktike.

je zavisio uspeh u radu, bila su organizaciono, nacionalno, seljačko i sindikalno, i na tim pitanjima vodila se uporna i žestoka borba. No u isto vreme ta borba usporavala je njenu izgradnju i umanjivala njenu akcionu sposobnost.

Situacija u Vojvodini je bila utoliko teža što su od polovine 1921. do polovine 1923. bile prekinute veze sa centralnim partijskim rukovodstvom. Sve do početka 1923. i organizaciono stanje KP u N. Sadu bilo je vrlo loše. Ceo rad komunista usredsredio se u novoosnovanim Nezavisnim sindikatima. Partijske ćelije i partijski komiteti još nisu bili oformljeni. U ovakvim uslovima pristupilo se izgradnji legalne Nezavisne radničke partije. Delegati Vojvodine Jožef Hermal i Andrija Mihajlović, oba iz Velikog Bečkereka, prisustvuju Drugoj zemaljskoj konferenciji održanoj u Beču maja 1923. »Iznenadilo nas je da se prošle godine plenum (misli na Prvu konferenciju) održao bez nas. I sada smo bili obavešteni samo dva dana pre odlaska« — izjavljuje Hermal na sednici Konferencije. Pošto je konstatovano na sednici Izvršnog odbora Centralnog partijskog veća jula 1923. godine da se u Vojvodini nije do tada uopšte ništa radilo, bilo je rešeno, pošto je u Velikom Bečkereku osnovan Oblasni sekretarijat i mesna organizacija Nezavisne radničke partije, da se Hermal prihvati organizovanja organizacija, jer tamo ima dosta uslova za rad. Kao rezultat ovih odluka, već u drugoj polovini 1923. na teritoriji Vojvodine bilo je osam organizacija KPJ sa 41 članom i 12 mesnih organizacija i povećištava Nezavisne radničke partije.

U Novom Sadu rad na obnovi KPJ i stvaranju legalnih formi masovnog rada — Nezavisni sindikati, Nezavisna radnička partija i Savez radničke omladine (SROJ) — otpočinju članovi Partije koji nisu bili hapšeni i oni koji su se vratili iz istražnog zatvora. Oni intenzivno rade na odvajanju radništva od socijalne demokratije, tj. od njihovog Glavnog radničkog saveza, i pripajanju Nezavisnim sindikatima. Tako polako odvajaju tekstilce, drvodeljce, metalce, krojače, građevinare itd. i postepeno staju na čelo borbe radničke klase.

Partija je u Novom Sadu od Obznane do atentata radila polulegalno, dok se posle atentata prešlo na strogo konspirativan rad u grupama od tri do pet članova. Članovi KPJ i NRPJ krajem 1923. bili su: Nikola Kovačević, remenar, Jovan šipoš, lakirer, Nikola Crvenčić, knjigovoda, Boža Jetner-Mašić, stolar, Jovan Oros, zidar, Đorđe Mišić, krojač, Andrija Polgar, stolar, Dura Mesaroš, stolar, Stevan Tokin, stolar, Vasilije Besermenji, tapacirer, Jovan Nadidai, tapetar, Istvan Pap, stolar, Paja Marinković, obučar, član Saveza rad-

ničke omladine, Jovan Rubori, mlinar, Lazar Vernački, krojač, Pera Šisler, krojač, Lipot Močari, krojač, Mladen Vernački, krojač, Mladen Dunderov, iratar, Dragoljub Janković, obučar i Miroslav Pintar,⁹⁸

U sindikatu su aktivni bili: Juliška Palinkaš, ćerika Šimona PaMnkaša, učesnika u organizaciji atentata, Julija Švraka, koja je umrla u to vreme jer je bila pretučena u zatvoru, Klara Libiš, poljoprivredna radnica, Janoš Vimiislinski, zemljoradnik, Gašpar Miiler, jednog od osnivača Podružnice krojačkih radnika, Novica Putnik, jedno vreme sekretar Podružnice krojačkih radnika, i neki drugi bliski saradnici KPJ.

Komunisti u Novom Sadu, kao i na drugim terenima Vojvodine, nisu u početku poklanjali veću pažnju formiranju Nezavisne radničke partije. Aktivnost njihova bila je skoncentrisana na sindikate, na rad u Udruženju kirajdzija i Radničkom sportskom klubu, koji je u početku bio u rukama socijaldemokrata. Međutim, kako ni do avgusta 1923. nije bila osnovana organizaoija Nezavisne radničke partije, Centralni odbor Nezavisne radničke partije upućuje pismo Ćirilu Kolačeku i forsira njeno osnivanje:

Što se tiče stvaranja mesne organizacije, treba i vi nas da razumete. Apsolutna potreba je da u Novom Sadu — u centru fašizma, postoji naša organizacija. Ona se može stvoriti i bez ikakvog alarmiranja, ali mora se stvoriti po svaku cenu. U tom stvaranju, naravno, da vi nećete vezivati sindikalne organizacije.

Mi vas drugarski molimo da uložite sve svoje sile da se Partija stvori.

Centralno rukovodstvo KPJ smatralo je da je ovo neophodna forma rada ne samo u borbi na osvajanju radnih masa, u borbi za neophodno stvaranje jedinstva radničke klase i radnih masa uopšte, u borbi za jedinstven front radnika i seljaka i siromašnih slojeva, već posebno u datoj situaciji, u borbi protiv sve većeg širenja fašizma u Jugoslaviji.⁹⁹

⁹⁸ *Grada*, tom I, 232, 237. Spisak članova NRPJ u Novom Sadu od decembra 1923. Na spisku je naznačeno da su svi članovi pre bili članovi KPJ sem Marinkovića, kod koga je naznačeno da je bio član Saveza radničke omladine, a član NRP od novembra 1923, i Miroslava Pintera, za koga nema nikakvih podataka.

⁹⁹ *Grada*, tom I, 234, 235.

Centralno partijsko rukovodstvo upozorava komuniste na terenu na fašističku opasnost koja sve više ugrožava radne mase:

Dok fašisti, s jedne strane, jurišaju na proleterske organizacije, s druge strane, oni pokušavaju da raznim demagoškim i nacionalističkim parolama pridobiju mnoge proleterske elemente. U tome pogledu novosadska »Orjuna« otišla je tako daleko da je pokušala da vodi tarifne pokrete i da se uvuče u sindikalne radničke organizacije. Isto pokušava i SRNAO.

Isti problem podvlači i izveštaj Centralne uprave Saveza radničke omladine Jugoslavije od maja 1924:

Usled specijalnih prilika u Vojvodini, rad na obnovi celokupnog našeg pokreta bio je znatno otežan. Zbog naseljenosti nacionalnih manjina, fašistički pokret, fašisti su vodili borbu na dve strane: s jedne strane, protivu nacionalnih manjina i, s druge strane, protivu radničke klase.

Mesna organizacija Nezavisne radničke partije u Novom Sadu formirana je avgusta ili septembra 1923.¹⁰⁰

O rezultatima rada komunista Vojvodine putem Nezavisne radničke partije govori se na Oblasnoj konferenciji te Partije marta 1924. koja je održana u Velikom Bečkereku. U ime Privremenog oblasnog sekretarijata izveštaj su podneli Jožef Hermal na mađarskom i drugi sekretar Nikola Kovačević na srpskom, i istakli da je Partija još slaba u Vojvodini, da ima 188 članova u pet organizacija i dva povereništva, i to u Velikom Bečkereku, Subotici, Novom Sadu, Somboru, Pančevu i povereništvu u Čurugu i Belom Blatu. Konstatovano je da je Partija obratila veliku pažnju omasovljenju sindikalnog pokreta, i njeni članovi su bili najaktivniji radnici u sindikatima u Pančevu, Velikom Bečkereku, Novom Sadu, Somboru i Subotici — gde postoje solidni sindikalni pokreti. I diskutanti iz pojedinih mesta su podvukli da NRPJ ima veliki ugled u radničkim i seljačkim masama.¹⁰¹

¹⁰⁰IA CK KPJ, tom II, 82, 83. Iz rezolucije o fašizmu na III zemaljskoj konferenciji KPJ; *Grada*, tom I, 255.

Vladajuća buržoazija oživila je razne buržoaske nacionalističke organizacije: ORJUNA, SRNAO i dr.

¹⁰¹*Grada*, tom I, 246, 247. Na kraju konferencije izabrano je privremeno Oblasno veće.

Prema jednom izveštaju Komunističke omladinske internacionale (KOI), u novembru 1922. postojala je organizacija SKOJ-a u Novom Sadu. Kako je mesna partijska organizacija počela da razvija življu aktivnost sredinom 1923. godine, to je najverovatnije da se i skojevska organizacija u to vreme jače aktivirala i da je i mesna partijska organizacija veću pažnju posvetila radu sa omladinom, i to ne samo na njenom aktiviranju, već i idejnom uzdizanju i osposobljavanju za delovanjem među omladinom. Postoji podataka da je sa jednom grupom omladinaca na njenom idejnom uzdizanju radio oblasni partijski rukovodilac Nikola Kovačević. Stevan Dostan u svojoj izjavi govori o aktivnosti u 1923. godini a. naročito u 1924. On navodi da je KP u Novom Sadu u 1923, a naročito 1924., imala skoro u svakoj sindikalnoj podružnici članova SKOJ-a koji su aktivno radili na širenju i jačanju Nezavisnih sindikata, širenju radničke štampe, prikupljanju crvene pomoći, u radničkom sportskom klubu i na drugim zadacima. Među najaktivnijim omladincima u 1923/24. godini bili su Paja Marinković, Erne Kiš, Rista Šimiljković, Josif Gabnai, i Spasoje Prodanović. Vasilije Besermenji, koji je aktivno radio sa omladinom u Novom Sadu u to vreme kao član KPJ, iznosi da je radnička napredna omladina bila veoma aktivna i uživala veliki ugled među radnicima.

Organizacionom razvitku SKOJ-a i Saveza radničke omladine Jugoslavije u Novom Sadu i okolini znanto su doprineli Miroslav Pintar i Blagoje Parović, iskusni skojevci sindikalni aktivisti, koji iz Tuzle dolaze u Novi Sad — Pintar januara, a Parović aprila 1924. godine. Savez radničke omladine Novog Sada osnovan je negde u prvoj polovini 1923. u prisustvu člana centralnog rukovodstva SKOJ-a Sime Stevanovića.^{1®} Iz nekih dokumenata vidi se da komunisti Vojvodine nisu odmah shvatili značaj formiranja legalne partijske i skojevske organizacije. Predlog Miroslava Pintara, delegata SKOJ-a iz Vojvodine, na sednici Centralne uprave SKOJ-a od 6. februara 1924. godine, da se formira Oblasni omladinski sekretarijat za Vojvodinu koji bi rukovodio celokupnim radom, odbijen je jer SROJ nije u dovoljnoj meri razvijen na ovom terenu,

¹⁰² Milenko P a l i ć, *Radnički pokret u Vojvodini 1921—1929*, Novi Sad 1973; 184; MSRV AO br. 7322, izjava Stevana Dostana; br. 8203, izjava Vasilija Besermenjija; *Grada*, tom I, 233—237; KOI 1923/8, 1—11, KOI 1923/81, Blagoje Parović, *Izabrani spisi*, dr Nadežda Jovanović, mr Đorđe O. Piljević, XIII.

kako je istaknulo na ovoj sednici: »Ne može se formirati Oblasni sekretarijat za Vojvodinu, kada još ne postoje organizacije — mesne uprave — iz kojih bi ovaj forum ponikao«. Da bi se ovaj zadatak izvršio, Miroslav Pintar je dobio punomoćje, kako je istaknuto: »Za rad na obnovi i jačanju omladinskog pokreta u Vojvodini«, do formiranja Oblasnog sekretarijata, tj. dok ne sazru uslovi za njegovo formiranje. Na ovoj sednici Pintar ulazi u plenum centralnog rukovodstva Saveza radničke omladine Jugoslavije kao predstavnik Vojvodine. Do formiranja ovog rukovodstva nije došlo iz više razloga. Maja iste godine Centralna uprava SROJ-a u svom izveštaju konstatovala je da je u Vojvodini omladinski pokret tek u začetku, iako je oblast industrijski vrlo dobro razvijena, a postoji i obilni seoski proletarijat. Rad je otežan, kako je istaknuto u izveštaju, usled specijalnih prilika u Vojvodini, usled jakog pritiska na radnički pokret uopšte, ne samo vlasti, već i razvijenog fašističkog pokreta, koji s jedne strane pritiska nacionalne manjine, a s druge radničku klasu. Upravo usled takve situacije potreba za formiranjem legalnog oblika rada među omladinom bila je još veća. Zatim, bez obzira na to što je organizacija bila legalna, ona nije mogla da deluje slobodno, jer su iza nje stajali KPJ i SKOJ. Organizaciono, SROJ je i dalje slabo stajao u Vojvodini. Obrazovana su mesna udruženja samo u nekoliko mesta Vojvodine. Među njima je i Novi Sad sa 23 člana. U Radničkom sportskom klubu bilo je 120 članova. Na čelu mesne organizacije Saveza radničke omladine u 1924. godini bio je Viktor Stark, privatni činovnik; uhapšen je 20. septembra iste godine, kao sekretar mesne organizacije u Novom Sadu. Stanje se u SROJ-u pogoršalo usled zabrane Nezavisne radničke partije od 11. jula 1924, a zabrana je obuhvatila i SROJ. Ovom zabranom i NRPJ i SROJ dolaze u ilegalan položaj kao i KPJ. Iako je i posle zabrane produžio sa radom, uslovi za uspešan rad su još manji nego ranije. Uostalom, stvaranje samostalne masovne omladinske organizacije pod političkim rukovodstvom KP bio je sve do dolaska Josipa Broza Tita na čelo Partije jedan od ozbiljnih problema KPJ, jer je SKOJ sve do tog vremena bio uska i pretežno radnička organizacija.

Novosadski SROJ, koji je relativno dobro stajao, doživeo je već septembra 1924. prvi udarac od strane policije. U trenutku kada je novosadsko mesno udruženje, čiji sekretar je bio Viktor Stark, preduzimalo korake da proširi rad i među omladinom nacionalnih manjina putem pokretanja omladinskog lista na mađarskom jeziku, Stark je bio uhap-

šen, 20. septembra 1924, kao član i sekretar Mesne organizacije SROJ-a i podvrgnut najtežim zlostavljanjima u istražnom zatvoru. Kako je bolovao od tuberkuloze, njegovo se stanje znatno pogoršalo, jer je sistematski mučen bez obzira na zdravstveno stanje. Pušten je iz zatvora tek aprila 1925, suđeno mu je februara 1927. Oslobođen je optužbe. Posle ovoga se pasivizirao u naprednom radničkom pokretu.

Posle ovog hapšenja Mesna organizacija SROJ-a znatno je umanjila svoju aktivnost. Najverovatnije je da je SROJ kao takav ubrzo prestao da deluje. Da je SROJ u Novom Sadu relativno uspešno radio sve do ovog vremena, može se zaključiti i iz izveštaja sa plenuma Centralnog komiteta SROJ-a u februaru 1925. godine. Izveštaj ističe da u Novom Sadu postoji skojevska organizacija sa 28 članova. Rad Partije sa omladinom kroz Nezavisne sindikate i SROJ kao legalne forme rada, pružao je mogućnost za šire buhvatanje radničke omladine i njeno prevaspitavanje u mlade revolucionare, čime su se proširivali i redovi SKOJ-a.

U 1924/25. godini bilo je nekog kretanja i među intelektualnom novosadskom omladinom, ali ne u okviru novosadskog SKOJ-a i SROJ-a, već su to bili uticaji sa strane, u prvom redu putem napredne štampe i literature.

Od zabrane SROJ-a, SKOJ ostaje bez svoje legalne organizacije i težište rada sa radničkom omladinom ponovo se prebacuje u Nezavisne sindikate, tj. u omladinske sekcije sindikata. Međutim, hapšenje početkom 1925. Nikole Crvenčića, Nikole Kovačevića, Jovana šipoša i Vase Besermenjija, rukovodilaca naprednog pokreta u Novom Sadu, uticalo je na dalji rad i razvitak ne samo Partije već i na rad SKOJ-a, ali kako su se to hapšenje i provala koja je nastala posle toga odrazili na rad u Novom Sadu, nemamo konkretnih podataka. SKOJ i u 1925. postoji i radi kroz navedene sekcije i to dosta uspešno, kako se to može da vidi iz nekih izveštaja Centralnog komiteta SKOJ-a, kada je uspostavljena veza sa rukovodstvom, prekinuta verovatno usled hapšenja 1925. Radilo se i kroz kulturne organizacije koje se sve više osnivaju. Tako su se grafički radnici u 1925. godini okupljali u svom pevačkom društvu »Budućnost«. Sportski klub »Radnički« osnovan je 1926. u proleće, »Abrašević« kao umetnička grupa u okviru Nezavisnih sindikata početkom 1927. Odluku o osnivanju donela je Mesna partijska organizacija radi privlačenja radničke omladine — u cilju vaspitanja u proleterskom duhu, kako je istaknuto prilikom osnivanja.

Novosadska radnička omladina počinje javno da istupa 1928. godine. Ona prvi put proslavlja u dvorištu Radničkog

doma Međunarodni praznik mladih radnika. Na proslavi javno istupaju aktivni mladi radnici. Među njima su Radi-voj Barjaktarević i Zvonimir Roksandić. Izgleda da su do 1928. godine sazreli uslovi za formiranje skojevske organizacije u Novom Sadu. Organizaciona rezolucija Pokrajinske konferencije SKOJ-a, održane juna 1928. godine u Velikom Bečkereku, ističe da je osnivanje skojevske organizacije u Novom Sadu u toku. Na ovoj konferenciji izabrano je i pokrajinsko rukovodstvo SKOJ-a. Ipak je stanje u Novom Sadu slabije nego u ostalim delovima Pokrajine. Dok prema evidenciji Centralnog komiteta SKOJ-a Veliki Bečkerek ima 13 članova, Kumane 13, Subotica 11, Novi Sad ima svega pet. Preduzetnih čelija nema, a uličnih odnosno radioničnih svega jedna. Najverovatnije je da KP u industrijska preduzeća u tom periodu nije prodrila, ili je taj uticaj bio veoma slab na industrijsko radništvo.¹⁰³

Borba za revolucionarni kurs KPJ

Povodom referenduma koji sproveden neposredno posle III partijske konferencije KPJ početkom januara 1924. u organizacijama NRPJ o odlukama konferencije, na kojoj su prihvaćeni gotovo svi stavovi levice nasuprot oportunističkim stavovima desnice, održala je i Mesna organizacija Nezavisne radničke partije u Novom Sadu konferenciju u Petrovaradinu u stanu Ćirila Kolačeka 27. januara iste godine, i prihvatila jednoglasno rezolucije o agrarnom pitanju, o fašizmu i o sindikalnom pitanju. Rezolucija o nacionalnom pitanju nije prihvaćena na ovoj konferenciji već kasnije, jer se šipoš izjasnio protiv formulacije »samoopredeljenje do otcepljenja«, zato, kako je on kazao na konferenciji, što u narodu ne postoji ideja o otcepljenju, a kada bi je i bilo, nijedna radnička partija ne sme slabiti svoju borbu otcepljenjem. Pintar se složio sa šipošem.¹⁰⁴

U vreme održavanja ove konferencije partijskom organizacijom Novoga Sada rukovodi Nikola Crvenčić, koji krajem 1923. dolazi u Novi Sad. Jula 1924, po proterivanju Nikole Kovačevića, sekretara KPJ za Bačku i severni Srem, preuzima Nikola Crvenčić i njegovu funkciju, a početkom avgusta 1924. preuzima dužnost i sekretara Oblasnog sekre-

¹⁰³ *Grada*, tom I, 241, 242, 254, 255, 275—278.

¹⁰⁶ *Isto*, 238—240.

tarijata NRPJ za Vojvodinu umesto Jožefa Hermala. Ovu funkciju on vrši do decembra iste godine kada Centralni odbor Nezavisne radničke partije Jugoslavije na mesto sekretara određuje Acu Popovića, člana tog Centralnog odbora, pod ilegalnim imenom Dimitrije Aleksić.¹⁰⁵

Ponovni nalet režima na revoluoionami radnički pokret počinje uoči proslave Prvog maja 1924, kada policija pristupa masovnim hapšenjima. U Beogradu je 30. aprila uhapšeno 800 radnika. Poterà za radnicima nastavljena je kako 1. tako i 2. maja, a pohapšeni radnici posle izdržane kazne od 13—15 dana zatvora, proterivani su u rodno mesto. I u Novom Sadu policija je 30. aprila već poslepodne pohvatala rukovodioca revolucionarnog radničkog pokreta Nikolu Kovačevića, Jovana šipoša, Andriju Polgara, Jovana Orosa, Ćirila Kolačeka, Gašpara Milera i dr. Do kasno u noć uhapšeno je 18 komunista. Uhapšeni su svi predsednici i sekretari podružnica Nezavisnih sindikata. Prvog maja gradska policija je razjurila okupljene radnike i tako onemogućila održavanje zбора. Uhapšeni rukovodioci zadržani su 13 dana u pritvoru i posle saslušanja pušteni, sem Kovačevića, šipoša, Kolačeka i Polgara, koji su zadržani do glavnog pretresa. Ovo je bio signal da će režim ponovo krenuti u ofanzivu i nasilje kako protiv svojih protivnika tako i protiv revolucionarnog radničkog pokreta i njegovih vođa. Kada je u zaoštrenoј političkoј situaciji posle višenedeljne krize mandat za obrazovanje vlade dobio Nikola Pašić u koaliciji sa Svetozarom Pribićevićem, CK KPJ je 20. maja cirkularom signalizirao partijskim organizacijama mogućnost zabrane rada i ujedno dao uputstva za dalji rad. Upozoravajući na mogućnost novog talasa terora, CK KPJ kaže:

U današnjoj zaoštrenoј situaciji, koja će doneti nove, sve oštrije sukobe u krilu buržoaskih partija i nacionalnih grupa, moramo biti svesni da predstoje žestoke političke borbe. Partija mora za nju biti spremna, radnička klasa mora u toј borbi imati u našoj Partiji dobrog i sigurnog vođu.

Ovaj novi mandat Pašić—Pribićevićevoj koaliciji znači da stojimo pred jednim novim i silovitim talasom reakcije i terora odozgo. Nema bezakonja i nasilja koje ova koalicija neće učiniti da sebi osigura vladavinu. Prema svim znacima koji su se u toku ove krize dali videti, ona će u tome nasilju biti bezobzirnija nego ikada do sada. ..

Već 27. juna policija je izvršila pretres u kancelarijama Nezavisne radničke partije Jugoslavije i u redakciji *Radnika*. Devetog jula Uprava grada Beograda objavila je kominike o predstojećem hapšenju Centralnog odbora NRPJ, 10. jula uhapšen je Košta Novaković, bivši komunistički poslanik i član centralnog partijskog rukovodstva izabranog na III Zemaljskoj konferenciji, zbog pisanja brošure *Makedonija Makedoncima — zemlja zemljoradnicima*, 12. jula zabranjen je rad NRPJ i Saveza radničke omladine i izvršena konfiskacija njihove imovine. Tim povodom bili su zabranjeni i Nezavisni sindikati. U Novom Sadu je 26. jula gradska policija izvršila premetačinu, zatvorila i zapečatila stan sindikalnog veća Nezavisnih sindikata kao i sve pododbore pojedinih strukovnih organizacija koji su u sastavu veća Nezavisnih sindikata. Policija je ponovo dozvolila rad Nezavisnim sindikatima u Novom Sadu tek u martu 1925.¹⁰⁶

I pored svih progona režima, Partija je ipak organizaciono jačala. Od januara 1924. do januara 1925. broj članova KPJ u Jugoslaviji porastao je od oko 1.000 na 2.300. Frakcijski sukobi su kočili njenu jaču aktivnost i snaženje njenih redova. Desna frakcija je sabotirala sve odluke III konferencije. Opozicija se formirala za vreme referenduma u februaru u beogradskoj organizaciji i sistematski radila protiv usvojenih odluka — sabotirala ih je. Desnica je imala uticaja na jedan deo kadra koji je držao važne pozicije u sindikalnom pokretu. Ona nije htela da prizna Izvršni odbor KPJ i pokušala je da od Centralne sindikalne frakcije u Nezavisnim sindikatima stvori najviši forum koji bi rukovodio celokupnim političkim i sindikalnim radničkim pokretom. Sem na nacionalnom pitanju i pitanju uloge Partije u sindikatima, razmimoilaženja su bila i na pitanju odnosa prema seljaštvu i drugim principijelnim i taktičkim pitanjima. Između Centralnog odbora Nezavisne radničke partije Jugoslavije i desničarske opozicije u Partiji na čelu sa Životom Milojkovićem spor je izbio u jesen 1924. Početkom novembra bila je stvorena platforma za sporazum između CO i opozicije, ali plenum CO NRP sredinom novembra odbacio je tu plat-

¹⁰⁶

Hronologija Beograda, 158—160; *Jedinstvo*, Novi Sad, 4. V 1924, br. 1443; *Grada*, tom I, 256, 263, 264. Vlada Pašić—Pribičević od maja do 28. jula 1924. Vlada Ljube Davidovića, obrazovana krajem jula 1924, ponovo je dopustila rad Nezavisnim sindikatima, ali ne u celoj zemlji. Oktobra iste godine pad vlade koalicionog bloka ili vlade nacionalnog sporazuma i ponovo obrazovanje vlade Pašić—Pribičević.

formu, osudio gledište opozicije i okarakterisao ga kao socijaldemokratsko. Opozicija istupa iz NRPJ, ali se na intervenciju KI vratila u Partiju. Posle toga povernen je u Partiji referendum na kome je opozicija doživela potpuni poraz. Centralno rukovodstvo Partije, posle nauspelih pokušaia da se spor izgadi, obratilo se svim partijskim organizacijama i svima članovima da se opredele o tome da li je politika Partije ispravna ili nije.

U diskusiji o sporu u NRPJ uzelo je u celoj zemlji učešća 88 organizacija Partije i tri omladinske organizacije. Od 88 partijskih organizacija izjasnilo se za liniju Centralnog odbora 79, a za liniju opozicije samo jedna. Ostalih osam organizacija nije dalo nikakvo izjašnjenje o partijskoj politici. Omladinske organizacije bile su sve uz liniju Centralnog odbora.

Medu 88 organizacija koje su se izjasnile za IO i njegovu politiku bile su i četiri organizacije iz Vojvodine: Novi Sad, Subotica, Debbiato i Kumane. Na svojim konferencijama podržale su IO i njegovu politiku kao i principijelne stavove, uz izvesne ograde u pogledu aktivnosti i ekspeditivnosti Izvršnog odbora. Konferencija Mesne organizacije NRPJ Novog Sada po pitanju referenduma održana je 12. oktobra. U šest tačaka rezolucije sa ove konferencije stoji: »Nepokolebljivo stojimo za jedinstvo Partije i najpuniju disciplinu. Svakii pokušaj cepanja Partije i kršenja discipline najjače osuđujemo i smatramo za izdaju ideje koja nas predvodi«. Konferencija je odbacila rezoluciju Obasnog sekretarijata NRPJ za Vojvodinu sa motivacijom: »Rezolucija OS za Vojvodinu nije pokazala pravi uzrok spora, već je samo pokušaj prikrivanja; zato se kao takva odbija. Rezolucija je usvojena sa šest protiv tri glasa«. ¹⁰⁷

*

*

*

I treći i četvrti nalet reakcije zatekao je KPJ u toku reorganizacije, koja je počela u proleće 1924. godine i trebalo da bude završena do sredine januara 1925, ali i u jeku borbe između levice i desnice unutar Partije. Usled subjek-

¹⁰⁷ *Pregled istorije SKJ*, 123; *IA CK KPJ*, tom II, 310—334, 343; *Građa*, tom I, 270—274. Nije nam poznato ko je glasao protiv rezolucije OS, niti suština rezolucije. — *IA CK KPJ*, Komunistička internacionala (KI) V 1924/5; KI 1925/25.

tivnih i objektivnih razloga reorganizacija je tekla sporo. Imala je za cilj u prvom redu da obuhvati industrijsko radništvo, da stvori partijske ćelije u industrijskim preduzećima, čime bi se promenio socijalni sastav Partije, jer je dotadanji teritorijalni princip orijentisao rad uglavnom na zanatsko radništvo, pa je i većinu članstva sačinjavalo radništvo zanatskih preduzeća, sitni sopstvenici, intelektualci, a manji deo radnici iz industrijskih preduzeća.

Radi učvršćenja Partije, centralno rukovodstvo izvršilo je izvesne promene u partijskom rukovodstvu Vojvodine. Posle hapšenja Nikole Kovačevića uoči majske proslave i njegovog proterivanja iz Vojvodine i zbog neaktivnosti Josipa Hermala i njegovog smenjivanja sa funkcije sekretara Oblasnog sekretarijata za Veliki Bečkerek u prvoj polovini avgusta 1924. godine. Centralni odbor je imao u kombinaciji za ovu funkciju Tošu Berića. Kako je Beriće otišao u Zagreb i tamo se zaposlio, ovo pitanje nije bilo rešeno. Pramenom oblasnog sekretara trebalo je da se i sedište Oblasnog sekretarijata preseli u Novi Sad; početkom decembra Izvršni odbor upućuje za sekretara Oblasnog sekretarijata u Velikom Bečkereku Acu Popovića i konačno određuje da i sedište Sekretarijata bude u Novom Sadu. U duhu pojačane konspiracije usled otvorenog terora vlasti, šalje ga u Vojvodinu pod ilegalnim imenom Dimitrije Aleksić, a u isto vreme i Nikola Crvenčić pojavljuje se pod imenom Nikola Kontić. Istom od prve polovine januara 1925. sedište Oblasnog sekretarijata je u Novom Sadu. U daljem radu na učvršćenju partijske organizacije Vojvodine bilo je potrebno da se potpuno formira pokrajinsko partijsko rukovodstvo, pa je u tom smislu i učinjen predlog iz Vojvodine Centralnom odboru, a Centralni odbor NRPJ svojim pismom od 16. januara 1925. slaže se sa predloženim Privremenim oblasnim sekretarijatom od pet lica, kao i da u Privremeni sekretarijat uđu Nikola Crvenčić i Andrija Polgar. Međutim, Sekretarijat u predloženom sastavu izgleda da nije ni proradio, jer je Aca Popović zbog pritiska policije već negde posle 17. januara napustio Vojvodinu, a Crvenčić bio uhapšen 1. februara 1925.¹⁰⁸

*

*

*

¹⁰⁸ *Grada*, tom I, 268, 269, 283, 302. Toša Beriće je bio sekretar Mesne organizacije NRPJ u Čurugu do hapšenja u ovoj organizaciji krajem avgusta 1924. godine i član Zemaljskog veća NRPJ. Aca Popović, član Centralnog odbora NRPJ.

Otvoreni teror Pašić-Pribićevićeve vlade zatekao je partijsku organizaciju Vojvodine u jeku reorganizacije i učvršćivanja njenog pokrajinskog rukovodstva i priprema za skupštinske izbore u formi Radničko-seljačkog republikanskog saveza (bloka). Bez obzira na zabranu, Partija je produžila sa radom. Vlada Ljube Davidovića dozvolila je rad Nezavisnih sindikata, ali ona nije popravila položaj radničke klase. Kao i u periodu otvorene reakcije Pašić-Pribićevićeve vlade, radništvo je bilo izloženo progonima. Kada su posle pada Davidovićeve vlade oktobra 1924. i ponovnog dolaska vlade Pašić-Pribićević bili raspisani skupštinski izbori, KPJ je rešila da izađe na njih. Ali već 13. decembra ova vlada je izvršila novi udar na revolucionarni radnički pokret. Centralno rukovodstvo dalo je odmah uputstvo organizacijama da se rad i dalje nastavi: »Udar ne sme da ometa delovanje Partije. Svako prekidanje rada, svako povlačenje od poslova, ravno je izdaji«. Centralni odbor zahteva da se i rad na sastavljanju lista nastavi i da se sve učini da Partija učestvuje u izborima.¹⁰⁹

Kandidatske liste trebalo je istaći u okruzima bečkerečkom, subotičkom, novosadskom i pančevačkom. Liste Radničko-seljačkog republikanskog bloka, pod kojim nazivom je Partija džišla na izbore, bile su istaknute u Vojvodini u novosadskom i bečkerečko-kikindskom okrugu. Novosadski okrug imao je pet srezova sa 48 mesta. Teritorija je bila prilično velika, a kadrova za agitaciju, naročito posle hapšenja u istočnoj Bačkoj, malo. Nedostajala su i finansijska sredstva, pa je to ometalo rad. I pored toga, uspela je novosadska partijska organizacija, kad izborni proglas iz centrale nije stigao do kraja januara, da izda proglas za svoj izborni okrug na srpskom u 6.000 primeraka, i mađarskom i slovačkom u 2.000 primeraka sa potpisom »Okružni odbor radnika i seljaka«. Centralni odbor poslao je svoj proglas 4. februara 1925, ali ga je policija zaplenila. Nosilac liste u novosadskom izbornom okrugu bio je Andrija Polgar, stolarski radnik iz Novog Sada, kandidat za srez i grad Novi Sad Jovan šipoš, lakirerski radnik, zamenik Vasilije Besermenji, tapetarski radnik. Lista novosadskog izbornog okruga dobila je 353 glasa, a bečkerečko-kikindskog 1.187.

Policija je činila sve da bi umanjila ili eventualno i sprečila izlazak na izbore Radničko-seljačkog republikanskog bloka. Hapšenjem donosioca centralnog izbornog proglasa i njegovom zaplenom, ona je sprečila rasturanje ovog proгла-

¹⁰⁹ *Grada, tom I, 282, 292; Hronologija Beograda, 163.*

sa, a hapšenjem Nikole Crvenčića 1. februara 1925. prilikom rasturanja okružnog izbornog plakata, i Marka Kovačevića, člana mesne organizacije NRPJ, metalskog radnika, ona je nanela i veliki udarac mesnoj partijskoj organizaciji. Nešto kasnije uhapšeni su i Jovan šipoš i Vasilije Besermenji.¹¹⁰

*

* *

Dok je vlast zadavala udarac za udarcem revolucionarnom radničkom pokretu, a frakcijske borbe sve se više zaošttravale u vrhovima, centralno rukovodstvo nije bilo u mogućnosti da pruža pomoć rukovodstvima i organizacijama, naitoito između III i IV kongresa KPJ kada se ta borba vodila svom žestinom između desnice i levice u CK-u. Prema izveštaju organizacionog sekretara CK KPJ Organizacionom birou (od septembra 1925) o stanju partijske organizacije, u Vojvodini je bilo na početku 1925. godine 150 članova KPJ, a septembra iste godine 300.¹¹¹ Partija je i dalje slabo radila u industrijskim preduzećima i među poljoprivrednicima. Ovo stanje se posle III kongresa nešto popravilo, kako je Deneš izneo u svojoj diskusiji na plenumu CK KPJ septembra 1926. Ali frakcijske borbe koje su se posle III kongresa zaošttravale u Centralnom komitetu, onemogućavale su brži razvitak Partije na terenu. One su se poošttravale i u partijskoj organizaciji Vojvodine — Veliki Bečkerek, Subotica, Novi Sad. Posle III kongresa KPJ pojavljuje se frakcijski sukob u part, sekretarijatu za Banat između Zdravka Granića i Nikole Bišofa, kao pristalica Sime Markovića i Andrije Mihajlovića, koji je pripadao levisi.¹¹²

U Novom Sadu, kad se Partija posle puštanja uhapšenih članova (sem Crvenčića, koji je osuđen), počela oporavljati, na čelu pokreta bili su Andrija Polgar, Jovan šipoš, Jovan Oros, Vasilije Besermenji i dr. Prema izjavi Vasilija Beser-

¹¹⁰ *Grada*, tom I, 31—320. Osuđen je samo Nikola Crvenčić na dve i po godine robije.

¹¹¹ Isto, 327.

¹¹² Treći kongres KPJ održan je u Beču 17. do 22. maja 1926. Delegati iz Vojvodine: Novi Sad je imao prava na dva delegata, ali Andrija Polgar kao ni njegov zamenik nisu došli: Subotica — Janoš Domanji; Veliki Bečkerek, dva delegata: Andrija Mihajlović, prisustvovao Kongresu. Nikola Kovačević bio je u to vreme u zatvoru. Kao gost Kongresu je prisustvovao Nikola Bišof. Janoš Domanji je izabran u CK KPJ. Pseudonim Deneš.

menjija, početak frakcionaštva pada u 1927. godinu. Jovan šipoš i Jovan Oros vodili su jednu grupu, kako se tada govorilo »pristalice Beograda« — Sime Markovića, drugu Andrija Polgar, »pristalice Zagreba« — Rajka Jovanovića i drugih »levih«. Mladi komunisti — Jožef Gabnai. Jožef Abt, Kalman Halaši i dr. osuđivali su i jednu i drugu grupu. Do otvorenih razmimoilaženja došlo je na pitanju zajedničkog istupanja svih sindikalnih organizacija u Vojvodini za izbore organa u Radničkoj komori. Kad je godišnja skupština Komore donela odluku da se sprovedu izbori, povedeni su između nezavisnih, ursovaca i grafičarskih (autonomnih) sindikata pregovori za zajedničko isticanje liste. Nezavisni sindikati izneli su svoju platformu za sporazum u koju su u prvom redu istakli potrebu borbe za punu autonomiju Radničke komore i striktno sprovođenje socijalnog zakonodavstva. Iste zahteve istakao je i Oblasni odbor URS-a. Grafičari su se u pregovorima naročito založili da do sporazuma dođe. Cementumaši i socijaldemokrati nisu se slagali po pitanju učešća i Nezavisnih sindikata u radu Komore. Brvii su bili za njihovo učešće, a drugi su bili protiv bilo kakve saradnje sa Nezavisnim sindikatima, pa i u Komori. Levo orijentisani funkcioneri u revolucionarnim sindikatima takode su se suprotstavili ovoj saradnji, dok su desno orijentisani bili za nju. Kada je do sporazuma o saradnji došlo, antifrakcdjski raspoložene snage u revolucionarnom pokretu prihvatile su je i uključile se u nju.¹¹³

Sukob između levih i desnih zaoštrio se u Novom Sadu posle kongresa Nezavisnih sindikata.¹¹⁴ Sukob se toliko zaoštrio da je dolazilo do žučnih rasprava i Ličnog vredanja. Frakcionaštvo je potpirivano iz Beograda, kako od Sime Markovića, tako i od Rajka Jovanovića. Kada je frakcionaštvo dovelo i do ličnih netrpeljivosti, na predlog CK Polgar je bio određen da radi u Okružnom komitetu Partije a šipoš u Mesnom. Međutim, kad je došlo do ponovnog spajanja Okružnog i Mesnog komiteta, šipoš, Oros, Roksandić, Stanković, Đorđević i Žigmund bili su protiv. Rezultat je bio pov-

¹¹³ MSRV AO br. 18452, II, 9, 10; 8203; *Grada*, tom I, 338—

KPJ u Vojvodini, i u teškoj situaciji u kojoj se nalazila, ipak je delovala 1925. Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu, koji usled razbijenosti Partije deluje samo na užoj teritoriji Banata. Prema raspoloživim podacima, u Komitetu su bili: Andrija Mihajlović, sekretar, Jožef Binder, Mihalj Senji, Nikola Bišof, Bogdan Ereimić, Mladen Adamov, Đura Gaborov i Paja Radišić.

Kongres održan od 12. do 16. juna 1927.

lačenje svih ovih iz KPJ. Na koncu su bili isključeni u eri sređivanja unutarpartijskih spora. I posle *Otvorenog pisma* desničari na čelu sa Simom Markovićem vodili su živu agitaciju za svoje pozicije i u Novom Sadu i u Subotici, pa je i sam Marković dolazio u ova dva grada a odlazilo se i u Beograd na sastanke, tako da je CK ova dva mesta, pored Beograda, obeležio kao najjača uporišta »siminovaca«. Da je šipoš otišao udesno obaveštava Janoš Domanji na plenumu CK KPJ krajem novembra 1927:

Andrija Polgar, član KtJ i organizator naprednog pokreta u Novom Sadu

U Novom Sadu se socijaldemokrati staraju svim silama da likvidiraju nezavisni sindikalni pokret. Naš je uticaj tako opao u poslednje vreme, a socijaldemokrati su se ojačali zbog toga što je jedan deo naših drugova kod ulaska u Komoru otišao udesno.

I rezolucija istog plenuma dotakla se ovog pitanja:

Istovremeno uspelo je reformistima da uz pomoć jedne opredeljene desne grupe u našem pokretu udare brešu u revolucionarni sindikalni pokret u Vojvodini, Novosadski

sporazum,... itd. Protiv ovakvih likvidatorskih i oportunističkih tendenca treba povesti najodlučniju borbu.¹⁵

Kakvo je stanje vladalo u partijskom pokretu Vojvodine istakao je na plenumu CK KPJ novembra 1927. i u pismu Andrije Mihajloviča Politbirou CK početkom 1928. Na novembarskom plenumu Janoš Domanji, pored ostalog, izjavljuje:

Kada je reč o slabosti našeg partijskog rada u Vojvodini, tu onda nismo krivi samo mi jer nismo imali nikakvih veza ni sa sindikalnim centrom i jer k nama niko nikada nije dolazio ni od Partije ni od sindikata. Sve što smo učinili, učinili smo samo po svojoj inicijativi i sa svojim snagama. Kada bi partijski centar posvećivao više pažnje Vojvodini, kod nas bi se moglo učiniti mnogo. Uslovi za naš rad su odlični. Parlamentarni i opštinski izbori pokazali su da su naše parole prihvatljive za mase i da mi možemo imati uspeha čak i tamo gde nikada niko iz centra nije dolazio ...

Na istom plenumu izneo je situaciju u Vojvodini i delegat iz Velikog Bečkereka Andrija Mihajlović-Nikolić:

Kakva je naša partijska organizacija u Vojvodini vidi se iz toga što je naš partijski sekretarijat postavila još Nezavisna radnička partija i stvar još uvek tako stoji. Mi smo zahtevali saziv oblasne konferencije da bi rešili pitanje organizovanja pokrajinskog partijskog centra i rada u pokrajini. Kod nas je sindikalni Oblasni odbor u Novom Sadu, list (misli na *Szervezett Munkás*, list Nezavisnih sindikata na mađarskom jeziku prim, aut.) u Subotici, a Oblasni sekretarijat partije u Velikom Bečkereku. Pod takvim uslovima nemoguće je raditi. Sa nama u Vojvodini nije se radilo zato jer smo mi bili protiv fraksijske borbe. Mi nismo imali nikakve veze sa Politbiroom. Politbiro ima veze samo sa jednim selom (Kumane), a sa Pokrajinskim sekretarijatom nema... Nemoguće je tako dalje raditi. Mi do sada nismo dobijali nikakvih instrukcija, iako smo dali šest adresa. Politbiro ne zna gde je Oblasni sekretarijat Vojvodine. Potrebno je sazvati oblasnu konferenciju koja bi organizovala pokrajinski centar jer se samo pod tim uslovima može raditi.

¹¹⁵ A CK KPJ, Memoarska građa (MG) III — šipoš — 3/1. Pismo Jovana šipoša CK SKJ; *Građa*, tom I, 373, 375.

I sam Janoš Domanji je, iako je potpisao *Otvoreno pismo u Moskvi na savetovanju*, po svom povratku, u jeku borbe za *Otvoreno pismo*, kapitulirao i povukao svoj potpis sa pisma. (Beleške Ubavke Vujošević, A CK KPJ). Lorand Janoš Domanji, član CK KPJ iz Vojvodine.

Situacija se ni početkom 1928. nije poboljšala. Mihajlo-
već piše Politbironu 9. januara 1928:

Pokrajinski sekretarijat (PS) od svog izbora 1924. pa do 1927. nije održao nijedan potpuni plenum PK. Ova organizaciona rascepanost traje još i danas, nastavljajući svoje štetno dejstvo na naš rad. Mi ni danas još ne znamo koje su tačne geografske granice ovoga PS-a i koje će biti njegovo konačno sedište. No još dve važne okolnosti kočile su, paralisale su naš rad. Prvo je, naime, ovaj PS iz gore pomenutih razloga u finansijskom pogledu štetno zanemarivan (a svaki ko pogleda na mapu, uveriće se da se u ovako velikoj teritoriji bez odgovarajućih novčanih sredstava ne može raditi). Drugi je razlog taj što je dosadanji Politbiro (PB) iz neopravdanih razloga održavao direktne veze ne samo sa pojedinim okruzima, nego čak i sa pojedinim mesnim organizacijama ovoga PS, umesto da je osposobio ovaj PS za rad, pa da preko njega upravlja evom pokrajinom, on ga je prvo onemogućio, pa je zatim uspostavio direktne veze sa skoro svim ovog PS-a podređenim organizacijama. Da je ova politika našeg centra bila bezumna to najbolje pokazuje slika današnjeg organizacionog stanja ove pokrajine koje je dovedeno skoro do ništice. Mi srno uprkos svih tih nezgoda uložili mnogo truda da spasemo ono što se spasti može... Mi ne možemo više, a da ne ukažemo na put kojim se treba poći. Sadanji put vuče nizbrdo.¹⁴

¹¹⁶ *Grada*, tom I, 353, 371, 373—375; ARP KI 1928/3, pismo Nikolića Politbironu (PB), Veliki Bečkerek, 9. januara 1928.

Andrija Mihajlović, sekretar Pokrajinskog sekretarijata za Vojvodinu, pripadao je levoj frakciji, dok je drugi član Sekretarijata Nikola Bišof pripadao desnoj frakciji.

Iz diskusije Loranda Janoša Domanjija na plenumu CK
KPJ, održanom od 27. novembra do 1. decembra 1927.

Skupštinski izbori održani su 11. septembra, opštinski izbori 6. novembra 1927. KPJ je izašla na izbore pod imenom Republiškanskog saveza radnika i seljaka. Kandidatske liste postavila je u svih šest izbornih okruga Vojvodine i dobila 9.177 glasova, u celoj zemlji 42.869. I novosadska partijska organizacija učestvuje na skupštinskim izborima i dobija 159 glasova. Ovako mali broj dobijenih glasova u odnosu na druge izborne okruge svakako je u tome što ona nije imala mnogo poljoprivrednog radništva, a među industrijsko radništvo je slabo prodirala. Uz to su Partiju u Novom Sadu nagrizale frakcijske borbe i rasipale njene snage.

Na opštinskim izborima KPJ je u Vojvodini imala još bolji uspeh. Dobila je oko 200 odborničkih mesta u preko 20 opštin-

Borba revolucionarnih snaga za jedinstvo sindikalnog pokreta i sprovođenje Otvorenog pisma KI

Frakcijska borba nije samo kočila izgradnju i konsolidaciju Partije, već je u jednakoj meri imala negativne posledice i na izgradnju i omasovljenje sindikalnog pokreta i otežavala borbu za izgradnju jedinstvenih sindikata i jedinstvenog fronta proletenijata uopšte. Borba između desne i leve frakcije u Centralnom radničkom sindikalnom odboru Jugoslavije (CRSOJ), gde se desna frakcija bila ugnezдила i otuda vodila žestoku borbu protiv linije i taktike Partije, išla je naruku vodima reformističkih sindikata u njihovoj borbi za osvajanje radnih masa kao i cepačkoj politici koju su sistemski vodili. Većina rukovodstva CRSOJ nije se slagala s odlukama KPJ o sindikalnom pitanju. To je bila grupa oportunistička koja se bojala akcija, pod izgovorom da se režimu ne pruži povod za zabranu Nezavisnih sindikata.

Ostavši dosledni svojoj razbijačkoj politici, oni su i u akciji koju su povelili revolucionarni sindikati aprila 1925. oko ujedinjenja sindikata pokušali da nagnaju revolucionarne sindikate na kapitulaciju ili da izazovu rasep. Kada manevar GRS-a, da preko partijske opozicije u CRSOJ i Nezavisnim sindikatima izazove rasep nije uspeo, on je u toku pregovora poslao CRSOJ pismo u kome se kapitulacija Nezavisnih sindikata postavlja kao uslov za ujedinjenje. Četvorica članova IO CRSOJ — Stojan Stanković, Dragutin Bukvić, Jan-ko Petaković i Milan Groić — prihvatili su gledište GRS-a, nastavili na svoju ruku pregovore i izvršili »ujedinjenje« oktobra 1925. Oni su lično prešli u GRS. Ovaj pokušaj cepanja Nezavisnih sindikata od strane socijaldemokrata nije uspeo, jer sa ovom četvoricom izdajnika revolucionarne borbe nije pošla ni jedna organizacija.

Isključeni sindikalni funkcioneri su s reformistima organizovali i u Beogradu održali 10-12. oktobra 1925. takozvani kongres ujedinjenja. Tako se Glavni radnički savez Jugoslavije proglasio Ujedinjenim radničkim sindikalnim savezom Jugoslavije — URSSJ.¹¹⁷

Novi Izvršni odbor Nezavisnih sindikata sprovedio je odluke plenuma — održanog 16. do 17. avgusta 1925 — u

skih predstavništava na teritoriji Bačke i Banata. Novi Sad je i na ovim izborima imao slabije rezultate nego u mnogim drugim mestima.

¹¹⁷ IA CK KPJ, tom II, 114, 173, 179, 476—477; Pregled istorije SKJ, 123.

sindikalnim organizacijama i slao svoje članove na plenum sindikalnih veća. U Novom Sadu je plenumu Mesnog radničkog sindilnog veća (MRSV, održan 14. septembra i 1. oktobra iste godine) prisustvovao delegat CRSOJ Lazar Stefanović, koji je održao referat po pitanju sindikalnog pokreta i držanju četvorice otpadnika. Plenum MRSV je doneo rezoluciju u kojoj se izjasnio za puno, zdravo i trajno proletersko jedinstvo sindikalnog pokreta i pozvao 10 CRSOJ da u duhu tih odluka nastavi energičan rad za što skorije ujedinjenje sindikata. Ujedno je osudio politiku desnog radničkog saveza (GRS) po pitanju ujedinjenja kao cepačku i kao težnju GRS za iskorišćavanje ujedinjenog sindikalnog pokreta za račun sindikalne birokratije zabarikadirane u okružnim uredima i radničkim komorama. Politiku Stankovića, Bukvića, Petakovića i Grojića osudio je kao cepačku i izdajničku, protivnu težnjama jugoslovenskog radništva. Pitanje sindikalnog jedinstva na isti je način tretirano u celoj Vojvodini. Janoš Domanji na plenumu CK KPJ, održanom 5—6 septembra 1926. godine, govori o toj situaciji i uspesima u stvaranju jedinstvenog fronta proletarijata u Vojvodini:

Naši uspesi u politici sindikalnog jedinstva posta i u opasni zbog neuspeha u drugim pokrajinama. Jedinštveni front je uspostavljen, mase sada hoće ujedinjenje. Nezavisni sindikati se jako razvijaju, a nema se dosta snaga.

KPJ u tom periodu nije imala više od 2.000 radnika u svojim redovima. Ogromna većina članova revolucionarnih sindikata vezana je bila s malim preduzećima i malim radionicama, što je stvaralo pogodan teren za individualistička skretanja.

Situacija u Nezavisnim sindikatima se u N. Sadu donekle menja 1927. godine u korist socijaldemokrata, sa obzirom na frakcijske borbe koje su vladale, kao što je Domanji obavestio plenum CK KPJ krajem novembra.¹¹⁴

Frakcijske borbe u KPJ još su se više raspirile krajem 1927. i 1928. godine. Ni intervencija Komunističke internacionale 1925, ni Treći kongres KPJ nisu likvidirali frakcijske borbe u Partiji. Iako je desnica na Trećem kongresu prihvatila sve odluke Kongresa, pa i odluku o likvidaciji frakcija, Sima Marković sa svojom grupom produžio je frakcijsku borbu, a položaj političkog sekretara omogućio mu je da sprovodi svoju politiku. Leva frakcija, iako je do tada u bor-

bi sa oportunističkom desnom frakcijom ulagala mnogo napora da se KPJ izgradi kao revolucionarna partija i mnogo doprinela revolucionisanju KPJ u tom periodu, zapadala je i sama u greške, koje su je udaljavale od partijskog članstva i njegove svakodnevne borbe. »Zbog toga se leva frakcija posle Trećeg kongresa sve više pretvarala u grupu bespomoćnih Jevičara', revolucionarnih frazera koji su postali smetnja u teškoj borbi za ozdravljenje Partije«. Posle Kongresa ova borba je dobila besprincipijelan karakter i s jedne i s druge strane. U takvoj situaciji centralno rukovodstvo je u nemogućnosti da pruža pomoć organizacijama i rukovodstvima na terenu i, štaviše, frakcionaši iz rukovodstva prenose svoje sukobe u niža rukovodstva i stvaraju svoja uporišta u pojedinim organizacijama.

Sav teret partijskog rada ležao je na nižim rukovodstvima i partijskim kadrovima, koji su često ulagali velike napore u izgradnji Partije i Nezavisnih sindikata, izgradnji jedinstvenog fronta i pokretanju akcija proletarijata.

O uspesima Partije u Vojvodini, i pored ovakvog stanja u vrhovima i gotovo nikakve pomoći terenu, govori Domanj na septembarskom plenumu 1927. godine, kako smo napred naveli, i izražava nezadovoljstvo sa stanjem pokreta u drugim pokrajinama, kaje dovodi u pitanje i rezultate u Vojvodini. I skupštinski i opštinski izbori pokazali su da se Partija u Vojvodini, i pored jakog terora, založila za uspeh na izborima i ona ga je i postigla. Na skupštinskim izborima u šest izbornih okruga Vojvodine KPJ je dobila 9.177 glasova (u celoj zemlji 42.869). Rezultati glasanja bili su još bolji na opštinskim izborima za izbor odbornika, i doneli 200 odborničkih mesta u preko 20 opštinskih predstavništava na teritoriji Bačke i Banata.¹¹⁹

Kada se ni dva plenuma CK KPJ 1927. godine nisu uspele da obračunaju sa levim i desnim frakcionaštvom, javio se na terenu još snažniji otpor jednoj i drugoj frakciji nego što je to bilo ranije. Već na kongresu Nezavisnih sindikata u junu 1927. godine dolazi do otpora oportunističkoj desnoj liniji rukovodstva CRSOJ koje je bilo desno orijentisano, i pod pritiskom pravilno orijentisanih učesnika kongresa, usvojena je revolucionarna linija. Nezavisnih sindikata. Borbe su se posle kongresa još više zaoštrile.

Odlučnu borbu protiv jednih i drugih povelja je manjina u zagrebačkoj partijskoj organizaciji na čelu sa Josipom Bro-

zom i uspela da na Osmoj mesnoj partijskoj konferenciji pobedi levu frakciju.¹²⁰

U Vojvodini, pored kritike Mihajlovića na razrivenost KPJ, nepovezanost sa centralnim rukovodstvom, na skoro nikakvu pomoć rukovodstvima na terenu od strane centralnog rukovodstva, javljaju se otpori i kritika i u subotičkoj partijskoj organizaciji na čelu sa Đurom Pucarom, Ištvanom Kizur i Božom Nikolićem. Naročito je Ištvan Kizur vodio oštru borbu protiv oportunističkog Janoša Domanjija pa je kao rezultat te borbe došlo do smenjivanja Domanjija sa sekretarske funkcije. Okružna partijska konferencija održana krajem februara oštro je osudila frakcijske borbe u KP i tražila »da se od najnižih ćelija pa do Kominterne ova borba protiv frakcionštva pokreta sa najvećom energijom sprovede i smatra da bi bilo potrebno u najskorije vreme sazvati sve partijske ćelije i osuditi sve one težnje koje postoje u suprotnosti sa KI«. Rezolucija dalje kritikuje i sam PB, koji gleda samo svoje lične interese, bolesne ambicije, a ne klasne interese proletarijata. I ovde se konstatuje da se PB otocio svojim ponašanjem od celokupnog poljoprivrednog pokreta i poljoprivrednih radnika itd. Konferencija je tražila da se u najkraćem vremenu sazovu mesne, okružne i oblasne konferencije, koje će zahtevati od KI likvidaciju frakcijske borbe i da se u partijskom Izvršnom odboru osigura većina od fizičkih radnika, kao i da se ova rezolucija uputi svim oblasnim sekretarijatima, s tim da u najkraćem roku sazovu konferencije koje će preduzeti dalje mere.¹²¹

Frakcijska borba pretila je da Partiju dovede do rasula početkom 1928. godine. Oslanjajući se na zdravo partijsko jezgro koje se iskristalisalo u toku borbe i diglo svoj glas protiv jedne i druge frakcije, Kom/interna je uputila *Otvoreno pismo članovima KPJ* maja 1928. Pod sećajući na snagu KPJ u legalnom periodu, a uzimajući u obzir sve objektivne uslove i teror posle Obznane i Zakona o zaštiti država, pozvala je celokupno partijsko članstvo da se okupi oko tog jezgra i najodlučnije osudi i odbije svaki pokušaj rascepa Partije.

¹²⁰ *Hronologija Jugoslavije*, 48. U Zagrebu je održana VIII partijska konferencija 25—26. februara 1928, na kojoj je zauzet odlučan antifrakcijski stav. Josip Broz je izabran za političkog sekretara Mesnog komiteta KPJ za Zagreb.

¹²¹ *IA CK KPJ*, tom II, 459. Rezolucija sa sastanka OK Subotice, održanog koncem februara 1928.

Partija koja je u burnim posleratnim godinama 1918—1920. vodila ogromnu većinu radničke klase Jugoslavije, partija koja je u svojim redovima imala desetine hiljada svojih pristasa, koja je vodila jake masovne sindikate, koja je istupila u ime miliona srpskih, hrvatskih, slovenačkih, makedonskih, itd. seljaka, koja je u Konstituenti predstavljala grupu od 60 poslanika, ta partija je u poslednjim godinama pokazala zaprepašćujuće znakove gubitka svoga uticaja u masama, izgubila svoje ranije jake veze s velikim preduzećima i smanjila brojno stanje svoga članstva na 3.000 članova. Unitarni sindikati brojno su opali i danas obuhvataju samo oko 2% radničke klase Jugoslavije.

Osudjujući i desnu i levu frakciju, Izvršni komitet Kominterne obratio se *Otvorenim pismom* svim članovima KPJ i pozvao ih da pomognu inicijativu onih mesnih organizacija koje su već započele likvidaciju frakcijske borbe u Partiji.¹²²

Na sednici Centralnog sekretarijata 17. juna određen je Đuro Salaj-Valić za Vojvodinu, jer je u Vojvodini situacija takva, konstatovao je, da je potrebno odmah da otputuje tamo jedan delegat Centralnog komiteta. Sem u beogradskoj partijskoj organizaciji, situacija je bila teška i u partijskoj organizaciji Novog Sada i Subotice, gde su se formirale dve reformističke grupe, u Subotici »dva profesora koji pod uticajem Sime Markovića ustaju protiv *Otvorenog pisma*«, a u Novom Sadu grupu vodi šipoš. Drugoj grupi bio je na čelu Andrija Polgar. Prva negira *Otvoreno pismo*, a druga ga usvaja. Situacija je u Subotici pogoršana i time što je Jamoš Domanji, koji je učestvovao na savetovanju u Moskvi i stavio svoj potpis na *Otvoreno pismo*, kasnije ga povukao.¹²³

U velikom Bečkereku *Otvoreno pismo* je primljeno bez rezerve.

Vojvodanska napredna omladina takode ga je prihvatila i na pokrajinskoj konferenciji u V. Bečkereku juna 1928, na kojoj kao delegat učestvuje Paja Marganović, njeni predstavnici pozdravljaju ga kao i pismo Egzekutivnog komiteta

— EK komunističke omladine internacionale Savezu komunističke omladine Jugoslavije, i najodlučnije osudili frakci-

¹²²Isto, 447. *Otvoreno pismo* članovima KPJ.

¹²³

A CK KPJ, Izveštaj Filipa Filipovića o IV kongresu KPJ. Iz komentara na izveštaj Ubavke Vujošević. Savetovanje sa delegatima KPJ pri Izvršnom komitetu Komunističke internacionale povodom stanja u KPJ, održano početkom aprila 1928. u Moskvi. Na njemu je doneto *Otvoreno pismo* svim organizacijama.

onaštvo, dolazilo ono a desna ili leva i pozdravili odluku Trećeg plenuma CK SKOJ-a.¹²⁴

U okviru priprema za Četvrti kongres KPJ, Biro Centralnog komiteta (BCK) na svojoj sednici od 12. jula 1928. resio je da Đuro Đaković (Bosnić) ide u Vojvodinu i Srbiju kao predstavnik CK, a na sednici od 3. avgusta utvrđen je datum za saziv plenuma PK KPJ za Vojvodinu i PK KPJ za Srbiju. Pretkongresna pokrajinska konferencija Partije za Vojvodinu održana je 21. oktobra 1928. u Velikom Bečkerek u prisustvo Đure Đakovića i Paje Marganovića. Konferenciji prisustvuju, prema sećanju Mihalja Senjija, tadašnjeg člana Pokrajinskog komiteta Partije za Vojvodinu, Andrija Mihajlović, Mihalj Senji, Jožef Binder, Mita Despotović, svi iz Banata, i jedan skojevac iz Vršca, zatim Andrija Polgar iz Novog Sada, Jožef Sekelj iz Sombora, Lazar Nešić iz Subotice, Andrija Hartman iz Pančeva. Konferencija je, međutim, konstatovala da prisutnih ima 11 članova i dva kandidata.

U pogledu organizacionog stanja, konferencija je konstatovala da u Vojvodini bez Srema ima pet OK, 26 MK i 76 ćelija sa 360 članova KP. Broj izabranih članova PK KPJ za Vojvodinu je iz 11 mesta sa pravom glasa i dva kandidata. (U ovom broju je i jedan skojevac sa četvorogodišnjim partijskim stažom).

Na osnovu 360 članova Partije Konferencija je izabrala četiri delegata za Četvrti kongres KPJ, i to tri iz Vojvodine: Vojića — Paju Marganovića, Polića — Andriju Polgara, Andrejevića — Andriju Mihajlovića, i jednog iz BCK, (Biro CR), Jelića (Boškovića) — Filipa Filipovića.¹²⁵

Zavodenje otvorene diktature

Kapitalistička klasa Jugoslavije do 6. januara 1929. godine — do zavodenja otvorene monarhofašističke diktature — nije uspjela da konsoliduje svoj poredak i pored svih ekonomsko-političkih mera koje je preduzimala u toku 10 godi-

¹²⁴ *Grada, tom I, 405, 406; Iz Uspomene Josipa Gradara, A CK KPJ, K1 1931/24, najkrvavija diktatura Evrope.*

Paja Marganović, obučarski radnik, rođen u Deliblatu (Banat) 1904. godine. Član Centralne uprave sindikata kožaraca Jugoslavije 1924. Organizacioni sekretar CK SKOJ-a 1928. Oktobra 1924. poslan u Moskvu na školovanje. Završio Sverdlovski univerzitet. Jula 1928. sa grupom političkih radnika upućen u Jugoslaviju radi sprovođenja *Otvorenog pisma EKKI*. Bio delegat na IV kongresu KPJ u Drezdenu i izabran za člana CK KPJ.

¹²⁵

Grada, tom I, 445.

na svoje vladavine. Nijedno pitanje državne krize nije uspela da reši. Agrarno i nacionalno pitanje ostalo je nerešeno, poljoprivredna kriza sve se više zaoštravala i povlačila za sobom industrijsku, krizu u zanatstvu, trgovini a zatim i finansijsku.

Kapitulacija vodstva Hrvatske republikanske seljačke stranke (HRSS) pada kada je ona, posle hapšenja Stjepana Radića, ušla u radikalsku vladu Nikole Pašića, odrekavši se svoga republikanstva i priznavši centralističko uređenje države. Stranka je tada promenila svoje ime u Hrvatska seljačka stranaka (HSS), ali ovim nije rešeno hrvatsko pitanje, jer nije bio uklonjen izvor nacionalnog ugnjetavanja. Kapitulacija Radićevog vodstva pred velikosrpskom buržoazijom vodila je sve većem zaoštavanju krize jedinstva države. U situaciji narastanja državne krize, koja je pretila i rasulom, kralj Aleksandar je u sporazumu sa velikosrpskim bogatašima i hrvatskim i slovenačkim kapitalistima i englesko-francuskim bankarima, izvršio državni udar i proglasio otvorenu diktaturu, uz obećanje da će resiti privrednu krizu, stvoriti narodno »jedinstvo« i učvrstiti pokolebani međunarodni položaj Jugoslavije. U kominikeu izdatom iz dvora uoči zavođenja diktature Aleksandar motivise ukidanje Vidovdanskoeg ustava iz 1921. godine i raspuštanje Narodne skupštine:

Rezultat konsultacije je pokazao da među parlamentarnim grupama postoje sasvim oprečna gledišta na rešenje današnje krize. Ta se razmimoilaženja pojavljuju u oceni pitanja državnog uređenja. Zbog toga nema mogućnosti ni za kakvo parlamentarno rešenje krize, koje bi dalo garanciju za puno održanje državnog i narodnog jedinstva.¹²⁶

Režim otvorene diktature ni putem najgrublje sile nije uspeo da konsoliduje kapitalistički društveni poredak, tim pre što se jačanjem poljoprivredne krize i nastupanjem svet-ske ekonomske krize, koja je zahvatila i Jugoslaviju, privredna kriza sve više proširivala. I pored svih mera i planova koje je vlada preduzimala u cilju spasavanja privrede tokom diktature 1929-1935, nije uspela da reši nijedno od pitanja čiju je likvidaciju postavila sebi kao cilj.¹²⁷

Diktatura je kao najdosledniji i najaktivniji zaštitnik interesa finansijskog kapitala, krupne buržoazije i velikoposednika, pristupila sahranjivanju i one skromne agrarne re-

126

A CK KPJ, 1929/23.

127

A CK KPJ, *Trgovački glasnik*, od 19. I 1930; Kl 1930/5.

forine koju je bila primorana da objavi velikosrpska buržoazija posle prvog svetskog rata. Novim Zakonom o likvidaciji agrarnih odnosa samo u Hrvatskoj, Vojvodini i Sloveniji trebalo je isplatiti veleposednicima 1 milijardu i 700 miliona dinara. I to 500 miliona država, tj. poreski obveznici, a 1 milijardu i 200 miliona seljačka sirotinja. Ovakvom agrarnom politikom još više se pojačava nacionalno ugnjetavanje, a proširuju i zaoštravaju klasne suprotnosti na selu.

U bedi i nevolji žive radnici, u bedi i nevolji žive siromašni seljaci. Da bi mogao kupiti 3 para cipela, seliak mora prodati 16 metričkih centi krompira — a toliko jedva i ima. Za 100 kg. kupusa dobije 3—4 dinara.¹²⁸

Ekonomska kriza još više je pojačavala i eksploataciju radničke klase, povećavala i onako veliki broj nezaposlenih, pogoršavala još više bedan položaj radnih masa. Radničko zaštitno zakonodavstvo ii do zavođenja šestojanuarske diktature, pored svih njegovih mana, bilo je mrtvo slovo na papiru. Odredbe tih zakona — naročito one koje su u prilog interesima radničke klase — sprovedene su u život u tolikoj meri koliko je radnička klasa imala snage da pomoću svojih klasnoborbenih organizacija prisili poslodavce na njihovo ispunjenje. U svakom sukobu radnika i poslodavaca na pitanju sprovođenja zakonskih odredaba državna vlast stajala je na strani poslodavaca. Pod diktaturom položaj radničke klase pogoršavao se do neverovatnih razmera. Radnici se otpuštaju bez otkaza, stariji radnici nedomeštaju se jevtinom ženskom i mladom radnom snagom, stepen dostiže vrhunac. Obaranje nadnica išlo je iz godine u godinu. Radno vreme produženo je od 8 na 10, 12 pa i 16 sati dnevno.¹²⁹

Režim je odmah oduzeo radničkoj klasi sve nelegalne forme borbe. Prvi direktan udar bio je raspuštanje Nezavisnih sindikata, čime je bilo onemogućeno svako dotadašnje delovanje legalnih sindikata, koji su predstavljali jednu od najjačih veza između Partije i radničke klase. Donete su uredbe o radnom vremenu. Te iste uredbe proglasile su kolektivne ugovore između poslodavaca i radnika kao nevažeće, obustavljen je izbor radničkih poverenika, najhitnije odredbe radničkog zakonodavstva su uništene, Zakon o zaštiti i osiguranju radnika obustavljen, okružni uredi za osiguranje radnika predani u ruke socijal-fašista, inspekcije rada pres-

¹²⁸ A CK KPJ, KI 1930/11.

¹²⁹ A CK KPJ, KI 1929/53—4; KI 1930/5.

tale su sa svojom delatnošću, berze rada preobražene u agente za liferovanje radnika u inostranstvo.¹³⁰

Svaki radnički pokret diktatura je gušila najbrutalnijom silom. »Besposleni se u masama hapse svakodnevno. Obično se pohapšeni radnici za vreme racije zlostavljaju u policiji, grozno prebijaju i gone u mesta rođenja.«¹³¹

Istovremeno s manifestom o zavodenju otvorene diktature obnarodovana su unapred već pripremljena četiri zakona. Među njima Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi i Zakon o izmenama i dopunama Zakona o štampi iz 1925. godine. Zakonom od 8. januara o Državnom sudu za zaštitu države ustanovljuje se Državni sud za zaštitu države. Zakon o izmenama u Zakonu o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi od 1. marta pooštren je isti Zakon od 6. januara iste godine. Radnička klasa je potpuno obespravljena. U martu je vlada izdala i tajnu naredbu svima policijskim i žandarmerijskim vlastima da se svi za koje vlasti misle da su vođe Komunističke partije ili komunističke omladine imaju tajno poubijati. Istovremeno izišla je i tajna naredba koja obećava nagradu od 50.000 din. onome koji izda vlastima članove Centralnog komiteta Komunističke partije ili omladine. Izdana je i naredba o konfiskaciji imovine onih koji se optužuju za komunistički ili rad protiv diktature uopšte.¹³²

KPJ je predvidela dolazak otvorene diktature. Na Četvrtom kongresu Partije održanim pred državni udar 1928 jasno je naglašena neminovnost njenog dolaska, ali KPJ od *Otvorenog pisma* EKKI i Kongresa nije u tako kratkom vremenu mogla da postane moćna organizaciona i konsolidovana snaga, koja bi pod udarcima šestojanuarskog režima, iskorišćavajući narasle ekonomsko-političke suprotnosti, stala na čelo radnih masa grada i sela, iako su odluke Kongresa davale članstvu Partije i čitavoj radničkoj klasi jasnu i pravilnu orijentaciju za budući rad.

Jedva se počela oporavljati i konsolidovati. Imala je svega 3.500 članova, a otprilike toliko i SKOJ. Uticaj Nezavisnih sindikata sa oko 20.000 članova nije mogao biti znatniji na veći deo radničke klase i na radne mase na selu. Desna i leva frakcija na Kongresu su kapitulirale, ali samo na rečima, jer se borbe obnavljaju i pod diktaturom, a u 1931. godini do-

¹³⁰Isto.

¹³¹Isto.

¹³²Isto.

vode do besprincipijelnih, jalovih diskusija u centralnom rukovodstvu.

Činjenica što revolucionarne radničke organizacije nisu ni politički ni organizaciono bile spremne za borbu sa otvorenom diktaturom, dovela je do toga da su partijske organizacije, kao i Savez ikom. omladine, a naročito Nezavisni sindikati i organizacije crvene pomoći, bile skoro potpuno razorene udracima diktature ... Drakonskim merama režima redovi KPJ su desetkovani, organizacije i rukovodeća tela većinom uništeni, veliki broj partijskih funkcionera ubijen ili poslat na dugogodišnju robiju. Za prve dve i po godine diktature osuđeno je 293 komunista na 1.426 godina zatvora, a 24 ubijeno od strane policije posle strašnih mučenja nakon istrage u policijskom zatvoru.¹³³

Bez obzira na malobrojno članstvo Partije i SKOJ-a i na to što je Partija bila odvojena od masa, što su Nezavisni sindikati bili zabranjeni, centralno rukovodstvo opredelilo se za oružani ustanak protiv diktature, za koji nisu postojali nikakvi uslovi. Tu lini ju je prihvatila većina partijskog i skojevskog kadra. Partija nije mogla da postane snaga koja bi u aktivnu borbu protiv diktature uvukla većinu radnih masa. Ona je čak izgubila skoro svaku vezu sa masama. Hapšenja i progoni redali su se jedan za drugim. Već u prvoj godini diktature razbijeni su svi pokrajinski partijski komiteti i komiteti SKOJ-a. Vlasti u Z3grebu uspele su da uhvate i ubiju organizacionog sekretara CK KPJ Đuru Đakovića i sekretara crvene pomoći Jugoslavije Nikolu Hećimovića.

Odlaskom iz zemlje člana CK KPJ Jovana Hališića jula 1929. u zemlji se povremeno nalaze samo pojedini članovi Političkog biroa KPJ u pokrajinama, slabo ili gotovo nikako međusobom povezani i nedovoljno aktivni. Inostrani biro Partije imao je direktne veze samo sa nekim pokrajinama. Takva Partija zaostajala je iza događaja, nije bila kadra da obezbedi svoje rukovodstvo u pokretima masa ili da vodi potrebne akcije.¹³⁴ Stanje se u 1930. i dalje pogoršava. Sukob u centralnom rukovodstvu zaoštrava se između Mališića, sekretara Politbiroa, s jedne strane, i svih drugih drugova, s druge strane.¹³⁵ Dimitrov kao predstavnik Komunističke internacionale na sednici Centralne rukovodeće instance (CRI) od 15. septembra 1930, kritikujući stanje u KPJ, podvlači značaj stvaranja rukovodstva u zemlji:

¹³³Isto, KI 1931/42.

¹³⁴Isto, KI 1930/8—3

¹³⁵Isto, KI 1930/33.

Ako ne uspete stvoriti rukovodstvo u zemlji, vi nećete moći ispuniti zadaće koje stoje pred vama... Kl je nezadovoljna što rukovodstvo nema veze sa partijskim organizacijama, što nema unutrašnjeg rukovodstva, što su tempovi u radu spori... Kl je uvjerena da nije sve urađeno što se moglo uraditi. Trebalo je ubrzati poboljšanje metoda rada. Treba što prije uzeti kurs na stvaranju unutrašnjeg centra, za okupljanje razbijenih partijskih snaga i na ojačanju partijske organizacije na preduzećima.

Na ovoj sednici je konstatovano da se ogromna većina članova nalazi u Moskvi, a u zemlji samo pet¹³⁶

Pokušaji Kl da sredi stanje u rukovodstvu Partije 1930. i 1931. nisu uspjeli sve do polovine 1932. Razni pokušaji lečenja stanja u vodstvu putem uvođenja pojedinih novih članova krajem 1930. i 1931. ostali su bezuspešni. Popunjeno rukovodstvo nije bilo doraslo da obezbedi podizanje i vaspitanje partijskih organizacija, i to je dovelo do njegovog smenjivanja od strane Kl sredinom 1932. godine.¹³⁷ Time su stvoreni uslovi za ozdravljenje partijskih prilika i za koncentraciju sviju zdravih snaga za konstruktivan rad na sprovođenju u život odluka Partije i Kominterne. Novo rukovodstvo na čelu sa Milanom Gorkićem,¹³⁸ koje dolazi kao privremeno rukovodstvo u drugoj polovini 1932, uspelo je, u periodu 1932. do 1934, do Četvrte partijske konferencije KPJ¹³⁹ da prevlada unutrašnju krizu i da više-manje obnovi i poveže razbijene partijske organizacije, formira rukovodeća tela i udari temelje širokom antifašističkom i antiratnom pokretu.

Iako je i novo rukovodstvo imalo, pored uspeha, i krupnih nedostataka ono je, bazirajući svoj rad na odlukama Četvrtog kongresa i XI plenuma IKKI, uspelo da izvuče KPJ iz krize u koju je zapala u eri najžešće diktature i unutarnje krize.¹⁴⁰

Odbacivši taktiku bojkota reformističkih sindikata, KPJ je počela da osvaja pozicije u tim sindikatima, da staje na čelo borbe radnih masa i da pretvara te organizacije u or-

¹³⁶ Isto Kl 1930/40. Sa kritikom Dimitrova centralno rukovodstvo se nije složilo i tako je istupilo i u Komunističkoj internacionali.

¹³⁷ Politički sekretar Jovan Mališić početkom avgusta 1930. svojevoljno je napustio Politbiro CK KPJ.

¹³⁸ Josip Čižinski — Milan Gorkić.

¹³⁹ Četvrta partijska konferencija održana je u Ljubljani 24 i 25. decembra 1934.

¹⁴⁰ XII plenum IKKI održan je u Moskvi septembra 1932.

gane klasne borbe. Zadatak da se uđe i radi u svim organizacijama gde se nalaze radnici,¹⁴¹ nije bilo lako sprovesti s obzirom na dugogodišnji bojkot reformističkih i drugih sindikata. Prodor u reformističke sindikate je tekao sporo zbog slabosti Partije,¹⁴² i zato što je radništvo davalo otporne shvatajući značaj nove taktike za ujedinjavanje radničke klase i njenu aktivnost u legalnim formama rada.

Revolucionarni radnički pokret pod šestojanuarskom diktaturom (1929—1934)

Kada je ležim nasrnuo na Partiju, SKOJ i Nezavisne sindikate u Vojvodini, partijska okružna pokrajinska i mnoga mesna rukovodstva bila su već formirana. Formirana su u periodu 1926—1928. godine i mnoga mesna radnička sindikalna veća Nezavisnih sindikata pa i samo Pokrajinsko veće,¹⁴³ kao i Pokrajinski komitet Saveza komunističke omladine¹⁴⁴ Režim je već uoči zavođenja diktature otpočeo hajku na revolucionarne sindikate. Prvi udarac bio je po revolucionarnom seoskom proletarijatu, čije su se organizacije od 1926. sve više širile i sve više zadobijale uticaj među seoskom sirotinjom. Krajem 1928. zabranjen je rad Saveza poljoprivrednih radnika Jugoslavije sa sedištem u Subotici. Zabranom rada Nezavisnih sindikata 12. januara 1929, otpočela je hajka na pripadnike revolucionarnog radničkog pokreta.

KP Vojvodine odnosno njeno pokrajinsko rukovodstvo prihvatilo je revolucionarnu liniju CK KPJ — liniju oružanog ustanka i izgradnje ilegalnih revolucionarnih sindikata.¹⁴⁵ U uslovima terora šesto januarske diktature, pritiska desno orijentisanih snaga u radničkom pokretu, oportunitizma i neizgrađenosti čvrstih organizacija među industrijskim radniš-

¹⁴¹ A CK KPJ, KI 1932/173, XII plenum IKKI i zadaće KPJ.

¹⁴² Centralno partijsko rukovodstvo: Milan Gorkić, Vladimir Ćopić, Blagoje Parović, Miloš Marković, Ivan Gržetić i omladinski predstavnici.

¹⁴³ D. K e c i ć, *Klasne borbe*. Posle kongresa Nezavisnih sindikata juna 1927, dovršena je organizaciona izgradnja Nezavisnih sindikata i u Vojvodini. Obrazovano je Pokrajinsko veće u Novom Sadu sa predsednikom Andrijom Polgarom i sekretarom Jovanom Orosom. Do 1929 bilo je organizovano oko 5.000 zanatско-industrijskih i poljoprivrednih radnika.

¹⁴⁴ Organizacioni sekretar PK SKOJ-a Miloš Gligorijević.

¹⁴⁵ A CK KPJ, KI 1929/6. Pismo Andrije Mihajlovića, sekretara PK KPJ za Vojvodinu.

vom, ovo je bila parola ali ne i mobilizator aktivnosti, članstvo Partije i rukovodioci partijskih organizacija različito su prihvatili liniju CK KPJ.

Novosadska partijska organizacija dosledna svojoj desničarskoj orijentaciji, odbija direktivu za ilegalno sindikalno organizovanje i odustaje od rada. Na političkoj revolucionarnoj liniji Centralnog komiteta čvrsto ostaje Andrija Polgar a od mladih komunista Jožef Gabnai.¹⁴⁸

Da su na ovakvo stanje uticali i oportunizam i skretanje udesno u sindikalnim vrhovima već u prvim mesecima diktature, vidi se iz prepiske koju vodi centralni sindikalni forum Nezavisnih sindikata, čiji sastav je pretežno desničarski — Dragi Marjanović, Milivoje Kaljević — koji ometaju PB da izvrši revolucionarne promene u tome rukovodstvu, tako da je i WEB,¹⁴⁷ bio prinuđen da interveniše. U pismu Helmuta¹⁴⁸ stoji:

Pitanje sastava nelegalne sindikalne centrale mora se riješiti na slijedećoj osnovici: a) sastav Centrale mora biti konačno riješen na jednom sindikalnom forumu (npr. na jednoj sjednici predstavnika prijašnje sindikalne centrale i predstavnika sindikalne organizacije Hrvatske, Vojvodine i Slovenije), b) Centrala mora se sastojati od drugova svih pokrajina (specijalno iz Srbije, Hrvatske i Vojvodine) koji u potpunosti akceptiraju liniju Profinterne¹⁴⁹ i Partije i koji će tu liniju u potpunosti i sprovođati, c) sjedište Centrale odrediti će se na jednom zajedničkom i sporazumnom sastanku Centrale Partije i Sindikalne centrale... Odmah obustaviti svaku daljnju borbu o sjedištu sindikalne centrale i o njenom sastavu.¹⁵⁰

146 MK KPJ za Novi Sad na čelu sa Jovanom šipošem odbio je svaku saradnju sa Andrijom Polgarom i bilo kakav dalji rad u KPJ.

147 WEB — Zapadnoevropski biro (Westeuropäisches Büro).

148 Helmut — Georgi Dimitrov.

149 Profinterna — Crvena sindikalna internacionala (SCI). Obrazovana 1920. na međunarodnom savetovanju predstavnika revolucionarnih sindikata. Kao organizacija revolucionarnog međunarodnog proleterskog pokreta Profinterna je od 1920. do 1937. okupljala sindikalne organizacije i rukovođila klasnom borbom proletarijata. Raspuštena je 1937. godine.

150 A CK KPJ 1929/5. WEB je predložio PB-u CK KPJ da sprovede reorganizaciju legalnog centralnog sindikalnog foruma. Kada on to nije uradio, usledilo je pismo Helmuta u ime KI. Sem Helmuta pismo su potpisali u ime CK KPJ Švarc — Jovan Mališić, sekretar CK KPJ i Fridrich — Žika Pecarski, tehnički sekretar CK KPJ. Pismo nosi datum 20. april 1929.

Centralno sindikalno rukovodstvo održavalo je vezu sa sindikalnim organizacijama u Vojvodini, odnosno sa rukovodiocima bivših Nezavisnih sindikata — u Subotici, Novom Sadu, Velikom Bečkerek, i davalo uputstva za dalji ilegalni i legalni rad i reorganizaciju sindikata na ilegalnoj bazi. U Subotici su pokrenuli list *Falu és város* (Selo i grad) i vršili pripreme da se održi pokrajinska sindikalna konferencija.¹⁵¹ Bilo je određeno da na ovoj konferenciji prisustvuju po dva delegata iz svakog grada. Kako je ova konferencija sazvana mimo znanja, PB CK, može se zaključiti da je ona trebalo da raspravlja i pitanja o kojima PB nije trebao da bude obavješten. Govoreći o ovoj konferenciji na sednici Sekretarijata PB od 13. marta 1929, (na kojoj su prisutni Albert, Vujić, Banić i Ivankov) Albert konstatuje, posle izveštaja Ivankova o situaciji u Vojvodini, da Centralni sindikalni forum nije obavestio PB o sazivu konferencije, iako su se u gradu nalazila ti i člana PB i dva člana Sekretarijata. Po svim izgledima i celokupnom radu CSF jasno je da oni baš sada nastoje obnoviti desnu frakciju, zaključio je Albert.¹⁵²

Problem skretanja udesno u KPJ ističe i majska proširena sednica PB uz učešće predstavnika EKKI i konstatuje da s obzirom na sve veću i jaču ofanzivu diktature protiv radnih masa, dolaze do sve jačeg ispoljavanja i izražaja desna skretanja u Partiji: pasivnost, likvidatorstvo (posebno u Vojvodini), legalističke tendencije (težnja sindikalne birokratiije da sindikate suprotstavi Partiji i odvoji ih od uticaja Partije), obnavljanje frakcionaštva od strane desnih i levih bankrotiranih vođa. Dok desničari i ovoga puta pokušavaju da iskoriste sindikate protiv Partije, dotle se levičari staraju da u tu svrhu iskoriste SKOJ, starajući se da na nekom uobrazenom »sukobu« nastroje SKOJ protiv Partije.¹⁵³

Situacija se pogoršavala pogibijom Đure Đakovića i prelaskom CK u inostranstvo.

Pokušaj CK da rad u Novom Sadu obnovi sa Sredojem Nemčevim koga početkom oktobra upućuje u Jugoslaviju, propao je u samom začetku, jer je on uhapšen pri prelasku austrijsko-slovenačke granice sa još trojicom aktivista.

¹⁵¹ A CK KPJ KI 1929/11.

¹⁵² Isto KI 1929/15. Zapisnik sekretara PB i delegata iz Vojvodine. Prisutni: Albert — Đuro Salaj, Banić — Đuro Đaković, Vujić (verovatno Andrija Polgar), i Ivankov (verovatno Lajoš Čebi).

¹⁵³ Isto KI 1929/33.

Partijska organizacija Vojvodine nije bila razorena sve do junskog hapšenja 1929. godine, kada je pohapšen ceo Pokrajinski komitet Partije, sem političkog i organizacionog sekretara, kao i veliki broj članova Partije. Novosadska partijska organizacija ostala je pošteđena, ali odlaskom Andrije Polgara iz zemlje, s obzirom da ga je policija tražila, prestaje i rad partijske organizacije Novog Sada. Ostaju grupe komunista na čelu sa Jožefom Gabnajem, koje se sastaju, ali nepovezane sa rukovodstvom, one su onesposobljene za aktivnu delatnost.

Dura Pašalić govori o ovome stanju na sednici partijskog rukovodstva CRRPJ 10. novembra 1930. kojoj prisustvuju Nikola Kovačević, Matija Gačić, verovatno Andrija Polgar i Voja Semlekan, da Vojvodina nije imala veza pa i partijske organizacije nisu radile. »Nakon što su drug Mikić i M. napustili pokret,¹⁵⁴ rad je potpuno prestao«. Pokrajina nije dobijala nikakvog direktivnog materijala. »Kod drugova u Vojvodini je postojalo mišljenje da je rad u uslovima diktature nemoguć«. Dura Pašalić je posle razbijanja Pokrajinskog komiteta pokušao da obnovi rad sa jednim brojem drugova koji su bili voljni da rade, i u julu je održao jednu partijsku konferenciju. »Kod ovoga rada naišao sam na otpor od strane starih drugova, koji su bili stali na stanovište kulturno-vaspitnog rada i rada na organizovanju Partije u toku jedne i po godine, a u tom vremenu odbacivali svaku akciju«,¹⁵⁵

Sličnu situaciju opisuje i Jovan Beljanski u svojoj izjavi. Kako u Novom Sadu nije poznao nikoga od članova Partije i Nezavisnih sindikata, on je potražio vezu u Petrovaradinu sa starim partijskim i sindikalnim funkcionerom Ćirilom Kolačekom. On je, međutim, odbio svaki rad, smatrajući da je pokret likvidiran i da ne treba ništa raditi dok ne padne diktatura, jer je bilo mišljenja da se ona ne može dugo održati.¹⁵⁸

* *

¹⁵⁴ Mikić i M (verovatno se odnosi na organizacionog sekretara Mitu Despotovića i političkog sekretara PK KPJ za Vojvodinu Andriju Mihajlovića, pre hapšenja 1929. god., koji su uspeli da izbegnu hapšenje i napuste zemlju).

¹⁵⁵ A CK KPJ, K1 1930/49.

¹⁵⁶ MSRV AO 7323.

I pored belog terora, oportunizma, desnog skretanja, i pored toga što je KP u Vojvodini bila razbijena, ona nije prestala da živi i da se bori. Ona je zadobila žestoke udarce, iz borbenih redova pod pritiskom nasilja uklonjeni su mnogi dugogodišnji politički radnici, ali revolucionarne snage koje su ostajale, uvek su nanovo obnavljale rad i produžavale borbu. Ta borba nije bila uvek iste jačine niti se ravnomerno razvijala, nekada je ona bila više ideološko-propagandistička, kao u 1929. godini, a manje akciona, nekada su to bili samo pokušaji da se obnove rad i organizacije, ali ta borba nikada nije prestajala.

Jedan od takvih revolucionara koji je većito bio u pokretu, koji nikada nije prestao da se bori bez obzira na uslove, bio je Đura Pašalić.¹⁵⁷ On je već jula 1929. pokušao da obnovi rad. Njemu nije smetalo ni to što je veza sa centralnim rukovodstvom izgubljena posle mnogobrojnih hapšenja u Vojvodini, Beogradu i Zagrebu. Početkom 1930. godine sastao se u Beogradu sa nekoliko članova Partije kada su odlučili da on bude pokrajinski partijski sekretar i da što pre dođe u vezu sa Centralnim komitetom. Uspeo je da se poveže sa centralnim rukovodstvom u Beču i već 15. januara 1930. sastao se sa sekretarom PB Ilristićem¹⁵⁸ i Albertom.¹⁵⁹ Dobio je od njih literaturu i partijski materijal i preneo ih u zemlju. Kada su se članovi Partije koje je do tada bio okupio upoznali sa partijskim materijalima i linijom KP, mr.ogi se nisu složili sa odlukama CK, pa čak i oni koji su bili za obnovu Partije.

Stali su na stanovište da je ovakav rad ,kako to zahteva part, rukovodstvo, nemoguć i otpočeli protiv mene borbu, stvarati među članstvom paniku, harangirati da sam kompromitovan, da će se ljudi sa mnom provaliti, da rezultati ovakvog rada sa mnom mogu biti samo ti da će se s našim drugovima napuniti kaznionice. Liniji, koju je ukazivalo partijsko rukovodstvo, suprotstavljali su teoriju da je potrebno bar godinu dana raditi samo na organizovanju i vaspitanju Partije, a nakon toga da se otpočne sa akcijama. Ja sam i dalje tražio sprovođenje part, odluka u život i u tom pravcu radio.

U svom radu okupio je one drugove koji su prihvatili liniju Centralnog komiteta i koji su se slagali sa akcijama koje

¹⁵⁷ Pašalić Đura, u CK KPJ Popović Đura, Lapčević..

¹⁵⁸ Hristić — Jovan Mališić, politički sekretar CK KPJ 1930.

¹⁵⁹ Albert — Đuro Salaj, u Politbirou CK KPJ odgovoran za sindikalni rad.

je sprovodio Pokrajinski sekretarijat i tek na osnovu uspešno sprovedenih akcija za 1. maj, za 1. avgust,¹⁶⁰ izdavanja *Komunista* i snabdevanja pokrajine partijskom literaturom uspeali su da jedan dobar broj drugova prihvati partijsku liniju i da ih privuku na rad.

Oportunističkog shvatanja bilo je i u samom PB. Jedan broj članova rukovodstva stao je na stanovište da je u uslovima koji su postojali, tj. u eri najžešće diktature i terora, nemoguće voditi aktivnu borbu, jer akcije koštaju velikih žrtava, pošto je Partija organizaciono vrlo slaba. Zbog ovakvih stavova došlo je na proširenoj sednici PB 10—13. marta 1930. do izmena u centralnom part, rukovodstvu. Tada je i Đuro Pašalić ušao u centralno part, rukovodstvo umesto Andrije Polgara, koji je otišao u SSSR.

Međutim, Pašalić je imao problema i sa Perom Popovićem-Agom¹⁶¹ koji je bio upućen u zemlju od Biroa CK SKOJ-a. Kada je u proleće 1930. došao u Novi Sad, rad se, kako kaže Pašalić, još više pogoršao. Popović je, iako nije imao ovlašćenje za rad od CK KPJ i po partijskoj liniji, počeo da obnavlja ne samo skojevsku već i partijsku organizaciju i skojevska i partijska rukovodstva, pozivajući se na odluku CK KPJ, odnosno Delića (koji je tada bio član Pokrajinskog komiteta Partije za Srbiju). Kada je Pera Popović zatražio da mu Pašalić da veze po celoj Pokrajini za rad među omladi-

160 Avgust, međunarodni dan borbe protiv ratne opasnosti.

¹⁶¹ A CK KPJ, K1 1930/48, 49; K1 1930/23; Državni sud (DS) 53/32. Petar Pera Popović Aga, sekretar CK SKOJ-a, poginuo u Zagrebu na Goljaku 14. avgusta 1930. sa Josipom Kolumbom, sekretarom CK SKOJ-a: bili su opkoljeni od žandarmerije, policije i detektiva.

Na ovakav stav Pere Popovića svakako je uticalo i to što se u centralnom rukovodstvu u velikoj meri pojavio oportunizam, i ne samo u centralnom rukovodstvu, već i kod dobrog dela rukovodećih kadrova na terenu, pa i u Novom Sadu u vreme otvorene diktature i njenog terora. Zatim, Popović je bio vezan sa Petkom Miletićem, koji se tada nalazio u Beogradu kao instruktor CK, o čemu i sam Popović govori, tj. da je direktivu dobio od Delića, a Miletić pred policijom izjavljuje da je lično ili preko kurira u to vreme kontaktirao sa Popovićem. Miletić kaže da je često napuštao Beograd po nekoliko dana i odlazio u Novi Sad kod Pere Popovića Age i sa njim se sastajao u Dardarskoj ulici kod Jožefa Apta, a da je jednom i noćio u kući gde je Aga stanovao. Kada je Popović već napustio Novi Sad, Miletić je u julu 1930. petnaest dana boravio u Novom Sadu, Staroj Pazovi i Novom Vrbasu.

nom, Pašalić mu ih je predao. Pašalić je o rascepu Partije saznao istom u maju, kada mu je Popović izjavio da je dobio punomoć od PB CK da preuzme rad i po partijskoj liniji. Tako su u isto vreme postojala dva pokrajinska partijska sekretarijata u Vojvodini, i otpočeo rad na dva fronta. Pašalić je formirao mesni i okružni forum u Novom Sadu, a isto to je učinio i Popović. To je stanje prinudilo Pašalića da lično obavesti PB o stanju u pokrajini. Spor je rešen i partijski sekretar ostao je i dalje Pašalić.

Na sednici PB 26. i 27. jula 1950. godine Andrej Stjepan Cvijić referišć: ».. Pitanje konflikta između Partije i omladine u Vojvodini raspravljeno je; drug omladinac koji je tamo stvorio paralelni partijski Oblasni sekretarijat, priznao je svoje greške«. ¹⁶²

Jezgro Popovićeve grupe u Novom Sadu bili su Jožef Gabnai, ¹⁶³ Jožef Apt, Kalman Horvat i Milailo Ileš. Ovo je grupa koju je vodio Gabnai posle razbijanja Pokrajinskog komiteta Partije za Vojvodinu u 1929. godini, grupa koja se nije rasturila ni pored najvećeg terora koji je posle hapšenja vladao u Vojvodini, grupa koja je ostala na liniji KPJ i dalje okupljala radnike. Popović je radio u Vojvodini pod ilegalnim imenom Mića (Tomić), nastojeći da po sistemu trojki — čelića od tri člana — izgradi partijsku i skojevsku organizaciju u Novom Sadu, a po mogućstvu i van teritorije Novog Sada. Na tome radu, pored napred navedenih, okupili su se i Paja i Ivan Huber, Pai Ileš, Mihalj Lantoš i dr. Organizovana je i jedna grupa u Maradiku u Sremu.

Usled slabih veza sa CK KPJ u Beču, što je gotovo isto za celu zemlju u 1930. i 1931. godini, i pomanjkanja propagandnog materijala i literature, prigodnih letaka i drugih materijala, bilo je potrebno izgraditi tehniku. Kako se približavao i Prvi maj, ovaj problem bivao je još akutniji. Koliko se oskudevalo u materijalu, naročito u početnoj fazi rada, kada su se veze teško uspostavljale u uslovima diktature, svedoči Pašalićev odlazak u Sloveniju radi nabavke istog. Tamo je krajem 1929. i početkom 1930. godine, sve do marta postojala pokrajinska tehnika sa specijalnim tehničarem koji je bio poslat iz Beča, a pod rukovodstvom Franca Klopčiča (Tišlara), člana Pokrajinskog sekretarijata za Sloveniju. Iako je

¹⁶² A CK KPJ, KI 1930/25.

¹⁶³ *Proleter*, br. 14. od septembra, 1930, 2 C 53/32. Jožef Gabnai, metalski radnik, član KPJ od 1923. godine, član Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu 1930. Ubijen 23. maja 1930. na mađarsko-jugoslovenskoj granici od pogranične straže.

Pašalić prevalio toliki put, nije dobio ništa, čak ga je Klopčić u Beču optužio kao provokatora.¹⁶⁴

Pašalić je pokušao da nabavi rotacionu mašinu za umnožavanje materijala u Mađarskoj preko tamošnjih drugova. Ali, kada su on i Jovan Beljanski, stigli na jugoslovensko-mađarsku granicu da preuzmu mašinu u jednoj kući na granici, vratili su se neobavljena posla, jer mašina nije stigla. Tek kasnije ju je Pašalić preneo preko granice do Subotice, a potom vozom u Novi Sad.

Štampanje prvomajskog letka organizovao je Popović sa svojom grupom u kući Franje Hubera. Tu je Popović stanovao oko tri meseca i u nekoliko navrata uz pomoć Franje Hubera i brata mu Ivana štampao letke. Ram za mašinu za umnožavanje napravio je Kalman Horvat uz pomoć Popovića. Sem navedenih, i Jožefa Apta, nije nam poznato ko je sve učestvovao u izgradnji ove tehnike. Ovde su sem majskog letka, odštampani i letak povodom Sokolskog sleta u Beogradu,¹⁶⁵ koji je sadržavao stavove borbe protiv fašizacije omladine i letak povodom smrti Jožefa Gabnaja. Sadržina letaka uglavnom je bila uperena protiv diktature i njenog nosioca kralja Aleksandra »prvog i poslednjeg«, poziv seljacima da ne plaćaju porez, što je u stvari bila samo propagandistička parola, vojnicima da ne pucaju u svoju braću koja se bore za veće parče hleba itd. Ovi leci izišli su sa potpisom »Pokrajinski komitet KPJ i Pokrajinski komitet SKOJ-a« a letak o Gabnaju sa potpisom »Okružni komitet SKOJ-a«. U rasturanju prvomajskog letka 27. i 28. aprila učestvovali su Jožef Apt, Kalman Horvat, Mihalj Lantoš, Mihalj i Pai Ileš i dr. Letak za Prvi maj sigurno je široko rasturan, jer Pašalić u svom izveštaju na sednici privremenog partijskog rukovodstva 10. novembra 1930. kaže: »Iako su među nama postojala nesuglasja (Pašalić-Popović), mi smo mogli zajedno raditi. Pripremili smo podelu letaka (prvomajskih) <.

Pri rasturanju prvomajskog letka nijedan od starih kompromitovanih drugova nije bio uhapšen. Tek u prvoj polovini juna, kada je u Maradiku razdeljena brošura *Istina o fašističkom prevratu*, došlo je do hapšenja, koje se prenelo i na grupu Pere Popovića, koja je preko Franje Hubera organizovala rad u Maradiku. Uhapšena je celokupna grupa Popovićeva sem Jožefa Apta, koji je uspeo da ode u Beč.

¹⁶⁴ A CK KPJ K1 1931/3, Optužnica protiv Feliksa Dojčbaue-
ra i drugova.

¹⁶⁵ Sokolski slet je održan u Beogradu jula 1930.

Pali su u zaitvor Kalman Horvait, Mihalj Lantoš, Mihalj i Pai Ueš, Franja Huber, Ivan Huber, svi iz Novog Sada, i Šandor Heredek i još neki iz Maradika. Pritvoreno je bilo još 13 lica i saslušano pred policijom i sudom, ali su u toku istrage pušteni. Među njima je bio i Paja ševšić, član Pokrajinskog sekretarijata Partije za Vojvodinu (za vreme okupacije saradivao sa mađarskom fašističkom policijom), zatim Viktorija Gere, žena Jožef a Apta, Pavle Huber, Marija Ileš i dr.¹⁶⁶

Ovo hapšenje je zaplašilo neke učesnike pokreta, među njima i Karla Haca (Hajdu), koji se tada pasivizirao. Ovi i inače ne mnogo aktivni članovi, širili su alarmantne vesti o hapšenju, ubistvima itd., i kako kaže Pašalić, napravili među članstvom paniku. Ti ljudi su stvarali poteškoće u radu. Po njihovom mišljenju bilo je nemoguće raditi na organizovanju Partije, pošto nema sindikata. Ovo hapšenje ponovo je aktiviralo desničare i stvorilo prostor za njihovu propagandu.¹⁶⁷

Kada se situacija oko hapšenja stišala, a po povratku Pašalića iz inostranstva krajem juna 1930. godine, otpočelo se sa obnovom pokreta. Pod rukovodstvom Pašalića okupljanje drugova otpočeo je Jovan Beljanski. Sa njim se Pašalić poznavao još iz Sombora, a po Pašalićevom dolasku u Novi Sad bili su u stalnoj vezi. Beljanski je, radeći još od početka 1929. u Novom Sadu u nacionalističkoj organizaciji »Srpska zanatlijska omladina«, uspeo da okupi jednu grupu omladinaca — Milana Bedova, Gruju Antonića, Milana Nedića, Stevu Nikoletića i još neke. Ovi omladinci nisu još imali uslova da budu i članovi Partije, a mnogi stariji učesnici revolucionarnog radničkog pokreta teško su se rešavali da se aktiviziraju pod uslovima terora. Početkom avgusta, po izlasku iz zatvora Paje ševšića i Lipota Mokera, počinje izgradnja partijske organizacije. Pod rukovodstvom Pašalića, početkom avgusta, okupili su se na sastanku Jovan Beljanski, Lipot Moker, Paja Šević i Paja Balog-Buter. Njih je Pašalić imenovao Mesnim komitetom Partije za Novi Sad. Oko ovog rukovodećeg jezgra krug se širio. Ulaze u Partiju Ivan Findrih, a po dolasku u Novi Sad sredinom avgusta Jovana Veselinova-Đoke i Jovan Milan Kolarski i Radivoj Brusin, zatim Steva Nikoletić. Pašalić je ponovo aktivirao Karla Haca i neke pasivizirane učesnike oko njega. Zatim u pokretu učestvuje na specijalnim zadacima drogerista Imre Gros, koji

166 A CK KPJ Državni sud (DS) 187/30.

167 A CK KPJ KI 1930/48.

služi kao veza sa inostranstvom i putem koga rukovodstvo pokreta dobija novac i poštu iz inostranstva, dalje dva bugarska emigranta — Eftim Drosanski, krojač, i Asen Biserov, bivši student.

Nastojeći još od prvih dana svoga dolaska u Novi Sad da formira partijsku tehniku, Pašalić je najzad uspeo, uz pomoć Jovana Beljanskog, jula i početkom avgusta, da je konačno izgradi. Po zahtevu Pašalića, Beljanski je našao stan u Kisačkoj ulici br. 45, i pod firmom krojačke radionice tu je formirana partijska tehnika. Pašalić se uselio 28. jula a Beljanski 1. avgusta. U toku jula i u prvoj polovini avgusta pripremio je prvi broj lista *Komunist* kao organa Pokrajinskog komiteta Partije i SKOJ-a i 12. avgusta počeo da ga štampa. Kad je 14. avgusta stigao Jovan Veselinov iz V. Bečkereka u Novi Sad, produžili su zajednički sa umnožavanjem lista.[^]

Učesnici oKrutne partijske konferencije u Somboru 1928 (prvi s desna partijski rukovodilac Đura Pašalić)

“• A CK KPJ DS 275/1930; KI 1930/46. Pašalić je po završetku štampanja odneo list u Suboticu u priličnom broju što svedoči izveštaj centralnog rukovodstva KP od 22. septembra do 30. oktobra 1930/31: »Ovih dana pripremaju izdavanje drugog broja *Komunist* na mađarskom i srpskom jeziku. Prilikom rasturanja prošlog broja bilo je u Subotici 40 hapšenja naših simpatizera, ali su usled nedostataka dokaza svi pušteni«.

Izgleda da je sa umnožavanjem završeno posle 20. avgusta, a Beljanski navodi da je štampanje trajalo desetak dana, jer je u ovaj broj uneta i rezolucija sa konferencije PK Partije održane u Subotici, na Paliću 20. avgusta 1930. Kako je Pašalić otputovao iz zemlje ili krajem avgusta ili početkom septembra, najverovatnije je da je i on učestvovao na ovoj konferenciji, a u svakom slučaju učestvovao je u njenim pripremama, jer je ona održana 20. avgusta, što znači odmah po dolasku Veselinova u Novi Sad, koji je zamenio Pašalića, jer je ovaj bio pozvan u Beč. Rezolucija doneta na konferenciji stavljena je na poslednju stranu *Komunista*, što znači da je ovaj važan tekst unet pošto su raniji tekstovi već bili odštampani. Rezolucija sadrži čitavu liniju i taktiku KP u 1930. godini, a osvrće se i na unutarpartijski problem u Vojvodini, posebno u Novom Sadu, koji je kočio izgradnju Partije, na pitanje oportuniteta, likvidatorstva, panikerstva it cl.¹⁶⁹

Veselinov, Goljev,¹⁷⁰ čim je došao u zemlju počeo je da se upoznaje sa situacijom u Bačkoj, pristupio obilasku organizacija i upoznavanju sa rukovodećim kadrovima, Karlom Hasom u Novom Sadu, dr Hokom u Somboru i pristupio daljem razvijanju partijskih organizacija i rukovodstava. »Nastojali smo 1930«, — kaže Veselinov u svojim sećanjima — »da obnovimo partijske i skojevske organizacije. Za dva meseca povezali smo celu organizaciju« (ovde se misli na organizaciju u celoj Vojvodini).

U duhu osnovne linije CK da se Partija učvrsti industrijskim radništvom i da se proдре u preduzeća, i to u najvažnija i najveća, Beljanski navodi u svojoj izjavi da su već na prvom sastanku po dolasku Veselinova, a još uvek u prisus-

¹⁶⁹ A CK KPJ DS 275/1930; *Komunist*, br. 1 od avgusta 1930.

Konferenciji su prisustvovali Lajoš Čebi, rukovodilac pokreta u severnoj Bačkoj, Aleksandar Šandor Ivanjoš, rukovodilac partijske organizacije u Subotici, Jovan Veselinov Doka, kao predstavnik CK SKOJ-a, a verovatno i Đorđe Mitrović, koji je po bekstvu Čebija iz zemlje, kad je nastupilo novembarsko hapšenje, preuzeo rukovodstvo pokretom u severnoj Bačkoj. Ostale učesnike konferencije nismo utvrdili. Kako Ivanjoš izjavljuje u policiji, bila su dva čamca na kojima su se dovezli u trsku na Paliću gde je konferencija održana.

Konferencija je tretirala u prvom redu organizaciono pitanje Partije i SKOJ-a u Vojvodini, dala smernice u vezi rada i zadataka, podvukla odnos Partije i SKOJ-a, veću pomoć Partije omladini itd.

¹⁷⁰ Goljev, pseudonim Veselinova u Birou CK SKOJ-a, upućenog kao instruktora CK SKOJ-a u Vojvodinu 1930.

tvu Pašalića, postavili ovo pitanje na dnevni red i konstatovali kako se do tada malo uradilo na učvršćenju Partije u Novom Sadu uvlačenjem industrijskog radništva, jer su imali svega jednog industrijskog radnika u mesnoj organizaciji. Da bi se ovaj krupan nedostatak partijskog rada preovladao, izvršena je podela preduzeća među članovima Partije, te je svaki dobio po jedno ili dva preduzeća sa zadatkom da se poveže s radništvom u njima i osnuje partijsku ćeliju. Ali povezivanje je išlo vrlo sporo zbog toga što se članovi Partije, sve sami zanatlijski radnici, dotada nisu kretali u društvu industrijskih radnika, nisu ih poznavali, pa je i sticanje međusobnog poverenja išlo vrlo sporo. Do hapšenja, koje je usledilo već sredinom novembra, nije bilo nikakvih rezultata u ovom pravcu. Tamo gde se radilo kroz razna legalna — kulturna, sportska, humanitarna društva, bilo je mnogo više uspeha u približavanju radnika i u njihovom pripremanju za ulazak u KP.

Da li je pokrajinska partijska konferencija resila i pitanje daljeg izlaženja lista kao pokrajinskog organa Partije i SKOJ-a, nemamo podataka, ali kako navodi Beljanski u svojim sećanjima, Veselinov i Hac su već u avgustu rešili da otpočinu pripreme za izdavanje drugog broja *Komunista* i oktobarskog letka, koji bi obeležio veliku oktobarsku revoluciju i njen značaj za međunarodni radnički pokret. Trebalo je jedno i drugo pripremiti na srpskom i mađarskom jeziku. Počele su pripreme, u kojima je veći deo tehničkog posla obavio Beljanski — oko nabavke hartije i prebacivanja rotacione mašine koja je bila sklonjena (po štampanju prvog broja) kod Stevana Bernata.¹⁷¹ a učestvovao je i u tehničkoj izradi materijala kao i njegovom raznošenju. Štampanje je obavljeno i ovog puta u stanu Jovana Beljanskog u Kisačkoj br. 45. Radi zavaravanja vlasti stavljeno je u zaglavlju da je štampan 7. novembra 1930. u Beogradu.

Želja je bila partijskih rukovodilaca Vojvodine da se i dalje produži sa izdavanjem lista. »Smatram da je potrebno produžiti sa izdavanjem lista *Komunist*, od kojega smo do sada izdali dva broja« — izjavljuje Vujić zajedno sa Pašalićem na sednici privremenog rukovodstva CK KPJ održanoj 10. novembra 1930. godine u Beču. Međutim, pokret u Vojvodini, usled odlaska iz zemlje Pašalića, Veselinova, Čebija i Haca, verovatno ne bi imao kadrovskih mogućnosti da se ove želje i ostvare.

¹⁷¹Stevan Bernat, član u partijskoj ćeliji Pala Baloga.

Iako je bilo odlučeno da se letak povodom oktobarske revolucije pripremi 15 dana pre 7. novembra, krivicom druga koji je iz oportunističkih razloga oklevao sa donošenjem rotacione mašine od Bernata u stan Beljanskog, zakasnili su sa štampanjem za čitavih 6—7 dana, te letak nije ni rasturen na vreme. Štampano je 6.000 letaka na srpskom i mađarskom jeziku. U V. Bečkereku, Somboru i Adi rastureni su noću između 9. i 10, a u Subotici i Novom Sadu u noći između 15. i 16. novembra. U Suboticu je odneto preko 1.500 komada a u Sombor isto toliko. Najviše je ostavljeno za Veliki Bečkerek, Pančevo i Novi Sad.¹⁷²

Veselinov je iz Vojvodine otputovao 6. novembra. Beljanski i Hac preuzeli su njegove poslove i adrese za povezivanje. Pri samom rasturanju letaka niko nije bio uhvaćen, ali deo novosadske organizacije na čelu sa Beljanskim bio je otkriven još pre akcije rasturanja letaka, jer se u nju uvukao jedan policijski doušnik. Hapšenje je počelo 16. novembra sa Stevanom Nikoletićem, zatim su još istog dana uhapšeni Jovan Beljanski i redom Lipot Moker, Pal Balog, Paja ševšić, Radivoj Brusin, Jovan Milan Kolarski, Ivan Findrih, Imre Gros, Eftim Drosanski, Asen Biserov, Milan Nedić, Gruja Antonić, Milan Bedov, Stevan Bernat i jedan broj simpatizera pokreta, ali nijedan nije osuđen. Provala se proširila na Sombor, Veliki Bečkerek, na neke aktiviste u Beogradu, a u Subotici je uhapšena Ruža Gros. Na njoj se hapšenje zaustavilo, jer se dobro držala, pa je subotička organizacija ostala potpuno pošteđena i neometano, posle izvesnog vremena, nastavila rad pod rukovodstvom Đure Mitrovića. Ovoj grupi pohapšenih priključen je i Jovan Veselinov 8. maja 1931, uhapšen 9. aprila 1931. u Ljubljani.¹⁷³

*

* *

Pod terorom otvorene diktature napredni pokret se teško oporavljao i obnavljao, i ono što je uz teške napore i žrtve stvarano, obično je vlast većim delom uništavala. Partija još uvek nije imala masovnu podršku ni u selu ni u gradu, a

172 MSRV AO br. 7323 i 21672.

¹⁷³ A CK KPJ DS 275/1930. U ovom procesu osuđeni su Jovan Veselinov na 15 godina robije, Jovan Beljanski na 10., Jovan Kolarski Milan na 4, Radivoj Brusin na godinu i po, Ivan Findrih na godinu i po, Lipot Moker na 3, Balog Pal 1, Imre Gros 4 godine, iako je sve navode optužnice pobijao.

ponajmanje u industrijskom radništvu. Slično je bilo i u nekim drugim krajevima. I dok je u zemlji policija kosila kadrove, u centralnom rukovodstvu su se svadali. Jovan Maliziò, sa kojim su skoro sve vreme od proširene martovske sednice 1930. vođene dugotrajne i jalove diskusije, koje su onemogućavale CK-u KPJ iole ozbiljniji rad i slanje ljudi u zemlju da pruže pomoć kadrovima u zemlji, na koncu je u avgustu svojevoljno napustio Centralni komitet. Na preostale članove centralnog rukovodstva pao je težak zadatak sređivanja situacije. U izveštaju centralnog rukovodstva Komunističkoj internacionali od 6. septembra 1930. postavlja se pitanje a u isto vreme daje i odgovor:

S čime mi zapravo raspolažemo danas u zemlji? Partija kao jedan funkcionirajući organ stvarno ne postoji. Ali, pored onoga o čemu smo već obavijestili, postoje sigurne pojedine grupe, pa i ćelije i organizacije i pojedini drugovi koji hoće da rade i o čijem radu postoje i stvarni dokazi, no sav taj rad je neplanski, na niskom nivou i već zbog toga neobično jako izložen udarcima reakcije. Naši glavni oporni punkti danas su:

U Sloveniji drug Edvard,¹⁷⁴ koji tamo raspolaže ipak sa nekim — makar i vrlo slabim — organizaciono oformljenim aparatom pokreta... PS u Sloveniji, o kojem smo u ranijem izveštaju javili, kao instanca stvarno ne postoji [...]

U Vojvodini je stanje nepromijenjeno.¹⁷⁵

U Srbiji bila su hapšenja i time nanesen je udar našoj organizaciji kojom rukovodi Prekobrdić. [...] ¹⁷⁶

U Hrvatskoj, zbog hapšenja u Zagrebu nemamo veze s nikim osim NOPR-om,¹⁷⁷ premda nesumnjivo postoje grupe drugova koji rade.

O ostalim pokrajinama nema podataka ... U posljednje vrijeme teritorijalna baza partijske djelatnosti sve se više sužava i stvarno se prenosi tek na nekoliko centara (Zagreb, Beograd, Ljubljana, Novi Sad), gdje se Partija oslanja ili na stare — već kompromitovane drugove — ili na sasvim nove, koji po pravilu nisu iz velikih poduzeća niti imaju dulji proizvodstveni staž. Razumljivo je da tako sastavljene organizacije ne mogu razviti potrebnu aktivnost jer je na njihov povrh svega skoncentrisan i sav bijes reakcije, koja u tim mjestima ima svoj najbolje izgrađeni aparat. To, kao i nedovoljno iskustvo u revolucionarnom radu, glavni su uzroci neprestanih provala u tim mjestima.¹⁷⁸

¹⁷⁴ Matija Gačić, instruktor CK KPJ u Sloveniji 1930/31.

¹⁷⁵ Odnosi se na stanje pre novembarskog hapšenja 1930.

¹⁷⁶ „Prekobrdić“ je Petko Miletić.

¹⁷⁷ MORP — Međunarodna pomoć revolucionarima.

¹⁷⁸ A CK KPJ KI 1930/37.

Da bi Centralno rukovodstvo dobilo što bolji uvid u stanje, bar na onim terenima sa kojima su postojale veze, pozvalo je Prekobrđića, Edvarda i Popovića¹⁷⁹ u Beč da podnesu izveštaje i da se na osnovu toga, donesu odluke o merama koje treba da se poduzmu za stvarno organizovanje Partije, a na osnovu pisma Kl upućenog CK-u KPJ. Pored ovoga, predviđeno je i održavanje plenuma CK u vezi sa pismom Kl. Posle neuspele intervencije Dimitrova, koji je bio upućen da razmotri situaciju i da uputstva i smernice za dalji rad, početkom septembra pozvana su dva člana PB u Moskvu.¹⁸⁹

Kad su svi pokušaji ispravljanja i krpljenja rukovodstva ostali bez uspeha, Kl koncem 1930. smenjuje celo rukovod-

Jovan Beljanski — Lala, član KPJ

stvo. Ali, zbog teškog stanja i haosa grupaške borbe, ni novo rukovodstvo (Kerber-Bošković)¹⁸¹ nije moglo biti tako sastavljeno da bi odgovorilo teškim zadacima. Od samog početka njegovog rada, u vodstvu nije bilo jedinstvenog ni jasnog shvatanja o tome kako da se započne rad na obnovi Partije

¹⁷⁹»Popović« — pseudonim Đure Pašalića u centralnom rukovodstvu Partije.

¹⁸⁰ A CK KPJ Kl 1930/40.

¹⁸¹»Kerber« je Antun Mavrak, politički sekretar CK KPJ. »Bošković« je Filip Filipović, član PB CK KPJ.

i praktički provedu direktive KL I tu nastaju bezprincipijelne svađe, uzajamno optuživanje, frakcijašenje, gruba narušavanja konspiracije, što sve skupa onesposobljava i to rukovodstvo za rad na obnovi Partije.¹⁸²

Odlaskom Pašalića i Veselinova iz Vojvodine po pozivu CK i bekstvom Karla Haca i Lajoša Čebija ispred hapšenja u Beč,¹⁸³ Vojvodina je ostala bez rukovodećeg kadra. Rukovodstvo CK nije moglo da pruži pomoć u kadrovima. Novi Sad je ostao i bez kadrova i bez rukovodilaca. Malo je ostalo članova Partije koji nisu bili uhapšeni. Jedan od tih bio je Stevan Bernat, koji je pušten odmah posle saslušanja u policiji, jer nije bilo dokaza protiv njega. U Novom Sadu su se nalazili i Mihalj Samu i Hugo Štraser, a počele su da izrastaju i mlade snage. U pokretu su se sve jače počeli isticati Radivoj Ćirpanov, Erne Kiš i još neki. Iz zatvora su izišli i članovi SKOJ-a Milan Nedić, Milan Bedov i dr. U 1931. godini nakon izdržane kazne izišao je iz zatvora i Paja Balog.¹⁸⁴ Ali sve ovo što se našlo u 1931. u Novom Sadu nije bilo kadro da obnovi pokret bez pomoći CK. A rukovodstvo se mesecima natezalo sa političkim sekretarom Antunom Mavrakom, dok nije početkom septembra uspeo da ponovo pošalje u zemlju Petka Miletića i omladinca Voju Semlekana Roberta. Đura Mitrović je obavestio CK o stanju u Novom Sadu, kad je avgusta 1931. pobjegao ispred hapšenja iz Subotice u Beč. Obaveštavajući rukovodstvo o stanju u severnoj Bačkoj, on između ostalog iznosi:

¹⁸² A CK KPJ Kl 1934/276. Koncem 1931. Kl skida i ovo rukovodstvo na čelu sa Mavrakom i kao privremeno rukovodstvo ostaju: Filip Filipović Baum, Ivan Gržetić Flajšer, Miloš Marković Užov, Karl Hudomal Vili, predstavnik omladine. Aprila 1932. povlači i ovo rukovodstvo, a kao predstavnik CK ostaje u Beču samo Miloš Marković. Sredinom 1932. Kl naznačuje novo rukovodstvo Milan Gorkić, pravo ime Josip Čižinski, Vladimir Ćopić Vinter. Od starih članova ostaje samo Miloš Marković a početkom 1933. kooptiran je Ivan Gržetić.

¹⁸³ CK poziva Pašalića da bi dobio konkretniji uvid u situaciju u Vojvodini. Pašalić je pri prelasku granice uhapšen u Gracu, prebačen u Čehoslovačku, pa Austriju. Tek u novembru 1930. se pojavljuje na sednici CK KPJ u Beču. Veselinov je pozvan na omladinsku konferenciju u Berlin, a Hac i Čebi su uspeali da izmaknu ispred hapšenja i pređu u Beč.

¹⁸⁴ Pal Balog je uspeo da pošalje pismo vojvodanskih robijaša od 13. juna 1932. iz Sremske Mitrovice CK KPJ, po svom izlasku sa robije.

Novi Sad nam je do sada nepristupačan, jer osim drugova koji su zatvoreni druge ne poznajemo, lako jedno najvažnije mesto u Vojvodini stoji bez organizacije.

Petko Miletić jc upućen 8. avgusta 1931. na rad u Srbiju i Vojvodinu. Ta odluka CK je glasila:

Majer se šalje u Srbiju i Vojvodinu s time da glavni njegov rad bude u Srbiji. Da rukovodstvo nastoji pojačati rad u Vojvodini slanjem na rad u Vojvodinu jednog druga na stalni rad... Osnovna zadaća borbe protiv sektanstva i voditi borbu protiv desnih i levih. Razvijati masovnu borbu i štrajkove za neposredne zahteve. Učvrstiti naš upliv među seljaštvom i svezati te seljačke organizacije sa radničkim. Iskorišćavati legalne mogućnosti u sindikatima, sport, i kulturnim org. i svugde gde ima masa radnika. Borba protiv desnih kod grafičara za njihovu izolaciju od masa. U Vojvodini učvrstiti PS, M. kom. i ćelije. Najvažnije publikacije izdavati i na mađar. jeziku. Jedan od glavnih zadataka raditi među poljoprivrednim radnicima. Zavojevat rukovodstvo Radničke pomoći, no za maskirovku ostaviti i neke tuđe elemente. Rad u ostalim sport, i kulturnim org. Borbu protiv desničara Sekelja. Razvijati masovne istupe i borbu organizacija sindikalnih grupa. Isto moprovske organizacije. Organizovati tehniku u Vojvodini. Odeliti omladinsku organizaciju od partijske. Konspirativne metode veza i konspiracije. Nastojati izdavati legalnu novinu.¹⁸⁵

Početkom septembra 1931. godine CK je poslao na rad u zemlju Voju Semlekana Roberta.¹⁸⁶ Imao je zadatak da obnovi rad SKOJ-a u Vojvodini. Došavši u Sombor, on se ne zadržava tu već prelazi u Veliki Bečkerek, da obnovi ne samo skojevsku organizaciju već i partijsku, što je sa uspehom i počeo da radi, okupivši već u početku poveću grupu starih učesnika u pokretu ne samo u Velikom Bečkereku već i u Kumanima i još nekim mestima. Petko Miletić je stigao u zemlju 12. septembra i preko Subotice i Sombora prebacio se u Bečkerek, a odatle negde 20. septembra u Beograd. Po svojoj

¹⁸⁵ A CK KPJ DS 53/32 (Corpori delicti). Miletić je stigao u Vojvodinu 12. septembra 1931.

¹⁸⁶ A CK KPJ DS 33/51. Voja Semlekan Robert od 1930 (posle ubistva Josipa Kolumba i Pere Popovića Age) postaje privremeni predstavnik CK Skoja u centralnom partijskom rukovodstvu i ostaje u tom svojstvu u CK do početka septembra 1931. Osnovni zadatak u zemlji bio mu je rad sa omladinom i povezivanje omladinske rukovodeće trojke u zemlji: Voja Semlekan, Edo Adamić, sekretar Pokrajinskog komiteta Skoja za Hrvatsku, i Karl Hudomal.

prilici da su se on i Semlekan našli u Velikom Bečkereku u ovom međuvremenu. Ali već 24. septembra Voja Semlekan je pao policiji u ruke ranivši se vlastitom nepažnjom a s njim su pale i sve javke i šifre koje je poneo iz Beča.

Glavno težište rada Petka Miletića do parlamentarnih izbora bilo je u Srbiji. Posle izbora, tokom novembra, on se povezoao sa Novim Sadom, Suboticom, Bačkom Topolom, Bačkim Gradištem i Velikom Bečkerekom. Vojvodanska organizacija posle provale bila je nepovezana i ostala nepovezana i pored ovih pokušaja. On je vodio razgovore i dao uputstva za rad u Novom Sadu, Bačkom Gradištu, Velikom Bečkereku, a u Subotici pri polasku iz zemlje održao čak i širi sastanak sa nekim učesnicima. Ali kako on već krajem decembra 1931. napušta zemlju, a početkom 1932. nastaje hapšenje u subotičkoj organizaciji, celokupan rad ponovo zamire. I ovoga puta ostali su pojedinci i grupe, kao Jožef Barna u Bačkoj Topoli, neki kadrovi u Novom Sadu i drugim mestima, ali taj rad nije imao šireg značaja.

* * *

U uslovima sve jačeg zaoštavanja svetske ekonomske krize, u uslovima kada je samo polovina radničke klase u kapitalističkim zemljama bila potpuno ili delimično zaposlena, kada se i u Jugoslaviji ekonomska kriza produžavala i zaoštavala, jedna trećina svega radništva bila nezaposlena a jedna trećina samo delimično zaposlena, agrarna kriza se sve više razvijala itd. i u tim uslovima i revolucionarno raspoloženje masa sve više raslo, KPJ svojom taktikom neulaženja u reformističke sindikate, svojom unutrašnjom nekonsolidovanosti, gubila je svoje pozicije i u radničkim i u seljačkim masama. Izložena udarcima diktature a odvojena od masa, teško se oporavljala, konsolidovala i razvijala. U drugoj polovini 1932. godine uz pomoć KI Partija je učinila pozitivan zaokret u sređivanju svojih redova i u odnosu prema reformističkim sindikatima. Dvanaesti plenum IKKI održan septembra 1932. konačno je rešio ovo taktičko pitanje. To je značilo za KPJ izmeniti načine i metode borbe protiv socijal-fašista i reformista svoju vrsta. To je značilo ne kao dotada voditi samo propagandu protiv njih i nazivati ih izdajicama radničke klase, nazivati ih saveznicima diktature itd., a stajati van organizacija radničke klase i ne uticati na njihovu borbu za svakodnevne ekonomske i političke zahteve i prepustiti ih uticaju socijalne demokratije i građanskih političara. U duhu

odluka plenuma KT, Komunistička partija Jugoslavije postavila je krajem 1932. godine pred svoje članstvo i sve revolucionarne radnike:

Ulaziti i raditi unutar reformističkih sindikata, obavljati tamo svakodnevni rad pa i onaj najcrnji, zadobiti tim živim radom povjerenje članova reformističkih sindikata i unutar sindikata organizovati grupe crvene sindikalne opozicije; boriti se za svaku izbornu poziciju u sindikatima, radničkim ustanovama i raznim radničkim organizacijama, svugdje istupati sa našim prijedlozima i kandidatima, izabirati naše drugove u sve odbore, uprave i komisije i u tim tijelima vršiti revolucionarni rad i iskorištavati ih za pripremanje i razvijanje radničkih borbi; primati učešća u

Jovan Veselinov — Žarko, pokrajinski partijski rukovodilac

svim reformističkim akcijama... ući i raditi u svima organizacijama gdje se nalaze radnici, u reformističke sindikate, u klerikalne i nacionalne sindikate, u sva druga radnička prosvjetna, kulturna, sportska itd. udruženja i svagdje u njima stvarati komunističke frakcije i grupe revolucionarne opozicije.

To je bila osnovna linija i u isto vreme veliki zaokret u borbi Partije za radničku klasu i njeno jedinstvo, u borbi

Partije za uticaj i rukovodstvo nad radničkim i radnim masama i u borbi za njihovo jedinstvo.¹⁸⁷

Odbacivši taktiku bojkota reformističkih i drugih sindikata, KPJ je počela da osvaja pozicije u tim sindikatima, da staje na čelo borbe radnih masa i da pretvara te organizacije u organe klasne borbe i postepeno stvara akciono jedinstvo radničke klase. Ulazak radnika u reformističke organizacije i ustanove išao je sporo, jedno usled neizgrađenosti Partije u vrhovima i na terenu, a drugo što je radništvo, suviše dugo pod uticajem stare taktike KPJ, davalo otpor, ne shvatajući značaj nove taktike i zajedničkog rada sa reformistima.

U Vojvodini, po izvršenim promenama u centralnom rukovodstvu, dolazi do obnove rada, povezivanja razbijenih ostataka Partije i SKOJ-a, formiranja crvene pomoći i tehničkog aparata. Novo privremeno centralno rukovodstvo uputilo je u Vojvodinu novembra 1932. godine Jožefa Apta Pistu kao instruktora CK, jednog od najaktivnijih članova Partije u Novom Sadu 1929/1930.¹⁸⁸ Do svog povratka u Beč, aprila

1933. godine, uspeo je da uspostavi i poveže partijsku organizaciju Vojvodine — južnu i severnu Bačku, Srem i Banat, pa čak da uspostavi i veze sa Beogradom, ali ne sa zvaničnom organizacijom, jer nje u stvari nije ni bilo, već sa grupom komunista oko listova *Udarnik* i *Lenjinist*. Prvi broj *Lenjinista* izišao je u Beogradu u redakciji Dimitrija Jovanovića, osnivača grupe »Udarnik«, a brojevi 2 i 3 u redakciji Žarka Zrenjanina u Izbištu u Banatu. Za kratko vreme Apt je uspeo ne samo da oformi i poveže partijsku organizaciju u Vojvodini, već da organizaciju i pokrajinsku tehniku u Novom Sadu i Bačkom Petrovom Selu i štampa propagandni materijal na srpskom i mađarskom jeziku i čak da izdaje i *Proleter* na srpskom i mađarskom jeziku. Tehnički aparat u Novom Sadu oformili su Mihalj Samu, Erne Kiš i Jugo Štraser. Šapirograf je izradio Erne Kiš a pisaču mašinu nabavio je Štraser. Prvomajski letak štampao je Kiš, a tekst na mađarskom i srpskom priredio Jožef Apt. U jednom izveštaju CK-u Apt obaveštava da su organizovali tenički aparat u Novom Sadu i Bačkom Petrovom Selu i da svakih 14 dana izdaju list *Proleter* a za Prvi maj pripremaju letak.

¹⁸⁷ A CK KPJ KI 1932/173.

¹⁸⁸ Jožef Apt Pista, izbegavši 1930. junsko hapšenje, prebacio se u Beč, a odatle ga CK KPJ šalje u Moskvu gde je završio mađarski osek Međunarodne lenjinske škole. U Novi Sad je ponovo stigao u prvoj polovini novembra 1932. godine kao instruktor za Vojvodinu. Vratio se u Beč 14. aprila 1933. godine.

Novosadskom partijskom organizacijom rukovodili su Mihalj Šamu, Hugo Štraser i Jovan Geler kao omladinac. Vezu između Partije u Novom Sadu i grupe »Udarnik« u Beogradu održavao je Čeda Živković, jedan od najaktivnijih članova ove grupe, a vezu sa Bečom Jovan Geler.¹⁸⁹

Prilikom Aptovog dolaska u Vojvodinu nije postojala centralizovana partijska organizacija, kako Apt obaveštava Centralni komitet, već izvestan broj partijskih grupa koje su međusobno bile slabo povezane. Nije postojao ni Pokrajinski komitet Partije ni okružni komiteti. U pojedinim mestima bilo je članova Partije ali neorganizovanih u partijske ćelije. Iz kasnijih izveštaja vidi se da je ⁰¹¹ uspeo da obnovi ćelije i mesne komitete u Novom Sadu, Petrovom Selu, Starom Bečeju i u izvesnoj meri i u Bačkoj Topoli i Subotici. U nekim selima oformio je nove ćelije, a u Somboru ćeliju od 10—12 članova. Čak je uspeo da proдре i u neka preduzeća gde su takođe formirane ćelije: u Subotici u železničkoj radionici, u Beočinskoj fabrici cementa i Vrbaskoj fabrici šećera. Apt je do aprila 1933. uspeo da organizuje pokret u Bačkoj. U svome izveštaju od 7. aprila izveštava Centralni komitet da je Bačka organizovana, jer Subotica, Veliki Bečkerek, Sombor, Stari Bečej i Novi Sad sa okolnim selima imaju samostalne mesne komitete.

Formirane su i organizacije crvene pomoći u Subotici, Novom Sadu, Feketiću, Bačkom Petrovom Selu i Topoli, iako nije uspeo da izgradi crvenu pomoć sa jedinstvenim rukovodećim organom, niti je ona dobila širi politički značaj, već se ograničavala samo na sabiranje sredstava za uhapšene drugove u Sremskoj Mitrovici i za porodice uhapšenih. Sem novca, pomoć se davala i u naturi: članovi Partije i simpatizeri obrađivali su zemlju ili davali pšenicu, kukuruz, jaja itd., pravili cipele, pomagali porodice. Oko crvene pomoći okupljali su se ne samo članovi Partije, već je ona imala masovniji karakter i tim putem su se aktivirali simpatizeri, bivši članovi Nezavisnih sindikata i pojedini članovi Partije koji su se bojali da se uključuju u partijski rad.

Partija u to vreme sve veću pažnju posvećuje izgradnji omladinske komunističke organizacije. Članovi Partije najčešće su zanemarivali ovaj sektor rada. Međutim, CK upućuje pismo, odnosno direktive za rad SKOJ-a u Vojvodini februara 1933, i ponovo podvlači značaj ovog rada.

¹⁸⁹ *Udarnik* je izlazio svakih 14 dana u Beogradu.

Da bi SKOJ uspešno mogao sprovesti svoj glavni strateški zadatak — osvajanje većine radničke i radne seljačke omladine, pod rukovodstvom Komunističke partije — potrebno je da skoncentriše glavnu pažnju i sve sile na organizovanje i rukovodstvo borbom radničke omladine i radne omladine sela za njihove svakodnevne zahteve, povezujući tu borbu sa borbom protiv vojno-fašističke diktature.

Trebalo je da članovi SKOJ-a ulaze u svoje strukovne sindikate i da u njima aktivno rade, da formiraju omladinske komisije, da vode borbu za preuzimanje tih sekcija, omladinske frakcije itd. Zbog rnnogonacionalnog sastava Vojvodine CK upućuje skojevce da ulaze u sve omladinske nacionalne, kulturne i verske organizacije i tamo raskrinkavaju politiku mađarske i nemačke buržoazije i popularišu zahteve Partije. Kad je Apt došao u Vojvodinu, postojale su skojevske grupe u Novom Sadu, Subotici, Bačkoj Topoli, Bačkom Petrovom Selu i Adi. Ali nije bilo razgraničenja između SKOJ-a i Partije. Apt je organizovao mesnu skojevsku organizaciju u Bačkom Petrovom Selu od 13 članova, Novom Sadu od pet i u Bačkoj Topoli od osam članova.

Kočnica njegovom radu bili su izvesni slari članovi KP, inače oportunisti i uglavnom desno orijentisani još od vremena zavodenja otvorene diktature. U svom otporu išli su tako daleko da su ga oglasili provokatorom, tako da je izgubio više od mesec dana do početka rada čekajući da to CK ispravi. Jedan deo tih starih se potpuno povukao, ali je bilo dosta njih koji se nisu povukli, jer su hteli da zadrže autoritet pred masama, a u praksi su sabotirali rad, što je sve sprečavalo Apta da brže krene napred.

Uzrok koji je tu pasivnost povećavao bio je taj što su se bili afirmisali bivši partijski funkcioneri-likvidatori, koji su imali veliki uticaj na te grupe i nastojali da održe autoritet kod radnika (Sekelj, Domanji, Francisković, Čeh, Flaman, šipoš, Oros, Besermenji). Oni su propagirali da se sada ne može provoditi nikakva akcija, da prvo treba organizovati jednu snažnu partijsku organizaciju i tek posle se može preći na akcije ..^{19°}

Hapšenje, koje je nastalo u Novom Sadu početkom maja zbog rasturanja prvomajskog letka, razbilo je i ovog puta sve što je organizovano za nekoliko meseci. Uhapšeno je 77 komunista.

U akciji rasturanja letaka učestvovali su iz Novog Sada: Aleksandar Sili, obučarski pomoćnik, Dušan Danilović, krojački pomoćnik, Mirko Petrović, obučarski majstor, Ernest, Kiš, tapacirerski radnik, Hugo, Štraser, kamenorezac, Matija Teglaš, berberski pomoćnik, Aleksandar Kelemen, prodavač kreča, Franja Aleksandar, krojač, Mihalj Samu, obučarski majstor, Jovan Geler, aero-mehaničar, Aleksandar Branković, slovoslagač, i Ivan Conev, baštovan. Učestvovao je i Radivoj Ćirpanov, ali je izbegao hapšenje, mada je saslušan. Odlučno je poricao na saslušanju terećenje Mirka Petrovića, a u rasturanju letaka nije učestvovao u Petrovićevoj grupi iz koje je i poteklo hapšenje.¹⁴¹

*

* *

Udarac policije po revolucionarnom radničkom pokretu u Vojvodini došao je u trenutku punog organizacionog osposobljavanja Partije za aktivno istupanje i rukovođenje radnim masa. Apt je obavestio centralno rukovodstvo pre napuštanja Vojvodine i povratka u Beč da je Partija u Vojvodini organizovana. Nasrtaj policije je zatekao Partiju u početnoj fazi primene nove taktike u odnosu na reformističke sindikate i stvaranje jedinstvenog fronta radničke klase odozdo puteni akcija za svakodnevne zahteve radništva. Hapšenje je kao i obično razorilo Partiju i znatno otežalo i usporilo tempo obnove, otežalo i usporilo upoznavanje nove linije Partije od strane simpatizera i članstva i provođenje te linije u život.

U Novom Sadu, iako je teška ekonomska situacija i postoje uslovi za rad, Partija nije kadra u 1934. godini da vodi akcije, niti da sa novom taktikom bliže upozna članstvo Partije i njene simpatizere, a kamoli šire radničke mase. Položaj radnika bio je uopšte vrlo težak; ugostiteljski radnici radili su npr. danju i noću samo za hranu i i dinar dnevne plate, položaj berbera i frizera je još gori. Oni, uopšte ne primaju platu, žive kod majstora, tamo i stanuju. Poslodavci se nisu pridržavali zakonskih propisa, pa ipak u 1934. godini nema radničkih akcija sve do pod kraj te godine, do septembra kada izbija štrajk 130 radnika krojačke struke i traje pet dana. Zahtevali su se veće nadnice, priznavanje radničkih poverenika, priznavanje Prvog maja kao radničkog praznika. Ova akcija donela je povišicu od 10 do 40% i potpisivanja kolektivnog ugovora.

¹⁴¹ MSRV AO 14046, Proces Mihalju Samu i dr.

Hapšenje 1933. godine je nanelo težak udarac i naprednim elementima mađarske nacionalnosti koji su sve do tada bili u velikom broju zastupljeni u redovima KPJ na terenu čitave Vojvodine. U ovom hapšenju oni su najviše stradali jer su bili i najmnogobrojniji u Partiji, posebno u Bačkom Petrovom Selu, gde je partijska organizacija za kratko vreme bila znatno ojačala i osposobila se za vođenje i većih akcija. Ovim, pa i ranijim hapšenjima, KPJ u Vojvodini izgubila je najbolje kadrove među mađarskim življem, koje je u narednom periodu bilo teško nadoknaditi. Činjenica je da KPJ među mađarskim masama nije nikada više imala ovako jaku podršku.

Ovo hapšenje je odložilo ulazak naprednih radnika u reformističke sindikate, kao i borbu za jedinstveni front radničke klase i svih radnih ljudi sve do početka 1935. godine.

U Novom Sadu je izao hapšenja ostao neotkriven poveći broj učesnika revolucionarnog pokreta, više-manje mladih kadrova, koji će u 1934. godini sa još nekim starijim drugovima pone ti teret rada na svojim leđima, a neki odigrati jednu od najvažnijih uloga u radničkom pokretu ne samo Novog Sada već i čitave Vojvodine. Među njima su se isticali Jovan Geler,¹⁹² Radivoj Čirpanov, obuçar, Danilo Popovic, brusač stakla, Viktor Rozencvajg, student, i još neki. U majskom hapšenju Čirpanov je pritvoren 3. maja, dan posle hapšenja Mirka Petrovića. Zloglasni Mađarević ga je uhapsio. Odveli su i Žiku Niševića, koji je radio kod Čirpanova.

Uveli su Petrovića u kancelariju šefa policije, koji je bio u očajnom stanju, kako kaže sam Čirpanov, i tada je šef policije rekao: Evo Petroviću, doveli srno Čirpanova i recite mu sad u oči što ste nama rekli. Na to se Petrović okrenuo prema Čirpanovu i kazao: Radivoje, priznaj, sve je propalo, mene su strašno tukli. Čirpanov je odgovorio Mirku: O čemu ti to govoriš, šta da priznam, jesi li ti Mirko pri svesti? Na to je Petrović sagao glavu i nije ništa više odgovorio Čirpanovu.¹¹³

Posle ovoga Čirpanov je pušten.

U svom sećanju inž. Jovan Dugošević kaže o čirpanovu:

Bili smo početkom 1935. godine soba do sobe u novosadskom policijskom zatvoru. Do tada smo se na slobodi svega jednom sreli u njegovoj radionici i nisam imao prilike da ga bliže upoznam. U policiji smo se dogovarali ku-

¹⁹² Kasnije napustio napredni radnički pokret.

¹⁹³ MSRV AO br. 21936, izjava Lajoša Budajja.

canjem u zid. Razgovarali smo o mnogo čemu. Ćirpanov je bio veoma obrazovan čovek, moglo se s njime razgovarati o svim problemima, počevši od marksizma do književnosti. Zapanjivao me svojim znanjem.

Rad se krajem 1935. godine i u toku 1934. razvijao u Novom Sadu u dve odvojene grupe. U jednoj su začetnici rada Stevan Dostan, koji je radio u Aptovoj grupi, Jovan Geler i Stevan Bernat. U 1934. u ovoj grupi bio je povezan veliki broj simpatizera revolucionarnog radničkog pokreta. U drugoj su pokretači bili Jovan Dugošević¹⁹¹ i Miloš Aranicki.¹⁹⁵

Prva grupa je počela sa prikupljanjem crvene pomoći za uhapšene drugove. Ovaj rad se kasnije proširuje na nabavku novca i za marksističku literaturu, za pomoć ilegalcima itd. Rad na prikupljanju crvene pomoći počeo je Stevan Dostan, inkasant, i još u toku procesa Aptovoj grupi krajem 1933, pomagao uhapšenim drugovima. Kada iz zatvora, nakon sedam i po meseci, izlazi Jovan Geler, njih dvojica i Stevan Bernat, mehaničar, pristupaju organizaciji crvene pomoći. Po uzorku pečata koji je Geler sačuvao na blokovima koji su se koristili u vreme Aptova rada, Danilo Popović,¹⁹⁶ brusač stakla, izradio je štambilj za blokove koji su prodavani drugovima bliskim Partiji. Ovim putem počelo je šire povezivanje, pa i van Novog Sada — u Beočinu i okolini, u Čurugu i Bačkom Gradištu. Sa prikupljanjem crvene pomoći radilo se i na širenju marksističke literature, formiranju grupa za čitanje te literature i propagandističkog materijala do koga se moglo doći. Dostan se u Sremu povezao preko svog šuraka Živka Velimirovića, bravara Beočinske fabrike cementa, i Jusufa Fejsovića, radnika iste fabrike, sa naprednim radnicima i tako je otpočeo rad i u Sremu, koji je dobio šire razmere. U Novom Sadu su učestvovali u radu Krsta Marić, berski pomoćnik, Radivoj Ćirpanov, Stevan Hladni, krojački pomoćnik, Viktor Rozencvajg, student tehnike, Josip Berženji, obučarski radnik, Tibor Goldman, molerski radnik, Kal-

¹⁹⁴ Jovan Dugošević, inženjer hernije, rođen 1902. u Rumi, Srem. Zaposlen u Higijenskom zavodu u Novom Sadu. Uhapšen 31. januara 1935.

¹⁹⁵ Dr Miloš Aranicki, rođen u Staroj Pazovi 1900. Lekar. Pripadao naprednom radničkom pokretu još kao student u Beču. godine 1932. u Novom Sadu se u Higijenskom zavodu, nalazi sa Dugoševićem i tu zajednički počinju organizovanje naprednog radničkog pokreta u 1933. godini. Uhapšen je 23. januara 1935. ali je oslobođen optužbe.

¹⁹⁶ Danilo Popović, izradio je pečat sa petokrakom zvezdom i slovima CP. Danilo je brat Pere Popovića Age.

man Horvat, stolar, Radovan Kozarević, trgovački putnik, Jakab Matija, tapetar Lajoš Budai, obučarski radnik i dr.

Sem što su marksističku literaturu kupovali za novac, koristili su i biblioteku baranjskih izbeglica, biblioteku Radivoja Ćirpanova i Jakaba Matije, koji je imao veliku zbirku knjiga na stranim jezicima. Po povezivanju ove grupe sa grupom koju su organizovali Jovan Dugošević i dr Miloš Aranicki, literaturu i propagandni materijal kao i uputstvo za rad, dobijali su i od njih dvojice.

U isto vreme, ali nezavisno od ove, Jovan Dugošević i Miloš Aranicki obrazuju drugu grupu simpatizera naprednog radničkog pokreta. U 1934. godini ove dve grupe povezuju se preko Stevana Bernata i Miloša Aranickog na akciji prikupljanja crvene pomoći, izmene literature i propagandnog materijala, direktiva itd., ali organizaciono objedinjavanje i formalno stvaranje rukovodećeg tela u Novom Sadu, čije stvaranje je bilo u toku krajem 1934. godine, onemogućila je policija hapšenjem obe grupe početkom 1935.

U grupi Dugoševića i Aranickog bili su Mija Đurić,¹⁹⁷ stolar u železničkoj radionici u Novom Sadu, Andrija Jukić,¹⁹⁸

¹⁵⁷ Mijo Đurić, stolar, rođen u Vrbovi, srez Nova Gradiška. Do dolaska u Novi Sad avgusta 1933. godine radio u železničkoj ložionici u Somboru i bio član Nezavisnih sindikata. U Novom Sadu sa povezao sa inž. Jovanom Dugoševićem i dr Milošem Aranickim i po njihovim uputstvima počeo da stvara grupu u kojoj su bili: on, Antun Urban i Andrija Jukić. Grupom je rukovodio Dugošević. Ova grupa je imala u železničkoj ložionici i jednu grupu simpatizera: Dobrosav Miljković, Ciril Dernič, Josip Savinšek, Srdan Petrov, (streljan u Osijeku od okupatora), Avgust Vrabec, Leopold Podmetnik i Miloš Duduković. Takođe su i mnogi drugi davali crvenu pomoć. Na oko mesec dana pre hapšenja Mijo Đurić je sa Josipom Berženijem trebalo da odganzaciono obiedini rad u Novom Sadu, tj., da oformi Mesni komitet Partije. Do ovoga nije došlo jer je Berženji bio pod jakom prismotrom policije a uskoro je došlo i do hapšenja. Đurić je bio »kurir« 1934. između Jovana Dugoševića i Veselina Masleše u Beogradu. Uhapšen 24. januara 1935. Oslobođen optužbe. Po povratku iz zatvora u Novi Sad juna 1935. ponovo se učlanio u sindikat drvodeliskih radnika. U 1938. godini bio je u partijskoj ćeliji sa Ivanom Butinom, kao sekretarom ćelije, dr Milošem Aranickim i Antunom Urbanom. Novi Sad napušta 1940. i zapošljava se u željezari Zenica.

¹⁹⁸ Andrija Jukić, mašinovođa, rođen 1906. u Palama kod Sarajeva. Uhapšenu Novom Sadu 25. januara 1935. U njegovom je stan u Futoškom putu br. 129 (ugao Futoškog puta i tadašnje Petlove ulice), održan sastanak, odnosno konferencija, sa jednim brojem novosadskih komunista, pod rukovodstvom Jovana Dugoševića a u prisustvu člana CK KPJ Blagoj a Parovića.

mašinovođa, Anton Urban,¹⁹¹¹ pregledač kola železničke radi-onice, Đorđe Filipović, mašinovođa, Viktor Rozencvajg,²⁰⁰ i još neki.

Povezivanje Dugoševića i Aranickog sa naprednim drugovima u Novom Sadu po njihovom dolasku u grad išlo je teško i sporo. Nekog od tih drugova nisu poznavali, a njihove veze sa Beogradom, odnosno sa Veselinom Maslešom i Alfredom Bergmanom, nisu koi'istile jer ni jedan ni drugi nisu poznavali stanje u Novom Sadu. O tome Dugošević izjavljuje:

Dobili smo odgovor od Veselina Masleše, kad su se raspitivali kako da se povezu u Novom Sadu, da Partija posle provala i zatvaranja Jovana Veselinova, a u 1932. godini Petka Miletića i ostalih, de fakto kao partijska organizacija ne postoji, jer ne održava veze sa Beogradom i savetovali su nas da se sami snademo, jer komunista sigurno ima.

Pokušali su da uhvate vezu sa novosadskim drugovima i preko Subotice, kuda je koncem avgusta 1933. otputovao dr. Miloš Aranicki, ali ni na taj način nisu ništa postigli. U tom traganju Dugošević je uspeo zaobilaznim putem preko svoga brata, Veljka Dugoševića, da se poveže sa Mijom Đurićem, i tako je preko Mije Đurića, a pod rukovodstvom ove dvojice, počela da se okuplja grupa simpatizera uglavnom na železnici u Novom Sadu. Tragajući za ljudima u Novom Sadu, uspeali su sasvim slučajno da se povezu i sa Bernatom, koji je i ostao veza između ove dve grupe sve do hapšenja početkom 1935.

Propagandni i direktivni materijal njih dvojica su dobijali iz Beograda od Veselina Masleše i Alfreda Bergmana (koji su održavali veze sa privremenim partijskim rukovodstvom van zemlje) i dalje ga putem Bernata, Đurića i Rozencvajga upućivali grupama na čitanje i izučavanje. Kada je Bergman početkom 1934. godine bio prinuđen da se skloni ispred hapšenja i pređe u inostranstvo, snabdevao ih je materijalom

Anton Urban, pregledač kola železničke ložionice Novi Sad. Uhapšen 25. januara 1935. Bio u naprednom pokretu i pre dolaska sa službom u Novi Sad. Po izlasku iz zatvora radio u Gradskoj plinari, gde je nastavio sa svojom aktivnošću. Od 1938. sa navedenim drugovima i Đurićem u partijskoj ćeliji, sve do 1940, a možda i kasnije. U zatvoru 1935. držao se vrlo dobro. Više vremena proveo u mračnoj ćeliji okovan, jer se bunio protiv zatvorskog režima. Jedan od vođa štrajka gladu političkih zatvorenika zbog loše hrane.

preko kurira. Jednom im je materijal donela dr Braina Fos, žena Bergmanova, a drugi put jedan inženjer koji je došao kao turist. Među materijalima bili su *Proleter*, *Komunist*, *Lenjinist*, *Mladi boljševik*, *Program komunističke omladinske organizacije*, časopisi, leci i dr. Grupa oko Ćirpanova, Marica i Rozencvajga proučavala je pored ostalog materijala i *Kapital*, koji je bio lična svojina Krste Marica.

O stanju u naprednom pokretu u Novom Sadu Parović izveštava Centralni komitet 15. januara 1935. godine:

Dva intelektualca imaju oko sebe 30—35 radnika, sa kojima su u stalnom posrednom i neposrednom dodiru. Pozivajući ih na sastanke, drže im mala teorijska i politička predavanja, daju nelegalnu literaturu, ukoliko je ima, i u tome se sastoji cio njihov rad. Niti su organizovani u ćelije, niti imaju MK, niti — sa malim izuzecima, rade u sindikatima, niti vrše ma kakav rad na pripremanju i vođenju akcija. Imaju veze sa 10—15 sela i mesnih grupa po Vojvodini.²⁰¹

Iz izveštaja istom forumu od marta 1935. godine, Parović obaveštava o organizacionom stanju u Vojvodini iznoseći da u Novom Sadu ima 35 članova KPJ, što znači da su napred pomenuti aktivisti bili svi članovi Partije.

Parović je novembra 1933. godine, između ostalih zadataka za rad u Srbiji, dobio od privremenog rukovodstva CK na sednici od 27. novembra 1933. godine i zadatak:

Nastojati povezati se sa Vojvodinom i ispitati uslove za daljni rad; po mogućstvu pozvati jednog vodećeg partijca i s njime se dogovoriti o daljnjem radu i o pripremanju uslova za dolazak nelegalca u Vojvodinu.

Ovaj zadatak Parović je poverio Matiji Vidakoviću, koji se u vreme kada ga je Parović pozvao na rad u Suboticu nalazio u Zagrebu. Parović se tada nalazio u Srbiji i uveliko radio na organizovanju Partije i drugim zadacima. Vidaković govori o ovom pozivu Parovića²⁰⁻ u svom izveštaju Centralnom komitetu KPJ 1935:

U martu 1934. godine bio sam pozvan od partijskog lica Kovača²⁰³ iz Zagreba u Beograd. Dobio sam za dužnost da odem

²⁰¹A CK KPJ KI 1935/16.

²⁰²Grada, tom II, izveštaj instruktora Matije Vidakovića o organizacionom stanju KPJ u okrugu subotičkom, marta 1935.

²⁰³Blagoje Parović — Kovač, Šmit, Sreten itd.

u Suboticu i tamo obnovim organizaciju, ali samo u Subotici, a ne u Vojvodini. Moj mandat je glasio od Pokrajinskog komiteta. Dužina moga boravka mi je naznačena za 2—3 meseca, a potom da idem u partijsku školu.

Parović je trebao da ostane duže na terenu Srbije i ispunji sve postavljene zadatke i za Srbiju i za Vojvodinu. Međutim, on je već marta 1934. g. pozvan iz zemlje u jeku svojih napora na organizovanju Partije i uspešnog rada u Srbiji, na tim i drugim zadacima. Maja je već u Beču. Jula dolazi do hapšenja u beogradskoj organizaciji, te se za duže vreme prekida veza između Beograda i Subotice. Kada Vidaković namerava, na svoju ruku (pošto su, kako kaže, učvrstili organizaciju u Subotici i rešili da uspostave vezu sa Velikim Bečkerekom, a potom sa Novim Sadom, i obrazuju Pokrajinski komitet Partije), da poveže partijsku organizaciju Vojvodine, nastaje hapšenje krajem oktobra 1934. u subotičkoj organizaciji tako da i ovi planovi nisu realizovani. Tako su subotička i novosadska partijska organizacija odvojeno radile u 1934. godini. I plan Parovića, kad je početkom 1935. godine došao u Novi Sad i postavio organizacione osnove za obnovu i ujedinjenje pokreta, nije se ostvario jer ponovo dolazi do hapšenja i osujećivanja toga plana, i u Novom Sadu i okolini.²⁹⁴

O povezivanju sa Parovićem Dugošević navodi da je početkom januara 1935. godine kurirka Berta Papo, student filozofije iz Beograda, došla u Novi Sad i obavestila ga da ga Masleša hitno poziva da dode u Beograd. Otputovao je 5. januara uveče, sutradan ga je Masleša povezao sa Todorom Vujasinovićem, a ovaj sa Blagojem Parovićem. Sa Parovićem se sastao u kafani »Kolarac«. Bili su stari poznanici još iz Zagreba — iz 1927. godine.

Dugošević mu je podneo izveštaj o stanju pokreta u novosadskom okrugu, o poteškoćama u radu, o potrebi jednog profesionalca koji bi mogao stalno putovati i povezivati i proširivati organizacije, kontrolisati rad itd. Na ovaj sastanak bio je pozvan i Rozencvajg, i učestvovao samo u delu razgovora o SKOJ-u. Po pitanju ŠKOJ-a se do tada nije ništa radilo. Paro-

²⁹⁴ Parović, koji je na sednici CK KPJ, posle održane IV zemaljske konferencije, izabran u Biro CK KPJ (pored Milana Gorkića, Josipa Broza, Adolfa Muka i Kamila Horvatina), dobio je zadatak da odluke IV konferencije prenese u Srbiju, čiji delegat zakasnio na konferenciju, i u Vojvodinu, čiji delegat nije ni došao.

vic je zadužio Rozencvajga za rad sa omladinom, ali samo privremeno, dok se ne nađe novo lice, jer je Rozencvajg studijama bio vezan za Beograd. Dugoševiću je postavio zadatak da organizuje sastanak komunista u Novom Sadu, kome će on prisustvovati.

Po direktivi Parovića Dugošević je sa Aranickim i Mijom Đurićem organizovao sastanak za 10. januar, na kome je trebalo ne samo razmotriti situaciju, već i preneti odluke i obaveštenje o održanoj Četvrtoj zemaljskoj konferenciji, na kojoj nije prisustvovao nijedan delegat iz Vojvodine. (Na pitanje Parovića zašto niko iz Vojvodine nije prisustvovao, Dugošević ga je obavestio da o konferenciji nije ništa znao).

Vreme je bilo vrlo kratko za pripremu šireg sastanka. Đurić je dobio zadatak da nađe prostorije gde bi se sastanak održao i dovede drugove koje na brzinu može da okupi, a Dugošević i Aranicki da dovedu ostale do kojih budu mogli da dođu. Parovića je u hotelu »Kraljica Marija« dočekaao Dugošević, a pred bolnicom u Futoškoj ulici Đurić, Aranicki i Bernat. Sastanak je održan u stanu Andrije Jukića. Prisustvovali su, pored Parovića, Dugošević, Aranicki, Đurić, Jukić, Bernat i Anton Urban. Uz odobrenje Parovića i Dugoševića, prisustvovao je i Jukićev brat Vladimir, koji se tu kao vojnik zatekao na dopustu; on je bio napredan radnik i učestvovao u pokretu pre odlaska na odsluženje vojnog roka.

Sastanak je otvorio Dugošević, a Parović preneo obaveštenje o održanoj Četvrtoj zemaljskoj konferenciji KPJ i njenim odlukama, što mu je i bio zadatak od Centralnog komiteta. Govorio je više od dva sata i u govoru obuhvatio unutrašnju i spoljnu situaciju, ukazujući posebno na agresivnost fašizma u svetu posle dolaska Hitlera na vlast u Nemačkoj, o pripremanju rata od strane fašističkih sila, uopšte o zaoštavanju svetske političke i ekonomske situacije, ukazujući na rat koji je već otpočeo na istoku napadom Japana na Mandžuriju i prodiranjem dalje u Kinu, o uspešnoj izgradnji SSSR i pregrupisanju ekonomskih i političkih snaga u svetu i, povezano sa svim tim, o potrebi izgradnje anti-fašističkog fronta pod rukovodstvom KP, o taktici Partije u tim novim uslovima unutrašnjo-spoljne situacije, potrebi učlanjavanja u Ujedinjene radničke sindikate, borbi naprednih snaga u tim sindikatima za osvajanje radničkih masa, preuzimanju rukovodećih pozicija iz ruku reformista, i uopšte o gorućoj potrebi jedinstva radničke klase, kao vodeće snage jedinstva svih radnih masa.

Osvrnuvši se kritički na stanje u Vojvodini i ukazavši na velike mogućnosti koje postoje za razvoj radničkog pokreta,

govorio je o potrebi njegovog organizovanja i povezivanja. Iz njegova izlaganja i diskusije koja se vodila sledili su i zaključci, odnosno smernice za rad:

- neophodna potreba dolaska jednog druga sa znanjem mađarskog jezika za organizovanje i povezivanje postojećih grupa i članova u partijske ćelije, formiranje komiteta i pokrajinskog partijskog tela za rukovođenje radom;
- potreba učlanjenja najaktivnijih drugova u URSS-ove sindikate, koji svojim aktivnim radom i ugledom treba da osvajaju rukovodeća mesta u sindikatima, a ostali, pa i svi radnici, da se što masovnije učlanjuju i podupiru te drugove u njihovoj borbi;
- prikupljanje što većeg broja poštenih radnika neparťijaca i putem legalne marksističke literature zadobijanje za napredni radnički pokret;
- formiranje partijske organizacije i njenog rukovodećeg tela.

Parović je, kako izjavljuje Dugošević, ostao još jedan dan kod njega u stanu i tu su se dogovorili o formiranju partijskog rukovodstva, objedinjavanju rada, izgradnji Partije. Razmatrali su konkretno, i pre dolaska instruktora, pitanje sastava Okružnog komiteta, čiji bi rukovodilac do daljnjega bio Dugošević, zatim broj članova Komiteta i njegove zadatke na povezivanju članova i grupa u Vojvodini. U Komitetu ne bi trebalo da bude više od tri do četiri druga iz mesta i dva do tri koji bi bili kooptirani i iz drugih većih mesta. „Složio se sa predlogom Dugoševića da u Komitet uđu Aranicki, Đurić i Čirpanov, a Rozencvajg da uđe privremeno u komitet kao omladinski predstavnik. Privremeno, dok ne dođe instruktor CK KPJ, na čelu Komiteta bio bi Dugošević. Razmotrena su još neka pitanja: pitanje održavanja veza sa centralnim rukovodstvom, dostavljanje literature, naročito na mađarskom jeziku, itd. Kao kurirku za Beč u slučaju potrebe, naznačio je Parović jednu Jevrejku, nameštenicu u nemačkoj knjižari u Novom Sadu. Isto veče, 11. januara 1935, Parović je otputovao.²⁰⁵

Ukratko formulisani zadaci za novosadsku partijsku organizaciju u Parovićevom izveštaju od januara 1935. CK-u bili bi: potpuno formiranje okružnog partijskog i skojevskog rukovodstva, izgradnja partijskih ćelija, oživljavanje rada među mađarskim radnim masama, posebno rada među mađarskim

seoskim proletarijatom, oslanjanje i na sopstvene snage u pogledu agitaciono-propagandnog materijala, tj. prevodenje i umnožavanje na mađarski jezik nekih osnovnih materijala (program za selo, upute o radu ćelija, sindikalna rezolucija), i kao preporuka, da u daljem radu prvi oslonac budu stari drugovi iz bivših Nezavisnih sindikata.

Planove za organizacionu izgradnju KP i SKOJ-a u Vojvodini osujetilo je novo hapšenje polovinom januara iste godine. Otpočelo je 11. januara u Beočinu, a preko Beočina zahvatilo i Novi Sad, u prvom redu Dostana, Gelera i Bernata, koji su održavali vezu sa Sremom, a onda i druge učesnike naprednog radničkog pokreta u Sremu i Novom Sadu. Uhapšeno je bilo 41 lice. Iz Novog Sada: Dugošević, Aranicki, Marić, Popović, Goldman, Berženji, Horvat, Ćirpanov, Hladni, Jukić, Vladimir Cvijić, Matija Jakab, Đorđe Filipović i Radovan Kozarević. Po presudi Državnog suda za zaštitu države u Beogradu, izrečenoj 29. juna 1935. godine, oslobođeni su optužbe Dugošević, Aranicki, Đurić, Jukić i Urban. Osuđeni su Rozenčvajg na 6 meseci, Bernat na 10, Geler na jednu godinu, Dostan na godinu i po robije i dve godine gubitka časnih prava. Po presudi Okružnog suda u Novom Sadu (suđeni su u dve grupe) 24. avgusta 1935. godine Popović na 10 meseci, Ćirpanov 6 meseci, Marić 8, Berženji je oslobođen optužbe.

Rad na obnovi organizacija i partijskih foruma

Česti naleti policije na partijsku organizaciju Vojvodine nanosili su joj teške udarce i razbijali njene organizacije a svaki takav udarac je smanjivao njene redove. Hapšenje a Subotici krajem 1934. i u Novom Sadu početkom 1935. godine opet je razbilo partijsku organizaciju Vojvodine u trenutku kada se ona počela brzo oporavljati, omasovljivati i kada je bila na početku svog organizacionog sređivanja. Prema podacima kojima je CK raspolagao, u Vojvodini je bilo krajem 1934. najmanje 130 članova Partije, prema ukupno 3.000 u celoj zemlji. Hapšenjem u Novom Sadu i okolini ovaj se broj smanjio, čak i u drugoj polovini 1935. godine Zemaljski biro¹⁻⁰⁶ konstatuje da se masovni opšterevolucionarni, a napose komunistički pokret, uspešno razvija u svim zemljama Jugoslavije, jedino Vojvodina jako zaostaje u tom pogledu,

i

Prema odluci na sastanku sa Blagojem Parovićem 10. januara 1935. u Novom Sadu i merama koje je trebalo preduzeti, CK KPJ je trebalo da pošalje jedno profesionalno lice (sa znanjem mađarskog jezika), koje bi zajedno sa vojvodanskim komunistima izgradi, o partijsku organizaciju, masovan revolucionarni pokret i sprovedo kampanju za parlamentarne skupštinske izbore 1935. godine.

Po povratku Parovića u Beč i razmatranju situacije u ovoj pokrajini, CK je odredio Mihaila Bumbulovića Pantu, kao svoga instruktora za Vojvodinu.²⁰⁷ Adrese kojima je Bumbulović raspomagao za povezivanje ili su bile kompromitovane ili su ljudi bili uhapšeni, te je povezivanje i u Subotici i u Novom Sadu išlo sporo, pa se čak i posumnjalo u Bumbulovićevu ispravnost, kao što se to u ranijem periodu desilo i sa Jožefom Aptom. Gubilo se mnogo vremena a rezultati su bili mali. Od sredine marta 1935. do avgusta iste godine, koliko je Bumbulović boravio u Subotici i u Novom Sadu, jedva je uspeo da u Subotici formira Mesni komitet KPJ i mesni komitet omladine, dok u Novom Sadu skoro da nije imao nikakvih rezultata. U pismu od 25. juna 1935.²⁰⁸ on obaveštava CK o svom povezivanju u Novom Sadu, ali ne sa članovima Partije, jer do njih nije ni dopro, već sa simpatizerima pokreta:

U (13)²⁰⁹ ja sam se obratio na (14)²¹⁰ i s njim razgovarao. Na njega je naročito delo vaio to što je on bio na robiji, prema tome u poslednje vreme nije uopšte radio niti se sprema radu. Jpak, kod poslednje provala na njega je ostavilo utisak to što se u pokretu nalaze i doktori i inženjeri. Tu je on video da se ipak nešto radi. O samoj provali nije mi mogao mnogo reći, osim to da je potekla iz Beočina, a onda tako dalje. Molio sam ga da mi pomogne da se ja zaposlim, ali ništa mi nije hteo obećati.²¹¹

²⁰⁷Mihailo Bumbulović Panta, poslat je u zemlju kao instruktor CK za izgradnju KP u Beogradu i Srbiji, decembra 1934.

²⁰⁸A CK KPJ KI 1935/339.

²⁰⁹(13) = Novi Sad.

²¹⁰Verovatno se odnosi na Dušana Barjaktarevića, trgovačkog putnika. Posle hapšenja u Sarajevu prestao sa radom u Partiji. Od 1930. godine je u Novom Sadu. Ostaje simpatizer pokreta i radi u legalnim organizacijama. Po izjavi Milice Bursać, bio je član sindikata i društva »Prijatelj prirode«. Dok je Bumbulović bio u Novom Sadu — od juna do avgusta 1935 — najviše se družio sa Barjaktarevićem, a kod njega je i stanovao.

²¹¹A CK KPJ KI 1935/339, pismo Pante od 25. juna 1935.

Ne uspevši da oformi centar za izgradnju i objedinjavanje pokreta u Vojvodini, Bumbulović se vraća u Beograd. Tu je dobio zadatak od člana CK KPJ Karla Hudomala²¹² da izgradi i rukovodi pokretom u Beogradu i da objedini rad Partije u istočnom delu Vojvodine i formira pokrajinsko telo, koje će rukovoditi tim radom i povezati članove i organizacije na čitavoj teritoriji Vojvodine.

Uslovi za otpočinjanje rada bili su povoljniji u Banatu, odnosi među ljudima zdraviji i veze sa beogradskom organizacijom čvršće i redovni je,²¹³ naročito u vreme priprema za parlamentarne izbore. O situaciji u zapadnoj i istočnoj Vojvodini obaveštava sekretar Pokrajinskog komiteta KP za Srbiju Trajko Stamenković 4. septembra 1935. godine Centralni komitet:

Panta nije mogao ništa da učini u Vojvodini iz onog mesta u kome je bio i onako nepoznat. Mi iz Beograda možemo mnogo više. Došli smo u vezu sa drugovima iz Bele Crkve. Tu vezu smo predali i on je otišao na dva dana k njima. Ovi su zatim osnovali jedan OK, i okupili Kusić, Belu Crkvu i Vršac. Došli smo u vezu sa drugom D.²¹⁴ iz okoline Bečkerek. Spojili sa njim Pantu. I ja sam sa tim razgovarao. Imaju veze sa više srezova, i to novobečejskim, velikobečkerečkim i kikindanskim.²¹⁵

Osnovni zadatak Bumbulovićev bio je formiranje pokrajinskog tela radi razvijanja i objedinjavanja razbijenog pokreta u Vojvodini. Pokrajinski komitet Partije za Vojvodinu formiran je na konferenciji u Velikom Bečkereku²¹⁶ 29. septembra 1935. godine. Konferenciji nije prisustvovao Bumbulović usled bolesti, iako je u pripremama konferencije bilo dogovoreno, da dođe na konferenciju, a ni Đorđe Mitrović, sekretar Zemaljskog biroa, čije je sedište bilo u Zagrebu, kao ni Blagoje Parović, koji se u to vreme nalazio u Zagrebu. Mitrović je kao delegata odredio Ristu Anastasova Štrasimira.²¹⁷ Anastasov nije poznavao situaciju u Vojvodini i sem opštih uputstava koje je dao na bazi tekuće linije KPJ, nije mogao da se

²¹²Tada instruktor CK KPJ u zemlji.

²¹³A CK KPJ KI 1935/497.

²¹⁴D. — Dušan — Lazar Milankov.

²¹⁵A CK KPJ KI 1935/480.

²¹⁶Zrenjanin — Veliki Bečerek — Petrovgrad.

²¹⁷Rista Anastasov Miro, Rista, sekretar PK KPJ za Makedoniju. Učesnik Splitskog plenuma CK KPJ juna 1935.

i konkretno pozabavi situacijom. Bumbulović se teško razboleo u vreme konferencije, i kako je već bila pripremljena, bilo je nezgodno da se odloži.

Anastasov je u izveštaju, pored ostalog, obavestio CK i o sastavu Pokrajinskog Komiteta KPJ za Vojvodinu:

U PK su ušla dva druga iz Bečkereka i jedan iz Kumana, koji će sačinjavati Pokrajinski sekretarijat, jer mogu svakodnevno da se viđaju, i po jedan drug iz Vršca, srez Bela Crkva i Kikinda. Za sedište Sekretarijata je izabran Bečkerrek kao najpogodniji za to. Sem toga, ostavljeno je da u PK uđu i predstavnici iz Subotice i Novog Sada, što je zbog važnosti ovih gradova potrebno. U sastav PK ulaze za sada tri radnika i tri seljaka. PS sačinjavaju dva radnika i jedan seljak i to jedan Namac, jedan Madar i jedan Sribin. No ovo se nije naročito gledalo, već je slučajno tako ispalo... Što CK nije, shodno obećanju, poslao na konferenciju jednog svog člana, shvatajući to kao omalovažavanje, odlučili su da to unesu i u rezoluciju.²¹⁸

O formiranju Pokrajinskog komiteta partije državni tužilac Suda za zaštitu države u Beogradu navodi:

Na temelju izveštaja komunističkog funkcionera Cvajga²¹⁹ CK KPJ u Beču, i podataka CK,²²⁰ otkriveno je i utvrđeno provedenim izviđajima da je u Vojvodini izvršena u toku 1935. god. reorganizacija Kom. partije za saradnju članova iste iz Beograda, Mihaila Bumbulevića (ilegalno »Pante«), Ace Miloševića,²²¹ Đorđa Jovanovića,²²² i dr., te da je na konferenciji u Petrovgradu održanoj 29. septembra 1935. godine formiran i Pokrajinski komitet Partije Jugoslavije za Vojvodinu, izabran pokrajinski sekretar u licu Milankov Lazara,²²³ stolara iz Kumana, poznatog komunističkog prvaka, koji je već 1931. godine od Okružnog suda za grad Beograd osuđen na godinu dana robije zbog komunističke propagande.²²⁴

Pokrajinski komitet KPJ sa sedištem u Petrovgradu osnovao je mesne komitete Komunističke partije, koji su u isto vreme vršili dužnost i okružnih komiteta u sledećim mestima:

²¹⁸ A CK KPJ KI 1935/530, 14. oktobar 1935.

²¹⁹ Adolf Muk, član CK KPJ.

²²⁰ Otkrivena je i arhiva CK KPJ u Beču.

²²¹ Aca Milošević, tehničar, odnosno štampar PK KPJ za Srbiju.

²²² Đorđe Jovanović Jarac, profesor.

²²³ Lazar Milankov. Ilegalna imena na terenu: Dušan, Slavko, Slavica, Lujza, U CK KPJ — Šandor.

²²⁴ Suden u procesu Beljanski — Veselinov 1930/31.

ma: Vršcu, Velikoj Kikindi, Kumanima, Mokrinu, Petrovgradu, Subotici, Somboru i Novom Sadu.

Ovaj komunistički pokret na teritoriji Vojvodine u potpunosti je razvijen i formiran striktno po partijskoj strukturi i po najnovijim direktivama i uputama sadržanim u odlukama VII kongresa III internacionale, a sve u duhu najstrože konspiracije. Pokret je imao organizovane tehničke i političke veze između Pokrajinskog komiteta i okružnih komiteta..²²⁵

Do početka 1936. godine rad na obnovi partijske organizacije Vojvodine tekao je odvojeno u istočnom i zapadnom delu Vojvodine. U istočnom delu obuhvaćeni su Banat i Srem, a u zapadnom Bačka. I pored nezdravog stanja koje je vladalo u subotičkoj partijskog organizaciji, ipak je bilo makar delimičnih uslova da se u njoj stvori partijski organ koji bi na sebe preuzeo neposredan rad na konsolidaciji i obnovi partijske organizacije u zapadnom delu Vojvodine. »Zato smo mi pred subotičke drugove postavili zadaću da se oni povežu sa svim glavnim mestima zapadnog dela Vojvodine« — izveštava Centralni komitet KPJ Đorđe Mitrović 19. septembra 1935. Kako trenutno nijedno mesto nije imalo uslova da se u njemu stvori takav pokrajinski komitet koji bi mogao na sebe premiti rad na celoj teritoriji Vojvodine, dogovorili su se Bumbulović i Mitrović da se u Petrovgradu svtore komitet za istočnu, a u Subotici za zapadnu Vojvodinu. Mitrović u istom izveštaju govori i o daljim organizacionim merama:

Čim se Subotica ili Novi Sad — u kome za sada Panta nije uspeo — ojačaju, onda ćemo sazvati jednu opštu vojvodansku konferenciju na kojoj će se onda povezati ta dva zasebna dela. Ali već pre toga mi vodimo kurs da se održe zasebne konferencije.²²⁶

Pokretom u zapadnom delu Vojvodine rukovodio je lš-tvan (Stevan) Kizur, koji je održavao veze sa Zemaljskim bi-room u Zagrebu, odnosno sa Đordem Mitrovićem, preko kura, pa čak i lično bio u Zagrebu na razgovorima u drugoj polovini 1935. Da bi se pokret što brže obnovio iz Zagreba u Suboticu na rad poslat je Josip Hegediš, koji je i ranije živio u Subotici i poznavao mnoge kadrove, te je imao mnogo veće mogućnosti za povezivanje.

²²⁵MSRV AO br. 6751.

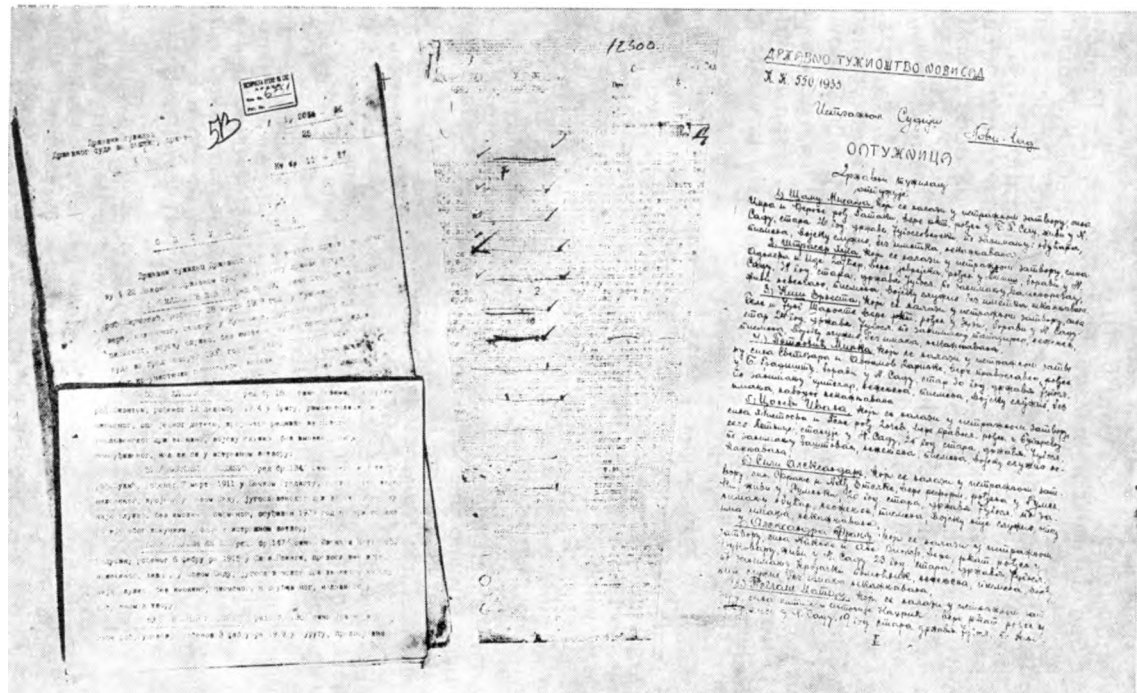
²²⁶A CK KPJ, KI 1935/497.

Novi Sad je posle talasa hapšenja početkom 1935. godine bio najduže izolovan od viših partijskih veza. Bumbulović je u Novi Sad došao u najnezgodnije vreme — dok je proces uhapšenim komunistima još bio u toku. Najveći broj uhapšenih je u drugoj polovini 1935. izišao iz zatvora. Kazne su bile male ili oslobađajuće, te se posle suđenja vratio u Novi Sad najveći broj tih drugova. Ali Bumbulović, iako se u to vreme još uvek nalazio u Novom Sadu, nije uspeo da dode do njih. Po izrečenoj presudi od 27. juna 1935, vratili su se u Novi Sad Mijo Đurić, Anton Urban, dr Miloš Aranicki, Viktor Rozenčvajg sredinom jula. Po izrečenoj presudi od 23. avgusta i Kadivoj Ćirpanov i Josip Berženji.²²⁷ Posle kraćeg vremena dolaze Josip Marić i nekoliko meseci kasnije Danilo Popović. Stevan Hladni²²⁸ je pušten sa suđenja usled nedostatka dokaza. U Novom Sadu se nalaze u 1936. godini i: Ivan Butinja, metalski radnik, Ivan Radusin,²²⁹ livac, od februara iste go-

²²⁷ Josip Berženji rođen je u Karancu, srez Darda 1908, obućarski pomoćnik osuđen 1929. na 4 godine robije i 5 godina gubitka građanskih prava u Osijeku. Pušten sa robije 1933. i tada došao u Novi Sad. Uhapšen u Novom Sadu 29. januara 1935. Na suđenju je oslobođen.

²²⁸ MSRV AO br. 6751, 52. Proces Lazaru Milankovu i dr. Stevan Hladni, rođen u Irigu 1904, krojački radnik. U Ćurug došao iz Beograda u proleće 1933. Aprila 1934. prešao sa ženom Katicom u Novi Sad. Ranije radio u naprednom pokretu u Beogradu. Po dolasku u Novi Sad uključio se u rad. Bio u grupi sa Radivojem Ćirpanovim, Viktorom Rozenčvajgom, Krstom Marićem i Danilom Popovićem. Od zajedničkog novca kupovali marksističku literaturu: *Jedna mladost u Nemačkoj* od Tolera, *Putopis Njujork—Moskva—Madrid*, *Gospodin čovek* od Hanžekovića, *Čeljuskin*, *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte* od Marksa, prva sveska Marksovog *Kapitala* i dr. Po izlasku iz zatvora avgusta 1935. predsednik podružnice krojača Ursovih sindikata Održavao vezu sa Veselinom Maslešom 1935, kada je dolazio u Novi Sad u vezi sa stvaranjem Fronta narodne slobode, zatim se Hegedišem u vezi sa formiranjem Mesnog komiteta Partije i Lazarom Milankovim. Ponovo hapšen novembra 1936, a jula 1937. osuđen na 1 godinu zatvora. Kaznu izdržao u Sremskoj Mitrovici, odakle je izašao maja 1938. Sproveden u Ćurug. Sa ženom prešao u Beograd gde je nastavio sa radom. Uhapšen 19. IX 1941. Streljan u Jajincima 3. oktobra 1941.

²²⁹ MSRV, AO, br. 6751, 52 i br. 13060, 15, 20. Ivan Radusin, rođen u Slavonskoj Požegi 1915, po zanimanju livac. U Novi Sad došao početkom 1936. Uhapšen 24. novembra 1936. Sudeu u Beogradu 2. juna 1937. od suda za zaštitu države na 8 meseci strogog zatvora. Pušten iz Uprave grada Beograda jula 1937. Posle puštanja iz zatvora počeo pobolevati. Od 1940. u Zagrebu. Umro pre okupacije Jugoslavije.

Kolaž optužnica iz procesa Mihalju Šamu i dr., Lazaru Milankovu i dr. i tzv. Beočinskom

dine, Stevan Dejanov, trgovački pomoćnik, od kraja januara 1936, Milovan Adamov, stolarski pomoćnik, od juna (preselio se iz Melenaca), Lajoš Budai, Stevan Dostan (vratio se 1936. iz mitrovačke kaznionice), Čedomir Živković, krojački pomoćnik,²³⁰ izašao iz mitrovačke kaznionice krajem aprila 1936.

Josip Hegediš je uspeo da poveže napredni pokret Vojvodine u proleće 1936 — Pertovgrad, Sombor, Novi Sad. Prema optužnici državnog tužioca, on je organizovao Partiju u Somboru i u Novom Sadu, bio u vezi sa pokrajinskim sekretarom Lazarom Milankovim u Petrovgradu, primao od Zemaljskog biroa u Zagrebu materijalnu pomoć za organizovanje Partije u Vojvodini i organizovao SKOJ u Subotici.

Najverovatnije je da su članovi Mesnog komiteta Partije za Novi Sad bili: Ivan Radusin, (za koga Katica Hladni misli da je bio sekretar) Radivoj Čirpanov i Stevan Hladni. Radusin i Hladni, su bili i sindikalni funkcioneri. (Čirpanov je bio privatnik pa iz konspirativnih razloga nije mnogo posećivao sindikat).²³¹

Značaj odluka IV zemaljske konferencije KPJ i VII kongresa Komunističke internacionale na dalji razvitak revolucionarnog radničkog pokreta

Sve do VII kongresa Kl. orijentacija na stvaranje jedinstva radničke klase i na izgradnju narodnog fronta slobode, i pored održane IV zemaljske konferencije i njenih odluka usmerenih u tom pravcu, rad je na terenu tekao sporo. S jedne strane, novu taktiku Partije o ulasku u reformističke sindi-

²³⁰ MSRV, AO, br. 6751, 52. Čedomir Živković Čeda, Bačko Gradište 1911, krojački radnik. Od 1928. u Beogradu. Aktivan u grupi »Udarnik«. List *Udarnik* osnovali Dimitrije Jovanović i Vasilije Stajkić. Izlazio dva puta mesečno od 1. XII 1932. do kraja aprila 1933. Sa Jovanovićem bio povezan i Žarko Zrenjanin iz Izbišta. Živković je radio sa Jovanovićem i Stajkićem na pripremanju i štampanju letaka i lista *Udarnik*. Rasturao letke i prenosio materijal u Novi Sad Čirpanovu. Uhapšen u stanu u Beogradu na pripremi letka za 1. maj 1933. Tada je uhapšen i njegov mladi brat Dušan, jer je kod njega pronađena sklonjena arhiva. Tada je uhapšena velika grupa članova Partije i simpatizera, među njima i Ruža Oljača, Berta Papo, Jelisaveta Bembas i dr. Po presudi od 22. novembra 1933, Čedomir Živković osuđen je na 3 godine robije i 5 godina gubitka časnih prava. Kaznu izdržao u Sremskoj Mitrovici.

²³¹ A CK KPJ, Kl 1936/68, Izjava Cede Živkovića, Izjava Mi-
je Đurića (u posedu autora).

kate i radu u njima članstvo i rukovodstvo na terenu su sporo prihvatili, a i samo rukovodstvo tih sindikata davalo je otpor bojeći se za svoje položaje, s druge strane, sa sve jačim prodorom fašizma (pobeda fašizma u Nemačkoj, Austriji, porast fašističkog pokreta u Francuskoj, španiji, čehoslovačkoj i drugim kapitalističkim zemljama), fašizam je rastao i u Jugoslaviji.

Vlada Milana Stojadinovića,²³² širom otvara vrata fašizmu u Jugoslaviji. Još kao ministar spoljnih poslova u vladi Bogoljuba Jevtića Stojadinović orijentiše spoljnu politiku Jugoslavije silama osovine i vezuje Jugoslaviju u privrednom i političkom pogledu za fašističke zemlje. Preko Nemačko-jugoslovenskog privrednog odbora, koji je obrazovan još 1934. godine, Stojadinovićeve vlada je postepeno pretvarala jugoslovensku privredu u privesak ekspanzionističke Nemačke. Tako su nemački krupni kapitalisti, koristeći privredna dobra Jugoslavije, brzo osiguravali ubiranje krupnih profita na teret jugoslovenske radničke klase kao i uvoz jevtinih privrednih proizvoda, strategijskih i drugih sirovina. Od 1935. godine u Jugoslaviju dolaze visoke ličnosti fašističkih zemalja (predsednik nemačke Rajhs-banke dr Šaht, ministar privrede Herman Gering i drugi, iz Italije ministar spoljnih poslova grof Čano i dr.).

Diplomatska predstavništva fašističke Nemačke i Italije, razni trgovački, turistički, kulturni i drugi biroi, te nacionalne manjine, a posebno nemačka nacionalna manjina, koja je bila organizovana u Kulturbund,²³³ postali su organizatori, »pete kolone« u Jugoslaviji. Otvoreni domaći fašisti počinju se aktivirati i dizati glave. Niču razne fašističke organizacije po

²³² Na skupštinskim izborima 5. maja 1935. godine istaknuto je više lista. Službena vladina lista sa Bogoljubom Jevtićem, na čelu, lista opozicije sa dr Vlatkom Mačekom na čelu, predsednikom Hrvatske seljačke stranke, dve poluslužbene vladine liste — Hoderina i Ljotićeva, socijaldemokratska, lista Božidara Maksimovića. KPJ je išla sa opozicijom a negde sa socijaldemokratima. Direktiva je bila da se u Bosni i Vojvodini, kao i u Srbiji, glasa za listu socijaldemokratsku samo u industrijskim centrima, a u ostalim mestima za Mačekovu listu.

²³³ Josip M i r n i ć, *Nemci u Bačkoj u drugom svetskom ratu*. »Kulturbund« — Švapsko-nemački kulturni savez. Osnivačka skupština održana je 20. juna 1920. u Novom Sadu u prisustvu 2.000 delegata.

uzoru na Hitlerove SS odrede²³⁴ i Musolinijeve »crne košulje«. Takve organizacije i naoružane odrede organizovali su Stojadinović, Ljotić, Hodera. Oživela je i ustaška klerikalna organizacija Ante Pavelića, kao i velikobugarska profašistička organizacija Vanče Mihajlova u Makedoniji (VMRO).

Od 1935. godine Stojadinović, kao predstavnik krupnih jugoslovenskih kapitalista i predsednik vlade, sve češće putuje u zvanične posete fašističkim zemljama. Rezultati tih poseta su se sve više ispoljavali u prodoru stranog kapitala u Jugoslaviju.²³⁵

Pitanje jedinstva radničke klase Jugoslavije, stvaranje fronta narodne slobode, antifašističkog fronta svih demokratskih snaga pod rukovodstvom radničke klase — privremeno rukovodstvo KPJ postavilo je kao jedno od osnovnih taktičkih pitanja za uspeh u toj borbi. Kako je taktika ulaska komunista i naprednih radnika u reformističke organizacije još uvek nepopularna, naročito pre IV zemaljske konferencije, CK u svojoj okružnici od 15. septembra 1934. kritikuje stanje u Partiji:

U ostvarenju te zadaće naša Partija nije na žalost do sada izašla iz okvira deklaracija i novinske kampanje. Potrebno je: pokrenuti mase u aktivnu borbu protiv opasnosti intervencije i imperijalističkog rata, razviti na toj osnovi široki antifašistički i antiratni pokret na kolulegalnoj i legalnoj osnovi, organizovati sistematski revolucionarni rad u vojsci, mornarici i vazduhoplovstvu.²³⁶

Odluke Zemaljske konferencije prihvatilo je članstvo Partije koje je ostalo na slobodi kao i oni članovi koji su se već u drugoj polovini 1935. vratili iz zatvora, i njihov rad je već u 1935. godini počeo pokazivati uspešne rezultate. *Proleter* za april—maj 1935. godine, br. 5—6, ističe ovo stanje u Novom Sadu i Subotdci:

Radom naših drugova ove organizacije (misli na Ursove sindikate — prim, autora) su u poslednje vreme broj-

²³⁴ Isto, »SS« — Schutz-Staffel formirane 1923. U početku zaštitne trupe, čiji je zadatak bio da se brinu o ličnoj bezbednosti Hitlera i drugih hitlerovskih vođa. Ova formacija imala je svoj razvojni put dok se nije razvila u vojnu formaciju.

²³⁵ Građa za Hroniku Novog Sada, prvi deo, Novi Sad 1959. godine, (rukopis).

²³⁶ A CK KPJ, Kl 1934/193 »Okružnica« CK KPJ br. 3. od 15. IX 1934.

čano prilično porasle. Reformističke vođe i komoraši svim silama se trude da organizacije zadrže u svojim rukama... Sekretar Radničke komore iz Novog Sada Đura Hadnađev i Anton Rozmajer pri dolasku u subotičku organizaciju i Radničku komoru ponašaju se kao žandari...

Ni JUGORAS²³⁷, koji je zamenio Jugoslovenske nacionalne sindikate, a imao je isti cilj kao i oni tj. da poveže režim s radničkim masama i pripremi likvidaciju klasnih radničkih sindikata — sve do 1938. godine nije imao uspeha. I postojeći Opći radnički savez (ORS) nije imao nikakvog uporišta kod radnika.

Reformistički Savez poljoprivrednih radnika, čiji je broj članstva znatno opao u vreme velike ekonomske krize (od 7.228 u 1930. godini pao je na 1. 324 člana, a do 1935. broj se još više smanjio), pod uticajem nove linije dobija od 1935. godine sve borbenije obeležje na terenu.

Podvlačeći značaj ulaska u sve masovne organizacije gde se okupljaju radnici, IV zemaljska konferencija podvlači značaj masovnog rada na selu i radnih masa sela kao saveznika radničke klase u borbi protiv slamanja buržoazije, i postavlja.

»Organizovanje jedinstvene i jednovremene borbe i pokreta radnika, seljaka i nacionalno-oslobodilačkog pokreta; stvaranje i jačanje organizacija avangarde radničke klase KPJ i svih drugih vidova masovnog radničkog, seljačkog i nacionalno-oslobodilačkog pokreta, koji su za stvaranje revolucionarnog saveza radnika, seljaka i ugnjetenih naroda... Zauzimanje od strane radničke klase na čelu sa KPJ vodeće uloge u svim borbama seljaštva i ugnjetenih naroda jeste neophodan i jedini garant za uspešan razvitak borbe i pobeđe trudbeničkih masa«.

Novo pokrajinsko rukovodstvo na čelu sa Lazarom Milankovim na svojoj osnivačkoj konferenciji septembra 1935.

²³⁷ »JUGORAS« — Jugoslovenski radnički savez — formirao Milan Stojadinović po dolasku na vlast. To je u stvari zamena Jugoslovenskih nacionalnih sindikata šestojanuarskog režima. Imali su isti cilj kao i Jugoslovenski nacionalni sindikat, tj. da povezu režim s radnim masama i pripreme likvidaciju klasnih radničkih sindikata. Na čelo JUGORAS-a stavljen je Dragiša Cvetković, koji je oko sebe okupio izvestan broj agenata i razbijača i poverio im vodeća mesta nove organizacije. Ova je organizacija preuzela radničke komore i samozvano predstavlja radnike u ustanovama socijalnog osiguranja. I u Vojvodini je formiran JUGORAS. Na čelu JUGORAS-a u Vojvodini bili su Vasa Besermenji i Jovan šipoš.

postavlja ovaj zadatak kao jedan od bitnih uslova za dalji pravilan razvitak revolucionarne borbe radničke klase, naglašavajući intenziviranje borbe komunista u sindikatima, posebno među poljoprivrednim radnicima i seoskom sirotinjom.²³⁸

Ekonomski uslovi za borbu radnih masa bili su pogodni. Uslovi rada i života radnika nisu se menjali, iako je ovo period kada je već prošla ekonomska depresija svetske krize.

Radničke nadnice su kod svih kategorija radništva srozane ispod minimuma, a kod tekstilaca su bile najniže. Prema podacima Okružnog ureda, prosečna nadnica u 1930. godini bila je u Novom Sadu 24,62, a 1934 — 19,78 dinara. U avgustu 1936. godine samo 7.135 radnika imalo je nadnice preko 40 dinara, dok su se nadnice ostalih kretale između 8 i 20 dinara.²³⁹

Antun Urban, član KPJ

Na ovim pitanjima vodila se borba revolucionarnih snaga u gradu i na selu i KP dobijala je veći ugled u masama.

Iako je posle hapšenja početkom 1935. godine na slobodi ostao mali broj članova Partije i simpatizera, njihov se uti-

²³⁸A CK KPJ, K1 1934/265. Rezolucija po izveštaju, IV zemaljske konferencija, K1 1934/265.

²³⁹Izveštaj Oblasnog kongresa URSSJ, održan u Novom Sadu 1937. Podaci od 1. juna 1934. do 31. decembra 1936.

caj počeo osećati u pojedinim sindikalnim podružnicama i naglo jačati po povratku iz zatvora drugova koji su bili uhapšeni. U Mesnom međustrukovnom veću kao rukovodećem telu sindikalnih podružnica 1935. još nije bilo komunista, ali ih je bilo u pojedinim sindikalnim podružnicama: Lajoš Budai, Jovan Oros, Slavko Brzak, Ivan Butinja, a po dolasku iz zatvora i Mijo Đurić, Stevan Hladni, Radivoj Ćirpanov. U 1936. godini kadar komunista se pojačava dolaskom u Novi Sad novih drugova iz raznih mesta, a i puštanjem sa robije nekih komunista: Ivan Radusin dolazi februara 1936. u Novi Sad iz osiječke livnice, Stevan Dejanov, trgovački putnik, iz Titela, Čedomir Živković, krojački radnik, vraća se aprila sa trogodišnje robije iz Sremske Mitrovice i već maja dolazi u Novi Sad, Milovan Adamov iz Melenaca, dolazi sa robije Stevan Dostan, zatim Vlada Zivanović iz Starih Šova. U Novi Sad je te godine nekoliko puta dolazio Jožef Hediš a od leta i Lazar Milankov. Novi Sad je povezan sa Okružnim komitetom za Suboticu i Pokrajinskim komitetom za Vojvodinu sa sedištem u Petrovgradu. Tu su još od naprednih drugova Boža Mašić Jetner, Josip Berženji, Pai Lehocki, Joca Hajzler, Franja Huber, Filip Prokin, Đura Nemet, Branko Ivanković, Ante Stanišić, Ivan Katanić, Milan Nedić, Dušan Živković, Judita Alargić, Katica Hladni, Štefica Đurić, Juliška Palašti, Stoja Đurić—Živković, Ruža Ćirpanov i dr.

U upravi podružnice metalaca bili su Ivan Radusin i Ivan Butinja, kod tekstilaca Stevan Hladni, Čedomir Živković, Milan Nedić, Joca Hajzler, Filip Prokin, Judita Alargić i još neki, kod drvodeljaca Boža Mašić, Stevan Dostan, Mija Đurić, Duško Živković, u upravi zidara Jovan Oros i Jovan šipoš. Stevan Dejanov je bio aktivan u radničkoj kulturno-prosvetnoj grupi »Radnik« i kod BOTIČ-a, ²⁴⁰ zatim kod trgovačkih pomoćnika. Kod kožaraca bili su Lajoš Budai, Pai Lehocki, Ante Stanišić, Duško Mažibrada, kod berbera Ivan Katanić, itd.

Aprila 1936. godine na godišnjoj skupštini Mesnog međustrukovnog veća dolazi do ozbiljnih izmena u sastavu članova kada su umesto socijaldemokrata izabrani komunisti i simpatizeri KP. Za predsednika je izabran Jovan Oros, za potpredsednika Božidar Mašić, dok je sekretar Jovan šipoš, koji je kasnije prišao JUGORAS-u.

²⁴⁰ BOTIČ (Udruženje bankarskih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika u Novom Sadu).

Sindikata drvodjeljskih radnika bio je u rukama komunista, zatim sindikat tekstilaca, gradevinara, farbara, metalaca, živežara, kožaraca (pekara), berbera, tramvajskih radnika i kućnih pomoćnica.

Mesni komitet u kome se nalazi Ivan Radusin, Radivoj Ćirpanov i Stevan Hladni (ostali nisu poznati) rukovodi čitavim radom. Radusin je rukovodio radom sindikata ali izgleda i radom omladine.²⁴¹ Radivoj Ćirpanov je u to vreme bio centar okupljanja svih naprednih ljudi u Novom Sadu. Kako je bio nekoliko puta hapšen nije se mnogo pojavljivao u sindikatu, ali je bio jedan od najaktivnijih i najpopularnijih komunista u Novom Sadu.²⁴² U 1936. godini već je izgrađen komunista, inteligentan i široke opšte kulture. Ćirpanov je mnogo doprineo da nove direktive CK prodru šire u mase. Bio mu je jasan stav u odnosu na masovan rad i on je te stavove ubedljivo prenosio na ljude i bezrezervno podržavao i ubeđivao u potrebu takve linije.

Koliki je bio uticaj članova Partije i širokog kruga simpatizera u 1936. godini svedoči talas štrajkova koji je obuhvatio Novi Sad. Štrajkovi su vođeni u prvom redu po pitanju kolektivnih ugovora, koji u najvećem broju slučajeva već dugo godina nisu sklapani između radnika i poslodavaca, ili, gde ih je i bilo, nisu obnavljani, zatim pitanju nadnica, radnog vremena itd. Te godine vođen je štrajk u fabrici potpetica »Strajin«. Bilo je zaposleno 50—60 radnika. Fabrika je bila tehnički dobro opremljena i imala odličnu prodju proizvoda na tržištu. Proizvodila je drvene potpetice za neke azijske i afričke zemlje. Sem nekoliko visokokvalifikovanih radnika, ostali su bili slabo plaćeni. Na čelu štrajka bio je Božidar Mašić-Jetner. Povod za izbijanje štrajka bio je, pored ostalog, i zahtev za sklapanje kolektivnog ugovora. Ovaj štrajk je pokazao da je svest radnika u Novom Sadu pod uticajem rada Partije znatno porasla. Štrajk su pomagali radnici iz ostalih preduzeća na taj način što su prilikom isplate nadnica ostavljali jedan deo za štrajkače, a ponekad i čitavu nadnicu.

²⁴¹ Katica Hladni misli da je sekretar MK KPJ za Novi Sad bio Ivan Radusin. Mada je verovatnije da je bio Ćirpanov, kao najuglednija ličnost u revolucionarnom pokretu u to vreme u Novom Sadu.

²⁴² Radivoj Ćirpanov uhapšen je u vojsci zbog dopisivanja sa Josipom Buden-Vali, koji je zbog progona vlasti pobeoao u inostranstvo. Zatvorili su ga u staru tursku tvrđavu u Kosovskoj Mitrovici i iz iste ga izvodili samo na saslušanje. U zatvoru je bio dva meseca.

Nije bilo štrajk-brehera, a sa štrajkom su se solidarisali čak i visokokvalifikovani radnici fabrike. Završen je sa uspehom — kolektivni ugovor je potpisan, iako neki delovi nisu odgovarali zahtevima.

Masovan štrajk drvodjeljskih radnika izbio je 6 jula i trajao do 11 avgusta 1936. Drvodjelci su radili pod vrlo teškim uslovima. Radni dan je trajao i preko 12 časova, naročito u sezoni velikih radova. Prekovremeni rad se nije plaćao, kao ni rad nedeljom. Štrajk je trajao više od četiri nedelje. U štrajkačkom odboru bili su Božidar Mašić, Dušan Georgijević, Adam Martinašević, Andrija Erdeš i Karolj Anđel. U ime Centralnog odbora drvodjeljaca prisustvovao je Josip Bosnar. Poslodavci nisu prihvatili zahteve štrajkačkog odbora za sklapanje kolektivnog ugovora, sem neke male povišice plata. U ovom štrajku došle su do izražaja snaga i solidarnost radničkog pokreta. Kad je štrajkački odbor doneo odluku da svi drvodjelci istoga dana stupe u štrajk, on se pretvorio u generalni. Obuhvatio je stolare, tapetare, jorgandžije i četkarce. Izabrani su i štrajkački čuvari i postavljene straže pored svih radionica i na železničkoj stanici. Formiran je i štrajkački logor, koji je smešten u Radničkom domu. Radnici drugih struka pružali su pomoć u novcu i hrani. Centralna uprava drvodjeljaca takođe je novčano pomagala. Poslodavci su pokušali da razbiju štrajk i dovedu radnike iz provincije. Dolazili su radnici koji nisu bili organizovani. Sačekivale su ih radničke straže pred fabrikom i na železničkoj stanici, pitale otkud dolaze, koje su struke, i ako su bili drvodjelci, dovodili ih u štrajkački logor i davali im pomoć da bi mogli živeti izvesno vreme i sredstva da se vrate u svoja mesta. S obzirom da je štrajk bio u vreme najbolje konjunktore jul avgust poslodavci su morali da popuste i potpišu kolektivne ugovore. Radnici nisu dobili povišicu koju su tražili, ali je veliki uspeh bio što je svaka radionica dobila radničkog sindikalnog poverenika za posredovanje rada.²⁴³

Te godine su štrajkovali i molersko-farbarski radnici, radnici u fabrici veštačkog kamena i cementne robe, u fabrici svilenih i pamučnih tkanina, pekarski radnici, mesari, "obučari, krznarski i ćurčijski radnici, šivačko-odevni radnici.

Najjača je bla podružnica građevinara. Njihov štrajk je izbio 22. juna a okončan 2. jula 1936. Štrajkovalo ih je preko hiljadu. I ovde je zahtev bio potpisivanje kolektivnog ugovora, povećanje nadnica od 3,5 do 6 dinara po satu. Štrajk je

²⁴³MSRV AO br. 7318.

bio dobro organizovan. Okončan je posle dve nedelje sa uspehom.²⁴⁴

Štrajk tekstilaca u fabrici »Ristić« izbio je spontano u maju. Štrajkači su se tek po izbijanju štrajka obratili Ujedinjenom radničkom sindikalnom savezu sa zahtevom da im URSS vodi štrajk. Sa Stevanom Hladnim, kao predsednikom, sačinili su organizaciju štrajka — ishrana, štrajkačka straža, zahtevi i ostalo. Ali to sve nije uticalo na pozitivan ishod štrajka, jer je izbio bez priprema.²⁴⁵

Rukovodstvo Saveza poljoprivrednih radnika, čije je sedište bilo u Novom Sadu, još uvek je bilo u rukama reformista Đure Hadnadeva, Petra Rajkovića i dr. Po direktivi Partije, u decembru 1936. u Savezu se kao sekretar zapošljavao Svetozar Marković Toza; došao je iz Banata, ali baš u to vreme je Partija u Vojvodini razbijena hapšenjem koje nastaje u novembru i traje i u decembru.

Borba protiv fašizma i rata

U godinama 1935. i 1936. KPJ je ulagala velike napore na stvaranju Fronta narodne slobode i Jedinstvene radničke partije kao izraza jedinstva celokupne radničke klase Jugoslavije i svih demokratskih snaga u slamanju diktature i sprečavanju širenja fašizma u Jugoslaviji. Usled organizacionih slabosti Partije i nenaviknutosti na legalne forme rada, rezultati još i u prvoj polovini 1935. godine nisu veliki.²⁴⁶

Splitski plenum juna 1935. obuhvatio je pitanje značaja stvaranja Fronta narodne slobode u posebnom referatu koji je održao Blagoje Parović, a VII kongres Kl raščistio je ne sporazume i nerazumevanja koja su se javlja kod aktivista u odnosu između Fronta narodne slobode i Jedinstvene radničke partije kao forme jedinstva celokupne radničke klase. Dimitrov u referatu postavlja pitanje otkud početi: da li sa jedinstvenim frontom proletarijata ili sa antifašističkim narodnim frontom?

Jedinstveni front proletarijata i antifašistički narodni front povezani su živom dijalektikom borbe, prepliću se, u procesu praktične borbe protiv fašizma prelaze jedan u drugi, a nipošto nisu jedan od drugog odeljeni kitajskim zidom.

²⁴⁴ Izveštaj inspekcije rada iz 1936.

²⁴⁵ Izjava Milice Bebe Bursać.

²⁴⁶ *Proleter*, 1935, br. 4, iz referata o borbi protiv imperijalističkog rata.

U Proleteru br. 9 od septembra 1935. godine govori se o Jedinствenoj radničkoj partiji i njenom karakteru:...

... Komunisti smatraju da je danas došlo vreme kad treba postaviti pitanje stvaranja zaista Jedinственe radničke partije, koja bi u svojim redovima ujedinjavala i komuniste i socijaldemokrate, i levičare i desničare i sve one bespartijske radnike koji bi se želeli boriti u njenim redovima protiv fašizma i rata, protiv kapitalističke eksploatacije i nacionalnog ugnjetavanja. Za slobodu, za mir, za ekonomske zahteve radničke klase, seljaka i radnog naroda grada i sela.

... Ta masovna organizacija jedinstvenog fronta treba da bude radnička klasna partija, da bude sastavni deo narodne fronte slobode i mira, da provodi politiku saveza radničke klase sa seljaštvom i ugnjetenim narodima, da se bori rame uz rame sa svim slobodnim i demokratskim partijama, grupama i elementima i na koncu da u njoj radnici budu gospodari, tj. bude izgrađena na principima proleterske demokratije.²⁴⁷

O motivu koji je pokrenuo PB da formira Jedinственu radničku partiju Vladimir Ćopić u svom obaveštenju od 28. oktobra 1935, *K pregovorima o frontu ujedinjenja u Jugoslaviji*, navodi da je socijaldemokratska konferencija u Celju jula donela zaključak da se formira Socijaldemokratska partija i da je time došlo do izražaja staro socijaldemokratsko velikosrpsko gledište u pogledu nacionalnog pitanja, kao i tendenca suprotstavljena proleterskom Jedinственоm frontu, kao i antifašističkom narodnom frontu, i dodaje: »Nasuprot, naša Partija je na osnovu zaključaka Predsedništva VII kongresa Kl preduzela inicijativu za formiranje Jedinственe radničke partije. U septembru je objavljena platforma utvrđena sa Predsedništvom Kongresa«. Dalje obaveštava da sada postoji u zemlji 12 legalnih inicijativnih komiteta za formiranje JRP. Istovremeno su organizovani veliki zborovi koji su savršeno

247

A CK KPJ, Kl 1935/369, Odluku o osnivanju Jedinственe radničke partije doneo je PB CK KPJ 12. VII 1935. u sastavu Milan Gorkić, Kamilo Horvatin, Adolf Muk, Ivan Gržetić, Blagoje Parović i Ivan Krndelj. Odluka je glasila da se uzme inicijativa za stvaranje Jedinственe radničke partije, da se povede agitacija za njeno stvaranje, sa motivacijom: »Pokušaju stvaranja socijalističke partije pod nazivom 'Socijalistički savez radnog naroda' suprotstaviti stvaranje JRP.« Organizujući JRP, komunisti će se i dalje boriti za stvaranje Fronta narodne slobode, čiji će sastavni deo biti ta Partija.

sprovedeni među antifašističkim pripadnicima. »Na taj način i organizovanjem i vođenjem mnogobrojnih štrajkova, koji su svuda — naročito u Hrvatskoj uspešno sprovedeni, naša Partija je inicijativu za stvaranje Radničke partije istrgnula iz ruku socijaldemokratskog vodstva« Čopič dalje zaključuje: »Time se objašnjava preokret u socijaldemokratskom vodstvu i njegova spremnost da sa nama vodi pregovore«. KPJ se nije ograničila samo na pregovore sa Topalovićem, već su npr. u Sloveniji uspešno vođeni pregovori sa socijaldemokratima i hrišćansko-socijalističkim vođama.²⁴⁸

Ovaj proces počinje i u Vojvodini, u istočnom delu već oko petomajskih izbora, a u zapadnom delu uglavnom u 1936. godini, kada se Partija posle hapšenja od 1935. počela naglo oporavljati. Kroz borbu za stvaranje Narodnog fronta i Jedinštvene radničke partije, Partija u Vojvodini postiže sporazum oko zajedničkog istupanja na opštinskim izborima 6. decembra 1936. godine sa socijalističkim prvacima, levim zemljoradnicima i Vojvodanskim pokretom.²⁴⁹ Borba za stvaranje Narodnog fronta u Vojvodini nije tekla ni lako ni brzo jer, kako je Milankov obavestio CK KPJ, na čelu vojvodanskog Narodnog fronta stoje i imaju odlučujuću reč kapitalistički i kulački elementi sa kojima je teško raditi.²⁵⁰

Do oktobra 1936. u Bačkoj su stvoreni inicijativni odbori Jedinštvene radničke partije u Subotici, Somboru i Novom

²⁴⁸A CK KPJ, KI 1935/544, 545, Sastanak potpisnika Proglasa za osnivanje JRP s predstavnicima Celjske konferencije (socijaldemokrati) 22. i 23. oktobra 1935. u Zagrebu. Posle izjave predstavnika Celjske konferencije da ni prilike ni ljudi nisu zreli za stvaranje akcionog i organizacionog jedinstva, CK je doneo odluku da u nedostatku drugih pozitivnih rešenja prihvati predlog predstavnika Celjske konferencije za osnivanje jednog paritetnog odbora, da izradi platformu.

²⁴⁹MSRV AO br. 16360. Vojvodanski pokret imao je za cilj autonomiju Vojvodine. »U budućem uređenju države Vojvodina mora imati isti položaj kao i ostale pokrajine u nedeljivoj Jugoslaviji. U Vojvodini je istinska demokratska narodna vladavina moguća samo u tom slučaju ako su svi Vojvodani ne samo kao građani već i kao pripadnici bilo kojeg naroda Vojvodine jednaki i ravnopravni«. Zahtevalo se preuređenje države na federalnoj osnovi. Vojvodanski pokret sačinjavali su: samostalni demokrati na čelu sa Dudom Boškovićem, zatim Spasa Blagojević i dr., jedna grupa Madara sa dr Ivanom Nadom na čelu, grupa Slovaka sa dr Janom Buljikom na čelu, grupa Nemaca sa dr Adamom Šlahterom na čelu.

²⁵⁰Narodni front u Vojvodini stvarao se od Jedinštvene radničke partije, levih zemljoradnika i Vojvodanskog pokreta.

Sadu. U Novom Sadu su borbom za stvaranje Narodnog fronta i JRP rukovodili Radivoj Ćirpanov i Ivan Radusin, a po uputstvima iz Beograda ili preko Milankova ili direktnim kontaktima sa Veselinom Maslešom, koji je bio na čelu borbe za stvaranje Narodnog fronta u Srbiji

Sporazum o zajedničkom istupu na opštinskim izborima 6. decembra sklopljen je 25. oktobra 1936. u Novom Sadu između predstavnika komunista i socijaldemokrata. Akcijom su rukovodili Lazar Milankov i Ištvan Kizur. Iz Petrovgrada je delegirao Nikola Bišofa i Jovana Fuksa, krojače, funkcionere sindikata, iz Velike Kikinde Dobrivoja Jovičina i iz Vršca Krstu Govedaricu. Iz Novog Sada učestvovali su Ivan Radusin i Radivoj Ćirpanov, iz Sombora Franja Kučera i Lazar Plavšić, iz Subotice Ištvan Kizur i Jakša Damjanov. Sastanak je održan u Radničkoj komori. Od strane socijaldemokrata bili su Đura Hadnađev. Antun Rozmajer i Petar Rajković iz Novog Sada. Ostali su bili iz drugih mesta. Pregovori su trajali tri dana, a održani su u Radničkoj komori. Po postignutom sporazumu izdat je zajednički apel i uputstva za zajednički nastup na opštinskim izborima, a apel je potpisao zajednički izborni odbor za opštinske izbore u Vojvodini. Među potpisnicima su Stevan Kizur, Jakša Damjanov, Radivoj Ćirpanov, Ivan Radusin, Lazar Plavšić i dr.

Iz izveštaja Lazara Milankova vidi se da je on istoga dana razgovarao sa Dušanom Boškovićem Dudom, »šefom vojvodanske firme«, kako kaže Milankov. Razgovarao je s njime o potrebi sporazuma, ali tada nije postigao konačan sporazum. Sastanak je između njih održan verovatno 29. oktobra, što se vidi iz apela upućenog pobornicima demokratije u vezi sa opštinskim izborima, koji su potpisali, pored ostalih, opet Jakša Damjanov, Ištvan Kizur, Ivan Radusin, za socijaldemokrate Đura Hadnađev i Petar Rajković, za Udruženu opoziciju dr Ivan Nađ, dr Duda Bošković, dr Milan Kostić, dr Rajko Đermanović, adv. dr Košta Hadži mladi, Milorad Sazdanić, dr Janko Bulik i još neki.²⁵¹

U svojoj izjavi Jakša Damjanov navodi da su posle sastanka sa socijaldemokratskim predstavnicima nakon 3—4 dana vodili pregovore sa građanskim partijama —, Vojvodanskim frontom na čelu sa Dudom Boškovićem, dr Ivanom Nadem, dr Kostom Hadži mladim, Miloradom Sazdanićem, dr Janom Bulikom i dr. Od strane KP pregovarali su Ištvan Kizur, Ivan Radusin i Jakša Damjanov, što znači da je zakazana konferencija između Lazara Milankova i Duda Boškovića i održana.

²⁵¹ *Grada*, tom I, dok. 358, 360, 362—363.

Međutim, uoči samih izbora krajem novembra došlo je do hapšenja. Režim Slojadinović—Korošec nemilosrdno se obračunavao sa komunistima u Srbiji, posebno u Beogradu, Sloveniji, Zagrebu i dr. Ali je KPJ u tom periodu već stvorila jak oslonac za svoje delovanje i, bez obzira na izvesno zaostajanje, kretala dalje. Hapšenje je počelo 16. novembra u Banatu i usled slabog držanja Lazara Milankova i drugih obuhvatilo preko 120 članova Partije. Oko 50 uhapšenika ubrzo je bilo pušteno, a 56 podvrgnuto je sistematskom saslušavanju ti procesu koji je trajao od 16. novembra 1936. do 2. juna 1937. Glavni pretres u Državnom sudu za zaštitu dižave u Beogradu počeo je 18. maja 1937. a završen je 2. juna iste godine; 4. juna je izrečena presuda 40-orici, a 16 je oslobođeno. Iz Novog Sada uhapšeni su Radivoj Čirpanov, Stevan Hladni, Ivan Radusin, Čedomir Živković, Stevan Dejanov, Milovan Adamov i Miodrag Grujić Bata, nastavnik gimnazije u Novom Sadu.⁵²

Među uhapšenima su bili i Ištvan Kizur, Josip Hegediš, Lazar Plavšić, Ivan Vijoglavlin i žarko Zrenjanin.

Krivični postupak je obustavljen protivu Stevana Dejanova i još nekoliko komunista iz Subotice i pušteni su na slobodu 25. februara 1937. Ivan Radusin osuđen je na 8 meseci strogog zatvora, Stevan Hladni na 1 godinu i 7 meseci, Radivoj Čirpanov na 1 godinu. Krivični postupak protiv Miodraga Grujića obustavljen je 27. aprila 1937, a osiobođeni su optužbe Žarko Zrenjanin i čedomir Živković.⁵³

²⁵² MSRV AO br. 6751—6752 iz procesa Lazara Milankova i dr. i KI 1936/239. Kazne uhapšenim saopštene su 4. VI 1937. Provala Vojvodanske partijske organizacije nije potekla iz Beograda, iako je u toku jula 1936. došlo u Beogradu do velike provale u kojoj je pao i sekretar Pokrajinskog komiteta Partije za Srbiju Trajko Stamenković, i hapšenja su se nastavljala i dalje. Iz dostavnice Uprave policije Novog Sada od 7. XII 1936. državnom tužiocu u Beogradu, vidi se da je u ruke policije dospelo originalni izveštaj Adolfa Muka Cvajga o Vojvodini. Muk je bio član PB CK KPJ i instruktor CK KPJ u Jugoslaviji. Ovaj izveštaj dospelo je u ruke policije na taj način što je u Beču u junu 1936. uhapšena jedna grupa partijskih funkcionera u jednom stanu gde su skoro svakodnevno navraćali ne vodeći računa o konspiraciji. Među njima su bili Ivo Marić, član PB, Karl Hudomal, u to vreme organizacioni sekretar CK, sa kojim je palo dosta važnog materijala, Srdan Priča, Dragutin Marušić, Boris Kidrič, sekretar CK Skoja od 1935. U stanu je uhapšen i Nikola Crvenčić, koji nije smeo da zna za stan.

²⁵³ MSRV AO br. 6751-2 iz procesa Lazara Milankova i dr. Ivan Radusin zadržan je po izrečenoj presudi 4. VI 1937. u pritvoru Uprave grada Beograda da izdrži ostatak dosuđene kazne, Radi-

Iako je partijska organizacija ovim hapšenjem ponovo razbijena a najveći broj članova Partije pohapšen, ona nije uništena. U Novom Sadu ostalo je članova Partije i simpatizera koji će u narednom periodu oporavljanja i ponovnog organizovanja Partije biti jezgra iz kojih će se razviti partijska organizacija Novog Sada.

Politički i kulturni život sve do obnove Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu krajem 1937. godine razvijaće omladina svih društvenih slojeva, posebno studentska, nošena talasom revolucionarnih ideja i masovnim revolucionarno-demokratskim pokretom koji se razbuktavao na Beogradskom i

Božidar Mašić, član KPJ i rukovodilac sindikata

Zagrebačkom univerzitetu. Kao rezultat tog revolucionarnog poleta nikao je i u Novom Sadu krajem septembra 1936. godine Omladinski kulturno-privredni pokret (OMPOK), u čijem stvaranju i radu su aktivno učestvovali Nikola Petrović, Radivoj Čirpanov, Viktor Rozencvajg, Radomir Radujkov, Sonja Marinković, Nemanja Novaković i dr.

voj Čirpanov je odveden na izdržavanje kazne u Sremsku Mitrovicu gde je ostao od 6. juna do 23. novembra 1938; Stevan Hladni takode je izdržao kaznu u Mitrovici od 6. juna 1937. do 24. maja 1938. a onda stražarno sproveden u Čurug, gde mu se tada nalazila žena Katica Hladni. Milovan Adamov takode' je izdržavao kaznu u kaznioni u Sremskoj Mitrovici, osuđen je na 1,5 godinu robije i 2 godine gubitka časnih prava.

Intelektualna omladina Novog Sada krajem i početkom 1934. godine pokušala je da okupi omladinu. Na inicijativu Radomira Raše Radujkova, Uglješe Moljca, Milana Džanića, Slavka Mišića i još nekih studenata tada je oformljen *Omladinac*. Zadatak *Omladinca* je bio odvajanje omladine iz nacionalističkih udruženja i njeno okupljanje na liniji borbe protiv šestojanuarske diktature,, protiv fašizma. Rad ove organizacije nije bio uspešan. *Omladinac* se raspao već u jesen iste godine, kada su studenti otišli iz Novog Sada u druge gradove na studije.

Sledeće 1935. godine novosadska studentska omladina, po uzoru na Maticu naprednih žena, osniva Maticu studentsku u okviru Matice srpske. Inicijativni sastanak za osnivanje Matice studentske održali su studenti Nikola Mandić, Jovan Zrnić, Aleksandar Ćirić, Nikola Dečanski, Slavko Mišić, Vasilije štrangarov, Nenad Jovanović, Slobodan i Bora Stefanović, Aleksandar Kanazir i Milorad Radujkov. Jedino Radujkov nije bio student. Septembra 1935. održana je osnivačka skupština. Učestvovalo je 70—80 delegata. Već pri usvajanju pravila došla je do izražaja heterogenost ovoga skupa pa i do sukoba, posebno po pitanju članstva u Matici studentskoj. Grupa nacionalističkih obojenih studenata bila je protiv učlanjavanja neslovena, naročito Jevreja, a i ustav Matice srpske imao je tu klauzulu. Protiv ovako reakcionarnog stava bili su Jovan Zrnić, Nikola Mandić i Slavko Mišić. Ovakav princip sužavao je borbenu bazu studentske omladine jer je veliki broj omladine ostajao po strani u borbi protiv fašizma i u borbi za bolje uslove života i rada intelektualne omladine. U rukovodstvo Matice ušli su predstavnici obe grupe na čelu sa predsednikom Slavkom Mišićem. On je kao samostalni demokrat bio kompromisna ličnost. Matica je osnovana na čisto profesionalnoj bazi, ali pod uticajem delovanja komunista ona je počela da okuplja i nestudentsku omladinu, pa ;c i to izazivalo sukobe sa nacionalistima.

Matica studentska bavila se uglavnom kulturno-prosvetnim radom. Priredivane su književne i muzičke večeri, davanje su priredbe, držana predavanja, igranke. Međutim, uticaj naprednih studenata u Matici sve je više jačao. Vodila se borba oko uprave, napredni studenti nastoje da se infiltriraju u *Glas Matice srpske*, proturaju naprednu literaturu u Maticinu biblioteku i uopšte nastoje da ovladaju Maticom studentskom. U toj borbi isticali su se Nikola Mandić, Sonja Marinković, Viktor Rozencvajg, Milan Džanić i Cojle Stojanović. Napredna

omladina je i pored sveg otpora nacionalistički nastrojenih studenata uspjela da tokom vremena postane centar okupljanja ne samo studentske već i radničke omladine. Ovom borbom napredni studenti i napredni intelektualci prodiru i u časopis Matice srpske, a i u građanske listove *Vojvodanin* i *Vojvodina*. U listu Matice saradivali su Viktor Rozencvajg pod pseudonimom Vitomir Jovanović, Milorad Radujkov, Miloje i Bogdan Ciplič, a i neki afirmisani napredni književnici. Matica je oživljavala naročito u vreme raspusta studenata kada se studenti vraćaju sa univerziteta iz Zagreba i Beograda. Napredni studenti imali su tada mogućnost za sastanke u Matici, za izmenjivanje iskustava u borbi, za razmatranje svih događaja koji su bili aktuelni na univerzitetima.

Kroz borbu u Matici između levo orijentisanih studenata i nacionalistički opredeljenih, diferencijacija među omladinom bivala je sve brža. Nacionalistički orijentisani studenti početkom 1936. osnivaju novosadsko udruženje Jugoslovenske studentske omladine. Na čelu su bili Gligorije — Zlatić Bugarski, Nenad Jovanović, kao sekretar, Bora i Slobodan Stefanović, Mita Stojanović Crvonić, Miša Stojanović i dr. Pokrenuli su list *Mladi Sever*. Bio je to neuspeo pokušaj organizovanja desničarske omladine.

Matica studentska bila je ipak uska forma za okupljanje sve novosadske omladine. Ona je živela i radila i posle osnivanja OMPOK-a, naročito uoči rata — od 1939. godine, kada je u njoj potpuno preovladala napredna studentska omladina. U tom periodu u radu Matice naročito su se isticali Bora Prodanović i Žarko Vidović. Sonja Marinković je tada rede dolazila u Maticu jer je već bila završila studije, ali se njen uticaj osećao među studentskom omladinom. Tu su bila aktivna dva brata Dronjak, Mika Pavlović i drugi napredni studenti.

Matica je radila kroz sekcije. Njene prostorije služile su ponekad i za ilegalne sastanke napredne omladine.²⁵¹

* *

U Vojvodini je krajem 1936. i u 1937. godini značajnu ulogu na masovnom okupljanju omladine odigrao Omladinski kulturno-privredni pokret (OMPOK), koji je osnovan 27. sep-

²³⁴ MSRV AO br. 15793, Sećanja Milorada Radujkova. *Mladi sever*, urednik Gligorije Bugarski Zlatić, Izlazio 1937—1939.

tembra 1936. godine a delovao više od godinu dana na okupljanju i aktiviranju omladine i putem te aktivnosti obuhvatio široke slojeve ne samo studentske već i zanatlijske, radničke i zemljoradničke omladine.

Sve do osnivanja OMPOK-a uticaj napredne vojvodanske omladine bio je neznatan na šire omladinske mase, iako je napredna omladina već u to vreme zadobila znatan uticaj u Studentskoj matici u Novom Sadu. Ali Studentska matica postala je preuska forma za okupljanje širokih omladinskih slojeva, te je napredna omladina, tražeći šire oblike za okupljanje i obuhvatanje celokupne omladine Vojvodine, dala inicijativu da se proslava sedamdesetogodišnjice Ujedinjene omladine srpske iskoristi za osnivanje te masovne organizacije. Celokupnu akciju Oko osnivanja organizacije i postavljanja ciljeva ove masovne omladinske organizacije usmeravao je inž. Nikola Petrović i bio veza između KPJ u Beogradu i napredne novosadske omladine. Mesnom novosadskom partijskom rukovodstvu, posebno Radioju Čirpanovu i Ivanu Radusinu, bila je jasna linija narodnofrontovskog okupljanja masa u borbi protiv fašizma i rata i sve do hapšenja novembra 1936. godine, pružali su podršku i pomoć naprednoj omladini orijentisuci njenu aktivnost na liniji KPJ. Otuda, u dilemi kako iskoristiti proslavu, da li da se ona pretvori u trenutne antifašističke demonstracije po ulicama Novog Sada, kako su neki omladinci predlagali, ili da bude početak itrajnije akcije, preovlađuje stav Partije da se proslava iskoristi za stvaranje jedne trajnije forme masovnog delovanja među omladinom cele Vojvodine, da u proslavi napredni studenti uzmu inicijativu u svoje ruke i da proslava nosi antifašistički karakter, kao i da se odmah posle proslave pristupi organizovanju omladinskog pokreta i da se pokrene list kao organ pokreta. Tako je napredna omladina izborila da se ovaj masovni skup omladine iskoristi kao početak stvaranja tog novog oblika borbe protiv nadirućeg fašizma i priprema za novi svetski rat.

U inicijativnom odboru za pripremu proslave bili su: Viktor Rozenčvajg, Žarko Matijašević, Nikola Mandić, Nemanja Novaković, Radomir Radujkov, Dragoljub Gvozdenac, Milan Džanić, Uglješa Moljac i braća Novotni. Za akademiju su pripremljena dva referata: jedan o istorijskim vezama savremene omladine sa omladinskim pokretom sedamdesetih godina devetnaestog veka *Istorijske veze današnje omladine sa omladinskim pokretom*. Održao ga je Radomir Radujkov, a radili su ga zajednički, uz pomoć Nikole Petrovića, Radomir Radujkov, Viktor Rozenčvajg i Žarko Matijašević. Drugi referat, *Današnja omladina*, održao je Nemanja Novaković.

Proslava je počela 12. septembra 1936. godine komemoracijom na grobu Svetozara Miletića. Govorio je Živan Milisavac i ukazao na Miletićeve borbu za oslobođenje srpskog naroda pod demokratskim parolama jednakosti, bratstva i slobode, podvukavši slobodarsko nasleđe koje je Miletić ostavio budućim naraštajima. Istoga dana poslepodne održan je pomen na grobu Jovana Jovanovića Zmaja u Sremskoj Kamenici, gde je govorio Boško Petrović.

Štrajk stolarskih radnika u Novom Sadu 1936

Glavni deo proslave održan je 13. septembra u hotelu »Sloboda«, u prisustvu oko 800 delegata iz cele Vojvodine. Bili su tu studenti, daci raznih škola, seoska omladina, zanatlijska i radnička omladina. Najviše učesnika bilo je iz najrevolucionarnijih mesta Banata — Kikinde, Melenaca, Kumana, Taraša. Zastupljene su bile i nacionalne manjine — Mađari i Slovaci, a bilo je i nekoliko Nemaca demokrata. Među gostima su se nalazili iz opozicionih partija i dr Košta Hadži, dr Aleksandar žiža i dr.

Posle pozdrava omladinaca pročitao je Boško Petrović predavanje Vase Stajića *Omladinski pokret u Vojvodini*. Zatim je Vladimir Kolarov recitovao *Staru pesmu i Narod Zmaj Jove Jovanovića*. Referate su pročitali Radomir Radujkov i Nemanja Novaković. Na kraju akademije pročitana je rezolucija koju je uglavnom sastavio Nikola Petrović uz saradnju Nikole Mandića i Živana Milisavca, a o njenom konačnom ob-

liku dali su mišljenje Radivoj Ćirpanov i Stevan Dejanov. Rezolucija je uglavnom izražavala osnovne principe borba napredne omladine — protiv rata i fašizma, za mir i slobodu, i pozivala na borbu za ove principe vojvodansku omladinu bez obzira na njenu nacionalnu i versku pripadnost i socijalne razlike.

Na inicijativu novosadske grupe omladinaca Nikole Mandića, Žarka Matijaševića i Dušana Ibročića održan je istog dana poslepodne ilegalan sastanak predstavnika omladine iz cele Vojvodine u vinogradu Uglješe Moljca u Sremskoj Kamenici. Prisutno je bilo 20—30 omladinaca. Sastanku su prisustvovali Nemanja Novaković, Viktor Rozencvajg, Radivoj Radujkov, Nikola Mandić, Žarko Matijašević, Sava Vlalukin, živan Milisavac, Boško Petrović, Dušan Ibročić, Nikola Jakovljević, Uglješa Moljac, Nikola Savić, Spasa Blagojević, Radivoj Ćirpanov, Ivan Radusin, Steva Dejanov, Sonja Marinković, Branko Bajić, i dr. Napredni omladinci došli su na sastanak sa već utvrđenim stavom o karakteru organizacije. Radilo se o tome da li se vezati organizaciono za opozicioni politički blok ili da organizacija bude samostalna. Stav KPJ bio je da se pokret ne vezuje, ne bude privesak nikakve stranke ili organizacije, nego da bude takav da privuče omladinu na širokom frontu, sem fašističke omladine. Da organizacija bude jedna politička snaga koja će delovati napredno i progresivno, da to bude rezervoar snaga koje se bore za političke slobode i ekonomsko poboljšanje života omladine. Grupa omladinaca Vojvodanskog fronta, u čije ime je govorio Spasa Blagojević, zahtevala je da se buduća omladinska organizacija veže uz Vojvodanski pokret. Većina prisutnih — napredna omladina — bila je protiv, jer nije bila za vezivanje omladine za politički pokret kome su na čelu stajali krupni posednici — Duda Bošković, Aleksandar Moć i dr.

Na sastanku je izabran akcioni odbor za sastavljanje pravila i pripremu osnivačke skupštine. U odbor su izabrani Nikola Savić, Milan Džanić, Nemanja Novaković, Nikola Mandić i Vasa Tokin.

Osnivačka skupština održana je 27. septembra 1936. u maloj sali kafane »Lipa«. Skupštinu je otvorio Živan Milisavac, a bilo je prisutno dvadesetak omladinaca iz Novog Sada. Pravila su uz neznatne izmene primljena jednoglasno. Organizacija je nazvana »Omladinski kulturno-privredni pokret«, jer je pored kulturnog imala i privredni program. Na skupštini je izabran akcioni odbor od nekompromitovanih studenata: Milivoj Miroslavljev, Vasa Tokin, Stojan Stakić, Jovan Samardžija i Živan Milisavac, koji je imao zadatak da izvrši sve potreb-

ne radove oko odobrenja pravila i pripremi prvu redovnu skupštinu.

Glavna skupština održana je 3. januara 1937. godine u Novom Sadu u svečanoj dvorani Matice srpske. Skupštini je predsedavao Živan Milisavac. Bilo je prisutno oko 200 omladinskih delegata iz cele Vojvodine, kao i predstavnik Saveza kulturnih društava u Novom Sadu Svetislav Marić, predstavnik Matice srpske dr Nikola Milutinović i predstavnik studentske omladine iz Beograda Milovan Matić.

O socijalno-ekonomskom položaju omladine govorio je Sava Vlalukin, a o kulturno-prosvetnom Nemanja Novaković. Plan rada pročitao je Boško Petrović. Plam je predviđao delatnost omladine na kulturno-prosvetnom i privrednom polju.

Na skupštini su izabrani i glavni, izvršni i nadzorni odbor. U glavni odbor su izabrani inž. Nikola Petrović, Milan Ivanović, advokat, Livija Lilika Bern, privatni činovnik, i iz svakog većeg mesta Vojvodine po jedan delegat. U izvršni odbor su ušli Sava Vlalukin, advokatski pripravnik, kao predsednik, Nemanja Novaković, apsolvent agronomije, kao sekretar, Milorad Milić, student medicine, kao blagajnik, Tovan Joca Hajzler, krojački radnik, kao potpredsednik, i Laza Tešanov, zidar, kao član odbora. U nadzorni odbor ušli su Žarko Matijašević, pravnik, Nikola Mandić, student rudarstva, Branko Ivančević, radnik, Stevan Radić, student prava, i Sofija Tankosić, učiteljica.

Prva mesna organizacija OMPOK-a osnovana je u Novom Sadu 17. januara 1937. godine. Za predsednika je izabran Jovan Samardžija, student prava, za potpredsednika Milan Nedić, krojački radnik, za sekretara Milan Džanić, student agronomije, za blagajnika Stevan Nemeshajmer, trgovački pomoćnik. Mesni odbor je odmah osnovao svoju biblioteku i čitaonicu i razvio živu društvenu delatnost.

Veliki uspeh u osnivanju mesnih odbora postignut je u Banatu, gde su napredni omladinci ispoljili veliku aktivnost. U Bačkoj su sporije osnivani mesni odbori, a najmanji uspeh postignut je u Sremu, gde su se napredni omladinci direktno uključivali u politički rad.

Mesni odbor među vojvodanskom studentskom omladinom u Beogradu osnovan je 7. jula 1937. godine. Ovaj odbor imao je zadatak da osposobi studente za osnivanje organizacija u mestima u kojima provode svoj školski raspust i praznike. U upravu su izabrani studenti iz raznih mesta. Iz Novog Sada je izabran žarko Matijašević, kao potpredsednik Beogradski mesni odbor je bio od ogromne pomoći izvršnom i glavnom odboru.

Druga godišnja skupština održana je 12. septembra 1937. godine. Prisutno je bilo oko 200 delegata iz raznih mesta Vojvodine. Referat o položaju omladine i organizacionom stanju pokreta održao je Živan Milisavac, vršilac dužnosti sekretara. Omladinski pokret je za nepunih devet meseci rada osnovao 24 mesne organizacije sa preko 2.000 članova. U tom periodu odštampano je 28.000 primeraka *Naše knjižice*, a *Naš život* rasturen u preko 25.000 primeraka. Donet je novi program rada, koji je po sugestijama Nikole Petrovića bio realniji od predašnjeg. U 1937. godini, po izlasku iz zatvora, već se u Novom Sadu nalazio i Pavle Pap, koji je aktivno učestvovao u pripremama druge godišnje skupštine i davao korisne sugestije u pogledu daljeg rada organizacije. Od tada je on, umesto Nikole Petrovića, održavao vezu između organizacije i KPJ. Pavle Pap je i sastavio novi plan rada, a na skupštini ga je pročitao Branko Ivančević. U plan su ušle i primedbe pojedinih diskutanata sa terena, te je on bio i zbir stečenog iskustva.

U novi izvršni odbor izabrani su Sava Vlalukin, predsednik, Milorad Milić, blagajnik, Cvetko Jovanović, student prava, sekretar, Branko Ivančević, radnik, potpredsednik, a za člana odbora Dušan Danilović, radnik. U glavni odbor ušli su Vera Gucunja, student iz Sombora, Milenko Aćimović, zemljoradnik iz Martinaca, Vladimir Kolarov, student iz Petrovgrada, Ivan Popović, zemljoradnik iz Morovića, Toma Granfil, advokatski pripravnik iz Velike Kikinde, Steva Mićasević, zemljoradnik iz Iriga, ing Nikola Petrović iz Beograda, Obrad Brarukov, student iz Vršca. U nadzorni odbor: Ljudevit Lendvaji, krojač iz Subotice, Stanoje Županski, student iz Petrovgrada, Zdravko Grulović student iz Beške, Emil Kevrešan, zemljoradnik iz Melenaca i Jovan Panić, student iz Sombora.

Ubrzo posle skupštine OMPOK je zabranjen. Nije bilo direktnog povoda za zabranu, ali njegov izrazito antifašistički karakter, antiratni karakter, smetao je vlastima, sve više profašistički nastrojenim. Policija ga je smatrala prokomunističkim, iako mu vezu sa Partijom nije mogla da otkrije. Uostalom, mesni komitet za Novi Sad posle novembarskog hapšenja 1936. i nije postojao. Međutim, Nikola Petrović se u pokretu javno afirmisao, a dolaskom Pavla Papa i Branka Bajića u Novi Sad počela je življa politička aktivnost među omladinom. Pojačani politički rad među omladinom policija je koristila da uguši organizaciju. Kraljevska banska uprava Dunavske banovine u Novom Sadu je 28. oktobra 1937. donela odluku o raspuštanju Omladinskog kulturno-privrednog pokreta sa sedištem u Novom Sadu sa obrazloženjem da ne radi u

smislu svojih pravila, već među svojim članovima širi ideje koje su protivne društvenom pokretu. Ministarstvo unutrašnjih poslova odbilo je 18. decembra 1937. godine žalbu OMPOK-a protiv rešenja Kraljevske banske uprave kojim je pokret raspušten.²⁵⁵

Omladinski kulturno-privredni pokret pokrenuo je izdavanje mesečnog lista, koji je imao da prati rad i razvoj pokreta na teritoriji Vojvodine. List je nakon dužih diskusija dobio ime *Naš život*. Naslovnu stranu lista izradio je Vladimir Kolarov, no pošto rad nije mnogo uspeo, novu naslovnu stranu izradio je Vojislav Midić. Nova naslovna strana počela je sa trećim brojem i ostala sve do zabrane lista. Prvi broj izašao je 20. novembra 1936. godine, kao list vojvodanske omladine. Za urednika lista izabran je Živan Milisavac, za administratora Dušan Ibročić. Prva tri broja imala su pretežno politički karakter, od četvrtog broja list se više obraća životu omladine, problemima sela, sportu itd. List je imao i književnu stranu. Tu su se javljali već poznati napredni književnici Jovan Popović, Čedomir Minderović, Tanasije Mladenović, Miloje Ciplić, Bogdan Ciplić, Viktor Rozencvajg kao Viktor Jovanović, kao i neki već poznati građanski pisci. Urednik književne strane bio je Živan Milisavac.

Od sredine 1937. g. saradnici su i stariji kulturni radnici, kao Vasa Stajić, Arpad Lebl kao Žarko Plamenac, Sava Seletić. Od marta 1938. godine broj saradnika se povećao kada je Branko Bajić potpuno preuzeo uredništvo (od proleća 1937. godine već je bio član redakcije, kada je, posle završenih studija, došao u Novi Sad). U listu je saradivao i veliki broj omladinaca, a javljali su se povremeno i Svetozar Marković i Nikola Petrović. Do promene redakcije lista došlo je aprila 1938. U redakciju su ušli Branko Bajić, Nikola Savić, Jovan Samardžija, Sava Vlalukin, Vlada Popović, Fedor Kiselički i Nikola Petrović. Petrović je bio član redakcije od pokretanja lista. Zatim članovi sa terena: Vladimir Kolarov, Stevica Jovanović, Dušan Ilić, Jovan Popović i dr. Postojali su i odbori za štampu u okviru svih mesnih organizacija. U novosadski odbor su ušli: Dušan Ibročić, Steva Tokin, Stevan Radić, Jovan Nvota i Nikola Milić.

List je izlazio do 1. oktobra 1938. godine. Izišla su 23. broja. Posle dve godine izlaženja list je zabranjen. Do zabrane rasturen je u 35.000 primeraka.

²⁵⁵ Živan Milisavac, *Omladinsko kulturno-privredni po-
'ZzL .ČZZ'1938'* U knj. *Album Vojvodina u borbi*; MSRV AO br.
18563, 15793, 8205, 13025 (sećanja učesnika).

Odmah posle zabrane lista održano je u Novom Sadu dvodnevno savetovanje da se ispitaju mogućnosti pokretanja lista. Prisutni su bili Nikola Petrović, Fedor Kiselički, Sava Vlalukin, Nikola Savić, Žarko Matijašević, Vlada Popović, Branko Bajić, Jovan Popović, Nikola Škundrić, Sima Gvozdenov i Živan Milisavac. Odlučeno je da se ispitaju mogućnosti za pokretanje lista u Subotici. Tako se uskoro u Subotici pojavila *Naša mladost* kao organski nastavak *Našeg života*. Izašla su samo dva broja. *Naša mladost* je uređivana u Novom Sadu a štampana u Subotici. Formalni urednik je bio Sava Gavrić, a administrator Branko Marković.

Paralelno sa *Našim životom* izlazila je i *Naša knjižica*, popularno izdanje za prosvetčivanje sela. Omladinski pokret bio je samo formalno izdavač. Knjižica se štampala u Novom Sadu, a uređivali su je Čeda Minderović i Keta Minderović.

I materijalna strana se rešavala u Beogradu. Odgovorni urednik je bio Sava Vlalukin (samo formalni odgovorni urednik). Počela je izlaziti 1. februara 1937. godine. Za godinu dana, koliko je izlazila, donela je niz članaka o kulturnim pitanjima, ekonomskim problemima, o istorijskim zbivanjima. U njoj su saradivali i seljaci. Svojom tematikom stekla je veliku popularnost ne samo kod seljaka i seljačke omladine u Vojvodini i Srbiji, nego dobrim delom i u Bosni i Hercegovini pa i u drugim krajevima Jugoslavije.

Početkom 1938. godine vlasti su zabranile drugi i treći broj *Naše knjižice* sa motivacijom da svojom sadržinom izaziva mržnju prema državi kao čuvaru društvenog poretka. Četvrti broj nije ni pripreman, jer je bilo sigurno da će ga policija zabraniti. Time je prestala da izlazi.²⁵⁶

Rad među ženama od 1934. do 1938.

U godinama otvorene šetojanuarske diktature rad među ženama je opao. Partijske i omladinske organizacije najslabije su radile među ženama U periodu do 1935. žene u Partiji jedva su iznosile 1%, tako isto u omladinskim i sindikalnim organizacijama. Pitanje rada među ženama pred novim partijskim rukovodstvom postavljalo se u svoj svojoj ošttrini s obzirom na ekonomsko-političku situaciju — na najgrublje izrabljivanje, posebno ženske radne snage, na njenu zaostalost, konzervatizam, itd., na fašizaciju zemlje i pripreme no-

²⁵⁶ Isto.

vog svetskog rata, koji je najviše tangirao ženu kao majku, sestru, biće koje će zamenjivati mušku radnu snagu u budućem ratu i proizvoditi za kapitalističku pljačku i porobljavanje. Partijsko rukovodstvo se u 1934. počelo intenzivno baviti ovim pitanjem i tražiti forme koje bi omogućile brzo organizovanje i aktiviranje žena u selu i u gradu. Radne žene činile su trećinu čitave radničke klase u Jugoslaviji, Prema nepotpunim podacima, broj radnica iznosio je u Jugoslaviji preko 450.000. U ovaj broj su uračunate i nezaposlene žene u gradovima, kojih je po zvaničnoj statistici bilo preko 56.000. To je bila pretežno mlada radna snaga. Prema podacima Socijalnog arhiva, od ukupnog broja osiguranih radnica bilo je zaposlenih od 13 — 22 godine 38.5%, a od 23 — 32 godine 36.4%. Ovo je bio samo deo radnih žena, bez domaćica u gradu i na selu i uopšte žena zaposlenih u raznim zanimanjima.²⁵⁷

Ovaj broj je sam po sebi ukazivao na značaj žena u borbi radničke klase, tim pre što su kapitalisti u eri privredne krize najveći deo tereta krize prebacivali na leđa radničke klase. Jedan od načina kojima su se služili pri tome je i taj da su u prvom redu i u najvećoj meri otpuštali mušku radnu snagu, zadržavajući i upošljavajući gde god su mogli žene i decu, posebno u nekim granama industrije.

Da bi ubrzao proces rada među ženama, CK KPT je stvarao pomoćne aparate pri partijskim forumima odozgo do dole. Direktiva je bila da se formiraju ženske komisije i postave odgovorni drugovi i drugarice u forumima koji bi rukovodili ovim radom i usmeravali ga. Međutim, za stvaranje širokog ženskog pokreta u borbi protiv diktature, u borbi za demolitiju, protiv rata i fašizma i u borbi za povezivanje žena u opštenarodni pokret, KP nije stvorila jedinstvene antifašističke ženske organizacije u jugoslovenskim razmerama. Forme za okupljanje i aktiviranje žena bile su raznovrsne — ženske sekcije u klasnim sindikatima za žene radnice u gradu i na selu, sekcije činovnica i privatnih nameštenica Saveza privatnih nameštenika, razna udruženja domaćica, razna kulturno-prosvetna i humana ženska udruženja, udruženja studentkinja, udruženje učenica srednjih škola itd. Nisu osnivana samo nova udruženja, već su napredne žene ulazile u postojeća razna ženska udruženja gde su pretežan ulicaj imale žene iz viših krugova, ali se u njima ipak nalazio i priličan broj radnih žena i de vojaka. Da bi sve ove

²⁵⁷ Mariborski, *Značaj i položaj radnih žena*, Zbirka biblioteke kaznenog zavoda Sremska Mitrovica.

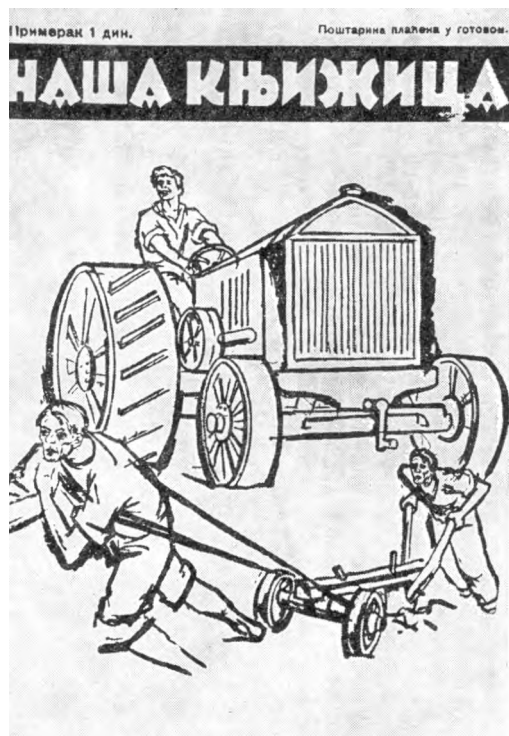
organizacije vodile zajedničku borbu, bilo je nužno da se sva ova udruženja obuhvate u jednom opšteženskom pokretu, a ne tako da se stope, već da postanu, u stvari, razne sekcije jedne opšte ženske organizacije. Kao najpogodnija forma centralizacije ženskog pokreta osnovana je Alijansa ženskih pokreta u Kraljevini Jugoslaviji.²⁵⁸

Najviše uspeha u novoosnovanom feminističkom ženskom pokretu u Zagrebu, januara 1934. imale su napredne intelektualke Zagreba, i kroz borbu sa ženama građankama na koncu uspele da osnuju studentsku sekciju unutar pokreta, a kasnije da ovu sekciju pretvore u žensku omladinsku sekciju. Svoje iskustvo su prenosile i u druge gradove gde je već bio osnovan ženski pokret, ili ga je trebalo osnovati.²⁵⁹

Pre osnivanja ženskog pokreta u Novom Sadu 1936. godine, kao kulturno-prosvetna ustanova za prosvetčivanje žena u Novom Sadu je postojala Matica naprednih žena, osnovana 8. februara 1919. godine. Prva skupština održana je 13. februara iste godine. Radila je prvobitno pod nazivom »Kolo naprednog ženskinja« sve do 1922, kada je postala sekcija Matice srpske u Novom Sadu. Tada je i svoje ime promenila u Maticu naprednih žena. Matica je imala prosvetiteljski karakter — podizati ženu do kulturnog bića, da bi kao kulturna žena i majka bila korisna državi i društvu, naročito da bi bila dobar vaspitač svoje dece«. Iz predavanja koja su žene držale razvio se Narodni univerzitet sa najraznovrsnijim predavanjima iz svih grana nauke — higijene, pedagogije, književnosti, sociologije, medicine itd. Predavanja su bila na visoko intelektualnom nivou, predavači doktori nauka, doktori medicine, profesori srednjih škola, profesori univerziteta i drugi, ali među njima nije bilo naprednih elemenata. Međutim, u godinama 1929—1930. zabeleženo je da je Gustav Krklec, književnik iz Beograda, držao predavanje o Sergeju Jesenjinu, pesniku nove Rusije, u 1931; Milena Petrović, profesor u Beogradu, predsednik Lige žena za mir i slobodu, o ženi i svetskom miru, u 1935—1936. Sergej Dimitrijević o ratu u Abisiniji. Žene su odlazile i na sela i držale predavanja i poučavale seoske žene. Inicijatori osnivanja Kola naprednog ženskinja bili su profesor gimnazije Tihomir Ostojić i njegova žena Jelena. Od 1930. godine sekretar Matice je Dafina Neofitović, predsednica Vida Fruncuz-Uvalić, članovi su bili Dara Mogin, Katarina Lengold, prva žena advokat u No-

258 ACK KPJ, K1 1934/109 i Mariborski.

259 Isto, K1 1935/323.

Faksimil naslovnih strana »Nashe knjizice« i »Našeg života«

vom Sadu i dr. Mnoge od žena intelektualki koje su radile u Matici, radile su u ženskom pokretu po njegovom osnivanju.

U Novom Sadu je ženski pokret osnovan nešto kasnije nego u drugim gradovima Jugoslavije. Prema direktivama iz Zagreba, gde su napredne žene imale više iskustva u radu, kako je napred navedeno, osnovan je Inicijativni odbor i u Novom Sadu. U leto 1936. godine došla je iz Zagreba Magda Terek, student filozofije, inače član ženskog pokreta u Zagrebu (koristila je letnje ferije da ih provede kod majke) sa zadatkom da se u Novom Sadu osnuje ženski pokret. Uz pomoć drugova i drugarica, ona je okupila petnaestak drugarica, među kojima su bile Sonja Marinković, Katica Hladni, radnica, Sofija Tankosić, učiteljica, Ankica Sekulić, Beška šipoš, Ruža Čirpanov, Stoja Živković, Štefica Đurić, i još neke napredne žene. Bilo je to u avgustu, i na tom sastanku osnovan je Inicijativni odbor. Posle izvršenih priprema Inicijativni odbor pozvao je žene Novog Sada na jedan široki sastanak u Matici srpskoj, i na skupu od oko 200 žena Magda Terek je objasnila potrebu osnivanja ženskog pokreta, njegov rad i zadatke.

Osnivački sastanak zakazan je za konac novembra iste godine. Izvršene su bile sve pripreme. Referat je trebalo da održi Katica Hladni, ali kako je došlo do hapšenja u Novom Sadu i u celoj Vojvodini, Katica Hladni nije mogla da održi već pripremljeni referat jer je i njen muž Stevan Hladni bio među uhapšenima i mogla je na taj način da kompromituje celu akciju oko formiranja pokreta. Osnivačka skupština održana je u prisustvu velikog broja žena raznih profesija u zgradi Matice srpske (stara zgrada, porušena). Skupštini je prisustvovala kao delegat Alojzija Štebi, aktivistkinja ženskog pokreta iz Beograda, koja je govorila o značaju pokreta u momentu kada fašizam ugrožava svet. Prisustvovala su i Sonja Marinković i sve napredne žene Novog Sada, ali i veliki broj građanki intelektualki — Katarina Marinković-Lengoid, Desa Kostić-Lanji, Nataša Jovanović, dr Nada Micić-Pakvor, izrazite feministkinje i protivnice ma kakve druge borbe sem borbe za pravo glasa žena i žensku ravnopravnost. Prisustvovala su i intelektualke Jovanlca Kostić, Dragica Jerković, Kosana Vuksan, Drena Marjanović i druge. Ova i druga pitanja su već od početka potresala pokret i na njima je dolazilo do sukoba između naprednih žena i većeg broja žena čisto feministički orijentisanih.

U upravu su ušle Katarina Marinković-Lengoid, Desa Kostić i još neke, a od naprednih žena Sofija Tankosić.

Unutar pokreta napredne žene uspele su da formiraju omladinsku sekciju za rad među ženskom omladinom, koja je okupila i veliki broj radnica omladinki. Sekciju je vodila Sonja Marinković i bila duša celokupne te aktivnosti. Omladinke su vaspitavane ne samo kroz rad u sekciji, predavanja i drugo, već su napredne žene organizovale i sastanke sa omladinkama i održavale predavanja i lamo gde su te omladinke radile.

Na sastancima društva razvijala se živa diskusija i dolazilo do oštih sukoba između naprednih i feministički orijentisanih žena. Među feministkinjama su se naročito isticala Nataša Jovanović, zubarka, Desa Kostić, profesor, Katarina Lengold, advokat, i dr. Nada Micić. Među naprednim ženama najviše su istupale Sonja Marinković i Mileša Mila Brkić. Bilo je i otvoreno neprijateljskih stavova kod pojedinih žena. Ove diskusije i predavanja vršila su polarizaciju među ženama, i orijentisale sve veći broj omladine naprednim idejama.

Sekretar ženskog pokreta bila je jedno vreme Sonja Marinković, zatim Mila Brkić.

I na prvoj godišnjoj skupštini, održanoj u Sokolskom domu pred punom učesnica negde 1938. godine, došlo je do sukoba naprednih i čisto feministički orijentisanih žena. Iz Beograda su na skupštinu došle Keta Minderović i Beška Bembas, aktivistkinje Beograda u ženskom pokretu. Bile su Sonja Marinković, Mila Brkić, Katica Hladni, Ruža Ćirpanov, Sa veta Dejanov, Jelica Đerić i mnoge druge napredne omladinke. Među građankama su bile Katarina Lengold, Desanka Kostić, Nada Micić-Pakvor i dr. Već od 1938. godine KP.T ne forsira rad ženske omladine kroz ženski pokret, već su pronalazene nove forme legalnog rada u borbi protiv fašizma i rata^{*611}

Nova kriza u vrhovima KPJ

Dolasku na čelo KPJ Josipa Broza Tita prethodila je duboka kriza u centralnom rukovodstvu KPJ, koja je potrajala skoro dve godine i dosegla vrhunac pred i na samom plenumu CK KPJ aprila 1936. i onemogućila, u teškoj situaciji mnogobrojnih hapšenja u zemlji, brzo i efikasno pružanje pomoći partijskim organizacijama i kadrovima koji su izbegli hapšenje i ostali da deluju u zemlji. Prvi put je ta

²⁴⁰Izjave Katice Hladni i Kosare Vuksan (kod autora).

kriza otvoreno izbila pri izboru kandidata za rukovodeće organe Kl na sednici delegacija KPJ na VII kongresu Kominterne 14. avgusta 1935. godine, kada delegacija KPJ u Izvršni komitet Kl bira Josipa Broza Tita umesto Milana Gorkića, kao što je Kominternu predvidela^{2,11}

Hapšenja u zemlji od kraja 1935 i u čitavoj 1936, počevši od hapšenja dela Zemaljskog biroa u Zagrebu na čelu sa Đorđem Mitrovićem novembra 1935, i niza hapšenja u Zagrebu, Sloveniji, Srbiji, Bosni, Vojvodini, stvaraju čitav poremećaj i u zemlji i u centralnom rukovodstvu i pogoršavaju ionako tešku situaciju. Usled ovih hapšenja na okupu u Beču, pored PB CK KPJ, našla se velika grupa rukovodilaca, koja je otežavala ne samo političku već i finansijsku situaciju, koja i inače nikada nije bila povoljna u Partiji. Izbegavši hapšenja u zemlji, ti kadrovi nisu mogli ni gore ni dole, u zemlju, i to je bio očajan ćorsokak kako je Gorkić obaveštavao predstavnika u Kl Ivana Gržetića, tražeći hitnu intervenciju radi olakšavanja ovako nenormalnog stanja u kome ni centralno rukovodstvo nije moglo normalno da deluje prema svojim odlukama, tako da ni odluke PB od februara 1936. nisu mogle biti realizovane na vreme. Uz takvo stanje svom silinom izbijaju i grupaške borbe u rukovodstvu CK u pripremama za aprilski plenum 1936. i na samom plenumu, otkrivaju ne samo da postoje grupaške borbe u rukovodstvu, nego i čitav niz pogrešnih stavova. I kako je plenum održan bez obaveštenja i dozvole Kl, a plenumska rezolucija bila površna i pogrešna u mnogim ocenama i stavovima, Kl sredinom jula iste godine poziva Gorkića u Moskvu, poništava odluke plenuma i proglašava ga nevažećim, smenjuje rukovodstvo i naznačuje novo, sem Gorkića koji postaje generalni sekretar KPJ. Rešeno je da deo PB bude u zemlji, koji će neposredno rukovoditi Partijom, a deo sa političkim sekretarom Gorkićem u Parizu. Novi organizacioni sekretar Josip Broz stigao je iz Moskve u Beč u drugoj polovini oktobra a Gorkić početkom decembra 1936. ²⁶² Posle održane sednice PB CK

²⁴¹ Kl je poništila ovaj izbor.

²⁶² Rodoljub Čolaković, *Kazivanje jednog pokoljenja*, knj. II, ARP Kl 1936/147, Kl 1936/56, Kl 1936/50. Novoimenovani PB CK KPJ Milan Gorkić, generalni sekretar, Josip Broz, organizacioni sekretar, Sreten Žujović, Rodoljub Čolaković. Isključeni su iz PB Vladimir Čopić Vinter, Stjepan Cvijić Andrej, Karl Hudomal Oskar, Ivo Marie Željazar.

u Beču početkom decembra iste godine²⁶³ Broz odlazi u zemlju na rad sa teškim zadatkom da do najviše moguće mere sredi stanje u zemlji, nastalo i neodgovornim držanjem rukovodstva CK i sistematskim hapšenjem i provalama. I od prvog svog dolaska u zemlju sve do odlaska Gorkića na poziv KI u Moskvu krajem jula 1937. godine, pretežno biva na radu u zemlji.

Novi PB CK bio je jedinstven, pokretan i vrlo aktivan. Međutim, ni intervencija KI ni novo rukovodstvo nisu uspeli da ozdrave zatrovane odnose među bivšim rukovodećim kadrovima, koji su uglavnom krivicu za sve nesporazume, greške, propuste i pogrešne ocene pripisivali Gorkiću. U julu 1937. godine Gorkić je iznenada pozvan u Moskvu, gde je raskrinkan kao »neprijatelj« i likvidiran.

Dolaskom u zemlju Josipa Broza situacija se počinje dosta brzo sređivati. U proleće 1936. godine u zemlju se vraća i Edvard Kardelj, i on i Josip Broz uspevaju da srede stanje u Sloveniji i održe kongres KP Slovenije, čime je konačno formiran CK KPJ za Sloveniju. Zadaci koje PB postavlja za rad u zemlji, pitanje organizacije slanja dobrovoljaca u Španiju, obnove SKOJ-a, obnove i učvršćenja partijskih rukovodstava i organizacija, formiranje CK KPJ za Sloveniju i CK KPJ za Hrvatsku, daljeg razvitka JRP i Narodnog fronta itd., više ili manje uspešno se izvršavaju.

Zbrku koja je nastala na sprovođenju direktiva CK KPJ o reorganizaciji SKOJ-a, da se rad SKOJ-a u najvećoj mogućoj meri legalizuje da deluje preko legalnih omladinskih organizacija i da ide što više u širinu, pogoršalo je hapšenje sekretara CK SKOJ-a Borisa Kidriča juna 1936. u Beču, koji je u zatvoru ostao punih godinu dana. Pre Kidriča, hapšenje članova CK SKOJ-a Pavla Dursanovića i Ivana Soboleka, i početkom novembra 1936. Stefana Mitrovića, pogoršalo je ionako tešku situaciju u SKOJ-u i dovelo do raspada centralnog

²⁶³ Isto, A CK KPJ KI 1937/44. Na sednici prisutni Gorkić, Broz, Muk. Gorkić je govorio o glavnim zadacima Partije u ovom trenutku — jačanje i učvršćivanje partijskih organizacija u zemlji, formiranje pokrajinskih rukovodstava, svestrana aktivnost partije u sindikatima, JRP-u, omladinskom pokretu. Najveća pomoć Partije republikanskoj Španiji itd. Od konkretnih zaključaka — da Broz odmah ide u zemlju, u prvom redu radi organizacije slanja dobrovoljaca u Španiju, i osposobljavanje Partijskih foruma i organizacija za izvršavanje postavljenih zadataka, a pri drugom odlasku da se pozabavi omladinskim pitanjem. Drugi dolazak je bio aprila 1937.

skojevskog rukovodstva.²⁶⁴ CK SKOJ-a prestaje da postoji kao jedinstveno rukovodstvo.

O stanju u omladini u Zagrebu Josip Broz obaveštava aprila 1937. PB: da je već pri prvom svom dolasku u zemlju opazio da je u omladini nastao priličan haos. Prilikom drugog odlaska u zemlju dobio je zadatak da se pozabavi omladinskim pitanjem i da sredi prilike ukoliko se dade. Isto je stanje i u Srbiji. PB CK na sednici od 14. januara 1936. razmatra ovo pitanje i rešava da Boris Kidrič i Stjepan Štefek Cvijić upute pisma vladi,²⁶⁵ Oskar²⁶⁶ i Bogdanu²⁶⁷ o nepravilnom shvatanju promene karaktera SKOJ-a i o likvidatorskim težnjama.²⁶⁸

Prilikom svog drugog dolaska u zemlju Josip Broz stvara privremeno centralno rukovodstvo SKOJ-a i o tome obaveštava PB CK 12. aprila 1937. godine: »Stvorio sam također (pored legalnog studentskog rukovodstva u Zagrebu) i centralno privremeno rukovodstvo SKOJ-a.« Rukovodstvo je bilo legalno. U njega su ušli Leo Mates, Lola Ribar i Boris Krajger. Skoro cele 1937. Sloveniju je u rukovodstvu predstavljala Udija Sentjunc, jer je Krajger jedno vreme bio u zatvoru a potom angažovan na drugim poslovima. Tek od početka 1938. sastav rukovodstva (komisija) je: Ivo Lola Ribar, Leo Mates i Boris Krajger. Odlukom CK KPJ tek sredinom 1938.

²⁶⁴ A CK KPJ, KI 1935/6, KI 1935/10, dr Miroslav Vasić, usmeni podaci dani piscu. PB CK KPJ donosi odluku o formiranju privremenog rukovodstva SKOJ-a u zemlji na sednici 5.1.1935. godine, s tim da konačnu odluku o sastavu privremenog rukovodstva donese Komunistička omladinska internacionala, a glavna zadaća rukovodstva da bude pripremljeno za sprovođenje zemaljske konferencije SKOJ-a. Na sednici 10. I 1935. PB je rešio da se učini predlog Komunističkoj internacionali mladih (KIM-u) da oslobodi Oskara (Karla Hudomala) od rada u Skoju i predloži na njegovo mesto Borisa Kidriča (Kosa). Sastav privremenog rukovodstva SKOJ-a marta 1935: Boris Kidrič, Vladimir Bakarić, Ivan Sobolek, Pavle Dursanović, i kao pomoćni instruktori Anton Toni Rojcinger i Franc Čepelnik. Avgusta 1935. na IV zemaljskoj konferenciji SKOJ-a izabran je CK SKOJ-a u sastavu: Boris Kidrič, Ivan Sobolek, Vladimir Bakarić, Pavle Dursanović, Stevan Mitrović (pokrajinski rukovodilac za Srbiju), Karlo Luter, Anton Rojcinger, Franc Čepelnik.

²⁶⁵ Karl Luter.

²⁶⁶ Karl Hudomal.

²⁶⁷ Rade Ukropina (Srbija).

²⁶⁸ A CK KPJ, KI 1936/14.

rukovodstvo je preraslo u CK SKOJ-a, a CK SKOJ-a izabran tek na V zemaljskoj konferenciji SKOJ-a jula 1939.²⁰⁹

Centralno rukovodstvo sa Titom na čelu, koji se po odlasku Gorkića u Moskvu vraća iz zemlje u Pariz sredinom avgusta 1937. godine, našlo se u narednom periodu u veoma teškom položaju, s obzirom na stav koji je Kl zauzela prekinuvši sve veze sa rukovodstvom u Parizu. Bez moralne i materijalne podrške, rukovodstvo je ipak uspešno izvršavalo zadatke, iako je imalo poteškoća sa pojedinim opozicionerima i u samom Parizu, kao što su bili Labud Kusovac, Ivo Marić i dr.

Bez obzira što je položaj partijskog rukovodstva zbog odnosa Kominterne prema njemu bio neizvestan, i što je, zbog Gorkićevog hapšenja, postajao sve osetljiviji, Tito je nastojao da se to ne odrazi na našem radu u Parizu i, što je bilo još važnije, da to niukoliko ne unese nespokojstvo među kadrove u zemlji, da ne obeshrabri partijske forume... On je održao vezu s njima, primao izveštaje, pisao im direktivna pisma, odmah reagovao na postupke koji nisu bili u skladu s linijom Partije, predlagao akcije koje su mu iz Pariza izgledale moguće i politički korisne...

On je svojim djelovanjem i težnjama da stvori jaku i uticajnu Partiju u zemlji, hteo da dokaže da stanje u KPJ nije jednako sa stanjem u emigraciji i da je nepravilna tendencija u Kominterni za njeno raspuštanje.

Početkom decembra 1937. Kominternu je poverila rukovodstvo KPJ Josipu Brozu Titu i dala mandat da obrazuje Centralni komitet. Iz rukovodstva je krajem 1937. odstranila dva člana dotadašnjeg PB — Rodoljuba Čolakovića i Sietena Žujovića, ne objasnivši razloge. Kako ni do marta 1938. pitanje rukovodstva nije rešeno, krajem marta 1938. raspustio je ovo krnje rukovodstvo u Parizu i otišao u zemlju, a u Parizu ostavio kao punkt samo Lovru Kuhara. To je zahlevalo situacija u zemlji, gde se organizaciono stanje srediavalo, pokret naglo omasovljivao, fašizam naglo prodirao, a postojala je opasnost i od novog frakcionaštva, koje se raspirilo u Parizu, i postojala mogućnost da se prenese u zemlju. Nosioći tog frakcionaštva u Parizu bili su Labud Kusovac, Ivo Marić, a u zemlji u mitrovačkoj kaznioni Petko Miletić i njegove pristalice. Josip Broz je od kraja 1936, kada je posle dužeg izbijanja iz zemlje prvi put došao u Jugoslaviju, pa do juna 1938. godine (ovoga puta zadržao se od kraja marta

i

²⁶⁹Dr Miroljub Vasić (usmeni podaci dati autoru).

do juna u zemlji) uspeo sa svojinu saradnicima Edvardom Kardeljom, Rodoljubom Čolakovićem i Sretenom Žujovicem, da formira CK KPJ za Sloveniju, CK KPJ za Hrvatsku, sve pokrajinske komitete, privremeno centralno rukovodstvo SKOJ-a (komisiju), da posle anšlusa Austrije KPJ povede veoma živu akciju protiv Hitlerova prodiranja u Jugoslaviju, da još energičnije povede borbu u radu na ujedinjenju radničke klase Jugoslavije. O celokupnom ovom radu Tito obaveštava Dimitrova 20. aprila 1938. godine, kao i o tome da je sastavio privremeno centralno partijsko rukovodstvo za zemlju, održao sednicu i doneo niz važnih odluka. Potvrdu Kominterne za ovo rukovodstvo i da mu sedište rukovodstva bude u zemlji, dobio je tek kad je sredinom avgusta lično bio u Moskvi.²⁷⁴

Formiranje i aktivnost novog PK KPJ za Vojvodinu

Partija u Vojvodini obnovljena je krajem 1938. godine, — kako navodi izveštaj VI post. konf. za Vojvodinu.— Te godine održan je pokrajinski sastanak na kome je izabrano Privremeno partijsko rukovodstvo. Do toga vremena može se reći da faktički nije postojala, ako se izuzmu Vršac i Novi Sad. Uzrok što Partija nije postojala leži u provali od 1936. godine. Krivac za potpunu partijsku razbijenost bio je pokrajinski sekretar Milankov, kao i drugi koji su izdali partijsku organizaciju. Tom provalom veliki deo najboljih drugova osuđen je na robiju. Ona je nanela jak udarac Partiji, jer je izdajničko držanje Milankova stvorilo nepoverenje prema rukovodstvu i strah od ilegalnog rada.

Iako u Novom Sadu nije došlo do masovne provale, on je pretrpeo veliki gubitak u partijskom kadru, jer je ovom provalom uhapšeno mesno partijsko rukovodstvo i još nekoliko članova. Ali prelazak Partije na nov način i nove forme rada dao je pozitivne rezultate već u prve dve godine rada — 1935. i 1936. — i stvorilo ne samo veći broj članova KP, već i mnogobrojne simpatizere koji su uspešno izvršavali partijske zadatke kroz masovne forme rada.

U Novom Sadu su posle hapšenja od članova KP ostali Ivan Butinja, Vlada Živanović, koji je 1936. došao iz Šova

²⁷⁰ Rodoljub Čolaković, nav. deio; knj. II, 332, 333, *Pregled istorije SKJ*, 238, A CK KPJ, K1 1938/2, K1 1938/22. U centralno rukovodstvo u zemlji ušli su: Josip Broz, Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković, Miha Marinko, Franc Leskošek, Milovan Đilas i posle izlaska sa robije Ivan Milutinović.

(Ravno) u Novi Sad, Mijo Đurić, Miloš Aranicki, Jovan Oros, Branko Ivančević, Božidar Jeitner-Mašić (iz konspirativnih razloga na vezi samo sa Mesnim komitetom i neuključen u redovan partijski život), zatim simpatizeri Partije, a možda poneki od njih i članovi KP: (nemamo imena), Višinger, koji je došao iz Slavonije, Duško Danilović, Filip Prokin, Jovan Tandori, Joca Hajzler, Stevan Dostan, Mihalj Ileš, Đura Đerić, Josip Berženji, Laza Tešanov, Dušan Petrović, Judita Alargić, Katica Hladni, i dr., zatim omladinke i omladinci koji su izrastali kroz Maticu studentsku, ženski pokret, Om-

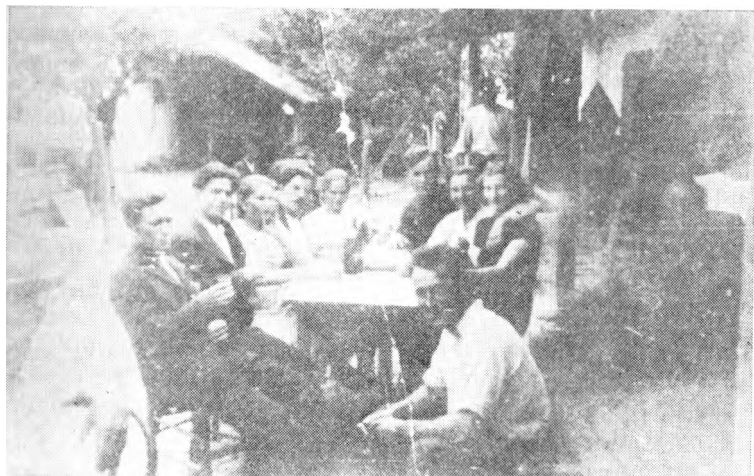
Jusuf Tulić, član PK KPJ za Vojvodinu i organizacioni sekretar PK KPJ za Vojvodinu

ladinski kulturno-privredni pokret, studentski napredni pokret — Sonja Marinković, koja počinje da igra važnu ulogu u ženskom pokretu, u OMPOK-u, u studentskom pokretu u Beogradu. Ona je jedan od osnivača ženskog pokreta u Novom Sadu i jedno vreme i njegov sekretar; Branko Bajić, Mila Brkić, Lilika Bem, Ruža Ćirpanov, Saveta Dejanov, Mila Bajalica, Raša Radujkov, žarko Matijašević, Viktor Rozencvajg, Milorad Radujkov, Nikola Mandić i dr.

Krajem februara 1937. pušten je sa istrage Stevan Dejanov, iste godine u Novi Sad dolazi Jusuf Tulić i odmah se ističe svojom aktivnošću u sindikatima, 4. juna oslobođeni su optužbe i pušteni na slobodu žarko Zrenjanin i Ćedomir Živković, krajem jula vraća se iz zatvora Ivan Radusin, a Radi-

voj Ćirpanov 23. novembra iste godine. Te godine je, po izdr-
žanoj robiji, došao u Novi Sad i Pavle Pap, verovatno da po-
mogne u obnavljanju pokreta u Vojvodini. Stevan Hladni do-
lazi sa robije 24. maja 1938, ali zbog policijskog progona
ne može da se zadrži u Vojvodini, već prelazi u Beograd, gde
produžava sa radom. To su uglavnom kadrovi sa kojima će
Pokrajinski komitet Partije otpočeti sa radom u narednom
periodu.

Žarko Zrenjanin je već uoči izricanja presude u zatvoru
na Adi Ciganliji, gde su bili prebačeni iz subotičkog i pet-
rovgradskog okružnog suda, neposredno pred samo suđenje,
okupio jedan broj drugova — žarko Zrenjanin, Lazar Milan-
kov, Ištvan Kizur, Lazar Plavšić, Radivoj Ćirpanov, Stevan
Hladni, Ivan Radusin, Čedomir Živković i još neki drugovi
iz Banata, verovatno radi dogovora o radu drugova na slo-
bodi voji će biti eventualno pušteni sa suđenja ili u najsko-

*»Priatelji prirode« u Sremskoj Kamenici 1937 (Jedna od legalnih
organizacija KPJ i Skoja)*

rije vreme. Čedomir Živković je odbio da učestvuje na ovom
sastanku smatrajući da Lazar Milanov nema moralnih kvali-
fikacija da prisustvuje ovom skupu s obzirom na slabo drža-
nje ne samo pred klasnim neprijateljima, već i u samom
zatvoru Okružnog suda u Subotici, gde je odbijao da učest-
vuje u borbi zatvorenika za poboljšanje uslova života i for-

miran je privremenog rukovodećeg zatvorskog tela radi jedinstvenog rada i borbe. Zrenjanin, verovatno ne smatrajući da je nadležan za ovakav postupak bez odobrenja Centralnog komiteta KPJ, ostao je pri svom stavu i Živković je napustio sastanak.

Po izlasku iz zatvora 1937. Pap i Zrenjanin otpočeli su odmah sa radom na obnovi Partije u Vojvodini, i već u julu održali jedan sastanak u stanu Ruže Ćirpanov (Ćirpanov se još nije bio vratio sa robije), na kome su bili Pavle Pap, Žarko Zrenjanin, Jusuf Tulić, Ivan Radusin i Čedomir Živković. Cilj ovog sastanka, kako su objasnili Zrenjanin i Pap, bio je razmatranje situacije u pokretu i Partiji u Vojvodini, kako bi se pristupilo obnavljanju rada. Međutim, Živković, koji je bio predviđen za rad na obnovi Partije u Novom Sadu zajedno sa Ivanom Radusinom, odbija tada da radi. Odbija da radi sa Radusinom, navodeći kao razlog slabo držanje i na policiji i u istražnom zatvoru.²⁷¹

Da je ovo rukovodstvo radilo brzo i uspešno vidi se i po tome sto je već negde do juna 1938. godine formirano pokrajinsko partijsko rukovodstvo na čelu sa Žarkom Zrenjaninom kao političkim sekretarom a Jusufom Tulićem, Radivojem Ćirpanovdm, Svetozarom Markovićem i Milovanom Adamovim kao članovima. Tito u svome izveštaju,²⁷² Dimitrovu od jula 1938. godine osvrće se na period od dva i po meseca koje je proveo u zemlji — od kraja marta negde do sredine juna — i kaže pored ostalog: »U Vojvodini postoji pokrajinsko rukovodstvo i postoje organizacije u gotovo svim mestima. lamo je rad partijskih organizacija među najboljima«. U jednom od kasnijih izveštaja iz iste godine javlja da u Vojvodini ima oko 300 članova Partije.

Formiranjem pokrajinskog partijskog rukovodstva stvoreni su uslovi za formiranje rukovodstva SKOJ-a i njegovih organizacija, crvene pomoći i drugih masovnih organizacija.

*Situacija u revolucionarnom radničkom pokretu u
Novom Sadu*

Iako je napredno radništvo Novoga Sada u 1937. godini ostalo bez svoga avangardnog odreda, njegova borba nije prestajala. Napredni radnici u sindikalnim podružnicama stekli su svoja borbena iskustva i produžavali svoju borbu ne samo

²⁷¹ Izjava Čedomira Živkovića data autoru. *Građa* tom I.

²⁷² A CK KPJ, Kl, 1938/22. Izveštaj.

putem štrajkova i tarifnih pokreta već i protiv sindikalne birokratije koja je kočila borbu radničke klase. U 1937. godini organizovanih radnika u Novom Sadu bilo je 1.423. Savez građevinskih radnika bio je među najmasovnijim i najjačim sindikalnim savezima Ursovih sindikata u Vojvodini. On je po brojnosti članstva dolazio odmah iza Zemaljskog saveza poljoprivrednih radnika.⁷³ U strukovnom savezu građevinskih radnika bili su učlanjeni zidari, tesari i pomoćni građevinski radnici. Do 1935. godine oni su bili učlanjeni u Opći radnički savez, ali pod uticajem naprednijih radnika u ovom sindikatu koji su delovali pod uticajem Partije, a pod rukovodstvom sindikalnih funkcionera članova Partije Jovana Orosa i Dušana Petrovića, prelaze u Ursove sindikate. Period 1934—1938. je period konjunktura građevinske delatnosti u Novom Sadu, i u isto vreme period snažnih sindikalnih pokreta i štrajkova građevinskih radnika. Tada su se izvodili mnogi građevinski radovi na Malom i Velikom Limanu. Pored mnogih privatnih zgrada podignute su i veće zgrade od opšteg značaja: Spomen-dom kralju Aleksandru (sada Srpsko narodno pozorište), zgrada Banske uprave (sada Izvršno veće Vojvodine), palata dr Jakovljevića, Tanurdžićeva palata itd. Mnogo se zidalo i na Telepu, Detelinari, Šulcovom Naselju, Vidovdan-skom Naselju i dr. Tih godina u Novom Sadu je radilo oko 6.000 do 7.000 građevinskih radnika.

Plate građevinskih radnika bile su dosta male. Kretale su se od 2,50 do 3 dinara na sat za kvalifikovane majstore, a za ostale pomoćne radnike od 1,25 do 1,50 dinara na sat. Nedeljna prosečna zarada iznosila je 175 dinara. Od toga je svaki radnik morao da plati socijalno osiguranje, državni porez kao i verski doprinos. U prijavljivanju radnika Uredu za socijalno osiguranje bilo je mnogih malverzacija od strane poslodavaca. Radno vreme bilo je nekada i 15 časova, dok je redovno bilo skoro 10 časova. U vreme betoniran ja rad je trajao daleko više. Prekovremeni rad nije plaćan. Bili su vrlo teški i higijenski uslovi rada. Radilo se primitivnim alatom, zbog čega je bilo često ozleda pri radu. Neki radnici su radili i u akordnom sistemu. Krajem 1935. godine u URSS-u bilo je organizovano oko 500 građevinskih radnika.

Iako su građevinski radnici u 1936. sa uspehom završili štrajk, poslodavci su sve manje poštovali stavove kolektivnih ugovora. Kako se privredna kriza sve više zaoštravala, skupoća iz dana u dan bivala sve veća, građevinski radnici stupaju ponovo u štrajk. U upravnom odboru sindikata bili su

Jovan Oros, Lazar Tešanov, Stevan Malešev, Đorđe Kerekeš, Mihalj Ileš, Dušan Petrović, Andrija Dostan, Stevan Julinek, Ivan Topalović, Andrija Gregec, Milan Kerčević i dr.²⁷¹

Početkom maja 1937. predstavnici podružnice Saveza građevinskih radnika u Novom Sadu podneli su građevinskim poslodavcima predloge i zahteve u pogledu zaključenja novog kolektivnog ugovora. Tražili su povišicu nadnica za kvalifikovane radnike 6,50 do 7,50 po času, a za nekvalifikovane je traženo 3 do 4 dinara po času. Poslodavci nisu pristali na ove zahteve, već su nudili kvalifikovanim radnicima 4,50 dinara na čas a nekvalifikovanim 2,50. Pregovori između poslodavaca i predstavnika podružnice, koji su trajali maja i sve do pred kraj juna, nisu uspeali, kao ni usmena rasprava u Gradskom poglavarstvu. Podružnica Saveza građevinskih radnika jednoglasno je odlučila da se 28. juna stupi u štrajk. U štrajk je stupilo oko 2.000 građevinskih radnika. Kada ni pokušaj JUGORAS-a ni pokušaj građevinskih preduzimača nisu uspeali, a štrajk bio dobro organizovan i radničkim stražama zaštićen od štrajkbrehera, intervenisali su inspektor rada Kraljevske banske uprave i predstavnik Radničke komore. 19. jula došlo je do sastanka između radničkih predstavnika i inspektora Banske uprave i Radničke komore. Radnici su tražili da se kvalifikovanim radnicima sa trogodišnjom praksom plaća 6 dinara na čas, starijim 7 dinara po času, a nekvalifikovanim 3,50. Poslodavci su nudili i ovoga puta kao i ranije samo one uslove koje su dali i predstavnicima JUGORAS-a — 1,50 dinar po času manje nego što su zahtevali predstavnici radnika. Tek je 31. jula, posle 33 dana borbe, došlo do sklapanja kolektivnog ugovora i prestanka štrajka. Radnici su dobili povećanje svojih nadnica za 15%. (Nekvalifikovani 3,57%, radnici do 3 godine prakse 11,11%. stručni radnici sa praksom preko 3 godine 6,36% više nego po ugovoru JUGORAS-a). Sklopljeni kolektivni ugovor utvrdio je: radno vreme kvalifikovanih i pomoćnih radnika je 8 časova na dan, noćni rad obavlja se u smenama i plaća 100% više od normalnog rada. Nedeljom i zakonom predviđenim praznicima neće se raditi, kao ni 1. maja, a poslodavci se obavezuju da neće šikanirati radnike zbog praznovanja. Ovim je okončan štrajk građevinskih radnika i oni su se na posao vratili 2. avgusta 1937. godine.²⁷⁵

²⁷⁴MSRV AO br. 19854, izjave grupe građevinskih radnika, Dušana Petrovića i dr.

²⁷⁵D. K e c i ć, *Klasne borbe*, 209—216, *Radničke novine*, br. 31 od 30. VII 1937, *Politika* od 1. VI 1937.

U 1937. godini počeo je i JUGORAS da deluje u Novom Sadu pod rukovodstvom Vase Besermenjija, Mamutovića i Dinjaškog. Oni vode odvojeno pregovore, čime razbijaju jedinstveno istupanje građevinskih radnika, ali su imali vrlo mali broj radnika pristalica i nisu imali nikakvog uticaja na štrajk.

Pored štrajka građevinskih radnika, 1937. štrajkovali su u Novom Sadu i krojački radnici. Do 1935. godine šivačko-odećni radnici gotovo da i nisu bili članovi URSS-ovih sindikata u Novom Sadu. Od štrajka 1936. ovaj broj naglo raste. Tada se u upravi podružnice nalazi Stevan Hladni, on je i u Mesnom međustrukovnom odboru. Aktivni su u podružnici i Čedomir Živković, Judita Alargić, Katica Hladni i drugi napredni radnici. Do štrajka je došlo 1937. zbog malih nadnica i sve veće skupoće. Kada poslodavci u Novom Sadu nisu prihvatili zalitce krojačkih radnika, oko 130 radnika na konferenciji 30. septembra resilo je da 1. oktobra stupi u štrajk. Kako je nekoliko poslodavaca naknadno prihvatilo zahtev radnika, ovi radnici su nastavili rad, a 120 radnika je 1. oktobra stupilo u štrajk. Posle 32 dana štrajk je uspešno okončan. Svih 27 poslodavaca prihvatilo je zahteve i novim kolektivnim ugovorom svi ovi radnici dobili su povećanje nadnica od 20 do 25%.²⁷⁶

Šesta pokrajinska konferencija KPJ za Vojvodinu održana septembra 1940. konstatovala je da je u 1937. godini bio najveći broj organizovanih radnika, pa je ipak procenat organizovanja bio svega 6%. Kao jedan od osnovnih uzroka ovakvog stanja URSS-ovog pokreta je što su socijalisti zauzeli rukovodeće položaje u sindikatima i institucijama. Ta socijalistička birokratija nije dozvoljavala da radnički pokret jača, nego je baš podržavala stanje pogodno za očuvanje svojih pozicija.

Vodeći ogorčenu borbu protiv te birokratije, ogroman deo snaga sindikata upotrebljen je na unutrašnje čišćenje i suzbijanje socijalističkog patriotskog uticaja. Na oblasnoj konferenciji (kongresu) URSS-a juna 1937. ova se borba postavila sasvim oštro. Levičari su na konferenciji imali apsolutnu većinu, ali, s jedne strane, provokatorski istupi socijalista i pretanje policijom, a, s druge strane, oportunističko vodstvo levičara sa korumpiranim Jovanom šipšem na čelu — omogućili su da oblasna uprava i dalje ostane u rukama socijalista.

²⁷⁶ Isto. Čedomir Živković, sećanje.

Ovakva oblasna uprava ne samo da ne pokazuje nikakvu inicijativu u rukovođenju sindikalnim pokretom, nego stalno sprečava i otežava rad.²⁷⁷

Šesta partijska konferencija je ocenila i stanje u Savezu poljoprivrednih radnika za 1936/1937. godinu, U Savezu je bilo 23.734 radnika ili 211 mesnih podružnica. U toku 1937. bilo je oko 50 štrajkova poljoprivrednih radnika. Vodstvo Saveza nije pridavalo važnosti štrajkačkoj politici i zato je dobar deo tih štrajkova propadao. To je loše delovalo na radnike. Uzrok poraza štrajkačkih akcija može se najvećim delom pripisati sekretaru Saveza Hadnadevu, koji je nametao svoju volju štrajkašima i često zaključivao kolektivne ugovore bez pristanka radništva.

U toku leta 1937. vršene su pripreme u Savezu poljoprivrednih radnika, čije je sedište bilo u Nofom Sadu, za predstojeći kongres koji je takođe trebalo da se održi u Novom Sadu. Plaćeni sekretar Saveza u 1937. godini bio je Svetozar Marković, koji se u to vreme već posebno bavio problemima poljoprivrednog radništva. Na pripremi kongresa aktivirali su se mnogi napredni radnici, među njima Branko Ivančević, metalski radnik, Ivan Butinja, metalski radnik, Viršinger, metalski radnik, Jusuf Tulić, stolarski radnik, Duško Danilović, krojački radnik, Čeda Živković, krojački radnik i njegov brat Dušan i drugi. Svetozar Marković ne samo da je učestvovao u pripremama, već je Partiji podastirao iz Saveza podatke potrebne za borbu protiv socijaldemokrata. U pripreme za ovaj kongres uključio se i Arpad Verteš. Iako do tada socijaldemokrata, on se u 1937, vrlo aktivno uključio u štrajk građevinara, naročito je mnogo pomagao u snabdevanju štrajkača, a ovim povodom je delovao uglavnom uz Svetozara Markovića na strani levih. Pripreme komunista kretale su se uglavnom u tome da na terenu podružnice pripreme držanje delegata na kongresu, odnosno da se do najveće moguće mere levo orijentišu, odnosno na rušenju birokratije iz Saveza. Kongresom je u ime Partije neposredno rukovodio Pavle Pap, koji se tada još nalazio u Novom Sadu. Kongres je održan novembra 1937. godine u Radničkom domu. Pap je nailazio u Radnički dom da vidi kako on teče i da po potrebi daje konkretna uputstva. Nije imao pravo da neposredno prisustvuje.

²⁷⁷ Danilo Kecić, Đorđe Milanović, *Komunistička partija i revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1928—1941. tom II, Novi Sad 1971, 368.*

Od socijaldemokrata iz Centralne uprave URSS-a prisustvovali su Bogdan Krekić, Milorad Belić, Vrankar, Luka Pavićević, zatim Petar Rajković, Rozmajer, delegati Komore ili oblasnog URSS-a, predsednik Saveza poljoprivrednih radnika Đura Hadnadev, Hudenova, bankarski činovnik, i još jedna njihova aktivistkinja, kao i neki njihovi niži funkcioneri — Kablar, Kiš, Močari.

Za predsednika radnog predsedništva aklamacijom je izabran predstavnik levice, subotički poljoprivredni radnik Lajčo Bačić, tada još dobar drug (kasnije oportunist). Ostali u radnom predsedništvu bili su socijaldemokrati. Od socijaldemokrata govorili su predstavnici Saveza iz Beograda, zatim Rajković, Rozmajer, Hadnadev, a od levih .Tanko Čmelik, jedan iz Bačkog Petrovog Sela, neki iz Banata i još neki napredni drugovi. Socijaldemokrati nisu dobili nijedan aplauz, bilo kojim jezikom da su govorili, a govorili su na po dva-tri jezika, čak su im i zviždali. Bilo je očigledno da oni neće dobiti upravu. Videći to, Pap je bio uporan u potpunom eliminisanju socijaldemokrata. Ali socijaldemokrati se nisu dali izgurati i predstavnik Centralne uprave Luka Pavićević pred kraj kongresa otvoreno je predložio da se ide na kompromis, da se u upravni odbor izaberu predstavnici levice i desnice. Pap, koji se u to vreme nalazio u pobočnoj pros-riji, signalizirao je da se ne pristane. Tada je prišla u pomoć socijaldemokratima i policija. Predstavnik policije dr Vujin izjavio je da je vreme isteklo i da, »pošto do sporazuma ne dolazi«, kongres raspušta, a da se može održati ponovo kroz godinu dana. Tako je Partija doduše postigla političko-propagandni uspeh, ali i nadalje ostala bez ikakvog uticaja u centru Saveza.

Posle kongresa članstvo je masovno napuštalo Savez, tako da je on u 1939. godini, kada je održan Drugi kongres, spao na svega nekoliko stotina radnika.²⁷⁸

U 1937. godini Partija je uspela ne samo da ovlada upravama mnogih sindikalnih podružnica, Kulturno privrednim omladinskim pokretom, ženskim pokretom, već je uspela da pomoću svojih članova i simpatizera padne i u kulturno-umetničko društvo »Radnik«. Na godišnjoj skupštini radničke kulturno-umetničke grupe u leto 1937. godine, u upravni odbor izabrani su komunisti — Stevan Dejanov, Jovan Oros, Pavle Lehotski i još neke napredne radnice. Tu je Društvo radilo do zabrane. U Društvu su postojali diletantska

²⁷⁸ Isto, i Sećanje Čedomira Živkovića.

sekcija, šahovska, pevački i govorni hor, tamburaški zbor, esperantska grupa, literarna sekcija i dečja grupa »Budućnost«.

Pod uticajem komunista i njihovim rukovodstvom oktobra 1937. osnovan je u Novom Sadu i Muzički univerzitet. U tadašnjem Spomen-domu održavani su koncerti sa kratkim predavanjima.²⁷⁰

Grupa članova Ursovih sindikata na novosadskom štrandu, među kojima su i Radivoj Čirpanov, Jovan Geler, Ivan Radusin, Katica i Stevan Hladni, Stevan Dejanov i dr.

KPJ je i 1938. godine nastavila još jaču borbu za jedinstvo radničke klase kroz borbu za svakodnevne zahteve radnika, u prvom redu nastojeći na jedinstvu svih klasnih sindikata, zatim za stvaranje akcionog jedinstva i sa onim sindikatima koje su stvarale buržoaske partije JUGORAS, Hrvatski radnički savez (HRS). Partija je tražila od svojih članova da rade u svim sindikatima, da u njima budu inicijatori borbe za svakodnevne zahteve radnika, za slobodu i nezavisnost sindikata. Položaj radničke klase zbog nove ekonomske krize postaje sve teži i uprkos pritisku policije i obmana reformističkih sindikalnih voda broj šljajkova je ras-

²⁷⁹ *Hronologija Novog Sada*, 284, 286; MSRV AO br. 7318, Sećanja Božidara Mašica.

lao u celoj zemlji. U Novom Sadu štrajkovali su aprila—maja obučarski radnici, aprila službenici osiguravajućih društava, u julu je bio štrajk radnika instalatera i štrajk molera i farbara, septembra štrajk limarskih radnika, zatim u leto masovni štrajk drvodelj...vih radnika i ponovo građevinskih radnika. U Novom Sadu i Petrovgradu stupili su u štrajk avgusta 1938. i činovnici filijale Jadranskog osiguravajućeg društva.

Sindikalna organizacija građevinskih radnika bila je u 1938. godini jedna od najjačih podružnica u Novom Sadu. Organizovani su bili skoro svi radnici. Poslodavci su izbegavali ispunjavanje kolektivnih ugovora i počeli su da smanjuju nadnice. Kad su pregovori ostali bez ikakvih rezultata. Upravljeni odbor sindikata građevinskih radnika donco je odluku da se stupi u štrajk. Dok je kod drvodeljskih radnika zaposlenost opadala, kod građevinaru još uvele je trajala konjunktura. Štrajk je održala radnička solidarnost, kao i kod drugih štrajkova dobro organizovanih i pripremljenih. Pomoć su davali: Centrala Saveza građevinskih radnika iz Beograda, Savez grafičkih radnika, savezi drvodeljaca, molera, tekstilaca i dr. U akcijama i prikupljanju hrane učestvovala je i napredna studentska i radnička omladina Na igralištu sportskog kluba »Radnički« organizovan je štrajkački logor i postavljena dva kazana, gde se hranilo više stotina radnika. Na svim stanicama postavljene su štrajkačke straže koje su vraćale radnike u njihova sela upućujući ih na poljoprivredne radove dok se štrajk ne završi. Posle 6 nedelja uporne borbe građevinski radnici su izvojevali pobedu. Ovaj štrajk je spadao u najveće i najorganizovanije štrajkove građevinskih radnika i uopšte radnika Novog Sada.²⁸⁰

Pri pojavi ponovne krize, konjunktura drvodeljskih radnika počinje da stagnira. Poslodavci koriste to stanje, pa su u mnogim mestima i preduzećima slabo primenjivani ranije sklopljeni kolektivni ugovori, a plate nisu bile realne u odnosu na skupoću. Drvodeljski radnici su ponovo podneli zahtev za povišenje nadnica, obnovu kolektivnog ugovora i bolje postupanje sa učenicima. Bezobzirno se eksploatisala i ženska radna snaga, naročito u preduzeću »Karbiner« (sada »Napredak«). U preduzeću je radilo 40—50 žena politirki. Pošto nije bilo nikakvih rezultata u pregovorima, rukovodstvo podružnice, u dogovoru sa Mesnim sindikalnim odborom i partijskim rukovodstvom, rešilo je da stupi u štrajk 11. avgusta 1938. Učestvovalo je oko 500 radnika. U štrajk su stu-

²⁸⁰ Isto, 295; *Politika* od 5. VIII 1938.

pili svi stolari i tapetari. Oko 40—50 radnika nije stupilo u štrajk, jer su sa poslodavcima potpisali ugovor. Štrajk je vođen u teškim materijalnim uslovima, ali su sve sindikalne podružnice i sindikalna društva pokazali veliku solidarnost. Radnike i njihove porodice obezbeđivali su novcem, a kasnije toplim obrocima. U štrajkačkoj kuhinji u Domu sindikata hranilo se oko 700 radnika. Čak su i neki seljaci učestvovali u pomoći. Ni provokacije poslodavaca i policije, ni pokušaj da se radnici dovedu iz Beograda sa Berze rada nisu uspjeli. Kada je Karbiner pošao u Beograd da dovede radnike, pošto je štrajkački odbor doznao za ove namere, istim vozom za Beograd je otišao i Božidar Mašić. Javio se Josipu Bosnaru, sekretaru Centralnog odbora drvodeljaca. Bosnar je pokupio sve stolare sa Berze rada, odveo ih u sindikat, objasnio im o čemu se radi i tražio da ne prihvate posao. Karbiner se vratio u Novi Sad bez i jednog radnika. Posle svega poslodavci su nakon 8 nedelja štrajka pristali na potpisivanje kolektivnog ugovora uz povišicu od 0,50 dinara po satu. Ovi kolektivni ugovori ostali su na snazi sve do 1940. godine, do zabrane rada URSS-ovih sindikata.

U julu su štrajkovali i električarski radnici posle neuspelih pregovora sa poslodavcima. Štrajk je posle 11 dana završen uspešno. Nadnice su povećane za 20%.²⁸¹

Osnivanje Stranke radnog naroda i njen rad u Vojvodini

Posle zamiranja rada kroz Jedinstvenu radničku partiju u 1937. godini, u borbi protiv fašizacije zemlje, u borbi za političko jedinstvo radničke klase i radnih masa, KPJ je tražila nove forme kroz koje će sprovoditi politiku, i krajem

1937. godine pokrenula pitanje stvaranja legalne radničke partije. Njena platforma sadržavala je sve osnovne zahteve koje je imala i platforma Narodnog fronta slobode. Ona je u stvari bila instrument legalne političke borbe radničkog pokreta.

Sedište Partije bilo je u Zagrebu, a na čelu Glavnog inicijativnog odbora bio je Božidar Adžija. Formirana je kao Radnička partija, ali kako je njen cilj bio da obuhvati sve radne mase, ona je javno delovala kao Stranka radnog naroda (SRN). Tito u izveštaju od aprila 1938. godine obaveštava Kominternu da je održano inicijativno savetovanje za

²⁸¹ MSRV AO br. 7318; *Radničke novine* od 15. VII 1912 i 26. VIII 1938, 23. IX i 21. X 1938.

celu zemlju uz 16 prisutnih i da će to imati veliki značaj za aktivizaciju u celoj zemlji na političkom planu. I u julskom izveštaju, govoreći o svojoj delatnosti u zemlji od sredine juna, govori i o ovom problemu i javlja da je održana zemaljska konferencija inicijativnog komiteta Radničke partije (legalne) sa delegatima iz Srbije, Makedonije, Crne Gore, Slovenije, Hrvatske, i da su na toj konferenciji doneti važni zaključci za borbu protiv hitlerovskog uticaja i prodiranja u zemlju.²⁸²

Rad na stvaranju SRN počeo je u Vojvodini sredinom 1938. Veoma živu aktivnost razvila je u pripremi skupštinskih izbora i na samim izborima, i formirala inicijativne odbore u većem broju mesta. U Inicijativni odbor Radničke partije ušli su Svetozar Marković Toza, Stevan Dejanov, Slavko Brzak, Jovan Oros i Arpad Verteš. Glavnu ulogu u ovoj akciji odigrao je Svetozar Marković. Policija to naglašava u jednom svom dopisu u vezi sa aktivnošću oko formiranja Odbora:

Čisto komunistička delatnost poznata u ovoj upravi iz decembra 1937. kada je bio zaposlen kao činovnik u Savezu poljoprivrednih radnika, u kome je u tolikoj meri razvio svoju destruktivnu komunističku aktivnost da je samo intervencijom ove uprave onemogućeno da Savez o kome je reč dođe u ruke komunista.²⁸³

Platformu Stranke doneo je iz Beograda Svetozar Marković i umnožio je u redakciji lista *Vojvođanin*, gde je tada bio zaposlen. To je bio program SRN, u kome je naglašeno da »radni narod mora imati svoju stranku«.

Inicijativni odbor za stvaranje SRN stoji na stanovištu da danas ne postoji još jedna organizovana radnička i seljačka partija, koja bi zastupala želje i interes većine radnog naroda. Oni zbog toga žele da prislupe definitivnom stvaranju stranke, čije bi osnovne smernice sledile:

1. Radnička klasa je samostalan politički faktor i ima svoje specifične zahteve i ciljeve, koje ne može ostvarivati preko nikakvih drugih stranaka nego preko svoje sopstvene.

2. Radnička klasa učestvujući u narodnoj borbi za vladu naroda, spremna je da sarađuje sa svim demokratskim silama na bazi pune političke ravnopravnosti.

3. Radnička klasa smatra da njena borba može da bude uspešna samo ako je budu vodili svi slojevi radnog naroda

²⁴² A CK KPJ KI 1938/21, 22.

²⁸³ D. K e c i ć. *Klasne borbe*, 234.

grada i sela. Radnička klasa sebe smatra samo sastavnim delom celokupnog radnog naroda.

4. Stranka radnog naroda zahteva federativno državno uređenje u kome će narodi i pokrajine imati svoje federativne, odnosno autonomne jedinice u kojima će svim poslovima upravljati narod preko svojih slobodno izabranih predstavnika. Stranka radnog naroda traži da i Vojvodina bude jedna od autonomnih jedinica, obzirom na svoju posebnu ekonomsku, socijalnu i nacionalnu strukturu i posebnu istorijsku i kulturnu tradiciju.

Stranka je pokazala u izbornoj kampanji i u Novom Sadu veliku aktivnost — avgust, septembar, oktobar, do parlamentarnih izbora 11. decembra 1938. godine. Na izbore se išlo sa Vojvodanskim pokretom. Stranka je produžila svoju aktivnost i u 1939. godini, i dok se na političkom planu do izbora borila protiv vlade Milana Stojadinovića i međunarodnog fašizma, protivu rata, za vlast naroda i demokratiju, u 1939. godini bori se protivu vlade sporazuma Cvetković-Maček. U platformi se 1939. godine to i naglašava:

Ovaj sporazum je posledica borbe demokratskih masa s jedne strane a teške međunarodne situacije s druge. Ovakav kakav je, ovaj sporazum ne odgovara potpuno željama i shvatanjima ni srpskim ni hrvatskim masama. Sporazum SDK — Cvetković nije sporazum između srpskog i hrvatskog naroda. On je napravljen od strane vladajućih srpskih krugova sa namerom da se izvrši cepanje svih radnih masa srpskih i hrvatskih koje su se borile za demokratizaciju, i dalje da izvrši cepanje jedinstva svih naroda Jugoslavije koji su tražili i traže punu ravnopravnost.²⁸⁴

Šesta pokrajinska konferencija ocenila je rad SRN uopšte i posebno njeno učestvovanje na parlamentarnim izborima 1938. u zajednici sa Vojvodanskim pokretom, u čijem se izvršnom odboru nalazio i predstavnik Stranke.

Međutim, uglavnom usled nelojalnosti građanskih stranaka okupljenih u Vojvodanskom pokretu, ovo se učestvovanje svelo samo na najaktivnije pomaganje Vojvodanskom pokretu i njegovih kandidata u ovoj izbornoj borbi. Dok je, s jedne strane, vlast onemogućavala javno afirmisanje samostalnog radničkog pokreta u Vojvodini, sam Vojvodanski pokret nastojao je još od prvog dana saradnje da potisne Stranku, da bi je kasnije sasvim zanemario.²⁸⁵

²⁸⁴MSRV AO, br. 12751.

²⁸⁵D. K e c i ć, i D. M i t r o v i ć, nav. delo, 366.

Dalje se navodi u izveštaju VI pokrajinske partijske konferencije za Vojvodinu da je Stranka istakla četiri kandidata (u Novom Bečeju, Bačkoj Topoli, Sidu i Vršcu). Koliko je Stranka dobila glasova na izborima nije utvrđeno. U novo-bečejskom srezu, gde se išlo na izbore na demokratskoj listi, Strankin kandidat je dobio preko 1.600 glasova i pored svih zloupotreba.

Opšti rezultati rada Stranke u Vojvodini bili su za radničku klasu i KP od neocenjive važnosti. Partija je preko Stranke uspela da se poveže sa širokim narodnim slojevima, da proдре u radionice i radničke kvartove, da učvrsti svoju vezu sa selom, uspela je da okupi znatan deo intelektualaca, koji su se docnije približili KP.²⁸¹

Posle izbora, početkom 1940, vlast je sve više činila smetnje u radu aktivista. Zabranjeni su njeni listovi *Narodni glas* i *Nępszawa* i Stranka sve više saterivana u ilegalnost. Time je i prestala potreba za njenim delovanjem.

*Obnova i izgradnja Partije i Saveza komunističke
omladine od 1938. do aprilskog rata*

Šesta partijska pokrajinska konferencija konstatovala je da je Partija u Vojvodini obnovljena 1938. godine (Tito u svom izveštaju Kominterni stavlja formiranje pokrajinskog rukovodstva u proleće 1938), što ukazuje na to da su Žarko Zrenjanin i Pavle Pap, odmah po svom izlasku iz zatvora u leto 1937. godine, pokušali sa formiranjem nekog privremenog pokrajinskog tela da bi otpočeli sa obnovom Partije. Ovo tim pre što se u Novom Sadu već tada nalazio i Jusuf Tulić, a iz zatvora izišao Ivan Radusin. U novom Sadu se nalazio i Pavle Pap, a već tada i Svetozar Marković. Pokrajinski sastanak partijskog rukovodstva krajem 1938. godine već je bio u mogućnosti da analizira stanje u Partiji od 1936. do 1938, tj. stanje kada je Partija bila razbijena u potpunosti, sem u Vršcu i Novom Sadu, stanje kada je preostalo članstvo, usled slabog držanja rukovodećeg kadra, počelo da gubi veru u Partiju, stanje u kome su socijaldemokrati i drugi oportunisti koristili situaciju i hvatali pozicije u radničkoj klasi i pokušavali da razbiju ono što je bilo stvoreno na bazi narodnofrontovskog rada. Rukovodstvo je već tada bilo u mogućnosti da daje ocene o uzrocima koji su doveli do rasula i preduzme mere za obnovu i Partije i SKOJ-a. Na osnovu predu-

zetih mera, novo pokrajinsko partijsko rukovodstvo je uspelo da izgradi partijsku i skojevsku organizaciju i njihova rukovodeća tela, da stekne veliki ugled u narodnim masama, što mu je i omogućilo da u odlučnom trenutku borbe 1941. godine povede te mase u borbu.

Na Šestoj pokrajinskoj partijskoj konferenciji konstatovano je da je Pokrajinski komitet uspostavio Partiju na celoj teritoriji i organizaciono je povezao:

Milorad Pavlović, član PK Skoja

Pokrajinsko rukovodstvo uz svestranu pomoć i podršku CK, a pod potpunim razumevanjem i saradnjom aktivista po pojedinim mestima za nepunih godinu i po dana prebrodilo uglavnom sve osnovne teškoće, uspostavilo Partiju na celoj teritoriji, organizaciono je povezalo i pojačalo njenu rukovodeću ulogu u borbi radničke klase. Šesta pokrajinska konferencija septembra 1940. konstatovala je da postoje organizacije u 45 mesta, dok su do juna 1939. postojale samo u tri. Od 29 srezova, koliko ih ukupno ima u Vojvodini, organizacije postoje u 21 srezu.

»Okružni komiteti postoje u svim okruzima. Socijalni sastav rukovodstva u okružnim komitetima je 50% radnika, 30% seljaka i 20% intelektualaca. Brojno stanje članstva u Partiji pokazuje veliki porast. Socijalni sastav članstva Partije je 50% radnika, 40% poljoprivrednih radnika i sitnog seljaštva i 10% intelektualaca. Još uvek je procenat

industrijskog radništva prema zanatskom manji, a na selu broj poljoprivrednih radnika u odnosu prema srednjem i sitnom seljaštvu, nije najpovoljniji. I procenat intelektualaca dosta je malen.²⁸⁷

Brzi uspeh u radu, naročito u 1940/41, postignut je i zbog toga što su Radivoj Ćirpanov i Jusuf Tulić od početka

1940. godine postali profesionalni politički radnici. Ćirpanov je likvidirao obučarsku radionicu i dao inicijativu da se otvori radionica metli i četaka, koja bi davala ne samo novčane prihode Partiji, već bio on mogao nesmetano da putuje radi prodaje ovih predmeta i neometan od policije radi na izgradnji naprednog pokreta. Radionica je otvorena 1940. godine. I Jusuf Tulić od aprila 1940. prelazi pod pritiskom policije u duboku ilegalnost. Napustio je rad u struci, stane ilegalno kod Viktora Kosovela u Musićevoj ulici, i sav se predaje partijskom radu. Tu je i iskusan sindikalni funkcioner Jovan Žeravljev, koji je bio više ili manje pod stalnom policijskom prismotrom, i koji negde početkom 1940. dolazi u Novi Sad, upravo beži noću iz roditeljske kuće u Zemunu ispred policije. Tu je i Sonja Marinković, posle završenih studija, Vlada Živanović, Dušan Danilović, član Mesnog međustrukovnog odbora, predsednik Podružnice tekstilno-odjevnih radnika i verovatno i član Mesnog Komiteta KPJ za Novi Sad. Zbog svoje istaknute aktivnosti u URSS-u policijski je proteran u svoje rodno selo kod Ljiga septembra 1940. godine. Tu je i jedan broj marksistički obrazovanih intelektualaca kao što su Branko Bajić, Vječeslav Venda Cimir, inženjer, Maksim Goranović, inženjer, tu je Ljubomir Ljupče Ilić, španski borac, a od 1940. godine i Todor Toša Tišma, takođe španski borac.

Iz raspoložive građe skoro je nemoguće izvršiti rekonstrukciju organizacionog razvitka i stanja Partije i SKOJ-a, tj. formiranje partijskih i skojevskih organizacija, njihove članove i njihov teritorijalni i preduzetni raspored, kao i formiranje nižih rukovodećih tela. Iz izveštaja Pokrajinske partijske konf. se npr. vidi da su okružni komiteti Partije, kao rukovodeća tela za pojedine administrativne okruge, dosta kasno formirani, jer je na Šestoj pokrajinskoj konferenciji konstatovano da je Pokrajinski komitet do nedavno vršio poslove okružnih komiteta Partije. Ako je Okružni komitet Partije za Sombor po izjavi Lazara Plavšića formiran početkom druge polovine 1939. godine, može se uzeti kao sigurno

²⁸⁷ Isto, 361, 362, 363.

da je i Okružni komitet Partije za Novi Sad formiran u drugoj polovini iste godine.

Ima podataka o formiranju prvog mesnog komiteta Partije za Novi Sad koji je formirao Radivoj Ćirpanov. Ljubiša Popara u svojoj izjavi navodi da je u jesen 1938. Ćirpanov formirao MK KPJ u sastavu Jusuf Tulić, Ljubiša Popara i Dragi Milen'ković. Po njegovoj izjavi, kad su prošireni Pokrajinski komitet SKOJ-a i Mesni komitet SKOJ-a, proširen je i MK KPJ. U Komitet su ušli Vladimir Živanović, Ivan Koči i Branko Bajić, koji je aprila 1940. došao na čelo Mesnog komiteta KPJ. Radivoj Ćirpanov je isti držao na vezi i prisustvovao sastancima od njegovog osnivanja. Kakve su promene kasnije nastale u MK Partije i u koje vreme, nema dovoljno sigurnih podataka. Pouzdano se zna da je jula 1940. godine MK KPJ prerastao u Okružni komitet KPJ i da je na njegovo čelo, avgusta iste godine, došao Branko Bajić. Sem navedenih članova Komiteta, mesni i okružni rukovodi-

*Boško Palkovljević — Pinki, član
MK Skoja*

oci Partije bili su Livi ja Lilika Bern, Dorde Bešiin, Andrija Lederer i Dušan Duško Danilović.

Nema sigurnih podataka ni za utvrđivanje formiranja partijskih ćelija, njihova sastava i teritorijalne i preduzetne pripadnosti. Raspoloživa dokumenta su nedovoljna i najčešće kontradiktorna. One su formirane u periodu 1938—1941. go-

dine. -Neke su svakako postojale i i ani je, posle provale Milankova, što podvlači i Šesta partijska pokrajinska konferencija. Isti je slučaj i sa utvrđivanjem partijskog članstva u Novom Sadu. Prema sećanjima živih učesnika, što svakako nije dovoljno, članovi Partije bili su: Milorad Petrović, Đorđe Zličić, Košta Šokica, Petar Dimiitrijević, Vasa Tankosić -Veliki Vaka, Radovan Smiljanov, Sava Đisalov, Miloš Bebić Ujka, Stevan Momčilović, Stevan Čalenić, Judita Alargić, Darde Đokica Raduj kov, Milica Beba Bursać, Viktor Kosovel, Ivan Butinja, Mijo Đurić, dr Miloš Aranicki, Antun Urban, Ilija Đerić, Žarko Matijašević, Slobodan Kovačević, Ivan Kačanski, Jovan Oros, Stevan Pešut, Dušan Petrović, Rudolf Klaus, Josip Berženji, Đula Nemet, Živko Ranisavljević, Todor Toša Tišma, Mila Brkić, Đula Varga i Mika Pavlović. Bilo je članova Partije koji po prirodi svoga partijskog statusa nisu živeli u partijskim ćelijama. To su članovi koji su bili na specijalnim partijskim zadacima, kao npr. u partijskoj tehnici i tome slično. Oni su bili na direktnoj vezi sa rukovodiocima. Među njima je bila dr Ruža Blau Francetić, lekar, Ljubiša Protić, oficir, Vječeslav Venda Cimr, Julija Cimr, Ljuba Ilić Španac, Natalija Džigurski, Božidar Mašić, Đurica Jojkić i verovatno mnogi drugi o kojima nemamo podataka.

Nismo utvrdili da li su članovi Partije bili: Lazar Tešanov, SlaVko Brzak, Malija Jakab, Milan Džanić, Žika Dronjak, Branko Skandarski i Đorđe Mikeš. Kandidati za člana KP bili su Nataša Starčev, .Tanko Kuhar i Milica Džigurski. Kandidata je sigurno bilo mnogo više, ali o njima nema nikakvih podataka.

Šesta pokrajinska partijska konferencija konstatovala je da je još uvek malo industrijskih ćelija i da su se brže i lakše formirale mešovite ćelije.²⁸⁸

Partija u celini u Vojvodini nije postigla ni izdaleka potrebne rezultate u radu sa nacionalnim manjinama. Najbolje je stajala u radu sa Mađarima. U to vreme Nemci su bili već gotovo svi pod hitlerovskim uticajem: oni su razvili jaku agitaciju i propagandu, pomaganu moralno, materijalno i u kadrovima iz Nemačkog Rajha, tako da je minimalan broj Nemaca bio pod uticajem KPJ. Konferencija konstatuje da je oko 30% članova Partije Mađara, da Partija vrlo slabo stoji

²⁸⁸ Isto, 371, 372; MSRV AO br. 15016 — Sećanja Ljubiše Popare, Mike Pavlovića i dr.

kod nemačkog stanovništva i da je tome uzrok u prvom redu velika agitacija fašistički nastrojenih Nemaca, ali da ni Partija nije obraćala mnogo pažnje radu među Nemoima. Dok je na mađarskom jeziku ipak izišlo nešto materijala, pokrajinsko rukovodstvo nije ništa izdalo na nemačkom. Ni na slovačkom jeziku nije izdato ništa od materijala, pa ipak je kod slovačkih masa Partija bila prilično dobro učvršćena. Slovaci su se služili i materijalima na srpsko-hrvatskom jeziku, verovatno je uticala dosta i spoljna situacija, pa i to što su Slovaci imali jedan broj dobrih partijskih radnika. Iako je u Vojvodini bilo oko 80.000 Rumuna, Partija nije uspela da proдре u rumunske mase. I pored toga što je broj članstva stalno rastao i izgrađivao se teoretski, ipak, izgrađenih kadrova, koji su mogli efikasno da deluju u tako velikoj pokrajini, ni izdaleka nije bilo dovoljno.

Kao rezultat nepune godine i po dana delovanja Partije na terenu Vojvodine, izabran je na Šestoj pokrajinskoj partijskoj konferenciji nov Pokrajinski komitet, u koji su bili izabrani najbolji kadrovi Vojvodine, najvećim delom izrasli iz dugogodišnje borbe sa klasnim neprijateljem i čija je odanost proverena kroz tu borbu, što će sa malim izuzetkom NOB i pokazati. U Pokrajinski komitet izabrani su: Žarko Zrenjanin Uoa, učitelj, politički sekretar, Jusuf Talić, radnik, organizacioni sekretar, članovi Biroa Ivan Laković-Vijoglavina, seljak, Radivoj Ćirpanov, obućar, Svetozar Toza Marković, novinar, Sonja Marinković, inženjer, Gordana Ivačković, student. Članovi PK KPJ: Aćim Grulović, činovnik, Mihalj Servo, radnik, Lazar Plavić, štampar, Branko Bajić, advokatski pripravnik, Stevica Jovanović, student, Mihalj Šamu, radnik, Sava Munćan, student, Erne Kiš, radnik, Otmar Majer, publicista, Borislav Petrov Braca, student i Stevan Dejanov, radnik."⁸⁹

*

*

*

Rad KPJ za Vojvodinu na izgradnji SKOJ-a u Vojvodini, kao i u Novom Sadu, ide uporedo sa obnovom i izgradnjom KPJ. Posle zabrane OMPOK-a Komunistička partija Vojvodine bori se za nove legalne forme rada među radničkom i srednjoškolskom omladinom. Među radničkom omladinom Partija 1938. godine formira omladinske sekcije u strukov-

nim organizacijama — podružnici Saveza grafičkih radnika, URSS-u, BOTIĆ-u i Sindikatu privatnih nameštenika. Među srednjoškolskom omladinom to su literarne i druge sekcije u kojima deluju napredni omladinci.

Najviše uspeha u radu imala je omladinska sekcija grafičkih radnika, u kojoj je delovalo nekoliko naprednih omladinaca pod rukovodstvom članova KP. Među prvim napred-

Dušan Danilović, član MK KPJ

nim omladincima u ovoj sekciji bili su Košta Šokica, Miloš Bebić Ujka, zatim Đorđe Zličić Ciga, Ljubiša Popara, Stevan Calenić, Sava Đisalov i još neki. U toj sekciji u 1938. i 1939. godini okupilo se oko 50 omladinaca. Po ulasku u sekciju Đorđe Zličić postaje jedan od najaktivnijih omladinaca i stub ove sekcije, kako u svojoj izjavi navodi Milorad Petrović. U 1937. godini u Novi Sad dolazi Ljubiša Popara. Pre toga je bio ctak tuzlanske gimnazije. Kao učenik postao je član KP, i kao sumnjiv bio je hapšen. Po dolasku u Novi Sad upisuje se u gimnaziji, ali je ubrzo napušta, jer je i do novosadskih profesora dopro glas o njegovoj marksističkoj orijentaciji. Zbog toga napušta gimnaziju i prelazi na tipografski zanat, ulazi u Savez grafičkih radnika i tu počinje sa svojom političkom aktivnošću.

Kroz te sekcije Partija je kulturno i idejno uzdizala radničku omladinu. Tokom vremena ta veza između grafičke omladinske sekcije i omladinske sekcije URSS-a postala je tako čvrsta da je bilo sasvim svejedno, kako kaže Milan Kovačević, krojački radnik, da li si u Domu sindikata ili u Domu grafičara. Zadatak je bio ne samo povezivanje radničke omladine u gradu već i povezivanje i zbližavanje sa omladinom u drugim mestima. U tu svrhu priređivane su ekskurzije i tako širene napredne ideje. Takvih ekskurzija bilo je u Suboticu, Stari Bečej, Sombor, a postojala je veza i sa beogradskom omladinom. Na ekskurzijama priređivane su zabave sa naprednim programom, pevane napredne pesme, priređivane igranke i dr.

Jedna od značajnih formi rada bili su izleti u Frušku Goru. Omladina svih društvenih slojeva na tim se izletima ne samo upoznavala i zbližavala, već i vaspitavala u naprednom duhu, kroz kulturne programe i predavanja. Izleti su organizovani kroz Društvo prijatelja prirede, a nastojalo se da se u ove izlete uključuje i omladina van Novog Sada. To ujedinjavanje radničke i intelektualne omladine dovelo je kasnije do punog zamaha u političkom i idejnom radu.²⁸⁰

Kada js sredinom 1938. godine Centralna skojevska komisija prerasla u Centralni komitet SKOJ-a, i kada se pristupilo obnovi i izgradnji SKOJ-a u pokrajinama, u Novom Sadu je već bio izrastao jedan broj naprednih omladinaca koji su bili kadri da na liniji KP deluju među omladinom i da se od njih formiraju viša i niža skojevska rukovodstva.

PK KPJ za Vojvodinu pristupa obnovi SKOJ-a krajem 1938. godine, a taj zadatak pokrajinsko partijsko rukovodstvo poverava Radivoju Ćirpanovu Ćiri, koji se i do tada aktivno bavio omladinskim pitanjima u Partiji. Sve do vremena kada se skojevska organizacija obnavlja, SKOJ je u Vojvodini slabo stajao.

Šesta pokrajinska partijska konferencija konstatuje da je SKOJ u ranijem periodu (tamo gde je postojao) bio začauren, strogo ilegalan, obična kopija partijskih ćelija, dok se na široke slojeve omladine, na njihov specijalno težak položaj i zahteve nije obraćala pažnja.

Celokupnom akcijom oko osnivanja SKOJ-a, formiranja njegovih rukovodstava i njegove izgradnje kako je navedeno, rukovodi Radivoj Ćirpanov, koji uspeva krajem 1938. i u

²⁸⁰ Isto, i br. 15742, 15016 i 18733; izjave Buljovčića, Milorada Petrovića i dr.

toku 1939. da formira pokrajinsko i mesno rukovodstvo SKOJ-a za Novi Sad, koje sredinom 1939. pristupa i formiranju skojevskih aktiva. Prvih nekoliko omladinaca odabranih za Pokrajinsku komisiju SKOJ-a bili su Žarko Matijašević, advokatski pripravnik, izrastao u studentskom naprednom pokretu u Beogradu, Ljubiša Popara tipograf radnik, i Ivan Butina, metalski radnik, istaknuti član Partije u novosadskom naprednom pokretu. Žarko Matijašević i Ljubiša Popara navode da im je direktivu o osnivanju Pokrajinske skojevske komisije preneo Radivoj Ćirpanov, pošto je prethodno sa svakim ponaosob razgovarao i tražio pristanak. Komisija je osnovana krajem 1938. na zajedničkom sastanku (Žarko Matijašević, Ljubiša Popara, Ivan Butina). Sastankom je rukovodio Ćirpanov. Objasnio je potrebu osnivanja ne samo pokrajinskog skojevskog rukovodstva već i SKOJ-a uopšte, ali ne SKOJ-a kao uske ilegalne organizacije, već organizacije koja će da okuplja svu omladinu, a SKOJ će biti jezgro te omladine. Zato je već na ovom sastanku dat zadatak da se obnovi SKOJ u svim mestima Vojvodine i rad postavi u duhu novih principa. Kad je počela da funkcioniše Komisija, rad je bio skoncentrisan samo na Novi Sad, jer tako mali broj članova i nije mogao u prvo vreme da obuhvati ni okrug novosadski a kamoli pokrajinu. Ćirpanov je i dalje neposredno rukovodio celokupnim radom na taj način što je gotovo stalno prisustvovao sastancima, lično proveravac omladince koji su dolazili u obzir za skojevsku organizaciju i davao uputstva za rad. Pomoć je pružao i Centralni komitet SKOJ-a preko Dobrivoja Radosavljevića, kao instruktora, koji je dolazio u Novi Sad, prisustvovao sastancima, davao uputstva. Da bi se skojevske organizacije što brže formirale, stvorila rukovodstva i osposobila za delovanje među omladinom, pojačano je odnosno prošireno pokrajinsko skojevsko rukovodstvo u proleće 1939. godine. U Pokrajinsku komisiju su ušli Sonja Marinković, Branko Bajić, Gordana Ivačković i Stevan Pešut, krojački radnik. Sekretar Komisije od njenog osnivanja bio je Žarko Matijašević. Ovako pojačano rukovodstvo počinje da obuhvata postepeno i teren van Novog Sada — Kulu, Vrbas, Suboticu i druga mesta. Povezuje se sa studentskom vojvodanskom omladinom Beogradskog univerziteta a pokušava da nađe forme rada i sa studentskom vojvodanskom omladinom Zagrebačkog univerziteta. Vezu sa beogradskim studentima održavale su Sonja Marinković i Gordana Ivačković preko vojvodanske studentske menze, a sa zagrebačkom studentskom omladinom preko Radomira Raše Ra-

dujkova. Radilo se i na ukopčavanju u skojevski rad naprednih elemenata iz bivšeg OMPOK-a, ali se u tome ponekad nije uspevalo, zbog oportunistiranja pojedinaca, ranije istaknutih aktivista OMPOK-a. koji su odbijali čvrste organizacione forme SKOJ-a.

Sa radničkom omladinom radilo se kroz napred navedene omladinske sekcije, a primenjivani su i svi drugi oblici rada, čime se približavalo radničkoj omladini i orijentisalo na liniju KPJ.

Judita Alargić, član KPJ

U jesen 1939. godine dolazi do reorganizacije Komisije. Ona je pretvorena u Pokrajinski komitet SKOJ-a za Vojvodinu, a formiran je i Mesni komitet SKOJ-a za Novi Sad. Po sećanju Žarka Matijaševića, Pokrajinski komitet SKOJ-a formiran je negde septembra u prisustvu Ćirpanova. U Pokrajinskom komitetu ostali su Ljubiša Popara, kao sekretar, Gordana Ivačković, Stevan Pešut, izgleda i Ivan Buitinja, kao i Žarko Matijašević i Branko Bajić dok nisu otišli na novu dužnost.

Do jeseni 1939. godine u Novom Sadu stvoreni su bili uslovi za formiranje Mesnog komiteta SKOJ-a za Novi Sad. Razrasitanje rada zahtevalo je dalje organizaciono razvijanje SKOJ-a. U čitalačkim grupama kao osnovnoj formi rada za marksističko obrazovanje mladih komunista bio je okupljen

veliki broj srednjoškolske i radničke omladine. Iz tih grupa izrastali su aktivni SKOJ-a koje je trebalo organizaciono povezati pod jednim mesnim rukovodstvom i rad dalje razvijati. Kroz raniji rad i aktivnost u raznim masovnim legalnim organizacijama i društvima već je bio izrastao jedan broj omladinskih kadrova sposobnih da rukovode organizacijom SKOJ-a u mestu i u Pokrajini. Među njima su u prvom redu bili Sonja Marinković, Gordana Ivačković, Đorđe Zličić, Stevan Čalenić, Sava Đisalov, Milorad Mika Pavlović. Mika Pavlović postao je napredan omladinac još u gimnaziji. Kao student medicine u čehoslovačkoj i kasnije na Beogradskom univerzitetu u potpunosti se aktivirao u naprednom omladinskom pokretu. Odmah po dolasku na univerzitet biran je za sekretara Studentskog doma i u odbor Vojvodanske studentske trpeze.

Sastanak za formiranje MK SKOJ-a pripremila je Sonja Marinković. Održan je u stanu Mike Pavlovića u jesen 1939. godine. Sem članova proširene pokrajinske komisije sastanku su prisustvovali Đorđe Zličić, Steva Čalenić, Sava Đisalov i Mika Pavlović. Ljubiša Popara je kao sekretar Komisije obrazložio potrebu daljeg učvršćenja skojevske organizacije i potrebu podele pokrajinskog omladinskog rukovodstva na pokrajinski i mesni komitet SKOJ-a za Novi Sad. Predloge članova u saglasnosti sa Ćirpanovim pročitala je Gordana Ivačković i u mesno rukovodstvo SKOJ-a ušli su Sonja Marinković, kao sekretar, Đorđe Zličić, Mika Pavlović, Stevan Čalenić i Sava Đisalov. Sutradan u stanu Stevana Đejanova uz prisustvo Ćirpanova održan je sastanak Pokrajinske komisije i konstituisan Pokrajinski komitet SKOJ-a za Vojvodinu u sastavu Ljubiša, Popara, kao sekretar, Gordana Ivačković, Ivan Butinja i Stevan Pešut. Branko Bajić i Žarko Matijašević prešli su na novu dužnost.

Mesni komitet je u napred navedenom sastavu radio nekoliko meseci a onda krajem 1939. iz njega izlazi Sonja Marinković i Đorđe Zličić i prelaze na novu dužnost. Sekretarom postaje Milorad Mika Pavlović a u Komitetu ostaju Stevan Čalenić i Sava Đisalov. Verovatno je da su u Komitet kooptirani još dva člana da bi mogao normalno da funkcioniše i obavlja svoje zadatke. Komitet je uspešno rukovodio radom u Novom Sadu, pružao svestranu pomoć skojevskim organizacijama koje su se brzo razvijale i sticale ugled među omladinom.

Usled brzog razvijanja skojevskih organizacija marta 1940. godine došlo je do formiranja Okružnog komiteta SKOJ-a za Novi Sad na čelu sa Mikom Pavlovićem kao sek-

retarom. U Komitet ulazi i Ljuba Doroslovački iz starobečejske skojevske organizacije i najverovatnije Stevan Čalenić i Sava Đisalov. Prema izjavi Mike Pavlovića Mesni komitet SKOJ-a za Novi Sad i dalje postoji. Ko je još bio u okružnom rukovodstvu nismo uspjeli da utvrdimo. Kao članovi Okružnog rukovodstva za Novi Sad u izjavama učesnika spominju se Doka Zagorčić, Jovan Bulić, Živko Ranisavljević. Po odlasku Mike Pavlovića 11 Pokrajinski komitet SKOJ-a postaje sekretarom OK SKOJ-a Stevan Čalenić.

Okružni komitet obuhvatao je srezove novosadski, bačkopalanački, starobečejski, kulski, žabaljski i titelski. Zadatak rukovodstva bio je u prvom redu da se što pre povežu sve sreske skojevske organizacije, da se učvrste i formiraju skojevska rukovodstva. Članovi okružnog rukovodstva obilazili su organizacije, pružali pomoć u radu i osnivanju rukovodstva na terenu. Mika Pavlović kao sekretar obilazio je sve srezove u okrugu. U bačkopalanačkom srezu kontaktirao je sa rukovodiocem omladine Dušanom Duškom Alimpićem, u kulskom sa Josipom Kramerom Dokom, sekretarom Partije ovoga sreza, u žabaljskom sa nekim Jovom, a bio je i u titelskom srezu. Ljuba Doroslovački radio je u starobečejskom srezu.

Posle povezivanja sa organizacijama u okrugu i njihovog učvršćenja održana je okružna konferencija SKOJ-a u proleće 1940. Konferencija je pripremljena pod rukovodstvom Đorđa Zličića, Šonje Marinković i Branka Bajića. Prethodno su održana dva pripremna sastanka, jedan van Novog Sada na kome su Sonja Marinković i Zličić govorili Miki Pavloviću o potrebi održavanja konferencije, o radu i mestu gde će se održati i drugi sastanak održan je u Studentskoj matici na kome je prisustvovao i Branko Bajić. Ovaj sastanak obuhvatio je organizaciono tehničke pripreme za koje je zadužen Mika Pavlović. Tehničke pripreme izvršila je grupa drugova na čelu sa Živkom Ranisavljevićem — priprema hrane i obezbeđenje zgrade.

Konferencija je održana u Matici studentskoj, u današnjoj Ulici Matice srpske. Na konferenciju su pozvani predstavnici svih mesta iz okruga novosadskog. Učestvovalo je preko 20 delegata. Konferenciju je otvorio Borislav Petrov Braca, a referate su podneli Mika Pavlović i Branko Bajić, sekretari SKOJ-a i Partije. Donete su odluke o daljem radu, organizacionom učvršćivanju i omasovljenju skojevskih organizacija. Nismo utvrdili da li je došlo i do organizacionih promena u okružnom rukovodstvu SKOJ-a.

O organizacionom učvršćivanju SKOJ-a ne samo u okrugu novosadskom već i u Pokrajini govori i pokrajinska konfe-

rencija SKOJ-a održana februara 1940. u Novom Sadu. Prisustvovao je 21 delegat iz osam novoformiranih mesnih rukovodstava. Tokom dvodnevnog rada konferencije analizirano je stanje skojevskih organizacija u Vojvodini. Po oceni konferencije, nedostaci u radu bili su nedovoljna samostalnost i neinicijativa mesnih organizacija u vođenju akcija i neobraćanje pažnje na masovni rad u postojećim omladinskim udruženjima, slaba ideološka izgradnja kadrova i omladinskih rukovodstava i slabo posvećivanje pažnje seoskoj i ženskoj omladini. Izabran je novi Pokrajinski komitet SKOJ-a za Vojvodinu. Ljubiša Popara je odstranjen iz pokrajinskog rukovodstva zbog nedovoljne aktivnosti, kako je konferencija konstatovala, a za sekretara PK SKOJ-a izabran je Borislav Petrov Braca. Iz Novog Sada konferenciji su prisustvovali: Đorđe Zličić, Sonja Marinković, Gordana Ivačković, Mika Pavlović, Stevan Čalenić i Sava Đisalov.

Posle februarske pokrajinske konferencije SKOJ-a rad je još više oživeo, SKOJ je prodirao u masovne organizacije i približavao se celokupnoj omladini i uvlačio je u svoje redove.

Avgusta 1940. održana je Peta pokrajinska konferencija SKOJ-a u Petrovgradu. Prisustvovali su Borislav Petrov, Đorđe Zličić, Milka Pavlović, Stevan Čalenić, Sava Đisalov, Johan Mike, Proka Sredojev, Stanka Muncan, i Lidija Aldan. Bilo je oko 40 delegata iz cele Vojvodine. Referate su podneli Borislav Petrov i Đorđe Zličić. Konferencija je prikazala stanje SKOJ-a u Vojvodini i donela Zaključke. Diskutovalo se o organizacionom stanju SKOJ-a u Vojvodini, zatim se pretresalo pitanje dačke i seljačke omladine a naročito je podvučen značaj uvlačenja u organizacije ženske omladine. Ovo poslednje i sa sve većom opasnošću od rata koji su fašističke sile pripremale. Konstatovano je da ima 14 mesnih komiteta. Preko mesnih komiteta i povereništava ilegalno je bilo povezano i delovalo 110 članova SKOJ-a. Preko polulegalnih omladinskih odbora radničke, seljačke i intelektualne omladine bilo je vezano oko 450 polulegalno vezanih skojevaca. SKOJ vrši kontrolu i učestvuje u radu 60 legalnih udruženja a održava vezu sa 50 sela. U masovnom radu preko legalnih masovnih udruženja obuhvata oko 1.600. omladinaca. Ima otprilike 50% radnika i 50% seljaka i intelektualaca.

Na konferenciji je izabran Pokrajinski komitet SKOJ-a za Vojvodinu: Borislav Petrov Braca, politički sekretar, Đorđe Zličić Ciga, organizacioni sekretar, Mika Pavlović, Nikoia Živanović, Stevan Čalenić i Johan Mike kao članovi.

Posle konferencije novi PK SKOJ-a održao je svoj prvi sastanak u Novom Sadu. Sastanku je prisustvovao Jusuf Tu-

lić kao delegat Pokrajinskog komiteta Partije. Sastankom je rukovodio Borislav Petrov. Radi što efikasnijeg rada, čitava teritorija Vojvodine podeljena je među članovima PK SKOJ-a. Borislav Petrov zadužen je za teritoriju Banata, gde je i do tada delovao, Mika Pavlović za severnu i zapadnu Bačku, Đorđe Zličić i Stevan Čalenić za rad u sindikatima, Nikola Živanović za Srem.

Mika Pavlović pominje još neke sastanke PK SKOJ-a u Novom Sadu. Jedan od tih održan je u stanu Ljupčeta Ilića španca u Vojvodanskoj ulici (danas Vase Stajića). Kaže da je i Ljupče Ilić već tada bio kooptiran u PK SKOJ-a. Na ovom sastanku, po njegovoj izjavi, prisustvuje i Ivo Lola Ribar. U zimu 1940/41 g. Borislav Petrov je smenjen sa funkcije političkog sekretara PK SKOJ-a, a na njegovo mesto došao je Đorđe Zličić. Petrov je smenjen odlukom CK SKOJ-a zbog avangardizma. Osnovan je i Biro PK SKOJ-a kako se ne bi ceo komitet sastajao. Mika Pavlović je u Birou bio zadužen za tehniku. Biro je formiran decembra 1940.²⁹¹

* *

Pripremni oblici rada za ulazak-učlanjavarije u SKOJ bile su čitalačke grupe, iz kojih su se odabirali najbolji omladinci. Ovaj pripremni deo rada u Novom Sadu u izvesnoj meri izvršen je do sredine 1939. godine i tada se počinju formirati skojevski aktivni. Kako je SKOJ u Novom Sadu obuhvatao sve slojeve omladine, to su se i aktivni formirali tamo gde je omladina radila: u srednjim školama, u preduzećima, u rejonima gde je živela mešovita omladina — intelektualna, radnička, seljačka, kao na Klisi, Podbari, Detelinari, Telepu. Najjači oslonac novosadski SKOJ je imao na Klisi i Podbari i u Srednjoj tehničkoj školi, manje na Detelinari, a još manje u mađarskom kraju Novog Sada, Telepu. Prema sećanju učesnika naprednog radničkog pokreta, aktivni su postojali u Srednjoj tehničkoj školi, Trgovačkoj akademiji, u obe šegrtske škole, po jedan aktiv među grafičkom omladinom, u ženskoj gimnaziji u ženskoj učiteljskoj školi u obe muške gimnazije.

Celokupan rad objedinjavali su gradski odbori, koji su bili polulegalni, sastavljeni od članova SKOJ-a i napredne omladine. Gradski odbor radničke omladine bio je sastavljen od predstavnika URSS-a, grafičara, privatnih nameštenika i organizacije bankarskih, osiguravajućih, industrijskih i trgovač-

²⁹¹ MSRV AO, br. 18240, 18733, izjave Mike Pavlovića i dr.

kih činovnika (BOTIČ-a). U radu se naročito isticala omladinska sekcija u Savezu grafičara. Težište rada usmereno je bilo na učenike u privredi, a cilj je bio da se što više učenika upiše u sindikate. Omladinske sekcije razvijale su u sindikalnim podružnicama živi kulturni, ideološko-politički i fiskulturni rad među omladinom. Svaka omladinska sekcija izdavala je zidne novine, formirala čitalačke grupe, rasturala naprednu štampu. Ovakav rad sa radničkom omladinom doprineo je da su u svim štrajkovima koji su vođeni u 1939. i 1940. godini učestvovali omladinci nčenici u privredi.

Rad sa školskom omladinom odvijao se preko gradskog školskog aktiva, u kome su bili predstavnici svih škola. Radilo se kroz literarne sekcije, gde se prorađivala, pored ostale, i napredna literatura, izdavale zidne novine a upražnjavale i druge pogodne forme rada. Najaktivniji srednjoškolski aktiv bio je u Srednjoj tehničkoj školi. Taj aktiv je 1940. godine organizovao štrajk učenika iste škole. Vrlo aktivan je bio i aktiv u Trgovačkoj akademiji.

Sekretar aktiva SKOJ-a u Graličkom sindikatu bio je Stevan Čalenić, a članovi Sava Đisalov, Đorđe Zličić, Sava Tucić, Košta Šokica, Miloš Bebić Ujka, Radovan Smiljanov, Vasa Tankosić — Veliki Vaka, Lazar Prišić i Vaja Bogdanović. Ovo je aktiv verovatno u svom početnom sastavu, jer je dobar broj od ovih članova ušao u mesna rukovodstva SKOJ-a i Partije, pa se sastav aktiva tokom vremena menjao, pojačavao novim članovima (o ovome nemamo podataka). Kod tekstilnih radnika bili su u aktivu Milan Kovačević, Juika Čalenić, Marija Čalenić-Šoti, Vida Kaćanski, Jelica Mirilov-Đerić, Zora Malić i Milica Varga. Marija Čalenić bila je zadužena za rad s omladinom u Školi učenika u privredi. Sa omladinom su dolazili u dodir kroz omladinske sekcije. Početni rad su bazirali na čitanju radničke štampe, tada naročito *Mladog radnika*, ali su radili i na druge načine.

U ženskoj gimnaziji aktivom je rukovodila Katica Sekicki. Bila je član i srednjoškolskog aktiva odbora, koji je objedinjavao rad srednjoškolske omladine. Jedno vreme bila je zadužena za rad i u Trgovačkoj akademiji. Kako joj je u 1941. u proleće predstojalo hapšenje, o čemu je bila obavestena, napustila je Novi Sad i prešla u rodno mesto Stari Vrbas, gde se povezala sa mesnim članovima Partije i produžila sa radom.

Jedan od prilično dobrih aktiva bio je i u Učiteljskoj školi, u kome su bile Dragica Seka Ranisavljević, rukovodilac i veza sa srednjoškolskim aktivom za grad, zadm Latinka Štrbački Ranisavljević, koja se isticala svojom aktivnošću, Milica Grujić (isključena iz Učiteljske škole kao napredna uče-

nica). Nada Kuzmanović, kako navodi Mika Pavlović, vrlo aktivna i prodorna u radu, Nada Mihajlović Ostojić, Desa Pavlović i Olga Leskovac.

U Srednjoj tehničkoj školi bili su Milan Kom, Boško Palkovljević, Plemenka Palkovljević-Polovina, Miša Šenk, Živko Ranisavljević, Tadija Lončarski, Dura Polovina, Straško Hristov, Hans Vagman, Ilija Isajev, Josip Kardoš, Stevan Garabantin, Dionisije Sonenberg. U aktivu su bili od kraja 1940. i Milan Iskrin i Milan Stankov iz Starog Vrbasa. (Nisu stanovali u Novom Sadu, već svakodnevno putovali).

Grupa Skojevaca na »Testeru« avgusta 1940

U Trgovačkoj akademiji bili su Milorad Protić, rukovodilac aktiva, Dragica Dinjaški, Sava Via, Đorđe Rajić, Nikola Stojšić, Đorđe Grbić, Gabika Koh i Sava Zorić.

U obe muške gimnazije bili su članovi aktiva Boško Protić, Srećko Kunda, Mladen Sekicki, Toma Matasić, Siniša Dronjak, Aca Petrović, Bogdan Garabantin, Mladen žiža, Vlada Krajačević, Dejan Ivačković. Đorđe Mikeš, Vlada Rotbart, Ljuba Kojić i Miroslav Simić.

U srednjoškolskom aktivu SKOJ-a, koji je rukovodio radom napredne srednjoškolske omladine, bili su: Boško Protić, iz II muške gimnazije, Katica Sekicki, iz ženske gimnazije, Miša Šenk iz Tehničke škole, Dragica Seka Ranisavljević, iz Učiteljske škole, Milorad Protić iz Trgovačke akademije. Bilo je oko osam članova skojevaca i neskojevaca.

Aktiv na Klisi formiran je oktobra 1939. u Njemu su bili Borislav Bora Prodanović, rukovodilac, student Više komercijalne škole u Beogradu, Doka Zagorčić, Todor Gavrilović Rile i Velimir Velja Dobanovački. Polovinom 1940. godine u aktivu su bili Bora Prodanović kao rukovodilac, Doka Zagorčić, Todor Toša Gavrilović, Boža Kuzmanović Kurjak, Lazar Čakovac, Stevan Plačkov, Đurica Rutonski, Velimir Velja Dobanovački i Žara Krstić. Godine 1941. u SKOJ su primljeni i Vojin Krstić, Svetozar Lazić i Đorđe Jovanović. Kad je Bora Prodanović otišao u Zagreb, rukovodilac je postao Doka Zagorčić. Ovo je bio mešoviti aktiv sastavljen od studenata, seljaka i daka. Aktiv je imao zadatak da deluje ne samo na Klisi već i u okolnim naseljima.

Velimir Dobanovački je bio zadužen za rad omladinske knjižnice i čitaonice na Klisi, gde se odvijao celokupan kulturno-prosvetni rad i vršio uticaj na omladinu i starije, Bora Prodanović za Čenej, Todor Gavrilović i Doka Zagorčić za Novo Naselje i Slanu Baru.

Okružni komitet SKOJ-a i Mesni komitet SKOJ-a pružali su pomoć aktivu u razvijanju rada a ponajčešće je među ovu omladinu dolazio Mika Pavlović. Dolazili su i Sonja Marinković, Milorad Mandić, Žika Dronjak, Đorđe Mikeš, a ponekad i Radivoj Ćirpanov, Đorđe Zličić, Košta Šokica i Miloš Bebić Ujka.

Zadatak aktiva je bio da se formira knjižnica i čitaonica. Pored knjižnice i čitaonice, osnovana je bila i diletantska grupa, koja je uspešno radila. Postojala je i fudbalska sekcija. Kroz ove ustanove i sekcije omladina se povezivala ne samo na Klisi već i u okolini. Priredbe su davali u Kaću, na Čeneju, u Kovilju, Gospodincima, Rumenki, Beočinu. čitaonica je bila dobro snabdevena literaturom. Ovim putem i putem diskusija u čitaonici delovali su i na starije koji su dolazili u čitaonicu, slušali diskusije i prisustvovali priredbama.²⁸²

*

Položaj radničke omladine, a naročito učenika u privredi bio je nepodnošljiv. Bili su bez ikakvih prava, a izloženi su-rovoj eksploataciji od strane poslodavaca. Radno vreme nije bilo određeno, radilo se onoliko koliko je zahtevao poslodavac. Radilo se od 4 sata ujutru do 22 sata uveče. Prve i druge godine učenja u zanatu više od polovine vremena učenici

²⁸² Isto, i br. 15016.

su radili za poslodavca one poslove koji nisu imali nikakve veze sa zanatom. Spavali su obično u radionici ili u nekoj maloj, zagušljivoj prostoriji. Odeća, ako su je dobijali od poslodavca, bila je velika i iznošena pre nego što je do njih došla.

Škola za učenike — stručna produžna škola — pohađala se van radnog vremena, tj. uveče. Naročito su pekarski učenici dolazili na časove potpuno iznureni i provodili ih u spavanju. Profesori nisu shvatili njihov položaj, pa su ih čak i šamarali. Udžbenike učenici uopšte nisu imali.

Pred Partiju se postavljalo pitanje kako i gde okupljati ovu omladinu koja je zauzeta od jutra do sutra. To je bilo moguće jedino kroz školu jer su tada svi bili na okupu iz onako laštranih preduzeća i radionica. Ovaj rad je organizovao Đorđe Zličić preko napredne omladine, a i sam je dolazio u školu. Zadatak je bio privući omladinu u sindikat. Rezultati su se ubrzo pokazali i omladinci su se uključivali u rad omladinske sekcije u sindikatu. Tu su imali na raspolaganju štampu, knjige, šah. Predavanja su obično držali Đorđe Zličić, Stevan Čalenić, Sava Đisalov i Lajoš Larkin. Zatim Zlatek Lazar. Naročito se u radu sa ovom omladinom isticala Marija Čalenić.

Bitka za omladinu vođena je i u samoj školi. U svakom razredu bili su formirani odbori koji su imali zadatak da podižu svest te omladine. Davali su im omladinsku štampu, koju su uglavnom čitali između časova.

Jedan od krupnih zahteva po dogovoru sa Partijom, odnosno sa Đorđem Zličićem, bili su zahtevi koji su učenici postavili banskom inspektorju pod pretnjom štrajka.

Zahtevi su bili da se škola pohađa u radnom vremenu, da se zabrani profesorima da šamaraju učenike, da se udžbenici i sveske za pisanje obezbede besplatno, da se poboljša kvalitet predavanja u skladu sa učenikovim potrebama. Zahteve je nadležnima dostavio Đorđe Zličić.

U međuvremenu se desilo da je jedan profesor ošamario učenika. Kako su svi učenici preko odbora bili obavešteni o uslovima koji su upućeni banskom inspektorju, a zbog ovoga šamara bili naelektrisani, odjednom su ustali i povikali: »Živeo štrajk«. Tada je dat znak, vrata su se otvorila, omladinci su se dizali, u hodniku je nastala gužva, jer su sa svih strana u istom momentu omladinci napuštali časove. Stotine omladinaca uzvikivalo je: »Živeo štrajk!«, a zatim se zaorila pesma »Omladino sa svih strana«. Omladina je mirno uz pesmu napuštala školu, a profesori bili iznenađeni. Direktor je obavestio policiju, a omladinci se u grupama razišli u raznim pravcima kako se ne bi sukobili sa njom. Policija se već približa-

vala školi, a Milan Kovačević je uspeo da za nepunih pola sata obavesti Žličica o štrajku. Kovačević je bio od prvih dana rada Zličićeva u Školi učenika u privredi veza između Zličića i omladinaca. Štrajk je bio preuranjen, pre nego što je Zličić poslao zahteve, pa su oni upućeni kad je štrajk već izbio.

Učenici su se vratili u školu tek posle nedelju dana, a onda je nastala pretnja od strane banskog inspektora i direktora škole, a na kraju i policijskog agenta, i saslušavanje učenika da bi se otkrili kolovođe, u stvari komunisti, koji su bili inicijatori. Međutim, usled dobrog držanja naprednih omladinaca, ovaj pokušaj je propao.

Stanje se u školi posle štrajka poboljšalo. Profesori učenike više nisu šamarali. Odnos se poboljšao, ali najvažniji zahtev nije ispunjen — da se škola pohađa u okviru radnog vremena.

Štrajk je poveden 1939. godine a škola se nalazila na Žitnom trgu.

Komunisti su borbu za bolji život radničke omladine vodili kroz sindikate, otvoreno su ova pitanja postavljali na sindikalnim konferencijama i žigosali pojedince kalfe i poslodavce koji su se nečovečno odnosili prema učenicima. U raznim sindikatima — metalaca, drvarskih radnika, tekstilaca i drugim, bilo je 80% do 90% šegrti koji su bili obuhvaćeni u URSS-ovim omladinskim sekcijama i koji su bili pod uticajem Partije putem raznih oblika rada.²⁹³

*

Za privlačenje omladine na liniju Partije, kao jedna od vrlo pogodnih masovnih formi rada bili su izleti. Bila je to veoma pogodna forma za zbližavanje studentske, dačke i radničke omladine. Ti izleti bili su masovna manifestacija rada SKOJ-a. Na njima se nije samo zabavljalo, oni nisu služili samo za razonodu, već su kroz pesmu, igru, predavanja vršili i kulturno-idejni uticaj na omladinu. To je u stvari bio prvi stepen u okupljanju omladine i delovanje na nju u najblažoj i najneprimetnijoj formi. Izleti su bili dobro organizovani. Glavno stecište bila je Fruška Gora, naročito Radnički dom na Glavici, koji su radnici sami podigli a domar je bio napredni radnik Stevan Dostan.

Od 1939. godine Partija je orijentisala svoje članove i članove SKOJ-a i napredne omladince na omladinsku sekciju

²⁹³ Izjava Milana Kovačevića data autoru.

Društva »Fruška gora«, čiji je predsednik (odnosno načelnik) bio Branko Bajić. Kroz Društvo su forsirani izleti ne samo u Frušku goru, već i u dalje krajeve Jugoslavije, pa i inostranstvo. Omladinske sekcije imale su naročite povlastice.

Partija i SKOJ uspeli su da u 1939/40. godini organizuju u Fruškoj gori i dva seminara za omladinu, koji su održani neometano od policije. U 1939. godini održan je seminar u Beočinu pod rukovodstvom Branka Bajića, Šonje Marinković i Koče Kolarova. Ovaj seminar se razlikovao od onog koji je održan 1940. godine na Testeri. Ovaj je bio mnogo elastičniji, bez krute discipline i imao više zabavno-vaspitni karakter. Pevane su napredne pesme, davani su pozorišni komadi i razne kulturne priredbe. Prisustvovala je omladina iz čitave Vojvodine i kroz kolektivni život, napredne pesme i napredne kulturne programe zbližavala se. Tu je bila omladina iz Vršca, Pančeva, Kikinde, Melenaca, Kumana, Petrovgrada itd. Na seminaru su od naprednih omladinaca i članova KP, pored ostalih, bili Lidija Aldan, Žarko Žika Dronjak, Toma Granfil, Saša Grujić, Živko Ranisavljević.

Kako je SKOJ postajao masovnija organizacija, osećala se potreba i za što većom izgradnjom skojevskih kadrova sposobnih da rukovode tako širokim masama radničke, seljačke i intelektualne omladine. Teoretski sastanci i druge forme davali su pozitivne rezultate, ali okupiti jedan broj omladine na jednom mestu sa probranim predavačima, značilo je na najlakši način i najefikasnije preći određeni potreban program za delovanje omladinaca u omladinskim masama. Pokrajinski komitet Partije i Pokrajinski komitet SKOJ-a donose odluku da se održi kurs ideološke izgradnje sa većim brojem omladinaca kandidata i članova Partije kao i skojevaca iz svih krajeva Vojvodine. Ovaj poduhvat ukazivao je i na stepen snage i organizovanosti i Partije i SKOJ-a u Vojvodini. Obzirom da je kurs trebalo da obuhvati 80 omladinaca, problem je bio kako ga legalno sprovesti a da ne dođe do provala i intervencije policije, tj. kakvu mu legalnu formu dati. PK SKOJ-a odlučio je juna 1940. da, kroz omladinsku sekciju Društva »Fruška Gora«, u kojoj su bili ne samo Branko Bajić kao rukovodilac, već i Žika Dronjak, Sonja Marinković i drugi omladinci, kroz koju su organizovani mnogi izleti u Frušku Goru, a održano

1939. i beočinsko logorovanje, organizuje logorovanje omladinaca u cilju održavanja kursa. Odlučeno je da se logor održi na Testeri kod Čerevića, jer se to mesto učinilo kao najpogodnije po prirodnim lepotama, tu je bilo i jezero za kupanje, zgrade za smeštaj, a samo mesto izvan glavnih komunikacija. Pripremama je rukovodio Đorđe Zličić. Formira-

ne su dve radne grupe skojevaca iz Novog Sada. Jedna na čelu sa Žikom Dronjkom, kasnije nazvana »jakobinci«, a druga na čelu sa Dragoslavom Stojanovićem Sipom, kasnije nazvana »cesterostrojci«. Grupa »jakobinaca« bila je radna grupa, sastavljena od omladinaca: Srećko Kundić Lemur, Tirna Stankov, Danilo Zelenović, Toma Matasić, Pera Damjanović, Boško i Milorad Protić i drugi. Grupu »testerostrojaca« uglavnom su sačinjavali omladinci iz Srednje tehničke škole i gimnazije: Boško Palkovljević Pinki, Strašo Hristov, Živko Ranisavljević, Bogdan Garabantin Majstor, Braca Krajačević, Mladen žiža, Žarko Vidović i drugi. Ove dve grupe izašle su na teren početkom jula. Grupa »testerostrojaca« izgradila je hidrocentralu na potoku kraj jezera i time obezbedila električno osvetljenje. Trebalo je pripremiti logor za smeštaj omladinaca — očistiti postojeće zgrade, postaviti slamarice, urediti kuhinju, magacin, trpezariju, očistiti krug logora, napraviti pozornicu, očistiti jezero, sprovesti struju u logor. Pripreme su uspešno izvršene do kraja jula.

Omladinci su pristizali po grupama krajem jula do 1. avgusta. Izbor omladinaca izvršio je PK SKOJ-a u zajednici sa OK i MK SKOJ-a. Rukovodstvo logora sačinjavali su Đorđe Zličić, Mika Pavlović, Žika Dronjak, Stanka Munćan i drugi. Smešteni po sobama omladinci su dali imena svojim sobama — »Matija Gubec«, »Maksim Gorki«, »Đura Đaković« i slično.

Organizacija života u logoru bila je savršena. Ideološko-politički kurs je sproveden po grupama u određeno vreme. Pored rada bilo je igre, zabave, kupanja u jezeru, šetnji po bližjoj okolini, a po večeri počinjao je zabavni život i veselje kraj logorske vatre, ili je izvođen program na pozornici.

Rukovodioci ideološko-političkih grupa bili su Mika Pavlović, Stanka Munćan, Sonja Marinković, Vera Pavlović, Bora Prodanović, Žika Dronjak i drugi. Prorađivao se *Razvitak društva* od Rajmesa, politička ekonomija, o revoluciji, o imperijalizmu, *Istori\ a SKP (b)* i drugo. Posebno se svaki dan prorađivalo držanje pred klasnim neprijateljem od Dimitrova i drugih. Sa rukovodiocima skojevcima održavana su posebna savetovanja, na kojima su razrađivani organizacioni principi SKOJ-a, kao i politička situacija. Predavači su ovde bili Borislav Braca Petrov, Đorđe Zličić i još neki.

U slobodnim časovima, obično uveče oko logorske vatre, učile su se i pevale revolucionarne pesme: *Inter nacionala*, *Budi se istok i zapad*, *Omladinci omladinke...* *Bilećanka*, *Mitrovčanka* i mnoge druge. Glavni horovođa i učitelj bila je Stanka Munćan. Održavan je redovno »vrabac«. Od pozorišnih komada prikazivani su: *Na dnu* od Maksima Gorkog, *Pokopaj-*

te mrtve od Irvina Šoa, *Sumnjivo lice* od Branislava Nušića, *Smrt ekselencije* i drugi. Uspešno je izvođena i horska recitacija *Čovek peva posle rata* od Dušana Vasiljeva i drugo. Među omladincima i omladinkama našlo se izvrsnih glumaca i interpretatora, komičara, reditelja i scenografa: Žika Dronjak, Miloš Bebić Ujka, Saša Grujić, Olgica Šarčev, Bata Brkić, Košta Šokica, Dragoslav Stojanović Šip itd. Pri napuštanju logora, na polovici puta od Testere prema Čereviću, grupa u kojoj je bio i Borislav Braca Petrov, zaustavila se, a Braca popeo na jednu uzvišicu i održao vatreni govor. Između ostalog rekao je:

Evropom se širi fašizam, koji će uskoro pružiti kandže i prema našem narodu. Zato omladina mora biti spremna za nastupajuće istorijske događaje koji će biti sudbonosni za naše narode. Jedino KPJ i SKOJ mogu povesti naše narode u borbu za lepšu budućnost i lepši život... Omladinci i omladinke, smelo uzdignite barjak revolucije i ja vam želim da se opet nademo svi zajedno, ali na barikadama, sa puškom u ruci u borbi za lepšu budućnost...

Padinama Fruške gore odjeknula je tada *Internacionala*.

Policija je kasno saznala za ovaj veliki skup omladine i kad je došla na konjima, našla je logor prazan.

Velika akcija naprednih đaka Srednje tehničke škole bio je štrajk đaka ove škole 1940. godine u decembru. Škola je imala jak skojevski aktiv, odnosno udruženje »Tehničar«, koje je bilo u rukama napredne omladine. Predsednik je bio Dragoslav Stojanović Šip, a sekretar je bio Živko Ranisavljević. Udruženje je služilo za vaspitanje mladih komunista. U borbi sa đacima ljotićevcima za upravu udruženja pobeđivale su napredne snage, jer je skoro sva omladina ove škole bila levo orijentisana. Kad je Živko Ranisavljević završio školu, u upravni odbor 1940/41. ušli su Tadija Lončarski, Boško Palkovljević Pinki, Ivan Šenk i Milan Kom.

Do štrajka je došlo zato što je u školi postojao niz ekonomskih problema koje direktor nije hteo da reši. Bilo je prigovora i protiv profesora. Situacija se sve više zaoštravala i daci su rešili da stupe u štrajk. Sa štrajkom se saglasio Mesni komitet SKOJ-a. Obrazovan je štrajkački odbor. Određenog dana, kada su svi daci bili na okupu, Boško Palkovljević Pinki je održao govor istakavši sve teže i teže stanje u školi i da su se svi učenici saglasili da više neće raditi pod takvim okolnostima i da su rešili da stupe u štrajk. Svi učenici su napustili školske klupe, izuzev desetak koji su se plašili profesora i roditelja. Sastavili su projekt zahteva, koji je preko

štrajkačkog odbora bio dostavljen upravi škole. I ljotičevci su se priključili štrajku, izuzev nekolicine koji su se vratili na predavanje.

Punu podršku pružile su štrajkačima sve srednje škole u Novom Sadu, kao i radnička omladina. Najveća solidarnost učenika srednjih škola ispoljila se objavom generalnog jednodnevnog štrajka u svim školama. Izrađen je i letak u kome su objašnjeni uzroci štrajka, i rasturen u gradu da javnost bude tačno obavještena o itome šta je dovelo do štrajka, školske vlasti i policija pokušale su da likvidiraju štrajk. Učinili su pritisak na đake roditelje da deluju na svoju decu da se okanu štrajka, a kad to nije pomoglo, zapretili su onima koji ne dođu na predavanje da će biti isključeni iz svih škola u Kraljevini Jugoslaviji. Kada to nije pomoglo, inspektor je bio prinuđen da pozove štrajkače na direktne pregovore. Štrajkači su izabrali svoju delegaciju: Milan Kom, Boško Palkovljević, Tadija Lončarski i još neki. Prethodno su formulisali svoje zahteve — niko od štrajkača da ne bude kažnjen, kao i da se svi raniji zahtevi bez ikakve rezerve usvoje i sprovedu u život. Inspektor je na sve pristao, izuzev na zahiev da niko ne bude kažnjen. Štrajk je nastavljen a posle ponovnih pregovora i obećanja završen. Nisu svi uslovi ispunjeni, ali kako je nastupao božićni raspust, učenici su se vratili na predavanja. U štrajku je učestvovalo oko 100 učenika. Trajao je 10 dana.

MK SKOJ-a pružao je pomoć i za sve vreme štrajka održavao sastanke sa štrajkačkim odborom i davao uputstva. Posle štrajka, najaktivniji omladinci u štrajku Boško Palkovljević i Milan Kom bili su uhapšeni. Držali su se dobro u policiji, ali pri pretresu Pinkijeva stana policija je našla Staljinovu biografiju i neke druge levičarske knjige pa ga je zadržala u zatvoru 3 meseca, a zatim proterala iz Novog Sada. Posle ovih hapšenja radom SKOJ-a u školi rukovodio je Miša Šenk.²⁹⁴

Iz sudskih spisa Okružnog suda u Novom Sadu može se konstatovati da je Boško Palkovljević uhapšen 27. XII 1940. godine u prostorijama Ujedinjenih sindikata u Slovačkoj ulici br. 11 u Novom Sadu gde je policija upala pomenutog dana oko 11,30 časova sa ciljem pretresa i hapšenja zbog štrajka tekstilnih radnika. Prilikom legitimisanja kod Pinkija su pronađena dva proglasa CK i biografija Staljina. On je priveden policiji a zatim je izvršen pretres njegovog stana, gde je takođe pronađeno nekoliko brošura: govor i članci Staljina, spoljna politika SSSR i dr. i još nekoliko letaka. S obzirom na njegovo učešće u štrajku učenika mašinskog odseka Srednje tehničke škole i njegovog rada u *Tehničaru*, školskom listu koji je zbog destruktivnog delovanja od škol-

Akcije radničke klase u Novom Sadu od 1939. do 1941.

U godinama 1939-41. položaj radničke klase stalno se pogoršava. Na području Berze rada u Novom Sadu tražilo je rada u toku 1938. godine 21.657 kvalifikovanih i 47.250 nekvalifikovanih radnika, a s druge strane stalan porast skupoće i pada realne i minimalne nadnice, dovodili su radnike u sve veću bedu. Uz to je kapitalistička klasa protiv radnika vodila sve žešću borbu, od pokušaja cepanja klasnih radničkih sindikata i ometanja akcija pa sve do njihove zabrane. Kako su URSS-ovi sindikati stalno jačali od 1935. godine i osposobljavali se za sve češće i masovnije akcije (1935. u Vojvodini je bilo 25 grupa URSS-a, u 1936. godini 159, a u 1937. god. 212 grupa), i kako je njihov uticaj sve više rastao, a vlast nije uspela ni sa no voformi ranim vladinim sindikatima (JUGORAS), kao što nije uspela ranije ni pomoću socijaldemokratskih sindikalnih vođa, pribegla je njihovoj zabrani.

Borba se naročito oštro vodila u vreme priprema za kongres URSS-a (održan aprila 1938. godine u Zagrebu) preko socijaldemokratskih vođa Bogdana Krekića, Pfajfera, Jove Jakšića i Jakomina, koji su napravili sporazum sa režimom (obećano im je da će u državnim sindikatima i socijalnim institucijama ostati na rukovodećim položajima) i pokušali da izvrše rascep u URSS-ovim sindikatima pred sam kongres. Sindikalni pokret trebalo je decentralizovati na pokrajine sa punom samostalnošću i sa jednim tehničkim rukovodstvom, a komuniste izbaciti iz URSS-a. Međutim, Milorad Belić i Luka Pavićević, u ovom pokušaju cepanja stali su uz napredne elemente i pristalice jedinstva u sindikatima i sa njima povelili oštru borbu za odbranu sindikata i socijalnih institucija, te vode socijaldemokrata i režim nisu uspeli da ostvare svoje namere. URSS-ov pokret istupio je kao jedna celina a režim se nije osećao dovoljno jak da izvrši udar i zabrani klasni pokret. Ova akcija je u velikim razmerama i u svim mestima pokrenula URSS-ovo članstvo i radničku klasu. Mesni međustrukovni odbori su došli pod vodstvo komunista i pristalice jedinstva. Jedinstvo na kongresu nije bilo razbijeno, iako je primenjen sistem delegiranja predstavnika sindikata od strane saveznih uprava koji je obezbedio neznatnu većinu socijaldemokratima.

skih vlasti bio raspušten, zabranjen, policija je protiv Palkovljevića podnela tužbu Državnom tužilaštvu za zaštitu države u Beogradu. Glavni sudski pretres održan je 8. III 1941, na kojem je Palkovljević oslobođen optužbe i pušten na slobodu.

U Novom Sadu je plenum Mesnog sindikalnog veća za izbor delegata za kongres održan u prisustvu policijskog činovnika. Predložen je Stevan Dostan, ali kako se time usprotivio Jovan šipoš, jer je Dostan bio kompromitovan kao komunista, izabran je manje kompromitovani Božidar Mašić za delegata Veća, dok je Stevana Dostana delegirala podružnica drvodeljaca iz Novog Sada. I Stevan Dostan i Božidar Mašić učestvovali su na nekoliko sastanaka u Zagrebu koje su održali partijski rukovodioci i davali uputstva i orijentaciju za dalji rad u klasnom sindikalnom pokretu. Takvog jednog sastanka pod rukovodstvom Josipa Kraša, na kome su prisustvovali njih dvojica iz Novog Sada i Šandor Gubik iz Subotice, seća se Božidar Mašić. Data su uputstva za izbor delegata za kongres a govoreno je i o sindikalnoj taktici rada u URSS-u i akcionom osposobljavanju i okupljanju radnika u klasnim sindikatima.

Kada vlada Milana Stojadinovića nije uspela sa rascepom na kongresu, sve brže je pomoću JUGORAS-a i drugim aktima spremala zabranu URSS-a. Oduzela je radničkoj klasi radničke komore i berze rada i skoro sav uticaj u okružnim uredima i postavila u socijalne institucije svoje ljude. Da bi osigurala sprovođenje svojih planova, pristupila je žestokim progoneima klasnog pokreta i njegovih predstavnika. Radničke komore koje je vlada dala j-ugorascima brisale su URSS-ove organizacije iz evidencije i na osnovu toga vlasti su proglašavale takve sindikate ilegalnim i zabranjivale im rad. Zabranjivana je štampa, a ponajčešće i konferencije i zborovi. Skupština Radničke komore u Novom Sadu, održana oktobra 1938, dala je nalog područnim organima Komore da isključe iz evidencije Komore Oblasni odbor URSS-a i Mesni međustrukovni odbor URSS-a u Novom Sadu.

URSS-ovi sindikati u Novom Sadu u 1939. godini a naročito u 1940. vodili su mnogobrojne akcije, u prvom redu štrajkove. Akcije su vodene pretežno za sklapanje kolektivnih ugovora i povećanje nadnica. Peta zemaljska konferencija KPJ je konstatovala da je Jugoslavija po skupoci bila treća država na svetu. Iz Jugoslavije se izvezio u totalitarističke zemlje ne samo višak, već i ono što je neophodno potrebno za prehranu naroda I JUGORAS je pod pritiskom radnika sve češće stupao u štrajkove. U te dve godine, uz podršku vlasti, pokušava da ometanjem akcija URSS-ovih sindikata, razbija njihove akcije, umanju njihov uspeh i čepa klasni radnički pokret.

U novembru URSS je organizovao veliki zbor usled teškog položaja radništva i u cilju promene nesređenih odnosa u radničkim ustanovama. Govornici Božidar Mašić, Ivan Božićević i An tal Rozmajer istakli su u govorima težak položaj rad-

nika, nezakonito delovanje radničkih komora, ističući da postavljene rukovodioci sprečavaju slobodan razvitak radničkog pokreta. Zbor su pokušali da ometu jugorasoenci. Međutim, on je uspešno priveden kraju i donete su odluke u kojima se tražilo da cene životnim namirnicama treba smanjiti, izmeniti naredbe o minimalnim satnicama, staviti van snage stavku po pitanju otežavanja prava na štrajk, jer sprečava radnike u ekonomskoj borbi, izvršiti reviziju naredbe o pomaganju nezaposlenih radnika zajedno sa sindikatima i to na taj način da radnicima bude obezbeđena pomoć itd. Traženo je i slobodno organizovanje sindikata, jer radnici samo preko sindikata mogu da brane svoja prava.

Među sindikalnim podružnicama (po profesijama) najjači je bio Savez metalčkih radnika, ali je po organizovanosti bio slab. Bili su pod uticajem jugorasoenci i sve su više skretali udesno, više nego ostali savezi. Kako su bili slabo organizovani, najamni odnos metalaca pao je na najmanji stepen. Postojale su fabrike i preduzeća gde su stručni radnici radili za 2,5 dinara. Napredni radnici metalci Ivan Butina, Jovan Tandori, Jovan Subotić, Branko Ivančević i još neki razvijali su jaku agitaciju po preduzećima, gde su upoznavali radnike sa zakonima i naredbama socijalnog karaktera pomoću kojih će, ako budu jedinstveni, izvojevati povoljnije najamne i radne odnose. Tekstilci su u 1939. godini već bili jaka podružnica, među njima bili su najjači radnici konfekcijske struke. Oni su u ovoj godini čak obnovili kolektivni ugovor bez borbe, iako je u početku izgledalo da će doći do štrajka. Podružnica ini je imala oko 400 radnika. Međutim, sve do 1939. godine u fabrici Ristića URSS nije imao nikakvih pozicija.

U februaru 1939. godine štrajkovali su radnici livnice metala zbog nepodnošljivih higijenskih uslova, kao i tiranije poslovođe, a jula iste godine štrajkovalo je u fabrici »Paks« 64 radnika i službenika. Štrajk je trajao svega 5 časova, posle čega je došlo do pregovora. Obe podružnice bile su pod uticajem JUGORAS-a.

U 1940. godini kretanje radnika mnogo je življe, kako u URSS-u tako i u JUGORAS-u. Odnosi između poslodavaca i radnika vrlo su napeti. JUGORAS, kao fašistički sindikat, koji drži policija svojim terorom, ne birajući sredstva sve više prodire među radnike, provocira i razbija akcije. Sukobi jugorasoenci i ursovacu vrlo su česti.

Te godine štrajkovali su krojači konfekcijske struke, građevinski radnici, špediterski radnici, radnici u fabrici veštačkog kamena, u tvornici »Bernold«, mlinski radnici u mlinu Vilima šulca, ugostiteljski radnici i muzičari, obučarski u

obučarskoj radionici Braća Levi. U ovoj radionici radio je i Lajoš Budai i zajedno sa radničkim poverenikom vodio pregovore sa poslodavcem, i nakon 10 dana uspešno ih završio. Vođen je i štrajk šegrtā, pa čak i mornara rezervista.

U 1940. godini među mornarima Dunavske flotile u Novom Sadu, bila je organizovana jedna grupa naprednih mornara rezervista na inicijativu radnika Milorada Petrovića, Pere Dimitrijevića i Vranješevića, koji su 1940. kao rezervisti bili pozvani na vežbu. Pomenuti drugovi radili su pod neposrednim rukovodstvom Radivoja Ćirpanova, preko Milorada Petrovića. Petrović iznosi da je u mornarici tada bila vrlo nezdrava situacija, često je dolazilo do sukoba po nacionalnom pitanju između Srba i pripadnika katoličke veroispovesti. Povodom istupanja jednog reakcionarnog Slovenca izbio je štrajk 100 mornara rezervista koji je trajao celu noć. Učesnici štrajka su sledećeg dana razbacani na brodove. Milorad Petrović je i dalje održavao vezu sa Radivojem Ćirpanov im i Kostom Šokicom i delovao sa napred pomenutim radnicima među mornarima.

Jedan broj štrajkova vodio je JUGORAS: štrajk u tvornici porcelana, u livnici Kostić i Dajč, u preduzeću za izradu žica »Braća Kramer« i još nekim preduzećima.

Partijska organizacija Novog Sada sve do 1939/1940. godine nije imala uporišta među tekstilnim radnicima fabrike Ristić, (danas Sonja Marinković). Trebalo je poštoto prođeti u ovu fabriku. To nije bio nimalo lak zadatak, jer su radnici ove farbrike bili razočarani u sve sindikate posle neuspelog štrajka u 1936. godini, kao i obmana Jugorasovaca. U 1938. godini JUGORAS je bio uspeo da oko 80 radnika zadobije za svoje sindikate. U borbi za uticaj među ovim radnicima JUGORAS je te godine sproveo agitaciju među radnicima fabrike uz velika obećanja, ali kako od tih obećanja nije bilo ništa, taj broj je opadao, naročito kada je Partija počela da deluje u farbici. U 1940. godini nije se uopšte osećalo prisustvo JUGORASA. Prilikom izbora radničkih poverenika avgusta 1940. JUGORAS uopšte nije imao mogućnosti da istakne svoju listu. U Općem radničko-nameštēnićkom savezu bilo je oko 20 radnika.

Mesni komitet KPJ za Novi Sad na ovom zadatku angažovao je Milicu Bebu Bursać, kao najpogodniju radnicu ove fabrike za izvršenje ovog zadatka, najverovatnije po preporuci Etelke Molnar, napredne omladinke sa kojom se Milica Bursać družila i dobro je poznavala. Kada su je Jusuf Tulić i Dušan Danilović pozvali na razgovor i predložili da se aktivira u radu URSS i da radi na aktiviranju i organizovanju

radnika ove fabrike u Ursovim sindikatima, prihvatila je predlog i počela sa agitacijom. Do tada nije bila organizovana ni u jednom sindikatu.

Posle ovog razgovora odmah se učlanila u Savez tekstilno-odjevnih radnika, negde juna ili jula 1939. godine, čiji je predsednik bio Dušan Danilović, a po svoj prilici i član Mesnog komiteta Partije za Novi Sad. Tu je bio i Ivan Koči, iskusan partijski i sindikalni funkcioner, i članovi Partije Đorđe Đokica Radujkov, Judita Alargić i drugi. Kad se počelo agitovati u fabrici radnici su počeli otpadati iz socijalde- > niokratskih i državnih sindikata. Kao najpogodnija forma masovnog rada bili su izleti, na kojima se okupljala i radnička i intelektualna omladina, zbližavala se i uticala jedna na drugu u naprednom duhu. Sa radnicima fabrike razgovaralo se, objašnjavalo, ubeđivalo, delila napredna štampa. Kako su tada bile aktuelne čitalačke grupe kao forma okupljanja i prosvetavanja, Milica Bursać je već početkom 1940. okupila jednu grupu žena iz fabrike: Radoslavu i Sofiju Skandarski, Maru Boban, Pepicu Lušić, Anicu Zurković, Natali ju Tankosić, Latinku Bebić, Bežiku Uzunović i još neke. Ipak je sa učlanjavanjem u URSS išlo sporo sve do septembra 1940. Jula je Partija donela odluku da se u fabriku unese letak, koji bi ukazao radnicima na potrebu učlanjavanja. Milica Bursać unela je letak u fabriku, a u fabrici ga je rasturila Budai Rožika, koja je davala priloge za Narodnu pomoć, ali nije aktivno radila. Letak je izazvao veliku uzbunu i polemiku. Delovao je pozitivno na radnike, jako ih je ustalasao i u septembru 1940. došlo je do masovnog učlanjavanja. Veliku ulogu odigrala je partijska ćelija tekstilaca i u ovoj i u drugim fabrikama. Oformljena je u februaru 1940., a u njoj su bili Ivan Koči, kao proćelnik i članovi Judita Alargić, Đorđe Radujkov, i Milica Bursać. To je prva partijska ćelija tekstilnih radnika. Ovoj ćeliji, radi ideološkog uzdizanja pridodat je 1940. i Todor Toša Tišma po dolasku u Novi Sad. Milica Bursać je od juna 1939. do oktobra 1940. godine sama radila među radnicima ove fabrike. Rad je već toliko bio razvijen u jesen 1940. godine da joj je trebalo pojačanje u kadrovima. Tada je po odluci Mesnog komiteta Partije pridodata i Judita Alargić i ona iz Totovićeve fabrike gde je do tada radila od 1936. godine, prelazi oktobra 1940. na rad u Ristićevu fabriku.

Judita Alargić unosi drugi propagandni letak u fabriku, koji je još više razbuktao borbenost radnika i spremnost na akciju. Tada je već veliki broj radnika bio učlanjen u URSS i uveliko su tekle pripreme za sklapanje kolektivnih ugovor-

ra. (Bilo je učlanjeno 70% radnika, do štrajka, a u štrajku 90% — tkačnica, farbara i odeljenje pripreme.

JUGORAS je poveo borbu za radničke poverenike. Pokušao je da putem novih izbora radničkih poverenika izmeni njihov sastav u svoju korist. Izbori su održani avgusta 1940. Pobedu su izvojevali predstavnici URSS-a. U Podružnici tekstilnih radnika izabrano je šest poverenika i šest zamenika Ursovac. Posle izbora organizovane su u tri maha uspele akcije za povišenje radničkih piata. Posle ovih uspeha tekstilni radnici stekli su poverenje u klasne radničke sindikate i počeli su im masovno prilaziti.

Krajem 1940. zatražili su radnici tekstilne struke od poslodavaca povišenje piata za 30%/o, dok su poslodavci nudili 20%/o pod uslovom da se ne stupi u štrajk i potpisivanje kolektivnog ugovora. To je bio prvi kolektivni ugovor koji je bio podnet za tekstilce. Pored povišice radnici su zahtevali poboljšanje higijensko-tehničke zaštite u preduzećima tekstilne industrije, nabavku uređaja za podgrevanje hrane radnicima. *Radnički tjednik* početkom januara 1941. izlaže položaj ovih radnika. Teški uslovi života izazvani rastućom skupoćom, loši uslovi rada u tvornicama, kazne na poslu, maltretiranje i šikaniranje nagnali su tekstilno radništvo da povede borbu za bolji život, za veći komad kruha, snošljive uslove rada, veće nadnice kao i za potpisivanje kolektivnog ugovora. Na opravdane zahteve radnika, poslodavci su počeli odgovarati izvjesnim merama kao što su otkazi najaktivnijim radnicima, pojedinačna plaćena odsustva i povećanja piata, misleći da će na taj način razbiti jedinstvo radnika. Sve to kao ni mnogobrojne pretnje, nije pokolebalo radništvo koje je na te gestove poslodavaca odgovorilo ravnom merom. I pored propisa Uredbe o propisivanju minimalnih nadnica u izvesnim tvornicama su plate radnika, a naročito radnica — posebice mladih radnica, bile očajne.

Na dan pregovora poslodavci su nudili 15%/o povišice i neke tačke iz ugovora. Kolektivni ugovor nisu hteli da potpišu. Ugovori su upućeni u sedam fabrika sa više od 80 radnika: Braća Seke, Dragoljub Ristić DD, braća Brajner i komp., Herman Girliks, Jovan Totović, Državna svilara, Micić i Kamler. Zahtev za sklapanjem ugovora nije upućen fabrici Špicer i Vermeš, jer URSS nije imao tamo svojih članova, a zaposlenih je bilo oko 50—60. Doneta je odluka ako poslodavci odbiju zahteve da radnici stupe odmah u štrajk. Na poziv Gradskog poglavarstva, piše *Radnički tjednik*, da poslodavci dođu na pregovore, poslodavci se nisu odazvali, izgovarajući se da u Udruženju industrijalaca ne postoji sekcija tek-

stilnih poslodavaca i da Savez šivačko-odjevnih radnika nije kompetentan da vodi pregovore s njima. Kada su ua intervenciju organizacije ponovo pozvani na pregovore — sada pojedinačno — poslodavci su se morali odazvati, 1 tom prilikom su priznali da u Udruženju industrijalaca postoji grupa tekstilnih poslodavaca koja je već izradila tarifu za radnike kao protupredlog ugovoru koji je predložilo tekstilno radništvo. Do sporazuma nije došlo. Štrajk je trebalo da počne 18. decembra, a otpočeo je 17. decembra. *Radnički tjednik* navodi da je spor započeo u tvornici »Brajner i drug« 17. decembra. Vukica i Milica Bursać, radnice fabrike Dragoljuba Ristića, navode da je štrajk izbio 17. decembra, jer je došlo do iznenadnog sukoba u ovoj fabrici između jednog radnika i majstora. U sukob se umešao i poslovoda preduzeća. Tada je Beška Uzunović, koja je toga dana bila u pregovaračkom odboru između radnika i poslodavaca i znala da poslodavci odbijaju da potpišu sve zahteve u kolektivnom ugovoru i o tome obavestila radnike, kao i to da će sutradan doći zbog toga do štrajka, u uzbuđenosti zaustavila mašine u tkačnici, a odmah iza toga i Vukica Bursać u odeljenju pripreme, i tako je štrajk počeo. Štrajk je izbio, sem u napred navedenih sedam preduzeća, ukupno u deset. Milica Bursać navodi da je u štrajku učestvovalo oko 1.500 radnika. U štrajku nisu učestvovali radnici fabrike Micić i Kamler, gde je upućen zahtev za potpis ugovora i vršena jaka agitacija grupe štrajkača sa pozivom na solidarnost. Zatim radnici fabrike čarapa Šosberger, gde nije upućen zahtev za sklapanje ugovora, ali je vršena jaka agitacija. Van akcije ostalo je i nekoliko malih preduzeća, hemijske čistionice i farbare. Spoljna agitacija vršena je u svim fabrikama kod obe smene u toku leta i u jeseni 1940. godine, pa ipak u ovim preduzećima radnici nisu uspeli. U fabrici Micić i Kamler, naprimer, deo jedne smene radnika bio je voljan da se priključi štrajku, dok drugi nije, tada je nastalo kolebanje i kod onih koji su bili za štrajk, pa su i ti odustali. U fabrici Špicer i Vermeš deo radnika jedne smene nakon dva dana izbijanja štrajka priključio se štrajku na ličnu inicijativu radnice Zore Gavanski i radnika Boška Lazića, no i taj deo se nakon par dana osuo. U Državnoj svilari štraj kovali su radnici tkačnice i svilare, dok galetara nije učestvovala. Uspeh je zavisio od jačine partijskog i Ursovog uporišta u pojedinim preduzećima. KP ili nije uspela ili nije u dovoljnoj meri uspela da proдре u ta preduzeća i izvrši uticaj na radnike.

Štrajk je vodio štrajkački odbor i u njemu je bilo 40 radnika i radnica. Između ostalih, bili su Ivan Koči, Đorđe

Radujkov, Milica Bursać, Jovan Kresić, Etelka Mila Molnar, Judita Alargić, tada već dugogodišnji sindikalni aktivista, koja je uspela sa Etom Milom Molnar, da u Totovićevoj fabrici izgradi solidan sindikalni aktiv i prema oceni mesnog partijskog rukovodstva stekla dovoljno iskustva i bila dovoljno osposobljena da pomogne u sindikalnom radu Milici Bursać u aktiviranju radnika u fabrici Dragoljuba Ristića.

Štrajkački odbor preduzeo je najenergičnije mere da se pruži svestrana pomoć, da se suzbiju štrajkbreheri i da se štrajk pozitivno okonča. Otvorena je kuhinja za radnike samce, sakupljani su dobrovoljni prilozi vrlo masovno. Okolna sela — Kać i Rumenka — pružala su obilnu pomoć u hrani. Pomagale su strukovne organizacije u novcu, a građani Novog Sada u novcu i namirnicama. Sa štrajkom su se brzo solidarisali novosadski srednjoškolci i studenti, jer je Partija imala jaka uporišta u srednjim školama putem članova SKOJ-a i članova Partije. Po gradu je rasturan i letak koga su, po direktivi Žarka Zrenjanina i Jusula Tulića, sastavili Sonja Marinković i Todor Tišma, kao rukovodioci Pokrajinske Crvene pomoći.

U toku štrajka dolazilo je do sukoba, i tuča između štrajkbrehera i radnika i do masovnih hapšenja. Štrajkbreheri su uvek išli na posao pod zaštitom policije. Đaci i studenti išli su u grupama zajedno sa štrajkačima pevajući borbene pesme i agitovali pozivajući radnike da prestanu sa radom. U ovim akcijama naročito su se istakli Jovan Pulić, stolarski radnik, Stevan Čalenić Gica, grafički radnik, Boža Dukić, krojački radnik. Oni su svakodnevno bili sa štrajkačima, naročito Pulić i Čalenić — organizovali grupe štrajkača i predvodili ih u agitaciji, ubacivali borbene parole i pesme i svojom hrabrošću i držanjem imponovali i stekli veliko poverenje i simpatije štrajkača. U akcijama su se istakli i Boško Palkovljević Pinki, Svetozar Bajić Budak i Miloš Bebić Ujka

Neposredno pred kraj štrajka policija je prodrla u štrajkački logor smešten u zgradi Ursovih sindikata, i posle legitimisanja 500 štrajkača, izdvojila oko 80 i uhapsila. Ostali radnici su pratili uhapšene sve do policije i protestovali protiv hapšenja. Pod pritiskom mase radnika, svi uhapšeni koji su imali porodice u Novom Sadu, pušteni su posle 24 sata zadržavanja u policiji. Osim Boška Palkovljevića Pinkija, zadržani su Desanka Miladinović Abisinka, tekstilna radnica i Boža Dukić, krojački radnik, koji je jedno veće sa nekoliko omladinaca pretukao jednog štrajkbrehera na Detelinari. Nakon dve nedelje su oboje proterani, jer u Novom Sadu nisu imali nikoga od rodaka. Mesno partijsko rukovodstvo je za njih dvo-

je organizovalo povratak, i oni su se već posle dve nedelje vratili u Novi Sad. Kada je 30. decembra 1940. objavljeno da su URSS-ovi sindikati zabranjeni, Partija je organizovala spašavanje dela sindikalne arhive koja nije smela da padne policiji u ruke (pisaće mašine, novca, posebno novčanog fonda koji je obrazovan u toku štrajka za ispomaganje radnika i još nekih stvari). U spasavanju arhive i napred navedenih stvari učestvovali su Jovan Pulić, Stevan Čalenić i Judita Alargić.

Sutradan po objavi zabrane rada klasnim radničkim sindikatima, policija je upala u prostorije URSS-a i zaplenila čitavu imovinu. Ovim je štrajk prekinut. Štrajkači nisu imali prostorija za štrajkački logor a ni pravnog predstavnika koji bi u ime štrajkača vodio pregovore. Neki radnici su se vratili na posao, dok se njih oko 250 prijavilo Berzi rada za zaposlenje i pomoć, neki su stupili na posao u druga preduzeća, a jedan broj se odselio iz Novog Sada. U preduzećima su bile istaknute »crne listec sa imenima najistaknutijih štrajkača. Radnici koji su bili primijeni na posao dobili su 15%Vo povišice plate.

Borba između štrajkača i štrajkbrehera bila je ogorčena. Na čelu štrajkbrehera u fabrici Ristić bio je Sava Marinko vic, zatim Anton Stanić, član Kulturbunda i još jedan (neki Bane. Prezime nismo utvrdili). Oni su naoružani sikiricom i gvozenim oprugama predvodili štrajkbrehere, a posle prvog napada štrajkača, angažovana je policija i to samo za Ristićeve radnike. Štrajkbrehera je bilo kod braće Seke i verovatno i u drugim fabrikama, ali ne u tom broju kao u fabric, Ristić.

Od onih učesnika štrajka i aktivista koji su bili prinuđeni da napuste Novi Sad i zaposle se u drugim mestima bile su sestre Radoslava i Vojisiava Skandarski i Latinka Bebić koje su otišle za Beograd i zaposlile se. Milica Bursać, po zahtevu Partije, a na izričito traženje Šonje Marinković, ostaje u Novom Sadu zbog rada sa ženama radnicama. Ivan Koči se zaposlio na drugom mestu, a postao je i domar u BOTIČ-u. Jüdita Alargic prelazi u Beograd. Za njom je bila raspisana poternica, slan joj je blokiran i jedva je uspela da izbegne hapšenje.²⁹⁵

²⁹⁵ MSRV AO, br. 7318, 14804, 15013, 7317, izjave preživelih učesnika; *Népszava* od 26. XI 1939, br. 10.

Režim Cvetković-Maček nastavio je progone protiv klasnih radničkih sindikata, kao i svih naprednih snaga. Kada nijedno upotrebljeno sredstvo nije dalo željene rezultate, šta više talas štrajkova i raznovrsnih akcija ne samo radničke klase već i svih naprednih i rodoljubivih snaga sve se više širio, režim se odlučio na poslednje i davno oprobano sredstvo — na zabranu, i 30. decembra 1940. godine preko radija, a sutradan i u štampi, objavio raspuštanje Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije. Kao i ranije, vlast je plenila arhive URSS-ovih sindikata, a njihovu imovinu predavala režimskim sindikatima.

KPJ je odgovorila ne samo akcijama u celoj zemlji već i štampom, orijentišući široke radne mase na otpor režimu, a nekoliko dana posle zabrane URSS-a CK KPJ izdao je i letak svim radnicima bez obzira kojim sindikatima pripadaju, kao i neorganizovanim radnicima, i pozvao ih da protestuju na ovaj novi akt nasilja, i da organizuju po fabrikama, radionicama i svuda gde rade zajedničke akcije — protestne štrajkove, mitinge, skupštine, i traže slobodu organizovanja i štrajka i ukidanje odluke o raspuštanju URSS-a.

I PK KPJ za Vojvodinu izdaje svoj letak na srpskom i mađarskom jeziku, obraćajući se radnicima i seljacima i svoj poštenoj javnosti i poziva ih da se odupru ovom postupku vlade i traže slobodu sindikalnog delovanja:

Radnici i radnice, seljaci i seljanke, ugnjeteni narodi, napredna inteligencija i poštteni građani, Komunistička partija vas poziva da zbijeni u jedinstvenim redovima najodlučnije odbijete ovaj zločinački napad vlade Cvetković—Maček na radničku klasu. Borite se, protestuj te, štrajkujte, demonstriraj te.

Leci su deljeni po čitavoj Vojvodini.

Ostavši bez klasnih radničkih sindikata, CK KPJ upućuje odmah okružnicu partijskim rukovodstvima i daje uputstva kako dalje organizovati sindikalni rad, pozivajući radništvo na stvaranje borbenog jedinstva radničke klase sa svima radnicima bez obzira kojim sindikatima pripadaju — Hrvatski radnički savez, Jugoslovenski radnički savez, Jugoslovenska strokovna zveza — i podvlači da se menja odnos prema neklasnim organizacijama utoliko da je potrebno odbaciti svako sektaštvo i svim silama raditi na povezivanju sa masama radnika i organizacija, stvarajući borbeno jedinstvo sa tim radnicima i uvlačeći ih u zajedničku borbu za svakodnevne interese radnika. Ne stvarati svoje nelegalne sindikalne organizacije, jer čitava sindikalna delatnost i akcije koje

je vodio klasni sindikalni pokret prelaze na Komunističku partiju i njene organizacije: sindikalne komisije sastavljene od partijaca, odbore radničkog jedinstva u preduzećima, kao stožer okupljanja svih radnika preduzeća, jedinstvene odbore nezaposlenih.

Sindikalne partijske komisije trebalo je formirati svugde gde je bilo industrije, radi organizovanja svakodnevnih akcija radnika u preduzećima i radionicama, radi praćenja stanja u radničkoj klasi.

Prema izjavi Milice Bursać, u sindikalnoj komisiji za Novi Sad, formiranoj januara 1941. godine, bili su Ivan Koči, Đokica Radujkov, Rudolf Grin i Milica Bursać. Komisija je održala svega 2—3 sastanka i ubrzo prestala sa radom, jer je već sredinom februara nastalo hapšenje u Novom Sadu, koje je poremetilo celokupan rad.

Rad KPJ među ženama 1939. i 1940.

U 1939. i 1940. godini težište rada Partije sa radnim ženama je kroz sekcije žena koje su bile formirane pri URSS-ovim sindikatima, pri grafičkom sindikatu i pri Udruženju bankarskih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika u Novom Sadu (UBOTIČ — BOTIČ), kao širi oblik rada sa ženama.

Prema sećanju Mile Brkić, ženska sekcija u sindikatu osnovana je u proleće 1939. godine a prestala je sa radom sa zabranom URSS-a. Sekcijom je rukovala Lilika Bem. Po direktivi Mesnog komiteta Partije, u sekciju je ušla u jesen 1940. Milica Beba Bursać kao njen sekretar. Oko sekcije Partija je okupila jedan broj napredno orijentisanih žena, većina od njih bile su članovi KPJ, koje su držale redovno predavanja, čitale naprednu literaturu, objašnjavale političku situaciju i idejno uzdizale žene koje su redovno, a neke i povremeno, dolazile na sastanke sekcije. To su bile dr Ruža Blau Francetić, koja je redovno držala predavanja iz zdravstva, Mila Brkić o političkoj situaciji, razvitku društva, zatim Livija Lilika Bem, Judita Alargić. U sekciji je bilo okupljeno dvadesetak žena. Među njima su bile: Vida Kaćanski, Eta Mila Molnar, Marija Bača, Zora Potiparski, Anica Zurković, Desa Miladinović Abisinka, Jelica Mirilov-Đerić, Mara Boban, Marija Čalenić, Julijana Palašti Čalenić, Marta Kadoš, Saveta Dejanov.

Rukovodilac ženske sekcije grafičkog sindikata bila je Milica Mica Varga. Tu su bile Irma Armbruster i druge. Bilo je okupljeno oko tridesetak žena.

Za politički rad sa ženama formiran je i aktiv sindikalno organiziranih žena prilikom negde novembra 1939. godine. Formiran je direktno pod rukovodstvom Žarka Zrenjanina i on je i otpočeo sa radom po njegovim uputstvima. Sastanak je održan u Karadžičevoj ulici. U aktivu su bili članovi URSS-a i BOTIČ-a, te su na sastanku bile Livija Lilika Bem, dr Ruža Blau, Judita Alargić, Milica Beba Bursać, Mila Frkić, Età Mila Molnar, Marta Kadoša, Saveta Dejanova. Bilo je prisutno oko 11 žena. Kasnije je u aktiv ušla i Vida Kačanski i još neke. Aktiv je imao zadatak da idejno-politički uzdiže žene i na taj način približava Partiji. Osnovna forma delovanja bile su prosvetne grupe (čitalačke grupe) po kućama, na kojima bi se čitao materijal, najpre najpopularniji — *Naša knjižica*, *Radnički tjednik*, članci iz radničke štampe pa zatim i *I stori ja SKF (b)* i drugi teoretski materijal. Sami članovi aktiva prorađivali su *Ekonomski razvitak društva* od Rajmesa radi svog ličnog uzdizanja, i diskutovale o načinu prilaznja ženama.

Rad su prekinule zhog hapšenja u prolće 1940: uhapšene su Mila Brkić, i Sonja Marinković, a Livija Lilika Bem se sklonila. Leti je trebalo obnoviti aktiv. Sastanak za obnovu održan je kod Judite Alargić (Ruža Blau, Judita Alargić, Lilika Bem, Milica Bursać). Diskutovano je o produženju rada, ali on nije nastavljen.

Prosvetne grupe imale su 3—7 žena; u prosvetnoj grupi Milice Bursać bilo je 12 žena i jedan muškarac. I grupe su, kao i njihovi rukovodioci — aktiv žena — prestale da rade sa hapšenjem.

Sem grupe koju je Milica Bursać imala u fabrici Dragoljuba Ristića, imala je i jednu grupu od 4—5 žena na Vidovdanskom Naselju. I Judita Alargić imala je jednu grupu žena u Totovićevoj fabrici gde je i radila, a Livija Lilika Bem i Mila Brkić u BOTIČ-u.

Rad kroz prosvetne grupe obnovljen je posle zabrane sindikata i te formirane grupe rade do hapšenja sredinom februara 1941. godine.

Celokupnim ovim radom na prosvetivanju žena trebalo je posle zabrane URSS-a da rukovodi Ženska komisija pri Partiji, koja je formirana januara 1941. godine. U Komisiju ulaze dr Ruža Blau, Judita Alargić i Milica Beba Bursać. Sastanak je održan u stanu Milenka Marinkovića u Radničkoj ulici, a prisutni su bili Sonja Marinković, Gordana Ivačković i Žarko Zrenjanin, zatim dr Ruža Blau i Milica Bursać i Judita Alargić. Žarko je saopštio da će Sonja Marinković i Gordana Ivačković povremeno dolaziti na sastanke, a Livija

Bern, koja toga puta nije prisustvovala sastanku, da će rukovoditi Komisijom. I Komisija je prestala sa radom usred februarskog hapšenja.²⁹⁸

Savez bankarskih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika

KPJ za Vojvodinu uspela je da godine 1940. njen uticaj preovlada u BOTIČ-u na godišnjoj podružničkoj skupštini za biranje delegata za kongres Saveza bankarskih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika Jugoslavije u Zagrebu (SBOTIČ), kao i za Glavni odbor i članove Glavne kontrole. Na godišnjoj skupštini održanoj 17. marta 1940 godine pobeđila je sa ogromnom većinom lista napredno opredeljenih članova (tzv. »zeleni«), čiji nosilac je bio Viktor Vincer. Od ukupno 130 predatih glasova, lista komunista dobila je 86 glasova, a suprotna strana, čiji je nosilac bio Ljubiša Rakonjac, samo 40.

Staro rukovodstvo podružnice, nezadovoljno ovakvim izbornim rezultatom, podnelo je žalbu nadležnom državnom organu, koju je Banska uprava Dunavske banovine u Novom Sadu uvažila i donela odluku o sazivu i održavanju vanredne skupštine za ponovni izbor organa podružnice Saveza.

Na vanrednoj skupštini 2. januara 1941. godine »beli« se nisu ni pojavili sa svojom listom, tako da su svi funkcioneri izabrani sa liste »zelenih«, čiji nosilac je i ovog puta bio Viktor Vincer. Tada su izabrani u Upravni odbor podružnice, između ostalih: Viktor Vincer, Svetomir Nikolajević, Vladimir Živanović, Stevan Kolarić, Livija Bem, Rada Mogin, Vida Jovanović, u Glavni odbor Saveza Viktor Vincer, Aćim Grulović i Vladimir Živanović, u finansijsku kontrolu Marko Fišl, i za kongresne delegate Kornelije Lalić, Stevan Kolarić, Livija Bem, Toša Jovanović, Dušan Sućov i još nekoliko.²⁹⁷

Ovo je bio i veliki uspeh drugova koji su aktivno radili u BOTIČ-u — članovi KP i simpatizeri. Veza između BOTIČ-a, odnosno komunista u BOTIČ-u i PK KPJ za Vojvodinu bila je Sonja Marinković.

²⁹⁶ Izjave Milice Bursać, Mile Brkić i dr Ruže Blau-France-
tić date autoru.

²⁹⁷ Milorad Ašković, dr Jerko Radmilo i Novica Petrović, *Savez bankarskih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika Jugoslavije — BOTIČ — 1902—1941 Beograd, 1971, 325.*

Članovi KP bili su Vladimir Vlada Živanović, Livija Bern, Đorđe Bešlin, Andrija Bandika Lederer, a od početka 1941. godine i Mila Brkić. Verovatno je član KP bio i Ivan Kaćanski i Slobodan Kovačević, koji je bio veoma aktivan u BOTIČ-u; bilo je još naprednih ljudi, ali nije ustanovljeno da li su bili članovi Partije. Kandidat za člana Partije bila je od 1940. Nataša Starčev. Bio je veliki broj simpatizera, što se vidi i iz učešća u raznim oblicima rada — predavanjima, priredbama, drugarskim večerima, izletima, materijalnoj pomoći koju je BOTIČ pružio radnicima tekstilcima u štrajku krajem 1940.

Podružnica je imala kulturno prosvetnu sekciju i unutar nje raznovrsnu kulturno-prosvetnu delatnost, a od 1939. godine postojala je i Ženska sekcija pod rukovodstvom komuniste — Lilike Bem. Vida Kaćanski bila je veza između ove sekcije i URSS-a.

Mila Brkić je bila plaćeni lunkcioner u BOTIČ-u, pošto je bila otpuštena iz ranije službe posle hapšenja početkom 1940. godine. Zajedno sa Livijom Bem aktivno je radila u Ženskoj sekciji. Uspеле su da okupe oko 15—20 žena. Kako su to bile više-manje žene građanke, počinjalo se čisto kulturnim radom — čitanjem beletristike (dela Maksima Gorkog), žene *danās*, držala su se predavanja, davale priredbe i drugarske večeri sa zabavnim i umetničkim programom i dr. Predavanja su držale Livija Bem, dr Ruža Blau,²⁹⁸ Mila Brkić, Nataša Starčev i još neke, zatim Branko Bajić, Sava Vlalukin i dr. Koliko se zna, u sekciji žena bile su Livija Bem, Mila Brkić, Ana Farago, Edita Komloš, Šacika Berger, Irina Mogin, Pava Šofran, Jozefina Baris, Đusta čerkovski, Ferika Kende, Velinka Kerac, Milena Andrić, Vida Jovanović, Nina Grulović, Rikica Romano i dr.

BOTIČ je zabranjen po ulasku okupatora u Novi Sad.²⁹⁹

²⁹⁸ Dr Ruža Blau-Francetić u naprednom pokretu učestvuje kao student medicine u Zagrebu od 1934. godine. Za vreme letnjih raspusta saraduje sa komunistima u svom zavičajnom mestu Bačka Topola. Prvo zaposlenje dobija u bolnici u Novom Sadu maja 1940, gde se odmah uključuje u rad. Radi u URSS-u i BOTIČ-u. Sastavlja i prevodi letke na mađarski i nemački jezik. Član KPJ postaje septembra 1940. godine i uključuje se u Mesni odbor aktivista Novog Sada, koji rukovodi svim tadašnjim akcijama: regulisanje radnog vremena, povišenja plata, političko usmeravanje i dr. Učesnik je NOP-a.

²⁹⁹ MSRV AO, br. 2393, 2400, 2397, 2399, izjave Mile Brkić. Ruže Blau, Nataše Starčev, Vlade Popovića i dr.

Crvena pomoć

Crvena pomoć bila je značajna forma rada u KPJ od njenog osnivanja. Ona je imala višestruki značaj, ne samo materijalni, već i moralno-politički. Uz prikupljanje priloga u novcu i naturi, vršena je i propaganda, objašnjavanje njene potrebe, njenog značaja. To je bila široka forma i za pridobijanje najširih masa za ciljeve Partije. Kada je Partija prešla u ilegalnost, ona je dobila još veći značaj, sa obzirom na veće potrebe usled ilegalnih uslova rada, većeg broja ilegalnih kadrova, zatvorenika itd. Putem crvene pomoći Partija je vodila kampanje protiv hapšenja, terora, ubijanja, ona je na bazi humanosti okupljala najšire mase, povezivala ih u borbi i privlačila na liniji Partije. U okvir njene delatnosti ulazila je briga oko sklanjanja ljudi ispred terora vlasti, obezbeđenja njihova života itd. Što je Partija bila aktivnija, to je i teror bio jači, i potrebe za razvijanjem ovog sektora bile su sve veće. Šesta partijska pokrajinska konferencija ukazala je na značaj ovog sektora rada u Partiji. To je borba »protiv maltretiranja, ubijanja i zlostavljanja naših drugova i pristalica rada i politike radničkog pokreta od strane policije i režima, borba protiv belog terora uopšte, zatim raskrinkavanje ovih metoda pred širokim narodnim slojevima...«

Narodna pomoć mora da pomaže i izdržava žrtve belog terora i njihove porodice. U tu svrhu poslužiće joj prilozi širokih masa pristalica i simpatizera. Konferencija podvlači da se narodna pomoć mora što više da legalizuje, tj. da se akcije rasprostru na široke narodne slojeve, da se tim putem okupe što šire mase na liniji Partije.

Sve do pod kraj 1939. godine ovome sektoru Partija 11 Novom Sadu nije posvećivala veliku pažnju. »Organizacija i rad stoje vrlo slabo« — podvlači Šesta konferencija. U novom Sadu je odbor narodne pomoći osnovan krajem 1939, kako navodi Mila Brkić. Međutim, tek sredinom 1940. osnovan je pokrajinski odbor. Čirpanov je rukovodio osnivanjem odbora. Odbor je osnovan kod Mile Brkić, a uputstva su dali Sonja Marinković i Draganče Pavlović; on je bio na čelu narodne pomoći u Srbiji. U odbor su ušli Duško Barjaktarević, trgovački, pomoćnik, Dragutin Draga Cifrić, stolarski radnik, i Lilička Bem. Odborom je rukovodila Lilička Bem, kao član Partije, dok ostali nisu bili organizovani. Skupljalo se za španske borbe, za logor u Bileći, za mitrovačku kaznionu, pomoć roditeljima zatvorenika.

Krajem 1939. povedena je akcija da se logor u Bileći raspusti. Na toj akciji bila je otkrivena narodna pomoć i čta-

novi odbora uhapšeni. Uhapšeni su bili Sonja Marinković, Mila Milesa Brkić, Dušan Barjaktarević, Dragutin Cifrić, Vladimir Koča Kolarov i Gabriel Grinfled, koji je početkom marta 1940. kako stoji u policijskom dokumentu, primio od Dušana Barjaktarevića letak *Otvoreno pismo Leotiu Blumu* sa potpisom komunističkog poslanika Martija, kojim se ide na to da se podstrekne na nasilje prema državnim vlastima. Istražni sudija, tražeći da se odredi istraga protiv uhapšenih, moti više to »da je u vremenu — u Novom Sadu od početka oktobra 1939. godine do 30. marta 1940. Sonja Marinković skupljajući potpise na peticiju upućenu Kraljevskoj Vladi i novčana sredstva za pomoć osuđenima — komunistima, konfiniranim komunistima i dobrovoljcima — učesnicima u španskom građanskom ratu na strani sadašnjih vladinih trupa, obraćajući se posredno i neposredno pojedincima za pomoć ističući pri tome da su ti komunisti izloženi teroru vlasti; svoje navode potkrepljivala je lecima ilegalnog sadržaja i njihovih potpisa na peticiji, zatim stavljajući na raspoloženje Brkić Milesi potreban materijal za izradu i umnožavanje letaka sa komunističkom tendencijom, pa čak i sama učestvovala u njihovoj izradi...«

Sa provalom prestao je i rad Mesnog odbora narodne pomoći, jer je ceo odbor bio uhapšen.

Uhapšeni su oslobođeni iz Okružnog suda, pošto su pod istragom proveli od 29. marta do 27. aprila 1940.

U to vreme već je funkcionisao i Pokrajinski odbor narodne pomoći, koji je dobro radio i imao prilične rezultate. Toša Tišma navodi da su prikupljali oko 50.000 din. mesečno, što je za ono vreme bio veliki novac. Ovi rezultati dokazuju da se narodna pomoć široko skupljala. Ona je bila za komuniste redovan mesečni prilog, a okupila je i široki krug simpatizera i građana, jer se prikupljala pod raznim parolama.

I Toša Tišma je 1940. bio član Pokrajinskog odbora. Po dolasku u Novi Sad leti 1940, bio je u Pokrajinskom komitetu SKOJ-a jedno kraće vreme, a onda je prebačen na rad crvene pomoći. Sekretar Pokrajinskog odbora bila je Sonja Marinković, a članovi Dragica Petrov, Tišma misli da je iz Sombora bio Žarko Ljubojev, jedan Mađar iz Bečkereka, metalski radnik, za okrug vršački Anda Milićević, sestra Žarka Zrenjanina, a u Sremskoj Mitrovici je po narodnoj pomoći radio advokat Slobodan Maletić. U svakom partijskom komitetu, kao i u osnovnoj ćeliji, po jedan član odgovarao je za narodnu pomoć, odnosno rukovodio tim sektorom, tako da je u 1940. godini rad na narodnoj pomoći bio dobro uhođan. Čitav teret Narodne pomoći u pokrajini bio je na Šonji Marin-

ković, kao i na Toši Tišmi, jer su stalno živeli u Novom Sadu, dok su ostali članovi bili svaki u svom mestu. Mnogo je putovala i Dragica Petrov, sitna, mala, veoma okretna, hrabra. Izigravala je daka, kako kaže Toša Tišma, nosila uvek francusku kapicu sa brojem i uspešno sprovodila svoje zadatke.³⁰⁰

Šesta pokrajinska partijska konferencija

Veliki uspeh delovanja Partije u Vojvodini od dolaska novog pokrajinskog partijskog komiteta na čelo naprednog radničkog pokreta u Vojvodini, bila je Šesta partijska konferencija za Vojvodinu, ne samo što je bila organizaciono dobro pripremljena i po planu sprovedena, već i po tome što je partijska organizacija Vojvodine na čelu sa Pokrajinskim komitetom Partije uspeła da je održi u najvećoj tajnosti. Održana je pred održavanje Pete zemaljske partijske konferencije u Zagrebu oktobra 1940. godine, negde u drugoj polovini i ni septembra ili početkom oktobra iste godine. Svrha joj je bila da pred Petu zemaljsku partijsku konferenciju sumira rezultate rada u vojvodanskoj partijskoj organizaciji u periodu od dolaska na čelo KP Vojvodine novog PKP na čelu sa Žarkom Zrenjaninom kao političkim sekretarom, i da da ocenu toga rada kao i smernice i zadatke za budući rad, da izabere delegate za Petu zemaljsku konferenciju, da izabere novo pokrajinsko rukovodstvo.

Konferencija je održana u vili Jovana Mesarovića Žoce³⁰¹ u kameničkim vinogradima. Vila se nalazi s leve strane puta Novi Sad — Iriški venac, neposredno iza podvožnjaka železničke pruge Petrovaradin—Beočin idući od Sremske Kamenice ka Vencu. O tome kako su počele pripreme za konferenciju Jovan Mesarović kaže da mu je polovinom septembra 1940. godine Gordana Ivačković saopštila da će se uskoro u njegovom vinogradu održati jedna konferencija, kojoj treba da prisustvuje oko 30 ljudi, da će je ona i Sonja Marinković or-

³⁰⁰MSRV AO, br. 7317, 7393, 7319, 15016, memoarska grada.

³⁰¹Jovan Mesarović sarađuje sa naprednim pokretom još od 1935. godine u Beogradu. Od 1937. godine postaje kurir i veza Beograda sa naprednim pokretom u Vojvodini. Prenosi ilegalnu i legalnu štampu iz Beograda u Novi Sad i preko udruženja Prijatelja prirode predaje istu Svetozaru Markoviću i drugim pokrajinskim partijskim rukovodiocima. U njegovom vinogradu u Sremskoj Kamenici su povremeno boravili partijski rukovodioci iz Novog Sada i Beograda, među kojima i Veselin Masleša. Nastavio je saradnju i u NOP-u.

ganizovati, da treba skloniti vinogradara, njegovu ženu i decu. Tako je on i postupio pred održanje konferencije. Sonja Marinković, Gordana Ivačković i još dva druga doneli su u subotu hranu, udesili su sobe i pripremili za konferenciju. Jovan Mesarović se povukao u kuhinju, da ga delegati ne bi videli, a eventualno i prepoznali, a takode i on njih. Konferencija je počela oko 20 časova uveče u subotu pa je trajala do nedelje do 21 ili 22 časa. Obezbeđenje su držali na smenu sonja Marinković i Aćim Grulović i Jovan Mesarović.

Kuća Jovana Mesarovića u kameničkim vinogradima gde je održana VI partijska pokrajinska konferencija

S obzirom da su u vreme održavanja konferencije Žarko Zrenjanin i Svetozar Marković bili u zatvoru u Velikom Bečkerek, sav teret oko priprema pao je na deo PK koji se nalazio na slobodi, posebno na organizacionog sekretara Jusufa Tulića. U uslovima stroge konspirativnosti to nije bio nimalo lak zadatak, jer sve pripreme oko dolaska okružnih partijskih delegata trebalo obaviti u najvećoj tajnosti i potpuno bezbedno: tehničku organizaciju — uređenje vile za smeštaj ljudi i održanje konferencije, nabavka i prenos brane i dr., organizacija dolaženja delegata, što je bilo prilično komplikovano pa ipak je sve izvedeno i sve je prošlo u najboljem redu.

Delegati su birani, po izjavi Lazara Plavšića, kao jednog od delegata za somborsku partijsku organizaciju, na okružnim partijskim konferencijama. Konferenciji su prisustvovali: Jusuf Tulić, Radivoj Ćirpanov, Ivan Laković Vijoglavina, Sonja Marinković, Gordana Ivačković, Branko Bajić, Aćim Gručević, Đorđe Zličić Ciga, Borislav Braca Petrov, Judita Alargić, Sava Munćan, Rada Trnić Popa, Aleksandar Radosavčev, Milialj Servo, Mihalj Šamu, Ištvan Kizur, Uglješa Terzin, Stevan Dejanov i Lazar Plavšić. U ime CK KPJ konferenciji je prisustvovao i pozdravio je Ivan Milutinović. Sekretari konferencije bili su Lazar Plavšić i Branko Bajić Organizaciono-politički referat podneo je Jusuf Tulić, referat o tehničarima Gordana Ivačković i referat o crvenoj pomoći Sonja Marinković. Sa konferencije je sačuvan samo jedan izveštaj, koji je podneo organizacioni sekretar Jusuf Tulić, i rezolucija. Nije isključeno da su i održani ovi referati, jer Tulićev izveštaj obuhvata: u prvom delu privredni položaj Vojvodine i položaj radničke klase prilično opširno, drugi deo govori o političkoj situaciji u mnogonacionalnoj pokrajini, treći obuhvata takođe dosta opširno stanje Partije i radničkog pokreta, četvrti Stranku radnog naroda i njen rad, peti, opet opširnije, stanje u klasnom sindikalnom pokretu, šesti stanje SKOJ-a, sedmi kratko iznosi položaj žene i potrebu aktivnijeg rada sa ženama, osmi, pitanje rada na narodnoj pomoći. Zaključak govori o potrebi stvaranja revolucionarne partije kao uslova za uspešno delovanje i postizanje rezultata rada. Obuhvaćeni su svi sektori partijskog rada sem tehnike, te nije isključeno da su referati o partijskoj tehnici i crvenoj, odnosno narodnoj pomoći dopunili osnovni referat. Karakteristično je da, bar koliko su učesnici dali podatke, nije bilo posebnog referata o radu sa ženama a niti se može zaključiti da je neko u partijskom birou ili u Pokrajinskom komitetu odgovarao za ovaj rad, iako ga KPJ već od 1933/34. oštro postavlja.

Karakteristično je za originalan organizaciono-politički izveštaj da su mu delovi — glave, paginirani uvek od broja 1 pa nadalje, pa se može zaključiti da je ipak izveštaj kolektivni rad članova zaduženih za pojedine sektore rada. Da li su u njegovom radu učestvovali Žarko Zrenjanin i Svetozar Marković nije utvrđeno. Interesantno je napomenuti da izveštaj ima sitnijih ispravki običnom i plavom olovkom, ili plavim mastilom, latinicom, malim ili velikim slovima, različitim rukopisom, ali sve to nema uticaja na promenu teksta. Međutim, u odeljku III, kad se govori o organizacionom stanju Partije u Vojvodini i Ujedinjenim radničkim sindika-

tima, ubačeno je rukopisom — veoma ispisanim — u drugom pasusu, ćirilicom, jedno prezime, mada ćirilice nema r.ig-de u tekstu, zatim je umesto »Vojvodini«, koja je precrtana, ali ne mastilom, već mastiljavom olovkom, iznad »Vojvodini« stavljeno »u Novom Sadu«. Ove ispravke su uticale na promenu smisla teksta, te se iz ovoga može zaključiti da je ipak neko vršio kontrolu teksta, ali bez tekstualnih ispravki, sem na ovom mestu.

U vreme održavanja konferencije partijska organizacija Vojvodine imala je 650 članova, kako je izneto na V zemaljskoj konferenciji, što znači da je imala 300 članova više nego pre pada bivšeg političkog sekretara Pokrajinskog komiteta partije za Vojvodinu Lazara Milankova, krajem 1936. godine. Na kraju rada konferencije prihvaćena je rezolucija i izabrano novo pokrajinsko rukovodstvo. Prema rečima Lazara Plavšića, konferencija je pokazala da KPJ u Vojvodini predstavlja jednu dobro organizovanu, masovnu partiju sa mnogobrojnim organizacijama u svim mestima Vojvodine. Iako nije imala veliki broj članova, uticaj Partije se apsolutno osećao, ne samo u sindikatima i drugim društvenim organizacijama, nego i u celokupnom društvenom i političkom životu Vojvodine.

Lazar Plavšić ne pominje drugu konferenciju, koja je održana kasnije na istom ovom mestu, jer je decembra mobilisan u vojsku, pa nije čak prisustvovao nijednoj sednici Pokrajinskog partijskog komiteta, iako je bio izabran u plenum Komiteta.

Todor Tišma Toša govori o narednoj pokrajinskoj partijskoj konferenciji krajem 1940. godine, koju je pripremao zajedno sa Šonjom Marinković i na kojoj je i sam učestvovao, iako nije bio član Pokrajinskog partijskog komiteta. Održana je na istom mestu gde i prva, ali mnogo kasnije. Jovan Mesarović o ovoj konferenciji iznosi: posle prve konferencije, oko 15. oktobra 1940. godine, u vinograd su došli Žarko Zrenjanin i Jusuf Tulić, i tu ostali oko 2—3 nedelje. Jovana Mesarovića su udaljili iz vinograda, ali negde koncem decembra iste godine pozvat je hitno iz Novog Sada. Kad je stigao, rečeno mu je da u vinogradu treba da se održi još jedna konferencija sa oko tridesetak učesnika. Tehničke pripreme izvršili su Sonja Marinković, Gordana Ivačković i Todor Tišma. Sonja Marinković, kako izjavljuje Todor Tišma, i on imali su zadatak da pripreme kuću za konferenciju i učesnike obezbede hranom i drugim što je bilo potrebno. Hranu su odneli u dva velika ruksaka autobusom iz Novog Sada i potpuno pripremili prostorije za konferenciju.

Jovan Mesarović nije prisustvovao konferenciji nego je sedeo u kuhinji i pripremao ponešto od jela. Sonja Marinković i Todor Tišma su doveli delegate sačekujući ih na cesti ili na železničkoj stanici. Neki su dolazili peške, a neki autobusom do Kamenice.

Koliko se seća Jovan Mesarović, na konferenciji su bili Žarko Zrenjanin, Jusuf Tulić, Sonja Marinković, Gordana Ivačković, Aćim Grulović, Todor Tišma, upravo s njim su u kuhinji kontaktirali samo oni koje je on odranije poznavao, a iz konspirativnih razloga ostali nisu zalazili u prostoriju gde se on nalazio.

Konferencija je prema tvrđenju i Jovana Mesarovića i Todora Tišme počela u subotu uveče i trajala do sutradan u sumrak, delegati i ostali razišli su se u manjim grupama kad je pao mrak.

Na konferenciji je politički izveštaj podneo Žarko Zrenjanin a organizacioni Jusuf Tulić. Na konferenciji je istaknut broj članova Partije u istom broju kao i na predašnjoj konferenciji i istaknut rad velikobečkerečke partijske organizacije i njena jačina. Naročito su istaknuta sela Kumane, Melenci i Elemir.

Konferencija je bila potpuno jedinstvena, nije bilo nikakvog neslaganja niti najmanje diskusije po partijskoj liniji. Nije bilo nikakve primedbe oko ocene političke situacije. Članstvo je bilo zastupljeno i po nacionalnom sastavu, kao i na prošloj konferenciji.

Prva konferencija, po izjavi Lazara Plavšića, birala je pokrajinsko partijsko telo, dok Todor Tišma ne govori o izboru Pokrajinskog komiteta, već navodi članove PK koje je on poznavao: Žarko Zrenjanin, Jusuf Tulić, Radivoj Ćirpanov, Svetozar Marković Toza, Gordana Ivačković, Sonja Marinković, Ivan Laković Vijoglavin, Aćim Grulović, sekretar Okružnog komiteta za Sremsku Mitrovicu, Lazar Plavšić (ali se ne seća da je prisustvovao ovoj konferenciji). Gordana je rukovođila pokrajinskom partijskom tehnikom, Sonja Marinković narodnom pomoći, a za Radivoja Ćirpanova pretpostavlja da je tada radio po vojnoj liniji, jer kad je Todor Tišma preuzeo vojni sektor od njega, Radivoj Ćirpanov mu je dao uputstva za rad. I F. Rajt u svom izveštaju spominje da je Todor Tišma preuzeo ovaj sektor od Ćirpanova.

Podatke koje iznosi F. Rajt, policijski prefekt Banata, u svome izveštaju višim vlastima iz Velikog Bečkereka avgusta 1942. godine najverovatnije da se odnose na ovu pokrajinsku partijsku konferenciju. To je izveštaj o razvoju komunističkog pokreta u Banatu od sloma Jugoslavije do druge polo-

Branko Bajić, sekretar OK KPJ i član PK KPJ za Vojvodinu

vine 1942. godine, a u kome se osvrće i na situaciju uoči rata. Kao što je poznato, kaže Rajt, sedište PK KPJ Vojvodine pre izbijanja nemačko-jugoslovenskog rata je bilo u Novom Sadu. Na jednoj konferenciji održanoj februara 1940. u Fruškoj gori u Sremu, [najverovatnije da je godina pogrešno prepisana, jer je očigledno da govori o 1941] odlučeno je ko će od članova PK-a raditi u kojem odseku, tj. rukovoditi komunističkim pokretom i kontrolisati delatnost podređenih ustanova i organizacija.

Raspodela rada bila je sledeća: Za Bačku i Baranju Radivoj Ćirpanov i Sonja Marinković, Srem Jusuf Tulić i Banat Svetožar Marković, Mihalj Servo i Ivan Laković Vijoglavina. Zadatak Žarka Zrenjanina u svojstvu sekretara Komiteta bio je da i dalje održava vezu sa ČK-om. U tekstu su navedene i konferencije Pokrajinskog komiteta partije održane u Banatu pre i posle napada fašističke Nemačke na Sovjetski Savez.

Podatak da je održana u februaru nije tačan, jer u februaru 1941. godine je deo sekretarijata u dubokoj ilegalnosti u Beogradu zbog februarskog hapšenja. Znači da je konferencija ranije održana. Todor Tišma se seća da je bio pao sneg i da su on i Sonja Marinković nameravali da idu skijama da budu manje upadljivi, jer su nosili velike ruksake pune hrane. I Jovan Mesarović navodi u svojoj izjavi da je ovaj sastanak odžan prvih dana januara 1941. godine.

Očigledno je da je ova konferencija o kojoj govore i Todor Tišma i Jovan Mesarović održana posle Pete zemaljske konferencije CK KPJ, da je radila u punom sastavu i da je Žarko Zrenjanin podneo politički izveštaj a Jusuf Tulić organizacioni. Konferencija je sigurno održana zbog obaveštenja o petoj zemaljskoj konferenciji i njenim postavkama za dalji rad.

Na prvoj konferenciji izabran je Pokrajinski partijski komitet, najverovatnije kako je ranije u ovom tekstu iznet, i delegati za Petu zemaljsku konferenciju: Žarko Zrenjanin, Jusuf Tulić, Radivoj Ćirpanov, Mihalj Servo, Gordana Ivačković i Lazar Plavšić³⁰²

³⁰²D. K e c i ć , i D. M i l a n o v i ć , nav. delo, tom II, 1929—1941., dok. 413, str. 352, MSRV AO, br. 7393, 18623, izjave Toše Tišme i Jovana Mesarovića.

Izgradnja i rad tehnike Pokrajinskog komiteta Partije

Pokrajinski komitet Vojvodine bio je u mogućnosti da uz pomoć centralnog rukovodstva Partije izgradi pokrajinsku partijsku tehniku i u njoj razvije vrlo aktivan rad, odnosno štampanje propagandnog materijala, bez koga se nije moglo uspešno delovati na terenu u tako velikoj pokrajini kao što je bila Vojvodina i sa tako raznovrsnim stanovništvom, i po mogućnosti izdavati materijal bar na jezicima najvećih narodnih skupina u Vojvodini.

O nabavci štamparske mašine kaže Aleksandar Ranković:

Sasvim je tačno kazivanje druga Veselinova o tome da sam 1939. godine ilegalnu štampariju »Boston« preneo iz Beograda u Novi Sad i predao Pokrajinskom komitetu KPJ za Vojvodinu drugovima Radivoju Cirpanovu, članu Biroa Pokrajinskog komiteta, i Jusufu Tuliću, koji je 1937. godine odlukom CK KPJ upućen na rad u Vojvodinu.

Mašinu je nabavio, kao i sve ostale u to vreme, za potrebe CK KPJ, tadašnji tehničar CK Svetozar Vukmanović Tempo.

Ostala tehnička sredstva nabavljena su sa raznih strana, naročito iz Sombora preko Lazara Plavšića: slova, boja i dr. Bila je smeštena u kući Dragog Milenkovića, tada člana Mesnog komiteta KPJ za Novi Sad. Štampar je bila Natalija Džigurski, koja je bila prilično savladala štamparsku tehniku. U tehnici je radila i Olga Petrov.

Tehnika je počela izradom najpotrebnijeg materijala, a to je organ Pokrajinskog partijskog komiteta *Istina*, kao listom za partijsko članstvo i njegovu izgradnju, a u januaru 1941. pripremljen je i odštampan *Trudbenik*, list radnog naroda Vojvodine, namenjen širokoj upotrebi, što i tekstovi dokazuju, kao: *Štrajkovi srednjoškolske omladine, štrajk tekstilnih radnika u Novom Sadu. U borbu protiv terora vladе Cvetković-Maček, Masovna akcija radnog naroda Vojvodine protiv gladi i skupoće. Osvrće se i na zabranu URSS-ovih sindikata.*

Istina kao organ Partije ima ilegalnu fizionomiju. U zaglavlju nosi natpis *Proleter i svih zemalja, ujedinite se i petokraku zvezdu sa srpom i čekićem*. Izdata je decembra 1940. *Istina* tretira liniju Partije u Svojim člancima, i to najvažnija pitanja radi orijentacije članstva, kao organizaciono pitanje, nacionalno pitanje, zatim govori o savezu radnika i seljaka Vojvodine, govori o jačanju URSS-ovih sindikata, o Petoj po-

Naslovne strane listova koje su izdavala partijska i
 skojevska rukovodstva u Novom Sadu

krajinskoj konferenciji SKOJ-a za Vojvodinu i Šestoj pokrajinskoj konferenciji KPJ za Vojvodinu.

Štamparija je već u februaru 1941. bila provaljena. Štamparijom, odnosno tehnikom je rukovala Gordana Ivačković. Tehnika je bila smeštena u Karadordevoj ulici br. 17. Štampariju je provalila žena Dragog Milenkovića, nazvala je policiju i odala Nataliju Džigurski, odnosno njen sastanak sa Gordanom Ivačković, koji je trebalo da se održi pred Okružnim sudom u Novom Sadu. Natalija je 14. februara trebalo da preda jedan paket letaka Gordani Ivačković na označenom mestu, a ova da ih preko kurira rasturi po čitavoj Vojvodini. Natalija je primetila agente, kao i oni nju, ali i pored svih pokušaja da im izmakne, nije uspela. U tom pokušaju da im zavera trag, srela se sa Gordanom i Olgom Petrov, ali, kako su agenti dobili spoljni opis samo Natalije Džigurski, a ne i Olge Petrov, nisu ni pomislili da je jedna od njih dve Gordana, a Natalija je uspela u prolazu da im dodaci: »Bežite, prate me agenti«. Otišla je na železničku stanicu, misleći da će moći vozom da pobjegne, ali je tamo bila uhapšena sa punim koferom materijala. Četrnaest dana Natalija je bila u pritvora pod najtežom torturom, a da ni reči nije progovorila. Tukli su je po tabanima i grudima, pa ostavljali na vlažnom pesku, da bi joj sa tabana što pre spao otok i da bi mogli da produže tuču. Smršala je za to vreme 10—12 kilograma. Pokušavala je da ih obmane, navela je da je letke dobila od nekog studenta u Beogradu. No oni su pronašli kod nje novosadsku tramvajsku kartu od dan ranije. Prisiljavali su je da kaže gde je prenoćila, i kad je došla u potpuni ćorsokak i izbacila krv, progovorila je. Verovatno je mislila da su drugovi imali dovoljno vremena da se sklone. Međutim, i oni su rezonovali da kad nije progovorila za četrnaest dana, da je glavna opasnost prošla. Međutim, Natalija je izjavila da je prenoćila kod Toše Tišme, što nije bilo tačno. U svojoj taktici nije bila dovoljno oprezna, jer su kod Tišme prenoćivali, nailazili i održavali sastanke mnogi drugovi. Nesreća je bila da je baš tog dana kad je policija ušla u stan Toše Tišme, pošto je dobila ključ od njegove žene Evice, u stanu bio Jusuf Tulić. Dok je jedna grupa agenata vršila pretres stana, druga je krenula u Zadružni savez da uhapsi Tišmu. Hapsio ga je agent Silber sa još jednim policijskim činovnikom. Uspeo je da proguta cedulju sa spiskom oficira i vojnika članova Partije, da ne bi pala policiji u ruke i otkrila rad u vojsci. Agent je video da je nešto strpao u usta, skočio na njega, ali ga je Tišma tako gurnuo da je pao. Drugi agent takođe je skočio na Tišmu, zgrabio ga za

vrat i počeo da stiska; nastala je tuča sve dok nije uspeo da proguta cedulju. Agenti su ga vezali i zatražili policijsko pojačanje, sa motivacijom da je vrlo opasan. Prevezli su ga u bolnicu na pumpanje stomaka. Na ulazu u bolnicu sreo je dr Ružu Blau koja je udesila sa lekarom da cev za vadenje želučanog soka što uža da bi je što lakše progutao a bez opasnosti da će izići i cedulja. Agenti su u stvari mislili da je progutao otrov i hteli da ga spasu.

Tulić je u stanu održao sastanak sa Svetozarom Markovićem, ali je ovaj po sastanku napustio stan a Tulić ostao da se okupa. Našli su ga raskomoćenog i videli da je on tu odo maćen. Međutim, Partija je iz predostrožnosti organizovala prebacivanje štamparije od Dragog Milenkovića u stan Matije Jakoba, gde je takođe bilo izgrađeno dobro zakamuflirano sklonište (Ulica Đorđa Rajkovića). Štamparija je ovde i otkrivena. Nije tačno utvrđeno ko ju je ovde od uhapšenih otkrio. Tulić je učestvovao u izgradnji štamparije, a organizovao je i njen prenos i izgradnju novog skloništa. Pošto je i ovo mesto bilo otkriveno i on kao organizator svega, priznao je na koncu da je organizovao prenos mašine. Dalje je hapšenje išlo više slučajno nego po izdaji. Olga Petrov, tražeći Šonju Marinković kod Tišme, upala je u klopku i tu bila uhapšena, Mika Pavlović je pao po opisu gazdarice Ljubčeta Uića, bio je markantan, iako mlad, po svojoj ćelavoj glavi. Nikola Živanović, član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a, pao je u stanu Mike Pavlovića kada je naišao na agente. Uhapšeni su još i Dragi Milenković, Viktor Kosovel, Vule Antić, ali je ubrzo pušten, Lilika Bem, Đorđe Bešlir. i Spasoje Čobanski.

Mučili su uhapšene na razne načine, a Tulića su izubijali još dok su ga vodili u policiju. Vešali mu ciglu za mošnice itd. Kosovelu su polomili rebra. On se odlično držao.

Ovako teška mučenja su bila da se otkrije partijska organizacija u celini. To su pokušavali na sve načine. Imali su i komuniste iz unutrašnjosti: Nikolu Živanovića iz Pančeva i Spasoja Čobanskog iz Vrbasa. Ali zahvaljujući držanju drugova ni'ko više iz provincije nije pao policiji u ruke. Mnogo je koristilo i to što su uhapšenici bili obaveštavani o toku istrage. Tada je u policiji radila Dragica Adžić, sestra Steve Galogaže, i obaveštavala drugove, a i većina žandarma-čuvara zatvora dobro su se odnosili prema uhapšenicima.

Beogradski agenti bili su nezadovoljni rezultatima istrage posle dvadeset dana, jer partijska organizacija nije otkrivena, što je za novosadsku policiju bio veliki neuspeh. Međutim, u ovom nisu uspeli ni beogradski agenti. Tako je is-

traga i okončana i 27. marta noću pustili su ih prvi put na šetnju.

Pušteni su 3. aprila 1941. godine (četvrtak), pošto su potpisali obavezu da se neće udaljavati iz Novog Sada bez dozvole uprave policije.

Partijska komisija u sastavu Svetozar Marković, Sonja Marinković i Jovan Žeravljev izrekla je stroge kazne drugovima koji su ma šta priznali, iako nisu odavali rad ni organizaciju. Isključenjem iz Partije kažnjeni su Dragi Milenković, Mika Pavlović, Toša Tišma i Nata Džigurski. Jakob Matija, izgleda, nije ni bio član Partije, već simpatizer. On je davnašnji učesnik u naprednom radničkom pokretu. Tuliću je zamereno što je priznao prenos štamparije i bio je smenjen sa sekretarske funkcije i određen za organizacionog sekretara Okružnog komiteta Partije za Srem. Viktor Kosovel, Spasoje čobanski i Olga Petrov bili su pohvaljeni za svoje držanje pred klasnim neprijateljem. Svi su se kažnjeni drugovi kasnije rehabilitovali kroz svoje učešće u NOB.

Žarko Zrenjanin, Sonja Marinković, Gordana Ivačković i Braca Petrov sklonili su se i uspeali da se prebace u Beograd. Svi su živeli ilegalno u stanu Mare i Nikole Škundrić i tek 27. marta 1941. izašli iz te svoje duboke ilegalnosti. Radivoj Čirpanov sklonio se nekoliko nedelja u stanu sudije Petra Ivanovića, zatim Ljubiše Protića, pa je onda otišao u Beograd kod ostalih rukovodilaca i tamo ostao do 27. marta. Po svojoj prilici da je on preneo direktivu o učešću komunista u manifestacijama i demonstracijama 27. marta. Iz Beograda ga je preneo automobilom Ljubiša Protić i on je poslepodne sa Ružom prisustvovao demonstracijama.³⁰³

27. mart

KPJ je na planu spoljne politike vodila upornu i neprekidnu antifašističku i antiratnu politiku. Ta je borba bila postavljena na širokom opštenarodnom planu, kako protiv profašističke vlade Milana Stojadinovića, tako i vlade Cvetković-Maček, koja je nastavila njegovim stopama. Hitler je svoju fašističku mašinu pokretao velikom brzinom i osvajao državu za državom. Posle okupacije Austrije fašistički agresori su pojačali pritisak na Jugoslaviju, nastojeći da u njoj ojačaju svoje pozicije, te je nastala neposredna opasnost po nezavisnost Jugoslavije. Vlada Milana Stojadinovića ne samo

³⁰³ Isto, i 15016, 15017 i 14050/13.

da se miri s okupacijom Austrije i nešto kasnije Albanije, nego napušta i svog saveznika iz Male antante — čehoslovačku. Nemački kapital je u privredi Jugoslavije dobijao sve jače pozicije, a Stojadinović je počeo da kopira fašističke vode stvarajući oružane odrede »zelenih košulja«.

U borbu protiv fašizacije zemlje i rätne opasnosti CK KPJ je organizovao sve napredne i rodoljubive snage. Na nasilno prisajedinjenje Austrije Nemačkoj, CK KPJ je odgovorio proglasom i ukazao na opasnost koja pretila narodima Jugoslavije. Partija je ukazivala na suštinu Hitlerove imperijalističke politike:

Sutra će njegove čete da provale preko Karavanki u Jugoslaviju. Hitler obnavlja staronemačko carstvo i Viljev plan »Drang nach Osten«. Taj put vodi preko Jugoslavije na Jegejsko more. U tome ga pomaže Musolini, koji sebi traži Dalmaciju i Bosnu...

Posle žrtvovanja nezavisnosti čehoslovačke CK KPJ izdaje novi proglas oktobra 1938. koji poziva narode Jugoslavije na odbranu ugrožene nezavisnosti, ponavlja to u rezoluciji od decembra 1938, u *Otvorenom pismu svim članovima KPJ* od marta 1939, u materijalu Majskog savetovanja, itd. Pozivajući u borbu protiv fašističke opasnosti i za odbranu nezavisnosti pod parolom »Branimo zemlju«, ne pokreće samo članove Partije i SKOJ-a, već i sve šire narodne siojeve.

Izbijanjem drugog svetskog rata, kada je, pored fašističke opasnosti, zapretila i opasnost da Jugoslavija bude uvučena u rat na strani Engleske i Francuske, Partija uporno ukazuje i na tu novu opasnost i ističe borbu protiv imperijalističkog rata, protiv uvlačenja Jugoslavije u rat, za oslanjanje na Sovjetski Savez. Akcije koje je KPJ vodila, bile one ekonomske ili političke, bile su uperene protiv sistema, protiv reakcionarnog režima Cvetković-Maček i njihove petokolonaške politike. Kada je Hitler, posle okupacije mnogih evropskih zemalja, zakoračio u podunavske zemlje i na Balkan, i zapretila neposredna opasnost od fašističkog agresora, razvijala je Partija još žestici otpor i u toj borbi sticala sve širi uticaj na mase. Ona je do tog vremena uspjela da učvrsti i znatno omasovi svoje redove i postigne potpuno jedinstvo.

U sklopu svojih priprema za napad na SSSR u jesen 1940. godine, Hitler je počeo potčinjavati države u jugoistočnoj Evropi. Prenosjenjem ratnog požara na Balkan, ratna opasnost neposredno ugrožava Jugoslaviju. Fašističke italijanske trupe su se već aprila 1939, bez ikakvog povoda i objašnjenja, iskrcale na albansku obalu, a već oktobra Musolini je krenuo

u osvajачki pohod na Grčku. Pritisak na podunavske i balkanske zemlje sve je jači, naročito posle neuspele vazdušne bitke na Lamanšu avgusta-septembra 1940. Hitleru je potrebno potpuno potčinjavanje tih država njegovim ratnim potrebama i ciljevima. Da bi mirnim putem stavio te zemlje pod kontrolu Nemačke, traži od njih potpisivanje Trojnog pakta. Novembra 1940. taj pakt potpisuje Mađarska i Rumunija, zatim Slovačka. Sa Bugarskom išlo je teže. Njeni predstavnici potpisali su ga 1. marta 1941. godine, a već 2. marta Hitlerove trupe ulaze u Bugarsku, da bi odatle napale Grčku i pružile pomoć Musolini ju i njegovom neuspehom pohodu na ovu zemlju.

Ovim se обруč oko Jugoslavije zatvorio, a vlastodršci Jugoslavije pripremaju se za kapitulaciju. Sutradan po ulasku prvih nemačkih jedinica u Bugarsku, knez Pavle se potajno upućuje u Nemačku i daje Hitleru usmenu obavezu da će Jugoslavija pristupiti Trojnom paktu. Na sastanku Krunskog veća i vlade 20. marta bio je prihvaćen nacrt ugovora o pristupanju Trojnom paktu. Uveče 24. marta Dragiša Cvetković i ministar spoljnih poslova Aleksandar Cincar-Marković su otputovali u Beč, a 25. marta u dvorcu »Belveder« potpisali ugovor o pristupanju Jugoslavije paktu.

Ugovor je u Jugoslaviji izazvao duboko ogorčenje naroda. Sredinom marta CK KPJ se obratio narodu svojim proglasom *Protiv kapitulacije — za pakt o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom*, CK KPJ je pozivao:

Još je vreme da se spase nezavisnost, još je vreme da se pomrse protivnarodni planovi izdajnika naroda ako se stvori pakt o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom, ako se najuri ova izdajnička vlada i uspostavi narodna vlada, koja će voditi prvenstvenu brigu o interesima naroda. Organizujte protestne skupštine i mitinge! Objlašnjavajte narodu prijavu izdaju vlastodržaca u vladi Cvetković—Maček—Kulovec. Neka se slije narodna volja u jedan silni narodni pokret u borbi za ostvarenje tih zahteva i naša će sloboda i nezavisnost biti osigurane.

Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju, saznajući za odlazak Cvetkovića u Nemačku, odmah je 24. marta, izdao proglas u kome se obratio narodu rečima:

Današnja vlada sprema izdaju. Za neki dan treba da se potpiše Trojni pakt, koji znači sigurnu i sramnu smrt našoj državi, našoj slobodi i našem narodu. Prvi put u našoj istoriji treba pred tiraninom da kleknemo, da na kolima potonemo u beščašće i ropstvo.

Neka svako ispuni svoju dužnost i zločin koji vlada priprema biće sprečen u poslednjem trenutku... Hoćemo vladu nacionalne sloge i odbrane! Sve za čast i slobodu! Cast i slobodu ni za šta!

Prvi letak je rasturen u stotine hiljada primećaka u celoj zemlji, a ovaj je najhitnije rasturen u Beogradu i Srbiji, pa i šire.

Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju je zajedno sa Mesnim komitetom KPJ za Beograd razradio 24. i 25. marta plan širih demonstracija za 26. mart. Toga dana su i počele demonstracije u Beogradu u 18 časova. Da bi sprečila učestvovanje omladine u demonstracijama, a i zbog nemira koji su već prethodnog dana bili zahvatili srednje škole, vlada je uveče 26. marta izdala naredbu o zatvaranju svih srednjih škola u zemlji.

Noću 26/27. marta u Beogradu je grupa oficira zaverenika izvršila državni udar, srušila vladu Cvetković-Maček, ukinula Namesništvo i vlast predala u ruke maloletnom kralju Petru II Karađorđeviću.

Novu vladu je obrazovao vazduhoplovni armijski general Dušan Simović. Ova vlada, kao i sve prethodne, bila je sastavljena od predstavnika građanskih političkih partija. U vladi nije bio nijedan predstavnik radničke klase. Rodoljubive snage u zemlji pozdravile su zbacivanje vlade Cvetković-Maček i obrazovanje nove vlade generala Simovića. Na vest o državnom udaru, već u šest izjutra cela Knez-Mihajlova ulica u Beogradu bila je preplavljena svetom, koji je oduševljeno klicao. Na svim zgradama bile su državne zastave. Građani su hrlili na ulice i pojavljivale su se povorke sa zastavama. Odjekivala je državna himna. Nicali su i prvi govori. Uz patriotске pesme, potekle su čitave reke manifestanata. Komunisti su se sami počeli organizovati i preuzimati inicijativu u manifestacijama. Za to vreme Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju uz prisustvo Rade Končara, člana Politbiroa CK KPJ, sa aktivom rukovodilaca održavao je sastanak. Potrebno je bilo preuzeti inicijativu i organizovanje manifestacija i demonstracija, dalje izvođenje naroda na ulicu, pisanje i izdavanje letaka, isticanje transparenata sa aktuelnim parolama, određivanje govornika i dr. Na ulice su odmah upućeni aktivisti, a Mesni komitet KPJ za Beograd je aktivirao celu partijsku organizaciju. Već oko 12 časova demonstracije su narasle kao da se ceo Beograd našao na ulicama. Razvoj situacije zahtevao je da i članovi Pokrajinskog komiteta izidu na ulice, jer se više nije moglo rukovoditi samo prenošenjem direktiva. Policija i čitav aparat bili su paralisani pred snagom masa. Održan je i zbor na Slaviji. Demonstracije su trajale do uveče. Tek kad

je kod Kalenićeve pijace održan miting, demonstranti su se razišli. Toga dana PK je izdao i dva letka. Posle 11 časova bila je gotova prva serija letaka i vrlo brzo rasturena. Oko 15 časova stiglo je oko 9.000 primeraka drugog izdanja u kome je bilo izmena. U prvom izdanju bila je napadnuta nova vlada, dok je drugo izdanje ukazivalo na to što bi ta vlada trebalo da uradi. Zadržan je rezervisan stav dok se vlada ne pokaže na delu.

Demonstracije su se brzo prenosile i na unutrašnjost. Novi Sad se nalazio u specijalnoj situaciji. Usled februarsko-martovskog hapšenja sve što je bilo kompromitovano živelo je u ilegalnosti ili poluilegalnosti. Pokrajinski sekretarijat a i neki članovi Biroa sklonili su se u Beograd i živeli u dubokoj ilegalnosti i tek 27. marta izišli na ulice. Od članova PK KPJ u Novom Sadu se nalazio Đorđe Zličić Ciga, poveći broj rukovodilaca i članova Partije ležao je u policiji, a Radivoj Čirpanov stigao je iz Beograda tek 27. marta. Usled takve situacije Partija u Novom Sadu preuzela je demonstracije tek u poslepodnevним časovima.

Kao i u drugim mestima Vojvodine, tako i u Novom Sadu sa prvim jutarnjim časovima dolazi do spontanih manifestacija. Nacionalisti su iskoristili revolt i neraspoloženje rodoljubivih građana i počeli sa manifestacijama. Članovi SKOJ-a a i mnogi nekompromitovani članovi Partije učestvovali su samoinicijativno u prvim jutarnjim časovima u manifestacijama.

Dopisnik *Politike* iz Novog Sada javljao je svojoj redakciji:

U celoj Vojvodini, a naročito u Novom Sadu, priređene su vrlo uzbudljive manifestacije... Može se slobodno reći da je današnja manifestacija nadmašila sve dosadašnje. Samo toliko sveta i spontanog oduševljenja moglo se videti u Novom Sadu 1918. godine kada je pobedonosna srpska vojska ušla u Vojvodinu... Ova radosna vest prenela se munjevitom brzinom kroz Novi Sad. Pred filijalom i redakcijom *Politike* u Novom Sadu, koja je prva afiširala rušenje Pakta, ogromna masa sveta okupila se oko izloga i oduševljeno klicala jugoslovenskoj vojsci... Za tren oka sve zgrade su bile ukrašene jugoslovenskim zastavama i transparentima...

Na ulice je odmah izišla skoro sva srednjoškolska omladina sa zastavama i transparentima. Naročito su se isticali učenici onih škola u kojima je bilo dosta skojevaca: Srednja tehnička škola, ženska učiteljska škola, šegrtška škola i pionirci Privrednika. Na poziv Sokola, povorke iz raznih pra-

vaca, kao pritoke neke velike reke, kretale su se Spomen-domu (Srpsko narodno pozorište). Sa svih strana dopirali su poklici: »Živela jugoslovenska vojska«, »Dole izdajnici!«

U 10 časova održana je svečana zajednička sednica svih društava i organizacija u Novom Sadu u Spomen-domu. Sednicu je otvorio starešina Sokolske župe Novi Sad dr Ignjat Pavlas. On je u svome govoru, između ostalog, rekao:

U ovim istorijskim trenucima dužnost je svih građana da se nađu na okupu i da ujedinjenim snagama održe red i mir, jer je to u ovim trenucima za nas najpotrebnije... Da bi dali izraza našim osećanjima, resili smo da pred zgradom formiramo povorku i da povorka prođe gradom...

U povorci je učestvovalo oko 15.000 lica. Formirana je pred Spomendomom. Na čelu povorke bili su dr Ignjat Pavlas, dr Aleksandar Moč, predsednik Matice srpske, Dragoljub Ristić, industrijalac, rezervni potpukovnik i predsednik Odbora rezervnih oficira, Lazar Popovicki, inženjer, predsednik Oblasnog saveza saveza Udruženja dobrovoljaca, kao i svi drugi predstavnici nacionalističkih i kulturno-prosvetnih organizacija i ustanova. Vojna muzika je neprestano svirala marševe. Nakon obilaska grada, povorka se zaustavila ispred banovinske zgrade i pošto je muzika intonirala himnu, sa balkona zgrade govorio je dr Ignjat Pavlas. Njegov govor često je prekidano poklicima: »Dole pakt«, »Dole izdajnici«, »Živeo kralj Petar II!«, »Živela jugoslovenska vojska«. Međutim, napredna omladina i učesnici komunisti ubacivali su parole: »Hoćemo pakt sa SSSR«, »Živeo Sovjetski Savez«, »Tražimo narodnu vladu radnika i seljaka«.

Posle govora dr Pavlasa mase su se počele razilaziti u većim i manjim grupama komentarišući vrlo živo događaje. Članovi Partije i SKOJ-a agitovali su i objašnjavali situaciju i otvoreno govorili o predstojećoj opasnosti od agresije sila osovine i potrebi formiranja nove vlade od najnaprednijih narodnih predstavnika.

Partija u Novom Sadu organizovala je demonstracije tek poslepodne, kada je vanredno izdanje *Politike* donelo sastav nove Simovićeve vlade i kada je bilo jasno da u njoj nema predstavnika radničke klase i kada su se neki od članova Partije vratili u Novi Sad.

Oko 3 časa posle podne, kada su i radnici napustili posao u fabrikama, u tadašnjoj Pašićevoj ulici (danas Svetozara Markovića), ispred Zanatskog doma i Matice srpske, sakupilo se nekoliko stotina građana komentarišući po grupicama događaje. Najednput, iz Sokolske ulice pojavila se crvena

zastava, koju je nosio jedan mladić praćen grupom omladina-
ca i omladinki. Kretali su se u pravcu Vladičinog dvora a za
njima su krenule i mase ispred Zanatskog doma. U isto vreme
grupa skojevaca probijala se kroz masu deleći proglas Po-
krajinskog komiteta KPJ za Srbiju. Tom prilikom prvi put
se čula parola: »Bolje rat, nego pakt«, »Bolje grob, nego rob-
i snažno skandiranje omladine: »Hoćemo narodnu vladu rad-
nika i seljaka!«, »Hoćemo pakt sa SSSR-om«, »živeo SSSR«.
Kada su demonstranti izbili na trg kod spomenika Svetozara
Miletića, pojavio se kordon policije na konjima sa isukanim
sabljam i gumenim pendrecima. Policija i »jurišni odredi«
jurili su u masu demonstiranata koja se počela da gubi u spo-
rednim ulicama. Demonstracije su trajale do duboko u noć.
Milorad Petrović kaže: »Komunisti su preuzeli inicijativu i tu
noć digli Novi Sad na glavu. To je bila najjača demonstracija
i mislim da Novi Sad nije video takve demonstracije»³⁰⁴

Članovi Biroa Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu
i neki od ostalih članova Pokrajinskog komiteta Partije i
SKOJ-a nalazili su se od februarско-martovskog hapšenja u
Novom Sadu u punoj ilegalnosti ili su živeli polulegalno u
Novom Sadu. Žarko Zrenjanin, Svetozar Marković, Sonja Ma-
rinković, Gordana Ivačković, a neko vreme i Radivoj Čirpa-
nov, živeli su u strogoj ilegalnosti u stanu Mare i Nikole Škun-
drić u Beogradu. Tek 27. marta izašli su na ulice Beograda
Radivoj Čirpanov vratio se 27. marta u Novi Sad. Njegovo pre-
bacivanje automobilom organizovao je Ljubiša Protić. Najve-
rovatnije je da je Čirpanov po dolasku u Novi Sad sa ruko-
vodiocima koji su se nalazili u Novom Sadu legalno ili polule-
galno, Đorđe Zličić, Jovan Žeravljev, Branko Bajić, Vlada Ži-
vanović i drugi, preneo uputstva o učestvovanju u dvadeset-
sedmomartovskim manifestacijama i sa kadrom koji se nala-
zio u Novom Sadu organizovao poslepodnevni miting i mani-
festacije.

Članovi Biroa PKP koji su ostali u Beogradu razišli su se
još istoga dana, tj. 27. marta, iz stana u kome su do tada pre-
bivali ilegalno, u svoja sedišta delatnosti. Žarko Zrenjanin os-
tao je još neko vreme u Beogradu. Nalazio se u Beogradu i po
napadu nemačke armije na Jugoslaviju.

U Novi Sad su se vratili Svetozar Marković, Sonja Marin-
ković, Gordana Ivačković, kao i napredni studenti koji su se
po prestanku rada univerziteta vraćali svaki u svoj zavičaj.

304 *Pregled istorije SKJ; S. Koslav, Tragom nasilnika, Be-
ograd, 1954, 286; Spasenija Babović, 27 mart, Komunist br.
216, 1961.*

U nedostatku izvora kao i živih rukovodećih kadrova ne mogu se rekonstruisati partijska zbivanja od 27. marta do aprilskog rata.

Važan događaj za partijsku organizaciju Vojvodine bilo je puštanje na slobodu uhapšenih članova KP i rukovodilaca, koji su se takođe razišli na svoje terene, Mika Pavlović, Todor Tišma i Dragi Milenković napustili su Novi Sad, a umesto Jusufa Tulića za organizacionog sekretara PK KPJ došao je Svetozar Marković. Sa jednim brojem rukovodećeg kadra Radivoj Ćirpanov i Svetozar Marković održali su, ili još istog dana po puštanju uhapšemka 3. aprila ili sutradan, jedan širi sastanak kod Vlade Živanovića. Sadržina ovog sastanka nije nam poznata, a ni njegovi učesnici. U Novom Sadu tih dana rasturan je letak PK KPJ za Srbiju povodom 27. marta i proglaš CK KPJ od 30. marta 1941, čija je osnovna sadržina bila da se zemlji sačuva mir, što je jedino moguće oslanjanjem na Sovjetski Savez, a kako se rat sve više približavao, Partija je tražila da nova vlada organizuje zemlju za oružani otpor. Kada je Simovićeva vlada počela da sprovodi delimičnu mobilizaciju članovi Partije i SKOJ-a, vojni obveznici, prema direktivi Partije, odazivali su se na pozive i odlaze u svoje jedinice. »Tu nije bilo kolebanja kod članova Partije, tu je bila potpuna jednodušnost« — konstatovano je na savetovanju KPJ.³⁰⁵

³⁰⁵ MSRV AO, br. 15013, grupna rekonstrukcija, izjave Milice Bursać i Danila Grujića, 16.3.39, dokument Uprave policije u Novom Sadu o puštanju na slobodu uhapšenih.

Neprijateljska agresija i okupacija

NEPRIJATELJSKA AGRESIJA I OKUPACIJA

Iz predistorije agresije Hortijeve Mađarske na Jugoslaviju — Kulturbund — Mađarski kulturni savez u Jugoslaviji (MKSJ)

Ocenjujući posledice eksploatatorske politike u Vojvodini koju je vodila vladajuća klasa Jugoslavije, VI pokrajinska partijska konferencija za Vojvodinu konstatovala je između ostalog:

Svestrana eksploatacija i ugnjetavanje srbijanskog imperijalizma nad nacionalnim manjinama u Vojvodini i to kako ekonomski tako isto i socijalno-politički, jesu osnovni uzroci što se u Vojvodini u redovima mađarskih i nemačkih narodnih masa zacarila fašističko-revizionistička i nacistička propaganda«¹

Uporedo sa navedenom konstatacijom Konferencija upozorava:

Buržoazija u Mađarskoj, u svom imperijalističkom nalletu, koristi neraspoloženje mađarskih masa u Vojvodini prema takvoj ugnjetačkoj politici srbijanskog imperijalizma i nastoji da porobi narode Vojvodine i da, pod firmom oslobođenja mađarskog življa, podvrgne kolonijalnoj eksploataciji i ostale narode i taj mađarski živalj, kao što to čini srbijanska buržoazija.

Pored imperijalističkih apetita srbijanske i mađarske buržoazije sve više raste i organizuje se i imperijalistička propaganda nemačkog nacionalsocijalizma. Nemački fašizam traži da otcepi deo Banata sa nemačkim življem u Rumuniji, da ga pripoji Vojvodini, na koji bi način postigao nemačku relativnu većinu u Vojvodini, koju želi da osvoji. Nemački fašizam već priprema teren u tome pravcu razvijajući veliku agitaciju kod nemačkog življa u Vojvodini, organizuje kroz legalna nemačka udruženja (Kulturbund i dr.) borbene odrede, krijumčarski uvozi oružje i samo čeka podesan momenat da bi pristupio dejstvu kako je praktikovao i u drugim zemljama.²

¹ MSRV AO 12632 — Materijali sa VI pokrajinske partijske konferencije.

² Isto.

Da bi se shvatile ove ocene, potrebno je da se ukratko osvrnemo na neke organizacije preko kojih je u Vojvodini sprovedena imperijalistička politika iz fašističkih država Nemačke i Mađarske.

Najvažnije organizacije i institucije koje su, svaka na svoj način, doprinele čvrstom organizovanju Nemaca u Jugoslaviji po uzoru na nacističke organizacije u Nemačkoj i koje su obuhvatile sva područja života Nemaca, bile su: Švapsko-nemački kulturni savez (Schwäbisch-deutscher Kulturbund), osnovan još 1920. godine; Nemačka partija (Deutsche Partei); privredna zadruga »Agrarija«, koja je ponikla iz Kulturbunda; Centralna kreditna štedionica (Zentraldarlehens) i Zadruga za socijalno staranje (Wohlfahrtsgenossenschaft). Idejno i političko objedinjavanje Nemaca u Jugoslaviji i razvijanje svesti o tome da su oni integralni deo jedne velike nacije tekli su paralelno i bili podsticani ekspanzijom Trećeg Rajha. Mladi Nemci iz Pokreta za obnovu (Erneuerungsbewegung), nakon preuzimanja vodstva Kulturbunda, energično su nastojali da ovu organizaciju pretvore u monolitnu političku partiju koja će počivati na nacističkim principima i koja će moći ne samo da idejno-politički okupi sve Nemce u Jugoslaviji, već da istovremeno bude centar priprema za vojne, diverzantske i špijunske zadatke. Zahvaljujući jedinstvu ostvarenom u rukovodstvu Kulturbunda, na čije je čelo avgusta 1939. došao dr Janko Sep (Sepp), kao i spoljnopolitičkim i vojnim uspesima Hitlerove Nemačke, broj članova Kulturbunda naglo je rastao. Početkom marta 1941. ova organizacija uspela je da obuhvati 95% svih Nemaca u Jugoslaviji. Nagli porast broja članova kao i novi sistem doprinosa koji su članovi bili obavezni da plaćaju, omogućili su da se Kulturbund do te mere osamostali da je mogao slati u Rajh, znatan deo sredstava u okviru »zimске pomoći«, odnosno podneti veći deo troškova oko preseljavanja Nemaca iz Besarabije i Bukovine, koje je krajem 1940. godine išlo i preko Jugoslavije. Boravak većeg broja Nemaca na jednom mestu, u Prahovu i Zemunu, u toku preseljavanja, iskorišćen je za izvođenje vojne obuke mladih Nemaca.³

Stepen vojničke organizovanosti jugoslovenskih Nemaca, pored ostalog, veoma dobro ilustruje jedan radiogram tajne radio-stanice »Nora« iz Novog Sada od 4. aprila 1941. u kome

³ Dr Janko, *Govori i članci (Reden und Aufsätze)*, Beč-kerek 1944; dr Josip M i r n i ć, *Nemci u Bačkoj u drugom svetskom ratu*, Novi Sad 1974, 385 (dalje dr J. M i r n i ć, *Nemci u Bačkoj*).

se od Nemačke zahteva bacanje oružja u oko četrdeset mesta Bačke i Banata. Tom prilikom se daju i znaci raspoznavanja u slučaju da dođe i do spuštanja nemačkih padobranaca.⁴

Što se Hortijeve Mađarske tiče, posle prvog svetskog rata i pada Mađarske Sovjetske Republike tamo je izgrađen kontrarevolucionarni režim koji je služio interesima krupnih polufeudalnih veleposednika i monopolističke buržoazije. Ekonomske i političke teškoće, nevolje i bedu koje su snašle ogromnu većinu stanovništva, mađarski vlastodršci objašnjavali su i pravdali nepravednim mirovnim ugovorima zaključenim u Versaju i Trijanonu posle prvog svetskog rata, kojima je teritorija Mađarske smanjena za dve trećine. Kontrarevolucionarni režim u Mađarskoj govorio je narodu da se prosperitet zemlje može ostvariti jedino vraćanjem »oduzetih« teritorija. Počinje borba za reviziju mirovnih ugovora, širi se i razvija ideja iredentizma, a narodne mase, posebno omladina, vaspitavaju se u duhu revanšizma i mržnje prema narodima iz susednih zemalja. Ovakva politika je postepeno ali sigurno vodila Mađarsku u tabor fašističke Nemačke i Musolinijeve Italije. Mađarska se nadala da će u osloncu na ove dve zemlje moći zadovoljiti svoje teritorijalne pretenzije prema zemljama sa kojima se graničila. Među njima nalazila se i Jugoslavija. Od njenih je teritorija Mađarska računala, između ostalog, i na Baranju, Bačku i Banat.⁵

Savezništvo Mađarske bilo je potrebno Hitleru zbog njegovih planova u odnosu na Balkan i Sovjetski Savez. Teritorija Mađarske mogla je da posluži i kao sirovinaska rezerva i kao strategijska baza. Takozvanom Prvom bečkom arbitražom, novembra 1938, Hitler je dodelio Mađarskoj delove južne Slovačke. Regent Mađarske februara 1939. pristupa tzv. paktu Antikominterne. U proleće 1939. teritorija Mađarske povećana je delovima Priкарпatske Ukrajine uz istovremeno napuštanje Društva naroda. Severna Transilvanija je pripojena Mađarskoj tzv. Drugom bečkom arbitražom, avgusta 1940. godine.⁶

4 Vojnoistorijski institut, Beograd (dalje VII), Dosije »NO-RE«. — Uoči rata sedište Kulturbunda bilo je u Novom Sadu.

⁵ Šándor M e s a r o š, *Mađarska istoriografija o diplomatskim pripremama za napad Mađarske na Jugoslaviju, Vojvodina 1941, Zbornik radova, Novi Sad 1967, 201—221 (dalje Š. M e s a r o š, nav. delo).*

⁶ Gyula J u h ä s z, *Mađarska spoljna politika 1914—1945 (Magyarország kiil politikája), Budapest 1969; dr Arpad Lebl, Prikaz vlada u Mađarskoj...*

Hitlerovi planovi o vojnim operacijama protiv Sovjetskog Saveza, koje je u jesen 1940. planirao za proleće naredne godine, predviđali su i rešenje statusa Jugoslavije. Želeći da se obezbedi od bi'o kakvog iznenađenja s te strane, Hitler je predvideo da se i Jugoslavija uključi u blok sila osovine. To se prevashodno želelo ostvariti diplomatskim putem, ali se pri tome nije gubila iz vida ni mogućnost vojne intervencije. U slučaju da se pribegne drugom rešenju, Hitler je računao i na vojnu pomoć zemalja koje su imale teritorijalnih pretenzija prema Jugoslaviji. Kada je načelnik nemačkog generalštaba u jesen 1940. predočio takvu mogućnost načelniku generalštaba Mađarskog domobranstva Henriku Vertu (Werth) i zapitao ga kakav bi stav Mađarska zauzela u slučaju napada na Jugoslaviju, odgovoreno mu je da bi ona uzela učešća u takvom ratu.⁷

Prilikom pristupanja Mađarske Trojnom paktu novembra 1940. Hitler joj je savetovao da preduzme korake za približavanje Jugoslaviji. Dalji diplomatski koraci u tom pravcu doveli su 12. decembra 1940. do potpisivanja jugoslovensko-mađarskog ugovora o stalnom miru i večitom prijateljstvu.⁸

Neposredno posle potpisivanja ugovora, mađarska vlada je izdala nalog za izradu memoranduma koji je nosio naslov *Problemi mađarsko-jugoslovenskih odnosa*. Ovaj veoma opširan materijal bio je završen uoči sudbonosnih događaja u Jugoslaviji, tj. 20. marta 1941. Njegova osnovna karakteristika je revizionistička. Prema mišljenju mađarske vlade, i pored postojanja ugovora o večitom prijateljstvu nije isključeno, da dode do takvog razvoja događaja koji će mađarske teritorijalne zahteve učiniti ponovo aktuelnim. U tom slučaju potrebno je imati gotov materijal koji bi te zahteve argumentovao istorijskim dokazima.⁹

Fašističke vode jugoslovenskih Mađara dr Leo Deak (Déak) i dr Imre Varadi primljeni su 16. jula 1940. od strane predsednika jugoslovenske vlade Dragiše Cvetkovića. Koristeći razvoj spoljnopolitičke situacije, oni postavljaju zahtev za promenu odnosa jugoslovenske vlade prema mađarskoj nacionalnoj manjini. Na pomenutom sastanku govoreno je o važnijim povredama prava Mađara koji žive u Jugoslaviji, o njihovim željama, kao i o neophodnoj potrebi da so

⁷ *Magyarország és második világhádloru*, Budapest 1966.

⁸ Izvorni tekst sporazuma je objavljen u *Magyar Torvénytár*, 1941. évi torvénycikkek, Budapest, 5—7.

⁹ MSRV AO 19873, MK I, F 17/1-78 — *Problemi mađarsko-jugoslovenskih odnosa*.

pride rešavanju postojećih problema.¹⁰ Među najglavnijim problemima pokrenutim ovom prilikom bilo je i pitanje Mađarskog kulturnog saveza u Kraljevini Jugoslaviji. Predsednik vlade je informisan da je dr Varadi još 10. maja 1940. tadašnjem ministru unutrašnjih poslova predao molbu za odobrenje rada Kulturnog saveza kao i nacrt statuta tog saveza. Pri tome se pozivao na Kulturni savez Mađara koji je već odobren i počeo sa radom u Banovini Hrvatskoj. Kako od 10. maja pa do navedene posete ništa nije urađeno po tom pitanju, Cvetković je obećao preduzimanje hitnih koraka da se to pitanje reši.¹¹

Izvori nisu saglasni oko vremena formiranja Mađarskog kulturnog saveza u Jugoslaviji (Jugoszlavia Magyar Közművelődési Szövetség). Savez je, kao pravna ličnost, priznat 30. januara 1941, kada je pomoćnik ministra unutrašnjih poslova odobrio pravila. Na čelo JMKS došao je Đula Kramer, industrijalac iz Novog Sada, koji se do tada pretežno bavio svojim poslovima. Od tada počinje njegova politička karijera, jer i Savez nije bio samo kulturna već, pre svega, političko-iredentistička organizacija. Potpredsednik Saveza postao je dr Elemer Koranji (Korányi). Predsednik filijale u Novom Sadu — a njih je bilo po celoj Bačkoj — bio je dr Ivan Nad (Nagy). Od samog osnivanja u Savezu se osećalo delovanje dveju političkih struja: jedne, nešto umerenije, koju je predvodio dr Leo Deak i druge, ekstremnije, bliske fašističkoj Stranci strelastih krstova (Nyilaskeresztes Part), nji-lašima, na čijem se čelu nalazio dr Ivan Nad.¹²

Još dok su postavljali zahtev za osnivanje Saveza, vođe Mađara u Jugoslaviji imale su pred očima postojanje i rad

¹⁰ MSRV AO 19882 MK X, F 2/93-120 — Povreda prava jugoslovenskih Mađara; MSRV AO S 82/45, 8402 — Presuda Vojnog suda 3 jugoslovenske armije od 1. novembra 1945. izrečena u Novom Sadu. Dr Leo Deak, koji je za vreme okupacije bio veliki župan Bač-bodroške županije i Novog Sada, osuđen je na smrt streljanjem.

¹¹ MSRV AO 19882 MK X, F 2/93-120.

¹² MSRV AO 8317 — Zapisnik o saslušanju okrivljenog dr Lea Deaka od 1. VII 1945; K 418/46 — Okružni sud Novi Sad — izjava optuženog Đule Kramera; 19873 MK I, F 17/1-78; *Pravila Mađarskog kulturnog saveza u Kraljevini Jugoslaviji*, 23. Ista brošura sadrži tekst pravila na mađarskom jeziku. Po jednima, osnivačka skupština Saveza održana je već 20. novembra 1940, a po drugima rad na osnivanju Saveza počeo je krajem iste godine; MSRV AO S 82/45 — navedenom presudom Đula Kramer je osuđen na smrt streljanjem.

kulturbunda. Uspesi ove organizacije /u okupljanju svih pripadnika nemačke narodnosti kao i izrazito politička propagandna delatnost Kulturbunda inspirisali su profašistički raspoložene mađarske krugove da stvore pandan Kulturbundu. Prema pravilima, cilj Saveza je trebalo da bude: negovanje, jačanje i zaštita duhovne, estetske, moralne, društvene i lizičke kulture mađarske narodnosne grupe u Kraljevini Jugoslaviji, te staranje oko materijalnog i socijalnog blagostanja ove grupe. Međutim, sasvim je očigledno da je Savez služio kao moćan propagator iredentističke politike hortijevske Mađarske, čime je direktno i indirektno pripremao teren za okupaciju Bačke i Baranje.¹³

Munjeviti porast broja članova Saveza sam po sebi može mnogo da kaže. Od nekoliko članova u januaru 1941, Savez je za kratko vreme dostigao broj od 150.000. Nastavljajući svoj rad posle okupacije, čime je samo potvrdio svoj politički karakter, Savez je krajem 1942. u okupiranoj Bačkoj imao 300.000 članova sa 245 podružnica. Što se tiče Novog Sada, jula 1941. godine broj članova je prelazio cifru od 11.000.¹⁴ Doduše, posle okupacije Savez menja ime u Južnomadžarski kulturni savez — DMKS (Délvidéki Magyar Kozmtivelodési Szovetség).¹⁶

Specijalni izaslanik mađarske vlade, koji je proputovao Bačku sa ciljem da ispita i ukaže na postojeće i aktuelne političke probleme, pored poremećenih nacionalnih odnosa na liniji Mađari — Srbi, Mađari — Nemci, Mađari — Bunjevci i dr., govori i o neslozi koja vlada među samim Mađarima zbog postojanja više političkih struja. Kao najpogodniju organizaciju za nadpartijsko objedinjavanje svih Mađara, izaslanik navodi DMKS. Međutim, da bi tu misiju mogao sa uspehom da obavi, po njegovom mišljenju neophodno je reorganizovati DMKS i izvršiti njegovu *depolitizaciju*.

Od brojnih kulturnih, verskih i drugih organizacija koje su imale petokolonašku ulogu i koje su se, po dolasku oku-

¹³ MSRV AO 22047 — Optužnica protiv dr Leo Deaka i dr. od 20. X 1945; dr Josip M i r n i ć, *Sistem fašističke okupacije u Bačkoj i Baranji*, Zbornik za društvene nauke Matice srpske, sv. 35/1963, 5—62 (dalje dr J. Mirnić, *Sistem fašističke okupacije*).

¹⁴ Isto; *Reggeli Ujság* od 17. VIII 1941. Po prijemu starešine u članstvo Saveza, i ostali članovi porodice postajali su članovi.

¹⁵ MSRV AO K 418/46.

¹⁶ MSRV AO 19882 MK X, F 1/170—198 — Pro memorija: O zabrinjavajućim pojavama na ponovo priključenim teritorijama južnih krajeva.

patora, njemu stavile na raspoloženje treba još pomenuti Mađarski katolički krug (Magyar katolikus kör), na čelu sa Djezeom Nadom (Gyözö Nagy) čija je saradnja sa okupatorom naročito bila istaknuta u Novom Sadu. Ovo društvo je veoma revnosno širilo antisrpski šovinizam, obuhvatalo je oko 40% svih Mađara katolika, dok je od ukupnog broja inteligencije oko 70% bilo u ovoj samo po nazivu verskoj organizaciji.¹⁷

I pored ugovora o prijateljstvu, Mađarska je sa budnom pažnjom i posebnim interesovanjem učestvovala u svim diplomatskim akcijama vezanim za sudbinu Kraljevine Jugoslavije. Istovremeno, mađarska vlada se veoma detaljno obaveštavala o stanju na jugoslovensko-mađarskoj granici, sistemu odbrane, moralu jugoslovenske vojske itd.¹⁸

Nakon pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu, brojne kombinacije o daljem razvoju političkih događaja i sudbini Kraljevine Jugoslavije naglo su prekinute događajima 27. marta u Jugoslaviji. Posle prvog zaprepašćenja i iznenađenja, Hitler je brzo doneo odluku o neodložnom napadu na Jugoslaviju. Horti je već 28. marta 1941. godine izrazio spremnost Mađarske da pomogne vojnu akciju protiv Jugoslavije uz ranije iznetu cenu: dobijanje određenih teritorija Jugoslavije.¹⁹

Brojni događaji i neposredne vojne pripreme u Mađarskoj odvijali su se veoma brzo. Predsednik vlade Pai Teleki (Pai Teleki) našao se u veoma delikatnoj situaciji pokušavajući da zapadnim silama objasni razloge najnovijih koraka mađarske vlade i opravda spremnost Mađarske da učestvuje u napadu na Jugoslaviju potrebom da se zaštiti mađarski život u Jugoslaviji.²⁰

Poruke upućene od strane Telekija vladama u Londonu i Vašingtonu 30. marta 1941. kao da su bile signal mađarskoj propagandi da javnosti zemlje pruži lažnu sliku o stanju u Jugoslaviji, posebno o navodnim surovim progonima Mađara.

¹⁷ MSRV AO K 418/46 — Materijal sa suđenja Nađu Djezeu i dr.; MSRV mađ. K 39/2-0 »Katoličkom krugu« — Interni elaborat SUP-a Mađarska nacionalna manjina u toku okupacije.

¹⁸ Š. Mesaroš, nav. delo, 211—217.

¹⁹ Dr Ferdo Č u l i n o v i ć, *Dvadeset sedmi mart, Zagreb 1965*, 364. Odluka o napadu na Jugoslaviju poremetila je Hitlerove planove u odnosu na SSSR. Napad planiran za 15. maj 1941. morao je biti odložen najpre za 4 a potom na 5 nedelja; *Magyarország és második világháború*; dr J. M i r n i ć, *Nemci u Bačkoj*, 84.

20 g. M e s a r o š, nav. deio. 213—214.

ra. Cilj je bio jasan: stvoriti takvu političko-psihološku atmosferu koja bi ne samo olakšala i opravdala, nego čak i zah-tevala vojnu intervenciju i napad na Jugoslaviju. Da bi se strasti još više razbuktale, preko plakata su prikazivane divlje četničke figure sa kamom u ustima kao simboli najniže strasti i jezivog terora.²¹

Ovom svojom aktivnošću mađarska štampa i radio uključili su se u osovinsku propagandu, koja je, odmah pos'e 27. marta, započela široko razgranatu protivjugoslovensku akciju. Suština te propagande sastojala se u lažnom prikazivanju položaja u kome su se nalazili Nemci i pripadnici dragih narodnosti u Jugoslaviji. Donosile su se vesti kako u Jugoslaviji vlada anarhija u kojoj »neodgovorni elementi« napadaju, vređaju pa čak i ubijaju Nemce, pljačkaju ili uništavaju njihovu imovinu i sve to naočigled vlasti koje se drže po strani tih događaja.²²

Potrebno je, možda baš ovde, nešto reći o četništvu kako je ono shvaćeno a naročito prikazivano u hortijevskoj Mađarskoj. Videli smo da se severni sused Jugoslavije nikako nije mirio sa njenim postojanjem, da je mnoga zla u svojoj zemlji pravdao formiranjem Jugoslavije. Među glavnim krivcima, prema tumačenjima Hortijeve klike, nalazio se srpski narod. Ta klika čak i period postojanja Jugoslavije između dva svetska rata krsti vremenom srpske vladavine. Prema njihovoj logici, indirektan krivac za brojne socijalne, političke i druge probleme u sopstvenoj zemlji jeste srpski narod, čija je inkarnacija, u najgorem izdanju, četnik!

Da nije samo fašistička Mađarska talco gledala na četništvo svedoči nam i jedan drugi izvor nastao u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Izveštavajući Ravnateljstvo za javnu sigurnost i red u Zagrebu, gradonačelnik Petrovaradina je 24. aprila 1941, između ostalog, govorio o »oslobođenju« koje je stanovništvo dočekalo složno iako za takav događaj nije bilo

²¹ Isto, 215.

²² Dr Ferdo Čulinović, *Dvadeset sedmi mart*, 348, Tim tendencioznim izmišljotinama uzalud se pokušala suprotstaviti jugoslovenska štampa. Službeno obaveštenje agencije »Avala« od 2. aprila 1941, koju su doneli svi jugoslovenski dnevni listovi, počinjalo je ovako: »Poslednjih dana jedan deo inostrane štampe, kao i radioemisije iz istih zemalja, i pored već objavljenih demantija sa naše strane, donose fantastične i skroz izmišljene vesti o tobožnjim demonstracijama i napadima na narodnosne manjine i ugrožavanjima njihove imovine i lične bezbednosti, kao i niz drugih proizvoljnih i potpuno netačnih vesti...«

i duhovno spremno. To gradonačelnik objašnjava sledećim činjenicama:

Velike količine vojske u Novom Sadu i Petrovaradinu, stalne pretnje osobito pred kraj i k tome bojazan o teškim posledicama rata, za koji se vero vaio da će se voditi na Dunavu kao prvoj prirodnoj prepreci dovelo je do toga da su ljudi sa neverovanjem u nastajuću slobodu, bojažljivo očekivali da će doći neka strašna sila, recimo četnika, koja će nas sve pobiti (podvukli autori).²³

Iz poverljivih i pouzdanih izvora koje je dobijao iz Jugoslavije, Teleki je mogao videti da se u Jugoslaviji ne sprovede nikakve akcije protiv Mađara. No tada još nije imao snage ili hrabrosti da to iznese u javnost. To je učinio neposredno pred svoje samoubistvo. Ono je usledilo posle odgovora Engleske na njegovu poruku od 30. marta 1941. Taj engleski odgovor (Velika Britanija će objaviti rat Mađarskoj ukoliko ova otpočne vojne operacije protiv Jugoslavije) značio je krah političke linije koju je Teleki zastupao — linije da se utvrdi savezništvo sa Hitlerovom Nemačkom, ali da se istovremeno ne pomute odnosi sa zapadnim silama, naročito Velikom Britanijom. Kao najbolji izlaz iz situacije u kojoj se našao, Teleki je video u sainoubistvu koje je izvršio u noći između 2. i 3. aprila 1941. U oproštajnom pismu koje je uputio Hortiju stajalo je ovo:

Uzvišena ekselecijo! Prekršili smo datu reč iz kuka-vičluka, u odnosu na ugovor o večnom prijateljstvu zasnovanom na govoru održanom u Mohaču. Nacija to oseća, a mi smo odbacili njenu čast. Stali smo na stranu nitkova — jer u tobožnjim vestima o grozotama nema ni jedne reči istine! Ni protiv Mađara, čak ni protiv Nemaca! (podvukli autori). Postaćemo lešinari! Najbednija nacija. Nisam to sprečio. Osećam se krivim.²⁴

Samoubistvo Telekija nije moglo niti je izmenilo put kojim je Mađarska već uveliko koračala. Pošto odluka o učestvovanju Mađarske u napadu na Jugoslaviju nije više dolazila, u pitanje, ostalo je samo da se zadovolji formalnopravna strana takvog napada, s obzirom na postojanje ugovora. U potrazi za cassus belli-jem mađarski vlastodršci su ga videli u ovim mogućnostima: u napadu Jugoslavije na nemačke ili

23 MSRV AO 21400.

²⁴ *Magyarország és második világháború, 336—337. Fotokopija oproštajnog pisma Telekija; Š. Mesaroš, nav. delo, 215.*

mađarske trupe ili pak u uverljivom insceniranju takvog napada; u otcepljenju Hrvatske. Da se radilo samo o nalaženju formalnih razloga Horti lično potvrđuje u svom pismu Hitleru 3. aprila 1941. U odgovoru Hitlera se vidi da je on smatrao da su 27. marta i »teror« nad folksdojčerima dovoljan razlog za napad na Jugoslaviju.²⁵

*Napad na Jugoslaviju i okupacija Bačke.—
Uloga »pete kolone«*

Proglasenjem tzv. Nezavisne Države Hrvatske 10. aprila 1941, po ulasku nemačkih fašističkih trupa u Zagreb, pruženo je formalno opravdanje Hortiju, šefu mađarske države i vrhovnom komandantu njenih oružanih snaga, za davno željeni i planirani napad na Jugoslaviju. Smatrajući da je Jugoslavija prestala da postoji kao integralna celina i da time prestaje važnost jugoslovenskomadžarskog ugovora, mađarska vlada je 10. aprila 1941. na svojoj sednici odobrila zapovest regenta Mađarske u vezi sa ratnim operacijama koje su se odnosile na tzv. »južne krajeve«. Na istoj sednici vlada je prihvatila i tekst proklamacije mađarskom narodu, u kome šef države tvrdi da je, u cilju zaštite onog dela mađarskog naroda koji živi na teritoriji otcepljenoj 1918. godine od »majke otadžbine«, bio primoran da izda zapovest da se ta teritorija ponovo zauzme. Dva dana kasnije mađarske fašističke trupe prešle su mađarsko-jugoslovensku granicu i ušle u Suboticu, da bi 13. aprila, oko 18 časova, okupirale i krajnju jugoistočnu tačku Bačke — Novi Sad.²⁶

Deo Hortijevog proglasa mađarskom narodu glasi:

Osnivanjem nezavisne i samostalne hrvatske države Jugoslavija je prestala postojati i srušila se iz temelja. S tim je istovremeno nastala naša imperativna dužnost da ponovno uzmemo u svoje ruke sudbinu i osiguranje položaja Mađara koji u velikoj masi žive na teritoriji koja je 1918. godine otcepljena od Mađarske. To je tako sveta nacio-

²⁵ *Magyarország és második világháború*, 326; dr. J. Mirnić, *Netnei u Bačkoj*, 85, fusnota 7.

²⁶ Dr Josip Mirnić, *Sistem jedinstvenog vojnog rukovodstva mađarskog okupatora u borbi protiv NOP-a u Bačkoj*, *Vojno-istorijski glasnik* br. 2/68, 8—9 (dalje: dr J. Mirnić, *Sistem jedinstvenog rukovodstva*); MSRV AO Zemaljska AK 702 — Vojna zapovest Horti ja.

nalna dužnost koju moramo neodložno izvršiti. Stoga ću još današnjeg dana mojoj vojsci dati naređenje da zaštiti od uništenja i anarhije Mađare koji žive u južnom kraju. Akcija moje vojske nije upravljena protiv srpskog naroda, prema kome nemamo prigovora i sa kojim ubuduće želimo u miru da živimo.”

Još pre napada Mađarske na Jugoslaviju došlo je do povlačenja jugoslovenske vojske iz Bačke i Baranje, te otuda nije došlo do nekih većih i organizovanih vojnih sukoba. U kratkom periodu interregnuma narodna straža, tzv. »nemzeteri«, formirana pretežno od domaćih Mađara (Nemci su imali posebne formacije), u mnogim mestima preuzela je vlast i uspela da uspostavi relativan mir i red i da pojave anarhije svede na najmanju meru. U tome joj je umnogome pomoglo držanje stanovništva, koje je u strahu i neizvesnosti ili pak sa neprikrivenim nestrpljenjem i radošću očekivalo dalji razvoj događaja. Prvo raspoloženje karakteristično je bilo za slovensko i jevrejsko stanovništvo, a drugo za Nemce i Mađare, koji su u svim mestima priredili srdačne dočeke svojim »oslobodiocima«. S obzirom na to da je okupator svoj ulazak na teritoriju Jugoslavije krstio kao »oružano oslobodjenje«, to je regularnim trupama domobranstva stavljeno u zadatak da pacifiraju okupiranu teritoriju. Pod tim se podrazumevalo uništenje svih onih koji bi pružili oružani otpor honvedstvu, hapšenje četnika i drugih sumnjivih lica, uklanjanje nepoželjnih elemenata, uzimanje talaca i skupljanje oružja. U praksi realizacija ovih zadataka pretvorila se u masovna ubistva i razna maltretiranja u prvom redu Srba, kao i proterivanje kolonista i dobrovoljaca.³⁸

Kako je mirno zaposedanje ovih teritorija bilo u suprotnosti sa proklamovanom motivacijom okupacije, to je Hor-tijeva vojska inscenirala puškaranja i ulične borbe sa četnicima, što joj je poslužilo kao opravdanje za krvave odmazde. U oko pedeset mesta Bačke i Baranje mađarsko domobranstvo je poubijalo prilikom ulaska oko 3.500 stanovnika, pretežno Srba, svih uzrasta i oba pola. Ukupan broj lica maltretanih na razne načine tih aprilskih dana premaša cifru od 10.000. Veran pratilac svih ovih nedela bila je pljačka u najdrastičnijem obliku. Izgledi na pljačku, dolazak do tuđih materijalnih dobara, bili su cena koju je izvestan broj Ma-

³⁷ Reggeli Ujsag, br. 99 od 19. aprila 1941. Prevod u MSRV AO AK 1973.

³⁸ Dr J. Mirnić, *Sistem jedinstvenog rukovodstva*, 10—11.

dara u Bačkoj prihvatio kao protivuslugu za učestvovanje u atrocitetima nad srpskim i drugim življem. Najcarakterističniji primeri bili su prilikom ulaska okupatora, odnosno tokom racije januara 1942. godine. Nesumnjivo je da je i okupator računao na to kao na deo svog smišljenog i zločinačkog plana čiji je cilj bio: izazivanje razdora među narodima koji su živeli u Bačkoj, raspirivanje šovinizma i međusobne netrpeljivosti. Bila je to velika opasnost na koju je ukazivalo i Majsko savetovanje KPJ u Zagrebu 1941. i, s tim u vezi, postavljalo odgovarajuće zadatke partijskoj organizaciji Vojvodine. No nisu pljačkali samo civili. U nasilnom i bespravnom prisvajanju tuđe imovine učestvovala je i vojska. Krajem aprila 1941. godine šef generalštaba mađarskih domobrana obišao je »vraćene krajeve« i nakon obilaska stavio primedbe nadležnim komandantima. Osnovna zamerka šefa generalštaba bila je: labava disciplina vojske, koja je došla do izražaja i u pljačkama izvršenim na mnogim mestima.²⁶

Nedovoljno organizovanom i slabom otporu jugoslovenske vojske prouzrokovanom kapitulantskim držanjem vlade i viših oficira, i brzom napredovanju vrlo dobro naoružanih nemačkih trupa i njihovih pomagača dosta su doprineli i folksdojčeri, koji su tih dana u potpunosti ispoljili svoju višegodišnju izdajničku i špijunsku delatnost. »Bez specijalnih uputstava« — opisivao je 18. aprila 1941. novosadski *Deutsches Volksblatt* atmosferu iz aprilskih dana — »u svim naseljima nemačke manjine skoro istovremeno istaknute su zastave sa kukastim krstovima na svim kućama. Bez poziva i parola znao je svaki pojedinac šta mu je dužnost da učini u datom trenutku. Nemajući oružja, prešli su naši ljudi na delo, nabavivši za prvi trenutak puške, kako bi na taj način razoružali ostatke jugoslovenskih trupa i održali red i sigurnost. Oni se nisu kolebali ni za trenutak, i kada je on nastupio, nagnali su, bilo rečima, bilo oružjem, veće i manje jugoslovenske jedinice da polože oružje.«³⁰

²⁹ Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda (dalje Zbornik dokumenata), II-2, 7—23. Zaključci sa Majskog savetovanja KPJ u Zagrebu; Saopštenje o zločinima okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini 1941—1944, knj. 1, Bačka i Baranja, Novi Sad 1946, 23—67 (dalje Zločini okupatora); dr J. Mirnić, *Sistem fašističke okupacije*, 5—62; MSRV AO 19881 MKF IX 131—135. — Iskustva stečena u »južnom kraju«.

³⁰ VII K 10, br. reg. 31/3. — Ovi kao i drugi primeri pokazuju da su i Nemci u Vojvodini nastojali da ispune zadatke koje im je namenio Hitler: »Vi (Nemci van Rajha — primedba autora) bićete izvidnice koje špijuniraju. Vi imate da pripremite izvesne

Posebnu ulogu odigrale su špijunske radio-stanice u Vršcu i u Novom Sadu. *Nora*, kako se zvala tajna radio-stanica u Novom Sadu, smeštena u sedištu *Kulturbunda* u *Habag-Hausu*, instalirana je, po svoj prilici, novembra 1940. godine od strane Abvera. Od vremena svoga osnivanja pa do kraja maja 1941. *Nora* je održavala vezu sa radio-stanicom *Vera* Abverovog odeljenja u Beču, a od kraja maja pa do kraja novembra 1941. sa radio-stanicom *Bernhard*, Abverovog odeljenja u Beogradu. Pre rata *Nora* je finansirana od strane nemačkog poslanstva u Beogradu. Emisije *Nore* tekle su na frekvencijama na kojima su radile inostrane legalne novinske agencije. Zahvaljujući tome, kao i kratkoći emitovanja (oko dva minuta), *Nora* nije pala u oči goniometru na novosadskom aerodromu. Radiogrami koje je *Nora* slala *Veri* odnosno primala od nje bili su šifrirani. Stanicom je rukovodio Hans Klajn Kiš (Hans Klein Kisch).³¹

Navešćemo nekoliko radiograma koji će najbolje ilustrirati rad *Nore* i *Kulturbunda* i koji će istovremeno pokazati jedan deo prilika koje su vladale u Novom Sadu krajem marta i početkom aprila 1941.

27. mart 1941.

Rukovodilac narodnosne grupe Janko (dr Sep-pr. autora) i 5 funkcionera stavljeni u zaštitni pritvor. Kontakt sa njima nemoguć. Danas 12 šlepova sa šljunkom otplovilo iz Novog Sada uz Dunav. Verovatno radi blokiranja Dunava. Svi mostovi minirani.

28. mart 1941.

Juče spomenuta internacija još uvek traje. Intervenisati preko poslanstva. Rukovodilac narodnosne grupe moli blagovremeno obaveštenje ako bude usledila vojna akcija, radi stava u tom pogledu.

28. mart 1941.

Dva gospodina iz poslanstva mogla su da govore sa rukovodiocem narodnosne grupe. Opšta situacija i dalje napaeta i skroz nejasna. Nelagodna tišina.

stvari daleko pred frontom. Vaša je zadaća da kamuflirate naše vlastite pripreme za napad. Smatrajte da se nalazite kao u ratu. Za vas vredi ratni zakon. Vi ste danas možda najvažniji deo nemačkog naroda. Kad Nemačka pobedi, onda neće biti nikoga ko će se usuditi da vas krivo pogleda. Do vas je da izvojujete Nemačkoj taj položaj ...» Prema Velimiru T e r z i ć u, *Jugoslavija u aprilskom ratu 1941*, Titograd 1963, 708, a na osnovu Herman Raušning, *Moji poverljivi razgovori s Hitlerom*, Zagreb 1945.

³¹ VII, Dosi je »NORE«.

30. mart 1941.

Mornarička baza u Novom Sadu ima četiri monitora: prvi kod Kanjiže—Tisa, drugi kod Bezdana—Dunav, treći kod Tekija—Dunav, četvrti na opravci u zimovniku u Novom Sadu, pet naoružanih parobroda i 22 šlepa. Ovi se i danju i noću tovore šljunkom, a gore je sloj armiranog betona u debljini od 1 metra. Kod Palanke stoje četiri spremna za potapanje. Docnije nevidljivi. Primećeni pokreti trupa sa grčke na bugarsku granicu.

30. mart 1941.

Dalje pooštrenje situacije. Policijski predstojnik informisao je rukovodioce narodnosne grupe da će opšta mobilizacija biti već noćas. Rukovodilac narodnosne grupe i saradnici opet pod nadzorom, pošto su jedan dan bili slobodni. Preko dana sloboda kretanja u pratnji organa vlasti.

31. mart 1941.

Parobrod »Uranus« sa izbeglicama prošao Novi Sad u 4 sata ujutro bez incidenata. Poljoprivredno dobro Teobalda Lenharda, Torža, zapaljeno. Građanska straža u Odžacima teško zlostavljana od žandarma ...

31. mart 1941.

... Informacije od strane germanofila-pukovnika u Komandi vojnog okruga u Sremskoj Mitrovici: do 3. IV 1941. mora biti završena tiha mobilizacija.

U Futogu velika koncentracija vojske.

Škole u Novom Sadu zatvorene do daljeg. Učenici se evakuišu. Danas u Novom Sadu oko 150 motornih vozila predatih od folksdojčera iz Banata.

1. april 1941.

Aktivni general rekao uglednom Srbinu da su uveravanja u mir samo radi dobijanja u vremenu. U sredu opšta mobilizacija, u četvrtak rat...

1. april 1941.

Viši banovinski činovnici očekuju mobilizaciju neposredno, eventualno još danas. Banovinska uprava već se seli za Arandelovac u staroj Srbiji. Armijska komanda u Novom Sadu očekuje mobilizaciju u najkraćem roku.

Velika koncentracija trupa između Bečkerek—Kikinde u Banatu i istočno od Novog Sada ...

1. april 1941.

Stalni transporti materijala na nutu Novi Sad — Futog. Grozničava izgradnja novih bunkera i betoniranih mitraljeskih gnezda duž autoputa i pruge Novi Sad — Indija, što je kamuflirano kolibama od blata i trske.

2. april 1941.

Tiha mobilizacija u toku. Folksdojčeri većinom izbegavaju pozivanje u vojsku. Gde je bekstvo preko granice nemoguće, kriju se drugde. U Petrovaradin stižu stalno rekvirirana vozila i konji. Od juče banke zatvorene.

3. april 1941.

Prema izjavama viših oficira, prvi otpor treba da bude tek od Srema, obale Dunava, a nasuprot tome u pravcu Albanije i Bugarske. Kod Šarengrada, nasuprot Palanke, oko 180 bunkera. U Baranji minska polja. Na putevima i na terenu ... transporti trupa i materijala u pravcu Zagreb — Beograd. Vozila se transportuju iz Petrovaradina vozom prema jugu. Sve više vojnika sa nemačkim šlemovima.

3. april 1941.

Naredba folksdojčerima za neodazivanje mobilizaciji prekasna jer je u Sremu mobilisano već do 90 a u Banatu i Bačkoj do 70%. Od puta Niš—Prokuplje, 6 km iza Prokuplja, kod Male Plane veliko stovarište benzina za aerodrom kod Niša. Objavama pozvani svi koji nisu vojni obaveznici od 16 do 70 godina da se odmah jave nadležnoj komandi.

4. april 1941.

Upozorite ispostave u Vršcu. Vojna patrola sa gonio-metrom na putu za tamo. Dajte nam oružja. Naredba po pitanju znaka raspoznavanja mogla je biti data dalje...

Večeras je teška protivavionska artiljerija zaposela položaje oko Novog Sada.

5. april 1941.

Ispravka. Folksdojčerske borbene trupe nemaju puno belo polje na znaku raspoznavanja, već samo široki okvir u datoj veličini i više.

Celokupni saobraćaj za civile obustavljen. Napuštanje prebivališta samo uz dozvolu vlasti. Policijski nadzor vodećih ljudi ponovo zaoštren.

Izvršene pripreme za bacanje u vazduh kod Đerdapa, kao i dunavskog mosta kod Apatina.

U Hrvatskoj se takođe krije veliki broj mobilisanih."

Na dan napada Nemačke na Jugoslaviju, 6. aprila 1941. rukovodstvo Kulturbunda, plašeći se napada vlasti ili patriotski raspoloženih građana radi odmazde za varvarsko boinbar-dovanje Beograda, povuklo se sa 150 pristalica u Habag-Haus.

³² Isto.

Oružje koje se tada nalazilo u Hebag-Lausu: oko 1.000 pušaka 30 lakih i teških mitraljeza sa 60.000 metaka, govori o njihovoj spremnosti da se brane. Strah je bio nepotreban jer do napada nije došlo.

Dan pre toga nemačko poslanstvo iz Beograda uputilo je u Habag-Haus izvesnu količinu oružja radi suzbijanja »srpske svetine«³²

Narednih dana *Nora* nastavlja da šalje svoje radiogramе *Veri* i da ih prima:

7. april 1941.

Od poslednje emisije nisam imao električne struje ... Hitno bacite oružje kod Apatina, oko 2 km ... Crvenke ... kod Novog Vrbasa...

Plaža u Novom Sadu, oko 2 km uz Dunav od železničkog mosta, veliki vojni logor. Zapalite (iz aviona) drvene kabine.

Novosadski garnizon još uvek u kasarnama. Veza sa agentima (donosiocima obaveštenja) je potpuno prekinuta.

7. april 1941.

Radiogram od *Vere* za Denera i Volfrana.

... Svakodnevno transporti oružja preko granice. Sabotaže na vezama i dalje potrebne.

7. april 1941.

Bez ikakve sam veze sa donosiocima obaveštenja. Denera traže žandarmi. Sakrio se. Volfrana sam danas slučajno otkrio. On ne zna šta da radi. Jurim dakle sam. Primetio sam u 21 čas beskrajnu kolonu konjice i komore kako ide kroz Novi Sad preko mosta u pravcu juga. Protivavionski osmatračići u Novom Sadu na tornju banovinske palate, na krovu protivavionska artiljerija. Na tovarnoj stanici kod aerodroma veliki saobraćaj. U tvrđavu Petrovaradin je danas dovedeno (doterano) oko 500 raseljenih folksdojčera.

Od 22 časa snažna kiša ..³³

32 Dr J. Mirnić, *Nemci u Bačkoj*, 76—77. Johan Višt (Johann Wüsch), koji daje ove podatke, želi da umanji poslatu količinu oružja. Po njemu, tada je dobijeno 14—15 pištolja i jedan mašinski pištolj.

33 VII, Dosije »NORE«. — Dr Rihard Derner (Richard Derner), advokat iz Novog Sada, igrao značajnu ulogu u obaveštajnom radu Nemaca u Vojvodini. Volfran (Wolfran), čije ime nismo uspeli otkriti, bio je jedan od rukovodilaca agentske grupe Abvera. Moguće je da se radi o rukovodiocu ilegalne radiostanice u Vršcu »Veronike«.

Ovih 500 raseljenih folksdojčera, koje spominje *Nora*, predstavljali su taoce pokupljene iz pojedinih mesta Bačke. Raznim prevoznim sredstvima prebačeni su u Petrovaradin. Podatak da je među ovim taocima bilo i onih koji nisu bili članovi Kulturbunda pokazuje da to nije bila posebna mera usmerena protiv ove organizacije nego od ranije predviđena mera u okviru opštih ratnih priprema.³⁵

Narednih dana *Nora* javlja i ovo:

8. april 1941.

Sem javljenog, prošle noći je prošla i artiljerija sa konjima i vozovima kroz Novi Sad u pravcu juga. Danas je sledećih 250 folksdojčera doterano u svojstvu talaca u tvrđavu. I dalje sam sâm.

8. april 1941.

Manja odeljenja pešadije i mitraljezaca sa komorom prolaze kroz Novi Sad u pravcu juga.

9. april 1941.

U ponoć sam vas opet uzalud zvao. Noćas je kroz Novi Sad u južnom pravcu prošlo 200 biciklista, jedan puk pešadije sa mitraljeskim odeljenjem, 24 teška topa, 72 laka topa, četiri reflektora, 678 natovarenih kola, preko 1.001 konja, 20 kamiona, a takođe je juče otišao u južnom pravcu jedan voz sa artiljerijom.

Oporavljeni od prvog straha, dobijaju vremena da povuku nove rezerviste, a naročito da još i poslednje konje otpreme prema jugu. Sve više Nemaca biva uhapšeno.

9. april 1941.

... U tvrđavu Petrovaradin dovode se i dalje stalno folksdojčeri kao taoци. Dr Janko moli za opomenu preko radija, jer postoji bojazan da će doći do odmazde za Beograd. Još uvek nema vesti iz unutrašnjosti.

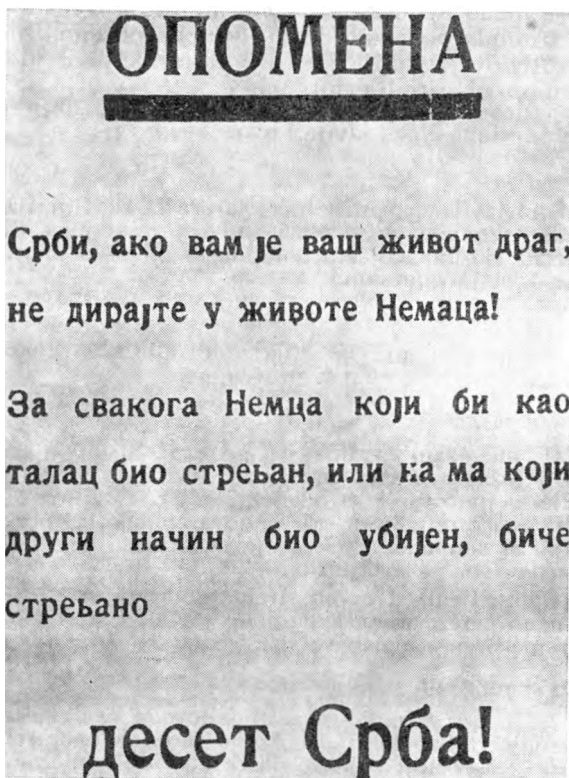
Na ovaj zahtev vodstva Kulturbunda iz Novog Sada stigao je 11. aprila 1941. sledeći odgovor od »Vere«:

Nemačka radio-stanica *Donausender* emitovala je juče stalno upozorenje Srbima po pitanju tretiranja folksdojčera i pretila streljanjem po deset Srba za jednog folksdojčera ...“

³⁵ Dr J. Mirnić, *Nemci u Bačkoj*, 77.

36 VII, Dosije »NORE«.

Verovatno u isto vreme u Novom Sadu je širen letak pisan ćirilicom koji je ponovio istu pretnju kao i radio-stanica Donausender:

Letak pete kolone »Opomena ,...«

Opomena! Srbi, ako vam je život drag, ne dirajte u živote Nemaca! Za svakoga Nemca koji bi kao talac bio streljan, ili na ma koji drugi način bio ubijen, biće streljano deset Srba.³⁷

10. april 1941.

I prošle je noći prošlo kroz Novi Sad u pravcu juga 1.700 pešaka, 34 lakih artiljerijskih oružja, 14 brdskih hau-

³⁷ MSRV AO 18801 — Original »Opomena!«.

bica i beskrajna kolona kola sa namirnicama, municijom, benzinom, kao i sanitetskih kola i poljskih kuhinja. Veliki delovi trupa, koji dolaze sa severa, smešteni su provizorno u Novom Sadu. Divizijska komanda premeštena iz Topole u Pašičevo. Stalno hladna kiša sa snegom. Iz unutrašnjosti još uvek nema vesti.

11. april 1941.

Od juče u podne transporti trupa i materijala kroz Novi Sad u pravcu juga idu u panici. 50 kola pešadije, šest motorizovanih baterija, 32 topa vučena od po šest konja (topovi kal. 12,28), oko 2.500 seljačkih kola sa municijom, opremom itd., kao i 250 pionira sa 180 kola plus osam kola alata, dve poljske kovačnice, četiri čamca, 31 poljska kujna, 72 tovarna konja (mogu da budu i mazge) i 22 kamiona municije. Ovi pokreti dolaze iz Subotice, Kikinde, Futoga i idu u pravcu Šapca, kuda je otišla i pešadija iz Petrovaradina. One četiri provizorne telefonske linije u pravcu Futoga su demontirane. Aerodrom Novi Sad gori od pre dva časa. Moral trupa usled snega, kiše, nizak.

250 folksdojčera-talaca sprovedeno u Nemački dom, a ostatak je ostao tamo.³⁸

Evocirajući uspomene na aprilske dane, 6. aprila 1942. dr Sep Janko je, u svom govoru preko radija, događaje oko hapšenja Nemaca ovako prikazao. On spominje da je bilo oko 800 uhapšenih Nemaca, za koje su on i ostali rukovodioci Kulturbunda strahovali da će biti poubijani. Zato je on odmah posle vesti o njihovom hapšenju intervenisao preko dvojice Nemaca kod nadležnih vlasti, uspeo je da im pruži materijalnu pomoć i da ih sutradan prebaci u Habag, gde se zabarikadirano nalazilo celo rukovodstvo nemačke narodnosne grupe.³⁹

11. april 1941.

Novi Sad napušten od vojske. Folksdojčerska služba poretka zaposela sve vojno važne tačke grada. Mole obavezno za nemačku okupaciju čak i ako područje bude predato Mađarskoj. Dovoljno jedna četa vojnika ...

Veoma hitno!

Molimo odmah padobrance, vod dovoljan. Narodnosna grupa još drži varoš, ali je situacija veoma kritična. Vojske ovde nema. Srbi ne veruju u dosadašnje (nemačke, pr.

³⁸ VII, Dosije »NORE«.

³⁹ Dr S e p Janko, *Govori i članci*.

autora) uspehe, stoga opasnost od četnika. Zalihe goriva obezbeđene. Ateriranje na novosadski aerodrom moguće, pošto je u našim rukama."

Kao što će se još videti, svojim šovinističkim radom organizacije Kulturbunda, DMKS, Katoličkog kruga, doprinele su da ulazak fašističke vojske bude lakši i brži. Članovi tih organizacija su, nakon povlačenja jugoslovenske vojske, pripremili teren za dolazak okupatora (obezbeđili aerodrome, čuvali javne zgrade, vršili policijsku službu i dr.). Spomenute organizacije su preko svojih članova organizovale vlast i mesne straže koje su razoružavale pojedine grupe vojnika u povlačenju, napadale na komore, plenile ih da bi jedan deo zaplenjenih stvari zadržale a drugi predale kasnije okupatorskim vlastima. Ako bi se sve ovo htelo opravdati potrebom da se održi red u vreme linterregnuma, angažovanje ovih organizacija u genocidu neposredno posle ulaska okupatorske vojske može se okarakterisati samo kao masovni zločin.

Kad je reč o delovanju »pete kolone«, iznesimo dva veoma karakteristična slučaja dvojice braće, Madara, inače kapetana rečnih brodova »Kupa«, odnosno »Vladimir«. Prvi je odmah posle napada nemačkih aviona na Novi Sad 6. aprila 1941. sklonio »Kupu« u rakovački stari dunavski krak. Drugi je slično postupio ignorišući pri tome naredbu svoje komande da se sa brodom i posadom javi na određeno mesto. Po ulasku okupatora, bivši kapetani jugoslovenskog rečnog brodarstva, oko 16. aprila 1941, oba broda sa nekoliko šlepova predali su vojnim vlastima u Novom Sadu⁴¹.

Na čelu 3 (južne) mađarske armije, kojoj su bile podređene sve jedinice koje su učestvovalе u napadu na Jugoslaviju, nalazio se general — lajtnant, Elemer Gorondi Novak (Gorondy). Od jedinica koje su učestvovalе u napadu na Bačku treba spomenuti 5. korpus, koji je prodirao u centru, od Horgoša i Subotice ovim pravcima: Subotica—Sombor, Subotica—Novi Sad i preko Potisja. Od jedinica brzog korpusa, kojim je komandovao general-lajtnant Mikloš Dalnoki (Miklós Dalnoky), koje su u zajednici sa drugim jedinicama prokrstarile čitavom Bačkom, zabeležićemo one delove tog korpusa čiji je pravac dejstva bio i Novi Sad.

To su bile: 1. motorizovana brigada (sastav: 1, 2. i 3. motorizovani bataljon, izviđački bataljon 1. motorizovane bri-

⁴⁰ VII, Dosije »NORE«.

⁴¹ MSRV AO 22742 i 22743 — Izjave Janoša i Rože Šandora, kapetana brodova »Kupa«, odnosno »Vladimir«.

gade i 9. biciklistički bataljon); 2. motorizovana brigada (4, 5. i 6. motorizovani bataljon, izviđački bataljon 2. motorizovane brigade i 12. biciklistički bataljon). Pravac dejstva 1. motorizovane brigade bio je: Gara—Bezdan—Sombor—Bački Monoštor—Bački Petrovac—Novi Sad—Temerin—Titel, dok je 2. motorizovana brigada nastupila pravcem Palić—Subotica—Srbobran—Sirig—Novi Sad. Spomenimo još i to da jedinice brzog korpusa učestvuju samo u prvoj fazi pacifikacije jer, na zahtev nemačke komande, zajedno sa nekim drugim jedinicama, 16. aprila 1941. prelaze preko Dunava i uključuju se u vojne planove i dalja osvajanja Listove (Wilhelm List. feldmaršal) nemačke vojske u Jugoslaviji.⁴²

Aprilski događaji u Novom Sadu

Posle 27-martovskih zbivanja i većini stanovnika Novog Sada bilo je jasno da se zemlja nalazi na pragu sudbonosnih događaja. Iznenadenje, ukoliko ga je bilo, odnosilo se samo na brzinu kojom su ti događaji naišli. Osim što su u jutarnjim časovima 6. aprila 1941. godine saznali za iznenadno i neočekivano bombardovanje Beograda od strane nemačkih vazdušnih snaga, što je značilo početak rata, i sami Novosađani su još istoga dana doživeli delimičan vazdušni napad. Bombardovan je aerodrom na Jugovićevoj gde su zapaljeni hangari i neki avioni na zemlji. Mitraljirana je Petrovaradinska tvrđava kao i pojedini delovi grada. Istoga dana oko 13 časova jedan nemački avion mitraljirao je pogrebnu povorku u Kisačkoj ulici. Poginulo je osam žena, dok je još oko deset osoba bilo ranjeno. Tom prilikom izgubili su živote: Mileva Gajinov (rođena 1920), Zora Gonda (1929), Draga Grozdić (1891), Anka Đorđević (1901), Mileva Letić (1874), Jelena Mijatović (1860), Jelena Prodanović (1913), Julka Stankov (1861).⁴³

I sutradan, tj. 7. aprila, sirena za uzbunu od vazdušnog napada ponovo je uznemirila građane i skrenula im pažnju da su neprijateljski avioni opet nad gradom. Cilj napada je

⁴² Dr J. M i r n i ć, *Sistem jedinstvenog rukovodstva*, 9—10. Autor detaljno govori o jedinicama koje su učestvovala u okupaciji Bačke. Prema njegovim slobodnim proračunima, u okupaciji jugoslovenskih krajeva učestvovalo je oko 80.000 mađarskih vojnika i oficira.

⁴³ MSRV AO — prijave AK isr. 1673/V, 537/VI, 620/VI, 2160/V, 1671/V, 614/V; Arhiv Jugoslavije, Beograd, fond: žitve rata — 404/2, 232/1, 328/2.

bio i ovoga puta aerodrom, saobraćajni čvor kod Jugovićeve, mornarička baza na Dunavu, željeznička pruga između željezničke stanice i mosta. Kao i prethodnog dana označila se i protivavionska odbrana, ovoga puta sa uspešnijim dejstvom. Vazdušni napadi ponovili su se i s'edećih dana.⁴⁴

Delimična mobilizacija, prijave dobrovoljaca za rat, evakuacija javnih službenika a potom i željezničara i najzad vojske, žandarmerije, policije, kao i individualno napuštanje grada, bili su vidljive manifestacije poremećenog ritma života grada i njegovih stanovnika. Ovu sliku upotpunjavale su brojne trgovačke radnje sa potpuno spuštenim roletnama ili čak zakucanim daskama preko prozora i vrata. Mali broj radnji gde se nešto još moglo pazariti radio je ili u dvorištu ili kroz "moluspuštene ro'etne. Posebno upečatljiv i za dobar deo stanovništva tužan utisak ostavila je jugoslovenska vojska u povlačenju, čiji su se pojedini pripadnici usput »oslobađali« oružja. Ovaj sumoran utisak rasula nije moglo da ublaži ni verovanje da glavni otpor tek predstoji negde u brdima Bosne. Oba mosta bila su još ranije minirana i čekalo se na odgovarajuću naredbu da bi bili porušeni.

Povlačenje većine pripadnika vojnih oružanih snaga, policije i žandarmerije iz Novog Sada rodilo je odluku o stvaranju tzv. narodne straže. Tako je Gradsko poglavarstvo, na dva do tri dana pre ulaska okupatorskih trupa pozvalo izvestan broj poznatijih predstavnika mađarske, nemačke i srpske buržoazije da bi se sporazumno organizovala civilna narodna straža. Zadatak ovih straža, koje su ubrzo formirane, bio je, tobože, održavanje reda, mira i bezbednosti u gradu, sprečavanje pljačke i akata lične osвете itd. Pripadnici straže, koja je imala svoju komandu na čelu sa Kornelom Roznelom, bili su naoružani. Jedan od svedoka izjavljuje da je 12. aprila 1941. u prostorije Gazdačkog kruga (Udruženje posednika — Gazdakör) na Telepu doneto oko 50 pušaka i dva sanduka municije, što je za tim podeljeno članovima ove organizacije. Neposredno pred sam ulazak okupatora, pored redovnih zadataka, ove straže su vršile razoružavanje zaostalih grupica jugoslovenske vojske (naročito na mostu kod klanice), prikupljale bačenu ili ostavljenu vojnu opremu i oružje i čuvali je, čime se jasno ispoljio njihov pravi karakter. Kako se bližio ulazak okupatora, u redovima ove straže nestalo je Srba, dok će se većina Mađara članova straže, pod imenom »nemzeteri« staviti na raspoloženje honvedskim trupama. Novoprijavljeni

⁴⁴ *Deutsches Volksblatt* br. 6632 od 13. aprila 1941, članak *Ratna zbivanja u Novom Sadu (Kriegsgeschichten in Neusatz)*-

»nemzeteri« su u zgradi gimnazije u Futoškoj ulici, uz revers, primali puške i određeni broj metaka. Nemci su zadržali samostalnost svojih vojnih formacija.⁶

Vodi Kulturbunda su, imajući u vidu kapitulantski stav vladajuće buržoazije, većini svojih postupaka mogli dati legalnu formu, nastojeći da ne dodu u otvoreni sukob sa jugoslovenskim buržoaskim vlastima. Otuda oni učestvuju i u navedenoj akciji oko formiranja narodnih straža. No, sasvim je sigurno da su oni mnogo pre toga bili i poluvojnički organizovani. Potvrdu nalazimo i u materijalima VI pokrajinske partijske konferencije, zatim u kasnije objavljenim govorima i člancima dr Sepa Janka. Tako je, na primer, nekoliko dana pre potpisivanja Trojnog pakta on posetio bana. li razgovoru koji je vodio sa njim, Sep se žalio na naoružane banale koje, navodno, ugrožavaju živote i imovinu Nemaca i tom prilikom izjavio da će Nemci biti prinuđeni da organizuju sopstvenu samoodbranu ukoliko ne dobiju zaštitu vlasti. Pod izgovorom da ban u tom pogledu nije mogao izaći u susret, Nemci su pristupni organizovanju samoodbrane, uz prećutnu saglasnost buržoaskih organa vlasti.⁶

Te vojne formacije se javljaju sa različitim nazivima. Tako u radiogramu Nore od 31. marta stoji da je *nemačka građanska straža*, navodno, zlostavljana od strane žandarma. U radiogramu od 5. odnosno 11. aprila 1941. spominju se *folksdojčerske borbene trupe*, odnosno *folksdojčerska služba poretka*. Radiogram Nore od 18. aprila 1941. godine donosio je i ovo: »U opštini Odžaci jedan mađarski general je izjavio da *nemačka samozaštita* svoje oružje kojim je razoružala srpsku vojsku i održavala red, ima da preda mađarskoj vojsci, uz pevanje mađarske himne, kao dokaz da su postali Mađari«. Mada su im nazivi bili neujednačeni, postojanje oru-

⁶ Brojna su svedočanstva o iznetim događajima, od kojih ćemo navesti samo neka: MSRV AO 270 — Zapisnik o saslušanju svedoka Predraga Klicina od 9. I 1945; Zapisnik o saslušanju svedoka dr Koste Hadžija; presude Okružnog suda: K-238/45, K-250/45, K-253/45, K-379/45, K-418/46, K-967/45, K-1075/45, K-100/46; MSRV AO 21400. — Iz ovog dokumenta se vidi da su razgovori u Petrovaradinu, inicirani iz Novog Sada, o formiranju nacionalne garde, otpočeli 10. IV 1941.

⁶ Dr Sep Janko, *Govori i članci*, 85. Govor od 6. IV 1942. Sudeći po drugim izvorima, ovaj povod je iskorišćen samo za legalizovanje već postojećih vojnih formacija folksdojčera.

žanih formacija Nemaca je sasvim evidentno kao što im je i uloga bila jedinstvena i jasna — petOkalonaška.⁴⁷

Ovih nekoliko redi koje je naknadno napisao sekretar DMKS-a opisaće situaciju u gradu neposredno pred ulazak okupatora:

... U ovim dramatičnim danima red u gradu održavale su mađarska i nemačka građanska straža, čijem organizovanju su doprinele vođe grada u trenutku kada su videle da je njihovo vladanje prošlo. Zvanično bili smo još u Jugoslaviji, ali u Gradskoj kući su se Mađari već dogovarali i uredovali, rumeni od radosti i uzbuđenja. Još smo bili u Jugoslaviji, ali je mir pustih ulica narušavala komanda na mađarskom i nemačkom jeziku. Pored građanske straže • dejsstvovali su iz uprave mađarskih udruženja imenovani okružni nadzornici, koji su se smestili u »Katoličkom krugu« u centru i odatle polazili noću svakih dva sata da obidu svoj rejon. Sada se čovek može i smejati opasnoj akciji: rejonski nadzornici bez oružja, samo sa palicama, nadzirali su grad kroz koji su prolazile hiljade naoružanih vojnika i u kojem su se. kako je to kasnije utvrđeno — skrivale stotine četnika. Ali od ovoga nije bilo nikakvog zla; vojski koja je bežala bila je jedina briga da što pre pređe preko vođe, a četnici su svoj mučki napad otpočeli tek po ulasku honveda .. ,⁴⁸

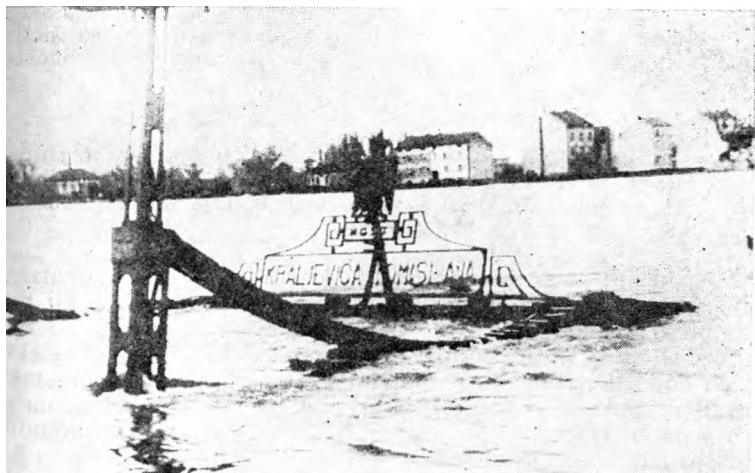
Dizanje mostova u vazduh 11. aprila 1941.

Kao što smo već naveli, oba mosta između Novog Sada i Petrovaradina (pešačko-automobilski i železnički) bili su minirani. Još početkom aprila u njihove stubove bio je postavljen eksploziv. Oko dvadeset odlično zamaskiranih bunkera duž desne obale Dunava, od Ribnjaka do oficirske plaže (sadašnjeg novog mosta na petrovaradinskoj strani), služili su vojsci da štiti mostove od eventualnih napada brodova. Odatle se takode imalo izvršiti dizanje mostova u vazduh nakon dobijanja komande iz Beograda. Podatak da su ti bunker, uprkos izvanrednog maskiranja ipak tih dana u više mahova bili mitraljirani od strane nemačkih »štuka«, govori da su »peta kolona« i njena obaveštajna služba imali uvid u gotovo sve ono što se dešavalo u vojsci. Noću 10/11. aprila 1941. jugoslovenska vojska se masovno povlačila preko mostova i pre-

⁴⁷ VII, Dosije »NORE«.

⁴⁸ Napis Ferenc Blažeka Oslobođenje Novog Sada, objavljen je u Kalendara oslobođenja u izdanju A Nép-a.

ko Petrovaradina nastavljala ka Beogradu i Savi. Sledeće noći, između petka i subote, nešto pre 24 sata (23 časa i 48 minuta), kada su se na Trandžamentu, pri dnu Petrovaradinske tvrđave pojavili delovi jedne nemačke motorizovane jedinice, kapetan prve klase Svetozar Popov, zadužen za dizanje mostova, dao je znak za aktiviranje eksploziva. Strahovita detonacija probudila je mnoge Novosađane i Petrovaradinke i ne samo simbolički najavila odvajanje Novog Sada od Petrovaradina. Osim drugih posledica, rušenje mostova je ostavilo Petrovaradin bez električne energije, čime je bila onemogu-

Fotografija porušenog mosta

ćena upotreba radio-prijemnika. Kako u to vreme već ni štampa uglavnom nije izlazila ni doturana, to ogromna znatiželja većine stanovnika nije mogla biti ni delimično zadovoljena. Nestankom struje su naročito bili pogođeni pripadnici »pete kolone«, jer nisu mogli dobijati konkretne direktive za rad, koje su im, do tada, stizale preko radio-stanica. Porušeni su i drugi mostovi oko Novog Sada.⁸

⁸ MSRV AO 21400; DNEVNIK od 12. aprila 1966, 11 — Mostovi slomljeni u ponoć, sećanja Svetozara Popova.

Dvanaesti april 1941. — čija će vojska posesti grad?

Tajna radiostanica Nora, neposredno uoči okupacije Novog Sada, javljala je, istoga dana u tri maha, u Beč:

12. april 1941.

Novi Sad evakuisan. Oba mosta kao i prelazi glavnih drumova bačeni u vazduh. Mornarička baza gori, skladišta ulja gore.

Mađarske trupe su između Drave i Tise prešle jugoslovensku granicu u južnom pravcu ...

12. april 1941.

Novi Sad je čvrsto u našim rukama, isto tako i aerodrom. Ateriranje moguće. Urgiramo još jednom okupaciju od strane nemačkih trupa, koje su već u zapadnoj Bačkoj prešle Dunav.

12. april 1941.

Ulice Novog Sada su pune u očekivanju ulaska trupa. Došlo je već do pucnjave pri čemu je ubijen jedan četnik. Hitno pošaljite vojsku, pošto smo u naj nezgodni joj situaciji. Odgovorite; Dr Janko.⁵⁰

Kao što se iz ovih telegrama vidi, Nemci su se smatrali gospodarima grada. I to u tolikoj meri da su čak izdali naredbu o zapleni motornih vozila, oružja i municije. Po naredbi vodstva Kulturbunda, koje je 12. aprila 1941. god. očekivalo dolazak nemačkih trupa, na svim javnim zgradama istaknute su zastave sa kukastim krstom. Sa malim zastavama u rukama ili trakama sa kukastim krstom, celokupno stanovništvo nemačke narodnosti u Novom Sadu bilo je spremno da pozdravi nemačku vojsku.

I zaista, oko 19 časova delovi 8. oklopne divizije 46. armijskog korpusa nemačke armije ušli su u Novi Sad od Futoga. Nakon manje od jednog sata ove jedinice su napustile grad i otišle dalje.⁶¹

U uvodniku svečanog uskršnjeg broja od 13. aprila 1941. *Deutsches Volksblatt* je pisao:

Dobro došli, nemački vojnici. Prostor koji nas je udružio sveti je prostor. Ovaj prostor je zaista prislan i to ne samo zbog toga što smo vas ovde pozdravili kao braću,

⁵⁰ VII, Dosije »NORE«. Jedan od retkih radiograma koji je potpisao vođa Kulturbunda.

⁶¹ Dr J. Mirnić, *Nemci u Bačkoj*, 81—82.

već, takođe, i zbog toga što istorija svedoči o povezanosti ovog prostora sa sudbinom Rajha.

U istom broju, pod naslovom *Ulazak prvih nemačkih vojnika u Novi Sad i podnaslovima Oni su bili burno i oduševljeno dočekani — Stavljanje prvih kukastih zastava u Novom Sadu, Deutsches Volksblatt je pisao:*

12. april 1941.

Već istog jutra se kao munja raširila vest da su nemačke trupe stigle u petrovaradinsku tvrđavu i da stoje neposredno pred ulazom u grad. Gradsko stanovništvo spalilo je grozničavo uzrujanje. Posao je zamro i sav život je stajao u znaku radosnog iščekivanja. Kroz grad su prolazile još neke razbijene trupe jugoslovenske armije, koje su skelom prelazile Dunav. Ali one su bile, kako je objavljeno u Petrovaradinu, od nemačke izvidnice koja je stigla preko Beočina i Kamenice, zadržane i razoružane, bez otpora. Na cesti između Kamenice i Petrovaradina razoružali su nemački vojnici jednu artiljerijsku kolonu koja se nalazila u maršu prema Vencu. Srpski vojnici napuštali su topove i kamione i nastavili bez oružja svoj marš u nepoznato. Uzalud je grad iščekivao ulazak nemačkih trupa iz Petrovaradina. One su imale, sigurno, drugi zadatak i, navodno su, uskoro pošle prema jugu u pravcu Sremskih Karlovaca. U toku dana proširila se vest da su nemačke trupe kod Futoga prešle Dunav, ali se potvrda ove vesti nije mogla dobiti. Kasnije je javljeno da su one u Palanci i da se tamo nalaze u borbi sa razbijenim četnicima. Među, novosadskim Nemcima primećivalo se već izvesno razočarenje. Zar dan može da prođe bez ulaska? Na drugoj strani čekalo je mađarsko stanovništvo na ulazak mađarskih trupa i bilo je sada pitanje ko će pre doći.

U međuvremenu, u svim nemačkim kućama u gradu radilo se grozničavo na izradi zastava sa kukastim krstom. Mađari su bili u izradi svojih zastava u preimućstvu jer je mnogo jednostavnije sašiti trikolor nego komplikovanu nemačku zastavu... Osim toga, mnoge mađarske porodice imale su sakrivene mađarske zastave još od vremena pre svetskog rata, koje su samo izvadile. U štampariji *Deutsches Volksblatt* fabrikovali su na stotine malih zastava sa kukastim krstom i ručnih traka koje su delili omladini. Oko pola šest posle podne proširila se munjevito vest: »U Futošku ulicu dolaze Nemci«. Motociklisti su jurili gradom sa ovom veću i javljali nemačkom stanovništvu: »Ističite zastave sa kukastim krstom!« Sve što je imalo noge, pohitalo je u Futošku ulicu i na glavni trg. Ulica je začas bila ispunjena radosnim svetom koji je mahao zastavicama. Na kućama su se masovno pojavile nemačke i mađarske zastave. Grad je za tren oka pružao šarenu i veselu sliku.

Sa katoličke katedrale vijorila se najpre samo jedna duga mađarska zastava. Uskoro joj se priključila i zastava sa kukastim krstom. Sa vrha većnice spustila se dugačka zastava sa kukastim krstom. Na zgradi Habaaa, takođe se pojavila ogromna nemačka zastava. Na balkonu većnice videla se, psred nemačke i mi.darske, takođe hrvatska pa čak i italijanska zastava.

Glavni trg bio je ispunjen radosnom masom naroda u iščekivanju, koja je stalno oduševljeno uzvikivala. Čulo se stalno »Hitler, Hitler!« i »Horti, Horti!«. Konačno, oko pola sedam, prolomili su se iz Futoške ulice sve jači, nopus orkana .uzvici: »Sieg Heil! Nemci dolaze!« Neposredno posle toga došlo je nekoliko kamiona, u prvom nekoliko zelenih šlemova, a pod njima nasmejana mladalačka lica. Masa je formalno navalila na kola i nemački vojnici su imali muke da se odbrane od kiše cveća. U drugim kolima su se nalezili folksdijčeri, koji su išli ususret nemačkim vojnicima do Čiba. Teškom mukom probijala su se vozila kroz mnoštvo koje je klicalo sa uzdignutom desnicom i burnim povcima pozdravljalo, prve vojnike Adolfa Hitlera u Novom Sadu.

Na žalost većine, doček je trajao veoma kratko. Svako bi nemačkom vojniku najradije sam stisnuo ruku ali su oni, na žalost, svoju vožnju odmah nastavili. Mno?i su mogli od njih da ugrabe samo jedan letimičan pogled a već su otišli kao kratki, lepi san. Mnoštvo je inak ostalo još satima na okupu i davalo oduške burnim klicanjem Nemačkoj i Mađarskoj.

Tako se završila velika subota u radosnom klicanju kakvo Novi Sad već dugo, dugo nije video. Stanovnicima grada u radost se pomešala jedna kap gorčine: mnogi bi rado, rado primili nemačke vojnike u zidovima našega grada, najrade celu regimentu ili tenkovsku diviziju, kako bi svako imao priliku da jednog nemačkog vojnika kod sebe pozdravi i ugosti sa pravom nemačkom gostoorimljivošću. Ali nemačke trupe imaju važnije, druge ciljeve. One su došle da se bore za nemačku pobeđu i zato ne znaju ni za kakvo zadržavanje. Za njih postoji samo jedan cilj: boriti se i pobediti! One se pri tome bore takođe i za nas bez obzira na to gde se bore. One se bore za slobodu nemačkog naroda u celome svetu. Ovo nekoliko nemačkih vojnika, koji su došli u naš grad donelo nam je stvarno radostan uskršnji praznik.

Svečana slika koju je Novi Sad pružao još u subotu bila je prevaziđena na uskršnju nedelju, koja je osvanula vedra, puna, puna sunca. Broj zastava sa kukastim krstom mnogostruko se povećao u toku noći, a nemačka omladina prolazila je, u svetlim povorkama, mašući zastavama kroz grad. Pred kućom Habag, čija su vrata ponovo širom otvorena, dele se neprestano male zastavice sa kukastim krstom

a dečaci i devojčice u uniformama očekuju ulazak nemačkih trupa.

U međuvremenu sakupilo se u Katoličkoj porti, mađarsko stanovništvo, koje je ispunivši hiljadama trg i ulice, balkone i spomenike, stalno klicalo Nemačkoj, Mađarskoj i Italiji. Narodna straža obrazovana od Nemaca i Mađara, koja je već u nedelju preuzela službu, brinula se na primeran način za održavanje reda.

U toku nedelje stalno su kružili iznad Novog Sada nemački i mađarski avioni, kojima se mnoštvo divilo i kojima je klicalo. Omladina Kulturbunda krenula je u pola dva naest pre podne od Habaga, gde se bila skupila, u zbijenim redovima kroz glavnu ulicu, glavni trg i preko bulevara i bila burno pozdravljena od strane nemačkog stanovništva ..⁵²

Svedočanstva nekih učesnika u ovim događajima razlikuju se od maločas iznetih. Kako nemamo razloga da im ne verujemo, iznećemo i njih. U atmosferi iščekivanja svaka vest prima se kao moguća, pogotovu ukoliko ona odgovara željama većine. Tako se 12. aprila saznalo da će istoga dana u grad ući trupe osvajača, samo se nije znalo čije. Mađarska iredenta se nadala da će to biti »njihove« trupe, dok su Nemci očekivali dolazak trupa Vermahta sa kukastim krstom. U tom kratkom periodu interregnuma netrpeljivost između fašističkog vodstva ove dve narodnosne grupe oko toga čija će vojska posesti Bačku a time i Novi Sad, došla je do punog izražaja. Vodstvo Nemaca uspeło je da, u popodnevним časovima 12. aprila 1941. iz Petrovaradina skelom prebaci u Novi Sad kamionet sa grupom nemačkih vojnika. Zajedno sa još nekoliko automobila, okićenih zastavama, oni su prodefilovali ulicama grada zadržavši se nešto duže u centru. Trijumf Nemaca kao i razočaranje iredentistički i revizionistički nastrojenih građana mađarske narodnosti nisu bili dugog veka.⁵³

Na trgu pred katoličkom crkvom, pre opisanog događaja, bila se okupila velika gomila sveta. Komešanje, primetno u njenim redovima, još više je povećala povorka manifestanata koja je došla sa Tešepa, noseći mađarske zastave. Buržoaski mađarski političari i iredentistički agitatori raspirivali su šovinistička raspoloženja okupljenog sveta. Borbeno — anarhističko raspoloženje počelo je da raste a ubrzo se izlilo na izloge i prozore u Tanurdžićevoj palati, koji su bili zasuti kamenicama. Predmet napada bila je jugoslovenska zastava ko-

⁵² Isto.

⁵³ MSRV AO K-418/46.

ja se vijorila na vrhu zgrade još od 27 martovskih događaja. Tek kada je zastava skinuta, gomila se nešto umirila. Daljem umirenju prisutnih, njihovom postepenom razilaženju doprinela je i pojava nemačkih vojnika. Time su izbegnuti dalji neredi i bilo kakve druge pojave anarhije.⁵⁴

Trinaesti april — Hortijevi domobrani ulaze u Novi Sad

Sutradan ujutru, tj. 13. aprila 1941. predsednik Katoličkog kruga Djeze Nađ, komandant »nemzetera« i još jedno lice, automobilom su krenuli u susret hortijevim domobranima i naišli na njih na domaku Sombora. Istoga dana oni će zajedno sa »oslobodiocima« ući u grad.⁵⁵

Čitav dan 13. aprila protekao je u očekivanju dolaska okupatorskih trupa. Kada se dolazak učinio sasvim izvesnim, predveče se i Đula Kramer, sa mnogim drugima, uputio automobilom prema mostu kod klanice, gde su, međutim, naišla samo dva tenka pa su se sa njima i oni vratili u grad.⁵⁶

I predstavnici gradskog poglavarstva, sa gradonačelnikom dr Milošem Petrovićem na čelu, okupili su se u prostorijama predsedništva opštine u cilju predaje vlasti. Kako niko nije dolazio niti ih pozivao, mada se okupatorska vojska već nalazila u gradu, prisutni su se razišli kućama. Ipak, još isto veče Miloš Petrović je bio primljen od strane vojnih predstavnika okupatora.⁵⁷

Glavnina okupatorskih trupa ušla je u grad 13. aprila 1941 oko 18 časova Temerinskom ulicom, pozdravljena usput, da bi u centru grada od strane prisutnog mađarskog građanstva bila dočekana ovacijama, cvećem i zastavama. Jedinice koje su ušle u grad pripadale su 1. motorizovanoj (oklopnoj) brigadi pod zapovedništvom general-majora Jene Majora (Jenő Major), koje su u grad dospele idući zapadnim delom Bačke. Njihov ulazak i vreme od nekoliko narednih časova protekli su u punom redu i miru, bez izgreda. Odmah po ulasku Jene Major je sa delom svojih trupa nastavio put iz Novog Sada preko istočne Bačke, prema severu, da bi uspostavio kontakt sa 2. motorizovanom (oklopnom) brigadom. Čim je naišao na njenu prethodnicu, Jene Major se vratio u grad i smestio u Gradsku kuću. Pošto je primio predsednika JMKS

54 MSRV AO K-125/46.

⁵⁵ MSRV AO K-418/46 i K-125/46.

⁵⁶ MSRV AO K418/46.

⁵⁷ MSRV AO AK 270.

Dulu Kramera, Majora su posetili Miloš Petrović, dr Juraj Špiler, zamenik policijskog kapetana Novog Sada i dr. Zatim su svi zajedno otišli pred bansku palatu, gde je komandant

1. motorizovane brigade poželeo dobrodošlicu Dunavske banovine, dr Milorad Vlaškalić. Kad već govorimo o jedinicama koje su ušle u grad, spomenimo da su 15. aprila u Novi Sad došle jedinice 2. konjičke domobranske brigade sa general-majorom Lajošem Verešom (Veress) na čelu, koje će u gradu, kao garnizonske trupe, ostati nekoliko narednih meseci. General Vereš je preuzeo komandu od Majora, koji je 16. aprila, oko podne, sa dclovima svojih jedinica napustio Novi Sad.^{5h}

Iste večeri, 13. aprila 1941, Đula Kramer je u Gradskoj kući prisustvovao primopredaji vlasti između bivšeg jugoslovenskog konjičkog kapetana Svetozara Dimitrijevića i mađarskog pukovnika Žomboljija. Nakon toga Kramer je detaljno informisao pukovnika o onim mestima u gradu kod kojih je neophodno postaviti stražu (kasarne, javne zgrade, veća industrijska preduzeća, skladišta hrane i dr.).^{3h}

Mada će bački Nemci vrlo brzo dobiti povlašćen položaj u okupiranoj Bačkoj, prilikom ulaska domobrana i neposredno posle toga javljaju se protivrečnosti, brojni su sukobi i nesporazumi između rukovodstva folksdojčera i mađarskog okupatora i mađarskog i nemačkog stanovništva. Neku vrstu protesta, zbog ulaska mađarskih domobrana u Novi Sad, vodstvo nemačke narodnosne grupe u gradu izrazilo je i putem štampe. Tako je *Deutsches Volksblatt* danima ignorisao činjenicu da je Novi Sad zaposednut od vojske Hortijeve Mađarske. Kada se odlučio da piše o tome, onda je mađarske domobrane nazvao okupatorima. Drugi nemački list, koji je takode izlazio u Novom Sadu *Bilderwoche*, doneo je fotografije koje su prikazivale oduševljeni doček priredjen nemačkim vojnicima u Novom Sadu od strane nemačkog stanovništva grada. Nasuprot tome, ni nedelju dana od ulaska mađarskih domobrana list nije informisao svoje čitaoce o dočeku koji je mađarsko stanovništvo grada priredilo svojim »oslobodiocima«. Pišući o ovome, *Reggeli Ujság* je ozbiljno zamerao Nemcima Novog Sada, smatrajući da su takvim i sličnim netaktičkim ponašanjem zagorčali, navodno veliku radost ovdašnjih Mađara izazvanu dolaskom honveda.^{8h}

^{3h} MSRV AO K-418/46; AK 317 — Zapisnik o saslušanju svedoka Trive Militara, književnika i publiciste, od 26. VII 1945; *Reggeli Ujság*, od 18. IV 1941.

^{5h} MSRV AO K-418/46.

^{6h} *Reggeli Ujság*, od 1. maja 1941.

Radiogram koji su Hans Klajn (Kiš) i dr Sep Janko uputili *Veri* posle ulaska Hortijevin domobrana u Bačku, gsvori da rukovodstvo Kulturbunda u Jugoslaviji nije bilo upoznato sa sudbinom koju je Hitler namenio Bačkoj, Baranji i nekim drugim jugoslovenskim teritorijama, koje su ustupljene mađarskom okupatoru. Ovakav razvoj događaja bio je iznenađenje za rukovodstvo Kulturbunda, jer je najozbiljnije ugrožavao njihov san i plan o državi podunavskih Nemaca. Radiogram glasi: »Mi smo jednako razočarani kao što smo ogorčeni i ozlojeđeni. Sta traže Mađari ovde? Radije doživotno pod Hotentotima, no i jedan dan dozvoliti da se na nama raspnu blagodeti ideje krune Svetog Stefana«. Radiogram od 13. aprila na jednom mestu donosi:«... Narodnosna grupa je očajna zbog našeg izručenja Azijatima..

U radiogramu od 16. aprila 1941. koji je *Nara* poslala *Veri* stoji:

Obergruppenfirer Lorénc (Werner Lorenz) od iuče u Novom Sadu. Moli za dalju predaju radiograma (lično ministru spoljnih poslova Rajha, vrhovnom vodi SS-a i na zna-nje Volksdeutsche Mittelstelle-u.

Rukovodstvo narodnosne grupe pre ulaska mađarskih trupa tri dana gospodar situacije. Potpuni mir. Srpska vojska delimično razoružana od folksdojčera. Po ulasku mađarskih trupa nemir i pucnjava. Mađarska vojska veoma nervozna i puca ne birajući stanovništvo. Pod izgovorom suzbijanja »strelaca sa krova« (gerilaca) ubijani su u Novom Sadu kao i na selu folksdojčeri, a folksdojčerska imovina je oštećena. Na raznim mestima su zderane zastave sa kukastim krstom i prozorska okna folksdojčera razbijena. Folksdojčeri odvedeni kao taoci. Mađari su viši mađarski oficiri korektni, mađarska rulja (ološ), sada naoružana, predstavlja stalnu opasnost za nemačko stanovništvo. Molim odmah isposlovati zaštitu folksdojčera, pošto se mora računati sa pogoršanjem (situacije).“

Ovaj radiogram je potpisao Lorenc, rukovodilac tzv. Folksdojče mitelštele, koji je 15. aprila 1941. doleteo avionom iz Rume u Novi Sad da bi lično ispitaio situaciju oko položaja folksdojčera u Bačkoj na osnovu brojnih žalbi koje su slate od strane rukovodstva Kulturbunda. Na osnovu njegovog izveštaja II odeljenju Vrhovne komande Vermahta (Wehrmacht) i ministru spoljnih poslova, o svemu je bio obavešten i Hitler. Njegova reakcija i zahtevi u tom pogledu preneti su

⁶¹ VII, Dosije »NORE

i Hortiju. Regent Mađarske je odgovorio da će kazniti smrću svakog onog čija se krivica, u maltretiranju ili ubistvu Nemaca, dokaže.⁶²

Slučajna ubistva četvorice Nemaca u Novom Sadu i još nekoliko u drugim mestima Bačke, kao što smo videli, potresla su i same vrhove u Nemačkoj i Mađarskoj. Pri ispitivanju tih slučajeva niko, razume se, i ne spominje oko 3.500 ubijenih u Bačkoj i Baranji prilikom ulaska fašističkog okupatora u ove krajeve, uglavnom Srba.

Masovna ubistva 13/14. aprila 1941.

Iz svega rečenog nesumnjivo proizlazi da je ulazak okupatorskih trupa protekao bez pucnjave ili bilo kakvog drugog vida otpora od strane stanovnika grada. Nije bilo nikakvog razloga kojim bi se mogli pravdati događaji što će ubrzo slediti. U noći između 13. i 14. aprila tišinu usnulog grada počeli su da remete najpre pojedinačni a potom sve brojniji pucnji iz pušaka, mitraljeza pa čak i manjih topova, dopunjavani eksplozijama ručnih bombi. Pucnjava je trajala celu noć i dalje do 15. aprila 1941. u podne. Pred zoru 14. aprila vojnici u tenkovima, bornim kolima, kamionima ili peške, predvođeni »nemzeterima«, razmiledi su se gotovo po čitavom gradu i počeli sa pretresom kuća, hapšenjima, ubistvima. Postupak je bio gotovo svuda isti. Pucnjem u krovove ili zidove kuća, bacanjem ručnih bombi na ograde, kapije ili u dvorišta, upadali bi u srpske kuće, terali stanovnike iz zgrade, zahtevali od domaćina da ih vodi na tavan gde se, navodno, skrivaju i odakle pucaju četnici, psovali, grdili i zlostavljali ukućane. Ukoliko ne bi bili poubijani već u svom domu, ili u najbližoj ulici, uhapšeni su odvođeni na neko obližnje zbornom mesto, a potom dalje u grad. Neki su se posle pretresa vratili u kuću, drugi su oterani nekoliko ulica dalje pa pušteni, uz pretnju da se ne vraćaju kući, treći su na nekom zbornom mestu zajedno sa onima sa kojima su delili istu sudbinu držani više časova pa pušteni kući, četvrti su nastavljali svoju odiseju — put u neizvesnost. Gotovo svi oni koji su imali sreću da se vrate u svoje domove ili stanove, zatekli su ih opljačkane u većoj ili manjoj meri. Upravo želja za tuđim dobrima u dosta slučajeva je bila osnovni motiv za ubijanje, hapšenje i drugu vrstu maltretiranja. Pored te želje, lična mržnja i šovinističke

62 Opširnije videti: dr J. Mirnić, *Nemci u Bačkoj*, 88—89.

strasti pojedinaca određivale su sudbinu nedužnih. Imajući u vidu da okupatorske trupe nisu poznavale ni lokalne prilike ni ljude u gradu, jasna je sva odgovornost »nemzetera« za zlu sudbinu koja je tih dana zadesila njihove sugrađane. Teška odgovornost pada pogotovu na mađarske domaće buržoaske političare i rukovodstva mađarskih manjinskih organizacija.

Četrnaestog aprila pre podne, dok se broj ubijenih iz minuta u minut povećavao, na poziv generala Majora kod njega su došla po četiri predstavnika triju nacionalnih grupa nastanjenih u Novom Sadu. U ime Mađara: Đula Kramer, Đeze Nad, Ferenc Švraka, Janoš Tolnai; od Srba: dr Miloš Petrovic, dr Aleksandar Moč, dr Košta Hadži, Vladislav Jankulov; te Nemci na čelu sa Otom Dernerom. Pozvane je general upoznao sa »noćasnjim događajima« koji su i dalje tekli, predstavljajući ih kao delo »nužne odbrane« domobrana uslovljene tobožnjim napadima četnika. Kao jednu od mera za suzbijanje odnosno sprečavanje daljih napada četnika, Major je zapretio uzimanjem većeg broja talaca iz redova srpskog stanovništva. Od toga se, posle kraće diskusije, odustalo, ali je prihvaćen predlog da se izda jedan proglas koji bi pozvao Srbe na poštovanje rada i zakonitosti.⁶³

Proglas, štampan istoga dana, u celini glasi:

SRBI,

Novi Sad je posednut mađarskom vojskom, kojoj se ni-ko više suprotstaviti ne može i ne sme. Razum zahteva da se građanstvo mađarskoj vojci povinuje i da ne čini nikakve ispade i izgrede, koji mogu imati po celi naš narod veoma teške i neželjene posledice.

Prošle noći, sve do danas u podne, odjekivala je pucnjava od strane nepoznatih i neodgovornih osoba, koja je izazvala odmazdu mađarske vojske. Mnogi nevini ljudi mogu usled toga postradati.

Mi, koje vi poznajete kao svome narodu odane sinove i predstavnike, osuđujemo ove pojedinačne ispade, koji nikakve svrhe nemaju, a mogu naneti našem narodu neopisive nevolje i nesreću.

Pozivamo vas da održite mir i red, da se svi povučete u svoje domove i nikakvim svojim činom, bilo aktivnim ili pasivnim, ne dodete u sukob sa mađarskom vojskom, koja i sama smatra za svoju dužnost da garantuje potpun

63 MSRV AO 418/46. — Oto Derner, vlasnik staklarske radnje, bio je rukovodilac mesne organizacije Nemačke narodne grupe u Novom Sadu u vremenu okupacije.

red, mir, ličnu i imovnu bezbednost sviju građana. TO NAM JE IZJAVIO I ZAPOVEDAJUĆI GENERAL MAĐARSKJE VOJSKE.

Novi Sad, 14. aprila 1941.⁶⁴

Istoga dana sa potpisom »komandant vojske«, znači Jene Majora, izdata je izjava čiji integralni tekst takode donosimo:

1) Pozivam građane grada da sačuvaju svoju mirnoću i da isto u interesu čišćenja grada sarađuju sa vojnom komandom.

2) Da bi se postiglo gore navedeno naređujem kako sledi:

a) Svako oružje, bilo to vojničko ili civilno za lov — izuzevši oružje u posedu građanske odbrane i policijskih pištolja — bez razlike da li je to oružje poreklom oružje bivše austrougarske vojske ili pak jugoslovenske — kao i sav vojnički materijal mora se u roku od 3 (tri) sati predati vojnoj komandi.

Mesto predaje: Trgovačka akademija na Futoškom putu.

Svako lice kod kojeg se danas 14. aprila posle 17 časova nađe ma kakvo oružje, biće bez daljeg postupka streljano.

Isto tako će biti streljani svi oni koji su prošle noći uhvaćeni da pucaju na vojna lica. Ovakva lica će i u buduću biti bezobzirno streljana.

b) Lica koja nisu nadležna u gradu Ujvidek, ne mogu se ovde više zadržavati.

U drugim mestima nadležni moraju odmah napustiti grad i otići svojim nadležnim mestima.

Oni koji su sprečeni da se odazovu ovome naređenju neka se jave vojnoj komandi.

c) Svaki kućevlasnik mora da izvrši pretres u svojoj zgradi, poglavito tavana, radi provere da li se tamo kriju strani ili sumnjivi elementi.

Ko o tome sazna nešto, dužan je to odmah dostaviti vojnoj komandi.

d) Pri sakupljanju oružja i prilikom pretresa zgrada svaki je dužan da pomogne vojnoj komandi, u protivnom slučaju se smatra jatakom.

3) Da daljeg naređenja ne može niko biti na ulici od 19 časova uveče do 6 sati ujutru.

Zatvaranje svih javnih lokala je u 18 časova i 30 minuta uveče.®

Kr. madj. Vojna Komanda Ujvidék.

Objava

1) Pozivam građane grada da sačuvaju svoju mirnoću i da isto u interesu čišćenja grada saradjuju sa vojnom komandom.

2) Da bi se postiglo gorenavedeno naredjujem kako sledi:

e) Svako oružje, bilo to vojničko ili civilno za lov — izuzevši oružje u posedu građanske odbrane i policijskih pištolja — bez razlike da li je to poreklom oružje bivše austrougarske vojske, ili pak jugoslovenske — kao i sav vojnički materijal mora se u roku od 3 (tri) sati predati vojnoj Komandi.

Mesto predaje: Trgovačka Akademija na Futoškom putu.

Svako lice, kod kojeg će se danas 14 aprila posle 17 časova naći ma kakvo oružje biće bez daljeg postupka streljano.

Isto tako će biti streljani svi oni koji su prošle noći uhvaćeni na delu puškovanja na vojna lica. Ovakova lica će, i u buduće biti bezobzirno streljana.

b) Lica, koja nisu nadležna u gradu Ujvidék, ne mogu se više ovde zadržati.

U drugim mestima nadležni moraju odmah napustiti grad i otići svojim nadležnim mestima.

Oni koji su sprečeni da se odazovu ovome naredjenju neka se jave vojnoj Komandi.

c) Svaki kućevlasnik mora da izvrši pretres u svojoj zgradi, poglavito tavanice, ne bi li se tamo krili strani ili sumnjivi elementi.

Ko saznaje o tome nešto, dužan je to odmah vojnoj Komandi dostaviti.

d) Pri sakupljanju oružja i prilikom pretresa zgrada svaki je dužan da pomogne vojnoj Komandi, u protivnom slučaju se smatra jatakom.

3) Do daljeg naređenja ne može niko biti na ulici od 19 časova uveče do 6 sati ujutru.

Zatvaranje svih javnih lokala je u 18 časova i 30 minuta uveče.

Komandant vojske

Objava o predaji oružja

Kao što se iz ova dva dokumenta vidi, okupator je doduše uzalud, nastojao kako bi izmišljene sukobe se četnicima predstavio javnosti kao stvarne događaje.

Pretnje izrečene onima koji poseduju oružje ili municiju a ne budu je predali okupatoru, imajući u vidu nedela počinjena prilikom ulaska, zvučale su više nego uverljivo. Ovo naglašavamo zbog toga što je nedostatak oružja u toku narodnooslobodilačke borbe u Novom Sadu bio stalno aktuelan. Zahtev za predaju oružja okupatorske vlasti će ponoviti, kas-

nije u nekoliko mahova, Tako 2. maja 1941. odgovarajuća vojna komanda zahteva od građanstva da hitno preda oružje, municiju i eksploziv, ukoliko ga poseduje. U istom dokumentu se preduzimaju i konkretni koraci za raspuštanje »nem-zetera« i preuzimanje oružja, koje se nalazi u njihovim rukama.⁶⁵

Pre nego što predemo na izlaganje o mestima masovnih zločina, spomenućemo još jedan letak koji se tih dana širio po Novom Sadu. Bio je to »posmrtni oglas Jugoslaviji«, na srpskohrvatskom jeziku, prožet podrugljivim tekstom.⁶⁷

Zločini u Temerinskoj i okolnim ulicama

Pucnjava, pretresi, hapšenja i ubistva vršeni su u različitim delovima grada. Najmasovnija ubistva odigrala su se u Temerinskoj ulici, zatim na tzv. Ratnom ostrvu, u kasarnama i dr. Najbrojnija hapšenja sprovedena su u Temerinskoj i njoj susednim ulicama, u okolini Žitnog trga itd. Kako su u tom pogledu mnogi Novosadani doživeli sličnu sudbinu, doćemo veći deo izjave, jednog od brojnih svedoka događaja vezanih za ulazak okupatora u Novi Sad.

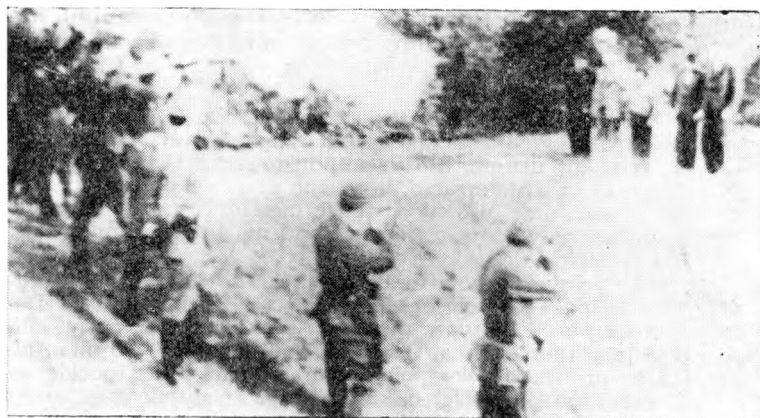
Trinaestog aprila 1941. posle podne oko 4—5 sati počele su da ulaze jedinice mađarskih trupa u Novi Sad, preko temerinskog drumu. Bio je potpun mir. Nikakav otpor nije davan ni sa koje strane. Za vreme ulaska i posle istoga ni jedan pucanj se nije čuo. Svet je mestimice počeo da ističe zastave. Predveče je neko uzviknuo na mađarskom jeziku: Idu četnici.

Ali je sve do pola deset uveče 13. aprila 1941. bila potpuna tišina. Oko pola deset uveče su iz Kisačke ulice u Doseitejevu počeli da ulaze mađarski tenkovi. Tenkovi su stali. Bila je potpuna tišina. Osim govora mađarskih vojnika, ništa se nije čulo. Oko pola jedanaest sati uveče počele su pojedinačne pucnjave, nakon toga je nastupila uraganska paljba iz mitraljeza, pušaka, puškomitraljeza, a i tenkovi su pucali iz teških mitraljeza. Pucali su u krovove raznih kuća, skoro u svaku kuću. U kući u kojoj ja stanujem provalili su kapiju, postavili tenk pod kapiju, koji je odande pucao iz teškog mitraljeza. Bacane su od strane mađarskih vojnika i bombe na zgradu. Ova pucnjava je trajala do sva-nuća 14. aprila 1941. Onda su provalili u moj stan. Upali su u njega sa puškama na kojima su bili bajoneti, sa revol-

66 MSRV AO mađ. grad. 12/16.

67 MSRV AO m. razno 34/62.

verima u rukama i uperili ih na celu moju porodicu. Prevrnuli su mi sav stan. Onda su nas isterali u dvorište i stavili pored zida na ulicu, kuda su nas iz dvorišta oterali. Mene su izdvojili i terali me natrag u kuću, pa sam morao pred njima da idem na tavan. Oni su tvrdili da sa tavana naše kuće pucaju... Pretresli su tavan i ništa nisu našli, a nisu ni mogli naći, jer sa našeg, kao ni sa ostalih tavana, niko nije pucao. Oni su sami pucali u vazduh, pa na te pucnjave odgovarali jakom paljbom u sve krovove kuća. Onda su me ponovo vratili na ulicu, kada sam primetio da se naša gomila stalno povećava, jer su iz sviju kuća terali stanovnike, sve u dvorište naše kuće. Pucnjava je bila strašna i jaka. Iz dvorišta nismo mogli znati šta se događa na ulicama, a pucali su i preko naših glava, i preko njih bacali bombe u susedna dvorišta. Video sam da su pojedine iz naše gomile izdvajali, od ovih sam poznao Savu Evića i brata... Onda su nas poredali po trojicu u red i poterali ulicama. Dok smo prolazili ulicama, videli smo strašne prizore. Ljudi, ustreljani koprcali su se na ulici. Bilo ih je mnogo. Jedni su bili ubijeni i obavijeni lokvama krvi, prosuti mozgovi na

Masovna streljanja u urbaku na Dunavu kod Novog Sada

ulici, na zidovima, čak i na olucima. Među ovim ljudima poznao sam i leševe oba brata Evića. Išli smo dalje Temerin-skom ulicom. Pred zgradom kupljenom od grada Novog Sada za policijsku zgradu, bila je velika gomila leševa. S druge strane pred kućom svojom ležao je leš Milutina Rakića, ekonoma. Vodili su nas dalje... Usput sam video da su vodili manje grupe i pojedince u kasarnu kralja Petra I u Ulici vojvodine Bojovića. Tu (misli na Žitni trg — primedba autora) smo bili opkoljeni jakim odredom vojske, a držali su

nas jedno tri sata. Pucalo se preko nas, bacale bombe preko naših glava... Onda su nas raspustili... usput do naših kuća videli smo iste prizore... na čošku Temerinske ulice ispred kuće ud. Miloša Mijatovića kako su tamo ubijali većinom dake Gimnazije, a jednog su obesili na električnu žicu, to je bio gimnazista Marić. Gomila leševa se povećavala iz časa u čas. Pucnjava još nikako nije prestajala. Za sve to vreme i a nisam video ni jednog mađarskog vojnika

Odvlačenje žrtava u Dunav posle masovnog streljanja

ni ogrebanog, a kamoli ranjenog ili ubijenog. U Temerinskoj ulici je moglo biti preko 200 leševa, muških i dece. Ubijenih žena ja nisam video. Vojnici su vikali kako će ceo naš kvart spaliti. I zaista su počeli pojedine kuće da pale, a vojnici su sprečavali da se gasi. Ako bi se ko pojavio da gasi, takove su odmah ubijali. Tako su ubijeni Stevan Ognjanović, gostioničar, njegov brat i dva Stevanova sina. Oni su pokušali da gase Stevanovu kuću u Gundulićevoj ulici, pa su ih ubili svu četvoricu. Pucanje je i dalje trajalo pa se ni noću od 14. na 15. april 1941. nije prekidalo. 15. aprila 1941. godine ujutro su mađarski vojnici provaljivali radnje i stanove i onda je nastala jedna velika pljačka od strane vojnika, a zatim i od civila... Tek 16. aprila 1941. preživeli članovi ubijenih mogli su leševe da odnesu, a one koje niko nije mogao da odnese, te su pokupili u kola za nošenje đubreta i nekuda odneli... Pucnjava je trajala i 15. i 16. aprila 1941., a i nekoliko dana posle toga...⁶⁸

⁶⁸ MSRV AO AK 256 — Zapisnik o saslušanju svedoka Stanoja Silića od 14. XII 1944.

Kod Temerinskog mosta ubijeno je oko 15 lica, među kojima i cela porodica Perić od četiri člana.⁶⁹

Na uglu Temerinske i Dositejeve obešeni su Mita Vrapčev (Popović), šegrt, 16 godina, pod optužbom da je četnik i Lazar Marić, učenik, 18 godina, sa dačkom kapom na glavi. Izgleda da je žica kojom je obešen Marić pukla, dok je telo Vrapčeva ostalo da visi. Prema izjavi jednog svedoka, moglo bi se zaključiti da je osim dva navedena vešanja, bilo još jedno na uglu Laze Kostića i kralja Petra II (sada JNA). Tu je navodno obešen jedan inkasant električne centrale.⁷⁰

U kasarni kralja Petra I

Iz mase sveta doterane na Žitni trg, koju je opkolila motorizovana kolona vojske, najpre su izdvojeni slučajno doterani Mađari i Nemci, a odmah potom i grupa mladića (njih oko 20) ispod 20 godina života. Na očigled svih prisutnih odvedeni su u pratnji vojnika i »nemzetera« u obližnju kasarnu kralja Petra I, odakle su se uskoro začuli rafali iz puškomitraljeza. Većina okupljenih sa Žitnog trga bili su poslepodne pušteni svojim kućama. Prema raspoloživim podacima, lica poubijana u ovoj kasarni, sa manjim izuzecima, sahranjena su u jednu zajedničku grobnicu na Almaškom groblju. Među ovim žrtvama bili su i Aleksandar Forkapić, trgovački pomoćnik, 18 godina, Emil Jovanović, trgovački pomoćnik, 19 godina.⁷¹

Sudbina ostalih uhapšenih i dovedenih na Žitni trg, koji je, izgleda bio najveće sabirno mesto u gradu, bila je drugačija u odnosu na one koji su pušteni svojim kućama. Ti su sa Žitnog trga odvedeni u Gradsku kuću, gde su im uzimane generalije i beležene u neku knjigu. Iz Gradske kuće bili su prebačeni u hotel »Slobodu«. Prostorije hotela bile su prepune građana dovedenih iz različitih delova Novog Sada, svi pod optužbom da su pucali na domobrane, da su četnici, ili jednostavno zbog toga što ih je neko proglasio »neprijatelj i-

⁶⁹ MSRV AO K-196/45, K-339/45, AK 279 i 706.

⁷⁰ MSRV AO KS 212/44 — Sud vojne oblasti za Bačku i Baranju; AK 225 — Zapisnik svedoka Milana Bekića od 11. XII 1944.

⁷¹ MSRV AO AK 291 — Zapisnik svedoka Božidara Bugarškog od 30. I 1945; AK 290 — Zapisnik svedoka Katice Forkapić od 30. I 1945; AK 260 — Zapisnik svedoka Ivana Prodanovića od 17. II 1945; AK 289 — Zapisnik svedoka Julke Jovanović Bebin od 30. I 1945.

ma Mađara«! Grupa uhapšenih čiju sudbinu pratimo, bila je u hotelu »Sloboda« svedok prozivanja oko desetoro uhapšenih, koji su nekuda odvedeni. Kasnije se saznalo da su streljani. Prema sudskim materijalima vidi se da su pomenute žrtve prozvali iz nekog spiska Gabor Jančuško i Andraš Kovač. Iz posleratnih izjava takođe se vidi da je napad na Osnovnu školu »Dositej Obradović« bio pos'edica lične osvete. Među ovim žrtvama bili su: Cveta Bingulac, nastavnica Građanske škole, Mita Budošan, kovač, Vojislav Vilovac, glumac, Gliša Zagorčić, učitelj i upravnik OŠ »Dositej Obradović«, Milica Lazić, profesorka Ženske gimnazije, Svetozar Tanasijin, mašinovođa. Grupa građana sa žitnog trga prebačena je iz hotela »Sloboda« u zatvor u Okružni sud, gde je ostala do 17. aprila. Pošto su prošli kroz saslušanje i terećeni da su četnici, bili su pušteni kućama.⁷²

Streljanja^{na} Dunavu

Mada je glavni talas terora već bio prošao, 23. aprila nova grupa od oko 30 uhapšenih, iz Okružnog suda, vezanih žicom, bila je sprovedena kroz grad i obalom Dunava, dovedena do Koviljskog rita. Tu su žrtve naterane da kleknu u vodu a zatim iz puškomitraljeza poubijane. Tek posle dve nedelje vojni komandant je dozvolio rodacima da leševe streljanih sahrane.⁷³ Inače, streljanja u tzv. Šangaju (Ratnom ostrvu) vršena su i pre 23. a i kasnije u nekoliko mahova. Žrtve su dovodene iz Okružnog suda pošto su, mada ne sve, prethodno bile pred vojnim sudom. Žrtve su dovodene kamionima i potom streljane. Leševi su bacani u vodu. Po naređenju mađarskih oficira, oko 40 leševa ubijenih neki ribari su odveli svojim čamcima do sredine reke i potom pustili da ih voda nosi dalje. Izvestan broj leševa ovi ribari su iz vrbaka, uz novčanu naknadu, izvlačili na obalu i predavali rodbini. Oko petnaest žrtvi čiji se rodaci nisu javljali bilo je sahranjeno u zajedničku grobnicu u blizini nasipa.

⁷² MSRV AO AK 296 i 316 — Zapisnici svedoka Save Budošana od 10. II 1945, odnosno Jovana Vilovca od 31. V 1945; K-238/45.

⁷³ MSRV AO AK 318 — Zapisnik svedoka Bogdana Šikoparije od 27. IX 1945 koji je, srećnim slučajem, preživeo ovo streljanje; AK 9123 — Zapisnik svedoka Koste Simina od 19. X 1945.

Ne raspoložemo potpunim podacima, ali se iz izjava da zaključiti da je na ovom mestu izgubilo živote oko 150 lica.⁷⁴

U kasarni kralja Aleksandra I i na drugim mestima u gradu

I u kasarni kralja Aleksandra I (sada maršala Tita u ulici JNA) ubijeno je 11 lica. Svi su oni, većinom neidentifikovani, sahranjeni u zajedničku grobnicu na Uspenskom groblju 19. aprila 1941.⁷⁵

Na Telepu, iz Paunove i okolnih ulica, Srbi su 14. aprila 1941. isterani iz svojih domova uz iste optužbe: da je pucano iz njihovih kuća i da se tu skrivaju četnici. Pošto su, sa nekoliko sabirnih mesta, spojili u kolonu sve uhapšene, poterali su ih iza stare futoške kapije. Tu su im naredili da se svuku radi provere imaju li na telu četnički znak — mrtvačku glavu. Kako ni kod jednog uhapšenog nije pronaden takav znak, naredeno im je da se obuku i potom su svi poterani prema centru grada. Sve su ih smestili u hotel »Slobodu«, a odatle, sutradan, prebacili u Okružni sud. Uhapšeni i zatvoreni na trećem spratu, 16. aprila su izvedeni pred tri oficira i dva civila i bili saslušani.⁷⁶

Posle usputnih maltretiranja, neki od uhapšenih sa Telepa i iz železničke ložionice streljani su nedaleko od mesta hapšenja. Tako su kod Raletičeve fabrike ubijeni Kristina Popov, Doka Milić i njegova žena lika. Todor Antić, na primer, prijavljen od svoga kolege mašino vođe, zagriženog hor-tijevca i iredentiste, uhapšen je i na putu za grad ubijen.⁷⁷

Okolina železničke stanice bila je jedno od mesta gde su izvršena streljanja. Tela ubijenih nabacana su u jednu plitku rupu i zatrpana sa malo zemlje. Ulice između Alekse Šan-

⁷⁴ MSRV AO AK 300 — Zapisnik svedoka žužane Tot od 19. II 1945; AK 297 — Zapisnik svedoka Gavre Božina od 13. II 1945; AK 299 — Zapisnik Stevana Čikea od 17. II 1945; AK 312 — Zapisnik svedoka Julke Govorčin od 5. III 1945; AK 283 — Zapisnik Josipa Jurika od 13. I 1945.

⁷⁵ MSRV AO 293 — Zapisnik svedoka Vukosave Sabljice od 6. II 1945; AK 301 — Zapisnik svedoka Katice Garalejić od 22. II 1945; Knjiga umrlih i sahranjenih na Uspenskom groblju.

⁷⁶ MSRV AO AK 302 — Zapisnik svedoka Branka Vlaovića od 21. III 1945; AK 308 — Zapisnik svedoka Olge Plavšić od 3. III 1945.

⁷⁷ MSRV AO AK 310 — Zapisnik svedoka Jelene Milić od 5. III 1945; KS 58/44.

tića i kralja Petra II (sada JNA) takode su bile predmet pretresa, hapšenja i pojedinačnih ubistava stanovnika.⁷⁸

Da vidimo sada kako su u okupatorskoj štampi opisani ovi događaji.

U nedelju blizu šest hiljada pripadnika bivše srpske vojske položilo je oružje pred vratima Novog Sada. Oružje su nacionalna garda i policija odnele u kasarnu, a vojnike su pustili na slobodu. Oni su većinom bili iz Srbije, i na brzinu su prešli Dunav, da bi se vratili svojim kućama... Bilo je 6 časova po podne kada se sa Futoškog puta čula buka motora. Oduševljenje je bilo neopisivo. Na ulicama 30 hiljada Madara je pozdravilo mađarske honvede. Bilo je kasno uveče kada su se oduševljeni građani vratili svojim kućama... Sa Umana, i iz drugih krajeva grada već oko 22 h čulo se puškaranje, ali su svi mislili da vojnici pucaju. U 1 h je onda počeo podmukli napad. Mitraljezi, puške i ručne granate počeli su da dejstvuju. U potpunom mraku stanovništvo grada nije ni slutilo o čemu se radi... Uskoro se doznalo da u centralnom delu grada četnici, dobrovoljci i sokoli pucaju na domobrane. Oni su, verovatno, počeli sa nuškaranjem po ranije utvrđenom planu. Naročito u Futoškoj ulici je bila žestoka vatra. Istovremeno, na teritoriji između Železničke i Mađarske ulice, u okolini srpske saborne crkve, srpske gimnazije i srpskog groblja počelo je puškaranje. Razumljivo je da su domobrani odmah počeli sa čišćenjem. U tome su im mnogo pomogli mađarski i nemački članovi nacionalne garde. Iz jednog dela srpskog kraja grada stanovništvo su iselili i onda su na ovaj deo otvorili mitraljesku i topovsku vatru. Istovremeno, u Futoškoj ulici i tenkovima su stupili u dejstvo i otvorili žestoku vatru na kuće odakle se pucalo... Opasno četničko gnezdo bilo je na prvom spratu poreske službe u Futoškoj ulici... Tenkovima se morao uništiti gornji deo zgrade i samo je tako uspelo uništenje ili zarobljavanje četnika iz zgrade.

Bila je žestoka vatra i u okolini mađarske gimnazije i Rokove crkve. Dole kod bolnice četnici su pružili otpor, međutim, i oni su bili uništeni.

Puškaranje je trajalo u ponedeljak ceo dan i u noći između ponedeljka i utorka i u utorak po podne. Za to vreme četnici su bili uništeni ili zarobljeni... U Futoškoj ulici, u prčvarnici zvanoj »Novi Beograd«, bilo je opasno četničko prebivalište i nije bilo mira u ovom delu grada dok ga domobrani nisu razrušili. Zločinci koji su se nalazili na tavanu strelišta u Futoškoj ulici doveli su u opasnost život stanovništva u okolini, dok su iz jedne nove kuće u staroj Leveš ulici i sa tavana policijske palate držali pod vatrom

⁷⁸ MSRV AO S 20/45 i S 959/45.

okolinu. I ovde je uspelo da se zločinci učine bezopasnim, tako da se u noći na utorak u gradu čulo već manje pucnaje. U okolini Školske ulice i crkve Rokuš bilo je još žestoke paljbe, ali su i ovde domobrani ubrzo učutkali oružje mučkih ubica. U utorak prepodne se samo gde-gde mogao čuti po koji pucanj, tada su već likvidirali i četnike koji su harčili u Kameničkoj ulici... U utorak u podne već je bio potpun red i mir. U noći jedva ako je koji pucanj narušio tišinu. U sredu pre podne u 10 časova pucalo se na trupe koje su prolazile Andrašijevom (Njegoševom) ulicom, ali su sve ove strelce ubrzo likvidirali, tako da od srede od 12 časova nije bilo ni jednog pucnja u gradu..

Suprotan stvarnim činjenicama, ovaj opis masovnih zločina Hortijevih domobrana prilikom okupacije Novog Sada imao je za cilj da pred svetom i potomstvom sakrije pravu istinu o dotada najkrvavijem pokolju izvršenom nad nedužnim neboraćkim stanovništvom ovoga grada. Uskoro će se pokazati da je ovo bio samo uvod u drugi deo teške tragedije koja će zadesiti Novi Sad januara 1942. Kapitulanstvo i snishodljivo držanje buržoaskih političara pred okupatorom nisu mogli umilostiviti Hortija i njegovu veleposedničku, buržoasku vladajuću kliku. Trudbeničkim masama i rodoljubivom stanovništvu Novog Sada ovi događaji su otvorili oči i pomogli da shvate gde je izlaz iz katastrofe i kakvim jezikom treba razgovarati sa Hitlerovim vernim saveznicima — mađarskim magnatima i krupnim kapitalistima.

Ne iznenađuje podatak da i nemačka štampa svojim čitaocima servira vesti o izmišljenim napadima »četničkih bandi«. Uostalom, pogledajmo kako je dopisnik *Deutsches Volksblatt-a*, pod naslovom *Dve noći straha u Novom Sadu i podnaslovima: 36-to časovna borba sa srpskim bandama posle ulaska mađarskih trupa — Divlja pucnjava u celom gradu — Mnogobrojne kuće razrušene — Mnogo mrtvih i ranjenih, obavestio svoje čitaoce o masovnom ubijanju Srba.*

Kada su na uskrсну nedelju oko 6 h uveče prvi mađarski tenkovi stigli uz oduševljeno klicanje gradskog stanovništva na novosadski glavni trg, nije još niko slutio da gradu tek predstoje teški časovi. Razbijeni srpski četnici-dobrovoljci, koje su mađarske trupe pred sobom rasterale, uvukli su se za vreme noći u grad i sakrili se u razne kuće i to ne samo u srpskom kvartu, nego takode, i to pretežno u delove grada nastanjene Nemcima i Mađarima, a da stanovništvo pri tome nije nešto primetilo. Osim toga, očig-

⁷⁹ *Reggeli Ujsdg*, od 18. IV 1941.

ledno je da su se oružjem i municijom naoružali i mračni srpski elementi u gradu i utvrdili se u svim njegovim delovima. Bezazleno civilno stanovništvo radovalo se i verovalo u svom oduševljenju u oslobođenje od dvadesetogodišnjeg srpskog ugnjetavanja, misleći da je rat za grad konačno prošao. Puna srca išlo se ove uskršnje nedelje na spavanje sa punom nadom da će se, iza tako teških dana, konačno prospavati jedna mirna noć. Ali bilo je, na žalost, obratno.

Već su u nedelju uveče kružile vesti da četnici nešto nameravaju. Jedan nemački stražar sasvim slučajno je vlastitim ušima čuo razgovor srpskih četničkih vođa, koji se desio u nedelju u jednoj krčmi u predgrađu. Banditi su govorili o tome kako će sledeće noći u Novome Sadu da prirede jednu krvavu kupku. Slučajni prisluškivač javio je ovu važnu vest odmah na merodavno mesto, tako da je vojska na vreme mogla da bude opomenuta. Mađarske tenkovske trupe — druge još nisu bile prispele — stajale su stoga u pripravnosti. Osim toga, dva Nemca su još isto veče posla u Rumu da zatraže pomoć od nemačkih trupa koje su tamo bile stacionirane. Sa obzirom na to da su mađarske trupe tek stigle u Novi Sad, nemačka komanda je smatrala suvišnim da šalje jače odrede. Samo jedan manji odred došao je već u nedelju u Novi Sad i smestio se u gimnazijskoj zgradi u Futoškoj ulici. Jedan manji odred zaposeo je Habag.

Pucnjava počinje

O svemu tome, ipak, nije bila obaveštena masa civilnog stanovništva. Zato je narod, posle radosnih događaja toga dana, išao na spavanje sa osećanjem apsolutne sigurnosti. Oni retki, opomenuti, nisu pridavali nikakav naročiti značaj pripovedanjima srpskih četničkih vođa, nego su ih smatrali za hvalisave, prazne pretnje. Oko pola dvanaest stanovništvo je iza prvog sna zaplašeno divljom pucnjavom. Niko nije znao o čemu se zapravo radilo. Samo nekolicina, koja je bila opomenuta, naslućivala je da bi to mogli biti banditi koji svoju pretnju ipak ostvaruju. Ljudi su poskakali iz kreveta, najpotrebnije obukli, dograbili bilo šta što bi im moglo da posluži kao odbrambeno oruđe i spremili se na najgore. Situacija je bila pogoršana time što je odmah u početku pucnjave nestalo električno svetlo. Drhćući i tresući se sedeli su iz sna uplašeni žene i deca u mračnim stanovima i očekivali u strahu šta će da bude. Ljudi su išli oprezno ka prozoru ili u dvorište i baštu da bi doznali da li i odakle pretili neposredna opasnost. Ulice su bile potpuno prazne ali je sa svih strana neprekidno štekalo kao da je u toku velika bitka. Kroz ulice, dvorišta i bašte fjukali su meci. često se činilo da puca u neposrednoj blizini, a ipak se nije mogao videti ni jedan čovek niti najmanja vatra iz otvora

cevi. Sve je to ličilo na pravi pohod veštica. Čula se kako pojedinačna pucnjava tako i celi rafali koji su, kako se činilo, dolazi od mitraljeza. Uskoro se umešalo i štektanje ručnog oružja, naročito iz pravca Futoške ulice, dublja jeka teških mitraljeza, oklopnih kola, grmljavina topova i potmulo tutnjanje ručnih granata... Najstrašnija je bila jeziva neizvesnost — o čemu se zapravo radi? Mnogi ljudi su pošli u podrume i tamo iščekivali sledeći dan u smrtnom strahu i drhteći. Još nikada časovi nisu prolazili tako polako kao u ovoj noći strave. Nijednog trenutka nije mirovala ova paklena larva oružja, koja se, samo povremeno, pretvarala u pravi orkan. Najviše je uznemiravalo to što se činilo da se iz svake kuće puca, što čovek nije bio siguran da nema i u vlastitoj kući sakrivenih bandita koji pucaju.

Konačno, nakon dugih, strašnih časova počeo je da sviće uskršnji ponedeljak. Verovatno još nikada u našem gradu jedno svitanje nije čežnji vi je očekivano. Lagana kiša činila je ovu noć još neutešnijom. Kada je konačno počelo da sviće, pojavili su se prvi ljudi sa bleđim i zbunjenim licima na prozorima i kapijama, svi sa bojažljivim pitanjem na licu: šta se zapravo dogodilo? Niko to nije znao. Postepeno su se stvarale grupe na ulazima u kuće. Ljudi su se savetovali šta bi zapravo trebalo da se radi. Neki srčaniji usudili su se, uprkos stalne pucnjave, da pođu do najbližeg ugla... Ali još uvek nije imalo šta da se vidi. Pucnjava je s vremenom na vreme prerastala u paklenu larmu i kada bi koi metak fjuknuo, zbili bi se preplašeni ljudi u kapiju. Divlje vesti širile su se brzinom munje. Govorilo se o hiljadama četnika koji su, navodno, zaposeli katoličko groblje i park jednog kupatila. Oni mora da su bili sakriveni i u okolnim kućama jer se svugde pucalo bez prestanka. Pričalo se čak da žene i devojke pucaju iz kuća, da se pucalo sa kupole jevrejske sinagoge i da je sinagoga pretvorena u ruševine i pepeo. Sličnih vesti bilo je više. Za sada se nije moglo utvrditi još ništa.

Glavno ratno poprište — Futoška ulica

Napadači su se bili delom ugnezdili i u kuće koje nisu bile srpske. Oko 6 h ujutro odlučilo se nekoliko nemačkih ljudi, među kojima i pisac ovih redova, da odu u kuću Habag, da bi, ako je moguće, dobili oružje, jer ništa nije strašnije nego bez oružja, u ovoj jezivoj gunguli, biti izložen svim slučajnostima. Usput smo sreli pred finansijskom direkcijom jednu trupu mađarskih vojnika, koji su sa puškama na gotovs zaustavljali svakog prolaznika tražeći oružje. ... Na asfaltu su ležale ispaljene čaure. Gde ste pucali?

— pitamo ih. Jedan podoficir je pokazao na sinagogu: »Na onu kupolu. Odande su pucali na nas«.

Pred Habagom je stajao ogromni zeleni kamion a pred njim jedan nemački vojnik sa šlemom i puškom. Nemački vojnici — klikalo je u nama. U sali i na uglu kuće Habag naišli smo na ratnu sliku. Dva laka mitraljeza preteći su uperila svoje cevi prema vratima i napolje kroz jedan prozor. Iza mitraljeza su bila smela, bleđa i neispavana lica, na sve spremna. Oko jednog stola doručkovali su nemački vojnici, među njima jedan oficir, puni duševnog mira. I oni su izgleda neispavani. Mi smo tražili puške. Nemamo ih više — glasio je odgovor. Raspitivali smo se o noćasnjim događajima. »Divlja pucnjava, ništa ozbiljno« — odgovorio nam je drug Otgajer. Više ništa nismo mogli doznati. Nešto smireniji otišli smo opet kući da bismo utešili svoje porodice. U međuvremenu je štekalo i grmelo i dalje kao da su svi đavoli pakla sišli na zemlju. Neometani prošli smo ponovo kraj mađarskih straža. Bili smo sada već stari poznanici. Oružje nismo imali, na žalost, ni sada. U toku dana je počelo trebljenje banditskih gnezda. Tenkovi su jurili kroz ulice, male trupe mađarskih vojnika sa ručnim oružjem i laganim mitraljezima patrolirale su ulicama i pucale na sve sumnjive otvore na tavanima i u bašte. Pred naročito sumnjive kuće dolazili su tenkovi i puštali svoje teške mitraljeze da grme, dok su crepovi i prozorska okna letela na sve strane. Stanovništvo, koje se ohrabrilo, pomagalo je vojnicima. Pri tome se nije mogao izbeći napad i na kuće u kojima su, samo u fantaziji uzbuđenih ljudi, viđeni neprijatelji. Glavno ratno poprište bila je, kako se za sada doznaje, Futoška ulica. Sta se događalo u srpskom kvartu, u takozvanoj Salajki, ne da se još sagledati. U Futoškoj ulici su se banditi utvrdili na severnoj strani, tamo između jednog kupatila i Lakotne ulice (Ellbogen Gasse). Izgleda da su se oni ušunjali kroz bašte i dvorišta na tavane većinom u kuće koje nisu pripadale Srbima i da su odande pucali na škole prekoputa u kojima su bili smešteni vojnici. Posebno uporište bila je žandarmerijska kasarna, a na drugoj strani poreska uprava. Protiv ovih gnezda mađarske trupe su ušancile nekoliko poljskih topova i počele nemilosrdno da ih gađaju. Između kasarne i Lakotne ulice ostalo je samo malo neoštećenih kuća. Najteže oštećena bila je dvospratnica arhitekte Coceka, prekoputa gimnazije, odakle se, sa drugog sprata, kako se čulo, pucalo iz stana jedne srpske porodice. Na fasadi ove kuće vide se mnogi otvori od pogodaka, prozori i roletne su uništeni a i nameštaj je teško oštećen. Teško je oštećena i žandarmerijska kasarna, kuća trgovca Pušića, gde su drugi banditi bili sakriveni, nadalje poreska uprava, na kojoj je toranj na uglu jako oštećen kao i mnogi krovovi starih prizemnih kuća. Sve u svemu, ovaj kraj Futoške ulice izgleda kao pusto ratno poprište. Na ovome mestu bilo je takode mnogo mrtvih, koji su bili nagomilani u jednom kućnom ulazu pored gostionice »K belom volu«, a odatle su dalje transportovani. Na

žalost, nije nedostajalo ni tragičnih događaja i žaljenja vrednih zabluda. Jednoj takvoj zabludi pao je kao žrtva poznati novosadski trgovac Julius Miler...

Divlja pucnjava grmela je celog ponedeljka, sa kratkim prekidima, a počela je da jenjava tek sa približavanjem večeri. Tokom dana prispele su i mađarska pešadija i konjica. Odahnuvši, stanovništvo je krenulo na počinak... No, mir nije trajao dugo. Oko ponoći pucnjava je ponovo otpočela, ali je, kao po dogovoru, trajala samo kratko vreme da bi se, nakon sat i po, kao po komandi, opet prolomila. U utorak oko 8 h luda pucnjava je ponovo oživela punom snagom. Opet je praskalo na svim uglovima i u svim krajevima, topovi su grmeli a mitraljezi štekali. Ovoga puta kiša metaka se sručila na zgradu nemačkog narodnog lista (*Deutsches Volksblatt*)... U utorak prepodne, za vreme najveće pucnjave, podigao se sa novosagrađenog magacina »Jugoagra-
ra« u Železničkoj ulici gust oblak dima. Magacin je goreo... Šteta iznosi, kako je objavljeno, nekoliko miliona dinara... U utorak oko podne zanemela je konačno borbena galama. Puške i topovi su začutali. Odmah je narod pokuljao na ulice. Hteo je konačno da vidi šta se dogodilo. Futoška ulica pružala je sliku ogromnog godišnjeg vašara. Hiljade radoznalih ljudi preplavile su ulice i čudile se kućama pretvorenim u ruševine, ali i motorizovanim kolonama mađarske vojske koja je nadolazila dužinom cele Futoške ulice sve do glavnog trga. Tu se videla teška protivavionska artiljerija sa bezbrojnom kolonom kola za ljudstvo i oruđa. Na pojedinim kolima sedeli su vojnici pod šlemovima i sa spremnim puškama u rukama. Drugi vojnici su stajali pored svojih motociklova i upuštali se sa stanovništvom u prijateljska časkanja. Oficiri, sa zlatom obrubljenim crvenim epoletama, išli su ozbiljno i poslovno amotamo, Kolona se spremala za marš. U okolini Titela se, navodno, još vode borbe. .. Pred većnicom, gde je komandatura postavila svoj glavni stan, stajala je straža u velikom četvorouglu, sa puškama na gotovs, koja nikoga nije puštala unutra. Pred hotelom »Marija« (»Vojvodina«) stoji nemački kamion oko koga se zaposlio jedan pripadnik SS trupa. Pred ulazom u hotel stoji, raširenih nogu, jedan nemački stražar sa šlemom na glavi i puškom o ramenu... Poiavio se i jedan SS oficir. Počinjemo sa njime razgovor... Otkrivamo mu naše razočaranje što nas je nemačka vojska ovde ostavila iako smo mi njihov ulazak u ovim dugim, strašnim danima, prošle nedelje, takoreći stalno očekivali i priželjkivali...

Noć uoči srede protekla je mirno... Samo iz velike daljine čula se potmula tutnjava. Negde se vodila borba. U međuvremenu su popravljeni električni vodovi tako da smo u utorak uveče ponovo imali struju i vodu. Radio je opet funkcionisao... Moglo se opet čuti šta se dešava u svetu... Sreda je takođe mirno započela, ali je uskoro ponovo neg-

de praskalo. Dakle, još uvek nije gotovo. Jedan čovek pod oružjem, koji je imao posla u Temerinskoj ulici, javio je da se tamo u srpskoj četvrti još uvek puca iz kuća. U Temerinskoj ulici se ratna furija ponovo nastavila. Tamo leže leševi ubijenih bandita u gomilama, u kućama i na ulici. Neke su jednostavno obesili i oni vise kao zastrašujući primer svima onima koji još uvek neće da napuste ljudi i potpuno besmisleni otpori. U utorak poslepodne ležali su i u Kameničkoj ulici neki banditi koji su svoju ludu šalu platili životom.

Jedan pregled onoga što se dogodilo, ni danas se još ne može dati. Začudo, stanovništvo se brzo naviklo na ratnu buku i ide skoro mirno svojim poslom... U sredu ujutru otvorene su mnoge radnje, tako da je život postepeno opet došao u normalni kolosek. Zbog zatvaranja, naročito radnji sa životnim namirnicama i pekara, primetila se oskudica naročito u životnim namirnicama a pre svega u hlebu

U svim ovim ubistvima, koja su trajala od 14. aprila pa do kraja meseca, u Novom Sadu je, prema Komisiji za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača, izgubilo živote oko 500 lica, mahom civila. Među njima bilo je žena i dece.

Prema ličnom saznanju i priznanju Đule Kramera, broj ubijenih Srba 13/14. i 15. aprila 1941, dakle za samo tri dana, iznosio je oko 300. Ali ubijanje Srba nastavljeno je i naredne dve nedelje, uglavnom presudama okupatorskog vojnog ratnog suda, pod predsedništvom Lajoša Vereša, komandanta 2. lake konjičke brigade. Taj sud je za vreme svoga rada (do kraja aprila 1941), u proseku dnevno osuđivao na smrt oko 10—15 osoba. Između Kemelharita i ovog suda postojala je veoma tesna saradnja⁸⁰

Ovaj vojni sud sudio je i civilima na osnovu naredbe Mađ. kralj, ministarstva od 9. aprila 1941, kojom se pod nadležnost vojnih sudova stavljaju lica koja su do tada potpadala pod nadležnost civilnog sudstva. Osim drugih delikata, u ovoj naredbi se nalazi i krivično delo protiv oružanih snaga, koje se pominje u paragrafu 78 člana III Zakona iz 1930. godine. Ova naredba stupila je na snagu 12. aprila 1941. Sledele su i neke druge naredbe, koje su se odnosile na sudeње. Od njih treba spomenuti naredbu broj 2770/1941 M E o

⁸⁰ *Deutsches Volksblatt* od 13. IV 1941.

⁸¹ MSRV AO K-418/46.

proširenju odnosno uvođenju prekih sudova, koja je datirana sa 10. aprilom 1941.⁸²

Na uvođenje prekih sudova upozorava gradanstvo i Novak Gorondi, komandant 3. armije u svom oglasu 16. aprila 1941:

Skrećem pažnju civilnom stanovništvu na to da su i građanska lica stavljena pod nadležnost vojnih sudova i da će u datom slučaju po kratkom postupku biti izrečena smrtna kazna..

Sa datumom 15. aprila 1941. objava o »proglašenju prekog suđenja«, pisana ćirilicom, zatim na mađarskom i nemačkom jeziku, izdata od strane suda mađarske vojne komande u Novom Sadu, bila je 20. aprila 1941. izvešana po ulicama grada. Istoga dana i *Reggeli Ujság* doneo je tekst te objave.⁸¹

Od svoje teze da su okupatorske vojne jedinice bile napadnute od strane četnika, zbog čega je usledila njihova »prirodna reakcija« tj. odbrana i ubijanje, okupator nije nikako odustajao. U već pomenutom oglasu general-potpukovnik Gorondi ovako obaveštava javnost:

Mađarsko domobranstvo, na osnovu istorije i hiljadugodišnjeg mađarskog prava, došlo je da oslobodi svoju braću. Mađarski vojnici su oružjem, ali na način dostojan poštenih ratnika, zaposeli ovu teritoriju naše hiljadugodišnje postojbine. Nasuprot tome, u četničko ruho obučene i četničkim imenom nazvane bande ubica mučki i sa oružjem u ruci napale su naše vojnike. Mađarski domobranci su postupili sa potrebnom energičnošću prema ovakvim kukavičkim ubicama i zato su stupile na snagu odgovarajuće naredbe.⁸⁵

Ovde se, istina, ne spominje broj ili imena domobrana koji su, navodno, izgubili živote prilikom tih »napada« četnika. Taj broj se ne spominje ni u drugim dokumentima, na primer, u pohvalama trupama koje su izdali Dalnoki (Brzoi armiji) i Vereš (2 konjičkoj brigadi) iako se tamo odaje uopšteno priznanje i slava onima koji su pali kao žrtve »mučkih napada prilikom oslobođenja Bačke«.⁸⁶

⁸² Videti *Budapesti Közlöny*, br. 82 i 83 iz 1941.

⁸³ MSRV AO m. razno 34/3 — originalan proglas.

⁸⁴ MSRV AO 23522.

⁸⁵ MSRV AO m. razno 34/3.

⁸⁶ MSRV AO AK 720.

Na osnovu zvaničnih podataka mađarsko domobranstvo je prilikom okupacije jugoslovenskih krajeva, dakle ne samo Bačke, imalo sledeće gubitke: mrtvih — pet oficira i 60 vojnika, a ranjenih tri oficira i 239 vojnika. Prilikom komentiranja ovih cifara treba naglasiti da je većina žrtava pala ne u borbi, već zbog nesrećnih slučajeva koji su došli kao posledica nepažnje, odnosno zaostale ratne tehnike.⁸⁷

Primeru radi napominjemo da u Somboru, gde je došlo do sličnog razvoja događaja kao i u Novom Sadu, u insceniranim borbama sa četnicima nije bio niti ranjen niti je poginuo ijedan domobran. Kada je okupatorska štampa opisivala »borbe« u Novom Sadu, tada je konstatovala da je tu bilo i nevinih žrtava. Među njima ima svega šestoro civila Mađara, koji su u stvari izgubili živote nesrećnim slučajem ili zbog nesporazuma a bili su ubijeni od strane vojnika ili »nemzetara«. Dakle, ni tu se ne spominje bilo ko da je ranjen ili ubijen iz redova domobrana.⁸⁸

*

* *

Svoje »herojske« podvige domobrani i drugi želeli su da ovekoveče fotografisanjem pored ubijenih »četnika«. Već smo spomenuli da je okupator insceniranim borbama nastojao da pokaže kako je ove krajeve povratio borbom tj. u ratnim okršajima što sa jugoslovenskom vojskom što sa poluvojničkim dobrovoljačkim formacijama. Međutim, fotografije vojnika pored ubijenih civila, među kojima je bilo dece i žena, ozbiljno su ne samo kompromitovale takva nastojanja, već ih potpuno demaskirale. Zato general Bela Novaković (Béla Novákovics), komandant vojne uprave u Bačkoj, 2. maja 1941. upućuje naređenje gradskim i sreskim vojnim komandama da preduzmu sve kako bi se fotografije i negativi koji prikazuju dela odmazde nad »četnicima«, povukli iz »južnog kraja«. Svaki koji takve fotografije dostavi u stranu državu (posebno je opasno da ovakve fotografije dospeju u ruke stranih novinara), smatraće se da je počinio delo izdaje. Prenoseći dalje ovu naredbu, komandant 2. konjičke brigade Lajoš Vereš, u naredbi od 5. maja 1941, kao krajnji rok predaje fotografija i negativa navodi 14. maj 1941. U početku naređenja Vereš piše:

⁸⁷ Dr J. Mirnić, *Sistem jedinstvenog rukovodstva.*

⁸⁸ Reggeli Vjsdg od 18. aprila 1941.

1. Na oslobođenoj južnoj teritoriji kako građani tako i vojna lica načinila su fotografije koje predstavljaju izvršenje kazni nad pojedinim četnicima, koje su učinjene kao odmazda protiv istih.

2. Ovi snimci ukoliko su dospeli u ruke nepoznatih ili neprijateljske propagande, mogu prouzrokovati neopisivu štetu."⁸⁹

Šestoga maja 1941. i podmaršal Zoltan Dekleva (Zoltán Deeleva), u ime šefa generalštaba, u poverljivoj vojno-upravnoj naredbi br. 11 pokreće ista pitanja i naređuje zaplenu nepoželjnih fotografija snimljenih na okupiranoj jugoslovenskoj teritoriji.⁸⁰

Komanda okupatorskih trupa nastojala je da sakrije tragove i ostalih svojih nedela. Tako je pitanje sahrane ubijenih u Novom Sadu rešila na nekoliko načina. Delom je sahranu odobrila rodbini ubijenih, druge je sahranila u nekoliko zajedničkih grobnica na Uspenskom i Almaškom groblju kao i na nasipu kod Dunava. Mnoge žrtve bile su bačene u Dunav i prepuštene njegovom toku. U svakom slučaju, ovo pitanje nije svuda efikasno rešeno, tako da je i general Novaković morao da interveniše. U svom posebnoj raspisu svim gradskim i sreskim vojnim komandama on ih upozorava da neodložno uklone ljudske leševe i strvine tj. da ih pokopaju. Da je takvih slučajeva bilo i u Novom Sadu i njegovoj okolini svedoče knjige umrlih, gde se vidi da su, sve do sredine maja, sahranjivane žrtve fašizma pale prilikom ulaska okupatora u Novi Sad.⁹¹

*Drugi oblici terora okupatora aprila 1941. Uzimanje talaca —
Zahtev za isplatu »dobrovoljnog« priloga Jevreja*

Iako se datumi oko početka hapšenja italaca ne poklapaju (jedni preživeli tvrde da se sa njihovim hapšenjem počelo već 15. aprila, a drugi da je uzimanje talaca sprovedeno po naredbi Ferenc Bajora, (Bayer), vojnog komandanta grada, činjenica je da je u drugoj polovini aprila 30 poznatih i dobro situiranih građana, najvećim brojem Srba a nešto i Jevreja, bilo pohapšeno i smešteno u zgradu Okružnog suda na prvi sprat. U početku su ležali na podu a potom su dobili slamarice. Za hranu su se morali sami starati, kupovanjem

⁸⁹ MSRV AO m. voj. 1/12.

⁹⁰ MSRV AO 19881 MKF IX, 179—181.

⁹¹ Isto i m. voj. 1/19.

ili od svojih kuća. Bili su pod jakom stražom. Povremeno su im dolazili Bertalan Kun, grof Viktor Karolji (Károlyi) i dr preteći im smrtnom kaznom ukoliko četnici nastave da pružaju »otpor«. Po izjavi jednog od svedoka, sledeća lica su bila uzeta za taoce: dr Stevan Adamović, advokat, dr Fedor Adamović, advokat, Svetozar Alargić, apotekar, Milan Arsenijević, advokat, Gaja Gračanin, direktor »Putnika«, dr Milivoj Grigorijević, advokat, Viktor Gros, trgovac, dr Stevan Damjanović, advokat, Radmilo Živanović, finansijski činovnik, Đorđe Ivković, trgovac, dr. Raduško Ilić, advokat, dr Jovan Iskruljev, direktor, Stanko Lazić, trgovac, dr. Ferdo Lustig, advokat, Stevan Margetić, direktor gimnazije, dr. Voja Mijatović, advokat, Triva Abilitar, publicista, dr Arsen Milutinović, advokat, dr Aleksandar Moč, advokat, Vlada Nenadović, apotekar, dr Jovan Nenadović, lekar, Košta Nikolić, katiheta, Alimpije Popović, paroh, Stevan Popović, paroli, Nikola Tanurdžić, trgovac, Jovan Čulum, trgovac, Bela Frank, trgovac. Košta Hadži, mladi, advokat, Evgen černei, posrednik, i dr Jovan Švarc, advokat.²

Otprilike u isto vreme, na osnovu poziva grofa Viktora Karoljija, 19. aprila 1941. predsednik Jevrejske opštine, zajedno sa još nekoliko uglednih Jevreja, našao se u sedištu kontrašpijunaže. Karoljijevi razgovori vođeni prvo pojedinačno, a potom sa svima zajedno, sastojali su se u odlučnom zahtevu da novosadski Jevreji prikupe »dobrovoljni« prilog u visini od 50 miliona jugoslovenskih dinara. To je u stvari bio zahtev vojnog komandanta grada Ferenc Bajora, a obrazložen je time što Jevreji, navodno, za vreme Jugoslavije nisu ničim pomagali mađarsku državu! Rok da se novac prikupi i preda bio je veoma kratak — 48 časova! Ukoliko se zahtevu ne bi izašlo u susret, Karolji je pretio da će svi Jevreji biti prebačeni u Srem, Nemcima i ustašama. Pokušaji vođstva Jevreja da se smanji svota ili produži rok isplate završili su se time što im je odobreno da deo te svote isplate u robi i drugim vrednosnim stvarima. Ukupno je plaćeno oko 34,000.000 dinara. Novac, oko 10,000.000 dinara, predat je Bajoru, dok je roba data novosadskim mađarskim trgovcima.

² MSRV AO AK 268 — Zapisnik svedoka Tri ve Militara po kome je i dat spisak talaca; AK 9130 — Po izjavi Martona Dežak-najja, taoci su uzeti na zahtev Ferenc Bajora, a odredio ih je Gabor Jančuško na osnovu telefonskog imenika; *Slobodna Vojvodina* od 24—31. X 1946 — Presudom Vrhovnog suda Vojvodine od 31. X 1946. u Novom Sadu, Ferenc Bajor je osuđen na smrt streljanjem.

poznatim šovinistima i proverenim petokolonašima. Zbog finansijskih mahinacija, pretežno vezanih za ovaj novac, 1942. godine sud je Bajora osudio na dve i po godina robije. Nasilno uzimanje novca od Jevreja bila je praksa koju su okupatorske vlasti sprovodile i u nekim drugim mestima Bačke.⁹³

Formiranje i rad ispostave Kemelharita aprila 1941.

Proučavanjem istorijskih izvora iz ovog perioda istraživaču se nameće nedvosmislen zaključak da je okupator u jugoslovenske krajeve došao sa unapred izgrađenom političkom koncepcijom i da ju je od prvog dana dosledno sprovodio u praksi. I ne samo što je stvorio plan mera koje će realizovati, već je istovremeno pripremao i ljude koji će te zamisli pretvoriti u delo. Takav je slučaj bio i sa formiranjem ispostave Mađarske kraljevske kontrašpijunaže u Novom Sadu (Kémelharitó). Dobivši pravovremeno pozive i određene instrukcije, 14. aprila 1941, u vreme kada su ubijanja i hapšenja Novosađana bila u punom jeku, stigli su u Novi Sad major Bertalan Kun, narednik-vodnik Marton Dežaknai (Márton Décsaknay) i još dvojica agenata i odmah otišli u hotel »Slobodu«. Osim mnoštva uhapšenih građana, vojnika i »nemzetera«, tu su sreli i poručnika Goldija sa više ljudi iz vojnog Kemelharita, koji su, već sutradan, napustili grad. Istoga dana po dolasku, ispostava Kemelharita, sa Berta'lanom Kunom na čelu, smeštena je u zgradi bivšeg Okružnog suda. Uskoro po dolasku Kemelharita, ljudi iz DMKS-a, Gabor Jančuško (Jancsuskó), zadužen za sva pitanja koja su se ticala Novog Sada, inače advokatski pripravnik, Pai Perepatic (Perepatics), trgovac, Jožef Sitaš (Szitäs), tramvajdžija, Andraš Kovač (Kovács), restorater, i drugi stavili su se na raspoloženje Kemelharitu i dobili u sudu svoje kancelarije. Istovremeno je Kemelharitu komandant »nemzetera« Resnel Kornel, direktor lista *A Ndp* uputio preko deset »nemzetera« da pomažu pri hapšenju, čuvanju zatvorenika, njihovom zlostavljanju i uopšte.⁹⁴

93 MSRV AO AK 933, 5022, 4950, 8614, 8613 — Zapisnici o saslušanju svedoka dr Viktora Fenje, Jene Levenberga, Dezidera Vekeša, Julija Franka, dr Ferdinanda Lustiga; MSRV AO 23410 — Elaborat AK »Zločini protiv Jevreja«.

⁹⁴ MSRV AO 9130 — Izjava optuženog Martona Dežaknaja; 8595 — Zapisnik o saslušanju okrivljenog Pala Perepaticića od 15. III 1945. Presudom Vrhovnog suda Vojvodine od 31. X 1946. Perepaticić je osuđen na smrt streljanjem.

Osim pripadnika Kemelharita, u zgradi Okružnog suda imali su kancelarije i grof Viktor Karolji stariji, poručnik, i njegov brat Ferenc Karolji mlađi, zastavnik, koji su jedno vreme bili pri Kemelharitu. Pored drugih uloga u aprilskim događajima, grof Karolji se starao o tome da li postoji zaplenjeno oružje i, ukoliko ga je bilo, brinuo se o njegovom daljem otpremanju.⁹⁵

Posle dramatičnih dana 13—14. i 15. aprila, kada je u atmosferi veštački razbuktalih strasti, u pogledu hapšenja i ubijanja vladao pravi haos, u kome su često i nepredviđene situacije odlučivale o životu i smrti mirnih građana, kada su dominirale šlepa strast i lična osveta, najzagriženi ja nacionalna mržnja i šovinizam i neutoljiva žed za pljačkom — nastaje nešto mirniji period u kome se ne manje okrutnim postupcima pokušava dati neka prividna zakonska forma. Slične neljudske pojave dolaze i dalje do izražaja, ali ih je manje i slabijeg su intenziteta. Hapšenja se nastavljaju, uglavnom na osnovu pojedinačnih prijava ovdašnjih Mađara, i to najčešće anonimnih. Pošto su, preko uhapšenog blagajnika, došli do kartoteke četničke organizacije u Novom Sadu, hapšenja se okreću prema članovima te organizacije. Ali, javljaju se i novi oblici terora okupatora."⁹⁶

Marton Dežaknai, poznat pod nadimkom »Tanačoš«, što će reći »Savetnik«, vodio je knjige o uhapšenima u koje je unosio generalije o tome koga je uhapsio, razloge hapšenja i dr. Kada su bili u pitanju tzv. ugledniji građani, hapšenja su vršili vojnici na čelu sa Dežaknajem ili nekim drugim članom ispostave Kemelharita. Inače, hapšenja su vršili »nemzeteri« uz pomoć vojnika. Dežaknai je takode učestvovao u ispitivanju privedenih, njihovom fizičkom maltretiranju u cilju iznudivanja priznanja, vršio učenjivanje uhapšenih, učestvovao u određivanju lica koja će biti streljana. Prvih nekoliko dana nisu vođeni zapisnici sa saslušanja uhapšenih (izgleda do pronalaska četničke kartoteke), a onda su ih vodili Jančuško ili Sitaš, pošto je privedene Dežaknai prethodno mučenjem »pripremio« za zapisnik. Sa uzetim generalijama, odnosno zapisnicima, izlazilo se pred vojni sud smešten u zgradi bivše Banovine, koji je kratkim postupkom odlučivao o smrti privedenih. Ovde se radilo o sudu 3. domobranske armije (Magy. kir. 3. honvéd hadsereg parancsnokság bíró-

⁹⁵ MSRV AO 9130 i 8595.

⁹⁶ Isto.

saga, iako nalazimo i naslov: M. kir. újvidék thj város katonai parancsnokság bírósága).⁹⁷

Pojedinačna dovođenja u zatvorske prostorije Okružnog suda počela su još 12. aprila, a masovnija od 15. aprila 1941. prebacivanjem uhapšenih iz hotela »Sloboda«. Na svaku ćeliju, sa zatvorenim građanima, stavljeno je veliko slovo »Č«, što je trebalo da znači četnik. Mada su razlozi hapšenja bili različiti (anglofil, špijun, mržnja prema Mađarima i si.), osnovni motiv optužbe je bilo tobožnje pripadništvo četničkoj organizaciji, koje se, prema tvrdnji okupatora, ispoljilo u posedovanju oružja i navodnom pucanju na pripadnike mađarske vojne sile. Sva pitanja oko istrage kretala su se oko toga da li je neko četnik (što se i proveravalo skidanjem uhapse njih i traženjem po telu četničkog znaka), da li je pucao na mađarske domobrane, ako nije zna li ko je to činio, ima li oružje i dr. U međuvremenu su vršena i otpuštanja iz zatvora. Pojedinci su dobijali neku vrstu otpusnice na kojoj je pisalo: »Potvrđujem da je (sledi ime i prezime) od strane ovog izaslanstva otpušten (datum i mesto, potpis i pečat: Ispostava Mađ. kr. kontrašpijunaže Novi Sad). No, i pored toga, s obzirom na masovna hapšenja, zatvorske prostorije su bile do te mere pune, da su jednog dana oko 200 doteranih lica smestili u dvorište. Većina od njih je puštena kući.⁹⁸

Formiranje i rad vojne uprave

Završetak brutalne vojne pacifikacije od strane operativnih okupatorskih jedinica označio je i kraj »nužne« vojne uprave, kada su svu vlast u svojim rukama držali područni

vojni komandanti. Kao što smo videli, neposrednom akcijom operativnih jedinica agresora otvoren je i započet proces genocida i, zatim, grube denacionalizacije u Bačkoj. Još u toku pacifikacije vlast je preuzela specijalno formirana »redovna vojna uprava, koja će nastaviti sa denacionalizacijom jugoslovenskih teritorija, da bi taj proces, u narednoj fazi, pre-rastao i u mađarizaciju.

Šef mađarskog generalštaba Henrik Vert, poverljivom vojno-upravnom naredbom broj 1 još 11. aprila 1941. uvodi u

⁹⁷ MSRV AO 9119, 9120 — Zapisnik o saslušanju optuženog Martona Dežaknaija od 17. VI 1948, odnosno od 10. II 1948; MSRV 8595 23536 I 159 289

⁹⁸ MSRV AO AK 9192 — Izjava svedoka Vojina Jovanovića, bivšeg upravnika zatvora; AK 302.

okupiranim teritorijama vojnu upravu, sa sedištem u Subotici. Kao prvostepena vojno-upravna vlast naredbom se ustrojavaju sreske i gradske vojne komande. I jedna i druga bile su formirane u Novom Šadu a bile su podređene drugostepenom organu vojno-upravne vlasti. Funkcije te vlasti nalazile su se u rukama Komande vojno-upravne grupe Južne armije (Délvideki Hadsereg Katonai Közigazgatsísi XX Csoport Parancsnokság), na čelu sa generalom Belom Novakovićem. Sedište ove komande, koja je držala svu vlast u okupiranoj Bačkoj, tokom maja 1941. je iz Subotice premešteno u Novi Sad.⁹⁹

Uprava pozadine pri mađarskom generalštabu (Szállásmesteri csoport) predstavljala je trećestepeni organ vojno-upravne vlasti. Do 30. aprila 1941. na njenom čelu se nalazio general vitez Jožef Heslenji (Heszlénji). Posle 30. njegovu dužnost preuzima general Zoltan Dekleva.¹⁰⁰

Poverljivom vojno-upravnom naredbom broj 3 od 18. aprila 1941. komandant trećestepenog organa vojno-upravne vlasti regulisao je pitanja iz oblasti pravosuđa. Tom naredbom je, u principu, rešeno da na teritoriji pod vojnom upravom i civilnim licima jedino sude vojni sudovi. Način na koji su tom naredbom bili upoznati građani već smo pomenuli. Komandantu Vojno-upravne grupe Južne armije kao i komandantima gradskih garnizona u bivšim slobodnim kraljevskim gradovima (među njima i u Novom Šadu) pripadalo je pravo krivičnog gonjenja u Bačkoj i Baranji. Na osnovu teritorijalnog razgraničavanja nadležnosti pojedinih vojnih sudova, koje je svojom naredbom od 24. aprila 1941. izvršio Bela Novaković, u nadležnost vojnog komandanta u Novom Šadu i dodeljenog mu vojnog suda spadala je teritorija srezova Novi Sad, Titel i Žabalj.¹⁰¹

Vojni komandant Novog Šada izdao je 6. maja 1941. naredbu koja se odnosila na pravosuđe. Njen uvodni deo glasi:

Izveštavam publiku (građanstvo) da će na vojnom administrativnom području pod mojom komandom, a za vreme trajanja vojne administracije, vršiti krivično pravosuđe prema građanskim licima isključivo vojni sud pod mojom komandom, uz primenu mađarskih krivičnih zakona.

Policijsko-krivično suđenje vršim sam.

Rad građansko-krivičnih sudova i vlasti miruje.

⁹⁹ MSRV AO 1/1 — Poverljiva vojno-upravna naredba br. 1; dr J. Mirnić, *Sistem fašističke okupacije*, 6—7.

¹⁰⁰ MSRV AO mađ. voj. 1/9c.

¹⁰¹ MSRV AO mađ. 34/3 — Naredba od 24. IV 1941.

Kr. okružni sud i kr. sreski sudovi počinju svoj sudski rad sa skraćenim poslovanjem u građanskim parničnim i vanparničnim predmetima, primenom pravnih pravila koja su važila u vremenu državnih vlasti...

Dalje se u naredbi govori o mogućnosti postupka u građansko-parničnim i vanparničnim predmetima, predmetima nasledstva, gruntovnim rešenjima i dr.

Na osnovu naredbe rad su mogli produžiti samo oni advokati, advokatski pripravnici i javni beležnici čiji je zahtev povoljno rešen i koji su položili zakletvu vojnom komandantu grada.¹⁰²

Hapšenja, isleđenja i ostalo što je prethodilo suđenju obavljali su organi bezbednosti pri vojnim komandama. U tome su im pomagali teritorijalno područni organi žandarmerije i policije.

Redarstvenu službu regulisao je general Dekleva vojno-upravnom naredbom broj 11 od 6. maja 1941. Po njoj, redarstvenu službu gradski i sreski vojni komandanti obavljaju putem žandarmerije i policije.¹⁰³

Sa ustrojavanjem žandarmerijskih stanica u okupiranoj Bačkoj počelo se 20. aprila 1941. Na teritoriji Južne (Treće) armijske oblasti formirana je Komanda žandarmerijske grupe Južne armije (Dél Hadsereg Csendőrcsoport Parancsnokság), čiji je komandant, pukovnik vitez Jožef Halmi, direktno bio podređen komandantu Južne armije. Komanda žandarmerijske grupe Južne armije imala je od 7. juna 1941. svoje sedište u Novom Sadu u bivšoj Banovinskoj palati. Ovoj komandi bile su u Bačkoj podređene: Islednička komanda žandarmerijske grupe Južne armije u Subotici (krajem leta premestila se u Novi Sad), Komanda žandarmerijskog odeljenja u Novom Sadu sa krilnim komandama u Novom Sadu i Senti i Komanda žandarmerijskog odeljenja u Somboru sa krilnim žandarmerijskim komandama u Somboru. Poznato je da se Hortijeva Mađarska tokom čitavog drugog svetskog rata nije odrekla nade da će joj pripasti i Banat. Zbog toga su predviđeni i žandarmerijski efektivni za okupaciju Banata: Velikobečkerečko žandarmerijsko odeljenje i Pančevačko žandarmerijsko odeljenje. Nemajući stalno mesto boravka, iako im je sedište bilo u Novom Sadu, u zgradi bivše Banovine, ova žandarmerijska odeljenja korišćena su za sprovođenje racija i

¹⁰² MSRV AO 18803 — Zbirka naredaba, objava i oglasa... za mesece april—maj 1941.

¹⁰³ MSRV AO mad. 1/18a — Vojno-upravna naredba br. 11.

proterivanje kolonista. Žandarmerijski vodovi su delovali u okviru žandarmerijskih krila, dok su žandarmerijske stanice obavljale terensku službu. Područne žandarmerijske snage primale su obavezna uputstva i od strane gradskih (sreskili) vojnih komandanata. Ukupan broj žandarma u Bačkoj iznosio je 18 viših oficira i 1.474 niža oficira i žandarma.¹⁰⁴

Komandant žandarmerijskog odeljenja u Novom Sadu bio je pukovnik Geza Batori, (Géza Báthory) koji se u proleće 1941. godine nalazio na dužnosti komandanta žandarmerijskog odeljenja u Marošvašarheju. Poziv za dolazak u Novi Sad primio je 13. ili 14. aprila, s tim da se prethodno javi u Kiškereš. Tu je pukovnik vitez Halmi izvršio raspored žandarma u pojedine žandarmerijske stanice za Bačku, dok su oficiri već ranije bili raspoređeni od komande žandarmerije. Zajedno sa njim, pored drugih, za Novi Sad su pošli i poručnik Elek Madoroši i dr Tene Kovač, komandanti krilnih žandarmerijskih komandi u Senti, odnosno Novom Sadu. Komanda žandarmerije u Novom Sadu pokrivala je srezove: Novi Sad, Bačka Palanka, Kula, Senta, Stari Bečej, Žabalj, Titel i Bačka Topola. Izuzeti su bili gradovi Novi Sad, Senta i Stara Kanjiža, gde su se o bezbednosti brinule, pre svega, snage policije. Marta 1942. Batorija je zamenio Farbaki, dotadašnji zamenik komandanta segedinskog žandarmerijskog okruga.¹⁰⁵

Na teritoriji pod vojnom upravom uspostavljene su policijske ispostave samo u onim mestima gde je predviđeno njihovo postojanje i posle ukidanja vojne uprave. Policija, koja je u svemu stajala na raspolaganju komandantu Vojno-upravne grupe Južne armije, formirana je i u Novom Sadu.¹⁰⁶

Već 19. aprila 1941. ispostava mađarske policije u Novom Sadu uselila se u zgradu bivše novosadske policije u Školskoj ulici. Od većeg broja bivših policajaca koji su podneli molbu za prijem u službu, zaposlena su svega dvojica, od kojih je jedan, posle dva meseca, preuzeo rad na krivičnoj i političkoj kartoteci. Osim u Školskoj ulici, policija je imala i svoje prostore u zgradi današnje Galerije Matice srpske.¹⁰⁷

¹⁰⁴ MSRV AO 19881 MK IX, 165 — Poverljiva vojno-upravna naredba br. 25 od 13. VI 1941; dr J. Mirnić, *Sistem jedinstvenog rukovodstva*, 12.

¹⁰⁵ MSRV AO 8479 — Zapisnik o saslušanju okrivljenog Geze Batorija od 2. VII 1945; S 82/45, 8402 — 1. XI 45. Geza Batori je osuđen na smrt vešanjem.

¹⁰⁶ Dr J. Mirnić, *Sistem fašističke okupacije*.

¹⁰⁷ MSRV AO K-238/45 — Zapisnik o saslušanju okrivljenog Aleksandra Gala od 20. IX 1945.

U prvo vreme šef policijske ispostave u Novom Sadu bio je Ferenc Fazekas Sič (Sziics), ali je početkom jula 1941. na njegovo mesto došao Đula Zombori (Gyula Zombory), policijski savetnik. Mada se ovo smenjivanje zvanično objašnjavalo neslaganjem Siča i Bajora, postoji verovatnoća da je ono usko povezano sa izbijanjem nemačko-sovjetskog rata. Bogato kontrarevolucionarno iskustvo Zomborija, stečeno u samoj Mađarskoj, moglo se itekako iskoristiti u borbi protiv jedino stvarne opasnosti po okupatorski režim — revolucionarnog pokreta predvođenog komunistima.¹⁰⁸

U tom pogledu posao je Zomboriju unapred delimično bio olakšan jer mu je od stare jugoslovenske policije ostala nedirnut politička i krivična kartoteka, opšta kartoteka prijavnica i saobraćajnih vozila i dr. Nasledena politička kartoteka, prevedena na mađarski jezik, neprestano je dopunjavana novim podacima o licima osumnjičenim da su komunisti, odnosno komunistima.¹⁰⁹

U nadležnost policije spadalo je i izdavanja legitimacija sa fotografijom. Međutim, njih su dobijale samo izuzetno poverljive ličnosti. Tako je većina građana bila bez legitimacija a svoj identitet je dokazivala prijavnicama, dozvolama za vozilo i si.¹¹⁰

U redovan sistem rada policije u Novom Sadu spadale su i manje racije, izvođene dva-tri puta nedeljno. Policija bi u toku racije pojedine ulice blokirala, vršila legitimisanje, a sumnjive sprovođila.¹¹¹

Kontraobaveštajna služba (Kémelharító), o kojoj smo već govorili, predstavljala je specijalizovanu delatnost organizovanu pri različitim komandama.

U načelu, vojna uprava predstavljala je građansku administraciju pod vojnim direktivama, kao prelazni oblik iz upravnog sistema jedne strane, okupirane države na sopstveni sistem građanske administracije. Međutim, tretirajući od prvog dana zauzimanje jugoslovenskih teritorija ne kao okupaciju nego kao »oslobođenje«, fašistička Mađarska se ovde ponašala kao suveren. Umesto da se u privremeno zauzetim jugoslovenskim krajevima postavio kao okupant, obavezan da, prema međunarodnom pravu, ustroji takav sistem vojne oku-

¹⁰⁸ MSRV AO 8608, 8482 — Zapisnik okrivljenog Đule Zomborija od 5. VII 1945; S 82/45, 8402 — Presuda kojom je Zombori osuđen na kaznu smrti streljanjem.

MSRV AO K-238/45; 8482.

¹¹⁰ MSRV AO 8482.

¹¹¹ Isto.

pacije koji ne znači i promenu suvereniteta, okupator jednostavno vrši teritorijalno priključenje jugoslovenskih krajeva svojoj državnoj teritoriji. Otuda pretežan broj njegovih akata predstavlja zločin zloupotrebe međunarodnog prava.¹¹²

Po pravilu, pri mađarskoj vojnoj upravi vojna lica bila su samo komandant i članovi užeg štaba, kao i ljudstvo koje je obavljalo najpotrebniju kurirsku i stražarsku službu. Svi ostali referenti bili su civilna lica. Aparat vojne uprave određen za Bačku bio je do najmanjih detalja i skoro u celini sastavljen u centru u Budimpešti. Na svoja odredišta bili su upućivani automobilima, noseći sa sobom sve objave i sva naređenja namenjena stanovništvu radi znanja i ravnjanja.¹¹³

O organizovanju vojne uprave *Reggeli Ujsag* je 30. aprila 1941. ovako obavestio svoje čitaoce člankom sa naslovom: *Na priključenoj teritoriji otpočela je vojna uprava.*

Na osnovu naredbe načelnika honvedskog generalštaba, kao što je bilo i objavljeno putem, plakata, na jugoslovenskim teritorijama priključenim Mađarskoj, vojna uprava je otpočela sa radom.

Cilj vojne uprave je da iz jugoslovenskog režima predemo bez smetnje na mađarsku upravnu vladavinu i da omogućimo što brže uvođenje građanske uprave. Svaki vojni upravni organ predstavlja celiju jednog budućeg građanskog organa.

Na teritoriji koja je nedavno priključena (Bačka, Baranja i Međumurje), do sada je uspostavljeno 17 srezova (apatinski, odžački, kulski, starobečejski, palanački, topolski, novosadski, somborski, senčanski, žabaljski, titelski, mohački, baranjavarski, donjolendavski, mursko-subotički, čaktornjski i berlaški), tri slobodna kraljevska grada (Subotica, Sombor, Novi Sad) i dva županijska grada (Stara Kanjiža i Senta). U ovim upravnim jedinicama formirane su vojne komande. Ove komande deluju kao prvostepeni upravni organi. Za vreme jugoslovenskog režima zadatke sreskih vojnih komandi obavljali su sreski načelnici, a poslove gradskih vojnih komandi gradonačelnici.

Svaka vojna komanda ima u svom sastavu i vojna i građanska lica. Na čelu vojnih komandi slobodnih kraljevskih gradova nalazi se po jedan general, a na čelo komandi županijskih gradova i komandi srezova postavljeni su oficiri višeg ranga.

112 Dr Josip Mirnić, *Denacionalizatorska politika mađarskog okupatora u jugoslovenskim zemljama 1941*, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knjiga X/1967 (dalje: dr J. Mirnić, *Denacionalizatorska politika*); MSRV AO m. voj. K 2/140 — General Agošton Santderdi o vojnoj upravi u Bačkoj.

113 MSRV AO m. voj. K-2/140.

Drugostepeni upravni organ, čiji delokrug obuhvata celu oslobođenu teritoriju, nosi naziv Komanda vojnoupstavne grupe Južne armije. Na čelu ovog upravnog organa stoji general Bela Novaković, sa sedištem u Subotici, u zgradi suda.

Svaki organ vojne uprave za vreme službenih časova spreman je da izađe u susret stanovništvu u granicama svojih mogućnosti.¹¹⁴

Novi Sad je u okviru administrativnih podela bio i sechste okruga i sedište sreza. U okviru novosadskog okruga nalazili su se sledeći srezovi: bačkopalanački, žabaljski, kulski, novosadski, starobečejski i titelski. Imena mesta u okviru pojedinih srezova dademo najpre kako su nazivana za vreme Kraljevine Jugoslavije, odnosno kako ih nazivamo danas, a zatim njihove nazive iz vremena okupacije. Takođe ćemo dati imena kolonističkih naselja iz vremena pre drugog svetskog rata odnosno nazive za vreme okupacije, ukoliko su bila naseljena od strane okupatorskih vlasti.¹¹⁵

Srez Bačka Palanka

1. Bačka Palanka
— Palánka*
2. Bačko Novo Selo
— Bácsújlak
3. Buljkes (Bački Maglič) — BUIkeszi
4. Bukin (Mladenovo)
— Dunabokeny
5. Gajdobra — Szépliget
6. Nova Gajdobra
— Wekerlefalva

7. Nova Palanka
— Űjpalánka
8. Obrovac — Obróc
9. Parage — Parrag
10. Plavna - Palona
11. Silbas — Szilbacs
- ' ° Bácsstováros
- 13 Stara Palanka
— őpalánka
14. Čib (Čelarevo)
— Dunacséb

1. Burkovać (opština Plavna)

2. Rusko Nikolajevo (o. Plavna)

Srez Zabalj

1. Gospodici — Boldogaszszonyfalva
2. Đurđevo — Sajkásgyör

3. Žabalj — Zsablya
4. Nadalj — Nádálva
5. Čurug — Csurog

Sve tri Palanke su danas Bačka Palanka

¹¹⁴ Reggeli Újság od 30. IV 1941, 7.

¹¹⁵ Budapesti Közlöny, Milica Marković, Geografsko-istorijski imenik naselja Vojvodine, Novi Sad 1966, 216.

Srez Kula

1. Bačko Dobro Polje
— Kiskér
2. Veprovac (Kruščić)
— Vepröd
3. Kula — Kula
4. Kucura — Kucora
5. Novi Vrbas —
Újverbász

6. Ruski Krstur
— Bácskeresztür
7. Stari Vrbas — Óverbasz
8. Torža (Savino Selo)
— Torzsa
9. Crvenka — Cservenka

1. Emušić (Lipar) (o. B.
Topola) — Bacs-Isten-
segits

2. Nova Crvenka (o. Crven-
ka) — Istenvelünk
3. Sokolac (Lipar) (o. Kula)
— Bacs-Istensegits

Srez Novi Sad

1. Bački Jarak
— Tiszaistvánfalva
2. Bački Petrovac
— Petröc
3. Begeč — Begecs
4. Gložan — Dunagälos
5. Despot Sv. Ivan (Des-
potovo) — Urszentivän
6. Pašičevo (Zmajevo)
— Ókér

7. Kisač — Kiszács
8. Kulpin — Kölpeny
9. Nove Sove (Ravno S.)
— tijsóvé
10. Novi Sad — tijvidék
11. Novi Futog — Újfutak
12. Rumenka — Piros
13. Stare šove (RS)
— ósóvé
14. Temerin — Temerin

1. Veternik (o. Stari Fu-
tog) — Hadikliget
2. Vojvoda Mišić (o. S.
Futog) — Hadikszállás
3. Kutoš (o. Srbobran)^ —
4. Novi Kisač (o. Kisač)
— Hadiklelke

8. Tankosićevo (o. Kisač)
— Hadikhalom

5. Sirie (o. Temerin')
— Hadikvára a od 1942.
Hadiknépe
6. Staro Đurdevo (o. Teme-
rin) — Hadikföldje
7. Stepanovićevo (samosta-
lna o.) — Hor thy vara

Srez Stari Bečej

1. Bačko Gradište
— Bácsföldvár
2. Bačko Petrovo Selo
— Péterrève

3. Srbobran — Szentamäs
4. Stari Bečej (Bečej)
— Óbecse
5. Turija — Turja

1. Bačko Petrovo Selo —
2. Miloševo (o. Srbobran)

- Istenföldje
3. Srbobran —

Srez Titel

1. Budisava	5. Donji Kovilj
— Tiszakálmánfalva	— Alsókabol
2. Villovo — Tündéres	6. Kač* — Káty
3. Gardinovci	7. Lók — Sajkáslak
— Dunagárdony	8. Mošorin — Mozsor
4. Gornji Kovilj	9. Titel — Titel
— Felsőkabol	10. šajkaš — Sajkás

* *Kač* je za vreme stare Jugoslavije pripadao novosadskom srezu.

Već 12. aprila 1941. penzionisani general Ferenc Bajor, aktiviran poput drugih viših oficira, koji je prethodno svršio kurs na kome je stekao osnovno znanje o vojnoj administraciji, dobio je nalog da krene za Novi Sad, gde je imao da preuzme dužnost vojnog komandanta grada. Na toj funkciji Bajor će ostati do kraja postojanja vojne uprave. Zajedno sa njim na put u Novi Sad pošlo je oko 35 lica, civila, predstavnika raznih ministarstava i ustanova, sa kojima je Bajor trebalo da preuzme i organizuje rad u gradu. Pošto se u Subotici javio generalu Novakoviču, Bajor je u Novi Sad stigao 18. aprila 1941. Preko svog adutanta Sokola, saznao je da se u gradu može obratiti na Đulu Kramera i Đezea Nađa, kao izuzetno poverljive ličnosti. Isto mu je preporučio i brigadni general Lajoš dalnoki Vereš, kome se po prispeću u Novi Sad javio u zgradi Banovine.¹¹⁶

Kako Bajor nije poznavao prilike ni ljude u gradu (posebno političko-nacionalne odnose i socijalno-privredne probleme), on je odmah po dolasku pozvao Đulu Kramera i saopštio mu svoj zahtev da se formira jedno savetodavno telo od deset lica. Upoznat sa postojanjem dve političke struje, Bajor je zatražio da u odbor uđu po tri predstavnika svake političke grupacije, a tri iz grupe neutralnih. Predsednika odbora, Đulu Kramera, postavio je Bajor. Đula Kramer je, radi izvršenja dobijenog zadatka, odmah pozvao Đezea Nađa i Janoša Abrahama pa su zajednički formirali tzv. Odbor deseterice (Tizes bizottság), koji je konstituisan 20. aprila 1941.¹¹⁷

¹¹⁶ MSRV AO 8608 — Zapisnik o saslušanju Ferenc Bajora od 10. IX 1946.

¹¹⁷ MSRV AO K-418/46 i K-594/45 — Odbor deseterice su sačinjavali: Đula Kramer, predsednik, dr Ivan Nađ, advokat, dr Elemer Koranji, rimokatolički župnik, Ferenc Blažek, novinar, sekretar Odbora, kao pristalice struje Ivana Nađa; Janoš Abraham, trgovac-knjižar, Lajoš Horvat, reformatorski sveštenik, dr Zoltán Salontai, lekar, pristalice Lea Deaka; dr Ferenc Švraka,

Zadaci Odbora desetorice, najkraće rečeno, sastojali su se u tome da pripreme sve što je potrebno za uvođenje i nesmetano funkcionisanje okupacione uprave u Novom Sadu. Aktivnost Odbora, naročito prve dve do tri nedelje, ogleda se i u broju sastanaka. U tom periodu Odbor je svakodnevno zasedao, uglavnom u katoličkoj crkvenoj opštini. Kasnije se broj sastanaka znatno proradio, mada je Odbor formalno postojao do kraja vojne uprave. Pojedininim sednicama Odbora prisustvovao je i Ferenc Bajor lično. Sve odluke koje je odbor donosio pre realizacije su potvrđene od vojne uprave za grad.¹¹⁸

Mada formiran kao savetodavno telo, Odbor desetorice nije ostao samo u okviru tih zadataka. On, između ostalog, izdaje dvovlasničke dozvole, što je, pre svega, političko-administrativna funkcija u datom trenutku veoma delikatnog karaktera. Odbor takođe izdaje uverenja o tzv. »vernosti naroda« (nemzethiiségi bizonyitvány), merodavno za vojne organe vlasti. Bez ovog uverenja mnogo toga se nije moglo ostvariti (zaposlenje, vlasništvo i dr.)¹¹⁹

Posebnu ulogu Odbor desetorice je odigrao pri postavljanju poverenika vlasti u onim privrednim preduzećima, ustanovama ili udruženjima čiji su vlasnici, Srbi ili Jevreji, bili poubijani ili proterani iz grada. Osim toga, Odbor je postavljao poverenika i tamo gde je vlasnik bio prisutan i to u onim slučajevima kada dotični nije bio pouzdan sa »nacionalnog gledišta«. Ocene u tom smislu, kao što smo već rekli davao je Odbor desetorice.¹²⁰

Ti poverenici mesnih vojnih vlasti, njih oko 80 do 100, koliko je imenovao Odbor (među njima je bila i većina članova Odbora), imali su dva zadatka: 1). da odmah obave zapisničko inventarisanje poverene imovine, koje će predati Bajoru, i 2). »verno čuvanje« poverene imovine. Ne treba posebno naglasiti da se u praksi ovo pretežno izrodilo u legalnu pljačku. Inače, između poverenika i vladinih komesara postojala je razlika ne samo u tome ko ih je, već i pod kojim uslovima

rimokatolički župnik, Janoš Tolnai, profesor u penziji, Đeze Nad, trgovac, kao »neutralni«. Posle dve nedelje na mesto Tolnaja došao je Ferenc Horvat, baštovan. Kao članove Odbora Kramer navodi i Kalmana Sekea, industrijalca, i Karla Vagnera, advokata, a ne spominje Ivana Nađa i Zoltana Slontajja, za koje kaže da su kasnije zamenili Tolnaja i Lajoša Horvata.

118 MSRV AO K418/46.

119 MSRV AO K-594/45.

120 MSRV AO 8608.

imenovao.¹²¹ Odbori desetorice, a u manjim mestima odbori petorice, postojali su i u nizu drugih mesta Bačke i Baranje, a njihova tesna povezanost sa DMKS je sasvim evidentna. Tzv. Političko trojno veće (»A politikai hármastanács«) u sastavu Đula Kramer, dr Leo Deak i dr Ivan Nad je na zahtev II odeljeka predsedništva ministarskog saveta, na molbu vojne komande, sastavilo spisak lica iz svih mesta Bačke koja bi mogla ući u te odbore. U »hitnom uputstvu« organizacionim odborima DMKS-a i njihovim podružnicama, od 12. maja 1941, stoji i ovo:

Namera je mađarske kr. vlade da pri konačnom uređenju južnog kraja odlučujuću ulogu ima samo Savez i njegovi organi. Tako npr.: 1) kod popunjavanja položaja, 2) kod podele agrarne zemlje između mađarskih kolonista i 3) kod rešavanja svih predmeta opšteg interesa, odlučujuće i merodavno biće mišljenje podružnica kao organa Saveza. Zato pozivamo sve naše organizacije da u najkraćem vremenu formiraju od članova podružnice ili org. odbora jedan odbor po pet članova a njegov predsednik neka se javi rukovodiocima nadležnih vlasti i neka im rad odbora stavi na raspolaganje. Ova okružnica služi ujedno za legitimisanje..²²

U maju, posle ponovljenih žalbi Nemaca da su zapostavljeni u vlasti, general Bajor je formirao odbor od 25 lica u koji su ušli svi članovi Odbora desetorice, zatim još sedam Mađara i devet Nemaca. Uloga ovog odbora bila je slična gradskom veću.¹²³

U većem broju dokumenata u kojima se regulišu pitanja odnosa okupatora prema pojedinim nacionalnostima, svuda se izdvojeno tretira odnos prema Nemcima koji se po svojim pravima u svemu izjednačavaju sa Mađarima. U jednom od uputstava donetih na osnovu iskustava stečenih prilikom zaposedanja Bačke, do kojih je došao sam načelnik generalštaba, nalazimo i ovo:

Posebno skrećem pažnju jedinicama da se dobro odnose prema svim nacionalnostima, a naročito skrećem pažnju na postupak prema Nemcima. Svaki honved treba da bude na-

¹²¹ MSRV AO K-418/46.

¹²² MSRV AO 22047 — Optužnica protiv dr Lea Deaka i dr. Nije sasvim jasna uloga ove optužnice jer su odbori desetorice ili petorice bili formirani u većini mesta Bačke neposredno po ulasku okupatorskih trupa.

¹²³ MSRV AO K-418/46.

čisto s time — da je teritorija Mađarske u poslednje tri godine znatno povećana, i pored sopstvene naše snage možemo za ovo biti zahvalni velikim pobedama oružanih snaga Nemačke. *Pred ovom činjenicom iščezava svaka druga činjenica.* (Podvukli autori).¹²⁴

Uprkos svemu, tokom čitave okupacije odnosi između vojske mađarskog i nemačkog stanovništva u Bačkoj, pa prema tome i u Novom Sadu, biće, najbliže rečeno, zategnuti. Razlozi: mađarski iredentisti neće biti zadovoljni povlašćenim položajem koje su uživali i Nemci; Nemci — jer su bili ubeđeni da se radi o privremenom stanju, koje će se resiti stvaranjem nemačke države u Podunavlju.

Inače, Bajor se zajedno sa svojim ljudima smestio u Gradsku kuću. Organizaciju celokupne administracije poverio je vitez dr Miklošu Nađu (Miklós Nagy), dotadašnjem gradonačelniku u Kesegu i budućem gradonačelniku Novog Sada. Radeći na ovom poslu Mikloš Nađ je, prvih dvadesetak dana, često kontaktirao sa poslednjim gradonačelnikom Novog Sada dr Milošem Petrovićem.¹²⁵

Pored referenta za administraciju, postojali su još referenti za finansije, snabdevanje, privredu, zdravlje, policiju, školstvo itd.¹²⁶

*Izjava lojalnosti predstavnika srpske buržoazije
u Novom Sadu*

Proces kolaboracije izvesnog broja buržoaskih političara s okupatorskim vlastima jednom započet brzo je napredovao i uvlačio u svoj orbitu i političare koji, možda, to početka nisu želeli. Tridesetog aprila 1941. vojni komandant Novog Sada primio je u zvaničnu posetu delegaciju od šest Srba, koji su mu predah pismenu izjavu lojalnosti, potpisanu od 30 vodećih buržoaskih ličnosti na kulturnom, duhovnom, privrednom i verskom polju. Izjava je data kako u ime Srba Novog Sada, tako isto i u ime Srba sa teritorije cele Bačke, sa željom da se ona prosledi mađarskoj vladi. Pored uveravanja da će upotrebiti sav svoj moralni upliv da srpski narod živi i radi u duhu postojećih mađarskih zakona i uredbi, u izjavi je stajalo i ovo:

¹²⁴ MSRV AO 19881 MKF IX 131, 135.

¹²⁵ MSRV AO 8588 — Zapisnik o saslušanju dr Mikloša Nade od 15. III 1946; *Slobodna Vojvodina* od 24—31. X 46 — Dr Miklos Nagy je osuđen na smrt streljanjem.

¹²⁶ MSRV AO m. voj. K-2/140.

S pozivom na govor održan u Parlamentu od dr Lasla Bardošija (László Bárdossy), mađ. kr. min. predsednika... slobodni smo dati izraza našem mišljenju da će, usled priključenja Mađarskoj, srpska narodnosna grupa u Mađarskoj automatski biti vraćena u sva pravna ovlašćenja koja srpskom narodu od pamtiveka, a naročito po i sada važećem IX, XLI z. čl. iz 1868. godine, pripadaju. Slobodni smo dati izraze našem nepokolebljivom uverenju da će se, posle prestanka sadašnjeg izvanrednog stanja, na merodavnom mestu uvažiti ovo pravno stanovište.

I dotle Vas molimo, Gospodine Generale, da mirnom srpskom građanstvu, koje nikada nije imalo veze sa buntovnim elementima koji su od vas takođe osuđenim incidentima momentalno pokvarili dobre odnose Mađarstva i Srpstva, izvolite pružiti i omogućiti kulturno i privredno delovanje.¹²⁷

U pravnom pogledu, ova izjava je, u stvari, bila ravna priznanju da je okupacija Bačke bila legalan akt, vraćanje na status quo ante.

Politika nacionalne neravnopravnosti i mađarizacije

Iako smo već pomenuli neke mere vojne uprave, sada ćemo malo detaljnije upoznati čitaoca sa najopštijim principima politike okupatora u prvom periodu. U načelu oni su formulisani već u poverljivoj vojno-upravnoj naredbi broj 1. od 11. aprila 1941. i glase:

Na osvojenoj teritoriji¹²⁸ mora se praviti razlika između starosedelačkog stanovništva i doseljenika odnosno kolonista. Starosedelcima se smatraju ona lica koja su sama, ili njihovi roditelji, stanovala na osvojenim teritorijama i pre 31. oktobra 1918. Sva ostala lica se smatraju doseljenicima ili kolonistima. Sva ona lica koja nisu sa teritorije Velike Mađarske (sem Hrvatske) vojno-upravni organi vlasti treba da proteraju. Kao načelo služi da sa Srbima treba strože postupati nego što se svojevremeno postupalo sa Rumunima. Prema Hrvatima vojne vlasti treba da postupaju

¹²⁷ MSRV AO 22744 i 22745. — Zakon na koji se pozivaju podnosioci izjave je Zakon o narodnostima, donet u peštanskom parlamentu decembra 1868. Njime je ozakonjena politička neravnopravnost nemađarskih naroda Ugarske.

¹²⁸ MSRV AO m. voj. 1/1; m. voj. 1/1a — Poverljivom vojno-upravnom naredbom br. 2 prvobitni izraz »okupirane teritorije« zamenjen je izrazom »osvojene teritorije«.

prijateljski sve dotle dok ne zloupotrebe poverenje koje im je ukazao vrhovni komandant. Nemcima, na osnovu sporazuma o nacionalnim manjinama, pripadaju sva prava kao i na teritoriji Mađarske. Njihove zastave, organizacije, štampa uživaju potpunu ravnopravnost. Jugoslovenski javni službenici ne mogu da ostanu na rukovodećim položajima. Kod vojne uprave mogu da zauzmu podređenije položaje, ukoliko polože zakletvu.¹²⁹ Sve službenike koji su se eksponirali protiv Mađara i Nemaca treba smesta staviti pod policijsku prisilnu. Treba odmah zabraniti izlaženje štampe na srpskom jeziku. U mađarskim mestima i mestima sa pretežno mađarskim življem treba postepeno otvarati škole. U ovakvim mestima treba odmah zatvoriti srpske škole, dok srpska odeljenja mogu i dalje da rade samo tamo gde to zahteva sastav stanovništva i broj dece. Srpske škole privremeno mogu da rade samo u srpskim mestima i to pod najstrožom kontrolom. Sve nemačke škole nastavljaju sa radom. Nastavno osoblje treba obezbediti iz redova otpuštenog i penzionisanog nastavnog osoblja, odnosno onih koji su verni mađarskoj državi. Do daljeg se zabranjuju svi zborovi i manifestacije. Zabranjuje se putovanje sa osvojenih teritorija za matičnu zemlju, u Hrvatsku, i na teritoriju zauzetu od strane Nemačke.¹³⁰

U citiranoj naredbi se dalje regulišu pitanja interniranja, vojnog sudstva, izbeglica, pravca kretanja u saobraćaju, snabdevanja motornih vozila gorivom, uzajamnog dejstva jedinica u vojnoj upravi, finansija i snabdevanja. Sve zalihe hrane — kafa, kolonijalna roba, čokolada, šećer, zatim industrijske i sve strateški važne sirovine imali su se blokirati i popisati. Moralo se preduzeti sve neophodno da se u preduzećima i rudnicima obezbedi nesmetani rad. Na kraju naredbe dat je veći broj priloga, među kojima je jedan precizno davao pregled svih listova koji su izlazili u okupiranim jugoslovenskim teritorijama do okupacije. Istovremeno su predložene mere

¹²⁹ Dr J. Mirnić, *Denacionalizatorska politika*, 148. Prisiljavanje Srba, službenika, da pre prijema na niža radna mesta polože zakletvu značilo je kršenje člana 45. Haškog pravilnika iz 1907. godine, kojim se zabranjuje polaganje zakletve okupatoru tj. neprijatelju; MSRV AO m. voj. K 1/103 — Brojne kasnije naredbe predviđaju ispitivanje prošlosti svih onih koji su primljeni u privremenu službu. Kako je dolazilo do zbrke oko nadležnosti onih koji tu proveru treba da izvrše, general Novaković je 9. VII 1941. upozorio da vojno-administrativne komande spiskove lica čiju prošlost treba ispitati ne šalju Defanzivnom odeljenju generalštaba u Budimpeštu, već svojim ispostavama u Subotici i Novom Sadu u zgradi suda, soba br. 34/1.

¹³⁰ MSRV AO m. voj. 1/1.

koje treba preduzeti u pogledu njihove dalje sudbine. Tako svi nemački listovi (47) mogu nastaviti, bez izuzetka, sa daljim izlaženjem. Kod štampe na mađarskom jeziku izvršena je klasifikacija, pa je 16 listova zabranjeno, za šest je trebalo čekati definitivno mišljenje, dok je 20 listova nastavilo sa izlaženjem. Listovi na rusinskom, slovačkom i srpskom jeziku zabranjeni su.

Iz ovog pregleda se vide listovi koji su pre okupacije izdavani u Novom Sadu: na mađarskom jeziku (8): *Reggeli Ujség, A nép, Hangszó, Katolikus Tudósító, Hitélet, Himök, Ék, Ókatolikus Tudósító*; na nemačkom (14) *Deutsches Volksblatt, Deutsche Zeitung, Deutscher Volksbote, Deutscher Beobachter, Wochenblatt, Wirtschaftsdienst, Der Landwirt, Bilderwoche, Die Wespe, Jugoslawische Müller Zeitung, Katolisches Kirchenblatt, Ewangelische Bote, Bote, Volk und Heimat*; na srpskohrvatskom: *Dan*; na rusinskom: *Ruska zarja*.¹¹

Očigledno, okupacioni režim, u pogledu nacionalne neravnopravnosti, daleko je bio gori i nepravličniji od starog jugoslovenskog režima.

Od načelnih smernica za rad vojne uprave karakteristične su one koje regulišu odnos prema stanovništvu. Na osnovu njih jasno se vidi da je stanovništvo na okupiranim teritorijalna razvrstano u građane različitog reda. Tendencija je i ovde bila očigledna: izvršiti što izrazitije razjedin javan je naroda i narodnosti Vojvodine. Hrvate (Bunjevce) je trebalo obmanom pridobiti za »novi« poredak. Za Slovake i Rusine predviđaju se nepovoljnije mere, koje će se kasnije još i pogoršati.

Osim primene izrazitog terora, Srbe od samog početka lišavaju osnovnih kulturnih i političkih prava, dok su u ekonomskom pogledu bili izloženi neprekidnom pritisku, šikaniranju i pljački. U sličnom nepovoljnom položaju nalazili su se i Jevreji. Prema njima su primenjene i neke posebne mere. Mađari i Nemci, kao što se dalo videti, imali su izrazito privilegisani tretman.

Politika nacionalne neravnopravnosti prisutna je i u školskom sistemu okupatora. U školskoj godini 1941/1942. u Novom Sadu postoje mađarska muška i ženska gimnazija, učiteljska škola i trgovačka akademija. Srbi u celoj Bačkoj ima-

¹¹ Isto.

ju jednu mešovitu gimnaziju u Novom Sadu (Srpska gimnazija). Slovaci Bačke dobijaju jednu građansku školu u Bačkom Petrovcu, dok Rusini nisu dobili ni jednu srednju školu. Nacionalna istorija u Srpskoj gimnaziji je izbačena iz nastavnog programa, dok su maturanti morali polagati ispit iz mađarskog jezika i mađarske nacionalne istorije.¹²

Jedan od osnovnih zadataka vojne uprave — denacionalizacija okupiranih teritorija, u Novom Sadu je sprovedena putem proterivanja oko 15.000 građana, uglavnom Srba. Mađarizacija grada delimično je ostvarena doseljavanjem mađarskog stanovništva iz Mađarske, putem administrativnog osoblja uposlenog u raznim organima okupatorske vlasti. Glavni pravac mađarizacije išao je uklanjanjem ili uništavanjem svega onoga što je ma i najmanje podsećalo na Jugoslaviju. Svi nazivi mesta zamenjeni su imenima koja su važila za vreme Austro-Ugarske. Iz centra Novog Sada uklonjen je spomenik Svetozaru Miletiću. I ulice i trgovi dobili su nova imena. Početkom maja 1941. sve radnje, preduzeća, fabrike i si. morali su imati firme ispisane isključivo na mađarskom jeziku. Umesto dinara, koji je povučen, kao platežno sredstvo važile su penge. Osim sredstava javnog informisanja, koja su sva bila u službi okupatora, i bioskopi su na svome repertoaru morali imati najmanje 33% mađarskih igranih filmova. Po naredbi Zoltana Dekleve od 1. juna 1941, zabranjeno je prikazivanje filmova koji su imati srpski tekst. Drugim rečima, mogli su se prikazivati samo filmovi sa mađarskim tekstom. Mađarski element, prvenstveno mađarska buržoazija i buržoaska inteligencija, bio je favorizovan na svim poljima ekonomskog, društvenog i kulturnog života. Nije bilo ni jednog značajnijeg preduzeća koje nije proglašeno značajnim za vođenje rata i u koja nisu bili postavljeni poverenici (komesari) vojnih vlasti. Po narodnosti ti komesari su bili, bez izuzetka, Mađari ili Nemci. Ovaj sistem privrednih komesara biće upotpunjen krajem septembra 1941. godine. Tada će privredni komesari biti postavljeni i kod novčanih, industrijskih, saobraćajnih i trgovačkih preduzeća i to opet pretežno kod Srba i Jevreja. Mnogi slučajevi preuzimanja preduzeća, radnji i slično od strane komesara vršeni su uz odgovarajući pritisak i pretnje. Vlasnici su predavali sav inventar komesaru, povlačili svoje potpise, drugim rečima, bili lišavani prava na doskora svoju imovinu,

¹² Dr J. Mirnić, *Sistem fašističke okupacije*, 33.

iako su formalno i dalje bili njeni posjednici.¹³³ Brutalna privredna diskriminacija nadovezivala se na politiku genocida.

Tokom 1941. godine, sem što su, praktično, postavljanjem komesara mnogi vlasnici bili lišeni svojih preduzeća i druge imovine, brojna industrijska preduzeća u Bačkoj nasilno su promenila vlasnika. Između ostalih u Novom Sadu su mlinovi uzeti u zakup od strane novoformiranog Bačkog mlinskog dd, dok Električna centrala, inače vlasništvo američkog kapitala, i Svilara postaju svojina mađarske države.¹³⁴ U Novom Sadu je suspendovan rad Matice srpske a sva materijalna dobra srpske patrijaršije i srpskih manastira stavljena su pod sekvetar.¹³⁵

Ni lokalni promet robe nije izbegao sistem državnog protekcionizma i nacionalne diskriminacije. I dok su vlasnici krupnih preduzeća, fabrika, veletrgovine i si. bili pogođeni uvođenjem privrednih komesara, dotle su sitni trgovci drveta, tekstila, obuće i dr. bili obavezni da obnove pravo na prodaju artikala kojima su trgovali. Kako je uz molbu za tu obnovu trebalo priključiti dokaz hrišćanskog porekla i uverenje o »besprekornosti sa nacionalnog mađarskog gledišta«, jasno se može sagledati diskriminacija čak i prema buržoaziji nemađarskih narodnosti.¹³⁶

U akciji mađarizacije posebno aktivnu ulogu imao je DMKS. Maja 1941. podružnica DMKS u Novom Sadu upućuje »poziv braći Mađarima«, potpisan od strane dr Ivana Nada. U pozivu se nalaze i ovi redovi:

Južno—mađarsko kulturno društvo, podružnica Novi Sad, pokreće akciju opšteg pomadjarivanja imena. Ovom akcijom obuhvatamo sve one naše članove koji, iz bilo kojeg razloga, ne nose ime koje zvuči mađarski. Pozivam naše članove da pomognu onima koji su sebi stavili u zadatak da ovu državu mađarizuju. Glavno je da svaki na prvi pogled može da dokaže ko je Mađar.¹³⁷

¹³³ MSRV AO AK 4887, 5153, 4907; 1/27-a — Poverljiva vojno-upravna naredba br. 14 od 14. V 1941, 1/23a, 1/19a, 1/81a, 1/163a i dr. govore o imenovanju privrednih komesara; 35/41 — Objava šefa generalštaba od 25. V 1941 o zameni novca u razmeri 10 dinara — 1 penga; *Raggeli Ujsdg* od 1. V 1941. donosi naredbu o obaveznim natpisima na mađarskom jeziku; 19881 MFK IX 152—158; m. voj. 1/44a — Naredba Dekleve: dr J. Mirnić, *Sistem fašističke okupacije*, 22.

¹³⁴ Dr J. Mirnić, *Denacionalizatorska politika*, 146.

¹³⁵ Isto, 148.

¹³⁶ *Reggeli Ujsdg* od 20. VI i 20. VII 1941.

¹³⁷ MSRV AO 22741.

Osim navedene akcije, za DMKS se slobodno može tvrditi da je svoju delatnost proširila na sve sektore privrednog, kulturnog i socijalnog života sa jednim ciljem da pružanjem podrške mađarskom stanovništvu okupirane jugoslovenske teritorije što pre potpuno integriše u tokove tzv. »matične zemlje«¹⁸

Iako je rad mađarskih političkih i drugih društvenih organizacija u periodu vojne uprave bio donekle ograničen, njihov uticaj, naročito na psihološko pridobijanje masa, nikako se ne može prenebregnuti. Svima njima u cilju vršenja masovne propagande stajala su na raspolaganju znatna materijalna sredstva. Tako se iz postojećih podataka da videti da je, za samo dva meseca, putem Revizionističke lige i Saveza irede-nata, odnosno organa vlasti u jugoslovenskim krajevima pod mađarskom okupacijom podeljeno 530.000 raznih rubrikacija, 3.000 nacionalnih zastava i oko 50.000 kokardi. Posebna pažnja je, pri tome, posvećivana gradovima, naročito Novom Sadu.¹⁹

Pored već spomenutih organizacija i korporacija, treba nešto reći o širem angažovanju okupatorskih vlasti, još za vreme vojne uprave, na formiranju nacionalnih centara za rad (Nemzeti munkakozpont). Ovaj čisto režimski, »žuti« sindikat trebalo je da posluži razbijanju klasnih sindikata, za odvajanje radnika od materijalističkog pogleda na svet, odnosno od komunista i njihovih ideja, štaviše, od svake iole progresivne, demokratske, antifašističke ideologije. Kao posledica dugogodišnjeg terora i spretne fašističke propagande, zahvaljujući favorizovanju od strane vlasti i srazmerno povoljnim materijalnim uslovima pružanim članovima Centra, kao i talasu šovinizma koji je privremeno uspeo da proдре i u jedan deo mađarskog proletarijata, ovi centri su uspeali da okupe dobar deo radničke klase. Tako je u Novom Sadu do septembra 1941. godine Centar uspeo da organizuje 4.180 radnika.¹⁰

¹⁸ Dr J. Mirnić, *Sistem fašističke okupacije*, 15—16.

¹⁹ Dr J. Mirnić, *Denacionalizatorska politika*, 149.

¹⁰ *Délvidék* od 17. IX 1941. donosi podatke o broju članova; dr J. Mirnić, *Sistem fašističke okupacije*, 16—17; MSRV AO 1 — Izveštaj PK KPJ — CK KPJ od 10. X 1942. — Za sindikate u okupiranoj Bačkoj Svetozar Marković, org. sekretar PK javlja CK-u: »U Bačkoj do sada postoje samo vladine sindikalne organizacije. Članstvo je skoro isključivo mađarske narodnosti i ne posećuje sindikalne prostorije. Njilaške sindikate (fašističke), kao i soc(ijalno) dem(okratske), vlasti ne odobravaju u Bačkoj. Funk-

Ratne privredne mera okupatora

Grad su pogodile i sve one privredne mere koje su redovni pratioci ratnog stanja. Niz životnih namirnica (pasulj, ulje, brašno, so, kafa, grašak, sočivo) moglo se dobiti samo u strogo određenim količinama. Petrolej, šećer, obuća sa domom od kože s'edovali su se samo na karte i specijalne dozvole. Preko pazarnih knjižica kupovali su se sapun, konzerve, pirinač, tekstil i ogrevni materijal. Osim što je ograničeno klanje svinja, zavedeni su i dani bez mesa. Važnijim poljoprivrednim proizvodima cene su maksimirane. Uvedena su privilegovana, poludržavna preduzeća sa monopoliističkim položajem na tržištu.¹⁴¹

Evo, hronološkim redom, najvažnijih naredbi iz aprila i maja 1941. godine, radi onog što je pomenuto u prethodnom pasusu.

Naredbom šefa generalštaba mađ. kralj, domobranstva, pešadijskog generala Henrika Verta od 15. aprila 1941, naloženo je svim pravnim i fizičkim licima da popišu i prijave sve viškove rogate stoke, svinja, ovaca, masti, sala, slanine, ulja za jelo, sve vrste žitarica u zrnju, konzerve voća, pica, mekinja, uljanog semena, sena, slame itd. U naredbi se navodi šta se smatra viškom kao i datum (28. april 1941.) do kada se ti viškovi imaju prijaviti. Istovremeno se građani obaveštavaju da se sve prijavljene rezerve, sa izuzetkom živih životinja, stavljaju pod sekvestar.¹⁴²

Devetnaestog aprila 1941. Bajor je izdao objavu o maksimiranju cena životnih namirnica i artikala opšte potrošnje, te sviju poljoprivrednih i industrijskih sirovina, polufabrikata i gotove robe. Kao cene uzete su one koje su važile 25. marta 1941, naravno, preračunate i izražene u pengama.

cioneri vladinih sindikata su ološ iz redova radnika i dr., nalik na jugorasoce, i nemaju nikakav uticaj na radništvo. Samo radništvo potpuno zapostavlja sindikalnu (ekonomsku) borbu u današnjoj situaciji. Radnici ne odlaze u Nemačku. Naši pokušaji da uputimo neke drugove u sindikate kao našu frakciju, nisu doneli nikakve rezultate, obzirom na neskupljanje radnika u sindikalnim prostorijama, osim funkcionera i malog broja izrazitih fašista“.

¹⁴¹ MSRV AO 1/81a/2 — Vojno-upravna naredba od 26. VI 1941; *Délvidék* od 7. V 1941; *Reggeli Ujság* od 30. IV 1941, 5. i 30. V iste godine.

¹⁴² MSRV AO 18803 — Sve naredbe, objave i oglasi iz ovog odeljka dati su na osnovu istog izvora.

šest dana kasnije, 25. aprila 1941. Bajor izdaje naredbu O regulisanju saobraćaja (vozila i pešaka) i održavanju javnog reda na javnim putevima.

Istoga meseca sledila je nova naredba o ograničavanju upotrebe automobila, otuđivanju i korišćenju automobilskih guma, kao i o regulisanju (ograničavanju) potrošnje benzina i mešavine benzina.

Naredbom od 25. aprila 1941. vojni komandant grada uvo- di maksimalne otkupne cene žive stoke i pšenice.

Sledećeg dana osvanula je nova Bajorova naredba, koja se odnosila na dane bez mesa. Ponedeljak i petak su dani pot- puno bez mesa. Utorak je dan bez svinjskog mesa, a četvrtak dan bez telećeg mesa u mesarnicama. Zabrana se nije odno- sila na domobranstvo, bolnice, lečilišta i zavode za vaspitanje dece. Istom naredbom reguliše se i broj jela (1-2) koji se sme služiti u kafanama, narodnim kujnama i dr. Takođe se ce- lokupna rezerva šećera stavlja pod zabranu. Do konačnog re- šenja ovog pitanja, privatna domaćinstva i druge potrošačke grupe mogle su po osobi i nedeljno sledovati najviše 12 de- kagrama šećera.

U cilju još strože kontrole i regulisanja snabdevanja na teritoriji vojne uprave, Henrik Vert 29. aprila 1941, izdaje nov oglas. Njime se ograničava proizvodnja sira i slatke pav- lake, uvodi obavezno prijavljivanje debelih svinja i nazimadi, reguliše meljava brašna, spremanje hleba i industrijska upot- reba brašna; reguliše promet masti; ograničava promet žes- tokih pića. Evo nekoliko citata iz oglasa:

Nazimad i debele svinje, koje potpadaju pod obavezu prijave, treba smatrati za stavljene pod sekvestar. Njih je zabranjeno klati bez dozvole nadležnog s reskog vojnog za- povedništva, prodati ili na drugi način otuđiti, isporučiti ili oterati... Na teritoriji koja je pod vojnom upravom, sta- vjam pod sekvestar svaku rezervu masti bez obzira na ko- ličinu. Privatna domaćinstva i druge potrošačke grupe — do daljeg naređenja — sme ju potrošiti od svoje rezerve po osobi nedeljno najviše 20 dekagrama, 23 dekagrama ili 25 dekagrama za mast sa kožuricom. Radnici koji vrše te- žak telesni posao, smeju upotrebiti za jednu polovinu više od ove navedene količine.

Sledila je nova naredba Henrika Verta o prijavljivanju i prometu vune na teritoriji pod vojnom upravom. Svako ko poseduje preko 10 kg vune obavezan je da je prijavi. Višak preko naznačene količine morao se predati, i to jedino bu- dimpeštanskoj firmi Mađarski zadružni centri za promet ro-

be — »Futura« (»Futura« — Magyar Szövetkezeti Központok Áruforgalmi rt).

Dalje, Vertov oglas sa datumom 2. maja 1941. donosi odredbe koje se odnose na prijavljivanje, stavljanje pod sekvistar i unošenje u promet sirove kože. Oglasom se obavezuju svi koji poseduju ma koju količinu sirove kože da je prijave privilegovanom deoničarskom društvu u roku od tri dana. Jedino se tom društvu (Mađarsko deoničarsko društvo za nabavljanje i razdeobu sirovina za industrijsku kožu — Magyar Bőripari Nyersanyagbeszerző és Elosz-tó Részvénytársaság) mogla prodati sirova koža bilo koje vrste.

»Svi oni« — stajalo je u oglasu — izuzev preradiivačke industrije (kožara itd.), koji u vlasništvu već imaju sirove kože ili će do nje tek doći, dužni su na poziv prodati i predati deoničarskom društvu, njegovom komisionaru, odnosno trgovcu označenom od komisije za kožnu industriju — Bőripari Bizottság — sirovu kožu po ceni utvrđenoj od zemaljskog vladinog komesara za kontrolu cena...«

I na kraju oglasa, kao i obično, pretnja:

Ko se ogreši ili izigra naređenja sadržana u ovom oglasu, biće podvrgnut kaznenom postupku.

Protipravno izdavanje, otuđivanje, uništavanje ili odvlačenje na bespravan način... i propuštanje prijave sirove kože, osim kazne povlači sa sobom i zaplenjivanje sirovih koža.

Trećeg maja 1941. Bajor utvrđuje maksimalne cene soli, a tri dana kasnije donosi maksimalne cene suve slanine, sirove sianine, sala i masti na veliko, zatim cene pšenice, kukuruznog brašna u mlinovima i za potrošače.

Trinaestog maja 1941. vojni komandant svojom naredbom određuje maksimalne cene za proizvođače i preprodavce stočne hrane. Istoga dana Bajor određuje javne predstave ili zabave koje se mogu održati isključivo uz dozvolu vlasti. Sledećeg dana Bajor naredbom snižuje kiriju trgovinskih lokala, a objavom istog datuma ukida zabranu prodaje pojedinih vrsta obuće sa kožnim donom.

Oglas Henrika Verta sa datumom 16. maj 1941. donosi odredbe koje su trebale da regulišu i omoguće još intenzivniju eksploataciju okupiranih oblasti u interesu ratne privrede Trećeg Rajha i Hortijeve Mađarske. Istovremeno se daje na znanje da uz sreska vojna zapovedništva postoje tzv. mađarski kraljevski privredni inspektori, nadležni za sva ekonomska pitanja.

Naredba Bajora o regulisanju pograničnog saobraćaja između Novog Sada i Petrovaradina doneta je 17. maja 1941. Ona, između ostalog, donosi:

Sva ona lica čije je mesto zaposlenja ili zemlja na razgraničenom području, pa su prema tome prinuđeni često (nedeljno bar jedanput) prelaziti preko Dunava, mogu tražiti »legitimaciju« za stalan prelaz preko granice... Posle proveravanja podataka i pristanka obeju vlasti, kod kojih su molbe podnete, sopstvenik ovih legitimacija može se kretati samo u pograničnoj zoni, računajući od mesta prelaska preko granice u krugu od 10 kilometara. Ova naredba stupa na snagu od 19. maja o. g. i počev od tog dana legitimacije za prelazanje preko granice će se izdavati u Carinarnici (Dunavska obala).

Dva dana kasnije, 18. maja 1941, opet s potpisom Henrika Verta, doneta je naredba o regulisanju proizvodnje drveta.

Devetnaestog maja 1941. dolazi novo, za široke slojeve važno naređenje Henrika Verta o uvođenju potrošačkih kupovnih knjižica.

Naređujem da privrednici (industrijalci, trgovci) niže nabrojano robu za opštu upotrebu mogu prodavati potrošaču samo na osnovu kupovne knjižice uz zavođenje u knjižicu i samo, shodno potrebi potrošača i vanrednim ekonomskim prilikama, u opravdanoj količini... Roba za opštu upotrebu koja potpada pod pravosnažnost ove naredbe je sledeća:

a) mešovita roba za domaćinstvo: sapun za pranje, sapun za umivanje, uključujući i sapun za brijanje, konzerve, sa izuzetkom konzervi od voća, pirinač, materijal za gorivo.

b) odelo: tkanine, svila, platno i druga tekstilna roba na metar, izuzev kratke robe, gotovo rublje, posteljina i stolno rublje, gotovo odelo, pletena roba, konac, platno za šivenje i vez, obuća oslobođena od posebne dozvole, rublje, ili odelo spremljeno od donetog materijala.

I na kraju, skreće se pažnja zanatlijama, industrijalcima i trgovcima i potrošačima na kazne koje ih čekaju za slučaj prekršaja navedenih odredaba.

Bajorova naredba o hlebu i pecivu od 23. maja 1941. reguliše sastav hleba i peciva. Tako od 1. juna 1941. pri mešnji hleba, na 70 kg brašna dolazi 20 kg gnječenih krompira i 30 kg kukuruznog brašna. Kod peciva, na 100 kg brašna dolazi 5 kg gnječenih krompira.

Sve veća skupoća, nedostatak robe široke potrošnje i izneverena lažna obećanja ubrzo će izazvati nezadovoljstvo i

među radnicima mađarske nacionalne pripadnosti. U vezi s tom pojavom gradska vojna komanda u Novom Sadu donela je 25. maja 1941. sledeće naređenje:

Saznao sam da se radnici nekih preduzeća javljaju sa raznim neosnovanim i nezakonitim potraživanjima i pokušavaju silom ili pretnjom da prisile rukovodioce preduzeća da im isplate neopravdana potraživanja. Da bi se ova uceњivanja sprečila, pozivam sve rukovodioce preduzeća gde se takvi slučajevi dešavaju, da to odmah prijave sudu moje komande...

Obavešten da nezadovoljstvo zbog teškoća u snabdevanju uzima maha i preti da izazove buntovna raspoloženja koja se mogu iskoristiti i u političke svrhe, liortijev ministar unutrašnjih poslova Ferenc Keresteš Fišer (Ferenc Keresztes Fischer) naredio je 22. juna 1941. svim policijskim kapetanijama da prema licima koja pokušavaju da zloupotrebljavaju nezadovoljstvo u političke svrhe primene najteže mere, da ih stave pod prismotru ili interniraju.¹⁴³

Prisilno iseljavanje, logori, prinudni rad za Jevreje

Uvođenje »redovne« vojne uprave nije dovelo do prestanka terora okupatora. Pre bi se moglo tvrditi suprotno. Osim već navedenih oblika terora, za prva dva meseca rada vojne uprave (april — maj 1941) karakteristično je: prisilno iseljavanje stanovništva, zatvaranje u logore i odvođenje Jevreja na prisilan rad.

Još pre nego što je izdata zvanična naredba, verovatno na osnovu vojno-upravne naredbe broj 1. od 11. aprila 1941, otpočelo se sa prisilnim proterivanjem građana iz Novog Sada. Dvadeset i prvog aprila 1941, u popodnevnim časovima, negde sami a negde u pratnji civila, upadali su vojnici u kuće Srba koji su se doselili posle 31. oktobra 1918, zahtevajući da se u roku od 5 — 15 minuta sprema za odlazak. Dato im je pravo da sa sobom ponesu minimum stvari. Svi su oterani na brodski zimovnik na Dunavcu, gde ih se okupilo više stotina, svih uzrasta i različitog pola. Pod vedrim nebom prestojali su celu noć na kiši. Sutradan, tj. 22. aprila u zoru oko 3 časa, u pratnji vojnika svi su bili. prebačeni skelom na

¹⁴³ MSRV AO 19882 MK X F 3/5.

RENDELET

1. Mindazok a szerb, bosnyák, montenegró slb. és cigány nemzetiségű egyének, továbbá zsidók, akik 1918. évi október hó 31. előtt Nagygyarmaszent területén (Horvátország nélküli) községi illetékkel rendelkeztek, azaz ilyen egyéneknek a lejáratazzottai, azaz bevándorló községi illeték a 1918. évi október hó 28. napjától kezdődő három napon belül meg kell adni.

A távozásra kötelezette-
nyeket személyesen maguk-
elmerülő legszükségesebb kö-
ltségekkel - mindami ingóságai-
és pénz, amennyi a távozá-
suknak szükségesnek mutatkozik.

Minden távozó tartozik a Horvátország területi Művelődési és Nevelési központjainak. Nevezettek kompra száll. ügyeleti közvegeknek átadni.

I 60720 NYC	Civilian Szama
	Dit es ook hier in ingedrukt ingesloten

Távozási kötelességre mentesek:

- a) a magvar és nemet egyedül
b) a termés nők két hettel a sz
c) a 75. életévüket betöltött sz

Azokat, akik a fenti kötelezettségeknek nem tesznek eleget, - karhatalommal fogom eltávolítani, mely esetben a szociális kiterhelésük terhe mellett, a rendelettel biztosított kedvezményektől is elesnek.

2. Minden más nemzetiségi beosztású tiszt és tisztségviselőt az előzőekben meghatározott terjedő időben a m. kir. Rendőrség-
újvidéki különítményével személyesen juttatjuk el a rendőrségi állományba.
Újvidek, 1941. április 25.-en. **Katonai Parancsnokság**

VERORDNUNG

[illegible]

Das ist die in dem obigen Protokoll erwähnte irrtümlich als
zu verstehen sind. Hinsichtlich der eigentlichen Quelle sind folgende
Wiederholungen: wurde ich in der Lage sein mich zu be-
nehmen, um weitere Beiträge in dem "Mass" des des zu geben.
von dem Irreführen der Landes irrtümlich gebildet. (1947/1948)
Nicht mehr zu sehen.

Sammelter das lang verlassene Personen sind verpöndelt der N. Seinen über Betrugsmittel lauternde Weg einzuhalten und haben das für Kriminellen innerhalb einer Lage über "Hirevka" zu verlassen

Die von obiger Vernehmung betroffenen Personen haben zur Einschätzung des diensthabenden Organ für nach folgendem Muster ausgestellte Erklärung:

Ergebnis

...iskrčala prilikom oslobođenju su
...ostali podizali i smatrali kao drugo narodno

Vom Abwandlungszwang sind vornehmlich

- A) (Eigene Antwort) a. deutscher Person, wenn Sie auch nicht
 Kolonialist sind, wie auch die von solchen Personen abstammenden
 B) Schweizer, Franz, zwei Wochen vor wie auch zwei Wochen nach
 der Einführung
 C) Personen, die in 15 bis 18 Jahren alt sind
 Ich werde die Antwort an alle Personen, die in der
 von welchem Grunde immer auch Folge haben, im Buchstabenform
 die meisten Menschen, die nicht mehr in der Lage sind, zu sein, zu sein
 D) Personen, die in 15 bis 18 Jahren alt sind

2. Jeder Eigenmann des seeligen Nationalität ist verpflichtet sich bei der Verdiensteigenschaft der Einkünfte ausgerichtete Pächter in der Zeit von 1 bis 10 Mai

granted 75 April 1961

Das Militärkommando

NAREDBA

[illegible]

uvani su dužni per istoske na svoje predati nadređenim orga-
nima „Iskol“ preko njihovih imenika.

156-57

[illegible]

Disciplina privremeno oslobođenih su

Prati pantiarane : noma'ib' ita dray nandana :

na Trnška ulici dve nedelje po: odnosa na prvi posetljivi

bratimovom silem a jeho silami chce ona jen porať dítka

ALL INFORMATION CONTAINED HEREIN IS UNCLASSIFIED
DATE 08-11-2010 BY 60322 UCBAW/SJS

15. 75 april 1941 god

Lyndick, 25 aprile 1941 god

Vojno zapovedništvo

petrovaradinsku stranu. Odatle su se uputili u pravcu Srbije. Prema nekim kasnijim izvorima, navodi se podatak da je po ulasku domobrana u Novi Sad, koje milom koje silom, grad napustilo oko 5—6.000 lica, pretežno Srba. Bio je to početak proterivanja koji će trajati tokom čitave vojne uprave. Za to će vreme iz grada biti proterano ukupno 15.000 lica doseljenih posle 31. oktobra 1918. godine.¹⁴⁴

*
* *
*

Mere za otvaranje logora preduzete su odmah po dolasku okupatorskih trupa. Komandant 3 (južne) armije Elemer Gorondi Novak 21. aprila 1941. uputio je Komandi 5. korpusa poverljivu naredbu kojom zahteva hitno izviđanje terena i ispitivanje uslova za formiranje logora za internirce. U istom dokumentu Gorondi najavljuje novu hitnu naredbu za masovno interniranje *osoba opasnih po javni red i bezbednost*, i to Srba, Jevreja, lica *useljenih* posle 31. oktobra 1918. godine na oslobođenu teritoriju, zatim osoba štetnih po državnu bezbednost i u vojnom pogledu.¹⁴⁵

Četiri dana kasnije, 25. aprila 1941, vojno zapovedništvo u Novom Sadu, na mađarskom, nemačkom i srpskohrvatskom jeziku, izdaje naredbu sledeće sadržine:

1. Sva ona lica srpske, bosanske, crnogorske itd. te ciganske narodnosti, nadalje Jevreji, koji pre 31. oktobra 1918. godine nisu imali opštinsku zavičajnost na području Velike Mađarske (bez Hrvatske), a nisu ni potomci ovakvih lica, tj. useljenici ili kolonisti, dužni su napustiti područje Države u roku od tri dana počevši od 28-og o. m. od 0 sati.

Na iseljenje obavezni mogu sobom poneti — osim dragocenosti — one pokretnosti koje sobom mogu odneti, nadalje onoliko gotovog novca koliko je potreban za pokriće najnužnijih izdataka nastalih sa iseljenjem.

144 MSRV AO AK 305, 308, 12732/4, 5, 6; 19875 MKF 19/28—49 — Izveštaj sa puta po »južnom kraju« od 28—31. X 1941.; 8610 — Pozivajući se na memorandum Endrea Bajči Žilinskog (Bajcsy Zsilinszky), poslanika Stranke malih posednika, autor dokumenta navodi da je iz Novog Sada planirano da se protera 24.000 lica;

Reggeli Ujsag od 13. X 1941. donosi podatak o broju proteranih iz Novog Sada.

¹⁴⁵ MSRV AO 7527.

Svaki iseljenik dužan je držati se putnog pravca u Srbiju preko Petrovaradina, te područje Hrvatske preko Mitrovice napustiti za jedan dan...

One koji svojoj gornjoj dužnosti — ma iz kog razloga — ne udovolje, odstraniću brahijalnom silom, u kom slučaju gube ova lica, pored drugih kazni, i ovom naredbom njima osigurane pogodnosti.

2. Svaki useljenik druge narodnosti dužan je u vremenu od 1. do 10. maja prijaviti se lično kod ujvideškog odeljenja mađ. kralj, policije.¹⁴⁶

Međutim, sredinom maja 1941. ministarstvo unutrašnjih poslova bilo je izvešteno da se nemačke vlasti u Srbiji i u Hrvatskoj energično protive daljem dolasku stanovništva proteranog iz Mađarske, jer ni prehrambeni, ni drugi uslovi nisu bili povoljni za smeštaj novih ljudi. Ovaj protest nije bio neosnovan jer su mađarski okupatori planirali da iz Bačke proteraju čak 150.000 Srba!¹⁴⁷

Posle ovog zahteva nemačkih vlasti, usledile su naredbe vojno-upravnih vlasti kojima se, do daljeg, obustavlja bilo kakvo proterivanje na teritoriju Hrvatske, odnosno Srbije. Tražeći puta i načina kako da sprovede u život svoju nameru, peštanska vlada skovala je nov plan. Pitanje dalje sudbine lica obuhvaćenih prvom naredbom o proterivanju (kolonisti i dr.) rešeno je njihovim zatvaranjem u logore a kasnije njihovim interniranjem u logore u unutrašnjosti Mađarske.¹⁴⁸

Za hiljade i hiljade kolonista počela je prava golgota! Evo kako su se stvari dalje razvijale. Krajem aprila 1941, verovatno 28. aprila, na salaš Radivoja Kovačevića u delu atara sela Begeč, zvanog »Vizić«, došla je mađarska vojska i naredila da se sa'as ima isprazniti u roku od dva sata. Istoga dana u zgradi Okružnog suda u Novom Sadu među zatvorenicima izvršena je selekcija na tri grupe: lica koja se puštaju svojim kućama, lica za prebacivanje u Srbiju i grupa koja je imala biti internirana u novoformirani logor »Vizić«. Prethodnog dana izdvojeni su zatvorenici koji su kasnije streljani.¹⁴⁹

Prvobitna hapšenja, proterivanja i ostale represalije vršile su operativne trupe i drugi, organi 3. armije, a zatim sve to, zajedno sa interniranjem i useljavanjem mađarskih lojal-

¹⁴⁶ MSRV AO 12191 — original naredbe.

¹⁴⁷ MSRV AO 19881 MKF IX, 61—66.

¹⁴⁸ MSRV AO — Nadopuna naredbe o obustavljanju proterivanja koju je Bela Novaković izdao 26. V 1941.

¹⁴⁹ MSRV AO AK 10322 — Zapisnik svedoka Radivoja Kovačevića; 8616 — Zapisnik svedoka Dušana Čampraga od 17. X 1945.

nih elemenata u Bačku, preuzima Komanda Vojno-upravne grupe Južne armije. Iz njene naredbe za hapšenje i interniranje od 13. maja 1941, odnosno iz priloga broj 1, proizilazi da je kapacitet logora »Vizić« (u naredbi se spominje kao logor u Begeču) bio 3.000 lica, da je namenjen internircima, da će ga čuvati 107. bataljon i da će tu biti logorisana lica sa teritorije novosadskog sreza. U istom dokumentu nalazi se podatak da je postojao i logor u Novom Sadu, na aerodromu, namenjen internircima, da mu je kapacitet 3.500 lica i da će ga čuvati takode 107. bataljon.³⁰

Iz prethodnih uputstava o kriterijumima za hapšenje i interniranje vidi se širok dijapazon razloga za interniranje i logorisanje. Dalji razvoj događaja — naročito posle intervencije Nemačke i zabrane daljeg proterivanja kolonista sa okupirane teritorije, kada je i njih trebalo iogorisati — doveo je do izdavanja niza naredbi sa preporukom da se temeljno preispitaju uzroci interniranja kako bi se pretrpani logori raste-retili. Takode je, u više mahova, došlo do reorganizacije logora. Tom prilikom su pojedini logori menjali i svoj karakter.

Na osnovu naredbe komandanta Vojno-upravne grupe južne armije od 30. maja 1941. na teritoriji Bačke stvoreno je šest logorskih komandi za pokretne, sabirne i raspodelne logore. Tim komandama su podređeni kao pomoćni logori i ostala logorska mesta, a u sedištu logorske komande »Vizić« je dobio status pomoćnog logora; potpadao je pod logorsku komandu broj 101 u Bačkoj Palanci. Istom naredbom, komandi broj 106 u Novom Sadu pripadao je logor na aerodromu. Već u ovoj naredbi Novaković informiše svoje podređene organe da, u cilju interniranja, u užem smislu reči, namerava da stvori logor br. 107 u Bačkoj Topoli i broj 108 u Subotici.^{15*}

Logor u »Viziću« počeo se puniti neposredno posle formiranja. Iz zgrade Okružnog suda u Novom Sadu nekoliko

³⁰ MSRV AO 7531 i m. voj. 2/137.

¹⁵ MSRV AO 7529; m. žan. 8/18 — Komanda žandarmerijske grupe Južne armije; Novosadski odsek daje svima komandama podređenih stanica 25. V 1941. naređenje za ponovno pronalaženje sumnjivih elemenata. Iz toga se vidi koja sve lica spadaju u tu kategoriju; MSRV 7530 — Novaković 28. V 1941. izdaje podređenim organima uputstvo o daljem ograničenju interniranja i pokretanju krivičnog postupka protiv interniraca;

Dr J. Mirnić, *Sistem jedinstvenog rukovodstva*, 13 — Navedene logore čuvali su intendantski bataljoni (hadtáp zászlóalj.), čija se delimična mobilizacija obavila već aprilskih dana. Nazive su dobili tako što je imenu korpusa od čije su strane formirani dodat broj 100.

grupa je pešice (oko 15 km), idući paralelno sa obalom Dunava, doterano na »Vizić«. Tako se u logoru okupilo 1.600 duša, Srba i Jevreja, i to ne samo iz Novog Sada. Među njima bilo je oko 200—300 dece. U početku režim je u logoru bio gotovo neizdrživ: smeštaj bedan i krajnje nehigijenski, a ono malo hrane što su logoraši dobijali jedva da se moglo jesti. Docnije se situacija nešto popravila, pogotovu kada su iz Novog Sada mogli primiti pakete. U Novom Sadu je, čak, bila formirana komisija za pomoć internircima (dr Aleksandar Moč, dr Košta Hadži i Radivoje Kovačević).¹⁵²

Svi internirci nisu proveli isto vreme u »Viziću«. Logor je rasformiran već sredinom juna 1941. Tada je manji broj pušten svojim kućama, dok su osta'i bili prebačeni u logor u Bačku Palanku. Naredbu o raspuštanju logora u »Viziću« sprovela je komanda ¹⁰¹ (bačkopalanačkog) pokretnog koncentracionog i sabirnog logora.¹⁵³

U smislu novih naredbi, reorganizacija logora je i dalje trajala. Tako se, po naredbi od 24. juna pokretni logor broj 101 zajedno sa internircima premešta 26. juna 1941. iz Bačke Palanke u Bačku Topolu. Kao filijalni, njima je priključen logor sa novosadskog aerodroma, koji je, u međuvremenu, promenio svoj karakter i postao prinudno sabiralište za bivše dobrovoljce iz prvog svetskog rata. Istovremeno je mobilisana gradska komanda (logora broj 106 u Novom Sadu, čiju su komandu privremeno preuzele pomoćne vojne jedinice logora. Inače, logor je rasformiran krajem juna na taj način što je većina iz njega bila prebačena u logor u unutrašnjosti Mađarske: Šarvar, Barč i neke druge.¹⁵⁴ Očigledno, logori su pomereni u pouzdaniju sredinu, veće sigurnosti radi.

Da bi slika o logoru na aerodromu bila nešto potpunija, moramo izneti još neke činjenice. Tokom maja 1941. logor se počeo puniti i dobrovoljcima i kolonistima, zajedno sa članovima njihovih porodica. Jedno vreme bilo je u logoru skoncentrisano čak preko 11.000 uhapšenih lica. Osim navedene kategorije interniraca, bilo je tu i jedno odeljenje »političkih«

152 MSRV AO AK 277 — Zapisnik svedoka Emila Pušića od 2. I 1945. On navodi da ih je u grupi doteranoj u »Vizić« bilo oko 300; AK 714 — Svedok Sazdanić iznosi da je u njegovoj grupi bilo njih oko 40; AK 5027 — i 10312 — Drugi svedoci smatraju da su duž obale Dunava terani zato da bi neprekidno strahovali da će ih usput poubijati i baciti u reku.

¹⁵³ MSRV AO m. voj. 1/62 — Naredba generala Novakovića od 11. VI 1941. po predmetu uređenja i pregrupisavanja logora.

¹⁵⁴ MSRV AO 19301 — Naredba komandanta Vojno-upravne grupe Južne armije.

interniraca: Srba i Jevreja iz raznih mesta Bačke, naročito iz Novog Sada. Bedni uslovi stanovanja i ishrane, maltretiranja i šikaniranja doprineli su prilično visokoj smrtnosti logoraša. Pomoć doturana dobrovoljcima iz grada bila je nedovoljna da bi izraziitije ublažila teške posledice. Po proceni savremenika, iz logora sa aerodroma bilo je u partijama prebačeno u Srbiju ili Hrvatsku oko 4.000 lica. Izvestan broj bio je odande vraćen natrag.

Prema iskazu jednog svedoka, u te dane kretale su se Novim Sadom žalosne povorke. Ljudi, žene i deca, skoro bez ikakvog prtljaga, namučeni, iznemogli, bledi, prljavi i loše odeveni, uz jaku vojničku pratnju, terani su novosadskim ulicama i prebacivani preko Dunava u Petrovaradin, da bi ih, u večernjim časovima, ponovo vraćali na aerodrom. To je tako trajalo nekoliko dana. Mađarske okupacione vlasti prebacivale su internirce preko Dunava, a nemačko-ustaške vlasti vraćale ih natrag.¹⁵⁵

Samo, ovo je delić teške sudbine koja je zadesila nedužno civilno stanovništvo posle žalosnog sloma Kraljevine Jugoslavije i tuđinske okupacije Novog Sada.

Stradah su ne samo Srbi, nego i Jevreji. Tokom maja i juna 1941. izvršena je prisilna mobilizacija novosadskih Jevreja u dve radne grupe (bataljona). Prinudnim radom bili su obuhvaćeni svi Jevreji, muškarci stari od 18 do 55, odnosno od 18 do 60 godina starosti. U prvoj grupi nalazilo se između 400—500, u drugoj oko 600 Jevreja. Gotovo svaki od mobilisanih ostao je na radu blizu dva i po meseca. Poslednji su demobilisani sredinom septembra 1941. Bila je to najgrublja eksploatacija radne snage jer su mobilisani noćivali u svojim kućama i stanovima, sami se hranili, o svom trošku se prebacivali na mesto rada, pa su čak mnogi morali nositi sopstveni alat za rad. Dnevno su radili 12 do 14 časova i pri tome bili izloženi različitim oblicima maltretiranja i učenja. Naročito su po zlu bile poznate često primenjivane kazne gimnastificiranja i vešanja. Ozloglašena, tradicionalna kazna iz austro-ugarske vojske, vršila se na taj način što su žrtvi ruke vezane na leđa pa se za tako vezane ruke »kajzenjenik« vešao za drvo, dodirujući zemlju samo prsima i nogu, ponekad i po dva sata, do potpune iznemoglosti. Radovi koje su obavljali, većinom nisu imali neki veći značaj i smisao. Mobilisani su

¹⁵⁵ MSRV AO AK 8100 — Elaborat »Logori«; AK 10319 i 10737 — Zapisnici svedoka dr K. Hadžija, odnosno dr Julija Dobanja.

bili angažovani na novosadskom aerodromu za raščišćavanje ruševina, na nekim gradilištima, putevima i kućama u Stepanovićevu, Sirigu, Budisavi, Temerinu. Takode su, izvesno vreme, proveli na »zimovniku« kod Dunavca.¹⁵⁶

Ovim nasilnim merama pridružice se jula 1941. i prisilna mobilizacija stanovništva tzv. »južnih krajeva«, tj. jugoslovenskih krajeva pod mađarskom fašističkom okupacijom. Obnarodovana je 15. jula 1941. Sa istim datumom objavljeno je i uvođenje pre kog suda na ovoj teritoriji. Ove dve činjenice dozvoljavaju zaključak o uzajamnoj povezanosti ova dva koraka okupatora. Preko suđenje trebalo je, sa svoje strane, pretnjama koje je sadržalo, da pomogne uspešnijem sprovođenju mobilizacije.

Inače, oglas o prethodnoj regrutaciji obuhvatao je sve mladiće rođene 1920. godine kao i one (sem Jevreja) koji su rođeni 1916—1919, završili srednju školu a nisu odslužili vojni rok u jugoslovenskoj vojsci. Prijem u regrutni spisak predviđen je za drugu polovinu jula. Takode se pružala mogućnost rođenima 1921—24. da se dobrovoljno prijave u domobrane.¹⁵⁷

Pre toga, još 30. maja 1941, formirana je 28. dopunska komanda sa tei itor i jalnom nadležnošću za Bačku i kompetencijama mobilizacije stanovništva na istoj teritoriji.¹⁵⁸

Svi mladići navedenih godišta bili su avgusta 1941. godine regrutovani, a narednog meseca i mobilisani za vojnu službu. »Prisvajanje i vršenje suverenih prava nad okupiranom Bačkom i Baranjom« — ustanovila je Anketna komisija, — »najviše se manifestovalo u aktu pozivanja na vojnu dužnost stanovništva toga kraja. Jugoslovenski građani su regrutovani, primorani da okupatoru polože zakletvu vernosti, obučeni u vojničke uniforme mađarske vojske, a po svršenoj obuci raspoređeni u borbene formacije i upotrebljavani za ratne operacije na strani neprijatelja protiv saveznika. Sve se to kosi sa 45. paragrafom Haške konvencije iz 1907. godine. Takvi postupci sadrže bitne elemente ratnog zločina prinudnog regrutovanja stanovništva okupirane teritorije, a za koji zločin snose odgovornost svi oni predstavnici mađarskih vojnih i civilnih vlasti koji su prinudnu mobilizaciju naredili i sproveli.«¹⁵⁹

¹⁵⁶ MSRV AO AK 902, 4926, 4929, 4932, 4934, 4968, 4972, 4982, 5002, 8133, 11016; K-56/49.

¹⁵⁷ MSRV AO mađ. K 35a/4 — original oglasa.

¹⁵⁸ Dr J. Mirnić, *Sistem jedinstvenog rukovodstva*, 13.

¹⁵⁹ *Zločini okupatora*, 254.

Pripreme za ustanak

PRIPREME ZA USTANAK

Organizaciono-političke pripreme uoči 6. aprila 1941. godine

Početak aprila 1941. godine održan je u Novom Sadu u sadašnjoj Zmaj-Jovinoj ulici br. 26, u prostorijama advokatske kancelarije Save Vlalukina — gde je Branko Bajić radio kao pripravnik — sastanak Okružnog komiteta KPJ za južnu Bačku (koji ujedno vrši ulogu Mesnog komiteta KPJ za grad Novi Sad). Pored Branka Bajića, sekretara OK, sastanku su prisustvovali: Vlada Živanović, Jovan Žeravljev, Lilića Lilika Bem, Andrija Lederer i Milica Beba Bursać. Bajić je podneo izveštaj o radu partijskih i skojevskih organizacija u novosadskom okrugu i konstatovao da se broj članova KPJ u okrugu povećao na 180. S obzirom na to da je nekoliko članova Okružnog komiteta otišlo po pozivu na vojnu vežbu, na koju je i Bajić već bio pozvan, na sastanku je izvršena popuna tih mesta i to uglavnom ženama. Tom prilikom su u Okružni komitet KPJ, do povratka starih članova, kooptirani: Milica Bursać, Dragica Petrov i Boško Palokvljević Pinki. Za vršioca dužnosti sekretara OK imenovan je Vlada Živanović.¹

Dana 5. aprila 1941. sastao se Vlada Živanović sa Stevićem Jovanovićem, članom Pokrajinskog komiteta, koji se po zadatku Pokrajinskog komiteta vraćao iz Sombora. Stevića Jovanović je obavestio Živanovića da svi članovi Partije koji su sposobni za vojsku treba da odu u svoje jedinice bez obzira da li su dobili ratni raspored i da se omladina pripremi da se dobrovoljno prijavljuje u vojne jedinice. Ujedno je govorio o perspektivi otpora, za koji je verovao da će biti dugotrajan. Dao je i uputstvo kako treba da se ponašaju komunisti u raznim fazama rata i raznim situacijama i kakve zadatke da daju simpatizerima oko sebe. Iste direktive je Jova-

¹ MSRV AO 15013; 12672 — Grupne rekonstrukcije učesnika NOP-a u N. Sadu: Živan Milisavac, *Sabrani spisi Branka Bajića*, Novi Sad 1975, 372.

Žarko Zrenjanin, politički sekretar PK KPJ za Vojvodinu

nović ponovio d sekretaru OK Skoja Savi Đisalovu, sa kojim se takođe sastao, uz dopunu da bi omladina koja nije služila vojsku trebalo da formira veće grupe, da traži od vojnih vlasti oružje i da tako u grupama dobrovoljno stupi u vojne redove radi odbrane otadžbine.²

U noći 5/6. aprila 1941. godine u Moskvi je potpisan sporazum između vlada Sovjetskog Saveza i Jugoslavije. Bez obzira na to kakav će biti ishod pregovora delegacije na čelu sa dotadašnjim ambasadorom u Moskvi dr Milanom Gavrilovićem, Pokrajinski komitet za Srbiju pripremio je miting i manifestacije za 6. april 1941. Pomenute noći 5/6. aprila potpisan je sporazum, ali ne o uzajamnoj pomoći, kako je Simovićeva vlada tražila, već o prijateljstvu i nenapadanju. Direktiva za održavanje manifestacija preneti je iz Beograda u Novi Sad noću 5/6. aprila, kada se već znalo za karakter sporazuma. Već u jutarnjim časovima zakazan je sastanak članova Pokrajinskog i Okružnog komiteta, koji se u 9 časova održao u Radničkoj ulici br. 10, u stanu inž. Milenka Marinkovića. Sastanku su, pored organizatora Radivoja Čirpanova, prisustvovali: Sonja Marinković, Gordana Ivačković, Vlada Živanović, Đorđe Zličić, Liviia Bern, Jovan Žeravljev, Andrija Lederer, Todor Tišma i Milica Beba Bursać. Čirpanov je prisutnima saopštio vest o potpisivanju nomenutog sporazuma sa SSSR-om i preneo direktive PK KPJ za Srbiju o organizovanju manifestacija i demonstracija tokom dana, 6. aprila u centru grada. Svi prisutni su zaduženi da u pojedinim delovima grada pripreme ljudstvo i parole i da u određeno vreme iz raznih pravaca dođu na Tre slobode. U ime Pokrajinskog komiteta na mitingu je trebalo da govori Radivoj Čirpanov, a u ime žena Milica Bursać.

U nekoliko rejona grada bile su pripremljene povorke sa transparentima i parolama. Komunisti u BOTIČ-u su tim povodom održali poseban sastanak, napisali parole i krenuli na zbornu mesto. Međutim, bombardovanje i mitraljiranje delova Novog Sada i pogrebne povorke omeli su održavanje mitinga.³

Kako je već napomenuto, period od 27. marta do 6. aprila, do bombardovanja Beograda, tj. napada Nemačke na Jugoslaviju, bio je za sve članove Partije i Skoja period pri-

² Isto.

³ Dr Jovan Marjanović. *Ustanak i narodnooslobođilački pokret u Srbiji 1941*. Beograd 1963 571. 45 — dalje: dr T. Marjanović, *Srbija 1941*; MSRV AO 15017 — Izjava Milese Brkić; 12678 — Izjava Milice Bursać Bebe.

Svetozar Marković, organizacioni sekretar PK KPJ za Vojvodinu

pravnosti i organizovanja sastanka na kojima je detaljno pretresana trenutna situacija, tumačene najnovije vesti i donošeni zaključci o daljem radu. Vojni obveznici su odlazili na osnovu pojedinačnih poziva u svoje jedinice. Deljeni su leci vojnicima i stanovništvu grada u kojima su obaveštavani o težini situacije i neophodnoj potrebi odbrane zemlje od fašističkih osvajača koji su svojim pretnjama nagoveštavali skori napad na Jugoslaviju. Pozivano je građanstvo da brani zemlju.

Predviđanja Partije su se i obistinila. Ujutru 6. aprila 1941. bombardovan je u nekoliko naleta Beograd i otpočele su fašističke akcije na nekoliko mesta.

Istog dana, a i dan kasnije, kao što smo naveli, bombardovan je, daleko manje, i Novi Sad.⁴

U noći 7/8. aprila 1941. održan je širi sastanak Skoja u prostorijama Matice srpske. Sastanku su prisustvovali i neki članovi OK i PK Skoja i Partije. Na sastanku je pretresena vojna i politička situacija, konstatovano da Partija i SKOJ imaju vrlo malo podataka o vojnim pripremama i operacijama i da se raznim protivurečnim vestima ne može poverovati. S obzirom na već ranije pomenute pripreme, stavljeno je u dužnost, da i skojevci i omladinci treba da se jave i što pre odu u dobrovoljce. Takođe je konstatovano da veći delovi jugoslovenske vojske napuštaju Bačku i povlače se u Srem, odnosno dalje za Srbiju i Bosnu. Doneta je odluka da to učine i skojevske grupe, kako ove iz Novog Sada, tako i druge koje svakog dana treba da stignu u Novi Sad i usput se uključe u jedinice jugoslovenske vojske. Stari OK i MK su doneli odluku da se takođe povuku u unutrašnjost zemlje da bi se priključili vojsci. Zbog toga je na ovom sastanku formiran privremeni, novi Okružni komitet Skoja od pet članova, u koji su ušli Milan Kom, kao sekretar, Marija Čalenić, Vera Pavlović, Zoran Ninkov i Mila Molnar, kao članovi.

Pod rukovodstvom Đorđa Zličića, prva grupa skojevaca, njih 40 krenula je 9. aprila 1941. godine preko Petrovaradina i Fruške gore za Srbiju, odnosno Bosnu, jer su pretpostavljali da će tamo jugoslovenska vojska dati otpor neprijatelju. U toj grupi, pored ostalih, bili su: Boško Palkovljević, Tima Stankov, Duško Grbić, Vujadin Grbić, Đorđe Grbić, Milorad Protić, Aleksandar Krajačević, Vladimir Krajačević, Jovan Pulić, Milan Kovačević, Jovan Brkić, Doka Zagorčić i dr. Grupa je 10. aprila 1941. u jutarnjim časovima stigla do Ru-

* MSRV AO 15013.

me i tu bombardovana od nemačke avijacije i naišla na nemačke tenkove i ostale nemačke jedinice. Manji broj je u tom nepredviđenom susretu zarobljen, a veći je uspeo da se probije dalje ili pak da se vrati u Novi Sad. Tom prilikom zarobljeni su: Duško Grbić, Milorad Protić, Boško Protić, Aleksandar i Vladimir Krajačević, Jovan Pulić, Voja Mirić, Todor Gostojić, Doka Zagorčić, Blagoje Palikuća i Milan Kovačević. Neki su od njih odvedeni u nemačko zarobljeništvo, dok su ostali nešto kasnije pušteni ili su uspeali da pobjegnu. Opisujući gore pomenuti događaj, jedan od preživelih učesnika ovako opisuje tu maršrutu:

Sa pesmom na usnama kretala se grupa od 40 mladih boraca u borbu za bolji život. Svi smo bili vedri i raspoloženi ... Kiša sa snegom zasipala nam je lica i oči... Napuštali smo Frušku goru i gazili ravnice Srema u želji da što pre stignemo do cilja koji je pred nas postavila Partija. Pred samu zoru 10. aprila stigli smo u Rumu krcatu vojskom svih rodova oružja... I tek što je počelo da sviče, nemački avioni počеше da nas zasipaju kišom bombi... nasta pometnja. Pojaviše se u tili čas i nemački tenkovi od Sremske Mitrovice, zatim i motorizovana pešadija. Nemci u zelenim uniformama, sa naperenim mašinkama... razoružali su našu vojsku. Stajali smo tada prvi put lice u lice sa krvavim fašistima, ali neiskusni i nemoćni da ma šta učinimo... Tu i tamo čuo se po koji pucanj oficira stare jugoslovenske vojske ... Jednim revolverskim pucnjem prekraćivali su sebi život..⁵

Druga grupa, koju su sačinjavali živko Ranisavljević, Sava Disalov, Đorđe Mikeš, Stevan Čalenić, Strašo Hristov i Đorđe Rajić trebalo je po direktivi sekretara PK Skoja Đorđa Zličića da izvrši pre odlaska u dobrovoljce, još neke zadatke. Naime, oni su zaduženi da spale kompromitujuću arhivu, spiskove komunista, zapisnike o saslušanjima i presude, koja se nalazila u Upravi policije i u upravnom odeljenju Kraljevske banske uprave Dunavske banovine u Novom Sadu, kao i da likvidiraju policijske agente poput Madžarevića i dr. Nekoliko skojevki su bile zadužene da prate agente i da o njihovom kretanju obaveste članove pomenute grupe. Na sastanku koji je tih dana održan u stanu Đorđa Mikeša, svaki član je dobio posebno zaduženje koje je trebalo da sprovede u ovim akcijama. Grupa je obučena u rukovanju oružjem, a posedovala je tri revolvera, jedan karabin i nešto municije. Međutim, ni jednu od pomenutih akcija grupa nije

⁵ MSRV AO 15013, 12683, 1739 — Izjava Milana Kovačevića. krojača iz Novog Sada.

izvela jer je arhivu građanska straža »Ncmzetera« dobro čuvala, ili nisu pronašli. Agenti se tih dana nisu nalazili u Novom Sadu, ili se nisu nigde pojavljivali. Osim toga, grupa je bila obavještena da su agenti, pre svog povlačenja iz Novog Sada, navodno sami uništili arhivu (kasnije se to pokazalo kao netačno). Većina pomenutih članova Skoja je 10. aprila 1941. napustila Novi Sad i sa nešto oružja, koje su Ranisavljević i Đisalov dobili u Vojnoj komandi u Petrovaradinu i sa već gore pomenutim oružjem, krenula za Frušlcu goru i stigla do Turističkog doma. U Fruškoj gori je naišla na jednu manju nemačku jedinicu i zbog toga nije dalje išla. Posle tri dana, kada su skojevci čuli da su Nemci u Rumi i da su Mađari ušli u Novi Sad, vratili su se u Novi Sad, gde su nastavili sa radom.⁶

Treću grupu dobrovoljaca skojevaca sačinjavali su skojevci sa Klise i skojevci i omladinci iz ostalih delova Bačke i Banata.

Tih dana (10, 11. i 12. aprila 1941) došlo je u Novi Sad, na poziv Partije i Skoja, nekoliko stotina omladinaca samo sa jednim ciljem: da se što pre uključe u vojne jedinice radi odbrane zemlje od neprijatelja. S obzirom na povlačenje vojske preko Dunava i Save, njihove nade su bile da će vojska zajedno sa njima pružiti glavni otpor neprijatelju u planinama Srbije i Bosne pa su jedva čekali da krenu tamo.

Okupljeni u Novom Sadu, pokušali su 12. aprila 1941. da u vojnom odseku dobiju oružje. Pošto nisu uspeali u Novom Sadu, krenuli su za Petrovaradin da pokušaju da ga tamo dobiju, a zatim da krenu dalje. S obzirom da su mostovi na Dunavu prethodne noći (11/12. aprila 1941) već bili dignuti u vazduh, prebacivali su se preko Dunava kako je ko znao i umeo, uglavnom čamcima i skelom. U Petrovaradinu su naišli na haotično stanje. Vojska je uglavnom već napustila Tvrdavu i oružje nije imao ko da im da. Stanovništvo, vojnici koji su tražili svoje jedinice i oni koji su ih već napustili počeli su sa pljačkom vojnih magazina. Rasulo je već bilo u jeku. Uzimalo se i što je trebalo i što nije. Nekoliko vojnih kamiona i drugih vozila stajali su bez vlasnika. Oni koji su znali da voze uzimali su kamione, motocikle i druga vozila i kretali dalje, neko prema Beogradu, a neko prema Vencu. Velika skojevska dobrovoljačka grupa razbila se u nekoliko delova i svaki deo je samoinicijativno

⁶ Isto.

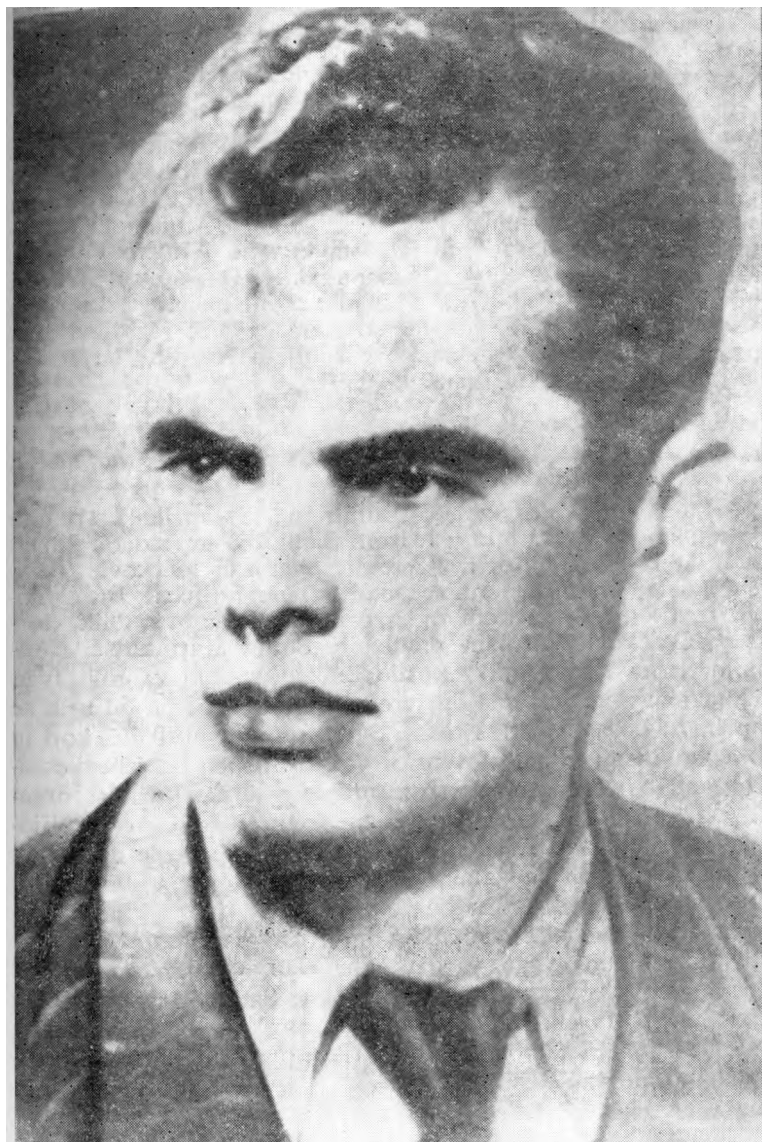
krenuo u pravcu koji mu je najviše odgovarao. Neke grupe su se vratile u Novi Sad, da bi nastavile put svojim kućama, a neke su otišle za Srem, Srbiju i dalje. Kroz Petrovaradin je prošlo već nekoliko manjih nemačkih jedinica. U samom Petrovaradinu formirana je tzv. Narodna straža od desetak civila, koja je nekim grupama objavila da je rat završen i da idu svojim kućama.

Jedan od skojevaca iz pomenutih grupa, Todor Gavri-
lović, ovako opisuje te događaje:

Sa Klise smo krenuli kada je počelo da sviće. Išli smo u dve grupe. U mojoj grupi bilo nas je sedmorica: ja, Boža Kuzmanović, Stevan Plačkov, Bora Prodanović, Vasa Krstić i još jedan čijeg se imena ne sećam. Vojni odsek se nalazio pored sadašnje Gimnazije »Jovan Jovanović Zmaj«, na uglu Ul. zlatne grede i Vidakovićeve. Hteli smo da tražimo u odseku vojni raspored. Tu smo zatekli blizu 200 omladinaca. Pred odsekom, u dvorištu Gimnazije, bila je opšta gužva. Nove grupe omladinaca stalno su pristizale. Iz Stepanovićeve je došla grupa od oko 60 na čelu sa dva snažna mladića... Svi smo tražili vojni raspored i oružje ... Činovnik vojnog odseka nam je rekao da idemo svojim kućama... Omladinci su po grupama krenuli prema dunavskom pristaništu. Počeli smo se prebacivati na drugu obalu reke, čamcima, skelama i kako je ko stigao ... Najzad smo se prebacili u Petrovaradin. Pored prilaza mostu zatekli smo 10—15 praznih kamiona, bili su potpuno novi. Na uglu pored vojne bolnice bilo je parkirano dva-desetak ... motocikla. Oni koji su znali da voze ... posedali su i krenuli internacionalnim putem prema Sremskim Karlovcima ...

Nas nekoliko koji nismo znali da vozimo, krenuli smo prema senjaku i kasarnama u Petrovaradinu, verujući da ćemo tamo naći nekoga ko će nas uputiti šta treba dalje da preduzmemo. Slika je bila jeziva, svuda rasuta vojnička oprema, puške, čebad, zaprežna oprema... Pored kasarne presrela nas je jedna grupa naoružanih civila ... Kada su saznali za naše namere, povikali su: »Natrag svojim kućama! Vidite da je rat gotov...« Niie nam bilo svejedno. Povukli smo se prema Preradovićevoj ulici i spustili prema Dunavu pored kameničkog puta. Tada smo videli kako mnogi meštani uzimaju iz vojničke pekare brašno, mast i ostale namirnice... U tom trenutku internacionalnim putem naišla je jedna nemačka motorizovana kolona, došla je do prilaza porušenog mosta i onda skrenula prema Kamenici ... Tada nam je bilo sve jasno ... Nas desetak čamcima smo se prebacili nazad u Novi Sad.⁷

⁷ Isto, MSRV AO 18479 — Izjava Todora Gavrilovića Rileta.

Radivoj Ćirpanov, član sekretarijata PK KPJ za Vojvodinu

Kako se koja grupa skojevac vraćala u Novi Sad tako se i uključivala u tekući rad. Rukovodstvo Partije i Skoja konstatovali su da je kod jugoslovenske vojske došlo do izdaje, jer su se samo tako mogli tumačiti postupci pojedinih oficira u odnosu na neprijatelja.[®]

Takođe je bilo još nekoliko grupa omladinaca koji nisu služili vojsku ali su se početkom aprila prijavili najbližoj jedinici da bi dobrovoljno stupili u istu. Između ostalih spomenućemo i grupu od šest omladinaca, studenata i radnika među kojima su bili: Dušan, Gavriilo i Živko Popović, Miloš Marković, Sredoje i Sekula Pajić. Oni su se prijavili novoformiranom puku na Vidovdanskom naselju i sa istim se povlačili do Rume gde je od Nemaca puk razbijen. Dva poslednja su pali u nemačko zarobljeništvo, dok su se ostali vratili svojim kućama.

Rad partijskog i skojevskog rukovodstva aprila — maja 1941.

Sastav PK KPJ za Vojvodinu marta—aprila 1941, čije je sedište uoči rata bilo u Novom Sadu, bio je sledeći: Žarko Zrenjanin Uča, politički sekretar, Svetozar Marković Toza, publicista, organizacioni sekretar. Članovi Biroa: Jusuf Tulić, tesarski radnik, Radivoj Ćirpanov, obučarski radnik, Gordana Ivačković, student medicine, Sonja Marinković, agronom, Eme Kiš, radnik, Đorđe Zličić, grafički radnik, Ivan Laković Vijoglavlin, poljoprivredni radnik. Većina od njih se aprila 1941. nalazila u Novom Sadu, sem Jusuf Tulić, koji je bio mobilisan u jugoslovensku vojsku, uspeo da izbegne zarobljeništvo i došao u Srem, gde je preuzeo dužnost organizacionog sekretara OK KPJ za Srem. Ivan Laković Vijoglavlin se nalazio u Banatu, u koji se vratio posle aprilskog rata. Šesti april je zatekao Žarka Zrenjanina u Beogradu. Istoga dana poslepodne on se zajedno sa još nekim partijskim rukovodiocima povukao na Kosmaj. Odatle je posle nekoliko dana doputovao u Novi Sad. Odmah po ulasku mađarskih okupatorskih trupa u Novi Sad, Ćirpanov je poslao Šonju Marinković u Veliki Bečkerek (danas Zrenjanin) gde je trebalo da organizuje prikupljanje crvene odnosno narodne pomoći. Sudeći po kasnijim aktivnostima Šonje

[®] Isto.

Marinković, ona je održavala veoma česte kontakte sa PK KPJ za Srbiju u Beogradu'.

U drugoj polovini aprila 1941. u okupiranom Novom Sadu u stanu Ćirpanova u Ulici Jovana Boškovića 10 održan je sastanak PK KPJ za Vojvodinu. Sastanku su prisustvovali: Žarko Zrenjanin, Svetozar Marković, Radivoj Ćirpanov, Đorđe Zličić i Gordana Ivačković. Na sastanku su praktično potvrđeni zaključci do kojih su ovi rukovodioci došli u prethodnim međusobnim razgovorima. Oni su glasili: Pokrajinski komitet će se podeliti u dva dela. Jedan će preći u Banat, čime se, praktično, sedište PK-a prebacuje u Veliki Bečkerek, dok drugi deo ostaje u Novom Sadu. U Banat prelaze Žarko Zrenjanin i Svetozar Marković, koji će zajedno sa Ivanom Vijoglavinim rukovoditi pokretom u Banatu. Žarko Zrenjanin osim održavanja veze sa Centralnim komitetom dobio je i zaduženje da obnovi ili učvrsti partijsku organizaciju i tehniku u Sremu. Kasnije je taj zadatak preuzeo Radivoj Ćirpanov. Na ovom sastanku ulogu organizatora Partije i njene tehnike u Bačkoj dobio je Radivoj Ćirpanov a isti zadatak je imao u Banatu Svetozar Marković. Mada će se i sedište PK Skoja kasnije preneti u Banat, Đorđe Zličić je kao konkretni zadatak dobio organizovanje Skoja u Bačkoj. Gordani Ivačković je, još sredinom aprila, Ćirpanov nagovestio da će, usled okupacije i deobe Vojvodine, svaka oblast morati organizovati posebnu tehniku. Njoj je kao zaduženje najavljeno organizovanje tog rada za Bačku. Na ovom sastanku PK KPJ ona je određena da održava vezu između članova PK u Novom Sadu i Banatu a ta-

' MSRV AO 19743 — Izveštaj prefekta policije Krajskomandanture u Velikom Bečkereku, Franca Raj ta; *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Beograd 1955, tom I, knj. 6, 144 (dalje *Zbornik dokumenata NOR*) — Izveštaj PK KPJ za Vojvodinu Centralnom komitetu KPJ od 10. oktobra 1942. Članovi plenuma PK KPJ: Otmar Majer, sekretar OK KPJ za severnu Bačku, Branko Bajić, sekretar OK KPJ za južnu Bačku, Aćim Grulović, sekretar OK KPJ za Srem, Mihalj Servo, sekretar OK KPJ za severni Banat, Sava Munćan, sekretar OK KPJ za južni Banat, Mihalj gamu, sekretar SK KPJ bečejskog sreza, Stevan Divnin Baba, sekretar SK KPJ žabaljskog sreza, Stevan Dejanov; dr J. Mar j a n o v i ć, *Srbija 1941*, 45; MSRV AO 13637 — Izjava Danila Grujića. Po ovoj izjavi, Ivan Laković Vijoglavin, je vodeći omladinke dobrovoljce iz Banata dospoe čak do Zvornika. Po kapitulaciji Jugoslavije Vijoglavin se vratio u Banat; Budapesti Katonai Biróság BI 0042/1959, valamint BI 059/1959 — Targyalási jegyzőkönyv (dalje BKB BI)...

kode je zadužena za rad tehnike u Novom Sadu. Na sastanku je takođe rešeno da se obnove ili učvrste okružni komiteti KPJ i Skoja u Novom Sadu, Somboru, Subotici, Sremskoj Mitrovici, Velikom Bečkereku i Pančevu. Okružni komiteti su imali da konsoliduju mesne komitete a ovi partijske ćelije“.

Na osnovu odluka ovog sastanka PK KPJ Ćirpanov je obavestio Gordanu Ivačković da treba da otputuje u Sremsku Mitrovicu i pronađe Aćima Grulovića, političkog sekretara OK KPJ za Srem, i Jusula Tulića. Krajem aprila 1941. Gordana Ivačković je legalno otputovala u Srem, pronašla ih obojicu i obavestila da će kod njih doputovati Žarko Zrenjanin sa ciljem da se posavetuju o obnovi ili učvršćenju partijskih organizacija u Sremu. O izvršenom zadatku Gordana Ivačković je, po povratku u Novi Sad, obavestila Radivoja Ćirpanova. Početkom maja Žarko Zrenjanin je, noseći sa sobom jednu ćiriličnu pisaću mašinu koja se nalazila prethodno kod Andrije Lederera, napustio Novi Sad i otputovao za Sremsku Mitrovicu. Po nekim izvorima, Žarko Zrenjanin je iz Mitrovice nastavio put za Beograd a odatle za Veliki Bečкерек. Sasvim je realna pretpostavka da je u Beogradu doznao da treba da putuje u Zagreb na savetovanje rukovodećeg kadra KPJ, kome je, kao što se zna, prisustvovao¹¹.

Okružni komitet KPJ za južnu Bačku, koji je vršio funkciju i Mesnog komiteta KPJ za Novi Sad, posle aprilskog rata činili su: Vladimir Živanović, sekretar, privatni nameštenik, Jovan Žeravljev, metalski radnik, limar, Ivan Koči, tekstilni radnik, Rudolf Grin, tapetarski radnik, Livija Bem, privatni nameštenik, Andrija Lederer, trgovački pomoćnik, Đorđe Bešlin, bankarski činovnik, Košta Šokica, grafički radnik, Sava Đisalov, grafički radnik, članovi. Pod nadležnost ovog komiteta spadali su srezovi: novosadski, žabaljski, titelski, bečejski, kulski i bačkopalanacki¹².

Pokrajinski komitet Skoja za Vojvodinu uoči aprilskog rata 1941, sa sedištem u Novom Sadu, imao je sledeće člano-

¹⁰ BKB BI 059/1959.

¹¹ Isto; Danilo K e c i ć, *Pripreme za ustanak u Vojvodini 1941. godine*, Istorija radničkog pokreta, zbornik radova, Beograd 1966, 237—238.

¹² Isto; MSRV AO 15013. Vladimir Živanović preuzima dužnost sekretara OK KPJ za južnu Bačku nakon što se utvrdilo da je dotadašnji sekretar Branko Bajić pao u nemačko ratno zarobljeništvo.

Sonja Marinković, član biroa PK KPJ za Vojvodinu

ve: Đorđe Zličić, grafički radnik, sekretar. Članovi sekretarijata: Milorad Pavlović Mika, student prava, i Ljuba Živković, radnik, obojica iz Novog Sada. Ostali članovi: Stevan Calenić, štamparski radnik iz Novog Sada, Ljuba Doroslovački, metalski radnik iz Bečeja, i Nikola Živanović, student prava iz Pančeva. Krajem maja ili početkom juna i sedište t'K Skoja je prebačeno u Veliki Bečkerek. Osim Milorada Pavlovića i Nikole Živanovića, svi ostali članovi PK Skoja su se aprilskih dana nalazili u Novom Sadu. Pavlović je 3/4. aprila napustio Novi Sad da bi se sredinom istog meseca na kratko vratio u njega. Tu je doznao da ga mađarske vlasti traže te je ponovo otputovao za Beograd. Krajem marta i Živanović je otputovao za Pančevo, gde je dobio poziv za vojsku. On se odazvao tom pozivu da bi se nakon raspada stare jugoslovenske vojske vratio u Pančevo i tu ostao sve do 20. juna 1941."

Ne raspolazemo podacima o tome kada je došlo do smene na čelu MK Skoja, tj. kada je Stevana čalenića zamenio Sava Đisalov. No u periodu posle okupacije sastav MK koji je vršio funkciju OK Skoja za južnu Bačku bio je sledeći: Sava Đisalov, grafički radnik, sekretar, Ljubomir Doroslovački, metalski radnik, Đorđe Mikeš, student prava, Zivko Ranisavljević, svršeni maturant STŠ, članovi." Teritorija dejstva OK Skoja poklapala se sa teritorijom na kojoj je delovao OK KPJ. Aktivnost KPJ i Skoja u aprilskim i majskim danima 1941. sastojala se u uspostavljanju poki-danih veza između pojedinih organizacija i foruma, u njihovom sređivanju i obnavljanju, jednom rečju, konsolidovanju partijske i skojevske organizacije, njihovom omasovljavanju, odnosno u pripremama za pružanje otpora okupatoru. Ovi zadaci su se odnosili kako na rad u Novom Sadu, tako i u celoj južnoj Bačkoj, odnosno za Ćirpanova i Zličića za čitavu teritoriju Bačke i dela Baranje.

Osim neposrednih organizacionih zadataka, zatim sakupljanja oružja, o čemu će još biti reći, značajni vid rada partijske i skojevske organizacije Novog Sada bio je politički rad odnosno rad tehnike. Kod komunista Novog Sada nije se ni jednog trenutka javila dilema ni kolebanje u pogledu pitanja da li nastaviti rad u okviru KPJ ili se priključiti Komunističkoj partiji Mađarske, odnosno mađarskim sin-

¹³ MSRV AO 19743; 19742 — Zapisnik sa saslušanja Nikole Živanovića od 14, IX 1942.

¹⁴ MSRV AO 12683, 15739, 8361 — Grupne rekonstrukcije sa učesnicima NOP-a u Novom Sadu.

dikalnim organizacijama, kao što je to bio slučaj kod pojedinaca u Somboru i Subotici (npr. slučajevi Domanja i Sallaja). Isto tako, već sada treba naglasiti da u članstvu KPJ i Skoja Novog Sada nije došlo ni do osipanja ni do pasivizacije ni jednog člana. To posebno ističemo za pripadnike mađarske narodnosti. Takvim svojim stavom oni su dokazali da njihovo stupanje u redove KPJ u periodu Kraljevine Jugoslavije nije bilo na nacionalnoj već klasno-socijalnoj i političkoj osnovi.

U nastojanjima da se u kontaktu sa zaplašenim i delimično demoralisanim narodom objasne uzroci aprilske katastrofe Jugoslavije, da mu se otvore svetlije perspektive, da mu se povрати neophodno potrebno samopouzdanje, partijskoj i skojevskoj organizaciji Novog Sada umnogome su pomogli proglas CK KPJ od 15. aprila 1941. i prvomajski proglas.

Vrlo je rečit, gotovo vizionarski, ovaj citat iz proglasa od 15. aprila 1941:

Komunisti i čitava radnička klasa Jugoslavije ustrajati će do konačne pobjede u prvim redovima protiv osvajača. Ne klonite duhom ni onda ako u toj borbi vremenom i podlegnete, jer će se iz ovog krvavog imperijalističkog pokolja radati novi svijet, zbrisati će se za uvijek korijeni imperijalističkih ratova i nacionalnog porobljavanja. Stvoriti će se na istinskoj nezavisnosti svih naroda Jugoslavije slobodna bratska zajednica.¹⁵

Obraćajući se radnom narodu Jugoslavije, prvomajski proglas je donosio:

Sve je vas zadesila užasna nesreća, postali ste žrtvom... zločinačke politike vlastodržaca u Beogradu, koji su vodili brigu, dok su bili na vlasti, samo o svojim kapitalističkim interesima. Vodili su računa samo o tome kako će se više obogatiti. Zbog tih interesa ugnjetavali su preko dvadeset godina razne narode Jugoslavije, zbog tih interesa zločinački su zanemarili odbranu zemlje, zbog tih interesa za branili su avangardu radničke klase Komunističku partiju Jugoslavije, uveli Zakon o zaštiti države i kroz 20 godina punili tamnice Jugoslavije najboljim borcima radničke klase. Zbog tih interesa su se udružili sa osovinskim razbojnicima (Stojadinović i drugi) i na taj način omogućili današnju tragediju. Zbog tih interesa oglušili su se i silom odupirali neodoljivoj volji svih naroda Jugoslavije da se u interesu mira i nezavisnosti naroda Jugoslavije stvori na vrijeme pakt o uzajamnoj pomoći sa velikom i moćnom zemljom, sa Sovjetskim Savezom. Kroz sve to vrijeme avan-

¹⁵ Zbornik dokumenata NOR, tom V, knj. 1, 5—7, Proglas CK KPJ od 15. IV 1941.

garda radničke klase Komunistička partija Jugoslavije, iako progonjena, stajala je dosljedno u borbi za prava izrabljivanih i nacionalno ugnjetenih, uporno je ukazivala put kojim treba da se ide, da bi se spasio mir i nezavisnost naroda Jugoslavije. I kao što je Kom. partija do sada stajala u prvim redovima narodne borbe, tako će od sada još upornije organizirati i voditi borbu naroda protiv okupatora i njihovih slugu u zemlji, protiv raspirivanja nacionalne mržnje, a za bratstvo naroda Jugoslavije i svih naroda na Balkanu. Protiv izrabljivanja radnih naroda, za bolju i sretniju budućnost.

Radnike, seljake, građane — sve rodoljubive elemente CK KPJ poziva:

Na okup! U ovim sudbonosnim danima potrebno je ujediniti sve vaše snage u borbi za vaš opstanak. Vaš opstanak i vaše nacionalne tekovine ugroženi su od vaših vjekovnih neprijatelja... Ne klonite duhom, ustrajte u borbi u koju vas poziva i koju vodi avangarda radničke klase — Komunistička partija Jugoslavije!

Omladini Jugoslavije prvomajski proglas skreće pažnju da je u zemlju došao najgori neprijatelj omladine: »Neprijatelj koji potocima prolijeva mladu krv da bi produžio život onome što je preživjelo, što smeta razvitku čovječanstva — kapitalistički društveni sistem«. I zato: »Omladino, Komunistička partija te poziva da budeš u prvim redovima narodne borbe protiv imperijalističkih osvajača u borbi za sretnu i bolju budućnost mlade generacije«.

U političkom radu među članstvom partijske i skojevske organizacije u Novom Sadu, kao i u radu sa širim krugom simpatizera odnosno onima koje je tek trebalo pridobiti, značajnu ulogu je imala predratna partijska i napredna literatura.¹⁷

¹⁸ MSRV AO 12078 — Prvomajski proglas CK KPJ iz 1941.

¹ MSRV AO 15013, 12683, 15739, 8361. — Citale su se razne brošure, romani sa socijalnom problematikom, književna i druga dela u kojima se propagira život u Sovjetskom Savezu: *Klase i klasna borba, Istorija SKP (b), Dijalektički i istorijski materijalizam, Zaključci IV konferencije Skoja, Držanje pred klasnim neprijateljem, Imperijalizam kao najviši stadijuni kapitalizma, biografije Staljina, Buharina, razni referati Staljina i Dimitrova, brošure: Sovjeti osvajaju Severni pol, Kako sam postao Stahamovac i dr.* Tu su i književna dela Gorkog, Solohova i drugih sovjetskih i naših naprednih pisaca. Dobar deo navedenih brošura i dela bio je, još u periodu stare Jugoslavije, preveden i na mađarski jezik.

Uspješniji politički rad nije se mogao zamisliti bez propagandnog materijala za čiju je izradu neophodno bila potrebna tehnika, kojoj je Partija oduvek poklanjala posebnu pažnju. Otuda se, neposredno posle okupacije, među konkretnim merama koje preduzima partijska organizacija nalazi i rad na formiranju tehnike. S obzirom na funkciju koju je u tom smislu vršila i pre aprilskog rata, zadatak formiranja tehnike u Novom Sadu poveren je, već sredinom aprila Gordani Ivačković.

Da bi se obezbedili uslovi za štampanje letaka i drugog propagandnog materijala, odmah su preduzeti kontakti i razgovori u tom pogledu. Tako je Livija Bern obavestila Gordanu Ivačković da se u bivšim prostorijama BOTIČ-a nalaze pisaća mašina marke »triumf« i mašina za umnožavanje »koros«. Saznavši za to, Radivoj Ćirpanov je izdao uputstvo da se te mašine iznesu. Ovo uputstvo je preneto Liviji Bem i Jovanu Žeravljevu, koji su ga i izvršili. Mašine su prenete u stan Jovana Žeravljeva. Ubrzo se partijski tehnički aparat povećao. Ćirpanov je doznao da se u stanu poštanskog činovnika Ivana Klarića nalaze dve pisaće mašine koje je vlasnik spreman da ustupi. Ćirpanov je to saopštio Gordani Ivačković a ova je to u vidu uputstva prenela Andriji Ledereru. Lederer je obe mašine odneo u svoj stan. Jednu od njih, kao što smo rekli, poneo je sa sobom Žarko Zrenjanin.¹

Tokom maja, osim što je dobavljena izvesna količina hartije i matrica, sve više se formirao i krug ljudi oko tehnike. To su bili: Gordana Ivačković, Livija Bem, Andrija Lederer, Vječeslav Cimir, Slobodan Kovačević, svi članovi KPJ. U tom vremenu Jovan Žeravljev je uspeo da nabavi još jednu pisaću mašinu. Tako su stvoreni neophodni uslovi za organizovanje novosadske partijske tehnike čijem se ostvarenju prišlo krajem maja 1941. Tehnika je raspolagala sa tri pisaće mašine i jednom mašinom za umnožavanje. Informisan a i sam angažovan u svim poslovima koji su se snrovodili u Novom Sadu a odnosili su se na Partiju ili Skoj. Ćirpanov se saglasio sa predlogom da novosadskom tehnikom rukuje Livija Bem. Saopštavajući joj tu odluku, njoj je istovremeno naložio da pronade stan u koji će se tehnika smestiti kao i čoveka koji će joj pomagati u tom

18 BKB BI 0042/1959 i 059/1959. — ilegalni stan Jovana Žeravljeva koji se spominje, u stvari je stan u kome je živela norodica Bursać — mati Danica i njene kćerke Milica i Vukica. Nalazio se u Ulici Vladike Maksima 9 (sada Koče Kolarova 9).

Dorđe Zličić, sekretar PK Skoja za Vojvodinu

poslu. Nakon nekoliko dana Livija Bem je obavestila Gordanu Ivačković da će tehnika biti u stanu Ivana Kočija, člana OK KPJ, u Mornaričkoj ulici br. 1 na Telepu, i da će joj on u poslovima tehnike istovremeno i pomagati. Iz svoga stana Andrija Lederer j® odneo u Kočijev stan pisaću mašinu »erika«, a Jovan Žeravljev je iz svoga stana prebacio kod Kočija mašinu za umnožavanje »koros«. Potreban materijal za rad tehnike Livija Bem je dobijala od Gordane Ivačković a tekstove koje je trebalo umnožavati od Radivoj a Ćirpanova ili Gordane Ivačković¹⁹.

Prvi materijal koji je umnožen u ovoj tehnici početkom juna bio je proglas PK KPJ za Vojvodinu. Do toga proglasa Radivoj Ćirpanov je došao zajedno sa direktivama koje su mu prenete sa Majskog savetovanja KPJ u Zagrebu, odnosno PK KPJ za Vojvodinu. Originalni proglas, pisan na srpskohrvatskom jeziku, Ćirpanov je predao Gordani Ivačković sa zahtevom da se prevede na mađarski jezik i otkuca na matrice. Posao prevodenja i prekucavanja obavili su Andrija Lederer i Livija Bem. Prema oskudnim podacima kojima raspolazemo izgleda da je Ćirpanov predao Zori Rakoši Šer matrice proglasa na mađarskom jeziku da se umnože. Tehnika, kojom je rukovala Livija Bem, umnožila je navedeni proglas na srpskohrvatskom jeziku. U istoj tehnici umnožen je i proglas CK KPJ izdat povodom napada Nemačke na SSSR²⁰.

Tokom juna 1941. Radivoj Ćirpanov, Livija Bem i Vladimír Živanović uspešno su organizovali mrežu za rasturanje letaka, koja je prelazila i okvire novosadskog okruga tj. praktično se širila na celu teritoriju Bačke i dela Baranje²¹.

Sve do blizu Novog Sada jugoslovenska vojska se povlačila u relativnom redu i organizovano, i bez kontakta s neprijateljem. Tada, delom zbog demoralizacije koja se sve

¹⁹ Isto. Po izjavi Milice Bursać Bebe, ona je, posle nekoliko dana od donošenja pisaće mašine, istu, po zahtevu Žeravljeva, predala Ivanu Kočiju, dok je šapirograf »koros«, takođe po Žeravljevom uputstvu, Kočiju predala Vukica Bursać. Iz Kočijevog stana tehnika je kasnije prebačena u stan Andrije Lederera u Njegoševoj ulici broj 12.

²⁰ Isto. Početkom juna 1941. Partija je uspela da obezbedi stan u Ulici Cara Nikolaja (sada Maksima Gorkog). Stanodavka, Ruža Lučić je potom odmah otputovala u Beograd, odakle se vratila tek u jesen iste godine. U njen stan se smestila Zora Šer Rakoši, koja je, zajedno, sa Agnezom Sas, radila na tehnici na mađarskom jeziku.

²¹ BKB BI 0042/1959 i 059/1959.

više uvlačila među vojnike zahvaljujući dejstvu višeg oficirskog kadra i »pete kolone«, kao i zbog akcija »nemzetera«, dolazi do sve češćih i masovnijih pojava ostavljanja oružja i vojne opreme. Bila je to povoljna, mada i kratkotrajna prilika da se dođe do oružja. Ta šansa iz raznih razloga nije iskorišćena. Direktiva o skupljanju oružja ili nije uopšte doprla do novosadske partijske organizacije, ili je stigla kada je gotovo sve oružje okupator pokupio. Istina je da se nije moralo čekati na direktivu jer se iz sveopšte politike koju je vodila KPJ do aprilskog rata moglo zaključiti da će oružje biti preko potrebno za borbu koja će se voditi u novim uslovima. Slučajeva samoinicijativnog prikupljanja oružja imamo i u Novom Sadu ali šire akcije ne. Ona se nije sprovela i zbog toga jer je, između ostalog, najborbeniji deo skojevaca u vreme kada je oružje stajalo takoreći na dohvat ruke, bio van Novog Sada. Veća količina oružja ležala je samo kratko vreme bez vlasnika. Ako nisu sami razoružali jugoslovenske vojnike i oružje čuvali na jednom mestu, »nemzeteri« su preduzeli akciju da se ono prikupi i po ulasku mađarske fašističke vojske u grad istoj preda. Izvestan broj građana je uspeo da skloni nešto oružja, municije i vojne opreme, bilo na osnovu drevne izreke »zlu ne trebalo«, bilo na osnovu formirane ili urođene ljubavi prema oružju. Međutim, kada je okupator pod pretnjom smrtno kazne naredio da se oružje preda, većina se, pod pretnjom i zaplašena masovnim ubistvima prilikom ulaska, odazvala tom pozivu.

Sve ovo ne znači da u Novom Sadu, tih aprilskih dana, nije bilo prikupljeno ništa oružja, municije, bombi. Otuda je pitanje oružja bilo veoma akutno i aktuelno i u izvesnoj meri uticalo na oblike borbe i taktiku njenog vođenja 1941. godine.

Iz izjava pojedinaca ne može se dobiti tačna slika o broju pušaka, revolvera, bombi koji su prikupljeni aprila—maja 1941. Kada je u pitanju vreme dolaska do nekog oružja ili količina koja je tom prilikom prikupljena, sećanja učesnika su potpuno nepouzdana. Zadatak nabavljanja oružja bio je na dnevnom redu tokom čitave narodnooslobodilačke borbe. Nakon direktive o otpočinjanju oružanog ustanka protiv okupatora učinjen je nov, organizovan napor da se dođe do oružja. Tu i tamo ono se našlo na mestima gde

ga je jugoslovenska vojska ostavljala a okupator nije uspeo da ga pronade ili pak kod pojedinaca koji su ga bili sklonili.²¹

Organizovaniju i širu akciju sakupljanja oružja, sprovedenu po direktivi člana KPJ Bore Prodanovića, nalazimo na Rlisi. Rada Prodanović, Stevan Prodanović, Živko Prodanović, Todor Gavrilović, Živko Brzak i drugi sakupili su nešto veću količinu oružja. Ono se nalazilo pre svega na severnom prilazu Novog Sada kod ciglane, gde je jugoslovenska vojska ostavila i dosta municije, čebadi, sena i dr. Mada su i ovi podaci uslovni, sakupljeno je i sklonjeno oko destak pušaka, nekoliko pištolja, dva sanduka municije i bombi. Sve ovo je bilo pretežno bazirano kod Gavrilovića i porodice Prodanović.²²

Rad na ostvarenju odluka Majskog savetovanja KPJ

Za dalju aktivnost komunista i ostalih rodoljuba cele zemlje bile su od posebnog značaja istorijske odluke Majskog savetovanja rukovodećeg kadra KPJ u Zagrebu. Među delegatima prisutnim na ovom savetovanju nalazio se i politički sekretar PK KPJ za Vojvodinu Žarko Zrenjanin Uča,

²² MSRV AO 15013 — Živko Ranisavljević izjavljuje da je jedna od prvih akcija bila prikupljanje oružja, ali da je u njoj, osim Klise, prikupljeno svega nekoliko bombi i 4—5 pištolja; MSRV AO 15746 — Ivan Krnjajac navodi da su kod njega posle kapitulacije Jugoslavije bila dva pištolja, a da je kasnije uspeo da nabavi još dva. Postepeno, tj. u raznim vremenskim razmacima nredao ih je Kostić Šokici; a Drilskih dana je i Julija Jurin Baii, zajedno sa svojim susedom Miletom, zakopala u svojoj bašti jedan sanduk municije koji su jugoslovenski vojnici ostavili na prilazu Novog Sada, kod Vidovdansko Naselja, zajedno sa drugim stvarima. Jula—avgusta ona je taj sanduk predala Jovanu Zeravlievu; iz biografije Radoslava Mijatovića i usmenog razgovora sa Lazarom Dražićem, iz Kaća. tada učenikom gimnazije u Novom Sadu, vidi se da su njih dvojica zajedno sa Dušanom Pavlovićem i Aleksandrom Kalenićem u Kaćkom ritu, gde se razoružala jedna jedinica jugoslovenske vojske, sakupili desetak bombi, dva pištolja i veću količinu oružja. Takođe su sa jednog oborenog nemačkog aviona koji je pao između Kaća i Đurđeva demontirali otpremnu i prijemnu radio-stanicu TI leto 1941. od Dražića ie iz Kaća deo radio-stanice odnet u Novi Sad. Početkom septembra iz Novog Sada su došli po drugi deo te radio-stanice a takođe i po ostatak oružja. I jedno i drugo bilo je namenjeno sremskim partizanima.

²⁵ MSRV AO 12682 — Izjava Rade Prodanovića; 18479, 15013.

koji je prisutne upoznao sa stanjem u Vojvodini. Ovo savetovanje je bilo neophodno jer su krupni i neodložni razlozi tražili »... da Partija hitno mobilise sve svoje snage kako bi savladala velike i teške zadatke koje stoje pred njom u ovim sudbonosnim danima, kada se oči porobljenih narodnih masa svih zemalja Jugoslavije upiru u našu Komunističku partiju kao rukovodioca njihovih borbi, kada se upiru oči u veliku zemlju socijalizma SSSR — kao zemlju mira, blagostanja i napretka«. Tri osnovna zadatka našla su se pred ovim savetovanjem: 1) da se u novonastaloj situaciji uslijed okupacije zemlje naša Partija brzo organizaciono prilagodi novim uslovima; 2) da se izvuku pouke i zaključci iz bliskih minulih događaja, koji su prethodili i odigravali se za vrijeme napadaja imperijalističkih osvajača na našu zemlju, o ulozi naše Partije u to vrijeme; 3) da se utvrde zadatke koje se sada postavljaju pred našu Partiju, kada je zemlja rasparčana, a narodi Jugoslavije opljačkani i porobljeni stenju pod okupatorskom čizmom imperijalističkih grabeži j i vaca«. ²⁴

Savetovanje je konstatovalo:

Jedan od najkrupnijih uspjeha naše Partije, u poslednjim događajima je svakako taj što je Partija ostala čitava, što je sačuvala svoje kadrove u tim teškim momentima, što je ostao kontinuitet u radu Partije kroz čitavo vrijeme, što je ona u ovom haosu i zbruci ostala jedina nerazbijena, nastavljajući svoj rad. Nesmetano funkcionisanje svih partijskih foruma, od CK do ćeliia, i izdavanje partijskih proglaša i letaka dokaz je snage Partije. Održavanje Savjetovanja KPJ u vrijeme ovog krvavog bješnje- nja terora jeste takode dokaz da Partija nije uzalud trošila vrijeme poslednjih godina pripremajući se za ove događaje. ²⁵

Okupacija i žestoki teror postavili su pred Partiju zadatak da se prilagodi novim uslovima, da pronade nove metode, kako u radu, tako i u širenju propagande i agitacije. Sva dotadašnja nastojanja da se opasna slabost partijskih organizacija — nekonspirativnost — otkloni, nisu dala potrebne rezultate. Insistiranje Savetovanja na uklanjanju ove slabosti nije podrazumevalo sužavanje rada i sektaštvo već, na-

²⁴ Zbornik dokumenata NOR, tom II, knj. 2, 7—23 — Zaključci sa Majskog savetovanja KPJ u Zagrebu, koje je održano početkom maja 1941; Danilo K e c i ć, Pripreme za ustanak u Vojvodini 1941. godine. Istorija radničkog pokreta, zbornik radova, Beograd 1966, 237—238 i td!

²⁵ Isto

protiv, još veće proširenje mreže partijskih organizacija. Uz potrebnu budnost prema mogućim provokatorima: »Treba obuhvatiti u partijske organizacije« — naglašavalo je Majsko savetovanje — »najbolje elemente radnika i seljaka i poštene inteligencije, sve one koji su se pokazali ili se pokazuju u ovim uslovima kao neustrašivi i disciplinirani borci«²⁶ Nesigurne i kolebljivce treba odstraniti iz redova Partije, tražilo je Savetovanje.

»Učvršćujući organizaciono svoje redove« — stoji u materijalima Majskog savetovanja — »i proširujući svoju organizacionu partijsku mrežu u gradovima i na selu, Partija mora da usmeri najveću pažnju borbi protiv okupatora, za nacionalno oslobođenje podjarmljenih naroda Jugoslavije. U vezi s tim potrebno je povezati se svugdje na terenu sa svim onim grupama i pristalicama negdašnjih krahiranih buržoaskih partija koje su voljne da se bore pod rukovodstvom Kom. partije protiv okupatora i protiv svega onoga što je donijelo narodima Jugoslavije današnje patnje i zlo. Pri tome treba narodu davati jasnu perspektivu i mogućnost izlaza iz sadašnje situacije«²⁷

Posebnu pažnju partijske organizacije imaju da posvete organizovanju i radu tehnike kao i vaspitanju partijskog kadra u duhu marksizma — lenjinizma.

Među važne zadatke Partije spadala je krajnje energična borba protiv raspirivanja nacionalne mržnje. Za produbljiivanje neprijateljstava između pojedinih naroda i narodnosti i izazivanje međusobne mržnje podjednako su bili zainteresovani i okupatori i reakcionarna domaća buržoazija. Prvi, da bi lakše vladali, a drugi, da bi skrenuli pažnju naroda sa sebe na druge narode. S tim u vezi i komunisti Vojvodine dobili su na Majskom savetovanju posebne zadatke:

I u Vojvodini besni teror okupatora. I ovdje se svireDO progoni srpski živalj. I ovdje okupatori nastoje da što više raspire nacionalnu mržnju među mnogobrojnim nacionalistima. Mađarski i nemački osvajači huškaju domaće stanovništvo mađarske i nemačke narodnosti Drotiv Srba i drugih nacionalnih manjina. Posledica toga bila su nečuvena zločinstva prema srpskom stanovništvu. Zulume velikosrpskih žbira sada ispašta nedužno srpsko stanovništvo. Komunisti Vojvodine imaju tu veliku zadaću da suzbijaju sijanje nacionalne mržnje, da raskrinkavaju vred narodima Vojvodine okupatorske nasilnike kao neprijatelje radnog

26 Isto.

²⁷ Isto.

НАРОДИ ВОЈВОДИНЕ

Империјалистички разбојници Немачке, Италије, Мађарске и Бугарске дивљачки су насрнули на Југославију и раскомадали је. Они су ти грабљивци истегли по један део из крвавог тела све земље, поробили њене народе и уништили им националну независност. Зверско усидјено, стрељање, вешање невиних деце, жена и старана, спаливање читавих села, стимање земље десетинама хиљада радних сељака-колоништа, најшире плахе над Србима и Јеврејима; грозно средње вековно мучење Јевреја - што то је стварност овог империјалистичког рата. То је рат, који су заједнички припремали колико немачки и италијански, толико и енглески и амерички крупни капиталисти. Нимало није важно што се једни национално-социјалисти, други фашисти а трећи демократи. Они први наоружали су маску бораца против веројатне неправде, а они други маску бораца за демократију. У ствари оба су та империјалистичка блока заузели свет да би га поделом поделили у част још веће плачке.

Капиталисти у Југославији гледали су само свој профит, плачкари су радни народ и угњетавали неоробљене народе. Да би спречили радни народ и угњетено књиже у борби за независност и слободу, безгледно, а после заједно с њима и загребачки капиталисти спремали су са империјалистима час Енглеске и Француске, час Немачке и Италије и од ових тражили и добијали помоћ да би појачали угњетавље народа у нашој земљи. Како је Стојединовићева шпијунска влада у знак захвалности широм отварала врата Хитлеровим агентима и систематски разарала одбранбени снагу Југославије. Влада Цветковића-Мачек позвала је земљу прво за Енглеску и настојавала да нас друче у рат са плачкашким интересе Лордана. Када јој је народ онемогућио тај план, онда је почела да журе са Берлином и Римом и на крају приступила тројном пакту и извршила познату сраму издаје.

Капиталисти Југославије није хтели нида чују за дубоку жељу целог народа, да Југославија склопи пакт с узајамној помоћи са Совјетским Савезом, како би избегла нападе империјалистичких сила. Јача и увлачење у плачкашки рат. Против такве протуздроне и издајничке политике Комунистичка партија Југославије је водила упорну и похвалну борбу и годинама је указивала на опасност поробљавања народа Југославије, али капиталисти нису хтели да учине ништа што би могло да спасе земљу. Ни Симићева влада није хтела да склопи такан пакт са Совјетским Савезом. Она чак ни генералштаб није очистила од петоколоната и шпијуна. Тако организова војска није ни могла да пружи озбиљнији отпор кулимако јачем непријатељу, и ако су војници били спремни и у многим случајевима и на делу доказали своју спремност у борбу. Тако је народима Југославије онемогућено да против империјалистичких напада развину своје традиционално јунаштво у борби за националну независност.

СРЕДЊИ ИЛИ СЕВАЦИ И РОДОУБРЕЖИ ГРАЂАНИ :

Од Немаца, Пољака, Срба, Бугара, Мађара и других места у Бачкој; Алибунај, Панчево, у Београду, у Батуту, Митровици, и друга места у Срему са својим грађанима неоробљених, до краја неоробљених, са својим грађанима и укупним сељацима, земљи варварско најурињавље сиромашних колони- и добродолаца, организују плачка и отимачина-то се брзо вичити сведени зверства и јунаштва, које чине империјалистички разбојници народ Војводине и целе Југославије. Али вас све то не сме бити у очајање, ји не смеете да кинете духом ! Ни неуспешна издаја, жељу су капиталисти Југославије и разни отворени агенти немачких, италијанских, мађарских и других империјалиста учинили, ји не сме да вам убије нишу веру у коначно ослобођење и боду будућност. Ви не смате допустити да вас наведени злочини одведу на пут повину, да сиромашне радне масе Мађара и Немачке, које се узелико розочаравају у своје "ослободиоце" и саме осуђују на почивање зверства. Ви не можете да сав неколико думпенпролетарија и пролетарија из редова немачких и италијанских радника и сељацима дају директно учествовали у помену-

Proglas PK KPJ za Vojvodinu od početka juna 1941

*naroda svih nacionalnosti. Komunisti Vojvodine imaju tu veliku zadaću da rade na okupljanju svih narodnosti u borbi protiv zla što ga je prouzrokovao rat i okupacija, za bratstvo među narodima Vojvodine, da vode zajedničku borbu protiv imperijalističkih nasilnika i okupatora, za bratski sporazum i ravnopravnost naroda Vojvodine, za istinsko rešenje nacionalnog pitanja putem slobodnog opredeljenja naroda,*²⁸

Majsko savetovanje je donelo veoma važan zaključak, naime da činjenica što je Jugoslavija »rasparčana i podijeljena. .. ne može da bude nikakva prepreka za daljnje jedinstveno djelovanje Komunističke partije Jugoslavije, to ne može biti nikakva zapreka za zajedničku borbu naroda Jugoslavije za njihovu nezavisnost i slobodu, to ne može biti zapreka za zajedničku borbu naroda iz svih pokrajina protiv okupatora i njihovih agenata u zemlji. Pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije narodi će izvojevati sebi slobodu, nezavisnost i bolju budućnost, jer je to životna zadaća i cilj avangarde proletarijata, Komunističke partije Jugoslavije».²⁹

Sudeći po nekim konkretnim organizacionim merama koje su usledile posle Savetovanja u Zagrebu, može se izvući zaključak da objavljeni materijali nisu sadržavali sve odluke donete na Savetovanju. Među njima nalazimo odluku o preseljenju CK KPJ u Beograd; raspored članova CK KPJ u pojedine delove zemlje sa zadatkom da rukovode borbom protiv okupatora; prerastanje vojnih komisija u vojne komitete pri pojedinim partijskim rukovodstvima.³⁰

Govorili smo nešto opširnije o Savetovanju KPJ u Zagrebu jer raspoložemo veoma oskudnim izvorima za sadržinu savetovanja, preciznije: majskog sastanka PK KPJ za Vojvodinu. S obzirom da je taj sastanak PK održan pod rukovodstvom Žarka Zrenjanina, za koga smo rekli da je bio u Zagrebu, logično je pretpostaviti da je na dnevnom redu bilo sve ono o čemu je raspravljano na Majskom savetovanju KPJ.

Majski sastanak Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu održan je sredinom maja 1941. u blizini Bečkerek. Na njemu su prisustvovali Žarko Zrenjanin, Svetozar Marković, Ivan Laković Vijoglavina i Mihalj Servo. Odluke ovog sastanka bile su u duhu zagrebačkih. Trebalo je učvrstiti, ojačati i proširiti sve partijske i skojevske organizacije prijemom no-

²⁸ Isto.

²⁹ Isto.

³⁰ Dr J. Mar j ano vi ć, *Srbija 1941*, 60—61.

vih članova iz redova radnika, seljaka i poštene inteligencije. U krug simpatizera uvlačiti sve one koji su spremni za borbu protiv okupatora. S obzirom na uslove koje je donela okupacija, partijske i skojevske organizacije su imale da pronađu nove organizacione forme. Uz odgovarajuću pažnju formiranju i radu tehnike, trebalo je pronaći nove metode u agitaciji i propagandi. Sadržina ovog rada trebalo je da bude u objašnjavanju narodu uzroka poraza u aprilskom ratu; raskrinkavanju politike okupatora, naročito one u odnosu na pojedine narode i narodnosti; propagiranju života u Sovjetskom Savezu; otvaranju perspektive borbe koju je najavljivala KPJ. Na čelo Pokrajinskog Vojnog komiteta izabran je dotadašnji rukovodilac Vojne komisije Radivoj Ćirpanov, uz obavezu da se formiraju odgovarajući komiteti pri okružnim, sreskim i mesnim partijskim komitetima. Sve organizacione mere imala je da prati pojačana konspirativnost. Partijskom rukovodstvu za Vojvodinu je već u to vreme bilo prilično jasno da je sukob između Nemačke i Sovjetskog Saveza neminovan. S tim u vezi na sastanku PK je doneta odluka da se svim partijskim i skojevskim organizacijama izda direktiva o skupljanju oružja, koje će uskoro biti potrebno. Sve odluke sa ovog sastanka trebalo je da se prenesu partijskom i skojevskom članstvu. Na Majskom sastanku PK je takođe razmotreno pitanje razmeštaja pojedinih članova PK KPJ za Vojvodinu.

Saopšteno je da KPJ nastavlja, uprkos okupaciji i komadanju zemlje, jedinstveno da deluje na čitavoj teritoriji Jugoslavije. Odlučeno je da PK KPJ za Vojvodinu izda proglas kojim će se obratiti narodima Vojvodine.

Odluke majskog sastanka PK KPJ za Vojvodinu, zajedno sa proglasom PK-a, prenete su Radivoju Ćirpanovu drugom polovinom maja 1941."

³¹ Zbornik dokumenata NOR, tom II, knj. 2, 7—23; Zbornik dokumenata NOR, tom I, knj. 17, 28; MSRV AO 19743. — Ne raspoložemo tačnim, bolje reći gotovo nikakvim podacima o tome ko je preneo Radivoju Ćirpanovu odluke sa Majskog sastanka PK KPJ za Vojvodinu. Jedan jedini izvor — izjava Ferenca Kučere, do kraja maja organizacioni sekretar OK KPJ za zapadnu Bačku i Baranju — donosi podatak da je Svetožar Marković oko 20. maja 1941. bio u Somboru, da se sastao sa Kučerom i da je tom prilikom saznao i za odluku da KPJ nastavlja jedinstveno da deluje u celoj Jugoslaviji. Ako je taj podatak tačan, onda je sasvim normalno da je Svetožar Marković bio i u Novom Sadu i da se sastao i sa Radivojem Ćirpanovim.

Već smo spomenuli da je proglas PK KPJ za Vojvodinu početkom juna 1941. godine umnožen i u Novom Sadu i to na srpskohrvatskom i mađarskom jeziku. Proglas je sastavljen u duhu najvećeg broja zaključaka Majskog savetovanja KPJ u Zagrebu, odnosno PK KPJ u Bečkerek.

U uvodnom delu proglasa Pokrajinski komitet KPJ objašnjava narodima Vojvodine karakter rata koji se vodi; registruje teror sproveden u Vojvodini; ukazuje na kapitulantsku i eksploatatorsku politiku kapitalista u Jugoslaviji; podseća na uzaludnost pokušaja KPJ da spreči rasulo i da se pruži organizovaniji otpor osvajačima.

Proglas se potom posebno obraća pojedinim narodima. Teror koji se svalio na srpske radnike, seljake i rodoljubive građane (ubistva, proterivanje kolonista, pljačka i dr.) je zaista veliki. »Ali« — kaže se u proglasu — »vas sve to ne sme baciti u očajanje, vi ne smete da klonete duhom! Ni nečuvena izdaja koju su učinili kapitalisti Jugoslavije i razni otvoreni agenti nemačkih, talijanskih, mađarskih i drugih imperijalista, ni peta kolona ne sme da vam ubije veru u konačno oslobođenje i bolju budućnost (podvukli autori). Vi ne smete dopustiti da vas navedeni zločini odvedu na put šovinizma, da o mrzne te radne mase Mađara i Nemaca koje se uveliko razočaravaju u svoje oslobodiocce, i same osuđuju počinjena zverstva. Vi ne možete da zbog nekoliko lumpen-proletera i propamca iz redova nemačkih i mađarskih radnika i seljaka, koji su direktno učestvovali u pomenutom zločinu, osudite i omrznete široke slojeve mađarske i nemačke narodnosti. Naprotiv, dužni ste da se zajedno sa njima borite protiv nemačkih i mađarskih imperijalista koji će pljačkati i obespravljivati i same njihove narode u Vojvodini. Ne povezu jite se sa zaslepljanim šovinistima bilo kojeg naroda u borbi protiv drugog naroda. Borba za oslobođenje naroda Jugoslavije može i za Vojvodinu biti uspešna samo ako se vi zajedno sa mađarskim, nemačkim i ostalim narodima borite za oslobođenje Vojvodine. Rodoljubivi građani... konačno se priključujte radničkoj klasi koja je na čelu sa Komunističkom partijom Jugoslavije i u naslonu na Sovjetski Savez jedina u stanju da povede narod u borbu za nacionalno oslobođenje«³²

Istina je da su mađarski radnici i seljaci najviše osetili posledice nacionalnog ugnjetavanja srpskih kapitalista. Ali je isto tako neosporno — kaže se u proglasu — da srpski

³² Zbornik dokumenata NOR, tom I, knj. 2, 16—23, — Proglas PK KPJ od početka juna 1941.

radnici i seljaci nisu odobravali takvu politiku i da su zajedno sa mađarskim radnicima i seljacima vodili borbu za ravnopravnost u Vojvodini i celoj Jugoslaviji.

Zato se vi, Mađari, — radnici i seljaci, ne možete složiti sa grofovima i baronima iz Mađarske, što su zajedno sa nemačkim imperijalistima na zverski način, putem osvajackog rata, prišli rešavanju nacionalnog pitanja Vojvodine. Vi se ne možete složiti ni s tim što su ista gospoda naredila spaljivanje i rušenje čitavih sela, oduzimanje zemlje, stoke i radila od siromašnih kolonista i ubijanje radnih ljudi na hiljade. Tim pre se ne možete složiti ni s tim što su to ona ista gospoda koja su u još većem broju ubijala radnike i seljake u Mađarskoj kad su rušili vlast mađarskog proletarijata — Mađarsku komunu. Gospoda iz Mađarske će vam možda dati poneku brazdu zemlje, ali samo radi toga da bi vam zamazali oči i da bi vam otupeli mač klasne borbe protivu njih, a svu ostalu zemlju vratiće oni grofovima i baronima. Ta su gospoda i samu Mađarsku prodala nemačkim imperijalistima, koji su i nju opljačkali do gole kože.

Na vama u Bačkoj i Baranji leži velika odgovornost za dalju sudbinu naroda Vojvodine. Kao što su srpski radnici i seljaci išli putem borbe protiv svojih kapitalista, ugnjetača radnih masa i nesrpskih naroda, tako se i vi sada morate boriti protiv vaše, mađarske gospode koja sada ugnjetava nemađarske narode u Bačkoj i Baranji. Zastava proleterske borbe protiv nacionalnog ugnjetavanja prešla je sada u vaše ruke.³³

Rumunske radnike i seljake upozoravaju da ne mogu očekivati oslobođenje od Antoneskua i drugih, nego se moraju boriti »u složnoj zajednici sa ostalim narodima Vojvodine protiv nemačkih i mađarskih okupatora«.³⁴

Hrvatskim radnicima i seljacima Pokrajinski komitet ukazuje na pravi karakter tzv. Nezavisne Države Hrvatske i da će »samo zajedno sa Srbima i ostalim narodima, u borbi protiv frankovaca i druge hrvatske gospode, u borbi protiv okupatora, izvojevati nacionalnu slobodu i bolju budućnost«.³⁵

Slovacima i Rusinima obratio se proglas ovim rečima: »I vaše je mesto u zajedničkoj borbi naroda Vojvodine za

³³ Isto.

³⁴ Isto.

³⁵ Isto.

nacionalno oslobođenje i ravnopravnost svih naroda Vojvodine«³⁵

Zbog počinjenih Hitlerovih zverstava nemački radnici i siromašni seljaci moraju da trpe sramotu pred čitavim svetom. Oni ne treba da se zavaravaju obećanjima da će se njihov ekonomski položaj popraviti. Naprotiv, nemački kapitalisti će i njih podvrći eksploataciji kao i ostale narode.

Poslednji pasus proglasa, u kome se Pokrajinski komitet obraća vojvođanskim radnicima: Srbima, Mađarima, Nemcima, Hrvatima, Rumunima, Slovacima, Rusinima i ostalima, glasi:

Vojvođanski radnici i radnice, kao što dalja sudbina naroda Jugoslavije zavisi u prvom redu od jedinstva njene radničke klase, tako i sudbina naroda Vojvodine zavisi od vašeg jedinstva. Zato kuj te to jedinstvo u zajedničkoj borbi protiv svih izrabljivača bez obzira na narodnost! Borite se protiv šovinizma, mržnje prema drugim narodima, iščupajte tu otrovnu žaoku koju Kapitalisti podlo usađuju u narodne mase. Stvarajte savez radnika i seljaka, složite svoje narode da bi kao jedinstvenu celinu mogli voditi u borbu protiv okupatora i ugnjetača! Ostvarujte na taj način proleterski internacionalizam, koji je važan uslov za srećniju budućnost Vojvodine. Samo će tako narodi Vojvodine pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije, u naslonu na Sovjetski Savez, moći sami ali zajednički da odlučuju o tome hoće li i sa kojim drugim narodima da žive u bratskoj zajednici.³⁷

Reorganizacija KPJ i Skoja

Oko 10. juna 1941. u Velikom Bečkereku održan je sastanak biroa PK KPJ za Vojvodinu na kome su donete odluke u pogledu sastava PK Partije i PK Skoja. PK KPJ su sačinjavali: Žarko Zrenjanin Uča, politički sekretar, Svetozar Marković Toza, Ivan Vijoglav in i Radivoj Ćirpanov, članovi sekretarijata. Članovi Biroa: Erne Kiš, Sonja Marinković, Gordana Ivačković, Đorđe Zličić, Stevica Jovanović, student medicine iz Pančeva. Jula u Biro je ušao i Ratko Mit-

³⁵ Isto.

³⁷ Isto.

rović Šilja, advokatski pripravnik iz Beograda, član sekretarijata CK Skoja koga je na rad u Banat uputio CK KPJ.⁸⁸

I sastav PK Skoja je doživeo promene: Đorđe Zličić, sekretar. Članovi Sekretarijata: Rada Grujić (zvani Crni, Mirko i Pera) i Nikola Živanović zv. Nikica. Članovi Biroa: Proka Sredojev zv. Bata i Jova, student tehnike, Lidija Aldan (zvana Lida, Bosa i Lela) iz Pančeva, Sava Đisalov, grafički radnik iz Novog Sada, i Johan Mike, radnik fabrike »Mitrošped« iz Sremske Mitrovice. Kasnije su na mesto palih Lidije Aldan i Save Đisalova u PK ušli Jelisaveta Petrov i Kamenko Gagrčin, student iz Sombora.⁸⁹

Vladimir Živanović, sekretar OK KPJ za južnu Bačku

U okviru navedenih reorganizacija tokom juna 1941. i u Novom Sadu je došlo do promene u sastavu OK KPJ i OK Skoja.

Iz veoma oskudnih podataka ne vidi se jasno o kakvim se promenama radilo. U to je vreme jasno bilo da je Branko

⁸⁸ MSRV AO 19742, 19743. — Pred islednim organima i sam Mitrović tvrdi da je član Biroa PK KPJ. Međutim, iz izveštaja Žarka Zrenjanina CK-u KPJ od 2. septembra 1941, vidi se da Mitrović prisustvuje i sastancima Sekretarijata PK KPJ za Vojvodinu.

⁸⁹ MSRV AO 19742; 19743.

Bajić, predratni sekretar OK, u zarobljeništvu, te se Vladimir Živanović može potvrditi kao sekretar. Jedan nam istorijski izvor daje smanjeni broj članova OK KPJ, što se moglo obrazložiti potrebom za većom operativnošću rukovodstva. U nekim partijskim i skojevskim forumima u Bačkoj došlo je u duhu direktiva Majskog savetovanja do isključenja nekih kolebljivaca. U Novom Sadu takvi slučajevi nisu zabeleženi. Pojedini članovi OK KPJ bili su pretežno zaduženi za rad u određenim srezovima novosadskog okruga, dok su ostali članovi, radili, uglavnom, na teritoriji grada.

Inicijativom Radivoja Čirpanova, tokom juna je učvršćen i proširen OK KPJ u sledećem sastavu: Vladimir Živanović, sekretar. Članovi: Jovan Žeravljev, Košta Šokica, Ljiljana Bem, Mihalj Samu i Sava Đisalo. Iz drugih se izvora da videti da su članovi OK KPJ bili i Ivan Koči, Rudolf Grin, Andrija Lederer i Đorđe Bešlin.⁴¹

Juna 1941. slična reorganizacija, uz proradu i primenu odluka majskih savetovanja, a po direktivi Radivoja Čirpanova, sprovedena je i u sedištim OK KPJ za zapadnu Bačku i Baranju (Sombor) i OK KPJ za severnu Bačku (Subotica).

Svedočanstva iz Banata i Beograda pokazuju da su postignuti jedinstveni stavovi o tome kakve promene treba izvršiti u pogledu organizacionog prilagođavanja Partije i Skoja uslovima okupacije. Otpuštanje velikog broja radnika, naročito službenika srpske narodnosti, ukidanje svih organizacija, društava i si. koje su komunisti koristili kao legalne forme za okupljanje i svoj rad, poremećeni sistem školovanja, povlačenje izvesnog broja članova KPJ u ilegalnost — sve je to nalogalo da se, umesto dotadašnjih organizacija, koje su počivale na preduzetnom ili strukovnom principu, pređe na nov sistem organizovanja.

Reorganizacija Partije i Skoja u Novom Sadu na teritorijalnoj osnovi sprovedena je od strane OK KPJ i OK Skoja na osnovu direktiva Čirpanova koje su donete na majskom sastanku PK.

Na osnovu te reorganizacije Novi Sad je podeljen na šest rejona. U svakom rejonu, u principu, postojali su rejonski komiteti KPJ odnosno rejonski komiteti Skoja. Na čelu pojedinih rejonskih komiteta nalazili su se članovi OK KPJ odnosno OK Skoja. Po liniji Partije dalje su postojale partijske ćelije vezane direktno za rejonske komitete KPJ. Što se tiče skojevske organizacije, njeni aktivni su bili veza-

⁴¹ BKB BI 059/1959; Zbornik dokumenata NOR, tom I, knj. 6, 144.

ni za rejonske komitete Skoja. Perspektiva daljeg organizovanog razvitka bili su ulični aktivni.

Najdirektnije povezane sa Partijom i Skojem bile su prosvetno vaspitne grupe. U periodu rada na omasovljenju pokreta svaki član KPJ i Skoja imao je zadatak da formira takve grupe. U tim grupama sticalo se osnovno političko i marksističko obrazovanje čitanjem i proradom napredne literature i propagandnog materijala. Putem manjih akcija (rasturanje letaka, davanje priloga za narodnu pomoć i dr.) proveravana je vrednost i sposobnost za uključivanje u pokret. Najbolji članovi ovih vaspitnih grupa primani su u redove članova KPJ odnosno Skoja.

Košta Šokica, član OK KPJ za južnu Bačku

Evo kako je Novi Sad bio podeljen. *Salajka*, sa teritorijom do Šulcovog naselja, zatim Šulcovo naselje i Vidovdansko naselje, bila je prvi rejon. Drugi rejon je bila *Podbara*. Graničnu ulicu između ova dva rejona činila je *Temerinska ulica*. *Rotkvarija*, zajedno sa centrom grada i *Detelinarom*, predstavljala je treći rejon. *Liman* kao četvrti rejon imao je dva podrejona: *IVa* i *IVb* rejon. Četvintii »a« rejon se prostirao od Dunavske Zmaj Jovinom, Željezničkom, Sremskom ulicom do Dunava. *IVb* se graničio ulicom *JNA*, ulicom *Slikara Novaka Radonića*, *Kostićevo* do *Dunava*. Kasnije je ovom podrejonu priključen i *Telep*. *Klisa*

se vodi kao poseban teren, kome je pripadala i Slana Bara, Pod uslovom da Klisu smatramo petim rejonom, a da su na Limanu praktično postojala dva rejona, dolazimo do navedenog podatka o postojanju šest rejona u Novom Sadu.

Reorganizacija po rejonima tekla je tokom juna 1941. godine. Pre nego što damo pregled tih organizacija treba da nešto objasnimo. Rekonstrukcija rejonskih komiteta, partijskih ćelija odnosno skojevskih aktiva data je prema za sada raspoloživim podacima. To znači da, verovatno, nije kompletna. Sećanja o vremenu formiranja i dužini trajanja pojedinih organizacija nisu uvek najtačnija. Mnogi članovi KPJ ili Skoja, zbog različitih uzroka, menjali su mesta prebivališta te se otuda javljaju u više rejona. Nakon masovnih hapšenja nestajale su čitave ćelije ili su se svele na jednog do dva člana. U radu na njihovoj obnovi, s obzirom na pre-

Đorđe Bešlin član OK KPJ za južnu Bačku i zamenik komandanta Štaba partizanskih odreda južne Bačke

ostale malobrojne snage, ponekad se odstupalo od teritorijalnog principa organizovanja. U tim slučajevima značajnu su ulogu igrala poznanstva, rodbinske veze ili istovetnost zanimanja. Sve u svemu, demoralizaciji i kapitulanstvu KPJ se suprotstavila živim organizacionim i političkim radom. Uporedo s državnim aparatom i političkim organizacijama okupatora živеле su i radile organizacije KPJ i Skoja.

Evo imena članova Partije neposredno posle okupacije.

I rejon — Salajka

Partijska ćelija neposredno posle okupacije

Košta Šokica sekretar, Miloš Bebić Ujka, (otišao tubrzo u Podbaru), Milesa Brkić, Sava Đisalov, Đorđe Zličić, Živko Ranisavljević, Dušan Šučov, (otišao na Klisu).

Rejonski komitet, jun — jul

Košta Šokica sekretar, Miloš Bebić Ujka, (od kraja juna) Đorđe Zličić (od sredine jula. Do tada je u Banatu), Stevan Momčilović (došao iz Podbare), Žiivko Ranisavljević, Rado- van Smiljanov (od kraja juna. Do tada u Podbari), Dušan Šučov (od avgusta 1941. kada je došao sa Klise).

Jedno vreme dužnost sekretara Rejonskog komiteta vr- šio je Stevan Momčilović.

Livija Bem, član OK KPJ za južnu Bačku

Rejonski komitet, septembar — novembar

Košta Šokica, sekretar, Đura Đerić, Borislav Prodanović (sa Klise), Dušan Šučov.

Partijska ćelija, jul — septembar

Obrad Dobanovački, sekretar do septembra 1941., — Jovan Dotlić, Đura Đerić, sekretar od septembra 1941., Branko Skandarski, Lazar Tešanov.

Do jula 1941. ovom kandidatskom grupom rukovodio je Košta Šokica. Jula članovi ove grupe prerasli su u članove KPJ.

Prosvetno — vaspitna grupa, odnosno kandidatska grupa

Dura Đerić, rukovodilac, Nikola Asurdžić, Mile Maksimović, Jovan Marjanović Joca, Stevan Moljac, Milan Nedić.

Na osnovu sećanja učesnika, i sledeći članovi KPJ su kraće ili duže vreme boravili i radili na Salajci: Đorđe Apić, (i Slana Bara), Jovan Brkić Bata (pa Liman), Vasa Jovanović (možda i drugi rejon), Svetislav Kovaljević, Ljubiša Popara (kasnije specijalna veza Radivoja Ćirpanova), Nikola Radojčin, lima Stankov, Sava Tucić (došao sa Podbare), Stevan Čalenić (došao iz drugog a otišao u četvrti rejon), Milan Šilić (i Slana Bara).

II

rejon — Podbara

Partijska ćelija, april—jun 1941.

Miloš Bebić Ujka (kasnije u Salajci), Milorad Komadinović, Milorad Petrović, sekretar do aprila 1941. (zarobljen u aprilskom ratu), Lazar Prišić, (posle stavljanja po policijski nadzor krajem juna pasivizirao se), Radovan Smiljanov (prešao u Salajku), Sava Tucić (prešao u Salajku), Stevan Čalenić (prešao u Salajku pa Liman).

Partijska ćelija, maj 1941.

Petar Blažić, KPJ, Svetozar Božić Cveta, KPJ, Đura Nemet, KPJ, Petar Penić Ciga, simpatizer, Stevan Prodanović, KPJ, Branko Skandarski, KPJ (Salajka), Milan Stoja, kandidat za člana KPJ, Jaroslav šnajder Jovan, kandidat za člana KPJ. Petar Perić Ciga, koji je februara 1942. postao kandidat za člana KPJ izjavljuje da je maja 1941. radio u navedenoj grupi.

Partijska ćelija, jun-septembar 1941.

Organizator Jovan Žeravljev, Ilija Đerić, sekretar od polovine jula, Svetozar Božić Cveta, Ivan Butina, Anton Urban (sekretar do sredine jula).

Partijska ćelija jun — ?

Organizator Jovan Žeravljev, Petar Blažić, sekretar, Mileta Jakšić, Đura Nemet, Dragoljub Jevremov.

Partijska ćelija ili desetina, jul — ?

Ilija Đerić, sekretar ili rukovodilac, Svetozar Božić Cveta, KPJ, Ivan Butina, KPJ, Milorad Garabantin, KPJ, Bogoljub Jović, KPJ, Pavle Zdihan, KPJ, Stevan Prodanović, KPJ.

Partijske ćelije, septembar-oktobar 1941.

Jovan Žeravljev, sekretar, Ljubomir Doroslovački, Đura Nemet.

Jovan Žeravljev, sekretar, Svetozar Božić Cveta, Stevan Dutina.

Od aprila do kraja 1941. na terenu Podbare bili su i ovi članovi KPJ: Emil Ivošev (nakon izbijanja rata aprila 1941. otišao u Sombor), Zdravko Isdjanov, Ivan Kaćanski, Milorad Mandić Bata (u jesen 1941. otišao u Srbiju), Desanka Miladinović, Radivoj Milin Kairac, Stevan Momčilović (otišao u Salajku), Stevan Nikoletić, Svetislav Pavlović Muja, Živan Prodanović, Živko Radovanović, Vlada Savin (predratni član), Košta Šokica. Osim navedenih, kandidati: Vida Kaćanski, Antal Nemet i Milan Simin.

III

rejon — Rotkvarija

Partijska ćelija, jun 1941 — jesen 1941.

Đorđe Radujkov, sekretar do jula 1941., Milica Bursać (do juna na Limanu), Đula Varga (do juna na Limanu), Vladimir Živanović, Pal Karas, Rudolf Klaus (do juna na Limanu), Ivan Koči, Vera Pavlović.

Kandidatska grupa krajem jula 1941.

Vera Pavlović, rukovodilac, Pavle Bašić, Jovan Subašić, Marta Husar.

Partijska ćelija, avgust-septembar 1941.

Milica Bursać, sekretar, Pavle Bašić, Đorđe Mikeš.

Kandidatska grupa, septembar 1941.

Milica Bursać, rukovodilac grupe, Katica Hegediš, Nikola Forkapić.

U više izjava spominje se da su u Rotkvariji delovale zajedno Vera Pavlović, Milesa Brkić i Marta Husar, kandidat. Natalija Starčev, kandidat KPJ, navodi da je od jula

1941. bila povezana sa Jovanom Koljadzinskim, članom KPJ (bio na Limanu pa u Rotkvariji), Verom Pavlović, Martom Husar, i Julijom Cimir (sa Limana). U optužnici protiv Ištva-
na Sindlera stoji da je u vremenu jun—avgust četiri puta prisustvovao sastancima komunističke ćelije koju je organi-
zovao Rudolf Klaus. Od strane Đorđa Radujkovića bili su pri-
mljeni u KPJ Mileva Andrić i Svetozar Brzak. Na Detelinari
je kao član KPJ delovao i Lajoš Larkin Vlačko.

*Ivan Koči, član OK KPJ za južnu
Bačku*

IV

rejon (a i b) — Liman

Rejonski komitet IVb, jun-avgust 1941.

Rudolf Gran, sekretar, Oto Blam, Ferenc Kardoš, Mihajlo Ključik.

Partijska ćelija u IVa rejonu, maja 1941.

Milica Bursać Beba (juna prešla u Rotkvariju), Đula Varga (juna prešao u Rotkvariju), Rudolf Klaus, kandidat (juna postao član KPJ i prešeo u Rotkvariju), Vječeslav Cimir Vendić, Julija Cimir, Sofija Skandarski, kandidat, Radoslava Skandarski, kandidat, Irma Ambruster, kandidat, Jovan Koljadzinski, kandidat (kasnije u Rotkvariji).

U toku reorganizacije na teritorijalnom principu svi kandidati su postali članovi KPJ.

Rejonski komiteti (?)

Livija Bem, rukovodilac, Miilan Kom (kasnije), Julija Cimir.

Od polovine jula 1941.

Andrija Lederer, rukovodilac, Jovan Brkić Bata, Vječeslav Cimir.

Milica Bursać, član MK KPJ

Početak avgusta 1941.

Livdja Bem, sekretar, Ferenc Kardoš, Vječeslav Cimir, Stevan Čalenić.

Andrija Lederer je dobio zadatak da obnovi RK u IVb rejonu, ali ga je hapšenje u tom omelo.

Kandidatska grupa, jun (?)

Irma Ambruster, rukovodilac, Vera Vajs, član Skoja, Zorica Mandel Hajnalka, kandidat, Ljubica Mandel Ibojka, kandidat, Estera Mandel, kandidat.

Ova grupa je imala vezu i sa Andrijom Ledererom, Rudolfom Grinom i Matijom Šimerlingom, svi članovi KPJ. Jedan od organizatora Skoja i omladine na Limanu bila je Uza Zelinger, član KPJ.

Partijska ćelija, jun-avgust 1941.

Vječeslav Cimir Venda, sekretar (kasnije Lederer A.), Andrija Lederer, Irma Ambruster, Janko Kuhar, kandidat, Radoslava Skandarski, Sofija Skandarski.

Partijska ćelija od avgusta 1941.

Andrija Lederer, sekretar, Jovan Brkić Bata, Radoslava Skandarski, Sofija Skandarski, Vječeslav Cimir Venda, Maitija Šimerling.

Kao članovi KPJ koji su radili na terenu Limana spominju se i: Radivoj Bukinac, Sava Ljubojev, Zoltan Timar, Natalija Džigurski, Milica Džigurski, Hana Šimerling i Henrijeta Štajner.

i ;

V rejon — Klisa

Partijska ćelija, april-avgust 1941.

Bora Prodanović, sekretar, Živko Brzak, kandidat (u grupi od avgusta 1941), Lazar Vuksanov, član KPJ od avgusta, Rada Prodanović, član KPJ od avgusta, Dušan Šućov, avgusta otišao za Salajku.

Od aprila do avgusta 1941. ova grupa je bila kandidatska i njome je jedno vreme rukovodio Košta Šokica, koji je od nje oformio avgusta 1941. partijsku ćeliju.

Na Slanoj Bari, a kasnije Salajci, rade i Đorđe Apić i Milan Šilić, članovi KPJ.

U uslovima u kojima su se organizovali i pripremali za borbu protiv okupatora, komunisti Novog Sada nisu bili niti su mogli biti bez brojnih zaduženja. To važi za one koje smo naveli kao članove pojedinih rukovodstava, odnosno partijskih ćelija, kao i za one za koje imamo podatke na kojem su terenu pretežno radili. No, bio je i jedan broj onih članova KPJ koji nisu bili vezani za pojedine partijske ćelije, koji su obavljali i posebne zadatke. To su:

Đorđe Bešlin, zamenik komandanta Štaba partizanskih odreda pri OK KPJ za južnu Bačku. Danilo Grujić, stručnjak za vojna pitanja (od kraja novembra 1941. u Novom Sadu), Gordana Ivačković, član PK i rukovodilac tehnike PK, inž. Milenko Jakovljević, rukovodilac specijalne inženjerske grupe, Slobodan Kovačević, rukovodilac dela tehnike PK, Svetozar Marković Toza, organizacioni sekretar PK KPJ, Etelka Molnar, lična veza pojedinih rukovodilaca u Novom Sadu,

inž. Nikola Petrović, prvo specijalna misija CK KPJ a zatim rukovodilac agitprop grupe pri PK KPJ, Ljubiša Protić, komandant Štaba partizanskih odreda, Zora Rakoši Šer Hajnalka, radila u tehnici, Agneza Sàs, radila u tehnici, Radivoj Čirpanov član PK KPJ i glavni organizator NOP-a u Bačkoj, Klara Feješ Mira, lična veza Markovića (došla u Novi Sad 1941 krajem septembra) Dalibor Francisti, specijalna veza sa Čirpanovim, Mila Čobanski, tehničar PK KPJ, Spasoje Čobanski, radio u tehnici i lična veza sa Markovićem, Milan Džanić, lična veza Čirpanova sa petrovaradinskom grupom.

Članovi KPJ u Novom Sadu koji su

a) zarobljeni tokom aprilskog rata 1941.

1. Bajić Branko (vratio se septembra 1941)
2. Vrtunski Mladen (vratio se decembra 1941)
3. Petrović Milorad
4. Radujkov Radomir
5. Stepanov inž. Marko (vratio se decembra 1941)
6. Tišma Todor
7. štajnfeld dr Aleksandar
8. Stark Oskar

b) iz raznih razloga napustili Novi Sad, uglavnom aprila 1941. i nisu se vratili do kraja rata

1. Alargić Judita	15. JojkićĐurica
2. Barton (Bertron) Franjo	16. Kalbah Josip Jonja
3. Blau dr Ruža	17. Kosovel Viktor
4. Brzak Slavko	18. Lukač Ivan Janoš
5. Goranović Maksim	19. Matijašević Žarko
6. Grujić Milorad	20. Milenković Dragi
7. Danilović Dušan (februar-mart)	21. Pavlović Milorad Mika
8. Dejanov Stevan	22. Palkovljević Boško Pinki
9. Dronjak Živko	23. Pešut Stevan
10. Živković Vlada	24. Polgar Andraš
11. Živković Jovan	25. Popović Dura Đorđe
12. Zelenović Danilo	26. Potiparski Tulić Zora
13. Ivošev Emil	27. Tulić Jusuf
14. Ilić Ljubomir Ljupče	

c) povremeno ili kratko vreme bili u Novom Sadu tokom 1941. g.

1. Vijoglavin Ivan	8. Marinković inž. Milenko
2. Vlaškalić Milenkj	9. Marinković Sonja
3. Grujić Aleksandar	10. Nešin Ilija (od decembra)
4. Ević Bogdan (ubijen aprila)	11. Petrović Vojin
5. Zrenjanin Žarko Uča	12. Stambolija Dušan (ubijen pri ulasku okupatora)
6. Jakab Martin	13. Stepanov Sreta
7. Kramer Josip (od kraja decembra 1941).	

d) postoje podaci da su članovi KPJ ali ne i podaci gde su i šta su radili 1941. Izuzetak su oni koji su suđeni od okupatora:

1. Dimitrijević Petar	5. Sirteš Lajoš (suden)
2. Lazarević Dobrivoj (suden)	6. Tankosić Sava
3. Marić Krsta	7. Trbović Sima (suden)
4. Savin Vlada	8. čobanov Uroš

Ukupno pod a, b, c, d, 56 članova. Kao što se iz napred iznetog vidi, kroz partijsku organizaciju Novog Sada prošle je tokom 1941. godine 166 članova Komunističke partije Jugoslavije. Ako se pri tome uzme u obzir broj članova koji su zarobljeni u toku aprilskog rata 1941. godine, napustili grad ili su povremeno boravili u njemu, kao i činjenica da su, od navedenog broja, neki primljeni u redove KPJ u toku prve godine oslobodilačke borbe, izlazi da se stvaran broj članova KPJ u Novom Sadu, do početka masovnih hapšenja, u pojedinim vremenskim periodima kretao između 90 do 100 članova. Ova citra u prvi mah može stvoriti utisak o malobrojnosti komunista Novog Sada, što je samo prividno tako. U jednoj ilegalnoj kadrovskoj partiji kakva je bila Komunistička partija Jugoslavije, njena snaga se i ne može meriti brojem njenih članova već njihovim kvalitetom, ispravnošću politike koju vode, sposobnošću da shvate osnovne istorijske interese i težnje naroda, da ih istaknu u svom programu i da se bore za njihovo ostvarenje. U vreme političkih priprema za ustanak snaga Partije se ogledala u njenim nastojanjima da na platformi borbe protiv okupatora okupi oko sebe što šiiere narodne mase, u čemu je imala dosta uspeha mada je politička situacija bila teška posle katastrofe koja je zadesila grad i zbog demoralizacije

i kapitulanstva dotadašnjih rukovodećih struktura, što se moralo odraziti i na raspoloženje masa. U višenacionalnoj sredini Novog Sada naročito težak problem posle aprilskog sloma postali su međunacionalni odnosi. Svemu tome komunisti su se odlučno suprotstavljali.

Pri ocenjivanju brojčane snage Partije ne treba zaboraviti i broj kandidata za članove KPJ: 40, a pogotovu broj članova Saveza komunističke omladine Jugoslavije: 354.

Iako smo ponegde već naveli kandidate za članove KPJ 1941. godine, ovde ćemo ih sve pobrojati (u zagradi je region kome su pripadali):

1. Asurdžić Nikola (I)	20. Moljac Stevan (I)
2. Baca Marija (IV)	21. Nedić Milan (I)
3. Bozejac Boža (I)	22. Nemet Antal (II)
4. Brzak Živko (I)	23. Pašćan Milan (aprila zarobljen)
5. Veselinović Milan (II)	24. Polovina Đura (IV napustio Novi Sad)
6. Gluvakov Đorđe	25. Pulić Jovan (IV, zarobljen)
7. Đurić Vlada (IV, napustio Novi Sad)	26. Rac Miroslav
8. Erdeljan Tihomir (II)	27. Simin Milan (II)
9. Zemba Vojin Adalbert (I)	28. Starčev Divljak Nataša (III)
10. Joksimović Jevrem Mile (I)	29. Stoja Milan (II)
11. Kaćanski Vida (II)	30. Subašić Jovan (III)
12. Komadinović Milorad (II)	31. Čulibrk Miloš (V, proteran iz Novog Sada)
13. Kuzmanović Vasa (IV, zarobljen)	32. Farago Ana (IV)
14. Kuhar Janko (IV)	33. Farago dr Đorđe (IV)
15. Maksimović Mile (I)	34. Forkapić Nikola (III)
16. Mandel Estera (IV)	35. Hegediš Katica (III)
17. Mandel Zora Hajnalka (IV)	36. Husar dr Marla (III-I)
18. Mandel Čarkić Ljubica (IV)	37. Hristić Ljubica
19. Marjanović Jovan Joca (I)	38. Šnajder Jaroslav Jovan (II)
	39. Štajnic Jovan
	40. Šterbik Janoš (III)

Iz svega iznetog izlazi da su tokom 1941. godine članovi KPJ bili:

1. Alargić Judita (marta, Beograd)	3. Andrić Mileva (III)
2. Ambruster Irma (IV)	4. Apić Đorđe (V)
	5. Bajić Branko (član PK)

6. Barton (Bentran) Franja (april, Beograd)
7. Bašić Pavle (III)
8. Bebić Miloš Ujk.. (I-II)
9. Bem Livija (IV)
10. Bešlin Đorđe (zam. kom. Štaba)
11. Blažić Petar (II)
12. Blam Oto (IVb)
13. Blau dr Ruža (aprila otišla)
14. Božić Svetozar (II)
15. Brzak Svetozar (III)
16. Brzak Slavko (aprila otišao)
17. Brkić Jovan Bata (ITV)
18. Brkić Milesa Mila (MH)
19. Bukinac Radivoj (IV)
20. Bursać Milica (IV-III)
21. Butina Ivan (II)
22. Varga Đula (IV-III)
23. Vijoglavin Ivan (PK)
24. Vlaškalić Milenko (povremeno)
25. Vrtunski Mladen (decembra se vratio)
26. Vuksanov Lazar (V)
27. Garabantin Milorad (II)
28. Goranović Maksim (aprila. ..)
29. Grin Rudolf (IVb)
30. Grujić Aleksandar (kraće vreme)
31. Grujić Danilo (vojni stručnjak od decembra u Novom Sadu)
32. Grujić D. Milorad (aprila — Beograd)
33. Danilović Dušan (aprila, — Beograd)
34. Dejanov B. Stevan (bolestan u Subotici)
35. Dimitrijević Petar, st. (III)
36. Dobanovački Obrad (I)
37. Doroslovački Ljubomir (II)
38. Dotlić Jovan (I)
39. Dronjak Živko (aprila)
40. Dutina Stevan (II ili 1)
41. Đerić Đura (I)
42. Đerić Ilija (II)
43. Đisalov Sava (I)
44. Ević Bogdan (ubijen pri ulasku okupatora)
45. Žeravljev Jovan (II-I-V)
46. Živanović Vladimir (III)
47. Živković Vlada (marta otišao)
48. Živković Jovan (aprila.)
49. Zdihan Pavle (II)
50. Zelenović Danilo (otišao ...)
51. Zelinger Uza (IV)
52. Zličić Đorđe (I)
53. Zrenjanin Žarko (pol. sek. PK)
54. Ivačković Gordana (PK KPJ)
55. Ivošev Emil (april, Sombor)
56. Ilić Ljubomir Ljupče (aprila...)
57. Isijanov Zdravko⁴¹ (II)

⁴¹ Zdravko Isijanov se, 10. jula 1941, sa bugarskim pasošem, vratio u Novi Sad. Tu je legalno živio i bavio se svojim firmopisarskim zanatom. Po njegovoj izjavi, u KPJ, ga je, septembra 1941, primio Petar Blažić. Decembra 1941. Zdravko Isijanov je vraćen u redove kandidata za člana KPJ.

58. Jakab Martin (avgusta otišao)
59. Jakovljević Milenko (tehnička grupa)
60. Jakšić Mileta (II)
61. Jevremov Dragoljub (II)
62. Jovanović Vasa (I ili II)
63. Jović Bogoljub (II)
64. Jojkić Đurica (aprila otišao)
65. Kalbah Josip (april, Petrovaradin)
66. Karas Pal (III)
67. Kardoš Franja (IV)
68. Kačanski Ivan (II)
69. Klaus Rudolf (IV—III)
70. Ključik Mihajlo (IVb)
71. Kovaljević Svetislav (I)
72. Kovačević Slobodan (tehnika)
73. Koljadžinski Jovan (IV—III)
74. Kom Milan (septembar, B. Palanka)
75. Kosovel Viktor (aprila otišao)
76. Koči Ivan (III)
77. Kramer Josip (od kraja decembra)
78. Lazarević Dobrivoj (I)
79. Larkin Lajoš (III)
80. Lederer Andrija (IV)
81. Lugomerski Rajko (II)
82. Lukač Ivan Janoš (april, Petrovaradin)
83. Ljubojev Sava (IV)
84. Mandić Milorad Bata (oktobra—novembra, Srbija)
85. Marinković inž. Milenko (povremeno)
86. Marinković Sonja (april, Banat)
87. Marić Krsta (?)
88. Mataruga Zurković Anica (III)
89. Maksimović inž. Milan (od kraja decembra)
90. Marković Svetožar (sekretar PK)
91. Matijašević Žarko (aprila ...)
92. Mikeš Đorđe (III)
93. Miladinović Desanka (II)
94. Milenković Dragi (aprila. ..)
95. Milin Radivoj Kairac (II)
96. Molnar Etelka Eta (lična veza)
97. Momčilović Stevan (II—I)
98. Nemet Đerd Đura (II)
99. Nešin Ilija (od decembra u N. Sadu)
100. Nikoletić Stevan (II)
101. Pavlović Vera (III)
102. Pavlović Milorad Mika (aprila...)
103. Pavlović Svetislav Muka (I)
104. Palkovljević Boško Piniki (april...)
105. Petrović Vojin (povremeno)
106. Petrović Milorad (aprila...)
107. Petrović inž. Nikola (agitprop)
108. Pešut Stevan (aprila ..)
109. Polgar Andraš (jun, Beograd)
110. Popara Ljubiša (I, pa lična veza)
111. Popović Đorđe Đura (aprila...)
112. Potiparski Tulić Zora (jun, Srem)

113. Prišić Lazar (II, član do juna)	140. Timar Zoltan (IV)
114. Prodanović Borislav (V)	141. Tišma Todor (IV, zarobljen)
115. Prodanović Živan (II)	142. Trbović Sima (?)
116. Prodanović Rada (V)	143. Tulić Jusuf (aprila ...)
117. Prodanović Stevan (II)	144. Tucić Sava (II—I)
118. Protić Ljubiša (komandant Štaba)	145. Čirpanov Radivoj (rukovodilac NOP-a)
119. Radovanović Živko (II)	146. Urban Antun (II)
120. Radojčin Nikola (I)	147. Feješ Klara Mira (od kraja septembra 1941.)
121. Radujkov Đorđe (III)	148. Francisti Dalibor (veza sa Petrovaradinom)
122. Radujkov Radomir (zarobljen)	149. Cimr Vječeslav Venda (IV)
123. Rakoši Šer Hajnalka Zora (tehnika)	150. Cimr Julija (IV)
124. Ranisavljević Živko (I)	151. Čalenić Stevan (I, II, IV)
125. Savin Vlada (?)	152. Čobanov Uroš (?)
126. Samardžija Jovan (III)	153. Čobanski Mila (tehnika)
127. Sas Agneza (tehnika)	154. Čobanski Spasoje (tehnika)
128. Sindler Istvan (III)	155. Džanić Miloš (lična veza)
129. Sirteš Lajoš	156. Džigurski Milica (IV)
130. Skandarski Branko (I)	157. Džigurski Natalija (IV)
131. Skandarski Radoslava (IV)	158. Šilić Milan (V)
132. Skandarski Sofija (IV)	159. Šimerling Matija (IV)
133. Smiljanov Radovan (I—II)	160. Šimerling Hana (IV)
134. Stambolija Dušan (ubijen, ulazak)	161. Sokica Košta (I, II, V)
135. Stankov Tima (I)	162. Štajner Henrijeta (IV)
136. Stepanov inž. Marko (decembra došao)	163. Štajnic Tibor (III)
137. Stepanov Sreta (povremeno)	164. Štajnfeld Aleksandar (zarobljen),
138. Tankosić Sava (I)	165. Štark Oskar (zarobljen)
139. Tešanov Lazar (I)	166. Šućov Dušan (V—I)

*

**

Paralelno sa promenama i učvršćenjem sastava OK KPJ, u Novom Sadu je utvrđen i sastav OK Skoja. To je onaj isti sastav koji smo, uz ogradu o vremenu smene sekretara, pomenuli za vreme posle okupacije: Sava Đisalov, sekretar, inače

i član OK KPJ i PK Skoja, Ljubomir Doroslovački, Živko Ranisavljević i Đorđe Mikeš, članovi.⁴²

Kao što smo već izneli, članovi OK Skoja bili su tokom juna angažovani i na reorganizovanju skojevske organizacije na teritorijalnom principu, koji je bio identičan onom koji je primenjen kod partijskih organizacija. Pre nego što damo prikaz rejonskih komiteta i skojevskih aktiva, nekoliko? reči o skojevcima—učenicima.

Posle kratkog prekida u školovanju, nastalog usled ratnih događaja u aprilu, u drugoj polovini istog meseca rad u školama je nastavljen. Tako su i skojevski aktivni u Muškoj gimnaziji i Učiteljskoj školi nastavili sa radom.

Mesta masovnih sastanaka omladine Novog Sada bila su: igralište na »Slaviji« pored kanala, Bečar-štrand kod Đačkog igrališta, Dunavski park, park kod jednog kupatila, tzv. »Balavi korzo« na Temerinskoj ulici. Na tim mestima primane su direktive, dobijani lili menjani materijali propagandnog karaktera, uspostavljene nove ili obnavljane stare veze i poznanstva, razmenjivana mišljenja o najaktuelnijim događajima itd.

»U drugoj polovini aprila 1941.« — seća se jedan skojevac — »sreo sam Đorđa Mikeša, koji mi je dao zadatak da se povežem sa Živkom Ranisavljevićem. Zajedno sa još jednim skojevcem otišao sam na igralište »Slavije«. Tamo nam je Ranisavljević saopštio da je potrebno obnoviti skojevske aktivne u Muškoj gimnaziji. Nakon razmatranja pitanja ko se od bivših skojevaca ponovo vratio školi, složili smo se da se formiraju dva aktiva. Na čelu prvog bio je Ivan Pejinov Bata, dok su članovi bili: Mladen Žiža, Dejan Ivačković, Vladimir Totović i Vladislav Rotbart. Drugim aktivom rukovodio je Jovan Brkić Bata, a Đorđe Aleksić (?), Andor Vinter, Đorđe Grujić i Oto Satler bili su članovi. Članovi ovih aktiva su, uglavnom, prorađivali teorijski materijal. Takav rad je trajao do kraja školske godine kada su se njegovi članovi uključili u odgovarajuće rejonske aktivne«.⁴³

⁴² BKB BI 059/1959; *Zbornik dokumenata NOR*, tom I, knj. 6, 144; MSRV AO 19632. — Iz ovog materijala se vidi da je oko 25. maja 1941. MK Skoja u Kikindi primio direktivu viših partijskih foruma radi reorganizacije po rejonima. Ta reorganizacija je predviđala i formiranje rejonskih komiteta i uličnih aktiva Skoja.

⁴³ MSRV AO 15802; 15013 — Izjava Vladislava Rotbarta.

Kada je u jesen 1941. počela nova školska godina, u Srpskoj gimnaziji došlo je do formiranja nekoliko skojevskih aktiva:

Milenko Radovanović, sekretar, Bogdan Garabantin, Petar Marić, Vladimir Totović, Nikola Stojšić, sek., Lazar Dražić iz Kaća, Aleksandar Kalenić, Radoslav Mijatović, Dušan Pavlović.

Krajem 1941. i početkom 1942. u Srpskoj gimnaziji deluju i ovi skojevski aktivisti:

Zdravko Erdevik, sekretar, Sava Via, Đorđe Bešlin, Marko Despotovlić, Slobodan Kesler, Borislav Mišić, Milan Segedinac, Andrija Farko.

Marija Kotarski, sekretar, Vera Sadžakov, Dušanka Šilić.

Septembra 1941. formiran je i skojevski aktiv u Srednjoj tehničkoj školi, ali je radio svega 7—8 dana, pošto su njegovi članovi bili pohapšeni. U osnivanju toga aktiva učestvovao je i Aleksandar Krajačević.

Aprila 1941. u Učiteljskoj školi u Novom Sadu nalazile su se ove skojevke:

Miroslava Vranić, Ružica Đarmati, Pavica Karlavaris, Nada Kuzmanović, Olga Leskovic, Nada Mihajlović, Desanka Pavlović, Dragica Ranisavljević, Latinka Štrbački.

Sastanci ovih skojevki, kojima je jedno vreme rukovodila Marta Husar, kandidat za člana KPJ, održavali su se u Salajci u stanu Ranisavljevićevih, tj. na Vidovdanskom naselju kod Vere Radišić. Nakon završetka školske godine, krajem juna, jedan broj ovih skojevki odlazi u svoja rodna mesta, dok se druge uključuju u nove ili postojeće skojevske aktivne na terenu.

Pošto su se škole raspustile, krajem juna Okružni komitet Skoja pozvao je sve skojevce srednjoškolce i napredne omladince na sastanak. Sastanak je održan u parku kod jednog kupatila a na okupu se, osim Save Đisalova i Živka Ranisavljevića, našlo oko 40—50 omladinaca. Bili su to oni učenicima koji su se vraćali u svoja rodna mesta ili mesta stanovanja. Jedan manji broj prisutnih došao je iz Srbije ili Hrvatske radi priznavanja godine. Okupljenim omladincima rukovodioci Skoja govorili su o potrebi nastavljanja rada u svojim mestima o neophodnosti da se organizacijom obuhvati što veći broj omladine.⁴⁴

⁴⁴ MSRV AO 12683; 15739; 8261.

I rejon — Salajka

Rejonski komitet

Živko Ranisavljević, sekretar, KPJ, Miloš Bebić Ujka, (kasnije u Podbari), KPJ, Jovan Brkić Bata (kasnije na Limanu), KPJ, Ivan Krnjajac, Ljubiša Popara (kasnije odlazi na ličnu vezu Ćirpanova), KPJ, Vaja Bogdanović (po odlasku Popare).

I rejon — Salajka—Vidovdansko Naselje

Članovi Skoja, —druga polovina aprila 1941

Živko Brzak, kandidat za člana KPJ (avgusta otišao na Klišu), rukov., Aleksandar Vlaškalić, Vojislav Vuksanov, Đorđe Đorđević Baja, Slobodan Kojić, Branko Petrović, Joca Škrbić, Lazar škrbić.

Sava Đisalov, sekretar OK Skoja za južnu Bačku

Skojevski aktiv krajem juna 1941

Živko Ranisavljević, sekretar, Aleksandar Vlaškalić, Jovan Zagorčić, Stevan Kavraja, Milovan Miodragović, Branko Petrović, Joca Škrbić.

Vaspitna grupa, jul — ?

Dragica Ranisavljević, rukovodilac. Sofija Vuksanov Sojka, Katarina Dejanović, Milica Dejanović, Zoranka Tucakov, Kristina Švind.

Tokom leta 1941. ove omladinke su primljene u Skoj. Julija Jurin Baji tvrdi da su nju i Sofiju Vuksanov primili u Skoj Živko Brzak i Sava Tucić. Posle pada Ranisavljeviće Vuksanova se povezala sa Marijom Čalenić i Miroslavom Prodanović.

Skojevski aktiv, kraj 1941, početak 1942.

Aleksandar Vlaškalić, sekretar, Mirjana Vlaškalić, Jovan Zagorčić, Đorđe Jovanović (došao sa Slane Bare), Julija Jurin Baji, Nikola Kisačev, Vlada....., Đorđe Nikolić, Kristina Švind.

U navedeno vreme na ovom terenu su često Miloš Bebić Ujka, Đorđe Mikeš i Boža Dukić.

I rejon — Salajka

Uprkos nastojanjima da se tačno odrede sastavi nekoliko skojevskih aktiva, zbog nepodudarnosti izjava preživelih skojevki nismo bili u mogućnosti da to učinimo. Zato ćemo navesti sve članice Skoja uz napomenu da se kao rukovodioci i organizatori javljaju Mileša Brkić, član KPJ, Marta Husar, kandidat za člana KPJ, i Vera Pavlović, član KPJ (inače iz Rotkvarije).

Klara Bem Isijanov, Grozda Gajišin, Dušica Dejanović (?), Ružica Darmati (?), Sofija Jelić, Vida Kačanski (? — bila u Podbari), kandidat za člana KPJ, Olga Koljadzinski (stanovala u Rotkvariji), Olga Leskovac (?), Danica Puškar, Dragica Ranisavljević, Natalija Stankov, Juliana Čalenić, Marija Čalenić, Vera Šećerov, Mira Šećerov, Latinka Štrbačk i Ranisavljević.

I rejon Salajka — Šulcovo naselje

Polovina aprila 1941.

Jovan Brkić Bata (radio i u gimnaziji, otišao na Liman), Ivan Pejnov Bata (radio u Muškoj gimnaziji), Rajko Tucić, Sava lučić (prešao u Vidovdansko naselje a kasnije u drugi rejon).

Skojevski aktiv, april 1941.

Dušan Šučov, KPJ, rukovodilac, Jelica Bogdanović, Ivan Vojnović, Nada Vojnović, Ivanka Vukosavljević (potom na Klisi)

Skojevski aktiv, leto 1941.

Vaja Bogdanović, rukovodilac, Nikola Zarić, Nikola Nikolić, Doško Silbaški.

II

rejon — Podbara

Rejonski komitet, jun — ?

Ljubomir Doroslovački, sekretar, član KPJ, Dušica Dejanović (kasnije u Rotkvariji), Vida Kaćanski, kandidat, Milorad Mandić Bata, član KPJ, Milenko Radovanović Ciga.

Jula 1941. dolazi do reorganizacije rejonskog komiteta. Sastav do novembra:

Vida Kaćanski, sekretar, Đorđe Doroslovački, Nestor Ergelašev (od druge polovine avgusta), Milorad Mandić Bata, Milenko Radovanović Ciga, Đorđe Rajić.

Odlaskom u ilegalnost Vide Kaćanski i Mandića, u Srbiju, dolazi do novog sastava rejonskog komiteta novembra 1941. — februara 1942.

Đorđe Mikeš sekretar, Velimir Dobanovački Velja (sa Klise), Nestor Ergelašev, Đorđe Rajić Pirga, Milenko Radovanović Ciga, Zoran Tuca'kov (došao sa Salajke).

Maj — jun 1941.

Karlo Levinger, rukovodilac, Ladislav Bajncnfeld, Beri Vajs, Laslo Gutman, Laslo Komloš.

Po direktivi Jovana Koljadzinskog Levinger radi sa ovom grupom jevrejske omladine.

Jun — oktobar 1941.

Karlo Levinger, rukovodilac, Ladislav Bajnenfeld, Nikola Berković, Beri Vajs, Laslo Gutman, Ernest Šlezinger.

Sa ovim omladincima Levinger radi na prisilnom radu Jevreja Novog Sada a po direktivama Matije Šimerlinga, člana KPJ.

Početak oktobra 1941.

Milorad Mandić Bata, sekretar, Karlo Levinger, Sava Leskovac, Stanoje Leskovac, Jovan Milić.

U ovom skojevskom aktivu Levinger je kratko vreme te opet preuzima rad sa svojom ranijom grupom.

Od sredine oktobra 1941.

Karlo Levinger, rukovodilac, Laslo Bajnenfeld, Beri Vajs, Laslo Gutman, Laslo Komloš.

Dorđe Mikeš, član OK Skoja za južnu Bačku

Skojevski aktiv, jesen 1941.

Ljubomir Doroslovački, rukovodilac zajedno sa Vidom Kaćanski, Olga Bartók, Dragica Marinkov, Sofija Milić, Milena Tucić (sa Vidovdanskog naselja), Smilja Tucić (sa Vidovdanskog naselja).

Skojevski aktiv ili vaspitna grupa, jul 1941.

Milorad Mandić Bata, rukovodilac, Toša Asurdžić, Svetozar Bajić, Lazar Jovandić, Nebojša Kojić, Gabor Kob.

Na teritoriji Podbare su bile i dve vojne i dve političke grupe kojima su rukovodili Milan Zečević, Milan Erdeljan, Ilija Lučić i Petar Lučić. Od kraja 1941. Dušan Topalović održava vezu sa Nadom Kuzmanović, Milenkom Radovanovićern i Đordem Rajićem.

III rejon — Rotkvarija

Rejonski komitet, jul—septembar 1941.

Vera Pavlović, sekretar, član KPJ, Dušica Dejanović (posle pada Vere Pavlović i Marte Husar, inače u I i II rejonu), Boza Dukić. Đorđe Mikeš, Marta Husar, kandidat (i u I i IV rejonu) Ivan Šenk Miša.

Skojevski aktiv

1. Vera Pavlović, rukov., Smilja Bašić, Katica Brzak, Greta Kadelburg, Irena Lustig, Marija Maksić.
2. Vera Pavlović, ruk., Bora Budošan, Sava Budošan, Boža Dukić, Sava Tucakov, Ivan Šenk Miša.
3. Marta Husar, Jovan Vagman, Deneš Zonenberg, Ilija Isa-jev, Vladimir Totović, Ljudevit Štrahol.
4. Pat Karaš, rukov., Ljubomir Manojlović, Boža Melkus, Józef Melkus.

*Živko Ranisavljević, član OK Skoja
za južnu Bačku*

Vera Vajs, skojevka, bila je u kandidatskoj grupi Marte Husar, žoržeta Vajdman je bila ili skojevka ili član vaspitne grupe Marte Husar.

Postojala je i jedna grupa skojevaca na Detelinari, kojom je rukovođila Mile va Andrić:

Danica Andrić, Bora Antić, Dušan Gajin, Slobodan Gajić, Gavra Erdeljan, Karlo Ivanić, Đorđe Isajev, Milen'ko Isajev, Oto Kinderlajn, Andraš Kočiš, Stevan Larkin, Marija Maksić, Milenko Mogin, Slobodan Mogin, Stefanija Oberkiš, Ištvan šipoš.

Skojevski aktiv Centar, jul 1941.

Sava Via, rukovodilac, Negoslav Dobanovački, Sava Zorić, Boško Srdanov.

IV rejon — Liman

Kao rukovodioci Skoja na Limanu u aprilu—junu spominju se Franja Kardoš, Milan Kom, Đorđe Mikeš, Aleksandar Petrović, Zoltan Timar.

Rejonski komitet, jul—septembar 1941.

Ilza Zclinger, rukovodilac, Gavra Altman, Nada Kuzmanović, Vladislav Rotbart.

Kao povremeni rukovodioci ovog rejonskog komiteta spominju se i Franja Kardoš i Milica Džigurski. Po jednoj izjavi, jedno vreme je član RK bio Dejan Ivačković.

Skojevski aktiv, jun — ?

Zoltan Timar, sekretar, Vera Vajs, Fišer, Ivan Laker, Đorđe Ileser, Egon Stark.

Ulični aktiv ?, jun — ?

Franja Kardoš, sekretar, Ivan Gal, Đorđe Grujić, Dejan Ivačković, Vladislav Rotbart, Zoltan Timar.

»

Skojevski aktiv, jul 1941.

Gavra Altman, rukovodilac, Aleksandar Blau, Jelica Krkljuš Habijan.

Natalija Džigurski, rukovodilac, član KPJ, Jovica Živanović, Sava Džanić.

Skojevski aktiv, septembar 1941.

Vladislav Rotbart, rukovodilac, Franja Kosi, Branko Krnjačić, Bogoljub Stanković.

Skojevski aktiv, jul—septembar

Dejan Ivačković, rukovodilac, Egon Gal (?) (mladi brat Ivana), Dragomir Žderić, Nikola Timar Andrija.

Skojevski aktiv, jul—avgust 1941.

Ljubica Mandel Čarkić, kandidat, rukovodilac, Mirko Rip, Bruno Hofman, (još dva člana čija imena nisu utvrđena).

Osim navedenih, na Limanu su bili i radili i ovi skojevci: **Dorđe Aleksić (?)**, **Komloš Berger**, **Vera Šacika**, **Aleksandar Krajačević Saša** (septembra došao iz zarobljeništva), **Vladimir Krajačević** (septembra došao iz zarobljeništva), **Konstantin Lakenbah**, **Dušan Stojšić Sikirica**, **Ladislav Fridman**, **Bogdan Holender**, **Filip Štajn Lipika**.

V rejon — Klisa

Na Klisi su postojala dva skojevska aktiva kojima su u periodu maj—oktobar rukovodili **Borislav Prodanović**, **Velimir Dobanovački Velja** i **Boža Kuzmanović Kurjak**. Članovi Skoja:

Todor Gavrilović Rile, **Velimir Dobanovački Velja**, **Doka Zagorčić**, **Vojin Krstić**, **Žarko Krstić**, **Boža Kuzmanović Kurjak**, **Doka Kuzmanović**, **Stevan Milak Stevan Plačkov**, **Doka Prodanović**, **Đurica Rutonski**, **Lazar Čakovac**.

Skojevski aktiv na Slanoj Bari

Pavle Krstić Paja, sekretar. **Danilo Vladović**, **Nikola Krstić**, **Dorđe Jovanović**, **Svetožar Lazić**.

Članovi Skoja u 1941. godini

Svesni smo da nismo dali sve skojevske aktive, ali je ovo najviše što se moglo rekonstruisati. Zbog toga ćemo ovde posebno dati sva prezimena i imena onih omladinaca i omladinki za koje postoje izvori da su bili članovi Skoja tokom 1941. godine. U zagradi je teren na kome je član radio:

1. Abraham Stevan (III)	9. Asurdžić Toša (II)
2. Adanski Lazar (IVb)	10. Ačanski Živko (I)
3. Aleksić Dorđe (IV)	11. Arsenić Ljubica (I)
4. Altman Gavra (IV)	12. Bajić Bogoljub (I)
5. Amidžić Dorđe (II)	13. Bajić Milan (I)
6. Andrić Petar (II)	14. Bajić Svetožar (II)
7. Andrić Danica (III)	15. Bajić Slobodan (I)
8. Antić Borivoj (III)	16. Bajnenfeld Ladislav (III)

17. Bartók Olga (II)
18. Basic Smilja (III)
19. Beljanski Dolca (II)
20. Bem Klara (I)
21. Berger Komloš Vera
Ščika (IV)
22. Berković Nikola (II)
23. Bešlin Đorđe (gimn.)
24. Bicok Karolj (IVb)
25. Blam Ervin (IV)
26. Blau Aleksandar (IV)
27. Bogdanović Vaja (I)
28. Bogdanović Jelica (I)
29. Bosakov Gavra (I)
30. Bočan Miroslav (II)
31. Bohuš Jovan (II)
32. Brzak Katica (III)
33. Brkić Mita (april—Sr-
bija)
34. Budošan Bora (III)
35. Budošan Sava (III)
36. Vagman Jovan (III)
37. Vajman Robert (III)
38. Vajdman žoržeta (IV)
39. Vajs Beri (II)
40. Vajs Vera (IV)
41. Varga Vladimir (fabri-
ka)
42. Varga Emilija Mica
43. Velicki Nada
44. Vermeš Tibor (IVb)
45. Vidović Žarko (april,
Sarajevo)
46. Vinić Dragutin (I)
47. Vinter Andor (gimn.)
48. Via Vera (III)
49. Via Sava (III)
50. Vladović Danilo (V)
51. Vladović Mileta (V)
52. Vlaškalić Aleksandar
(I)
53. Vlaškalić Mirjana (I)
54. Vlaškalić Petar (aprila
zarobljen)
55. Vojnović Ivan (I)

56. Vojnović Nada (I)
57. Vukosavljević Ivanka
(I)
58. Vol Ana (I)
59. Vranić Miroslava (jun,
otišla)
60. Vuković Dušan
61. Vuksanov Gordana (I)
62. Vuksanov Vojislav (I)
63. Vuksanov Sofija (I)
64. Vučković Radovan (ap-
rila proteran)
65. Gavrilović Todor (V)
66. Gajin Dušan (III)
67. Gojić Slobodan (III)
68. Gajić Slobodan (II)
69. Gajišin Grozda (I)
70. Gal Egon (?) (IV)
71. Gal Edita (IV)
72. Gal Ivan (IV)
73. Garabantin Bogdan (II)
74. Garabantin Stevan (II)
75. Gostojić Todor (aprila
zarobljen)
76. Grbić Dušan (zarob-
ljen)
77. Grbić Đorđe (april, Be-
ograd)
78. Grinfeld Eržebet
79. Grozdić Kuzman (II)
80. Grujić Đorđe (IV)
81. Grujić Sofija
82. Gusman Gerhard (II)
83. Gutman Laslo (II)
84. Davidov Radivoj (II)
85. Dejanović Dušica (II-
-III)
86. Dejanović Katarina (1)
87. Dejanović Milica (I)
88. Despotović Marko
(gimn.)
89. Despotović Olga (II)
90. Divljaković Sava (III)
91. Dinjaški Dragica (IV)

92. Dobanovački Velimir (II-V)
93. Dobanovački Negoslav (III)
94. Dožić Milenko (II)
95. Dotlić Todor (II)
96. Doroslovački Đorđe (II)
97. Dronjak Radivoj (maja proteran)
98. Dronjak Siniša (maja proteran)
99. Dukić Boža (III-I)
100. Đarmati Ružica (jun, otišla)
101. Deri Jožef (III)
102. Đomparić Ljubica (II)
103. Đomparić Nikola (II)
104. Đorđević Đorđe (I)
105. Ergelašev Nestor (II)
106. Erdevik Zdravko (I)
107. Erdeljan Gavra (III)
108. Erdeljanović Jovan (II)
109. Erdeš Šandor (II)
110. žakić Petar (II)
111. Žderić Dragomir (IV)
112. Zivanović Jovica (IV)
113. Živkov Đorđe
114. žiža Mladen (II)
115. Zagorčić Doka (zarobljen)
116. Zagorčić Đorđe (V)
117. Zagorčić Jovan (I)
118. Zamurović Mirko (tehnička grupa)
119. Zarić Nikola (II)
120. Zarić Sava (I)
121. Zemljanac Radivoj
122. Zečević Milan (II)
123. Zonenberg Dionisije (III)
124. Zorić Sava (III)
125. Ivačković Dejan (IV)
126. Isajev Đorđe (III)
127. Isajev Ilija (III)
128. Isajev Milenko (III)
129. Iskrin Milan
130. Jakšić Milena (III)
131. Jelić Sofija (I)
132. Jovandić Lazar (II)
133. Jovanović Boško (II)
134. Jovanović Đorđe (V-I)
135. Jovanović Milica (II)
136. Jovanović Radivoj (I)
137. Jockov Milan (gimn.)
138. Jurin Julija (I)
139. Kavraja Stevan (I)
140. Kadelburg Gerta (III)
141. Kalenić Aleksandar
142. Kardoš Jožef (IV)
143. Karlavaris Pavica (juna otišla)
144. Katica Aleksandar (IV)
145. Katić Mirko (II)
146. Katić Pavle (IV)
147. Keiner Emil
148. Kesler Slobodan (od septembra)
149. Kinderlajn Oto (III)
150. Kisačev Nikola (I)
151. Knežev Gruja (II)
152. Kovač Teodor
153. Kovačević Milan (zarobljen)
154. Kozarev Živan (III)
155. Kojić Ljubomir (april, Bosna i Herc.)
156. Kojić Nebojša (II)
157. Kojić Slobodan (I)
158. Kolarski Marija (gimn.)
159. Koljadžinski Olga (I-III)
160. Komloš Edita
161. Komloš Laslo (II)
162. Kon Cvi
163. Kosi Franja (IV)
164. Koh Gabor (II)
165. Kočiš Andrija (III)

166. Krajačević Aleksandar (septembra došao iz zarobljenništva)
167. Kraljević Vladimir (septembra se vratio)
168. Krivokuća Petar (III)
169. Krkljuš Jelica (IV)
170. Krnjajac Ivan (I)
171. Krnjajić Branko (IV)
172. Krstin Lazar
173. Krstin Vojin (V)
174. Krstić Žarko (V)
175. Krstić Nikola (V)
176. Krstić Pavle (V)
177. Krstonošić Petar (II)
178. Kuzmanović Doka (V)
179. Kuzmanović Nada (IV)
180. Lazić Svetozar (V)
181. Lakenbah Konstantin (IV, došao avgusta)
182. Larkin Stevan (III)
183. Laslo Imre (III)
184. Lebl Adolf (IV)
185. Levinger Laslo Karlo (II)
186. Levinger Stevan (II)
187. Lekić Danilo
188. Leskovac Nada
189. Leskovac Olga (I)
190. Leskovac Sava (II)
191. Leskovac Stanoje (II)
192. Lustig Irena (Ili)
193. Lučić Zora (II)
194. Lučić Ilija (II)
195. Lučić Mihajlo (II)
196. Lučić Petar (II)
197. Lučić Sava (II)
198. Mažibrada Dušan (III)
199. Maksić Marija (III)
200. Malić Zora (fabrika)
201. Manojlović Ljubomir (III)
202. Marinkov Dragica (II)
203. Marić Petar (gimnazija)
204. Martinović Milica (II)
205. Matić Ivan (aprila odlazi)
206. Melkus Boža (III)
207. Melkus Jožef (III)
208. Mere Istvan (III-II)
209. Mijatović Radoslav (gimn.)
210. Mikeš Andrija
211. Mikeš Đorđe (III)
212. Milak Stevan (V)
213. Milin Jovan (II)
214. Milić Mileta (II)
215. Milić Mita (II)
216. Milić Sofija (II)
217. Milovanović Svetozar (IV)
218. Miodragović Borislav (II)
219. Miodragović Milovan (I)
220. Miodragović Stevan (II)
221. Mirić Vojin (zarobljen)
222. Mihajlović Nada (juna otišla)
223. Mišić Borislav (Gimn.)
224. Mišić Vojislav (III)
225. Mišić Slobodan (II)
226. Mišković Jovan (I)
227. Mogin Borislav (III)
228. Mogin Ljubiša (III)
229. Mogin Milenko (III)
230. Mogin Petar (II)
231. Mogin Slobodan (III)
232. Mutibarić Milivoj (II)
233. Nafusi Endrju
234. Nikolić Đorđe (I)
235. Nikolić Nikola (I)
236. Nikolić Stevan (I)
237. Ninković Zoran
238. Pavlica Milivoj (II)
239. Pavlov Maksim (II)
240. Pavlović Desanka (juna odlazi)
241. Pavlović Dušan (IV)

242. Pavlović Pavle (juna odlazi)
 243. Palasti Jožef
 244. Palikuća Blagoje (zarobljen)
 245. Palkovljević Plemenka (aprila oterana)
 246. Palkovljević Sava (II)
 247. Pantelić Vera (I)
 248. Pejinov Ivan (I)
 249. Petrović Aaleksandar (IV)
 250. Petrović Branko (I)
 251. Petrović Ljubica (II)
 252. Petrović Milan (II)
 253. Peškan Sava (I)
 254. Plačkov Stevan (V) (septembra, Banat)
 255. Polak Vera
 256. Popov Radivoj (III)
 257. Pribić Svetozar (Gimn.)
 258. Prodanović Đorđe (V)
 259. Prodanović Lazar
 260. Prodanović Ljubica (II)
 261. Prodanović Miroslav (I)
 262. Protić Boško (zarobljen)
 263. Protić Milorad (zarobljen)
 264. Puškar Danica (I-II)
 265. Radišić Aleksandar (I)
 266. Radišić Vera (maja Petrovaradin)
 267. Radovanov Milenko (II)
 268. Radosavljević Đorđe
 269. Rajić Đorđe (II)
 270. Rajić Ružica (II)
 271. Rajh Deže
 272. Rajh Jelica Lili
 273. Rajcer Mirko (IV)
 274. Rakić Maksim (II)
 275. Ranisavljević Dragica (I)
 276. Ranisavljević Zoran (I)
 277. Rip Mirko (IV)
 278. Rot Hugo (IV)
 279. Rotbart Vladislav (IV)
 280. Rutonski Đurica (V)
 281. Sabljar Stevan (II-I)
 282. Savin Kristina (I)
 283. Satler Oto (I)
 284. Sadžakov Vera (gimn.)
 285. Silbaški Branko (II)
 286. Silbaški Boško (I)
 287. Simić Miroslav (IV)
 288. Skandarski Vojislav (IV)
 289. Slavnić Lazar
 290. Srdanov Boško (III)
 291. Srdanov Dušan
 292. Sremčević Bora (II)
 293. Srečkov Nenad
 294. Stajić Anica (Gimn.)
 295. Stankov Natalija (I)
 296. Stanković Bogoljub
 297. Stanković Nikola
 298. Stoišić Dušan Sikirica (IV)
 299. Stojšić Nikola (II)
 300. Strajnić Branko (I)
 301. Tankosić Vasa (I)
 302. Tankosić Đorđe (I)
 303. Timar Nikola Andriia (IV)
 304. Todorov Radivoj (II)
 305. Topalović Dušan (II)
 306. Totović Vladimir (III)
 307. Tucakov Zoran (I-II)
 308. Tucakov Zoranka (I)
 309. Tucakov Sava (IV)
 310. Tucić Milena (II)
 311. Tucić Radovan Rajko (II)
 312. Tucić Smilja (II)
 313. Feldšer Karlo (III)
 314. Ferko Andrija
 315. Fišer Ladislav (IV)
 316. Fridman Ladislav (IV)
 317. Haker Ivan (IV)

318. Herman Ladislav	336. Šer Gertruda
319. Hesar Đorđe (IV)	337. Šećerov Vera (I)
320. Holender Bogdan (IV)	338. Šećerov Miroslava (I)
321. Hofman Bruno	339. šešević Boško (I)
322. Hristov Strahii (aprii, Makedonija)	340. Šilić Dušanka (gimn.)
323. Crnojački Milica (II)	341. šipoš Stevan (III)
324. Cavie Dušan (II)	342. Škrbić Jovan (I)
325. Čakovac Lazar (V)	343. Škrbić Lazar (I)
326. Čalenić Julijana (I)	344. Šlezinger Ernest (II)
327. Čalenić Marija (I)	345. Šovljanski Jovanka
328. Džanić Sava (III-IV)	346. Šovljanski Marko
329. Šarčev Olga (april-Bgd)	347. Šosberger Burši (IV)
330. Švarc Jovan	348. Šrahol Ljudevit (III)
331. Švarc Mira	349. Štajn Filip (IV)
332. Švind Kristina (I)	350. Štajner Frideš
333. Šenberger Imre (II)	351. Štajner Hugo (IV)
334. Šenk Vera (III)	352. Štark Egon (IV)
335. Šenk Ivan Miša (III)	353. Štark Marta
	354. Štrbački Latinka (I)

*Ljubomir Doroslovački, član OK
Skoja za južnu Bačku*

I ovaj broj od 354 članova Skoja u 1941. godini mora se uzeti uslovno. To znači da se vodi računa o tome da je izvestan broj aprila-maja 1941. napustio Novi Sad, a da je priličan broj novih članova primljen. No nezavisno od vremena pri-

jema, njihova aktivnost datira znatno ranije jer su na osnovu nje i primljeni u redove mladih komunista.

Prelazak Partije i Skoja na nove organizacione oblike, praćen radom na omasovljenju i učvršćenju partijskih i skojevskih organizacija, stvaranju šireg kruga simpatizera, u velikoj meri je tokom juna angažovao partijsko i skojevsko rukovodstvo kao i članstvo partijskih ćelija, odnosno skojevskih aktiva. Značajno mesto u radu OK Partije i OK Skoja bilo je uspostavljanje i održavanje veze sa organizacijama na terenu okruga, pa i čitave Bačke.

Što se tiče političkog rada, kako na idejnom obrazovanju komunista tako i članova vaspitnih grupa, osim čitanja, proučavanja i širenja proglasa CK KPJ i PK KPJ za Vojvodinu, još uvek značajno mesto zauzima čitanje i prorada napredne literature iz predratnog perioda. Takav rad je bio u skladu i sa odlukama Majskog savetovanja KPJ u Zagrebu. U pridobijanju novih simpatizera polazilo se od popularizacije života u SSSR-u. Isticalo se da u socijalističkom Sovjetskom Savezu radnici bolje žive nego u bilo kojoj drugoj zemlji: da u SSSR nema eksploatacije, da je socijalni položaj radnika daleko povoljniji nego u zemljama sa drugim društvenim i političkim uređenjem. Podvlačilo se da za znatno kraće vreme rada radnici u Sovjetskom Savezu bivaju bolje nagrađeni od radnika u kapitalističkim zemljama. Život bez društvenih i socijalnih razlika može se ostvariti samo u komunizmu. Da bi se do njega došlo, potrebno je organizovati se i boriti se. Kranji cilj organizovanja je revolucija i preuzimanje vlasti, tog starog cilja radničke klase i KPJ. Sa usmene propagande prelazilo se na proučavanje agitaciono-propagandnog materijala i njegovo tumačenje.

Kako je otprilike izgledao taj i takav rad može da nam posluži i sećanje jednog člana vaspitne grupe. Pod rukovodstvom Jovana Brkića i Zivka Ranisavljevića, članova OK Skoja održana su tokom maja—juna četiri sastanka. Vreme, mesto, tema sastanaka: prvi sastanak održan je krajem maja na kanalu kralja Petra. Tema: razgovor o komunističkoj organizacija, o konspiraciji, narodnoj pomoći i Skoju. Drugi sastanak je održan početkom juna u stanu jednog od članova vaspitne grupe. Razgovor se vodio o konspiraciji komunista, o Komunističkoj partiji Jugoslavije, o vaspitnoj grupi kao preduslovu za prijem u Skoj. Pročitana je i protumačena jedan komunistički letak. Treći sastanak je bio sredinom juna u stanu drugog člana vaspitne grupe. Pročitana je i protumačena brošura *Klasa i klasna borba*: klase treba ukinuti i zvesti

ravnopravnost, koja je moguća jedino u komunizmu. Pročitao je i jedan letak Skoja. Četvrti put su se okupili drugom polovinom juna u Futoškom parku. Tema sastanka je konspiracija i čitanje jednog letka i objašnjenje njegove sadržine.⁴⁵

Videli smo da je Majsko savetovanje KPJ u Zagrebu osobito podvuklo potrebu da se u radu Partije i Skoja više poštuju pravila konspiracije. Iako ćemo o toj temi nešto više govoriti posle napada Nemačke na SSSR, ovde o tome treba reći

Milan Kom, član OK Skoja za južnu Bačku

samo sledeće. Mada se na sastancima komunista dosta govorilo o tajnosti u radu, u praksi se malo ko držao tih pravila. Sve do kraja juna, s obzirom na postojeći ugovor o nenapadanju, potpisan 23. avgusta 1939, između Nemačke i SSSR, kao i činjenicu da komunisti ne vrše nikakve diverzantske akcije, takav gotovo polu legalan rad nije imao negativnih posledica po partijske i skojevske organizacije u Novom Sadu.

*

*

*

Jedna od formi rada koje su postojale između dva svetska rata, a koje su nastavljene i za vreme okupacije, bilo je prikupljanje crvene, odnosno narodne pomoći. Nemamo ta-

⁴⁵ MSRV AO 19880 MK III, F 54/88—90.

čnih podataka kada je odbor narodne pomoći pri OK KPJ u Novom Sadu obnovljen. Nasuprot tome imamo pouzdane izvore da se maja—juna prikupljaju prilozima. Iz toga bi se posredno moglo zaključiti da u tom vremenu postoji i odbor narodne pomoći. Njega su sačinjavali: Milesa Brkić, Julija Cimr, Sava Tucić a kasnije Jovan Koljadžinski. Prema sporadičnim podacima, izgleda da je Ljubomir Doroslovački u ime OK Skoja obavljao dužnost neke vrste blagajnika narodne pomoći. Sama organizacija bila je postavljena ovako. Pojedinci su bili zaduženi za skupljanje pomoći u pojedinim rejonima. Prikupljena sredstva predavali su članovima odbora. Prema gore veza odbora bila je Livija Bem. Dužnost blagajnika Pokrajinskog komiteta KPJ do avgusta 1941. obavljao je Radivoj Čirpanov. U trenutku predaje Gordani Ivačković u blagajni je bilo 3.062,50 pengi. Krajem septembra Gordana Ivačković je predala blagajnu Svetozaru Markoviću. Napad Nemačke na SSSR zahtevao je da se rad narodne pomoći proširi i postavi na novu osnovu. Zato je, nekoliko dana posle napada Nemač-

46 BKB BI 0042/1959 i 059/1959; MSRV AO 15017 — Navedeno na svota je formirana na ovaj način: 2.000 pengi je Čirpanov doneo iz Banata; iz vremena Jugoslavije je ostalo 500 pengi; likvidacijom fabrike metli 562,50 pengi. — Prema izjavi Milice Bursać, od jula—avgusta 1941. od proverenih i bolje stojećih simpatizera i saradnika prikupljani su prilozima za Partiju. Oni su predavani blagajniku narodne pomoći, kao posebna suma. Toj sumi je dodavan i novac prikupljen na ime partijske članarine. — U principu blagajna PK i narodne pomoći bile su odvojene. To, međutim, nije isključivalo pojavu da isto lice bude blagajnik sredstava Partije i narodne pomoći. — Posle 22. juna 1941, kada je povedena šira akcija prikupljanja namirnica, sanitetskog materijala i odela u okviru narodne pomoći, postavilo se pitanje prostoriya u koje će sve to biti smešteno. Usvojen je predlog Jovana Žeravljeva i Milice Bursać da to bude u Ulici Vladike Maksima (Koče Kolarova), u stanu ispred kuće u kojoj su oni stanovali. Taj je stan bio prazan a ključeve od njega vlasnik je predao Danici Bursać. Posle navedene odluke, ključ se, po nalogu Žeravljeva, nalazio kod Vukice Bursać. Ona ga je davala Liviji Bem, Milesi Brkić i Mariji Nemet, drugaricama koje su, pored Žeravljeva, donosile pomenuti materijal. Prema potrebi, materijali su padovani i potom odošeni. Po sećanju Milice Bursać, »magazin« je ispražnjen 26. jula 1941, na dan akcije paljenja žita. Kako je živela ilegalno, Milica je samo povremeno navraćala u svoj stan. Neposredno pre tog dolaska Livija Bem je uzela ključ od stana gde je držan prikupljeni materijal. Kada je Milica Bursać krenula u svoje ilegalno boravište, ispred »magazina« je zatekla Stevana Galenica sa ručnim kolicima. Tom prilikom on je odneo i poslednje rezerve iz »magazina«.

ke na SSSR, 23. ili 26. juna 1941, u Novi Sad iz Beograda doputovala Šonja Marinković. Na Novom Naselju, u stanu Save Tucića Špartala, održan je sastanak odbora narodne pomoći. Prema sećanju Milese Brkić, Sonja Marinković im je tom prilikom prenela nove direktive i to: o intenziviranju rada narodne pomoći skupljanjem novca, odeće i obuće za potrebe očekivanih sovjetskih padobranaca; o proširenju delatnosti narodne pomoći i na skupljanje sanitetskog materijala; za organizovanje kurseva prve medicinske pomoći, za skrivanje većeg broja ilegalaca nego do sada. Čitav ovaj rad zahtevao je poodštreno poštovanje pravila konspiracije odnosno odlazak u ilegalnost kompromitovanih komunista.⁴⁷

*Vera Pavlović sekretar rejon-
skog komiteta Skoja*

Deo prikupljenih novčanih sredstava trošen je za potrebe ilegalaca: plaćanje stana, za ishranu, putovanja i si. Značaj narodne pomoći ogleda se i u tome što je tokom leta i jeseni 1941. njenom aktivnošću bio obuhvaćen veliki broj članova KPJ i Skoja, kandidatskih i prosvetnih grupa. Neposredno posle napada Nemačke na SSSR akcija narodne pomoći bila je usmerena na prikupljanje svega što je bilo potrebno za prihvatanje i pružanje pomoći sovjetskim padobrancima. U vreme

⁴⁷ MSRV AO 15017; 15013.

masovnih hapšenja u Novom Sadu novčana sredstva prikupljena preko narodne pomoći upotrebljavana su i za plaćanje advokata koji su branili pripadnike NOP-a, za podmićivanje mađarskih organa vlasti, kao i za slanje paketa osuđenim zatvorenicima. Narodna pomoć je korišćena i za povezivanje sa širokim krugom simpatizera.⁴⁸

*

*

*

Krajem maja ili početkom juna otišao je za Banat Đorđe Zličić i tamo se zadržao sve do sredine jula kada se vratio u Novi Sad. Po direktivi Radivoja Ćirpanova, početkom juna, Gordana Ivačković je otputovala preko Beograda i Pančeva u Bečkerek. U drugoj polovini juna, na dogovoreni sastanak PK Skoja u Bečkerek je stigao i Sava Đisalov, sekretar OK Skoja. Tako su se na dan 22. juna 1941. u Bečkereku našli na okupu članovi Biroa PK Skoja: Đorđe Zličić, Rada Grujić, Proka Sredojev, Lidija Aldan, Johan Mike i Sava Đisalov. Kao delegat PK Partije ovom sastanku prisustvovao je Svetozar Marković Toza. Na ovom skupu razmatrani su zadaci koji su se postavljali pred skojevsku organizaciju Vojvodine. Usvojeni zadaci nisu upućeni organizacijama jer su članovi PK Skoja još istog dana doznali za izbijanje rata između Nemačke i SSSR, s čim u vezi su iskrslili novi zadaci i za članove Skoja. Naime, pred sve skojevske organizacije postavili su se kao najvažniji zadaci preustrojstvo rada na ratno stanje i mobilizacija svih skojevskih snaga u akciji protiv okupatora.¹⁹

Stav Partije, izražen jasno i na Majskom savetovanju, bio je da u borbi protiv okupatora treba okupljati sve one snage koje su spremne da se bore protiv okupatora i njihovih pomagača. Ta se saradnja odnosila i na lidere bivših građanskih stranaka. O tome šta se u tom pogledu uradilo u Novom Sadu posle napada Nemačke na SSSR govori i inž. Nikola Petrović:

Opširno smo pretresli s Radivojem Ćirpanovim i Gordanom Ivačković pitanje povezivanja sa demokratskim građanskim političarima i drugim elementima u Novom Sa-

⁴⁸ BKB BI 0042/1959 i 059/1959.

⁴⁹ MSRV AO 19742. — Moguće je da se Sava Đisalov zadržao nekoliko dana u Velikom Bečkereku i da je po povratku u Novi Sad preneo direktivu o formiranju tehnike PK i agitprop grupe; MSRV AO 2894 i 319 — Sekretarijatu PK Skoja za Vojvodinu od Centralnog komiteta Skoja.

du... Srpska buržoazija u Novom Sadu bila je, doduše, sklona da ide na kompromis sa mađarskim okupatorima i da s njima nade neki modus vivendi. Diskutovali smo i o konkretnim merama radi povezivanja sa partiskim demokratskim građanskim elementima i bilo nam je jasno da tome poslu treba prići, da treba tražiti sa njima kontakt radi stvaranja širokog narodnog fronta. Međutim, kad danas pogledam unazad, mislim da su drugovi isuviše bili okupirani pripremama za ustanak i da su odlagali te kontakte za kasnije. Smatram da se nije odmah dovoljno energično prišlo stvaranju širokog narodnooslobodilačkog pokreta. Taj

*Milea Brkić, rukovodilac odbora
Narodne pomoći*

stav je, mislim, proizilazio iz verovanja da će rat ubrzo biti završen pobjedom SSSR-a pa da treba, pre svega, ubrzati akcije na oružanom ustanku. Sećam se da smo Ćirpanov i ja ocenili kao pozitivnu čerčilovu izjavu u engleskom parlamentu od 22. juna kako je ruski narod ustao da brani svoju nezavisnost i da će on, kao predsednik vlade, uvek podržavati tu borbu, uprkos njegovom ranijem neprijateljskom stavu prema Sovjetskom Savezu.

Pošto je još jedanput podvukao da je odmah trebalo energičnije pristupiti stvaranju narodnooslobodilačkog fronta, Nikola Petrović kaže:

Druga je stvar da li bi naša inicijativa naišla na razumevanje i kod koga. Svakako, ne bismo imali nekog naro-

čitog uspeha kod starih buržoaskih političara, ali smo imali početnih uspeha kod nekih mladih buržoasko-demokratskih elemenata-intelektualaca. Na primer, ja sam uspeo da se povežem juna 1941. sa dr Slavkom Petrovićem, sekretarom Trgovinsko-industrijske komore u Novom Sadu... Preko Save Vlalukina i Jovana Samardžije, pravnika koji su sa radivali s Partijom još pre okupacije, pokušali smo Ćirpanov i ja da se povežemo sa advokatskim pripravnicima koji su bili levo orijentisani. Pokušalo se nešto, ali trebalo je raditi na tome smeli je i energičnije..⁵⁰

Okupator se po dolasku u Bačku uspeo povezati samo sa malim delom srpske buržoazije, dok sa srpskim masama niti je tražio niti mogao naći dodirnih tačaka, pogotovu posle masovnih ubistava. U Novom Sadu je okupator po dolasku u grad Milana L. Popovića ostvario vezu sa ovim notornim agentom, a imao je i vezu sa vladikom Irinejem Ćirićem. Mađarski okupator čak nije ni preduzimao neke posebne mere za pridobijanje bogatijih slojeva srpske buržoazije. On im je dozvolio da žive i rade i na taj način ih pasivizirao. Srpska buržoazija je jedinu dodirnu tačku sa okupatorom mogla naći u svojoj želji da sačuva kapital, odnosno da okupator suzbije aktivnost NOP-a. Ta ista buržoazija nije želela Mađarsku kao svoju državu, već povratak Kraljevine Jugoslavije. Otuda, sa manjim izuzecima (mađaronske porodice Adamovića i Dunderskog), oni nisu dočekali dolazak hortijevih domobrana s oduševljenjem. Međutim, oni nisu bili ni za akcije narodnooslobodilačkog pokreta za koje su govorili da su ludost.«

Partija je u Novom Sadu vodila pregovore i sa predstavnicima »Hašomer haciara«, organizacije jevrejske omladine čiji je cilj, kako stoji u jednoj ediciji »... fizičko i psihičko pripremanje jevrejske omladine za odlazak u Palestinu, uključivanje u njenu obnovu kao i izgradnju socijalističkog društva unutar poljoprivrednih organizacija i skupova ...« Ova organizacija, koja je svoje korene počela da pušta u Novom Sadu u jesen 1931. godine, nekoliko godina pred rat imala je oko 150 članova. Okupacija, proterivanje onih koji nisu bili zavičajni u Novom Sadu 31. oktobra 1918. i prisilni rad Jevreja u Novom Sadu, doveli su do organizacionog razbijanja »Hašomer haciara«. Zbog toga, kao i raspuštanja mladih članova,

⁵⁰ MSRV AO 15019, 9—10 — Inž. Nikola Petrović, koga je Gestapo tražio u Beogradu, početkom maja 1941. došao je iz Beograda u Novi Sad po specijalnom zadatku CK KPJ i odmah stupio u kontakt sa Radivojem Ćirpanovim.

⁵¹ MSRV AO 15019, 13—14.

broj aktivnih pripadnika »Hašomer haciara« sveo se na tri-naestak. Događaji koji su sledili, posebno izbijanje rata između Nemačke i SSSR-a, postavili su i pred »Hašomer haciara« pitanje njegovog opredeljenja u borbi koja je započela. Posle kraćih dogovaranja predstavnici »Hašomer haciara« su prihvatili inicijativu Partije za razgovore o uključivanju u NOP. Razgovori između predstavnika KPJ, sa kojima je sigurno bio upoznat i Radivoj Ćirpanov, i rukovodstvo »Hašomer haciara«, započeti su krajem jula, početkom avgusta 1941. Sastanci su održavani u stanu porodice Levinger u Ulici primorskoj 10 (dans Georgi Dimitrova br. 14). Održano je nekoliko sastanaka u razmaku od nedelju—dve dana. Osim Livije Bem, kao predstavnika Partije, u ovim razgovorima je učestvovao i jedan neidentifikovani muškarac. Zbog jednog načelnog pitanja — da li će antifašističkoj borbi prići kao zasebna organizacija, kao pripadnici »Hašomer haciara«, što su zahtevali njeni rukovodioci, ili će se u NOP uključiti kao pojedinci, na čemu su insistirali predstavnici Partije — ovi su se razgovori prilično odužili. Uprkos tome, preduzete su i neke konkretne organizacione mere. Formirane su tri desetine: dve borbene i jedna sanitetska, sastavljena pretežno od omladiniki. Predviđeno je da će vojnu obuku sa borbenim desetinama obavljati Andrija Lederer uz pomoć Gustava Verbera. Obuka se imala vršiti na Dunavu, na tzv. Guskovom salašu, u kraju prilično udaljenom od grada. Pad Andrije Lederera, početkom septembra, onemogućio je realizaciju ovih planova. Dalja hapšenja su praktično sprečila završetak započetih razgovora između Partije i »Hašomer haciara«. Uprkos tome, pojedini članovi »Hašomer haciara« učestvovali su u nizu masovnih akcija kao što su bile pisanje parola, posipanje eksera po putevima itd. Masovnim hapšenjem u jesen 1941. su obuhvaćeni gotovo svi članovi »Hašomer haciara«²

*

*

*

U izvorima koji nam stoje na raspolaganju nemamo podataka o vojnim pripremama u Novom Sadu tokom maja—juna, sve do izbijanja nemačko—sovjetskog rata. Bolji poznavao ci prilika u Novom Sadu ni kroz kontakt sa najvišim rukovodiocima NOP-a u Novom Sadu nisu stekli utisak da je Par-

² Dr Teodor Kovač, *Neka sećanja na »Hašomer haciar« prvih meseci okupacije u Novom Sadu*, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja, Beograd 1975, br. 3, 213—222.

tija već pre 22. juna bila u mobilnom stanju. Pre bi se reklo da je politički i organizacioni rad bio vrlo živ, ali da je, inače, vladalo gotovo mirnodopsko raspoloženje, koje se manifestovalo i u nedovoljnoj konspiraciji, slobodnom kretanju drugova po gradu itd. Tome je, svakako, doprinela i okolnost što okupatorske vlasti, mada su imale kartoteku komunista, nisu ništa protiv njih preduzimale. Pa ipak, razvoj događaja u julu i dalje pokazao je da su organizaciono prilagođavanje Partije i Skoja uslovima okupacije, agitaciono-propagandni i politički rad, prisustvo verovanja da je rat između Nemačke i Sovjetskog Saveza, odnosno narodnooslobodilačka borba jugoslovenskih naroda protiv okupatora nešto neminovno do čega će sigurno doći — doprineli da je partijsko rukovodstvo u Novom Sadu izgradilo svoju koncepciju o oružanoj borbi protiv okupatora. Ta je koncepcija bila takvog karaktera da je, po dobijanju direktiva za ubrzanje vojnih priprema i otpočinjanje akcija, novosadska partijska i skojevska organizacija za vrlo kratko vreme odgovorila na taj poziv.

Napad Nemačke na SSSR 22. juna 1941.

Čak i običnom posmatraču u Srbiji i Banatu moralo je biti jasno kuda se nemačka vojska preko ovih teritorija upućuje krajem maja i početko juna. Pristupajući konačnoj realizaciji plana »Barbarosa«, tj. plana napada na Sovjetski Savez, Hitlerova Nemačka je sa Balkana prebacila na granicu prema Rusiji 24 divizije sa kompletnim naoružanjem i motorizacijom. Kao što se zna, 22. juna 1941. nemačke vojne snage napale su SSSR. Tim povodom, istoga dana, Politbiro Centralnog komiteta KPJ održao je sastanak u Beogradu. Na njemu je razmotrena situacija do koje je došlo izbijanjem novog oružanog sukoba i proširivanjem svetskog rata. Odlučeno je da KPJ sve svoje snage orijentiše na neposrednu organizaciju oružane borbe protiv okupatora. Još istoga dana napisan je proglas CK KPJ i dat tehničari na umnožavanje. Slične proglašenja, sa pozivom na oružanu borbu, zaduženi su da objave i ostali centralni i pokrajinski komiteti.⁵³

Dan ili dva kasnije održan je i sastanak PK KPJ za Vojvodinu u Bečkerek u prisustvu Žarka Zrenjanina, Svetozara Markovića, Gordane Ivačković, Đorda Zličića i Ivana Lakovića. Prisutni su se upoznali sa istorijskim odlukama Političkog

⁵³ Dr Jovan Marjanović, *Srbija 1941*, 81—82.

РАДНИЦИ, СЕЛАНЦИ И ТРАДНИ ЈУГОСЛАВЦИ!

[illegible][illegible]

Р. ДИНИЦ, С. Д. ЦЫ И Г. Р. В. ДИЦ

[illegible]

РАДВИЦЫ И РАДВИЦА УГОЛЬНИКОВ

Кунуно је још удубљенија тешкоћа. Због тога је свака прва изјава још најтежије, а сва друга је још лакша. Битка, коју се борио чиниоци омање и велике дужности, која се борила у свих три доминације свјетла. Простори на крајевима су још лакши, а свакога од њих омање и велике дужности, а свакога од њих још лакше. Према томе, то је и свакога од њих, коју омање и велике дужности подижући свакога од њих, а свакога од њих.

[illegible]

biroa Centralnog komiteta KPJ. Prihvaćene su direktive o ubrzanom završetku svih priprema za oružanu borbu i najskorijem prelasku na ustanak. U skladu sa direktivom CK KPJ utvrđen je i sadržaj proglasa PK KPJ za Vojvodinu, koji je trebalo da se umnoži na srpskohrvatskom, mađarskom i nemačkom jeziku i da se rastura zajedno sa proglasom CK KPJ. Krajem juna formiran je i Štab partizanskih odreda za Vojvodinu. Osim ponovljene direktive da se sklone kompromitovani drugovi, ponovljena je i direktiva o skupljanju oružja.⁵¹

Kao što smo videli, proglas CK KPJ povodom napada Nemačke na Sovjetski Savez umnožen je u tehnici Okružnog komiteta KPJ u Novom Sadu još pre povratka Gordane Ivačković iz Banata, početkom jula. Sasvim je moguće da je umnožen primerak proglasa koji je sa sobom iz Beograda doneo oko 25. juna član KPJ Ilija Đerić i po dolasku ga predao Jovanu Žeravljevu. Tom prilikom se Žeravljev veoma obradovao proglasu jer ga novosadska organizacija nije imala. Spomenuli smo i to da je u vreme napada Nemačke na SSSR u Banatu boravio i sekretar OK Skoja, Sava Đisalov. Manje je verovatno da je on doneo proglas CK jer bi u tom slučaju doneo i proglas PK koji niko u Novom Sadu ne spominje. Moguće je da je proglas u Novi Sad donela Sonja Marinković⁵³ Proglas CK KPJ *Radnicima, seljacima, građanima Jugoslavije* dat u izvodima ovako se obraćao radnicima i radnicama Jugoslavije:

Kucnuo je sudbonosni trenutak. Započela je odsudna bitka protiv najvećih neprijatelja radničke klase, bitka koju su fašistički zločinci sami zametnuli mučkim napadom na Sovjetski Savez, nadu svih tredbenika sveta. Dragocena krv herojskog sovjetskog naroda proliva se ne samo radi odbrane svoje zemlje socijalizma, nego i radi konačnog socijalnog i nacionalnog oslobođenja čitavog radnog čovečanstva.

⁵⁴ MSRV AO 18991; *Vojvodina 1941*, radovi i diskusije sa skupa istoričara u Subotici 9. i 10. decembra 1966. godine. Novi Sad 1967, 23 (dalje *Vojvodina 1941*). Primerak proglasa PK KPJ za Vojvodinu napisan povodom napada Nemačke na SSSR nije pronađen; MSRV AO 19743; *Zbornik dokumenata NOR*, tom I, knj. 17. U pogledu sastava Štaba postoje izvesna razmimoilaženja. Moguće i zbog toga jer se nekoliko istih lica javljaju u dva štaba: za severni Banat i štab za Vojvodinu. Neki je reorganizacija bilo i u pogledu zaduženja u tim štabovima. Najverovatniji sastav Štaba partizanskih odreda za Vojvodinu: Danilo Grujić. komandant, Žarko Turinski, zamenik komandanta, i Svetozar Marković, politički komesar.

⁵⁵ MSRV AO 12678, 20.

Prema tome, to je i naša borba, koju smo dužni podupirati svim snagama pa i svojim životima.

Proleter i sviju zemalja Jugoslavije, na svoja mesta, u prve borbene redove. Zbijte čvrsto svoje redove oko vaše avangarde, Komunističke partije Jugoslavije. Svaki na svoje mesto! Nepokolebljivo i disciplinovano vršiti svoju dužnost. Spremajte se hitno za poslednji i odsudni boj..

Omladini Jugoslavije je proglas upućivao i ove reči:

Bije se poslednji boj s tvojim najvećim neprijateljem — s krvnikom mlade generacije, s fašističkim zločincima protiv kojih si se ti uvek spremno borila kad te je Komunistička partija pozvala... Možeš li ti, omladino, ostati po strani? Ne možeš, ti moraš takođe sada biti u prvim redovima borbe protiv fašističkih zločinaca. Okupljaj svoje snage u Savezu komunističke omladine, da pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije zauzmeš svoje mesto u borbenim redovima radničke klase.⁵⁷

»Vi koji stenjete pod okupatorskom čizmom« — obraćao se proglas svim porobljenim narodima Jugoslavije — svi vi koji ljubite slobodu i nezavisnost, koji nećete fašističkog ropstva, znajte da je kucnuo čas vašeg skorog oslobođenja od fašističkih osvajača. Zato doprinesite i vi vaš deo u borbi za vašu slobodu, pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije ... Ne dajte se zavesti raznim domaćim reaktionarima koji su u službi fašističkih bandita. Vaše mesto je 9te u borbenim redovima radničke klase, koja se bori za vašu istinsku slobodu i nezavisnost.. „⁵⁸

Na kraju, proglas se obraća komunistima Jugoslavije:

Došao je onaj najteži čas koji smo mi u našoj borbi predvideli. Mi smo znali šta spremaju fašistički zločinci protiv SSSR-a i čitavog radničkog čovečanstva. Krvožedni fašistički vlastodršci, koji drže u ropstvu svoje narode i narode podjarmljenih zemalja, navestiše nam rat do istrebljenja, navestiše preko radija krvavi pokolj komunista. Mi tu borbu prihvaćamo, jer mi smo je očekivali i mi smo se na nju spremali. U toj borbi neće biti pardopa ni jednom komunisti, deru se fašistički krvnici, a mi kažemo: u toj borbi neće biti pardona zločinačkim fašističkim vođama i nji-

⁵⁶ Zbornik dokumenata NOR, tom I, knj. 1, 16—17. — Proglas CK KPJ povodom napada Nemačke na SSSR 2.2. juna 1941.

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Isto.

hovim vernini slugama, u toj borbi neće biti pardona fašističkoj finansijskoj oligarhiji i njenim satrapima.

Komunisti Jugoslavije! Ne oklevajte ni trenutka, već se hitno spremajte za tu tešku borbu. Smesta prilagodite svoje organizacije i njihov rad za taj poslednji boj. Preduzmite sve da čim bolje osigurate naše dragocene kadrove koji su nam danas više nego ikada potrebni u toj borbi. Organizujte radne mase i predajte im vaše teško stečeno iskustvo. Stanite na čelo radnih i nacionalno ugnjetenih masa i vodite ih u borbu protiv fašističkih tlačitelja naših naroda. Odvažnost, disciplina i hladnokrvnost neka vlada među vama, jer vi morate time dati primer drugima. Izvršiti svoju dužnost avangarde radničke klase Jugoslavije. Napred u poslednji i odlučni boj za slobodu i sreću čovečanstva!³⁹

Vest, o izbijanju rata između Nemačke i Sovjetskog Saveza, mada je podmukli način na koji je agresija izvršena izazvao gnušanje, primljena je sa velikim oduševljenjem i nadama, kako od strane komunista, tako i u redovima nacionalno i socijalno obespravljenih i potlačenih trudbenika i rodoljuba Novog Sada. Osim tradicionalnih veza i simpatija koje su slovenski narodi imali i gajili prema ruskom narodu, značajnu ulogu u popularisanju Sovjetskog Saveza imala je KPJ. Uz to, svet je bio svestan činjenice da je stupanjem SSSR u rat front borbe protiv fašizma dobio značajno pojačanje.

»Većina Vojvodana je još pre fašističke okupacije Jugoslavije« — pisao je 1942. u *Istini* Svetozar Marković — »gajila tople simpatije prema Sovjetskom Savezu kao otadžbini radnika i seljaka. Te su simpatije rasle uglavnom usled naglog jačanja sovjetskih političkih pozicija u svetu, usled naglog osiromašenja širokih narodnih masa i usled preteče opasnosti od fašiziranja Jugoslavije. Direktan uticaj KPJ doprinio je da se te simpatije učvršćuju, proširuju i realizuju naročito u borbi protiv fašizma. Ne treba ispuštati iz vida da se u Vojvodini, pored Slovenije, najviše uradilo na stvaranju antifašističkog pokreta (Vojvodanski pokret i saradnja KPJ, preko RP, odnosno SRN sa zemljoradnicima, demokratima i radikalima)«⁴⁰

³⁹ Isto.

⁴⁰ *Istina*. Fototipsko izdanje Muzeja radničkog pokreta i narodne revolucije Vojvodine, Istorijaskog arhiva Pokrajinskog komiteta SKS za Vojvodinu i Matice srpske, Novi Sad 1963; *Istina*, organ PK KPJ za Vojvodinu, god. II, br. 1. izdanje za Bačku od avgusta 1942. (dalje *Istina* od avgusta 1942). Članak *Dosadašnji rad, stečeno iskustvo i naši zadaci*.

Povodom napada Nemačke na SSSR jedan Novosadinin, aktivni saradnik Omladinskog pokreta, je u svoj dnevnik zapisao i ove redove:

... Naš svet ništa manje nije uzbuđen nego što je bio kada smo i sami bili napadnuti. Sve su naše simpatije na strani istočnog borca!... Naši neprijatelji su pokunili nos, sada ljubazno pozdravljaju i pitaju kakva je situacija... Dok su široki narodni slojevi oduševljeni, naša buržoazija i pojedinci, oni kompromitovani u režimskim ustanovama, iako nisu nikako za Nemačku, pokazuju uznemirenost..

Piomena u raspoloženju nacionalno porobljenog i surovo proganjanog srpskog stanovništva nije promakla ni okupatorskim vlastima. Mada se podaci koje u tom pogledu raspoložemo ne odnose na Novi Sad, oni su isto tako mogli biti karakteristični i za stanovnike ovog grada.

Vesti o izbijanju nemačko-ruskog rata stanovništvo srpskog maternjeg jezika... primilo je sa simpatijom prema Rusima. To se vidi i po tome što su barem u poslednje vreme bili povučeni a od izbijanja nemačko-ruskog rata su veoma raspoloženi. Veoma se često međusobno posećuju. Srpsko stanovništvo od početka nemačko-ruskog rata u većem broju posećuju crkvu i po pojedinim slučajnim rečima može se naslutiti da se mole za pobedu ruskog oružja, jer od toga očekuju vaskrsenje Jugoslavije...

Vest o izbijanju nemačko-ruskog rata stanovništvo sela... primilo je sa vidnim oduševljenjem. Oduševljenje se odrazilo u tome što je stanovništvo od raspada Jugoslavije živelo potpuno povučeno, a na dan 22. juna 1941. godine, kada je izbio nemačko-ruski rat, u svečanom raspoloženju napunilo je ulice. Muškarci su se već u jutarnjim časovima sakupljali u krčmama i fino su tretirali događaje. Po mišljenju pojedinih grupa, sad je Nemačka počela rat sa dostojnim neprijateljem i njena je pobeda bezizgledna. Po njima, Sovjetski Savez odnosno ruska vojska mnogo su jači i po snazi i po opremi. U razgovoru su prešli na istoriju Slovena, po kojoj, do sada niko nikada nije mogao pobediti... Slovene...

Raspravljali su i o tome da je dvogodišnji rat moralno i materijalno toliko oslabio Nemačku da je protiv odmorne i moderno opremljene ruske armije pobeda Nemačke bezizgledna."

U prvi mah, ocenjujući odnos snaga Nemačka—SSSR, u pogledu trajanja rata slično je rezonovalo i partijsko ru-

⁶¹ MSRV AO 13079 — Dnevnik Vlade Popovića.

⁶² MSRV AO 19873 MK.F 1/356—358.

kovodstvo za Vojvodinu. Tek kasnijom analizom došlo se do drugačijih zaključaka. U već pomenutom članku u *Istini* od avgusta 1942. (*Dosadašnji rad, stečeno iskustvo i naši zadaci*), Svetozar Marković je o tome pisao:

Pre slamanja i okupacije evropskih država udarna snaga nemačke vojske bila je znatno slabija od udarne snage Crvene armije. Tada su Nemci imali manje tenkova i aviona i manje izvežbanih vojnika od Sovjetskog Saveza. Ali su okupacijom i potčinjavanjem Evrope snage nemačke vojske i njihov ratni potencijal više nego udvostručeni. Nemačka je zaplenila ogromne količine čeških, poljskih, belgijskih, francuskih itd. aviona, tenkova, kamiona, topova, mitraljeza i dr. najmodernijeg oružja. Udarne snage fašističke armije postala je jača od udarne snage Crvene armije. To više nije bila samo snaga Nemačke, nego u izmenjenom vidu snaga čitave Evrope — stavljena pod rukovodstvo dobre organizacije i iskusne komande i vojske. Do rata sa SSSR-om Nemačka je bila svoju ogromnu industriju potpuno preuredila za ratne potrebe. Pored toga, za nju je radila i ratna industrija okupirane Evrope: velike fabrike topova, tenkova i mitraljeza u Češkoj; velike fabrike aviona, tenkova i kamiona u Francuskoj i Belgiji itd. Tokom rata, dolazeći do bogatog plena, a gubeći veoma malo ljudstva i materijala, Nemačka je trenutno ojačala kako u vojnom tako i u ekonomskom pogledu.

Umesto da je oslabila, razvlačenjem na velika prostranstva i držanjem pod okupacijom čitavog niza država, nemačka vojna snaga je trenutno još pojačala. Umesto da je okupacija Evrope delovala na omasovljenje antifašističkog pokreta u samoj Nemačkoj, da su revolucionarne snage naroda dobile više maha, vidimo suprotno; fašistički vojni uspesi još su znatno oslabili tu borbu. Umesto da su se porobljeni narodi čvrsto zbili i predvođeni od proletarijata digli u odlučujući boj protiv fašizma, vidimo suprotno: borba većine porobljenih naroda je sasvim slaba. Fašisti svojim zverstvima trenutno uspevaju, skoro u svim porobljenim zemljama, da obezglave narodnu borbu i da delimično i privremeno uteraju strah u kosti širokim narodnim masama, da delimično i privremeno najrevolucionarnije snage naroda izoluju od samog naroda. Zato u danima najžešćih napada nemačke fašističke vojske na SSSR transporti i trupe, koje su upućivane na ruski front, nisu bile uznemiravane od porobljenih naroda u pozadini fronta.

Mi u Vojvodini, pre godinu dana, ove činjenice nismo tako jasno videli i nismo s njima mnogo računali pri razmatranju odnosa snaga i ocene opšte situacije. Kasno smo uvideli da su snage fašističke ratne mašine nadmoćnije od snaga Crvene armije. Potcenjivali smo, i pored nemačkog dubokog prodiranja u Sovjetski Savez, snagu nemačke vojske i

računali smo sa demoralizacijom te vojske u borbi protiv SSSR-a. Mi smo nemačko prodiranje u nedostatku podataka obično jednostrano tumačili »taktikom uništavanja neprijatelja u povlačenju«. Otuda naše prognoze o brzom završetku rata. Nismo bili spremni, a za vremena se nismo pripremali za duži period borbe, za borbu koja se naročito za narode Vojvodine oteгла kao gladna godina...”

Izbijanje rata između Nemačke i Sovjetskog Saveza predstavljalo je najkrupniju prekretnicu u drugom svetskom ratu. Verovanje da SSSR raspolaže nadmoćnom vojnom snagom ulivalo je nadu da će fašistički agresor biti brzo slomljen te da će, posle toga, uslediti odlučujuća pomoć Sovjetskog Saveza zemljama i narodima pod Hitlerovom okupacijom. Ovakvo rezonovanje je moglo imati dvostruke posledice: ili demobilizatorski uticati na pripreme za oružanu borbu protiv okupatora, koje su bile u jeku, ili stvoriti neophodnu atmosferu pogodnu za razvijanje raspoloženja i spremnosti za oružanu borbu. Verovanje u brzi završetak rata, mada je i u Novom Sadu imalo svojih negativnih posledica, novosadske komuniste i skojevce nije demobilisalo i upućivalo na mirno čekanje ishoda rata, nego je unelo novu notu optimizma i entuzijazma u njihovu aktivnost.

Vera u snagu prve zemlje socijalizma bila je toliko jaka da se, ubrzo posle 22. juna 1941. očekivao čak i dolazak sovjetskih padobranaca. S tim u vezi izdate su i direktive o načinu njihovog dočeka, preoblačenju, smeštaju, pružanju obaveštenja o najvažnijim objektima u gradu i dr. Tu direktivu je usmeno saopštila Sonja Marinković 24. ili 26. juna članovima odbora narodne pomoći. Ali nju sadrži i uputstvo PK KPJ za vršenje diverzija i sabotaza. Ono glasi:

Nabavljajte civilna odela koja ćete predati ruskim padobrancima. Ako oni stignu u malom broju, onda ih treba sakriti, i snabdeti ih civilnim odelima.

Osmatrajte kasarne honveda, žandarmerije i policije, kako bi veće grupe padobranaca mogli odvesti i uništiti neprijatelja. U borbama treba pružati pomoć padobrancima.

Sa sigurnošću se može pretpostaviti da istovetnost obeju direktiva nije bila slučajna, i da je i Sonja Marinković samo sprovodila direktivu PK. Uostalom, u isto vreme i beogradska partijska organizacija vrši pripreme za doček sovjetskih padobranaca. Konkretno mere u pogledu dočeka

⁶³ *Istina* od avgusta 1942.

sovjetskih padobranaca nalazimo i u nekim drugim krajevima Jugoslavije.⁶¹

Kao što smo mogli videti iz poglavlja o delatnosti okupatora, i on je očekivao dolazak sovjetskih padobranaca. U raspisu od 6. jula 1941. naglašava da opasnost od dolaska ruskih padobranaca postoji na teritoriji cele države, podrazumevajući i Bačku. U takvu mogućnost, za razliku od novosadskih komunista, okupator čvrsto veruje, još i krajem septembra 1941.⁶⁵

Gotovo svi preživeli učesnici narodnooslobodilačkog pokreta tvrde u svojim izjavama da su učestvovali u skupljanju odela i dr. za potrebe sovjetskih padobranaca. »Pokrenuta je čitava akcija da se spremne signali, veš, odelo za te padobrance« — seća se jedan od aktivnih pripadnika NOP-a. — »Ćirpanov je imao simpatizere u krojačkoj zadruzi i znam da je već bio pripremio nešto odela. To je bila direktiva, koliko sam čuo. Ta fabrika o padobrancima je kružila i živela nekoliko nedelja i ona je takođe doprinela shvatanju da će rat brzo da se završi.«⁶⁶

Kada je reč o angažovanju novosadskih komunista oko dolaska sovjetskih padobranaca, treba da naglasimo sledeće. Ova je akcija bila samo jedna u nizu drugih i doprinela je angažovanju skoro čitavog partijskog i skojevskog članstva i proširenju kruga simpatizera. Ona nije imala bilo kakvih loših posledica na druge oblike rada i angažovanja članova KPJ i Skoja. To naglašavamo zbog toga jer neki istoričari pokušavaju neaktivnost izvesnog broja partijskih rukovodstava u Bačkoj, koja je bila jednaka sa kršenjem partijske discipline, da opravdaju očekivanjem dolaska ruskih padobranaca, uz čiju bi tek pomoć otpočeli sa akcijama.⁶⁷

⁶¹ MSRV AO m. pol. K 3/81 i m. građ. K 12/320; Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd 1963, 8; VII K 61a F 16/16—3 — U izveštaju Glavnog stožera za period od 15. oktobra do 10. novembra 1941. stoji: »Komunistička promičba (propaganda) nailazi na plodno tle. U okolini Gacka, na primer, skidaju tarabe i poravnjavaju polje — prave privremeni aerodrom za spuštanje sovjetskih aviona. Njemački avioni, koji je dne 28. listopada pao kod Olova, smatrali su seljaci komunističkim avionom;

⁶⁵ MSRV AO m. pol. K 3/46.

⁶⁶ MSRV AO 15019, 7; 8210, 22; 15013.

⁶⁷ Vojvodina 1941, članak Janoša Dobošija, *Antifašistički pokret otpora u Senti 1941. godine*, 236; dr Josip Mirnić, *Neka pitanja strategije i taktike narodnooslobodilačkog pokreta u Bačkoj 1941. godine*, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knjiga XII/1 1969, 38, 28.

*Čuvanje ugroženih, poznatih partijskih i skojevskih kadrova;
lažne legitimacije*

U pogledu prelaska kompromitovanih kadrova u ilegalnost u periodu april-jun 1941, uprkos postojanju direktiva, u Novom Sadu nije učinjeno skoro ništa. Oni se slobodno šetaju po gradu iako većinu od njih poznaju kao komuniste svi bivši policajci, dakle i oni što su se stavili u službu okupatora. Opasnost po njih je bila utoliko veća jer je, kao što smo već rekli, arhiva novosadske gradske policije pala u ruke okupatoru iako je izdata direktiva da se ona uništi, što je takođe bilo poznato partijskom rukovodstvu u gradu.⁶⁸

Čak ni posle napada Nemačke na SSSR, kada se oštrica okupatorskog terora svom snagom okreće prema komunistima, kada je još više istaknuta potreba poštovanja stroge konspiracije, u Novom Sadu se ne preduzimaju energične mere da se kompromitovani kadrovi povuku u ilegalnost. Stvorena je gotovo atmosfera da je nedostojno komunista da u tim suđbonosnim trenucima misle i na sopstvenu bezbednost. Sa svoje strane rukovodstvo nije dovoljno učinilo da se to raspoloženje razbije; da se dokaže da je to, na neki način simpatično, posredno isticanje hrabrosti opasno i štetno; da cilj predstojeće borbe nije hrabro poginuti već preduzeti sve da do toga ne dođe, da se sopstvena glava što skuplje proda, da se postigne pobjeda sa što manje žrtava. Ovo shvatanje o nepotrebnosti brige za kadrove proisteklo je, delimično iz političke ocene o perspektivi trajanja rata. Ulas-
kom Sovjetskog Saveza u rat protiv Nemačke očekivao se brzi krah fašističkih snaga, te je i zadatak komunista u Novom Sadu da sa svoje strane doprinesu što bržem slomu Hitlerove Nemačke i njenih satelita.⁶⁹

Pišući o ovom problemu u već pomenutom broju *Istine*, Svetozar Marković je isticao:

... Veliki broj partijaca nije bio dovoljno disciplinovan. Tako izričito naređenje PK da se sklone svi kompromitovani ljudi nije naišlo na razumevanje, veliki broj se nije sklonio i pao je u ruke Gestapoa, mađarskih agenata i ustaša... U Bačkoj zbog trenutnog nesnalaženja policije (uglavnom zbog otpuštanja iz službi svih jugosl. agenata) članovi Partije su se, iako kompromitovani, i suviše »okura-

68 MSRV AO 15019, 2.

69 Isto. 4—5.

žili«, potcenjivali policiju i putovali, kretali se ulicama, nisu pripremali skloništa itd. što je po snalaženju policije dovođilo do svakodnevnih hapšenja.*¹

Da bi se bezbednost poznatih komunista koliko-toliko obezbedila, korišćene su različite falsifikovane legitimacije sa lažnim imenima. U tom pogledu posao su olakšale i same mađarske vlasti, koje su retko kome izdavale nove legitimacije. Zbog toga su prihvatale kao potvrdu identiteta različite legitimacije iz vremena stare Jugoslavije. Rukovodstvo pokreta i članovi KPJ koristili su nekoliko vrsta lažnih isprava. Još u vreme ulaska mađarskih okupatorskih trupa u Novi Sad, Radivoj Ćirpanov je preko službenika bivše jugoslovenske policije u Novom Sadu nabavio oko 15 blanko plavih, trodelnih formulara za lične karte i jedan gumeni pečat sa kružnim natpisom »Uprava novosadske policije Novi Sad«. Ovim legitimacijama služili su se Radivoj Ćirpanov pod imenom Lajoš Kovač, Đorđe Bešlin — Pai Kovač, Svetozar Marković — Uroš Markov, Nikola Petrović — Ferenc Verner. Sa ovom legitimacijom Nikola Petrović je čak uspeo da se izvuče iz veoma opasne situacije za vreme novosadske racije. Ovim legitimacijama služili su se i neki rukovodioci u Somboru i Subotici, dok je četiri primerka sa sobom u Banat poneo Svetozar Marković Toza.⁷¹

Zahvaljujući svojim vezama, Radivoj Ćirpanov je nabavio i blanko »legitimacije« sa natpisom »Novosadska ispostava mađ. kr. policije«. Kada bi nekom članu Partije trebala lažna isprava, on bi Ćirpanovu, bilo lično bilo preko Gordane Ivačković, predavao svoju fotografiju. Posle nekoliko dana legitimacija je bila vraćena bez generalija, ali snabdevena pečatom. To je činjeno iz razloga veće konspiracije, jer je samo vlasnik legitimacije znao za lažno ime ubeleženo u blanket. Pored drugih, ove legitimacije su imali Đorđe Mikeš i Zora Rakoši.⁷²

Pritisak okupatorske policije je rastao, što je nalagalo da se preduzmu nove mere za obezbeđenje ugroženih boraca. Tako se, oko 10. septembra, u Novom Sadu Gordana Ivačković sastala sa Stevanom Nikoletićem, članom KPJ, krojačkim radnikom, rodом iz Gardinovaca. Nakon neuspeha dela Novosadskog partizanskog odreda na čelu sa Milanom Siminim, čiji je i on bio član, o čemu će još biti reči u nastav-

⁷⁰ *Istina od avgusta 1942.*

⁷¹ MSRV AO 15019; 8210; BKB BI 0042/1959 i 059/1959.

⁷² BKB BI 0042/1959 i 059/1959.

ku našeg izlaganja — Nikoletić se povukao u Gardinovce, ali je nastavio sa održavanjem veza sa novosadskom partijskom organizacijom. Nikoletić je saopštio Ivačkovićevoj da može da nabavi blanko legitimacije. S obzirom da su masovna hapšenja već počela i da su komunisti shatili svu ozbiljnost situacije, ova mogućnost je više nego dobro došla. Ivačkovića je saopštila Nikoletiću da će mu ona davati fotografije ilegalaca a on neka ih zalepi, udari pečate i nepopunjene njoj vrati. O ovom razgovoru Ivačkovića je izvestila Ćirpanova. Sredinom septembra Ćirpanov joj je predao fotografije Žarka Zrenjanina, Svetozara Markovića i Ivana Vijoglavina, a od Đorđa Zličića dobila je njegovu fotografiju i fotografiju Save Đisalova. Sa fotografijama Ivačkovića je otputovala u Gardinovce i predala ih Nikoletiću. Dogovorili su se gde da joj ih vrati u Novom Sadu. Sutradan je Nikoletić u Novom Sadu, u današnjoj Ulici Petra Drapšina, predao Gord a ni tri legitimacije za bicikle, snabdevene pečatom, potpisom, pečatom na fotografijama i potpisima. Legitimacije su imale natpis »Opština Gardinovci«. Ove legitimacije je Ćirpanov ispunio za potrebe Žarka Zrenjanina (do tada je imao legitimaciju na ime Vladimira Petrovića), Svetozara Markovića i Ivana Vijoglavina i lično im ih je predao krajem septembra kada su došli u Novi Sad. Posle 5-6 dana od prvog susreta u Ulici Petra Drapšina ponovo su se sreli Ivačkovića i Nikoletić, koji je doneo preostale dve legitimacije. Gordana je preuzela samo onu za Zličića, dok onu za Savu Đisalova nije jer je on u međuvremenu pao. Pre ove legitimacije Zličić se služio i radničkom knjižicom iz vremena Jugoslavije na prezime Lazarević.⁷³

Falsifikovanjem legalno izdatih legitimacija i isprava u Novom Sadu se bavio i Košta Šokica. Sredstvima za brisanje mastila uklanjao bi prava imena iz legitimacija i radničkih knjižica i upisivao lažna ili legalna imena. Na ovaj način falsifikovao je radničku knjižicu za Jovana Žeravljeva i sebe. U svojoj radnoj knjižici upisao je prezime Markov. Ilegalno ime Livije Bem bilo je Roža Nađ.⁷⁴

U prvoj polovini septembra Đorđe Zličić je predao Gordani Ivačković tri primerka radničkih knjižica i jedan pečat jugoslovenske policije. Ona je to prosiedila Vječeslavu Cimru u čijem su se stanu takođe izradivale lažne legitimacije. Iako je ubrzo posle toga Vječeslav uhapšen, kod njega nisu pronađene navedene knjižice. Na insistiranje Gordane Ivač-

⁷³ Isto.

⁷⁴ Isto; MSRV AO 23051 F 13.

ković, Julija Cimir je otišla u njihov napušteni stan u ulici Maksima Gorkog da iz podruma gde su bile sakrivene radne knjižice i pečat sve ovo uzme. Kako je kuća bila pod policijskom prismotrom, Julija Cimir je uhapšena i tom prilikom su kod nje pronađene, osim navedenih stvari, i dve beležnice.⁷⁵

Krajem septembra razmatrana je mogućnost da se izvestan broj kompromitovanih drugova i drugarica, sa lažnim legitimacijama, privremeno prebaci na drugi teren. Tako je njih nekoliko predalo svoje fotografije Gordani Ivačković da ih ona prosledi Dušanu Šućovu, koji je trebalo da izradi te legitimacije i da ih vrati početkom oktobra. Novi talas hapšenja, u kome je pala i Ivačkovićeva onemogućio je završetak ovog prekasno započetog posla.⁷⁶

Pošto je došao u Novi Sad, negde oko 27. novembra 1941, Danilo Grujić je preduzeo korake da nabavi lažnu legitimaciju. U tome mu je pomogla Klara Feješ, koja ga je uputila u Bačku Palanku i tamo povezala sa Milanom Komom, koji je u jeku hapšenja napustio Novi Sad, ali je zadržao veze sa aktivistima u njemu. Kom mu je nabavio legitimaciju na ime Jožefa Novaka, privatnog činovnika rođenog u Subotici. Tu legitimaciju je Grujić imao kod sebe prilikom hapšenja maja 1942. godine.⁷⁷

Tehnika PK KPJ za Vojvodinu u Novom Sadu

Ratni razvitak događaja, kako u Jugoslaviji, tako i u Evropi, zahtevao je od Centralnog komiteta KPJ brzo i adekvatno reagovanje i on je i ireagovao odlukama i direktiva-

⁷⁵ Isto; MSRV AO 21774; 23051 F 13/524—539 — Presude učesnicima NOP-a. — Policijski pečat, o kome je ovde reč, prema tvrdjenju Milice Bursać, po nalogu Gordane Ivačković ie iz policije, prilikom njene seobe za Smederevo, iznela i predala Gordani Dragica Adžić, tadašnji činovnik na poverljivom protokolu političkog odeljenja policije. Dragica Adžić je za vreme stare Jugoslavije bila prvo simpatizer naprednog pokreta a od 1940. i saradnik Partije. U vreme februarske provale u Novom Sadu davala dragocene podatke o držanju uhapšenih. Aprila 1941. prešla je u Zemun gde se uključila u NOP.

⁷⁶ MSRV AO 15013 — Izjava Milice Bursać Bebe.

⁷⁷ MSRV AO 18991; 19879 F 25/1—2. Prilikom svog ilegalnog puta za Novi Sad, maja 1942, kada mu je postalo jasno da će biti uhapšen, Danilo Grujić je odbacio legitimaciju sa imenom Jožef Novak. Žandarmima je tvrdio da se zove Košta Popov i da je rodom iz Hrvatske.

ma o kojima su zatim brzo i uspešno obaveštavani svi organi Komunističke partije Jugoslavije, počev od zemaljskih i pokrajinskih rukovodstava do članova partijskih i skojevskih organizacija.

Uprkos tome što do 22. juna 1941. Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu nije imao sopstvenu tehniku niti štampariju, direktivnog i propagandnog materijala bilo je u priličnoj količini. On je umnožavan u tehnikama OK KPJ ili Skoja u Banatu, gde se nalazio veći broj članova PK KPJ za Vojvodinu, i u Novom Sadu, Subotici i Somboru, kao sedištima okružnih komiteta. Pored umnožavanja materijala CK i PK KPJ, pojedine tehnike su izdavale i svoje materijale. Od tekstova koje su izdala najviša partijska tela, u Bačkoj i Baranji šire se: proglas Centralnog komiteta povodom Prvog maja 1941, upućen »radnicima, seljacima i građanima Jugoslavije«, koji je, osim na srpskohrvatskom, objavljen i na mađarskom jeziku; zatim *Proleter*, organ CK KPJ, br. 3-4-5, od marta-aprila i maja 1941, u kome su, pored ostalog, odštampani i zaključci sa Majskog savetovanja CK KPJ, i posebno, proglas Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu, od početka juna 1941. godine upućen narodima Vojvodine.⁷⁸

Dvadeset i drugi jun 1941. predstavlja prelomni datum i u razvitku NOP-a Vojvodine. Vest o napadu Nemačke na SSSR snažno je odjeknula među porobljenim narodima Evrope, posebno, čak i oduševljeno, u Jugoslaviji. Kao članovi velike Internacionalne jugoslovenski komunisti i ceo narod smatrali su kao obavezu da svoju borbu povežu sa borbom SSSR-a, jer rat Nemačka—SSSR ispunjava i potreban spolj-nopolitički uslov za oslobodilački rat na Balkanu. Zbog toga Centralni komitet upućuje direktivu članovima KPJ da ne oklevaju ni trenutka završe pripreme za oružanu borbu, da pripreme sve organizacije i njihov rad »za poslednji boj«. Istovremeno izdat je proglas *Radnicima, Seljacima, Građanima Jugoslavije!*, dokument snažnog, mobilizacionog karaktera kojiim je Partija odlučnim rečima pozvala sve porobljene narode i građane Jugoslavije u oružanu borbu protiv fašističkog zavojevača. Između mnogih direktiva partijskog rukovodstva izdatih ili umnoženih poslednjih meseci u Bačkoj i Baranji, ovaj proglas zauzimao je vrlo važno mesto. Objavljen na

⁷⁸ Zbornik dokumenata NOR, tom I, knj. 2, 16—23. Sačuvani primerici proglasa umnoženi su u različitim tehnikama; Zvonimir Golubovi ć, i Živan Kum a nov, *Tehnika PK KPJ za Vojvodinu 1941, godine u Novom Sadu. Vojvodina 1941, Novi Sad 1967, 147—164.*

srpskohrvatskom i mađarskom jeziku, on se na primer, u baranjskim mestima pojavio već 3. jula 1941. godine.⁷⁹

Do napada Nemačke na SSSR i početka oružanog ustanka u Vojvodini nedostatak sopsitvenog agitpropa i tehnike nije predstavljao neki naročiti problem za PK KPJ za Vojvodinu. Međutim, posle 22. juna 1941. u uslovima opštenarodnog ustanka i revolucije, kada je trebalo svakodnevno saobraćati sa narodom, odgovarajući na svaku neprijateljsku laž, neprekidno izveštavati narod o stanju na frontovima, osobito na Istočnom, u koji su sa toliko vere i nade bile upravljene misli jugoslovenskih boraca protiv okupatora, kada je bilo potrebno bodriti narod d otvarati mu perspektivu u konačnu pobeđu, PK KPJ je doneo odluku da se u Novom Sadu formira agitprop-grupa i pokrajinska tehnika.

Teško je danas dati sasvim određen odgovor na pitanje zašto je baš Novi Sad izabran za sedište propagandne aktivnosti za čitavu Vojvodinu.⁸⁰ On umnogome za to nije bio pogodan. Bio je to grad šarolikog nacionalnog sastava; sedište gradske i vojne komande, od maja i Komande vojno-upravne grupe mađarske Južne armije na čelu sa generalom Belom Novakovićem, a od 6. jula i sedište Komande Žandarmerijske gnupe mađarske Južne armije, odnosno Komande žandarmerijskog odeljenja; grad sa brojnom policijom koja je raspolagala podacima o delatnosti komunista u predratnom periodu; grad pretvoren u centar aktivnosti okupatorskih političkih i društvenih organizacija, od kojih se posebno isticao Kulturni savez Mađara u južnoj Mađarskoj (DMKS); grad sa brojnim mađarskim i nemačkim fašističkim dnevrim i drugim listovima, odnosno raznim publikacijama izrazito propagandnog karaktera, itd. itd.

⁷⁹ MSRV AO 15013; *Zbornik dokumenata NOR*, tom I, Beograd 1949 — Proglas CK KPJ od 22. juna 1941.

⁸⁰ Iako odluka o stvaranju tehnike PK KPJ za Vojvodinu u Novom Sadu kao centru za čitavu Vojvodinu nije realizovana, već se njen rad ograničio na područje Bačke, ipak smo smatrali za potrebno da je registrujemo. Da je takva namera postojala dokazuje nekoliko primera: Svetozar Marković u svom izveštaju od 10. X 1942, govoreći o radu PK od aprila 1941. do trenutka slanja izveštaja, napominje da je u dva maha organizovana tehnika, misleći pri tome na tehniku iz 1941. i tehniku u bazi u Kisačkoj ulici 1942; agitprop-grupa PK trebalo je vremenom da preraste u agitprop komisiju za Vojvodinu. Sem toga, nije bila vezana za partijsku organizaciju već direktno za članove PK Radivoja Ćirpanova i Gordanu Ivačković, koju je, početkom jula 1941. PK iz Banata vratio na rad u Bačku da bi se, pored ostalog, u većoj meri angažovala u radu tehnike.

Kao najverovatniji odgovor na ovo pitanje može poslužiti objašnjenje o geografskom položaju Novog Sada kao prirodnog centra Pokrajine, sa gustom mrežom saobraćajnica kako "u pravcu severa i juga, tako i prema istoku i zapadu. Doduše, uskoro će se pokazati da je okupatorima uspelo da te veze ih potpuno preseku ili ih stave pod strogu kontrolu. Verovatno je pri donošenju odluke Pokrajinskog komiteta važnija bila činjenica da je Novi Sad već pre okupacije bio glavni progresivni, antifašistički, propagandni, kulturni i naučni centar inspirisan i rukovođen Partijom. A pri stva-

Slobodan Kovačević, tehničar štamparije PK KPJ za Vojvodinu

ranju agitprop grupe naročito je naglašeno da se ona mora baviti ne samo agitacijom, nego isto tako i propagandom, i da je dužna da razvije široku izdavačku delatnost, posebno radi školovanja partijskog kadra. Osim toga, Novi Sad je imao jaku partijsku i skojevsku organizaciju. I najzad, u Novom Sadu je, svakako ne slučajno, i ranije bila štamparija PK KPJ.« Tome treba dodati da je, u prvim nedeljama posle

□ Takođe treba imati u vidu i to da je u Novom Sadu, pored masovne partijske a osobito skojevske organizacije, bila vrlo brojna radnička klasa, da je jedan broj intelektualaca bio vezan za Partiju, pa čak iz perioda Bloka narodnog sporazuma s njom je ostao u vezi izvestan broj ljudi iz redova buržoazije.

početka ustanka, gradovima kao središtima borbe pridavan veliki značaj, sve dok iskustvo nije pokazalo da je takvo vezivanje za gradove opasno pa i pogrešno.

No bez obzira na motive kojima je rukovođen PK u izboru mesta, u Novom Sadu su odmah preduzete mere da se pomenuta odluka sprovede u delo. Oko 25. i 26. juna 1941. Radivoj Ćirpanov, član Biroa PK i glavni organizator čitavog partijskog rada u Bačkoj sve do svoje pogibije, posle prethodnih razgovora osnovao je agitprop grupu. U nju su ušli: inž. Nikola Petrović, član KPJ, koji je, kao što smo već naveli, početkom maja 1941. došao u Novi Sad po specijalnom zadatku i nalogu CK KPJ, ali se 22. juna stavio na raspolaganje partijskoj organizaciji Vojvodine; inž. Vječeslav Cimra Venda, takođe član KPJ, i Livija Bem Lilika, po zanimanju službenik, član Okružnog komiteta KPJ za južnu Bačku. Grupa je bila u direktnoj vezi sa Radivojem Ćirpanovim, a od početka jula i sa Gordanom Ivačković, članom Biroa PK, koja se tada vratila iz Banata u Bačku, kao pomoć Ćirpanovu, a svakako i zbog toga što je ona bila zadužena za tehniku PK Partije. Uporedo sa osnivanjem agitprop grupe, radilo se na popunjavanju potrebnog tehničkog aparata za umnožavanje materijala (radio-aparata koji se nalazio u stanu Vječeslava Cimra u Ul. Maksima Gorkog br. 35. pisaće mašine, geštetnera, matrica, hartije i dr.).

Iz praktičnih, tehničkih i konspirativnih razloga redakcijski poslovi odvojeni su, vrlo brzo i uz neposrednu pomoć Radivoja Ćirpanova, od tehničkih. Tako je redakcija već jula imala svoja tri punkta i oslonca. Jedan u stanu Nikole Jakovljevića, čoveka bliskog Partiji već od pre rata, u Ulici Šonje Marinković. Tu je ilegalno stanovao Nikola Petrović, pod lažnim imenom Ferenc Verner, Namac po narodnosti. Radivoj Ćirpanov je, preko nekog novosadskog stolara bliskog Partiji, nabavio jedan sanduk za drva sa dvostrukim dnom, gde su se čuvali rukopisi i drugi ilegalni materijali, pošto je domarka Nemica već od ranije ulazila u taj stan radi spremanja, pa je taj posao morala nastaviti i dalje, da ne bi nešto posumnjala.

Drugi konspirativni stan za pisanje i prekucavanje rukopisa bio je u garsonjeri dr Slavka Petrovića, sina poznatog kulturnog radnika i kasnije predsednika Matice srpske dr Milana Petrovića, u Ul. Maksima Gorkog, u blizini stana Vječeslava Cimra.

Treći stan redakcije bio je u Ul. Jovana Subotića br. 15. kod advokata Jovana Samardžije, koji je 1941. primljen u

Partiju a početkom 1942. postao i član Okružnog komiteta KPJ za južnu Bačku.

U podrumu stana Vječeslava Cimra u Ul. Maksima Gorkog 35 (za vreme okupacije Honved utca) takođe je u zidu napravljen jedan tajni pregradak za skrivanje materijala, koji prilikom hapšenja Cimrovih nije otkriven.

Tehnika PK u tom periodu raspolagala je sa pet pisaćih mašina i tri mašine za umnožavanje. Od tih pisaćih mašina četiri je pripadalo Partiji, a jedna školi za aranžiranje i dekorativne veštine, čiji je sekretar i nastavnik bio član Partije i tehničar PK, Slobodan Kovačević. Dve, pak, mašine za umnožavanje takođe su pripadale Partiji, jedna već pornutoi školi.⁸²

Vječeslav Cimr, član agitprop grupe pri PK KPJ za Vojvodinu

Pored izdavanja propagandno-direktivnih i agitacionih tekstova, odnosno umnožavanja proglasa i drugih materijala, najvažniji zadatak agitprop grupe bio je izdavanje vesti sa frontova drugog svetskog rata pre svega Istočnog. Cilj je bio uspešno parirati veoma razvijenoj neprijateljskoj propagandi, koja je svoje uspehe na frontu višestruko preuveliča-

⁸² MSRV AO 8112a — Izjava inž. Nikole Petrovića, BKB BI 059/1959.

vala, najavljujući brz kraj sovjetske države. List je dobio naslov *Vesti*, odnosno *Hirek*, na mađarskom, i donosio je pretežno razne informacije o borbama nemačkih i sovjetskih trupa, zatim podatke o događajima u Vojvodini, posebno o teroru okupatora i o akcijama prvih partizana.

Nikola Petrović, glavni urednik *Vesti*, i Vječeslav Cimr, zadužen i drugim partijskim poslovima, redovno su pratili emisije Radio-Moskve i Radio-Londona i beležili informacije. Radio-emisije su slušali, na početku, u stanu Vječeslava Cimra, zatim i u stanu Jakovljevića.

Redigovane vesti prekucavale su zatim na voštane matrice Mileša Mila Brkić, član KPJ, na srpskohrvatskom, i Lilijska Bem, na mađarskom jeziku, u Platonovoj ul. br. 2 (danas br. 8), gde su jedno vreme stanovale zajedno sa Gordanom Ivačković. Stan u kojem su stanovale iznajmila je na svoje ime tekstilna radnica Anica Zurković. Posle redigovanja i prekucavanja vesti na matrice, Lilijska Bem ih je predavala Slobodanu Kovačeviću, članu KPJ i sekretaru škole za aranžiranje, koji ih je u svom stanu u školi u Ul. Visarionovoj br. 3, umnožavao zajedno sa svojom ženom Marijom. Neke od materijala Mileša Brkić je predavala i Živku Ranisavljeviću, tj. tehničar OK Skoja, smeštenoj najpre u Kambergovoj br. 17 (danas Ul. Jovana Cvijića) u stanu isključivo namenjenom tehničar, a zatim posle hapšenja nekih rukovodilaca Skoja preseljenoj u Ulicu Vojvode Mišića br. 13. Pored Živka, tu su radili i Latinka Štrbački Ranisavljević i Miloš Bebić Ujka, član KPJ. Materijale su umnožavali na dva geštetnera koje su dobili od Lilijske Bem i Jovana Žeravljewa, člana Okružnog komiteta KPJ za južnu Bačku.

Pored geštetnera kojim se nalazio u pomenutoj školi, agitprop grupa limala je na raspolaganju i onaj kojim se nalazio u stanu Andrije Lederera Bandike, člana OK KPJ za južnu Bačku, koji se nalazio u Njegoševoj ulici br. 12. Na njemu je umnožavan materijal na mađarskom jeziku. U ovoj tehničar radile su Zora Rakoši Šer i Agnesa Sas Agi, članice KPJ. Pored prevodenja materijala na mađarski jezik, one su radile i na umnožavanju vesti, proglasa, *Borbe* i drugog materijala.⁸⁵

Vesti su izlazile dva puta nedeljno, redovno ponedeljkom i četvrtkom, na dve strane. Prvi broj je izašao u četvrtak 3. jula 1941. godine. S obzirom da imamo sačuvan 4. i 5. broj, od 13. odnosno 17. jula, kao i broj 10 od 10. avgusta

⁸⁵ Isto; Dušan P o p o v, *Partizanska štampa u Vojvodini 1941—1944*, Novi Sad 1975, 655.

može se konstatovati da *Vesti* u pomenutom periodu jednom nisu izašle jer prema proračunu da su izlazile utomikom i četvrtkom (odnosno ponedeljkom i sredom) to bi trebalo da broj 10 nosi datum 4. avgust. Međutim, u tom periodu jedno izlaženje je izostalo tako da br. 10. nosi datum 7. avgust.

Tokom avgusta *Vesti* se nisu pojavile svega u dva ponedeljka, i ito: 18. i 25. u vreme kada je zapretila opasnost od provale tehnike. Poslednji sačuvani primerak na srpskohrvatskom jeziku nosi datum 18. septembar. Pošto su *Vesti* od prethodnog datuma obeležene brojem 16, znači da one od 18. treba da nose broj 17. Sa istim datumom, tj. 18. septembrom, izdat je i letak pod naslovom *Sa Sovjetsko Nemačkog bojišta i podnaslovom Početak kampanje na Istočnom frontu, Govor predsednika SAD Ruzvelta, Sovjetske i britanske trupe ušle su u Teheran. S obzirom na razvoj događaja u drugoj polovini septembra, a posebno s obzirom na stanje u Novom Sadu, do kraja meseca mogla su izaći najviše još tri broja Vesti.*⁸¹

Hirek, kako su se na mađarskom jeziku zvale *Vesti*, počele su da izlaze 31. jula, noseći broj 1. Sledeći primerak, tj. broj 2, izašao je 4. avgusta, broj 3, izašao je 7. avgusta, broj 4, bez datuma, ili 11. avgusta, broj 5 — 14. avgusta, bez broja — 21. avgusta, broj 7, bez datuma ili 28. avgusta. Dovde se, kao što se vidi, da lepo pratiti redosled izlaženja. Sledeći, međutim, sačuvani primerak *Hireka* takođe nosi broj 7, ali datum 8. septembar. I konačno, i treći primerak *Hireka* od 15. septembra obeležen je brojem 7. Tri, dakle, različita primerka sa isto tako različitim datumom nose broj — 7!

⁸¹ MSRV AO 23720 i 23721 — Primerci *Vesti* br. 4 odnosno br. 5. Ove, za sada najranije sačuvane primerke *Vesti* sačuvala je i predala MSRV Branka Savin iz Đurđeva. U knjizi inventara periodike MSRV — muzejsko odeljenje (MO) pod brojem 2440—2444 nalaze se sledeći brojevi *Vesti*: br. 10 od 7. VIII, br. 13 prema proračunima o vremenu izlaženja od 21. VIII, br. 14 od 28. VIII, br. 16 od 15. IX i primerak bez broja od 18. IX 1941. Zna se da je 14. VIII izašao broj 12. Broju 13 stavili smo kao siguran datum 21. VIII zato što je toga dana izašao *Hirek* bb, čija je sadržina identična sa *Vestima* br. 13.

Za br. 12 dobili smo indirektne podatke na osnovu saslušanja dr Ruže Blau (MSRV AO 22451).

Upoređenjem sadržine sačuvanih primeraka *Vesti i Hirka*, dolazi se do zaključka da tim je sadržina potpuno ista.⁸⁵ Što se tiče tiraža *Vesti*, u početku je on po jednom broju iznosio oko 1.500 primeraka, a kasnije se taj broj više nego upetostručio. »Od rata SSSR—Nemačka« — javljao je u svom izveštaju CK-u 10. oktobra 1942. godine Svetozar Marković Toza, organizacioni sekretar PK KPJ za Vojvodinu — »izdavani su dva puta nedeljno bilteni (odnosi se na *Vesti* — primedba autora) koji su dostigli tiraž od 8.000 primeraka. Propaganda je bila dobro organizovana.«⁸⁶

Radi ilustracije sadržaja koje su *Vesti* donosile, daćemo neke od naslova iz primeraka koji su sačuvani: U Moskvi je potpisan sporazum o zajedničkim akcijama Sovjetskog Saveza i Velike Britanije protiv Nemačke; Imenovani su glavni komandanti Crvene armije; Nastavljaju se žestoke borbe na sovjetsko—nemačkom bojištu; Gebelsova propaganda neumorno laže; Zverstva fašističkih varvara; Govor Veljka Vlahovića preko Radio—Moskve: Vi ste pokoljenje za pesmu stvoreno. Veljko Vlahović, biv. predsednik Akcionog odbora studentskih udruženja Beogradskog univerziteta i španski dobrovoljac, obratio se 5. avgusta sa moskovskog radija omladini Jugoslavije sa pozivom na borbu za očuvanje nacionalne kulture i izvojevanja slobode. Između ostalog on je rekao:

Vaša je borba produženje vekovne borbe naših naroda. Istori ja naših naroda je ispisana krvlju najboljih sinova. Vi treba da rešite tešku, ali punu slave i časti zadaću. Vi ste pokoljenje za pesmu stvoreno! Nema sumnje da će naši

⁸⁵ MSRV MO br. 05—1504. Podaci o partijskoj građi koju je sačuvao Ferenc Šoti, član KPJ iz Bečeja. Osim *Vesti*, *Hirek-a*, Šoti je sačuvao i neki drugi partijski materijal. U jesen, pred odlazak u ilegalnost, Ferenc Šoti je u limenu kutiju stavio arhivu SK KPJ i na taj je način sačuvao, mada su pojedini primerci oštećeni, MSRV MO 2804 — 2811 — Brojevi pod kojima su zavedeni pri merci *Hirek-a*.

⁸⁶ Zbornik dokumenata NOR, tom I, knj. 6, 143—159; MSRV AO 22451 — Izveštaj detektivske grupe o hapšenju i saslušanju komunista iz Bačke Topole. Podaci iz ovog izveštaja takođe mogu da ilustruju brojnost izdavanih letaka, proglasa i dr. u tehnici PK. U njemu se kaže da je prilikom hapšenja Imrea Hajverta, jedno vreme kurira Mesnog komiteta KPJ iz Bačke Topole, zaplenjeno 116 komunističkih letaka na mađarskom, 98 komada na nemačkom i 189 na srpskohrvatskom jeziku. Kada se ima u vidu da je Hajvert vršio dužnost kurira nepun mesec dana i da je izvestan broj letaka pre njegovog hapšenja sigurno bio rasturen, onda izneti podaci još više govore.

narodi uskoro postići svoju slobodu. Naši mali narodi postali su valiti i cenjeni u celom svetu svojim herojstvom. **Garanti i a za pobeđu ste vi omladino Jugoslavije. Borbu naših naroda sa velikim simpatijama i ponosom prati mno-**
millionnski ruski narod... (slede dve nečitke rečenice). **Vi treba da svojom borbom doprinesete skoroj pobeđi nad fašizmom. Osvetite** smrt žena i dece Pobijenih u Beogradu, **osvetite smrt vaših streljanih drugova! Stvarajte jedinstvo omladine Jugoslavije. Neka se zapali zemlja pod nogama fa-**
šista! Dižite u vazduh mostove i skladista municije, palite magacine hrane i materijala. **Nikakve milosti prema neprijatelju!**

Žestoke borbe okupatorom vode se u celoj Jugoslaviji. Partizanske borbe dobijaju u nekim krajevima naše zemlje karakter svenarodni ustanka. U Crnoj Gori, u nekim krajevima Srbije, Bosne i Hercegovine, ustao je ceo narod kao jedan čovek, da zbaci okupatorski jaram i iz vojuje svoju slobodu. Putnici koji se vraćaju iz Zagreba pncaju da se u gradu već nekoliko dana vode žestoke borbe. U Beogradu je izgorela Fordova garaža sa 54 nemačka kamiona. Svakodnevno ubijaju partizani na beogradskim ulicama lasistioke oficire. edan belogardejski general, koji je pomagao Gestapo u terorir sanju srpskog naroda takođe je ubijen Iz državne bolnice smelim napadom oslobođeno je nekoliko ranjenih boraca koji su blh uhapšeni. Iz Banata stižu vesti o velikim paljevinama žetve napadima na okupatorsku vojsku. Zlikovac Pavelić dao je streljati u Zagrebu 84 hrvatska narodna borca. U Sarajevu je streljano 50 boraca zbog »napada na stražu«.

*Posle dve neuspele. Nemci su počeli i treću ofanzivu; Povorke sladi (natpis o masovnom dolasku ljudi ;iz uže Mađarske koji u Bačkoj traže namirnice pošto su Nemcii iz Mađarske sve odneli); događaji u međunarodnoj politici; Žestoke borbe sa okupatorom vode ss 11 celo, Jugoslaviji; Nota Japana SSSR-u; Nemačka sprema provokaciju na Crnom moru; Pobjeda Crvene armije kod Smolenska; Sovjetska nōta bugarskoj vladi; Borba evropskih naroda za slobodu; S va uspomeni narodnog heroja Živka Radovanovica (prvog obešenog partizana u Bačkoj, 2. avgusta 1941), itd. itd**

Osdm Vesti iz Hirek-a, u tehnici PK umnožavani su i drugi materijali od kojih ćemo poznate nabrojati hronološkim redom uz kratke komentare-

U uputstvu za vršenje diverzija detaljno se objašnjava način kako se ima paliti žito; poučava kako se vrše diverzije na telefonsko-telegrafske i električne vodove i na železničke pruge; govori o pribavljanju oružja napadima na vojsku, žandarmeriju i policiju; preporučuje uništavanje hrane namenjene okupatoru; nalaže nabavljanje civilnih odeli za sovjetske padobrance, čiji se dolazak očekivao, a u slučaju njihovog brojnijeg dolaska naređuje pružanje pomoći u napadima na kasarne vojske i žandarmerije. Da bi se ovaj zadatak uspešno obavio, treba osmatrati položaje kasarni i si.⁸⁸

Drugi materijal koji je govorio o partizanskom načinu ratovanja i prosto služio kao udžbenik za obuku udarnih i diverzantskih grupa u čitavoj Bačkoj, bio je *Zadace odreda revolucionarne vojske od Vladimira I li ča Lenjiina*, poznatije pod imenom *Lenjinovo pismo*. *Lenjinovo pismo* je, polovinom jula 1941, umnoženo u partijskoj tehnici u 200 primeraka a zatim razdeljeno svim partijskim i vojnim rukovodiocima u Bačkoj. Nema gotovo ni jedne presude učesnicima NOP-a u 1941. godini u kojoj optuženi nisu terećeni što su se na osnovu *Lenjinovog pisma* pripremali za rušilačke akcije čiji je cilj bio preuzimanje vlasti. Pod naslovom *V. I. Lenjin, A Forradalmi katonasdg osztagainak feladatai, Lenjinovo pismo* je umnoženo i na mađarskom jeziku.⁸⁹

Kurir PK KPJ za Vojvodinu, na relaciji Novi Sad—Beograd, gde je u to vreme bilo sedište CK KPJ Vera Radišić dobila je od beogradske veze Pokrajinskog sa Centralnim komitetom KPJ, Đure Jovanovića, polovinom jula 1941. godine, primeraik *Borbe*, organa Centralnog komiteta KPJ od 1. jula 1941. godine, koji je tehnika PK KPJ za Vojvodinu umnožila u 500 primeraka i to na srpskohrvatskom jeziku na 14, a na mađarskom na 16 stranica. Ovaj poslednji primerak nosio je naslov *Harc, a Jugoszláviai Komunkista Párt Közpointi Bizaltságának Sajtószerve* (1941. július).

Borba je imala sledeći sadržaj: *Proglas CK KPJ povodom napada Nemačke na SSSR; Borba i njeni zadaci; Pregled događaja; Protiv rasne mržnje i šovinizma; Radnička omladina i Nova Evropa; Teror i pljačka imperijalističkih*

⁸⁸ MSRV AO 23025; m. grad. 12/320 — Dokument koji verno rekonstruiše, odnosno prenosi pomenuto uputstvo PK je okupatorske provenijencije. Original nije pronađen.

⁸⁹ BKB BI 0042/1959 i 059/1959; MSRV MO 2455; 22451. Oba primerka, srpskohrvatski i mađarski, sačuvao je Ferenc Šoti. U knjigu inventara i periodike ubeleženi su pod brojevima 920 i 921.

osvajača u Vojvodini, i još jedan članak koji se odnosio na Vojvodinu, ali čiji se pun naslov usled oštećenosti primerka ne može pročitati.⁹⁰

Istom vezom i u isto vreme kada je donet primerak *Borbe*, predat je Radivoju oirpanovu i proglas Centralnog komiteta KPJ, od 12. jula 1⁹⁴¹. godine, upućen narodima Jugoslavije, sa pozivom na oružanu borbu protiv okupatora, proglas je umnožen u oko 2.000 primeraka i rasturen preko paraj skin i skojevskih organizacija po čitavoj Bačkoj.⁹¹

Nemamo direktnih podataka, ali se pretpostavlja da je umnožen i proglas Centralnog komiteta KPJ od 25. jula 1941. godine u kome se nalazi i poziv za ekonomsku borbu protiv okupatora. »Ne dajte okupatoru ni jednog zrna žita, ne dajte im stoke i drugih vaših proizvoda« — stajalo je, između ostalog, u proglasu.⁹²

Proglas PK Skoja Vojvodine od 30. jula 1941. koji je upućen »mladoj generaciji svih narodnosti Vojvodine«, ili, kako se spominje u presudama okupatorskih sudova, »omladini Vojvodine«, umnožen je u tehnici PK u 2.000 primeraka. Letak je na srpskohrvatskom jeziku napisao sekretar PK Skoja za Vojvodinu Đorđe Zličić. Pored srpskohrvatskog, letak je preveden i umnožen i na mađarskom (*Fiatai nemzetéke a Vajdaság összes nemzetiségének!*) i nemačkom jeziku (*Junge Generation aller Völker der Vojvodina*).

Obraćajući se posebno omladini svih narodnosti Vojvodine: Srbima, Hrvatima, Mađarima, Nemcima, Bunjevcima, Slovacima, Rusinima i Rumunima, proglas je, pored ostalog, donosio:

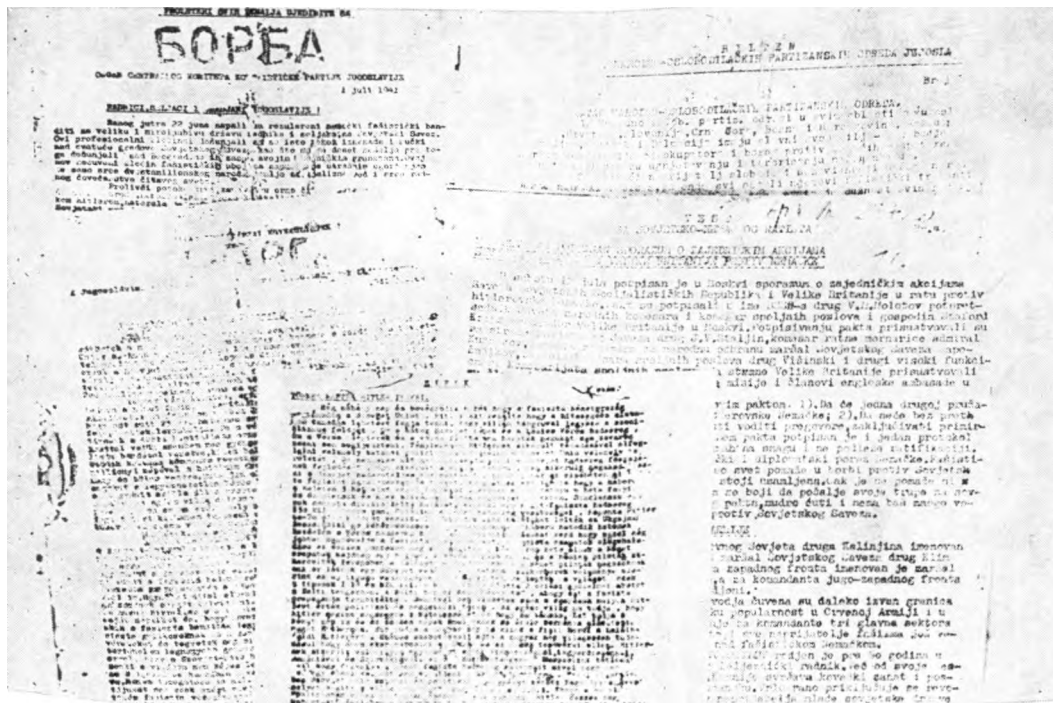
Vojvodanski omladinci! Na svakom mestu, u svako doba i svim oblicima otežajmo položaj okupatora. Pišimo svoje parole po zidovima. Pronalazimo sami najsitnije oblike sabotaže. Secimo telefonske i telegrafske žice. Rušimo železničke pruge i mostove. Palimo žita i tvornice koje rade za vojne potrebe, slagališta benzina i municije i drugog ratnog materijala. Razoružavajmo, a ako treba i ubijajmo vojnike okupatorske vojske i policiju i sami se naoružavajmo. Sabotaža je danas sastavni deo narodnooslobodilačke borbe. Sabotirajmo, sabotirajmo! Kažnjavajmo izdajice narodne borbe...

⁹⁰ Isto; MSRV MO 1912 — *Borba*; 2812 — *Harc*.

⁹¹ BKB BI 0049/1959 i 059/1959; *Zbornik dokumenata NOR*, tom I, knj. 1, 18 — 21.

⁹² MSRV AO 22451; *Zbornik dokumenata NOR*, tom I, knj.

1, 22 — 26.

Материјали штампани или умножени у штампарији PK KPЈ у Новом Саду

Zanimljivo je da je pored *Vesti i Lenjinovog pisma*, i čitanje i širenje ovoga proglasa spominjano kao posebna krivica uhapšenih učesnika NOP-a.⁹⁸

Tokom avgusta pojavio se letak ma dve strane sa naslovom *Još jedan strašan zločin okupatora*. Kratka beleška odnosi se na streljanje Šonje Marinković, člana PK KPJ za Vojvodinu, koje je izvršeno 31. jula 1941. godine u Velikom Bečkereku (Zrenjaninu). Ispod ovog napisa nalazi se informacija o Slovenskom mitingu u Moskvi, koji je održan 10. i 11. avgusta 1941. godine.⁹⁹

Krajem avgusta 1941. godine Radivoj Ćirpanov je primio jedan letak od članova Pokrajinskog komiteta koji su radili u Banatu. To je bio proglas PK KPJ za Vojvodinu od 26. avgusta 1941. godine. Isti je Livija Bem, kao tehničar pokrajinske tehnike, umnožila u 4.000 primeraka i dala da se rasturi po čitavoj Bačkoj. Proglas je upućen narodima Vojvodine (*Vajdasdg népeihez!*). U odeljku pod istim naslovom u proglasu je stajalo:

Našu divnu Vojvodinu rasparčanu na tri dela, naša ravna polja, natopljena vekovnim znojem, i dalje gazi krvnička zverska šapa nemačkih, mađarskih i ustaških silnika. Krvoločni okupatori povešali su, postreljali i poklali hiljade Bačvana, Banačana i Sremaca. Okupatorske bande i dalje haraju našu Vojvodinu. Naše zlatno žito grabe i odvlače da bi produžili svoj zlotvorski život. Protiv svega toga, protiv tih najodvratnijih neprijatelja našeg naroda, Komunistička partija Jugoslavije organizuje i vodi borbu u celoj zemlji i Vojvodini. KPJ stvara partizanske odrede i poziva, ceo narod, sve vojvodanske Slovene, antihitlerovce Nemce, Mađare i Rumune u odlučnu borbu za proterivanje okupatora iz Vojvodine. Narod se u svim krajevima zemlje već uveliko digao na oružje...

I Vojvodina ima svoje partizane uprkos naoružanih masa vojvodanskih Nemaca, uprkos izmešanosti srpskih, nemačkih i mađarskih sela u uprkos nepogodnom terenu..

⁹⁸ MSRV AO 18989 — *Mladaj generaciji svih narodnosti Vojvodine!* Primerak na nemačkom jeziku sačuvao Ferenc Šoti; MSRV MO A — 2001; Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije, Beograd, 1941 — br. 576-kartoteka PK KPJ Vojvodine i PK KPJ Srbije.

⁹⁹ MSRV MO A — 3615. I ovaj primerak je sačuvao Ferenc Šoti. Zanimljivo je da je isti letak, bez vesti o streljanju Šonje Marinković, umnožen u tehnicu OK KPJ za zapadnu Bačku i Baranju.

⁹⁵ MSRV AO 2874 i 3407.

Preko već pomenute beogradske veze Pokrajinski komitet je, takođe krajem avgusta 1941, dobio *Bilten Glavnog štaba Narodnooslobodilačkih i partizanskih odreda Jugoslavije* i to sledeće brojeve: broj 1 od 10. avgusta, broj 2 od 19. avgusta i broj 3 od 26. avgusta 1941. godine. Svi brojevi su umnoženi u po 100 primeraka, a svi zajedno su iznosili dvanaest stranica teksta. Svi brojevi su umnoženi u tehnici PK a preko tehničara Mile Čobanski, koja ih je redovnim kurirskim vezama rasturala po čitavoj Bačkoj.

U prvom broju *Biltena*, pored ostalog, daje se i pregled partizanskih borbi u raznim delovima Jugoslavije. Za Vojvodinu stoji sledeće:

U Vojvodini su narodni partizani imali već više sukoba sa okupatorima u kojima je bilo i na jednoj strani i na drugoj gubitaka. Nezgoda teren za partizanske borbe (ravnicu) mnogo otežava razvitak partizanskih borbi, zato je tim više za pohvalu odvažnost koju pokazuju vojvođanski partizani uprkos nepovoljnog terena. U svojim akcijama postigli su partizani niz krupnih uspeha. Uništili su jedan voz sa ratnim materijalom, onesposobili 10 lokomotiva i preko 100 vagona, zapalili velike količine žita određenoa za Nemce i to trideset vagona samo kod Velike Kikinde. Razume se da je to paljenje žita najvažniji zadatak vojvođanskih partizana jer Nemci dobijaju iz Vojvodine najviše hrane za vođenje rata protiv SSŠR-a i produženje svoje zločinačke vladavine.

U broju 2 od interesantnijih materijala nalazi se i tekst partizanske zakletve.

Primerak broja 3 govori i o nekim manjim akcijama u Banatu, a donosi i članak pod naslovom *Druga godišnjica rata*, koji se ne nalazi u originalnom *Biltenu*. Poređenjem primeraka *Biltena* koji su umnoženi u tehnici PK u Novom Sadu sa objavljenim *Biltenima* u *Zborniku NOR-a* (tom 11), zapazili smo sledeće. Umnoženi primerci *Biltena* su, sa minimalnim izmenama u tekstu, prepisivani sa originala. Prvi broj je izostavio kratak napis pod naslovom *Novi trik nemačkih fašističkih okupatora i srpskih izdajnika*, u broju 2 nemamo tekst iz originala koji se nalazi pod brojem II, zbog čega je došlo do promene u numerisanju poglavlja, pa imamo ono što je u umnoženom primerku pod brojem II u originalu pod brojem III, odnosno III—IV, IV—V, dok je u umnoženom primerku izostavljena kratka beleška iz originala pod brojem VI; u broju 3 nemamo kratkog teksta sa kraja originalnog primerka *Biltena*, ali umesto njega umnoženi primerak donosi već navedeni članak.

Na osnovu ovog članka možemo zaključiti da su *Bilteni* broj 1, 2 i 3 umnoženi između 1. i 7. septembra 1941. godine. Inače, u članku se ističe kako je posle početka drugog svetskog rata čitav niz zemalja pokoren od strane fašističke Nemačke i njenih satelita i kako se Hitler u svom osvajačkom pohodu zaustavio tek pred Velikom Britanijom. Da bi i nju osvojio, odlučio je da napadne Sovjetski Savez, računajući da će brzom pobedom u Rusiji doći do sirovina i tako pokoriti i Englesku. Međutim, već posle deset nedelja borbe postalo je jasno da je ideja o munjevitoj pobedi nad Sovjetskim Savezom propala. Uspešne borbe koje vodi Crvena armija istovremeno su doprinele porastu otpora u velikom broju pokorenih zemalja. Udružene snage Sovjetskog Saveza i Velike Britanije, potpomognute od ekonomski najsnaznije zemlje sveta Sjedinjenih Američkih Država, zajedno sa oslobodilačkom borbom okupiranih zemalja, neminovno će dovesti do sloma fašizma. Legenda o nepobedivosti nemačke vojske — pisalo je, između ostalog, na kraju članka — je razbijena. »No neprijatelj je još uvek jak i rat koji se vodi biće dugotrajan i težak (podvukli autori). Ali rezultati dvomesečnog rata na Istoku već jasno pokazuju da je poraz fašizma neminovan...«

Bilten dalje donosi vesti o borbama na Istočnom frontu, nabroja gradove koje uspešno bombarduju saveznički avioni i prenosi podatak da je Milan Nedić, ta varijanta Pavelića u Srbiji, imenovan za predsednika srpske vlade.⁹⁶

Poslednja stvar koju je izdala tehnika PK KPJ u Novom Sadu bio je cirkular PK KPJ za Vojvodinu. Iako ovaj cirkular nismo mogli da pronađemo, sa njegovim tekstom smo upoznati preko kasnijih dokumenata PK koji se na njega stalno

⁹⁶ BKB BI 059/1959 i 042/1959; MSRV MO knjiga periodike NOR 1401. Primerak sačuvao Ferenc Šoti. Kompletni primerici *Biltena* objavljeni su u *Zborniku dokumenata NOR*, tom II, br. 1, 11—18, br. 2, 19—25, i br. 3, 27—35.

Podvučenom rečenicom iz citiranog članka *Druga godišnjica rata*, želeli smo da skrenemo pažnju na jedan značajan moment. Naime, i u dokumentima naših najistaknutijih rukovodilaca Pokrajinskog komiteta iz tog vremena nailazimo na podatke koji govore da se usled verovanja u kratkotrajnost rata nisu preduzele potrebne organizacione i druge pripreme, što je, zajedno sa nekim drugim činiocima, dovelo do teških posledica po NOP Bačke i Banata. Činjenica da su ovaj članak pisali članovi PK KPJ za Vojvodinu koji su se nalazili u Novom Sadu i da podvučena rečenica govori upravo suprotno, baca novu svetlost na takva verovanja i traži da bude još detaljnije ispitana.

pozivaju. Cirkular su napisali sekretari PK KPJ za Vojvodinu Žarko Zrenjanin i Svetozar Marković u prvoj polovini septembra 1941. godine u Velikom Bečkerek (Zrenjaninu) i preko kurira PK Đule Molnara, org. sekretara SK Žabaljskog sreza i komesara šajkaškog odreda, poslali u Novi Sad gde je predat članu sekretarijata PK Radivoju Ćirpanovu, koji je dao da se isti umnoži u tehnicu u 100 prim, za potrebe partijskog i omladinskog rukovodstva, kao i za članove Partije. Cirkular je umnožio Živko Ranisavljević u tehnicu OK Skoja a zatim je preko tehničara Mile Čobanski dat na rasturanje.

U pismu PK KPJ od druge polovine septembra 1941. ponovo se podvlači da su partijske organizacije u Vojvodini obavezne da se u svemu pridržavaju uputstva datog u cirkularu. Partijske organizacije su obavezne da same pronalaze mogućnosti i sredstva za akcije i da ne čekaju uputstva, predloge i inicijativu od viših foruma, jer u ovim teškim vremenima uputstva višeg rukovodstva u pojedina mesta dockan ili uopšte ne stižu. PK KPJ za Vojvodinu traži punu samoinicijativu i samostalnost u borbi svih mesnih organizacija i odgovornih partijskih rukovodilaca.⁹⁷

Način rasturanja agitaciono-propagandnog materijala

Čitav propagandni proces, počev od slušanja i hvatanja radio-vesti, redigovanja, prekucavanja, umnožavanja, iznošenja iz tehnike i predaje kuririma OK-a, SK-a ili MK-a, zatim prenošenje u određene centre i dalje do gotovo svih mesta, odvijao se, s obzirom na uslove, gotovo besprekorno. Gordana Ivačković, zadužena od PK da rukovodi tehnikom, po povratku iz Banata u Bačku, početkom jula 1941, preuzima neposredno rukovodstvo i organizovanje tehnike PK. Livija Bem, član OK KPJ za južnu Bačku, radi kao tehničar u tehnicu PK i rukovodi tehnikom OK i istovremeno učestvuje u organizaciji rasturanja agitacionog materijala za čitavu Bačku.

Neposredno na radu oko tehnike bilo je angažovano samo nekoliko drugarica. Bile su to: Milesa Brkić, Milica Džigurski, Milica Marković, žena Svetozara Markovića, i Milica Bursać Beba. One su dalje imale svoje veze: Milica Džigurski u Novom Sadu, Milesa Brkić u okrugu subotičkom, Milica Marković, između ostalih, u srezu bečejskom, Natalija Džigurski,

⁹⁷ KB BI 059/1959 i 0042/1959; MSRV AO 6304.

izgleda, u kulskom srezu, dok je Milica Bursać Beba redovno dobijala nekoliko brojeva za arhiv, odnosno za rad sa svojom okolinom.⁹⁸

Kuriri-veze iz okruga, srezova i gradova redovno su stizali jer se moralo raditi precizno kako se lanac dostavljanja ne bi negde prekinuo i time aktivnost ugrozila. Kako je to u praksi izgledalo, neka nam pokažu sledeći primeri.

Iz Subotice, sedišta OK KPJ za severnu Bačku, na vezu u Novi Sad dolazila je i Viktorija Balažević, i to utorkom i petkom. Ova dva dana su izabrana i zbog toga što su to tzv. pijačni dani kada je kretanje stanovništva kako u samom gradu, tako d na liniji Novi Sad — unutrašnjost, bilo znatno življe. Time su eventualna praćenja mađarskih agenata mogla biti znatno otežana, a mogućnost izazivanja njihove sumnje znatno se smanjivala. Po povratku u Suboticu, Viktorija Balažević je *Vesti*, *Hirek* ili neki drugi materijal, koji je uglavnom nosila u tašni, predavala Edenu Kornštajnu, a ovaj ga je dalje raspoređivao za Bačku Topolu, Sentu, Adu. Iz Bačke Topole su npr. bili obavezni da dva puta u toku nedelje, i to sredom i subotom, dolaze po propagandni materijal u Suboticu.⁹⁹

Slično je bilo i sa vezom OK KPJ za zapadnu Bačku i Baranju. Iz Sombora su, pored ostalih, dolazili Zagorka Pušin i Stevan Sečujski. Oni su u Novi Sad stizali na određeno mesto, najčešće u park u blizini železničke stanice, tj. ispred današnjeg Stadiona Vojvodine ili u Dunavski park, i prema unapred dogovorenim znacima raspoznavanja od određenih lica preuzimali materijale. Po povratku u Sombor, predavali su ih Erneu Kišu, političkom sekretaru OK-a, ili članovima OK-a Kamenku Gagrčinu i Žarku Ljubojevu. Ovi su ga, pak, predavali na dalje veze za rasturanje kako u samom gradu, tako i u pojedinim mestima somborskog okruga.¹⁰⁰

Iz Starog Bečaja po materijal u Novi Sad dolazio je Ferenc Šoti, i to dva puta nedeljno. Materijal je preuzimao od Milice Marković a nosio ga je u koleru. U zavisnosti od vrste propagandnog materijala, nosio je po 10C i više primeraka. iz Starog Bečaja materijal je raspoređivao u mesta sitarobečjskog sreza Stari Bečej, Bačko Petrovo Selo, Turiju, Bačko Gradište i Srbobran.¹⁰¹

⁹⁸ Isto.

⁹⁹ MSRV AO 22451 i 22724 — Izjave grupe učesnika NOP-a u Subotici, među kojima je i izjava Viktorije Balažević.

¹⁰⁰ MSRV AO 23025.

¹⁰¹ 101 MSRV MO 05—1504.

Pošto je tako stigao u sva mesta Bačke u kojima je postojao razvijen NOP, materijal *Vesti*, *Hirek* ili druga literatura deljeni su članovima KPJ, Skoja i simpatizerima. Zatim je proradivan na sastancima partijskih i skojevskih organizacija i prepričavan u ličnim kontaktima sa ljudima. Ovakav rad dopunjavao je proradom i širenjem i predratne partijske literature. Uzimajući u obzir svu ovu aktivnost i imajući u vidu ulogu koju je propaganda imala u razvitku NOP-a, možemo tvrditi da je rad ove vrste predstavljao okosnicu čitave aktivnosti NOP-a u Bačkoj i Baranji u 1941. godini, i da se, i u ovom slučaju, potvrdila tačnost Lenjinove misli da je štampa ne samo kolektivni agitator nego i kolektivni organizator. Taj se rad, kao crvena nit, vidi u svim oblicima ilegalnog delovanja: u organizaciono-po'itičkom radu na učvršćenju i proširivanju mreže partijskih i skojevskih organizacija, na planu vojnih priprema.^{1*2}

Kao ilustracija upravo rečenog može poslužiti i obrazloženje jedne od brojnih presuda mađarskih sudova, koje su, gotovo redovno, bile iste ili slične. Leci koji su izdavani sa strane partijskog rukovodstva, tako, između ostalog, *Lenjinovo pismo*, *Omladini Vojvodine* i štamparski proizvod pod naslovom *Vesti*, tačno su opisali načine sabotiranja i načine njihovog sprovođenja. Ove letke, odnosno uputstva, članovi Partije su svuda, počevši od najviših rukovodstava sve do najnižeg članstva, čitali i rasturali. Iz ovih je svaki član Partije i simpatizer saznao da razaranje, paljenje zaliha kudelje, pšenice i tako dalje, znači pomaganje pobede Sovjetske armije, odnosno služi za sprečavanje pobede Mađarske i sa njom saveznih armija. U vremenskom razdoblju od jula do oktobra 1941. godine organizacioni rad pokreta, kao i sabotažne akcije počinjene sa strane pojedinih članova Partije, imali su za rezultat da je na teritoriji ponovo osvojene Bačke na više mesta spaljena veća količina pšenice i kudelje. Osim toga, izvršeno je, odnosno pokušano je izvršenje većeg broja nasilnih akata druge prirode, čime je pricinjena šteta od više stotina hiljada pengi.¹⁰³

Udeo štampe i u ostalim vidovima aktivnosti NOP-a, kao što su skupljanje narodne pomoći, organizovanje kurseva prve pomoći, skupljanje civilnih odela za doček sovjetskih padobranaca i si. — nije bio mali. Posebno treba istaći njenu ulogu na učvršćenju bratstva i jedinstva naroda Bačke, siste-

102 MSRV AO 19990.

103 MSRV AO 19876 MK IV F 48/1-20, 16 — Presuda Miroslavu Nićetinu i dr. od 30. maja 1942.

matski ugrožavanog celokupnom politikom okupatora i podri-
vanog potpirivanjem nacionalizma sa strane buržoaskih poli-
tičara svih nacionalnosti Bačke. Da je narodnooslobodilački
pokret uspeo da se suprotstavi nacionalističkom i šovinistič-
kom taboru uprkos veoma teške situacije u tom pogledu,
rečito govore podaci o nacionalnom sastavu osuđenih na smrt
od strane prekih sudova 1941. godine.¹⁰¹

Što se tiče veza, prirodno je da je, usled čestih pretresa
vozova, stanova, legitimisanja, hapšenja i uopšte izuzetne bud-
nosti mađarskih vlasti, u njima dolazilo do prekida. Koliko je
to bilo moguće, uvek se unapred i za takve slučajeve predvi-
đalo odgovarajuće rešenje. Ako bi i ono otkazalo, obično su
se nove veze, posle kraćeg ili dužeg prekida, ponovo uspostav-
ljale.

Nijedna od ličnosti iz kruga angažovanih oko pokrajinske
tehnike nije bila bez drugih brojnih obaveza. U tom periodu
nije bila izuzetak čak ni Livija Bem, iako je bila kompromi-
tovana već kod jugoslovenskih vlasti, kao što se iz ranijeg
teksta vidi, a kod mađarskih pogotovu. Iz ovog razloga, ipak,
krajem avgusta ili početkom septembra, Liviju Bem je na po-
ložaju tehničara OK KPJ zamenila Mila Čobanski, takođe pre-
dratni član KPJ. Ona je od Gordane Ivačković dobila uputstva
za rad i imena ličnosti sa kojima se imala povezati. Isto tako,
dobila je i spiskove srezova i količine materijala koji je tre-
balo slati. Posle preuzimanja dužnosti, Mila Čobanski je, još
u dva maha, dobila od Livije Bem umnoženi materijal, a za-
tim je direktno povezana sa Slobodanom Kovačevićem, teh-
ničkim rukovodiocem štamparije PK. Dobijene *Vesti* i drugi
materijal prepakovani su u stanu Mile i Spase Čobanskog, u
Ulici Stevana Milovanova, u jednom polusuterenskom stanu,
u neposrednoj blizini štamparije i stana Slobodana Kovače-
vića. Kovačevićeva žena je iznosila umnoženi materijal u deč-
jim kolicima, gde je na dnu ispod dušeka bio skriven drago-
ceni tovar, dok je na dušeku ležala njihova tek rođena devoj-
čica. Na prepakivanju materijala u stanu Čobanskih radio je
Spasa, a Mila je potom materijal iznosila i predavala svojim
vezama. Zbog velike količine materijala, on je iznošen u ne-

¹⁰¹ MSRV AO 23051 F 13/68-77. — Prema raspoloživim poda-
cima, samo za dva meseca — oktobar—novembar 1941. u Bačkoj
je uhapšeno i pred preke sudove izvedeno 116 pripadnika NOP-a.
Osuđeno je na smrt vešanjem ili streljanjem 30 Srba (od toga
broja nad njih 21 izvršena kazna), 21 Jevrejin (20), 21 Mađar (10),
11 Slovaka (7), 2 Čeha (2), 7 Hrvata (4), 1 Rusin. Dakle, osuđeno
njih 93 a nad 64 ta je kazna i izvršena.

koliko mahova u toku dana. On je najčešće predavan na Ribljoj pijaci, iako se u njenoj neposrednoj blizini nalazila po zlu poznata »Armija«, istražni zatvor i mučilište pod upravom okupatorske kontrašpijunaže, kroz kojii su prošli gotovo svi uhapšeni učesnici NOP-a iz Bačke. Materijal je odavde iznošen uglavnom u korpama za pijacu, a uobičajena gužva na pijaci omogućavala je da se lakše preda licima koja su dolazila po njega.¹⁰⁵

Međutim, bilo je sve teže raditi. Već posle prvih akcija jula, policijska hajka na komuniste, simpatizere i rodoljube podizana je takoreći svakodnevno. Do septembra su pali mnogi članovi KPJ i Skoja. Posle akcije pisanja parola po ulicama Novog Sada, 6. septembra, hapšenja su postala još masovnija. Andrija Lederer uhapšen je 19. septembra, a zatim Vječeslav Cimir, Slobodan Kovačević i mnogi drugi. Livija Bem je uhapšena na ulici 20. septembra 1941. Agenti su je dočekali u Miletijevoj ulici. Pucala je na onog koji je pošao da je uhapsi, zatim je pokušala da se ubije, ali nije uspela.¹⁰⁶

Sva ova hapšenja poremetila su rad na tehnicima. Da ne bi sasvim prestao rad na pismenoj agitaciji, Gordana Ivačković je povezala Milu Čobanski sa Živkom Ranisavljevićem, koji je zajedno sa Milošem Bebićem Ujkom i svojom drugaricom Latinkom Štrbački radio u tehnicima OK Skoja za južnu Bačku. Međutim, 25. septembra uhapšeni su i Živko i Latinka Ranisavljević. Na samom početku oktobra nova hapšenja zadala su odlučujući udar tehnicima PK. Najjači je bio onaj od 5. oktobra kako po direktnim, tako i po indirektnim posledicama. Tada je na Ulici Kraljevića Marka u borbi sa mađarskom policijom poginuo Radivoj Čirpanov. S njim je bila i Gordana Ivačković, koja se mađarskoj policiji odmah predala.¹⁰⁷

Za ilegalni stan Nikole Petrovića i sklonište sa mnogo pripremljenih propagandnih rukopisa u tom stanu, znao je samo Radivoj Čirpanov. Nikola Petrović je, verujući da nisu možda pale sve štamparije, nastavio sa pripremanjem i pisanjem *Vesti* još oko 14 dana, dok se na kraju nije uverio da je okupatorskim vlastima uspelo da teškom mukom stvorenu tehničku bazu otkriju i unište.

¹⁰⁵

MSRV AO 8210 — Izjava Mile Čobanski.

¹⁰⁶ MSRV AO 23051 F 13/110—124 — Presuda Gordani Ivačković i dr. od 22. XI 1941: 19873 F F 12/3—6 — Sumarni izveštaj o terorističkim akcijama u Novom Sadu.

¹⁰⁷ Isto; *Zbornik dokumenata NOR*, tom I, knj. 6, 143—159.

Pokrajinski komitet Komunističke partije Jugoslavije za Vojvodinu na liniji opšte direktive Centralnog komiteta KPJ na Majskom savetovanju, uz velike napore i mnoge žrtve najvećim delom izvršio je svoje zadatke. To se odnosi na povećanje pokreta sa najširim narodnim siojevima; na ideološko i političko uzdizanje tih slojeva živim propagandnim radom; na raskrinkavanje porobljivačke politike okupatora i izdajničke uloge domaće buržoazije prema srpskim i ostalim porobljenim narodima, pa i mađarskom; na podizanje vere u pobedu u trenucima kada je neprijatelj bio pod Moskvom. Sve ovo predstavljalo je veliki politički kapital za obnavljanje i jačanje pokreta u narednim godinama.

Pored toga, hiljade i hiljade proglasa, letaka, *Vesti*, uputstava za partizansko ratovanje i drugog materijala rastureno je stanovništvu Bačke i Baranje u maju, junu, a naročito u julu, avgustu i septembru 1941. godine. Sve je to učinjeno i pored ogromnog okupatorskog policijskog, žandarmerijskog i vojnog aparata, koji je ulagao krajnje napore da spreči razvitak narodnooslobodilačkog pokreta u celini, posebno propagandnu aktivnost Komunističke partije Jugoslavije kao rukovodioca narodnooslobodilačke borbe i u Bačkoj i Baranji.

Doduše, posle septembarsko-oktobarskih događaja tehnika Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu prestala je sa radom. Međutim, materijal umnožen ili štampan u njoj nastavio je da kruži po okupiranom, ali i nepokorenom Novom Sadu i Bačkoj, a mađarske fašističke vlasti su i dalje u svojim presudama učesnicima narodnooslobodilačkog pokreta, pored ostalog, navodile: kriv je jer je čitao i rasturao komunističke štampane stvari, *Vesti*, proglase ...

Borba je počela

BORBA JE POČELA

*Neke mere okupatora posredno ili neposredno usmerene
protiv KPJ, Skoja tj. narodnooslobodilačkog pokreta*

Kao što se moglo zaključiti iz prethodnog teksta, do napada Nemačke na SSSR teror okupatora nosi pretežno anti-srpski i antijevrejski karakter. Posle 22. juna 1941. teror okupatora, mada će u suštini zadržati i prvobitni svoj karakter, biće proširen i usmeren na članove KPJ, Skoja i, u širem smislu reći, na pripadnike i pristalice narodnooslobodilačkog pokreta uopšte ili, kako su okupatorske vlasti u svojim izveštajima naglašavale, na učesnike u komunističkom i levičarskom pokretu. Drugim rečima, dok su zločini okupatora do 22. juna gotovo isključivo nacionalno obeleženi, sa izrazitim primesama genocida, posle tog datuma teror počinje da prima sve više ideološko-političku obojenost.

Datumi 22. jun, odnosno 27. jun, kada se i Mađarska priključila ratu protiv SSSR-a, značajni su iz više razloga. Jedan od njih je i taj što se posle njih sa znatno većom pažnjom sledi, za raspoloženjem stanovništva u vezi sa stupanjem u rat prve zemlje socijalizma. Od posebnog značaja je, pri tom, stav okupatora prema pripadnicima Komunističke partije Jugoslavije, koji se korenito menja. Za taj novi stav početka su karakteristične mere, koje, posle prvih akcija pripadnika NOP-a, prerastaju u teror najgrublje forme.

Ovaj zaokret okupatorske politike diktiran kako spoljnim razvojem događaja tako isto i onim što se događalo u Bačkoj, veoma dobro može pratiti preko niza dokumenata koje su okupatorske vlasti u tom vremenskom periodu donele.

Tako novosadsko odeljenje Komande Žandarmerijske grupe m. kr. Južne armije 25. juna 1941. upućuje podređenim staničnim komandama raspis za pojačano posmatranje komunističkog pokreta. »U vezi sa najnovijim spoljnopolitičkim događajima u Mađarskoj kao i u Bačkoj može se očekivati pojačani komunistički pokret. To se naročito događa putem propagande, radija, širenja proizvoda štampe itd.« — stajalo je

između ostalog u navedenom raspisu. Zbog toga on preporučuje da je neophodno sprovesti kontrolu naročito među kubičarima, železničkim, fabričkim i industrijskim radnicima. Da bi se taj nadzor što uspješnije obavio, naređuje se organizovanje šire mreže dostavljača, naročito na mestima gde se okuplja više sveta. Na polju otkrivanja »treba da prednjače uglavnom pogranične stanice i stanice koje su u vezi sa tvorničkim i industrijskim radnicima«.¹

Narednog dana, tj. 26. juna 1941, i sama Komanda Žandarmerijske grupe ma. kr. Južne armije šalje raspis sa naređenjem da se spreči komunistička propaganda u »južnim krajevima«. Na početku raspisa stajala je ova konstatacija: »Kao posledica sadašnje spoljopolitičke situacije, ali uglavnom kao posledica nemačko-ruskog rata, komunistički plaćenici su otpočeli i na teritoriji ponovo osvojenih južnih krajeva svoju ubitačnu podrivačku delatnost«.

Pošto konstatuje da su baš u tzv. »južnim krajevima« uslovi za komunističku aktivnost povoljni, komandant žandarmerije Halmi nastavlja:

Prvo, ova razorna komunistička propaganda dolazi do izražaja širenjem raznih hušakačkih letaka, koji saopštavaju ruske pobeđe i ubacuju u javno mišljenje najrazličitije lažne vesti. Ako se sve ovo vrši sistematski usmerenom aktivnošću, dovoljno je da oslabi mir u južnim krajevima.

Podsećajući na »žalosno iskustvo« Mađarske u borbi sa Komunom 1919. godine, Halmi skreće pažnju svojim potčinjenim organima na svu težinu i ozbiljnost zadataka koje zahtevaju sadašnja vremena, u kojima se rešava sudbina Mađarske. Zato:

Naređujem komandantima stanica i svakom žandarmu koji vrši patrolnu službu, da spreči svim raspoloživim sredstvima sva komunistička nastojanja koja se ponovo javljaju ... Neka prošire svoje mreže »B« (poveri jive liude — primedbe autora) u interesu cilja koji se ima postići. Pogranične straže, uz pojačano čuvanje granice i često postavljanje zaseda, neka se budno staraju da se učine neškodljivim sva sredstva koja su pogodna za podbunjivanje, naročito leci itd ..²

Može se pretpostaviti da oba naređenja nisu bila improvizovana nego inspirisana iz budimpeštanske centrale i da je

¹ MSRV AO 7571.

² MSRV AO m. žan. 8/40.

ova akcija unapred bila pripremljena, planirana i razrađena do detalja, čim su mađarski vladajući krugovi bili doznali da se sprema napad na SSSR i čim je uloga Mađarske u tom ratu bila jasno određena.

Razumljivo je što ni Ministarstvo unutrašnjih poslova nije izostalo za nastojanjima da se očuva unutrašnji »red i mir« u državi. U strogo poverljivom raspisu svim policijskim kapetanijama i županijskim podžupanijama od 30. juna 1941, ministar unutrašnjih poslova Ferenc Keresteš Fišer je, između ostalog, pisao:

Izvanredne prilike, naročito ratno stanje koje je nastupilo između Mađarske i Sovjetskog Saveza, zahtevaju da unutrašnji red u državi i kontinuitet proizvodnje bezuslovno budu osigurani, a špijunaža i sabotaza da budu svim mogućim raspoloživim sredstvima još u klici ugušeni.

Evo još nekoliko izvoda iz tog raspisa:

Sva ona lica koja su sumnjiva da su komunisti a koja se još i sada pokazuju sumnjivima i opasnim sa gledišta unutrašnjeg reda i sigurnosti države, na osnovu njihove ranije delatnosti, takođe treba staviti pod administrativni postupak. Posebnu brigu policijske vlasti i mađ. kr. žandarmerija treba da poklone sprečavanju tzv. sabotaznih akcija, pošto ove akcije u sadašnjoj situaciji predstavljaju veliku opasnost i veoma su aktuelne... Naređujem da rukovodioci policijskih vlasti, u cilju osiguranja saradnje, najmanje nedeljno jedanput stupe u kontakt sa rukovodiocima domobranskih »K« organa (Kémelharitó — primedba autora), koji su od šefa generalštaba dobili slične instrukcije ... Na području žandarmerije, policijske vlasti takođe treba da uspostave najužu saradnju sa žandarmerijskim islednim odsecima ...

Da bi se predupredile sabotaze, šef generalštaba mađ. kr. domobranstva izdao je uputstvo o pojačanju straža pred uređajima koje čuva vojska. Policijske vlasti i organi bezbednosti treba takođe da preduzmu mere za pojačano čuvanje železničkih, parobrodskih i poštanskih uređaja, važnijih postrojenja i fabrika i prostorija u kojima je smešten eksploziv (npr. magazini eksploziva rudarskih preduzeća), kao i svih prostorija koje su podobne za obijanje u cilju pribavljanja špijunskih podataka. Takođe je prvorazredni interes da se obezbedi industrijska i poljoprivredna proizvodnja i nesmetano ubiranje plodova. Dalje se govori o potrebi pojačanog nadzora nad svim licima koja ulaze odnosno izlaze iz zemlje, stranim dr-

žavljanima, osobito prema sovjetskim državljanima. Za ovu poslednju kategoriju građana bio je razrađen čitav niz mera.

Raspis se završava:

Pozivam naslov da o gornjem na odgovarajući način hitno instruiše svoje podređene policijske vlasti (podrazumevajući ovde i pograničnu kapetaniju mađ. kralj, policije i njene ispostave kao i policijske vlasti mađ. kralj, rečnih straža).

U pogledu mađ. kralj, žandarmerije preduzeo sam mere u sličnom smislu putem Centralne isledne komande mađ. kralj, žandarmerije.³

Šef generalštaba Dekleva, 8. jula 1941. upućuje svoju naredbu svim žandarmerijskim formacijama »južnog kraja«, komandama vojne uprave, ispostavama kontrašpijunaže i policijskim snagama. U naredbi se konstatuje da je, posle izbijanja nemačko-sovjetskog rata, došlo do znatne promene u javnom mišljenju kao i raspoloženju radničkih masa.

Pomeranje masa od njilaša (desnice) ka izrazitoj levisi sve je uočljivije te otuda, u tom pravcu, treba usmeriti težište otkrivanja i sprečavanja nemira u zemlji. To znači da treba zanemariti aktivnost ultradesničara, utoliko pre što postoji opravdano verovanje da će se u njihove redove infiltrirati komunisti kako bi svoj uticaj na mase što više proširili.

Pošto iznosi mere koje treba preduzeti u vezi sa obezbeđivanjem nesmetane industrijske i poljoprivredne proizvodnje, o čemu ćemo još govoriti, Dekleva naglašava neophodnost čvrste koordinacije između svih organa državno-redarstvene službe.

U poslednjem poglavlju šef generalštaba naređuje da, u teškim vremenima koja su nastupi'a, podređeni organi moraju sprovesti specijalnu kontrolu stanica; da moraju sve osuđivane komuniste staviti pod policijsku kontrolu ili ih internirati; da sovjetske građane imaju internirati.*

Svi organi bezbednosti preduzeli su odgovarajuće mere shodno zahtevima svojih viših komandi. Jedna od njih bila je izrada, ili tačnije, popuna poverljive lične kartoteke. Njenu izradu posebno naređuje i Bela Novaković 14. jula 1941. Prema njemu, ta kartoteka treba da obuhvati imena svih četnika, komunista kao i »sva ona lica koja su nesumnjivo štetna za odbranu i javnu bezbednost države, njen ekonomski život...«

³ MSRV AO 19882 MK X F 3/7—10.

⁴ MSRV AO 7558; m. voj. K 1/100.

Spiskovi su imali biti završeni i dostavljeni Novakoviću do 25. jula 1941.⁵

U sklopu svih preduzimanin mera, posebni tretman su imale one namenjene obezbeđivanju letine. Tako već 25. juna 1941. komandant žandarmerije za Bačku pukovnik vitez Halmi izdaje naređenje svojim potčinjenim organima za sprečavanje paljevina u »južnim krajevima«. Prema njegovom mišljenju, do paljevina nepokošenih žitarica može doći bilo iz osvete, bilo pak planski vođenim akcijama. Da bi se onemogućile paljevine kako nepokošenih tako u krstine ili kamare složenih žitarica, Halmi naređuje komandantima žandarmerijskih stanica da neizostavno stupe u vezu sa opštinskim predstavnicima i da zajedno izrade plan čuvanja žitarica. Izradene planove imali su dostaviti sreskim (gradskim) vojnim komandantima. S obzirom na vesti o tome da su neprijateljski avioni bacali zapaljive ploče na njive sa žitaricama, Halmi preporučuje obuku stanovništva i za odbranu od te opasnosti.⁶

Sa istim datumom, tj. 25. junom, i Bela Novaković izdaje u Novom Sadu oglas sledeće sadržine:

Interes je narodne odbrane kao i celokupnog stanovništva države da se vršidbeni radovi na vreme i uredno počnu i da se unošenje i vršidba letine, kao i magacioniranje plodova obavi bez ikakvog zastoja. Zato pozivam stanovništvo koje se bavi poljoprivrednom proizvodnjom da aktuelne poljoprivredne radove obavi marljivo, predano i stručno.

Upozoravam svakoga da, prema Zakonu o narodnoj odbrani, namemo neizvršavanje poljoprivrednih radova, njihovo pogrešno ili manjkavo, odnosno planski lagano obavljanje, nadalje uništavanje ili za namensku upotrebu onemogućavanje nepokošene ili pokošene, ovršene ili magazinirane letine, predstavlja teško krivično delo.

Pozivam stanovništvo da se uzdržava od izvršenja navedenih krivičnih dela jer ko izvrši ovakvo delo ili koga ovakav propust tereti, biće strogo kažnjen, a na osnovu prekog suda, koji je još i sada na snazi, ispaštaće smrću.'

I šef generalštaba u svojoj već navodenoj naredbi od 8. jula 1941. ističe da je osiguranje industrijske i poljoprivredne proizvodnje takoreći najvažniji zadatak u Madarskoj. Kako predstoji skoro sabiranje poljoprivrednih plodova, a neke industrije ukazuju da će doći do ometanja tog sabiranja, Dekleva naređuje ugušivanje tih pokušaja u njihovom korenu.

⁵ MSRV AO m. voj. K 1/105.

⁶ MSRV AO m. žan. 8/37.

⁷ MSRV AO m. ogl. 35/57.

Dekleva još ne predviđa paljevine, nego samo podsticanje da se ne izvrše sve obaveze za ubiranje i predaju letine. Za tu aktivnost, u stvari ravnu pasivnoj rezistenciji, on preponi čuje više vrsta kazni: istragu, hvatanje prekršioca i njegovo predavanje nadležnom tužilaštvu, interniranje a u blažim slučajevima stavljanje pod policijski nadzor.⁸

Nasuprot ovoj oceni o opasnosti za letinu, Bela Novaković je realniji ili bolje obavešten o stanju na teritoriji Bačke. On još 6. jula 1941. prenosi svoje naređenje svim sreskim i gradskim vojnim komandama, kao i komandi 101. koncentracionog i raspodelnog logora u Bačkoj Topoli. Pozivajući se na određenu naredbu generalštaba, Bela Novaković naglašava da u svim mestima u kojima dođe do požara kao posledice sabdživanja, imaju se uzeti taoci koji će se privremeno internirati u logor u Bačkoj Topoli. On daje i skalu broja talaca, koji zavisi od broja stanovništva. Po toj skali, Novi Sad bi dao 50 talaca. Oni treba da budu iz redova Jevreja, zatim Srba i to iz svih društvenih slojeva, posebno oni od uticaja, >koji mogu da uplivišu na ekstremne srpske nacionalističke i komunističke elemente«. U logoru se taoci moraju držati pod strogim nadzorom i odvojeno od ostalih logoraša.⁹

Jedan dokument niže vojne komande pokazuje da se zbog ugroženosti letine i opasnosti od dolaska sovjetskih padobranaca nisu angažovale samo službe državne bezbednosti.

Naređujem da osim žandarmerije, policije, poljske straže, šumara i čuvara brana ... u ovoj odbrambenoj službi sudeluje i celo građansko stanovništvo bez obzira na pol. U ovu službu uključiti osoblje železnica, pošta i svih drugih ustanova.

Obavezujem gore navedene, pod pretnjom najstrože zakonske kazne, da smesta moraju javiti, lično ili telefonom, najbližoj policijskoj, žandarmerijskoj ili gradskoj vojnoj komandi, za sabotaze ili spuštanje padobranaca za koje saznaju.

Svi su obavezni da takvom licu stave bez odlaganja na raspolaganje bilo kakvo prevozno sredstvo. Onima koji žele prijaviti padobrance, svi telefoni stoje besplatno na raspolaganju.

S obzirom na opasnost od dolaska ruskih padobranaca, komanda predviđa formiranje niza osmatračnica sa kojih će se pažljivo osmatrati letenje aviona, odnosno iskakanja padobranaca, radi njihove prijave vlastima. Angažovanje vojnih

⁸ MSRV AO 7558; m. voj. K 1/100.

⁹ MSRV AO m. voj. k 1/164; 7583.

snaga predviđeno je samo u slučaju većeg broja padobranaca.¹⁰

Predstojeći budući razvoj događaja, u kojima su dotadašnje pretpostavke o komunističkoj opasnosti trebalo da nađu svoju potvrdu, pored svih preduzetih protivmera i konkretnih pretnji, okupator u »južnom kraju« proširuje spisak dela koja će biti u nadležnosti prekog suda. Mađarska kraljevska vlada sa potpisom predsednika vlade dr Lasla Bordošija, 30. juna 1941, pod brojem 4.870/1941. ME, izdala je naredbu u predmetu određivanja, proširenja i objavljivanja prekih sudova.¹¹

Komandant vojno-upravne grupe južne armije, kao nadležni komandant, u licu Bele Novakovića, izdao je na srpsko-hrvatskom, rumunskom, nemačkom i mađarskom jeziku: *Objavu prekog suda, koju donosimo u integralnom tekstu:*

Na osnovu naredbe broj 4870/1941. M P od 30. juna 1941. godine, objavljene sa cirkularnom naredbom gospodina ministra domobranstva broj 43.934/prets. 13. — 1941. od 1. jula 1941. godine u 30. broju domobranskog glasila (*Honvédségi Közlöny*) Mađarskog kraljevskog ministarstva u smislu 437. S-A V K P P (XXXIII. Z. čl. iz 1912. godine) objavljujem, odnosno proširujem na dole označene zločine preko suđenje.

1. Na zločin uvrede veličanstva, neverstva, pobune, ovde podrazumevajući i udruživanje nastalo radi izvršenja uvrede veličanstva i pobune, kao i poziv na izvršenje toga.

2. Na zločin ubistva i namernog umorstva učinjenog upotrebom metačeg oružja (puške — primedba autora), eksplozivnog sredstva, eksplozivnog materijala (bomba, ručna granata, paklena mašina, itd.), nadalje na udruživanje sklopljeno u svrhu izvršenja takvog ubistva.

3. Na zločin protiv javnog zdravlja (315. & K. z.).

4. Na zločin paljevine.

5. Na zločin prouzrokovanja poplave.

6. Na zločin opšte opasnog dela učinjenog na železnici,

¹⁰ MSRV AO m. pol. K 3/46 — Naredba Vojne komande mađ. poljskog grada Stare Kanjiže. Normalno je pretpostaviti da je ova naredba izdata na osnovu naređenja više vojne komande tj. Bele Novakovića.

¹¹ *Budapesti közlöny*, broj 146 i 147 iz 1941.

brzjavu (telefon), ili lađi, odnosno na vazduhoplovstvu, kao i na razvijanje električne energije, te na njezine uređaje (njezine pripatke) koji služe za vođenje i razdeobu (434—436, 444 & K. z. 208., 209. & II. Z. čl. iz 1939. godine, 61. & XVI. Z. čl. iz 1931. godine).

7. Na »zločin nasilja učinjenog sa oružjem protiv vlasti, odnosno protiv organa vlasti«, koji se sukobljuje o naređenju XI. Z. čl. iz 1914. godine o kaznenopravnoj zaštiti vlasti.

8. Na zločin ustanovljen u 1. alineji 1. &-a i u 2. &-u II. Z. čl. iz 1921. godine o pravosnažnoj zaštiti državnog i društvenog reda.

9. Na zločin ustanovljen u 3. alineji 1. &-a XV Z. čl. iz 1924. godine o krivičnom delu učinjenom proizvodom, držanjem i upotrebom eksplozivnog sredstva i eksplozivnog materijala.

10. Na zločin učinjen sa otežavanjem i osujećenjem neprekidnosti rada ustanovljenog u 1. alineji 203. &-a II. Z. čl. iz 1939. godine o domobranstvu u tome smislu, da pokretači i vode ovog zločina padaju pod preko suđenje (3. alineja 203. &-a), ako međutim zločin učine sa namerno grešnim, ili manjkavim svršavanjem posla, ili pak sa kvarenjem, preko suđenje se proširuje kako na pokretače i na vode, tako i na krivce (oni koji su počinili) i na saučesnike.

11. Na zločin kvarenja koji dovodi u opasnost interes domobranstva ustanovljenog u 1. i 2. alineji 204. &-a II. Z. čl. iz 1939. godine o domobranstvu.

12. Na zločin neposlušnosti i inzultiranja (delotvorno dirati) učinjenog prema vojnom vodi ustanovljenog u 2. alineji 205. &-a II. Z. čl. iz 1939. godine o domobranstvu. Na kraju,

13. Na zločin ubistva, namernog umorstva, teške telesne povrede, krađe i otimanja (razbojništva) učinjenog za vreme smračivanja u vezi sa spremnošću zaštite od vazdušnih napada, kao i za vreme vazdušne uzbune

14. I na pokušaj krivičnih dela do sada nabrojanih, kako na krivce (počinioc), tako i na saučesnike (69. & K. z.).

Preko suđenje stupa na snagu na dan objave i počev od toga dana važi u pogledu počinjenih nabrojanih krivičnih dela na sva vojna i građanska lica potpadajuća pod moj nadležni zapovednički krug prava.

**Pozivam svakog da se od izvršenja gore nabrajanih
zločina utoliko više uzdržava, jer**

*ko posle objave počini nekoji zločin od gore nabrajanih,
pada pod postupak prekog suda i*

KAŽNJAVA SE SMRČU

sprovedenom sa vešanjem

Mesto stanice, 11. jula 1941. godine

NADLEŽNI ZAPOVEDNIK¹²

Sa datumom 14. jul 1941, i komandant Žandarmerijske grupe m. kr. Južne armije, vitez pukovnik Halmi iz Novog Sada, uputio je naredbu o proširenju prekog suđenja svima komandama odeljenja, samostalnih krila, krila, istražnih grupa, stanica i odreda. Cilj je bio da se sve žandarmerijsko ljudstvo upozna sa njenim sadržajem kako bi izbegavalo da počini neki od kažnjivih zločina.¹³

Sve do 19. jula 1941, do prve diverzantske akcije u Bačkoj, osnovni oblik aktivnosti KPJ i Skoja bilo je izdavanje i širenje raznih letaka, dakle agitaciono-propagandna delatnost, čiji je cilj bio da politički pripremi trudbeničke mase za novu, revolucionarnu fazu borbe. Sve šira i bogatija delatnost agitprop grupe iz Novog Sada nije ostala nezapažena, pa je stoga Bela Novaković 19. jula 1941, smatrao za potrebno da se depešom obrati svojim potčinjenim organima. U njoj konstatuje da je *»u poslednje vreme sa svih strana došlo do jake komunističke propagande u redovima svih nacionalnosti«* (podvukli autori), zbog čega je *»neophodno upoznati se sa tom komunističkom propagandom«*. Zato Novaković naređuje da se vodi posebna evidencija kojom će se pratiti ta propagandna delatnost. Vremenski, evidencija treba da obuhvati period od *»oslobodenja«* do ukidanja vojne uprave. Evidencija, sa određenim rubrikama, imala se dostaviti Novakoviću do 30. jula tg. O svakom naknadnom slučaju imao mu se podneti poseban pismeni izveštaj.¹⁴

¹² MSRV AO 23523. — Postoje objave o proširenju prekog suđenja sa mestom izdavanja Novi Sad, datum 15. jul 1941. i potpisom Bele Novakovića. Većina tih objava izlepljena je u pojedinim mestima Bačke nekoliko dana kasnije, oko 19. jula 1941; MSRV AO m. ogl. K 35a/3 — Original na srpskom i mađarskom jeziku. — Logično objašnjenje podataka da je objava o prekom suđenju, sa datumom 11. jul 1941, izdata i na rumunskom jeziku, može se potražiti u tome da su vrhovi Hortijeve Mađarske verovali da će im Banat, u kome je živelo veliki broj Rumuna, ipak pripasti.

¹³ MSRV AO pok. AK 6552.

¹⁴ MSRV AO m. voj. K 1/128.

ОБЈАВА ПРЕКОГ СУЂЕЊА.

НА ОСНОВУ НАРЕДБЕ БРОЈ 4870/1941. М. П. ОД 30-ОГ ЈУНА 1941 ГОДИНЕ ОБЈАВЉЕНЕ СА ЦИРКУЛАРНОМ НАРЕДБОМ ГОСПОДИНА МИНИСТРА ДОМОБРАНСТВА БРОЈ 43.934/ПРЕТС. ИЗ.-1941 ОД 1-ОГ ЈУЛА 1941 ГОДИНЕ У 30. БРОЈУ ДОМОБРАНСКОГ ГЛАСИЛА (**Honvédségi Közlöny**) МАЂАРСКОГ КРАЉЕВСКОГ МИНИСТАРСТВА У СМISЛУ 437. §-А В. Н. П. П. (XXXIII. З. ЧЛ. ИЗ 1912 ГОДИНЕ) ОБЈАВЉУЈЕМ, ОДНОСНО ПРОШИРУЈЕМ НА ДОЛЕ ОЗНАЧЕНЕ ЗЛОЧИНЕ ПРЕКО СУЂЕЊЕ.

1. На злочин уредне неистинитости, неистрва, побуне, одне или другачијег кривичног дела у вези са извршењем уредне неистинитости и побуне, као и посли на извршење тога.

2. На злочин убиства, и намерног уморства учиненог са употребом метакат, оружја, експлозивних средстава, експлозивних материјала (бомба, ручних граната, палива машина, итд.), или на доде на упућивање експлозивно у оружје извршења тог злочина.

3. На злочин против јавног здравља (315. §. К. з.).

4. На злочин нападних.

5. На злочин проузроковања подале.

6. На злочин оштећења постојећег дела учиненог на желизничкој, железној, телефонској, или другој, односно на ваздухопловној, као и на развојне електричне енергије, те на вештаче уређење (вештаче припојеке) који служе за поделе о развоју (434—436, 444 §. К. з., 208, 209 §. II, 3. чл. из 1939 године, 61 §. XVI 3. чл. из 1931 године).

7. На злочин насилно учиненог са оружјем против власти, односно против органа власти, који се састоје у наредбама XI. 3. чл. из 1914 године о казнивој заштити власти.

8. На злочин учиненог у 1. алинеји 1. §-а и у 2. §-у II. 3. чл. из 1921 године о "правосудној заштити државних и државних радња."

9. На злочин учиненог у 3. алинеји 1. §-а XV. 3. чл. из 1924 године о кривичном делу учиненом са присилом, државном и употребом експлозивних средстава и експлозивних материјала.

10. На злочин учинен са отежавајућим и осујећењем неистојности рада установљеног у 1. алинеји 204. §-а II. 3. чл. из 1939 године о домобранству у томе смислу, да повратачи и вође овог злочина падају под преко суђење (3. алинеја 203. §-а), ако извршени злочин учине са намером грешити, или нападним савишљивим посли, или пак са кавреним, преко суђење се проширује како на покретаче и на вође, тако и на вршине (они који су почињали) и на свезаписе.

11. На злочин каврени који доводи у опасност интересе домобранства установљеног у 1. и 2. алинеји 204. §-а II. 3. чл. из 1939 године о домобранству.

12. На злочин неморалности и индустријала (деловитно држави) учиненог према војном пољу установљеног у 2. алинеји 205. §-а II. 3. чл. из 1939 године о домобранству, на крају.

13. На злочин убиства, намерног уморства, тешке телесне повреде, крађе и отимања (разбојничког) учиненог за време спровођења у вези са еспрописношћу заштите од ваздушних напада, као и за време ваздушне обуке.

14. И на постојећу кривичних дела досида набројаних, како на кривце (почињоце), тако и на свезаписе (69. §. К. з.).

Преко суђење ступа на снагу на дан објаве и почев од тога дана важи у погледу почињених горе набројаних кривичних дела на сва војна и грађанска лица потпадајућа под мој надлежни заповеднички круг права.

Позивам сваког, да се од извршења горе набројаних злочина утолико више уздржава, јер

но после објаве почињи некоји злочин од горе набројаних, пада под поступак преног суда и

напнђава се смртју

Сврхословом са дешањем.

Београд, 1. Јули 1941 године.

НАДЛЕЖНИ ЗАПОВЕДНИК

Ova akcija vojno-upravnih vlasti nije bila izolovana kao ni druge sličnog karaktera. Već 22. jula 1941. Komanda Žandarmerijske grupe m. kr. Južne armije šalje potčinjenim organima sličan raspis. Sudeći po ovom dokumentu, inicijativa je potekla od samog generalštaba 12. jula 1941.¹⁵ To potvrđuje da su i same centralne vlasti u Budimpešti bile uznemirene intenzivnim političkim radom koji se iz Novog Sada proširio na celu Bačku.

Kada su, zatim, akcije NOP-a počele da se javljaju u različitim delovima Bačke, i uprkos svih preduzetih mera bezbednosti i naglašenih pretnji drastičnim kaznama nagoveštavale dalji uspon, okupator se odlučio na nove mere. O tome nam veoma detaljno govori dokument Komande Žandarmerijske grupe m. kr. Južne armije od 29. jula 1941, koji kao svoj predmet navodi: »Preduzimanje mera za energičniji nastup prema srpskom stanovništvu.«

Pošto lažno tvrdi da podjednako postupanje prema Srbima kao i prema Mađarima prilikom ulaska u okupirane krajeve nije *naišlo na razumevanje srpskog stanovništva*, Halmi ističe da Srbi još uvek veruju da će ove teritorije ponovo biti srpske, te otuda svim sredstvima ometaju miran i konstruktivan rad mađarske države.

Za to je vrlo pogodna, i sa njihove strane davno očekivana prilika nemačko-mađarski rat protiv Sovjeta, te će, za postizanje svojih daljih ciljeva, u prvom redu upotrebiti komunizam i širenje istog kao državne ideje. S jedne strane rasturaju letke, koji sadrže komunističke ideje i u kojima ispoljavaju svoja jaka prijateljska osećanja prema Sovjetima, a sa druge strane, pak, vrše paljevine u seriama po raznim delovima južnog kraja, a pogotovu u Bačkoj. I ovde u onim mestima u kojima skoro isključivo žive Srbi pomešani sa Mađarima i Nemcima.

Poslednjih nekoliko dana prispeli su izveštaji o 12 slučajeva paljevine, po kojima možemo zaključiti planski i temeljito pripremani rad...

Iz gornjih pojava se može zaključiti da će se paljevine i ostala dela sabotaze nastaviti, što, međutim, treba sprečiti, svim raspoloživim sredstvima u interesu Mađarske i osovinskih država.

Među tim raspoloživim sredstvima Halmi preporučuje da se i u slučaju najmanje sumnje snažno udari po Srbima i

¹⁵ MSRV AO 7556. U ovoj naredbi Halmi se poziva na vojno-administrativnu naredbu generalštaba br. 559/el. od 12. jula 1941.

uz cenu manjeg prekoračenja »pravila službe«. »Osim Srba, postoje i drugi koji su naklonjeni komunistima i njihovim idejama o vršenju sabotaža. Takva lica treba preporučiti sreskim (gradskim) vojnim komandantima za interniranje«. Za interniranje, prema Halmiju, dolaze u obzir: »komunisti, četnici, iseljeni dobrovoljci, Jevreji, Rusi, ustaše i komunistički raspoloženi Hrvati (Vendi)«.

»Očekujem, — završava se u ovoj naredbi, — da će mađarska žandarmerija moći dokazati da se na teritoriji njene delatnosti javna bezbednost ne može narušiti i da ne može biti kršenja ireda. Slovenski komunisti, pak, ne mogu da zulumčare na teritoriji žandarmerije«¹⁶

Ovo dragoceno priznanje okupatorskog komandanta samo potvrđuje da, posle okupacije, naročito posle 22. juna, komunisti Vojvodine, Bačke i Novog Sada nisu sedeli skrštenih ruku, niti su pognuli glavu pod okupatorom, nego odmah počeli da podižu i organizuju narod za otpor.

Smatramo za potrebno da u okviru ovog poglavlja dodamo nekoliko reči o sudovima koji su 1941. do uvođenja građanske uprave, sudili uhapšenim pripadnicima NOP-a u Bačkoj, i to, uglavnom, na osnovu objave prekog suđenja.

Od ukupno četiri glavna pretresa koja su, u periodu vojne uprave, održana u Bačkoj, jedan je održan u Novom Sadu. Drugog avgusta preko sudsko veće komandanta Vojno-upravne grupe Južne armije osudilo je na smrt vešanjem Živka Radovanića, pripadnika Novosadskog partizanskog odre-¹⁷da. Uhapšenim članovima KPJ, Skoja i učesnicima NOP-a suđeno je, na osnovu uzurpiranog suvereniteta nad okupiranim oblastima, prema mađarskim zakonima i kao mađarskim državljanima, što je sve skupa predstavljalo zloupotrebu okupatorske vlasti i bilo u suprotnosti sa međunarodnim pravom. Ali, Hortijev režim je svakim svojim postupkom težio da u svetu stvori utisak kako se ne radi o vojnoj okupaciji porobljenih jugoslovenskih teritorija, nego o tobožnjem vraćanju na status quo ante i uspostavljanju istorijskih prava svetostefanske Ugarske. Otpor potlačenih naroda Bačke imao je, između ostalog, za cilj da, rečju i delom, žigoše kao laž ove Hortijeve političke manevre.

Ne upuštajući se ovom prilikom u detalje kojima je zvanično regulisan položaj Nemaca u Bačkoj (na osnovu međudržavnog ugovora između Nemačke i Mađarske sklopljenog još 30. avgusta 1940, s tim da je došlo i do priključenja Kul-

16 MSRV AO 7573; m. žan. K 8/50.

¹⁷ MSRV AO 23536/11/791—793.

turbunda iz Bačke Narodnom savezu Nemaca u Madarskoj — (Volksbund der Deutschen in Ungaru), ovde ćemo, ukratko, reći nešto o stvaranju organizacije Nemaca u Bačkoj, čije je formiranje neposredno bilo upereno i protiv NOP-a. Radi se o poluvojničkoj organizaciji, tzv. »Mannschaft«-u (ljudstvo, odred), koja je, tokom leta 1941. godine, bila formirana i delovala u Bačkoj. Glavna aktivnost »Manšaft«-a bila je usmerena u pravcu očuvanja žitarica kao i druge nemačke imovine od sabotaže. Bački Nemci su utoliko bili zainteresovaniji za očuvanje žitarica jer je Madarska, na osnovu sklopljenih ugovora, bila obavezna da višak poljoprivrednih proizvoda iz Bačke isporučuje Rajhu, po određenim cenama. Ta je obaveza bila jedan od uslova da Madarska može da okupira delove jugoslovenskih teritorija. U skladu sa postignutim sporazumom formirane su prvo grupe tzv. »Sportmannschaft«-a, koje su, od polovine jula pa do kraja avgusta, neprekidno, i dan i noć, dežurale pored žita. Krajem jula, radi odbrane kudelje, u okviru »Manšafta« stvorena je široka mreža udarnih jedinica (»Einsatzstaffel«-a), koja je obuhvatala 5.000 lica. Bila je to snaga koja se u ocenjivanju teškoća koje su stajale na putu aktivnosti NOP-a, ne može nikako mišoići. Inače, početkom 1942. godine, u okviru stvaranja tzv. pozadinskog antiboljševičkog fronta, organizacija »Manšafta« je prerasla u organizaciju »Deutschemannschaft« a.¹⁸

*
* *
*

Na kraju ovog poglavlja treba dati neku vrstu rezimea okupacionih mera radi konfrontiranja sa oiljevima i vidovima aktivnosti narodnooslobodilačkog pokreta u tom vremen-skom periodu.

— Više raspisa, naredaba i si. organa bezbednosti okupa-tora energično pozivaju na suzbijanje komunističke propagan-de, koju smatraju ubitačnom podrivačkom delatnošću, izu-zetno opasnom za slabljenje unutrašnjeg mira u tzv. »južnom kraju.«

— Ideološko-prapagandnoj aktivnosti KPJ je oduvek po-klanjala posebnu pažnju. Značaj toga rada dobio je još zna-čajnije mesto nakon okupacije tj. u toku NOB-e. Kao što se zna, u Novom Sadu je krajem juna 1941. godine oformljena tehnika PK KPJ za Vojvodinu i agitprop grupa pri PK KPJ, koji su razvili veoma uspešnu i bogatu propagandu i izda-vačku aktivnost.

¹⁸ Dr J. Mirni ć, *Nemci u Bačkoj*.

— Komadanjem Vojvodine i njenom podelom među različitim okupatorima, stvoreni su teški uslovi za jedinstveno delovanje PK KPJ za Vojvodinu, čije je sedište ubrzo posle okupacije, premešteno u Banat. Problem je postajao utoliko teži jer su Bačku od ostalih de'ova Vojvodine razdvajale dve velike prirodne prepreke, dve velike evropske reke — Dunav i Tisa.

— Za rukovodstvo NOP-a u Bačkoj bila je od neobične važnosti veza sa Banatom tj. sa PK KPJ za Vojvodinu (preko njega sa CK KPJ u Beogradu), odnosno veza sa Sremom, jer su pojedini rukovodioci PK KPJ u Bačkoj bili zaduženi za rad u Sremu.

— Kao što smo izneli, posle napada Nemačke na SSSR, mađarski okupator preduzima niz mera za što rigoroznije čuvanje tih granica. Između ostalog, i pojačanjem oružanih i policijskih snaga angažovanih na granicama.

— Mnoštvo ne samo preventivnih već i konkretnih mera okupator pravovremeno preduzima kako bi zaštitio letinu.

— Dobrim delom zbog nedostatka vatrenog naoružanja i eksploziva i, naravno, jer je ustanak otpočeo u doba žetve, pripadnici NOP-a u Bačkoj svoju diverzantsku aktivnost usmeravaju na paljevinu žita, kasnije kudelje.

— Budnost okupatora, od kraja juna 1941. godine povećava se tako reći do maksimuma.

— Jedan od najznačajnijih i najrasprostranjenijih zadataka članova KPJ i Skoja pa i u širem smislu reči pripadnika NOP-a, bio je: prikupljanje podataka o kasarnama, vojnim skladištima, većim industrijskim preduzećima, javnim zgradama i dr.

— Strepeći od mogućnosti dolaska sovjetskih padobranaca, okupator dobar deo svog aparata, kao i deo civilnog stanovništva, orijentiše da, za slučaj potrebe, u korenu spreče njihovu kktivnost.

— Očekujući dolazak i pomoć od sovjetskih padobranaca, partijska organizacija i narodna pomoć u Bačkoj su priličnu aktivnost razvile na prihvatanju, smeštaju i pružanju pomoći padobrancima.

— Oštricu svog režima od kraja juna okupator okreće prema komunistima. Među mnogobrojne mere koje u tom pravcu preduzima, spada utvrđivanje i kompletiranje kartoteke »sumnjivih« i opasnih po državnu bezbednost. Najznačajnije mesto u toj kartoteci pripadalo je komunistima.

Poziv na ustanak

Na sastanku Političkog biroa Centralnog komiteta KPJ

4. jula 1941, održanom u Beogradu, doneta je odluka o podizanju oružanog ustanka i upućen poziv svim narodima Jugoslavije da ustanu u oružanu borbu protiv okupatora. Istoga meseca Centralni komitet je uputio i dva proglasa narodima Jugoslavije u istom smislu.

Proglas Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije od 12. jula 1941. obraća se narodima Jugoslavije (Srbima, Hrvatima, Slovencima, Crnogorcima, Makedoncima i drugima) ovim rečima:

Vaša je zemlja porobljena i opljačkana od tih istih zločinaca koji se drgnuše da dignu svoje okrvavljene kandže na Sovjetski Savez. Vi ste bili pobedjeni u ratu, ali niste pokoreni. Slavne tradicije borbi za pravdu i slobodu vaših dedova ne smeju biti zaboravljene. Sada je vreme da pokažete da ste dostojni potomci svojih slavnih predaka. Sada je vreme, sada je kucnuo čas i da se dignete svi kao jedan u boj protiv okupatora i njihovih domaćih slugu, krvnika naših naroda. Ne prezajte ni pred kakvim terorom neprijatelja. Na teror odgovarajte masovnim udarom po najosetljivijim tačkama fašističkih okupatorskih bandida. Uništavajte sve što koristi fašističkim osvajačima. Ne dozvolimo da naše železnice prevoze ratni materijal i druga sredstva koja služe fašističkim hordama u njihovoj borbi protiv Sovjetskog Saveza. Stvorimo od naše zemlje opsednutu tvrđavu za fašističke osvajače.¹

Radnike, seljake, građane i omladinu Jugoslavije proglas je pozivao:

U boj! U boj protiv fašističke okupatorske bande koja teži da istrebi ne samo najveće borce naroda, već i Slovene na Balkanu, koja teži da podjarmi čitav svet, koja teži da zavede najstrašniju vladavinu nad narodima koju pamti istorija. U boj, jer je sad kucnuo čas da zbacimo okupatorski fašistički jaram. U boj, jer je to naš dug ured sovjetskim narodom koji se bori i za našu slobodu. B boj, u poslednji boj za uništenje fašističke zaraze.²

U proglasu od 25. jula 1941. Centralni komitet se ponovo obraća narodima Jugoslavije:

¹ Zbornik dokumenata NOR, tom I, knj. 1, 18—21, 22—26.

² Isto.

Komunistička partija Jugoslavije organizuje i vodi partizansku borbu u Srbiji, Crnoj Gori, u Bosni i Hercegovini, u Vojvodini, u Hrvatskoj i Dalmaciji, u Sloveniji. Ona organizuje i vodi partizanske borbe, jer to smatra svojom dužnošću pred narodom. Ona je u toj borbi dala već stotine svojih žrtava, ali ona ne vodi tu borbu radi osvajanja vlasti za sebe da bi iskoristila situaciju za postizanje svojih ciljeva, kao što hoće da prikažu okupatori i njihovi domaći agenti. Cilj okupatora i njihovih agenata jeste da odvoje narodne mase od komunista, da komuniste izoluju od masa, jer se okupatori boje komunista koji smelo i neustrašivo, ne štedeći svoje živote, vode borbu protiv tuđina koji su porobili našu zemlju. Sovjetski Savez, Engleska i Amerika udružili su se da bi uništili fašističke osvajače koji ugrožavaju čitav svet. Narodi Jugoslavije treba da se ujedine bez obzira na politička i verska uverenja i da jedinstvenom borbom proteraju omrznute okupatore iz svoje zemlje. U ime slobode i nacionalne nezavisnosti Komunistička partija Jugoslavije poziva sve rodoljubive elemente da se ujedine u borbi protiv zajedničkog neprijatelja — fašističkog okupatora i domaćih izdajnika.

Partizanski odredi imaju zadatak da uništavaju sve što služi neprijateljima naroda — fašističkim okupatorima. Ali, to nije samo dužnost partizana, već je to dužnost svakog rodoljuba...³

Po prijemu direktiva od 4. jula, Žarko Zrenjanin je poslao u Bačku Gordanu Ivačković sa nalogom da Radivoj Čirpanov dođe u Bečkerek na sastanak Pokrajinskog komiteta. Na povratku u Novi Sad Ivačkovićeva je, takođe po direktivi Zrenjanina, uspostavila u Beogradu vezu preko koje su tokom 1941. godine u Novi Sad stizali materijali Centralnog komiteta KPJ.

I zaista, oko 10. jula 1941. u Bečkereku je održana sednica PK kojoj su prisustvovali: Žarko Zrenjanin, Svetozar Marković, Radivoj Čirpanov, Ivan Vijoglavina, i Đorđe Zličić. Na ovom sastanku Zrenjanin je saopštio prisutnima da je Centralni komitet izdao direktivu da se, bez odlaganja, intenzivno započne sa sabotazama, naročito sa paljenjem žita i vršalica; uništenjem železničkih linija i telefonskih veza; ubijanjem pripadnika okupatorske vojske i policijskih organa. Tamo gde postoje uslovi imali su se formirati partizanski odredi. U pojedinim gradovima i selima treba da se od naročito pouzdanih ljudi formiraju diverzantske grupe, radi vršenja sabotaza. Ponovljena je direktiva za sakupljanje oružja, municije i sanitetskog materijala za potrebe partizana.⁴

³ Isto.

⁴ MSRV AO 19743.

Odmah posle ovog sastanka Radivoj Ćirpanov se vratio u Novi Sad, a uskoro za njim i Đorđe Zličić.⁵

Relativno brzo konsolidovanje partijskog života u Novom Sadu, posle okupacije, snažne partijske i skojevske organizacije kao i koncentracija već dovoljno iskusnog rukovodećeg kadra imali su pozitivnog uticaja na orijentaciju i tempo priprema za oružanu borbu. Sporadični podaci nas upućuju na zaključak da je, i krajem juna — početkom jula, radeno nešto i na vojnim pripremama. Od sredine jula pa dalje rad na vojnoj organizaciji dostiže svoj vrhunac.

Po povratku u Novi Sad, Ćirpanov je preneo odluku Pokrajinskog komiteta o formiranju partizanskih jedinica i pristupanju organizovanju i izvođenju sabotažnih i drugih akcija. Na celoj teritoriji Vojvodine imale su da se organizuju sabotažne grupe radi uništavanja rezervi namirnica i industrijske robe koje se mogu upotrebiti za snabdevanje nemačke i mađarske vojske. Miniranje i uništavanje zaliha benzina, odnosno automobila mađarskih i nemačkih trupa bili su takođe zadaci vojnih formacija u Vojvodini. Za ove zadatke u Bačkoj bio je zadužen Radivoj Ćirpanov, koji je, po prenošenju ovih direktiva u Novi Sad, otputovao za Sombor i Suboticu kako bi sa tim zadacima upoznao tamošnje okružne komitete KPJ.^U

Za vreme njegovog puta po Bačkoj, na osnovu direktive Radivoja Ćirpanova, Gordana Ivačković je održala sastanak sa Okružnim komitetom KPJ za južnu Bačku. Sastanak OK je sazvao Vladimir Živanović za sredinu jula 1941. U stanu Sava Đisalova, Čakijeva 20 (sada Kddničeva), okupili su se: Vladimir Živanović, Košta Šokica, Jovan Žeravljev, Livija Bem, Sava Đisalov i Gordana Ivačković. Prisutni su upoznati sa direktivom o formiranju vojnih desetina i otpočinjanju diverzija. Inicijativu oko formiranja vojnih desetina imali su da preuzmu na sebe članovi Okružnog komiteta KPJ zajedno sa članovima rejonskih komiteta. U vojne desetine trebalo je da uđu članovi KPJ, Skoja, vaspitnih grupa i simpatizeri. Pod

⁵ MSRV AO 3001 — Izveštaj PK KPJ od 2. IX 1941. Centralnom komitetu KPJ upućen iz Banata, gde se, pored drugog, kaže da je pre tri nedelje politički sekretar PK Skoja otišao za Bačku; BKB BI 0042/1959 i 059/1959 nedvosmisleno potvrđuje da je Đorđe Zličić u drugoj polovini jula 1941. u Novom Sadu. Iz toga se može izvući pretpostavka da je Zličić krajem jula — početkom avgusta ponovo otišao u Banat da bi se oko 13. VIII vratio u Novi Sad.

⁶ BKB BI 0042/1959 i 059/1959.

lava» zfrxnam area? r=4?H «assrv. arKxara4,«K-jiaai *

npeKa TP» *««» 8« * * C* !. * 8it<rs >,*CT&-
gajl-jij? spane MMI} a«»» 'armCTUMK« «onori- X«-»p», K3>
sK1» non X*» *»» rySam » ncnr *»»» : 1-aK« «aae oiajae «toy se --
»»po'y«i»»a NtjMMM 5o»J«T3KOf Canai- C spyre ctp»»» Sopa ce «* i- J*«-i
«etaie«m 3y««aT«o» * «««orioxpT80i»»n« xepoJCK* Up»»»» apxa.la. SKK* S*
cur»» Cos «apoa Ha noax» c«ora i**KKOf to'» apyr* 3t«»h» a» osap*»
CB«Jy ae**y, aa yKairra xpBa.33 JMtcmw x«J»He. Koje ngm o<* yeys*»
ili aanaay xa M«po'ySaBy asaiely |«u*»y, Ha aero» uapax ; as, »a » ru*y
<y i-rypy, aa »erosa «.jurocTaae.

i dje^Uit* Osijwu rm»)»» jitccusirji

«.,? »ocroaxMc eefla naraa: aa Jia re xapo:i Coe, Caien «epe <««» sa
X* .t; 03 ra aaxcsa UHH02aia: 5op8a nporxB AftdcCTawiix oc't«tj& 7*~
-it' cue aax? Es, ohâ Taue Mac., ok* ce Ta'e csax nCPCFXIâ31X ;AiO.Jlr
oh* os tr<i< clsat oaax, Kajaua npeta onacacOT nopcSaaBa*, CSS. 35 T«e
ta-rasor xynrypHÔR oae». Mo.« an a as as a jsaaa K.JtTypaa c» aapam-
paaywa Bopos*»-; * r.iyne aaxa »»aasa?n<IKHX Kpsorajja » ocsajatia, <liKa a«
oh? »Mo» lope npor.tsy «auesitau» aa aofl?« Japen-max Hapooa, .li, y *
HO»a ;aK' »ot.«th<jkx<c raaaopeaa s«b*k ease hlx<» nri. lepyjc.- /b<x ay [«
4<kaht< kansa sen» xarOBOP Kas i'«â y H-naa» a nri «8a a a sexy 'waY «xa
saji-avnaa sajrpooasj sai. *e aaoj «araaij ja sana; ai Cea. Ca»?
iaiat KyjiTypHH os.?: esz Hapca* n'jpoSiesxx aeuu», aap«as »arjceex*.,
Ajjepax* ; j r.a* O» »npeopeikt e^âaayj aasas Ti.raepas* ««acTaw« Saat
Be X Bw' ieH*x naoa y rfrfpodieHHw aewiaM*. Cs« tk aapaa CKWiaTmsy,
AûBe s* xepaJcKaj ôopôx Hpe«ss apuae a (jnpesihK 3y a n*«orsy npaasaa
«opSy Cos, Caseaa Jep aaaa.' esesru: Ter« aa J« t« capSa Cka. aap»aa

H MXIH C»pS«! «MX cy ôffistî ToRa £.». Jü XO 'OP5A HA -J130T Ü

' OkuT nPOTMB liAJB^uit HBUPMJAT.V A i>B8«ltC0TB.t, fof.TTTTJ, OJOJ-CSW * «CK.t

Ka.y «a7«B-M oae'ry aaHae otaepen <I>»HT obmx aeMOKparjax nporpeaa-

siux OHai-a y s«p-x npOTHB «paxa h aac»ia pencTsa nroT«s 'a^ajua
HAKIM jyrOOUABtUBi om«XP3Aia,C. OB2Sai,iab-^.:U1 • apy: al

Bajna je «euaa nojoSteaa a cnuikuia oa vax «ob«x aasmtaaa» »M»
<-» apaayme aa an'uy ceajj onpsalisip, »Bay Ha Ces, Ca« ; . Zr: ere t«u
noSeteHH y pary, ana Hacte H«KopHâ, Cjs>bhs rpaasaa ;e ScpSs aa r.«»u»
a cacOoav aaaa nea'8a ae <s«t«4y -im aaSep»»»ae, Caa*. Je »?»* aa m*
xeT# a* -te aoc.ft.jaa n-itmow os; ;ir c.-aaaax npeaxa, . aa* Je »*»N, »*»
ae de ayuayo «a3 aa oe aarnere osa kio jeaa» y 6aj npotaa caynaTjN*
«eroaax aouahax >lt«try KpaHiaa h«s«x aapaaa^, âe npeaa^T« aa npea aaxea«
TepopoM HenpJarejta, Ha teper «Rroaajajre uasosaHM yaap« n« aaj »*». »*».

»ajnu TÂ iKswa \$a«HCTH<iK«r «KynafCpoKai «aaaaja. ile a:ai«i»6 aa «a8» a
xeaeaaaae ac-3e paiaa siatepajar. a »pyra-rpeaoTsa KCjt oayxe ^wuotaTKKK
xipaaay y »axcaoj »apSa np^ras Cos Cje» Ctbcpkho oa aoe a««e ob taayiy
; TapDasj 3.x ;as«.j»ke ocaajatz? ,
C F I H 1

iSaaa aajSiaa SKDCBK ast: ce ne dpaaaa npora» «aac-raxxax .»»» & -
rasa. Ht to Haje a «»»Ho.utitas CpstKK Hapaa «pa a< »«»»»|nrx ncia»»

T« Oppue y »KXOBQJ oopSa, Ca-, ohi: tc_Kla uor^ a ko^a ry r.no. o5hf. cr i
fryrnaj y napraaaacke capeac-

iaoaCTaT«Ka «aynarcpa eoehajy Taj csaxaH onnop C;iicK:R «»ptaa a '•

-0 Ha.H«Tje aa no csaa y uav cTBCp» oa aeuatux ajjco o>t« *ry*1.*, r6>
notncpy. Oaa cy Ty nctnopy aiana y npejpeac» aaaaajata va« i»»-
HH: Koweapeu Ha >>eay oa xpaaak« iJianoaatie, osh oy ry rom .y «ari*
y aaaaaua nonauajokax naja Ka3 trre evi ÂPara Jasaxc.,*, tjyjk«*1i, h*W -4

»aai, Kocuajar a pyra. Ta tiapooa CpnTBA x>ar.«, » r.o yj«mt>ûKrtiw ,
KOMyHacTe a aryre Hapooae eopa scj» oe sot« a* rse'y eass osy a
.7 ypy«e OaaHjTH>IKHX 9e«4ja« «K Ji- ncpccaa» r' »»»Jv »»>;
OHM OTpe*,1' ; / «a?tu<> ts .» jje oas«e

, jli. jy 3.iC.X' vji,i x i.uav.i s-» J U... , . » <.,,»<!

.. .ro «cwmy cjoj x^mut k^ja ui HOP* rr; * -t.ja ~m... . r.t ■

iB«.o^oryi.iTa napo. i.i., nre>^;: y i-... c3ja.11 ;r»
TOPCKJIX OCS«JA ,A roCTOIAXA' C» i Cj ut r« c.» , â r

-iftiâli ornop r^* o.ota«a OZBKl.VUI

XiJ A ? ^ (

rjcaay cpaacry a«:cca K'i ora*» n^; wiiKK liaa^a^ it

• . fwja, CTsapajjlia M«K«»» »|, <KU<» i* ««aa Cc*. Cci

rukovodstvom članova KPJ ove desetine će vršiti paljenje žita. Detaljnija uputstva u pogledu ovih organizacija i njihovih zadataka preneo je članovima OK po povratku u Novi Sad Radivoj Ćirpanov.⁷

Veliku teorijsku i praktičnu pomoć u organizovanju partizanskih jedinica predstavljao je članak Vladimira Iljiča Lenjina *Zadaci odreda revolucionarne vojske i njegovo pismo Borbenom komitetu pri petrogradskom komitetu*. Ovaj materijal je praktično predstavljao uputstvo Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu za formiranje oružanih jedinica i za način vođenja partizanskih borbi. S obzirom na njegov značaj, daćemo nešto šire izvode iz *Lenjinovog pisma*, kako su ovi materijali popularno nazivani.

I Odredi mogli bi da budu svake veličine, počevši od dvojice-trojice ljudi.

II Odredi treba da se oružaju sami, ko čime može... Ni u kom slučaju pomoć se ne sme očekivati sa strane, odozgo, izvana, već odredi treba da nađu sve sami.

III Odredi treba da budu sastavljeni po mogućnosti od ljudi koji žive blizu jedan drugog, ili se često, redovno, u određene sate susreću...

IV Čak i bez oružja odredi mogu odigrati veoma važnu ulogu:

1. Rukovoditi masama...

U o p š t e, organizovan, zbijen odred, ako je energičan, ogromna je sila. Ni u kom slučaju ne sme se otkazivati od formiranja odreda ili odgađati njegovo formiranje pod izlikom pomanjkanja oružja.

V Odredi moraju, po mogućnosti, unapred razdeliti funkcije i ponekad unapred izabrati rukovodioca, zapovednika odreda...

VI Odmah posle toga formiranja, tj. odmah sada, odredi se moraju prihvatiti svestranog rada, ne samo teorijskog, nego *bezuslovno* takođe i praktičnog. *Teoretskim radom* mi smatramo izučavanje vojne nauke, upoznavanje sa vojnim pitanjima, referate o vojnim pitanjima...

VII *Praktični rad*, ponavljamo, mora se otpočeti *bezuslovno*. On se deli na pripremni rad i na vojne operacije. U *pripremni rad* spada nabavljanje svakojakog oružja i svakoake municije, traženje stanova koji imaju zgodan položaj za uličnu bitku... a isto tako i koji su zgodni za smeštanje štaba, za sakupljanje podataka, za sakrivanje prognjenih. .. u pripremni rad spada i bezodvlačni rad: doznati planove tamnica, policijskih ispostava..., doznati ka-

⁷ Isto.

ko je raspoređen rad u državnim uredima, u bankama itd., kako je organizovano njihovo čuvanje, stvarati takove veze koje bi mogle biti od koristi (nameštenik kod policije, u banci, kod suda, u zatvoru, na pošti, telegrafu itd.), obaveštenje o skladištima oružja, svima trgovinama oružjem u gradu itd. Tu ima masa rada, i uz to takvog rada u kojem ogromnu korist može da donese svaki čovek, čak i apsolutno nesposoban za uličnu borbu, čak i sasvim slabi ljudi, žene, deca, starci itd. Treba nastojati bezuslovno sakupiti u odrede odmah sada sve one koji žele učestvovati u ustanaku, jer *nema* i ne može da bude takvog čoveka koji želi da radi a da ne bi mogao biti od ogromne koristi, čak i bez oružja, čak i kad lično ne bi bio sposoban za borbu.

VIII Zatim, odredi revolucionarne vojske ni u kom slučaju ne smeju se ograničiti samo na pripremni rad: oni moraju čim pre je to moguće prelaziti u *borbene akcije*, u svrhu:

- 1) vežbanje borbenih snaga,
- 2) istraživanja gde su slaba mesta neprijatelja,
- 3) nanošenje neprijatelju delimičnih poraza,
- 4) oslobođenja zarobljenika (uhapšenih),
- 5) nabavljanja oružja,
- 6) nabavljanja sredstava za ustanak...

Odredi mogu i moraju hvatati odmah sada svaki zgodan slučaj za živi rad, nipošto ne odgađajući stvar do sveopšteg ustanka, jer *bez pripremanja u vatri ne može se postati sposobnim za ustanak*.

VIII Dakako nikakva krajnost ne valja... Nedisciplinovani, nepripremljeni, sitni teror, doveden do krajnosti, može samo rasparčati snage, istrošiti ih... Ali, s druge strane, ni u kom slučaju ne smemo zaboravljati i to da je sada parola ustanka već *data* i da je ustanak već *otpočeo*. Svaki revolucionar nema samo pravo, nego i direktnu dužnost otpočeti sa napadajima pri povoljnim prilikama. Ubijanje špijuna, policajaca, žandarma, dizanje u zrak policijskih ispostava (kvartova), oslobođenje uhapšenika..., — takve operacije već sada se sprovedu svuda gde se rasplamsava ustanak... Svaki odred treba da zna: ako on danas propušta zgodan slučaj za takvu operaciju — da je on, taj odred, kriv zbog neoprostive bezdelatnosti, zbog pasivnosti, a takva krivnja jeste najveći zločin za revolucionara u epohi ustanka, najveća sramota za svakoga ko teži slobodi, ne na rečima, nego na delu.

Znači, treba početi sa akcijama.

IX Što se tiče sastava tih odreda... Iskustvo će pokazati koliki će broj članova biti najpoželjniji i kako da se raspodele njihove funkcije...

X Što se tiče podele po partijskoj pripadnosti... Baš tu mi moramo ostvariti ujedinjenje, praktičan sporazum

(dakako, bez ikakvog partijskog stapanja) socijalističkog proletarijata sa revolucionarnom demokratijom. A ko hoće da se bude za slobodu i svojim radom dokaže spremnost svoju, toga možemo smatrati revolucionarnim demokratom i moramo nastojati da zajedno s njime radimo na pripremanju ustanka...

Borbenom komitetu Lenjin je, između ostalog, pisao:

... Osnivajte odmah svagde i svuda borbene družine, i među studentima i, naročito, među radnicima itd., itd. Neka se odmah organizuju odredi od trojice, deseterice, trideseterice itd. ljudi. Neka se oni odmah sami naoružavaju, ko kako može, ko revolverom, ko nožem, ko krpom s petrolejom za podmetanje požara itd..⁸

Ljubiša Protić, komandant Štaba partizanskih odreda za južnu Bačku

Teorijski postavljena, a najvećim delom i ostvarena vojna organizacija u Novom Sadu je izgledala ovako.

Tokom jula 1941. formiran je Štab partizanskih odreda pri Okružnom komitetu KPJ za južnu Bačku. Kao komandant, na njegovom se čelu nalazio kapetan bivše jugoslovenske voj-

⁸ MSRV AO 21926 i 22739 — Tzv. *Lenjinovo pismo* nastalo je u danima revolucionarnih zbivanja 1905. u Rusiji. U Banatu je umnoženo još 22. juna 1941. u tehnici OK KPJ za severni Banat. Kao što smo videli u odeljku o tehnici PK KPJ, ono je u Novom Sadu umnoženo tokom jula 1941.

ske Ljubiša Protić. Njegov zamenik bio je Đorđe Bešlin, a u slučaju njegovog pada Košta Šokica. Dužnost političkog komesara vršio je Radivoj Čirpanov.⁸

Osim navedenih, i drugi članovi Okružnog komiteta radili su na formiranju partizanskih jedinica u Novom Sadu i njegovom okrugu. Tako je, po tim pitanjima, za rad u starobečeskom srezu bio zadužen Mihalj Šamu; u Žabaljskom Košta Šokica; u novosadskom Jovan Žeravljev; u kulskom, titel-sicom i bačkopalanlačkom Đorđe Bešlin i Vladimir Živanović.

Po direktivi Pokrajinskog komiteta KPJ trebalo je i u Novom Sadu da se organizuju vojne desetine i specijalne diverzantske (diverzione) grupe. Te dve formacije su se razlikovale i po broju i po naoružanju. Prema zamisli Radivoja Čirpanova, svaki član KPJ, osim žena, ima da formira vojnu desetinu od članova vaspitnih grupa i simpatizera. Rukovodilac desetine, član KPJ ili kandidat za člana KPJ, po mogućnosti je najobrazovaniji član desetine, što isto važi i za njegova zamenika. Politički komesar desetine je član KPJ. Vojne desetine su brojale najmanje 4–5 članova a najviše deset ljudi. Od tri do četiri ovih vojnih desetina formiraju se čete. Komanda čete—štab formira se od najpogodnijih članova rukovodstva desetine (komesar i zamenik), a politički komesar je rukovodilac partijske ćelije (rejonskog komiteta?). Praktično, to je značilo da se štabovi četa imaju formirati pri rejonskim komitetima i da ih sačinjavaju komandir čete, njegov zamenik i politički komesar.¹⁰

Sudeći po razvitku događaja u Novom Sadu, u prvoj fazi ustrojstva vojne organizacije, tj. za neposredni zadatak paljenja žita, formirane su vojne desetine, dok se potom formiraju diverzantske grupe. Prema izveštaju Svetozara Markovića, koji je u ime PK KPJ uputio Centralnom komitetu KPJ, voj-

⁹ BKB BI 0042/1959 i 059/1959 — U dosadašnjim radovima o ovom pitanju kao zamenik komandanta Štaba partizanskih odreda navodi se Dalibor Francisti. Ne samo zbog vrednosti navedenog izvora već i realnom analizom položaja i zadataka koje je imao Francisti, odnosno aktivnošću Bešlina i Šokice, dolazi se do zaključka da je navedeni sastav Štaba verovatniji.

¹⁰ MSRV AO 15013 — Izjava Danila Grujića; 19632 — Podaci iz ovog dokumenta o vojnim formacijama u Banatu govore približno isto. Tako se za diverzione grupe kaže da su sastavljene od hrabrih i Partiji sasvim odanih ljudi. One imaju zadatak da ruše mostove i sve druge saobraćajne objekte. Za udarne grupe se govori da su sastavljene od članova KPJ, Skoja, i simpatizera (u Bačkoj kao vođa desetine), koji žele aktivno da učestvuju u borbi. Vođa ove grupe je član KPJ; BKB BI 059/1959.

ARMEE ROYALE REVOLUTIONNAIRE VOUSSE.

- [illegible]

1. Ürsüllə hədi müvələtlik.

1. Az Székely Művelődési Központ, kőt három órától kiindulva.

111. Az említtettekben lévő olyan emberekül kell őgaze-
tetődniük, akik egyháshoz nem tartoznak, vagyis a vendégszerzés és
megőrzését illető feladatoknak a legelőbb munkái, azaz a vendégsze-
rés feladatainak a felkészülés megkezdésekor, azaz a feladatuk, hogy az-
veznek mag a dolgot, hogy a legelőbb munkák elvégzéséhez kell
szert minden egyes osztálynak a legelőbb munkák elvégzéséhez.

IV. Még fegyverek nélkül is renkív

és szabályozta két regementeni

személyi és anyagi támogatást nyújtó szervezetek, szervezetek vezetői, tagjai, munkatársai, közreműködői, akik a szervezet működéséhez szükséges anyagi forrásokat biztosítják, illetve a szervezet működéséhez szükséges anyagi forrásokat biztosítják, illetve a szervezet működéséhez szükséges anyagi forrásokat biztosítják.

előre megválasztani irányítójukat, par-
tisan választást játszani, de nálunk szaba-

VI. Az osztály képzése után azonnal, vagy
oldalú munkássághoz kell fogniok, nemcsak a

...öl, hivatkozás katonai személyek beszélésén
gőszén a munkásokra akik katonák voltak

VII. A gyakorlati munka. Ismertetjük halálfelelősi
zító és hűdi munkákból áll. Az előkészítő mun
a) és a lösszer bevezetése. Van lakásuk felt

3. alkalommal a vezérkar helyezésére, majd
átállítására, sebessétek őrzőjére. Az előkes

az illami üzemek n. f. arandjet, bankokat st.
 -vve olvın özeke ö. t. ö. ket tarentoni, an.

ana „Lenjineva piśma“ na mađarskom jeziku

nim desetinama u Novom Sadu bilo je obuhvaćeno oko 300 ljudi. Na osnovu presuda okupatorskih sudova vidi se da je u Novom Sadu bilo imenovano sedam komandira četa, ali se poimenično navode ova šestorica: Dušan Šućov, Petar Blažić, Sava Ljubojev, Stevan Prodanović, Svetozar Božić i Jovan Koljadzinski. Takođe se u tim materijalima navodi da su imena političkih komesara četa data u ranijim presudama. Sa komandirima četa, zaduženim za sva ova vojna pitanja u svom rejonu — obuka u rukovanju oružjem, pripreme za vršenje diverzija i si. — Đorđe Bešlin, zamenik komandanta Štaba partizanskih odreda za južnu Bačku, održao je nekoliko sastanaka posvećenih pitanjima vojne organizacije i njenih dejstava.¹¹

Rekli smo ko je sve prema oceni rukovodstva trebalo da uđe u sastav vojnih desetina. Zbog želje da se za što kraće vreme odgovori na poziv Centralnog komiteta, odnosno PK KPJ za Vojvodinu o početku oružane borbe protiv okupatora, kao i da se udovolji internacionalističkoj obavezi, u praksi se postupilo drugačije, pa su u vojne desetine ušli članovi KPJ, Skoja i najbliži simpatizeri Partije. Verovanje da će se rat za kratko vreme završiti radalo je želju da se što više učini još pre nego što se okupator protera posle brzo očekivanog sloma nemačke agresije protiv Sovjetskog Saveza. To je išlo na uštrb dobro promišljenog, staloznog, sistematskog rada i temeljnih priprema za dužu oružanu borbu.

O tome, kritički i samokritički Svetozar Marković piše sledeće:

Stvarani su partizanski odredi u Banatu i Sremu i diverzione grupe u Bačkoj.¹² I ovde se nije prošlo bez grešaka. U odrede su ušli isključivo komunisti. U odrede su odlazili oni koje je tražio Gestapo ili je bilo u izgledu da će ih tražiti. Odredi su usko postavljeni. Nisu se dovoljno omasovili. U njih nisu ulazili rodoljubi. Tako je ta borba dobila karakter borbe komunista protiv okupatora, a ne čitavog naroda. Već sam sastav odreda govori o njihovoj izvesnoj izolaciji od širokih narodnih masa. Pri stvaranju diverzionih grupa činjena je ista greška. U grupama vidimo samo članove Partije, najbolje simpatizere i skojevce. U njima nema neko-

¹¹ MSRV AO 23051 F 13/110—124; MSRV AO br. 1 — Izveštaj od 10. X 1942. — Razliku u broju rejona — 6. i broju komandira četa — 7, treba tražiti u pretpostavci da su u jednom rejonu bile dve čete.

¹² Svetozar Marković u ovom izveštaju nije sasvim precizan. On ovde spominje samo diverzione grupe, ali ne i vojne desetine koje navodi u svom izveštaju CK KPJ od 10. X 1942.

munista-rodoljuba. Udarci jakih okupatorskih bandi, usled takvog postavljanja stvari, svaljuju se isključivo na komuniste i naša Partija trpi velike gubitke.¹³

Nezavisno od ovih grešaka i nekih drugih slabosti koje su se uočile znatno kasnije, kada su se i sve negativne posledice učinjenih grešaka ispoljile, treba podvući da su komunisti Novog Sada zajedno sa rodoljubima počeli rat protiv okupatora bez ikakvog kolebanja, odlučno i hrabro. Novosadska partijska organizacija i komunisti svih nacionalnosti, sprovodeći direktivu PK KPJ za Vojvodinu i odazivajući se pozivu na ustanak Centralnog komiteta KPJ i druga Tita, u celini su se spremno i jedinstveno digli u borbu protiv porobljivača, ispoljavajući masovan heroizam i najveće samopožrtvovanje. Koreni te pojave nalaze se u visokoj komunističkoj svesti, partijskoj disciplini i ljubavi prema svome narodu i slobodi, te u želji da se staro stanje stvari, koje je dovelo do katastrofe, više ne vrati.

Kursevi prve pomoći

Rad na vojnoj organizaciji nije obuhvatio samo formiranje vojnih desetina, odnosno diverzantskih grupa. U okviru šire aktivnosti na tom planu spada i održavanje kurseva prve pomoći, ili, kako su ih još nazivali, sanitetskih tečajeva.

Kao što smo već videli, na sastanku članova odbora narodne pomoći sa Šonjom Marinković, 24 (26) juna 1941. u Novom Sadu, data je i direktiva o održavanju kurseva prve pomoći. Sprovođenje ove direktive preuzela je Mileša Brkić. Ona je preko Henrijete Henice Štajner stupila u vezu sa dr Karlom Fišlom, simpatizerom, koji se prihvatio organizovanja i održavanja tih kurseva. Mila Brkić je, od kraja juna do početka septembra, koliko su kursevi trajali, kod dr Fišla vodila tri grupe kursistkinja, uglavnom članova KPJ i Skoja. Ukupno oko 14 drugarica i jednog druga. Njihova je obaveza bila da stečeno znanje, nakon završetka kursa, prenesu na druge drugarice i omladince. Kursevi su bili veoma dobro i konspi-

¹³ Fototipsko izdanje *Istine*; dr Jovan Marjanović, *Srbija u NOP-u 1941. Iz ovog dela se vidi da su i prvi partizani u Srbiji gotovo isključivo komunisti, skojevci i simpatizeri Partije. U tom pogledu, znači, ni partijska organizacija u Novom Sadu nije bila izuzetak.*

rativno organizovani, a posetioci borci visoke svesti, tako da niko nije provalio dr Fišla mada su neki kursisti kasnije bili uhapšeni,¹⁴

Sećajući se tih kurseva, dr Dragutin Karlo Filš izjavljuje:

Krajem juna ili početkom jula 1941. obratila mi se moja sestra od tetke Henrijeta Štajner (sada Karaoglanović) sa pitanjem da li bih hteo da održim nekoliko kurseva za bolničare za pokret otpora. Pošto sam pristao, dovela mi je Milu Brkić, sa kojom sam se dogovorio i kursevi su ubrzo počeli. Kursevi su održani u mojoj ordinaciji u Ulici Alekse Šantića br. 113. Održao sam dva takva kursa. Na svakom je bilo 7 do 8 učesnika, članova KPJ i Skoja. Osim jednog, sve su bile drugarice. Učesnici su dolazili pojedinačno ili udvoje, da ne bi bilo upadljivo, i isto su tako odlazili. Program kursa sam izradio ja. Pošto mi je bilo poznato da se slušaoci pripremaju za ratne prilike i uslove, to se program kretao u okviru pružanja prve pomoći, naročito ranjenicima, nege bolesnika i organizovanja ratne sanitetske službe. Za ovo poslednje sam koristio znanje stečeno prilikom polaganja ispita za rezervnog sanitetskog potporučnika u bivšoj jugoslovenskoj vojsci. Slušaoci su redovno dolazili i pratili izlaganja. Kurs je bio donekle i praktičan. Pokazivao sam i uvežbavale su previjanje jedna na drugoj.,¹⁵

Prema nepotpunim podacima, kurs prve pomoći kod dr Fišla su završili: Klara Bem, Mileša Brkić, Milica Bursać, Dušica Dejanović, Vera Pavlović, Danica Puškar, Sava Tucić, Marta Husar, Jutija Cimr, i Henrijeta Štajner.¹⁶

Iz sporadičnih podataka memoarske građe vidi se da se odluka o što većem broju lica koja će završiti kurs prve pomoći sprovodila u delo. Tokom avgusta i septembra 1941. većina svršenih kursista držala je slične tečajeve u svojim regionima. Kao predavači spominju se Sava Tucić, Marta Husar, Vera Pavlović, Matija Šimerling. Među onima koji su na taj način završili kurseve nailazimo i na ova imena: Smilja Bašić, Šacika Berger, Katica Brzak, Emilija Mica Varga, Grozda Gajišin, Katarina Dejanović, Sofija Jelić, Gerta Kadelburg, Olga Koljadzinski, Edita Komloš, Nada Kuzmanović, Irena Lustig, Marija Maksić, Ibojka Ljubica Mandel, Dragica Selca Ranisavljević, Natallija Stankov, Juliška Čalenić, Marija Čalenić, Vera Šećerov, Mira Šećerov, Latinka Štrbački.¹⁷

¹⁴ MSRV AO 15017 — Izjava Milese Brkić.

¹⁵ MSRV AO 22181 — Izjava dr Dragutina Karla Fišla.

¹⁶ MSRV AO 15013; 15017; 8210.

¹⁷ Isto; knjige članova KPJ, Skoja i simpatizera iz SUBNOR opštine Novi Sad; presude okupatorskih sudova.

Uspostavljene su i veze sa nekim novosadskim lekarima i licima zaposlenim u apotekama. Od njih je očekivana pomoć u lekarskim intervencijama, dobijanju lekova i sanitetskog materijala. Pošto se u predstojećem ratu normalno računalo i na ranjavanje, u ordinaciju dr Ljudevita Švarca dolazili su uz prethodan sporazum, pojedini pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta da bi im se ustanovila krvna grupa kako bi im se, u slučaju potrebe, mogla pružiti hitna lekarska pomoć.¹⁸

Planovi za oslobođenje komunista iz bačkotopolskog logora

Po direktivi partijskog rukovodstva u Novom Sadu, Mila Čobanski je 14. jula 1941. otputovala u Vrbas da bi pomogla planirano spasavanje uhapšenih komunista iz bačkotopolskog logora, među kojima je bio i Spasoje Čobanski. Spasavanje je trebalo organizovati pre izvođenja akcija paljenja žiita, jer su se posle njih mogle očekivati represalije okupatorskih vlasti i nad uhapšenim komunistima.¹⁹

O ovoj akciji razgovore su vodili Radivoj Ćirpanov, Dušan Šućov i Gordana Ivačković. Da bi se plan oslobođenja komunista što uspešnije razradio, Dušan Šućov je putovao u Bačku Topolu kako bi izvidio položaj logora, snage koje ga čuvaju i dr. Formirana je i grupa koja je trebalo stvoreni plan da realizuje. U nju su ušli: Radivoj Ćirpanov, Dušan Šućov, Đorđe Apić, Žarko Šotić i Stevan Švind.²⁰

Nemamo podataka o daljoj sudbini ove akcije. Znamo da je 20. jula, pošto je dobio direktive i lažne isprave od Ise Seckickog, Spasa Čobanski pobeo iz logora. Zajedno sa svojom drugaricom Milom on je prešao u ilegalnost, došao u Novi Sad i tu se stavio na raspoloženje partijskoj organizaciji Novog Sada.²¹

¹⁸ MSRV AO 15017, 6—7; 12672, 22 — Milica Bursać spominje svoje veze sa dr Saterlom i dr Maletićem. Dušan Povlović, zaposlen kao laborant u apoteci Dušana Popića, koristio je svoje veze sa lekarima za zadovoljenje navedenih potreba.

¹⁹ MSRV AO 15013; Mladen Vrtunski, *Kuća užasa*, Beograd 1970, 212.

²⁰ MSRV AO 23051 — Proces Gordani Ivačković i dr. i Dominičev izveštaj.

²¹ MSRV AO 15013; M. Vrtunski, *Kuća užasa*, 37.

*Pitanje oružja, eksploziva i drugog ratnog materijala.
Tehnička grupa i njen rad*

Jedan od zadataka koji su bili koliko aktuelni toli'ko i akutni i stajali pred partijskim i skojevskim organizacijama tokom čitave oslobodilačke borbe, bilo je pitanje oružja. Delimično zbog njegovog nedostatka usmerena je aktivnost vojnih jedinica, kako u Novom Sadu tako i u ostalim delovima Bačke, pre svega na uništenje materijalne sile okupatora, a manje na oružane napade na živu silu okupatorskih snaga. Iako se pitanju oružja i njegove nabavke kroz sve četiri godine uporno posvećivala stalna pažnja, u pojedinim vremenskim periodima ono je bivalo posebno aktuelno. To se naročito odnosi na vreme ubrzanih vojnih priprema i otpočinjanja diverzantskih i drugih akcija, što će reći tokom jula 1941. godine

Nedostatak oružja partijsko i vojno rukovodstvo pokušalo je da reši na nekoliko načina: pronaći ga tamo gde su ga bacili pripadnici bivše jugoslovenske vojske, a okupator i njegovi saradnici ga još nisu našli (teže pristupačna mesta van komunikacija, bunari, ritovi i si.), ili prikupljanje od stanovništva, koje je u danima aprilske katastrofe ipak ponešto oružja sklonilo, iako je to činjeno u atmosferi genocida i psihozi straha; doći do oružja direktnim napadima na pripadnike oružanih snaga okupatora; sopstvenim snagama proizvesti eksplozivna sredstva koja bi se mogla efikasno upotrebiti za uništenje okupatorskih dobara. Navešćemo nekoliko primera iz akcije oko prikupljanja oružja. Na Vidovdanskom Naselju su, tako, Živko Ranisavljević i Živko Brzak održali sastanak sa članovima skojevskog aktiva. Čitavo prepodne razgovor je vođen o situaciji do koje je došlo napadom Nemačke na Sovjetski Savez, o konspiraciji, držanju pred klasnim neprijateljem i posebno, o skupljanju oružja. Za ovaj poslednji zadatak svaki omladinac je imao da formira grupu od dva do tri člana i da pođe na teren u potragu za oružjem i municijom. Posle nekoliko dana, nekoliko grupa sa ukupno 11 omladinaca izašlo je i u atar Novog Sada da u kanalima duž puta i u barama potraže oružje. Skupljeno je nekoliko bombi i nešto municije i to je predato Živku Brzaku.²²

Jovica Živković i neki Čira iz Salajke izvadili su iz kanalizacije tri pištolja i oko 50 metaka i to, nakon čišćenja, predali Savi Džaniću. Ovaj ih je iz centra grada prebacio na Li-

²²MSRV AO 12672 — Izjava Aleksandra Vlaškalića.

man i predao svome skojevskom rukovodiocu Nataliji Džigurskoj.²³

I partijska ćelija u Podbari, kao i druge partijske ćelije, imala je zadatak skupljanja oružja. Njen sekretar Ilija Đerić nabavio je dva pištolja i 30 metaka, a Ivan Butina jednu pušku.²⁴

Na osnovu direktiva Svetozara Božića, Pavle Zbihan je nabavio osam ručnih bombi koje je Božić predao Jovanu Žeravljevu. Ovaj ih je privremeno sklonio u šupu u Ulici Vladike Maksima, gde su posle njegovog pada i pronađene. Milica Bursać tvrdi da je u tom stanu Žeravljev vršio eksperimente sa paklenim mašinama. Osim bombi pronađenih u navedenoj šupi, prekoputa njegovog stana, u stanu Đerđa Nemeta pronađeno je još 25 komada paklenih mašina, ili verovatnije mina.²⁵

Preko drugova iz Gardinovaca Đura Đerić je primio dva sanduka nagaznih mina, i prema njegovoj izjavi, zajedno sa malim Lazom sklonio ih kod Vase Miloševog.²⁶

Jedan skojevac u svojoj biografiji iznosi da je ukrao pištolj od svoga strica i da ga je predao Milanu Komu.²⁷

Dđci do oružja napadom na pripadnike okupatorskih oružanih snaga bila je direktiva koja se javlja u prvim partijskim materijalima posle upućivanja poziva CK KPJ na oružanu borbu. Nju nalazimo i u uputstvu PK za vršenje diverzija: »Po svaku cenu treba nabaviti oružje; ako drukčije ne uspe, onda razoružavajte vojsku, žandarmeriju i opštinske policajce« ..²⁸ Ta direktiva nije prestala da važi do kraja oslobodilačke borbe. Pa ipak, na dva sastanka Okružnog komiteta KPJ, koja su održana u prvoj polovini avgusta 1941, ovo pita-

²³ MSRV AO 22458 — Izjava Save Džanića. U prenošenju su učestvovali i Natalija i njena mama. Moguće je da je oružje Natalija predala Stevanu Čaleniću, koga optužnica tereti i zbog toga što je preuzimao oružje od komunističkih rukovodilaca i stavljao im ga na r&spolaganje kada bi im se ukazala potreba.

²⁴ MSRV AO Kutija biografija — Biografija Ilije Đerića.

²⁵ MSRV AO 23051 F 13/110—124, 524—539. — U presudi Fridman Ižu i dr. navodi se da je kod Marije Nemet pronađeno jedno vatreno oružje srpskog porekla. Moguće je da su paklene mašine, koje spominje Milica Bursać, pronađene prilikom hapšenja Đerđa Nemeta, koje je bilo pre hapšenja njegove drugarice Marije uhapšene 18. X 1941). Nemetovo hapšenje okupatori nisu registrovali, niti su mu sudili, jer su ga na istrazi ubili.

²⁶ MSRV AO 15013 — Izjava Đure Đerića.

²⁷ MSRV AO, Kutija biografija — Biografija Gavre Altmana.

²⁸ MSRV AO m. pol. K 3/81 i m. građ. K 12/320.

nje je posebno razmatrano. Cilj napada da bi se došlo do oružja bili su domobranski oficira. Na Sailajoi, Podbari, Lima-mi, Klisi i u centru izašlo je nekoliko grupa u nameri da da-tu naredbu realizuju, ali je akcija ostala bez rezultata jer oče-kivani oficiri nisu naišli, ili su se kretali u grupama, pa bi na-pad na njih predstavljao pravu avanturu i ludost.²⁹

Nemoguće je utvrditi tačan broj oružja i količinu municije kojom su raspolagali pripadnici narodnooslobodilačkog po-kreta u Novom Sadu. Bez pretenzije da bude neko merilo, navešćemo pregled zaplenjenog oružja kod uhapšenih učes-nika NOB-a 1941, ne računajući Novosadski partizanski od-red: 7 revolvera sa 47 metaka; 14 komada ručnih granata; mo-del torpeda; jedan redenik pun bojevih metaka; gvozdena po-luga; jedna zapaljiva kutija-mina; 15 dkg crnih pušanih sa-čmi.³⁰

U svakom slučaju ostaje činjenica da je, prilikom pov-lačenja i rasula stare jugoslovenske vojske, sakupljeno malo bačenog oružja, vrlo verovatno i zbog toga što su snažne peto-kolonaške i iredentističke organizacije masovno učestvovalе u njegovom prikupljanju i, zatim, predaji okupatorskoj voj-sci.

Među zamašnije poduhvate, koji su planirani i delom re-a'izovani na pokrajinskom nivou, a odnosili su se na dolazak do oružja, spada i rad Francistijeve grupe u Petrovaradinskoj tvrđavi, o čemu će posebno biti više govora.

²⁹ MŠRV AO 15019 — Izjava inž. Nikole Petrovića — u jed-noj od trojki, koje su izašle u ovu akciju bio je i Vječeslav Cimr; 23051/110—124 — Franja Kardoš, Uza Zelinger i Zoltan Timar, »naoružani« gvozdenom šipkom pola sata su čekali nailazak ofi-cira da bi ga napali i razoružali. Pavle Bašić, Janoš Sterbik i tre-ći član, čije ime nismo utvrdili, po direktivi Vlade Živanovića, iza-šli su u Fruški park i očekivali izlazak oficira iz jednog kupatila; BKB BI 0042/1959 — Članovi partijske ćelije Livije Bem takođe su izašli u akciju; Živko Prodanović-Klisa: »Računali smo da di-gnemo oružje okupatora; 12672 — Nestor Ergelašev-Podbara — za tu akciju formirano je 6—7 grupa. Sa rukovodiocima grupa sastanak je održao i zadatke dao Ljubomir Doroslovački. Evo sa-stava četiri trojke; Nikola Đomparić, Milan Zečević, Boško Jova-nović — Petar Andrić, Jovan Erdeljanović, Doka Beljanski — Vojislav Skandarski, Radivoj Jovanović, Petar Lučić — Nestor Ergelašev, Sava Lučić, Kuzman Grozdić; 23051 F 13/110—124 — Grupe iz rejona Đorda Bešina i Koste Šokice izašle su na teren radi napada na mađarske oficire i dolaska do oružja.

³⁰ MSRV AO 23051 F 13 — Presude učesnicima NOP-a 1941.

Krajem juna — početkom jula 1941. na inicijativu i po planu Radivoja Ćirpanova počela se ostvarivati ideja o formiranju i aktivnosti tehničke grupe za proizvodnju eksploziva i drugih sredstava pogodnih za sabotaze većeg stila. U navedeno vreme preko Milutina Miće Rajkovića, inž. Milenko Jakovljević se upoznao sa Radivojem Ćirpanovim. Nakon obavljenog razgovora i bližeg upoznavanja Ćirpanov je, određenim zadatkom, uputio Jakovljevića u Beograd, gde je, pod rukovodstvom inž. Laze Simića, već postojala radionica za proizvodnju eksploziva. Jakovljević je iz Beograda doneo recept za pravljenje eksploziva i generalštabnu kartu Vojvodine. Formulu za izradu eksploziva Jakovljević je dobio od inž. hernije Jovana Božovića, koji je i sam, sa Lazom Simićem, za potrebe beogradskih ilegalaca izrađivao eksploziv. Vrednost ovog recepta se sastojala u tome što se po njemu eksploziv mogao praviti primitivnim sredstvima i od materijala do koga se dosta lako moglo doći. Profesor Beogradskog univerziteta, inž. Kirilo Savić, koji je još kao student u Rusiji saradivao sa partijom esera, a pre okupacije sa inženjerima komunistima, dao je uputstva Jakovljeviću o tome kako se na najbolji način mogu rušiti pruge i mostovi i dao mu generalštabnu skicu Vojvodine.³¹

Nakon što mu je uspelo da se zaposli u Novom Sadu i tako kamuflira svoj rad, Jakovljević je, uz znanje i saglasnost Radivoja Ćirpanova, obrazovao tehničku grupu u koju su, osim njega, ušli Mirko Zamurović, student Tehničkog fakulteta, i inž. Milan Bulja. Osnovni zadatak grupe je bio proizvodnja eksplozivnog materijala, zatim mina, praktičnih malih ručnih granata. Krajem jula 1941. vezu između tehničke grupe i Ćirpanova preuzela je Gordana Ivačković.³²

Sastanci između Ćirpanova i Jakovljevića najčešće su održavani na ulici. Razgovori pri tome vođeni odnosili su se na proizvodnju što boljeg eksploziva kao i najefikasnijeg načina njegovog korišćenja. Razmatrajući te probleme, korišćeni su i saveti članova Štaba partizanskih odreda. Na osnovu sastanka od početka avgusta, u drugoj polovini istog meseca Gordana Ivačković je po nalogu Ćirpanova u dva mahna od Koste Šokice odnela Jakovljeviću u stan dve boce sa ukupno tri litre hidrogena, dve boce sa po litrom acetona i dve boce sa po 1,5 litrom sone kiseline. Na osnovu ovih sirovina tehnička grupa je posle 2—3 dana proizvela 2—3 kg.

³¹ MSRV AO 15013; Đorđe Vasić, *Hronika o oslobodilačkoj ratu u južnoj Bačkoj*, Novi Sad 1969, 450.

³² MSRV AO 15013; BKB BI 0042/1959.

eksploziva u vidu beličaste, prašinaste mase. Ovaj eksploziv, zajedno sa osam upaljača u omotaču od žutog mesinga, predat je Radivoju Ćirpanovu.³³

Govoreći o radu Henrijete Štajner, Milesa Brkić spominje da je Henrijeta preko svojih veza nabavljala neke hemikalije koje je predavala njoj. Ona je to odnosila Gordani Ivačković a ova tehničkoj grupi.³⁴ Stvorena je dosta razgranata mreža nekompromitovanih pristalica NOB-a radi nabavke sirovina za eksploziv. Tako je, na primer, Vlada Popović nabavljao aceton i, preko Nikole Petrovića, predavao ga tehničkoj grupi.

Tehnička grupa je proizvela i minu koja je predata Radivoju Ćirpanovu, a on grupi Andrije Lederera, koja je njome trebalo da dignu u vazduh Fordovu garažu.³⁵

U prvoj polovini septembra 1941, na jednom uličnom sastanku, Ćirpanov je predao Gordani Ivačković limenu kutiju dimenzije 12 x 18 x 12 cm napunjenu eksplozivom. Na sredini kutije se nalazio otvor u koji je bio ugrađen upaljač koji se mogao vaditi. Ona je ovu kutiju odnela u stan Dušana Šucova u Kisačkoj ulici gde je zatekla Kos tu Šokicu i Borislava Prodanovića. Mina je trebalo da bude upotrebljena za diverziju na železničkoj pruzi. Akciju su imali da izvedu Košta Šokica i Borislav Prodanović. Nisu nam poznati razlozi zašto akcija nije izvršena iako su neke prethodne pripreme radnje bile obavljene.³⁶

³³ BKB BI 0042/1959 i 059/1959.

³⁴ MSRV AO Kutija biografija — Biografija Henrijete Štajner Karaoglanović.

³⁵ MSRV AO 8210 — Izjava inž. Nikole Petrovića.

³⁶ MSRV AO BKB BI 0042/1959 i 059/1959 — Košta Šokica je uspostavio vezu sa jednim železničarom kao prvi korak ka stvaranju organizacije kod železničara; 12682 — Živko Prodanović Miša: »Posle smo dobili zadatak da motrimo kretanje teretnih vozova. Govoreno nam je u to vreme da ćemo morati dizati pruge, minirati vozove i da će rukovodstvo dati materijala za to... Ja sam, pune dve nedelje, dežurao danju i noću, motreći kretanje vozova«. — Rada Prodanović: »Imali smo i paklenu mašinu kojom je trebalo da dignemo železničku prugu u vazduh«. Slično nalazimo i u nekim drugim izjavama preživelih učesnika NOP-a. Tako Milica Bursać Beba tvrdi da je Petar Blažić vi dogovoru s'a Jovanom Žeravljevim, uz pomoć još jednog druga, postavio »paklenu mašinu« na prugu Novi Sad — Subotica, iza Jugovićeve, ali je imao problema sa montiranjem, nije uspeo dobro minu da učvrsti te nije došlo do njene eksplozije. Minu je, inače, izradio Jovan Žeravljev.

Osim pravljenja eksploziva od kupljenih sirovina, tehnička grupa je koristila i gotov eksplozivni materijal radi pravljenja paklenih mašina. Kao što će se videti, pri opisivanju rada Francistijeve grupe korišćeni su ekrazit, fitilji i detonatori prebaćeni, početom septembra, iz Petrovaradina u Novi Sad.³⁷

Deo ovog materijala tehnička grupa je iskoristila za pravljenje paklene mašine radi dizanja u vazduh šlepova natovarenih oružjem i ukotvljenih kod Petrovaradinske tvrđave. Ali je radila i na konstrukciji jednog mnogo spektakularnijeg diverzantskog oruđa — izradi torpeda. Da je zamisao oko izrade torpeda sprovedena do kraja, bez sumnje bi predstavljala jednu od najznačajnijih akcija toga vremena.

Poznato je bilo da su Nemci koristili Dunav kao saobraćajnicu kojom su prevozili naftu iz bogatih nalazišta u Rumuniji. Potapanjem šlepova uz pomoć torpeda Dunav bi, za izvesno vreme, postao neplovan. Početkom septembra Ćirpanov je dobio i drugi deo skice torpeda, delo inženjera M. Jakovljevića i M. Bulje, koji se nalazio na inženjerskoj crtačoj hartiji veličine 100 x 50 cm. Po svoj prilici, prvi deo je nešto ranije Ćirpanovu od Jakovljevića preneo Ljubiša Popara. Naime, pošto su Jakovljević i Bulja izrazili nepoverenje prema Gordani Ivačković, Radivoj Ćirpanov je, i Ljubišu Poparu angažovao za vezu između njega i tehničke grupe. U izradi torpeda učestvovao je i Jovan Žeravljev, koji je nabavio lim odgovarajućeg kvaliteta, kao i majstora koji je, prema nacrtu, oblikovao torpedo. U torpedo je moglo da stane do 2 kg. eksploziva. Napad na šlepove je planiran pošto sva tehnička pitanja oko torpeda budu rešena. Provalom ove grupe od strane G. Ivačković i hapšenjem inž. Jakovljevića i Mirka Zamurovića, krajem oktobra 1941. god., sprečeno je izvršenje ove akcije.³⁸

³⁷ MSRV AO 23051 F 13 — Dominičev izveštaj.

³⁸ MSRV AO 15013; Kutija biografija — Mirka. Zamurovića; BKB BI 0042/1959 i 059/1959. Beba Bursać, koja je, kao što smo rekli, stanovala u istoj kući sa Jovanom Žeravljevim, govori da je Žeravljev u stvari pravio kutije za smeštaj eksploziva, što su oni nazivali »paklene mašine«. Bebina sestra Vukica pomagala je Žeravljevu kod merenja i krojenja lima, zagrevala »štemajzn«, sa mamom Danicom Bursać nabavljala drveni ugali za peglu, pakovala po Jovinom uputstvu i pakete predavala određenim licima. Posle Vukicinog hapšenja, Danica Bursać je sav alat i ono što je ostalo delimično zakopala a delimično spalila. — Drveni kalup za pravljenje torpeda izradio je Petar Blažić prema skici koju

Stručnjak koga su okupatorske vlasti angažovale da dà svoje mišljenje o proizvodima tehničke grupe, izjavio je da napravljeni eksploziv može da eksplodira u suvom stanju, ali samo uz pomoć upaljača; da su ručne granate podobne za uništenje ljudskih života; da bi ovakav torpeda samo u izuzetnim prilikama bio podoban da proizvede veća razaranja, ali se s pravom može pretpostaviti da bi upornim konstrukcionim radom a možda i eksperimentima ovaj nedostatak Jakovljević uspeo da otkloni, smatrao je službeni ekspert.³⁹

Sigurno je i Jakovljević bio svestali toga da svi problemi oko uspešne izrade i upotrebe torpeda nisu bili rešeni te da su u tu svrhu predstojali i praktični eksperimenti. O tome govori i izjava živka Prodanovića, koji kaže da je, kao aktivni inženjerski podoficir, dobio direktivu da se pripremi za ispitivanje eksploziva i nekog torpeda u novosadskom ritu, koji će vršiti inž. Jakovljević.⁴⁰

Stvaranje tehničke grupe i njen rad od jula do oktobra 1941. pokazuje da je vojno rukovodstvo u Novom Sadu učinilo organizovani pokušaj da za svoje snage obezbedi neophodni eksplozivni materijal za diverzantsku aktivnost.

Obuka u rukovanju oružjem i drugi zadaci vojnih desetina

Ovde će biti reći o vojnim desetinama za koje postoje pouzdani podaci da su se bavile navedenim aktivnostima a nisu učestvovala u akciji paljenja žita. Takođe se može zaključiti da sastavi pojedinih vojnih desetina nisu bili ni stalni ni dugotrajni. Zbog toga još jednom podvlačimo da slika koju dajemo o vojnoj organizaciji nije potpuna, ali da je, prema raspoloživoj građi, u pogledu rekonstrukcije događaja učinjeno najviše što se moglo.

U kratkom vremenu između formiranja i prelaska na diverzantske akcije članovi vojnih desetina su obavljali i druge zadatke; prikupljali su oružje, sanitetski materijal, narodnu pomoć, širili propagandni materijal, politički i ideološki se uzdizali, vršili izviđanja i dr. S obzirom na malo oružja

su napravili on i Žeravljev. Metalni kalup je izlio skojevac Đorđe Amidžić Boško, koji je stanovao u istoj kući a radio kao šegrt u Rajerovoj livnici.

³⁹ MSRV AO 23051 i F 13/110—124 — Presuda G. Ivačković i drugovima.

⁴⁰ MSRV AO Kutija Biografija — Izjava Z. Prodanovića od 15. XII 1957. u vezi sa radom Mirka Zamurovića.

i kratkoću vremena vojna obuka je sprovedena samo delimično. O tome u memoarskoj građi nalazimo i ove podatke, osim već pomenutog da su se pitanjem vojne obuke u svojim rejonima bavili i komandiri četa, bilo da su je samo organizovali ili i sprovodili.

U okviru prihvaćenog kursa na oružanu borbu formiran je Štab partizanskih i diverzantskih grupa, u kome je komandant bio Dušan Šučov, zamenik komandanta Stevan Momčilović Čikica a politički rukovodilac Živko Ranisavljević. Ovaj Štab je održao nekoliko sastanaka na kojima je Šučov održavao vojnu obuku u pogledu rukovanja oružjem, postavljanje mitraljeza i si.⁴¹

Desetina u kojoj su pored drugih bili Miloš Bebić Ujka i Ivan Krnjajac povremeno je održavala sastanke na kanalu, »Slaviji«, kupalištu na Šangaju itd. Tu se pored ostalog radilo nešto i na osposobljavanju u rukovanju oružjem, ali više teorijski i sa bombama.⁴²

I članovi Bebićeve vojne desetine Nestor Ergelašev, Milan Zečević, Sava Lučić, Milenko Palančanin, Milenko Radovanov Ciga obučavali su se u rukovanju oružjem u stanu Radovanova ili na dolmi na kanalu.⁴³

U drugoj polovini jula, na Limanu, u stanu Jožefa Kardoša, održan je sastanak kome su, osim Kardoša, prisustvovali i Đorđe Bešlin, Sava Ljubojev, Milan Kom, Miroslav Bočan, Oto Blam i Miroslav Simić. Na sastanku je prvo govorio Đorđe Bešlin. U vezi sa ulaskom SSSR u drugi svetski rat i veroni u brzi završetak rata, on je istakao da će i u Jugoslaviji doći do pobeđe komunizma te da se, u vezi s tim, odnosno preuzimanja vlasti i komunisti Novog Sada moraju pripremati, između ostalog i obukom u rukovanju oružjem. Posle Bešlinovog govora, Sava Ljubojev je, iz jednog jugoslovenskog vojnog pravilnika, prisutne upoznao sa načinom kako se rukuje puškom i pištoljem.⁴⁴

I štab partizanskih desetine i diverzantskih grupa formiran na Klisi, u sastavu Borislav Prodanović, Rada i Živko Prodanović, pored planiranja i izvođenja akcija, formiranja desetine i dr., imao je zadatak da rukovodi obukom u rukovanju oružjem.⁴⁵

⁴¹ MSRV AO 12683, 15739, 8261 — Izjava Živka Ranisavljevića, koji kaže da je ovaj štab kasnije (!) prestao sa radom.

⁴² MSRV AO 15746 — Izjava Ivana Kmajca.

⁴³ MSRV AO Kutija biografija — Biografija Nestora Ergelaševa. Po njemu, grupa je u ovom sastavu bila do kraja jula 1941.

⁴⁴ MSRV AO 19878a MKF Via.

⁴⁵ MSRV AO 15013, 12682.

Jednu od vojnih desetina na Klisi vojnoj veštini je podučavao Svetozar Lazić Čira.⁴⁶

Pored drugog, okupatorski sud je Nikolu Radojčina terećio i time što je, kao rukovodilac vojne desetine, njene članove podučavao rukovanju automatskom puškom.⁴⁷

U vojnoj desetini čiji je rukovodilac bio Milan Simin, a politički rukovodilac Košta Šokica, bili su još Radovan Smiljanov, Mladen Žiža, Radivoj Jovanović Radić, Radivoj Todorov, Petar Mogin i Dušan Topalović. Prvi zadaci desetine su bili prikupljanje oružja i obučavanje u njegovom rukovanju.⁴⁷ Radivoj Todorov, ne vezujući to za vojnu desetinu, spominje da je, osim sa navedenima, sarađivao i sa Živkom Radovanovićem, braćom Leskovac, Jovanom Milinom Kaircem, Milošem Bebićem, Jovanom Šnajderom, Antalom Nemetom, Zdravkom Erdevikom i Milanom Stojom. Sastanci su održavani na Dunavu, kod Kairca i kod njega. Osim druge aktivnosti, i on im je objašnjavao način rukovanja i upotrebe oružja«

Mada ne raspolazemo sasvim konkretnim podacima, i ove su vojne desetine, sudeći po svemu, ispunjavale sve zadatke koje smo na početku ovog poglavlja naveli. Vojnu desetinu na Vidovdanskom Naselju, kojom je rukovodio Živko Ranišaljević, zatim Sava Tucić Špartalo, praktično su sačinjavali članovi skojevskog aktiva.⁵⁰

Košta Šokica je jula 1941. formirao vojnu desetinu kojom je rukovodio Nikola Asurdžić a članovi bili Draga Maksimović, Mile Maksimović, Joca Marjanović, Stevan Moljac i Milan Nedić. Desetinu je kasnije preuzeo Dura Đerić a u njoj su se nalazili Nikola Asurdžić, Mile Maksimović, Jovan Mišković i Stevan Moljac.⁵¹

Tima Stankov je formirao i rukovodio grupom u kojoj su se nalazili Milan Bajić, Slobodan Bajić i Doško Silbaški.⁵²

⁴⁶ MSRV AO 12672 — Izjava Velimira Dobanovačkog Velje.

⁴⁷ Partijski institut za istoriju, Budimpešta — 652 F-R-bal — Rendorség.

⁴⁸ MSRV AO Kutija biografija — Biografija Dušana Topalovića. Desetina se nije dugo održala u navedenom sastavu.

⁴⁹ Vojni sud vojne oblasti BB 244/44 — Zapisnik o saslušanju Radivoja Todorova Popaja.

⁵⁰ MSRV AO Kutija biografija — Biografija Aleksandra Vlaškalića.

⁵¹ MSRV AO Kutija biografija — Biografija Đure Đerića.

⁵² MSRV AO Kutija biografija — Biografija Doška Silbaškog.

Krajem jula 1941. Ilija Đerić je preuzeo od Jovana Žeravljeva vojnu desetinu i popunio je novim članovima: Stevan Vukomanović, Jan Kiš, Morberger, Ante Stanišić, Jovan Forkapić.⁵³

Takođe jula 1941. vojnu desetinu formirao je Sava Đislov, u sastavu: Vladimir Totović, Boža Dukić, Lajoš Larkin, Boža Melkus.⁵⁴

Paljenje žita

Neposredni zadatak koji su dobile vojne desetine bio je paljenje žita. I u ovom slučaju je direktiva o zadacima koji predstoje, načinu i vremenu na koji će se izvesti itd. išla utvrđenim redosledom. Polazila je od Pokrajinskog komiteta, tj. Radivoja Ćirpanova, odnosno Štaba partizanskih odreda, pa se preko okružnih komiteta KPJ i Skoja i rejonskih komiteta spuštala do članova ćelija, skojevskih aktiva i vaspitnih grupa. Izveštaj i o rezultatima sprovođenja direktive išli su preko navedenih organizacija i foruma, ali obrnutim redom.

Nameravanom izlaženju vojnih deselina u novosadski atar prethodile su odgovarajuće pripreme. Izvršena je podela terena. Najpre je obavljeno izvidanje, utvrđene količine žita, stanje u kome se nalazilo (sađenuto u krstine ili kamare), udaljenost od puteva i kukuružišta, broj vršalica, snage koje čuvaju žito i njihov razmeštaj i si. Učesnici u akciji su se detaljno upoznali sa načinima paljenja žita i pripremili su, ili dobili, materijale za paljenje. Nakon svega određen je datum i tačno vreme kada su sve desetine imale izaći na teren da istovremeno stupe u dejstvo.⁵⁵

O načinu paljenja žita, u uputstvu Pokrajinskog komiteta za vršenje diverzija stajalo je sledeće:

I za paljevinu žita treba svezati 8—10 sumpornih šibica i metnuti u grudvice od kućine koja je nakvašena petroleumom. Ovako stvoreno sredstvo za paljevinu treba smestiti u snopove žita, te kada snop dospe u vršalicu šibice se upale od trenja i izazovu neugasivu vatru. Materijal za paljevinu je najbolje smestiti u korpe a na njih treba staviti životne namirnice, jer tada tako izgleda kao da je hrana za radnike koji rade u polju. Na jednom žitnom polju materi-

⁵³ MSRV AO 12678 — Izjava Ilije Đerića.

⁵⁴ MSRV AO 12672 — Izjava Bože Melkusa.

⁵⁵ MSRV AO 23051 F 13, 12678.

jal za paljevinu ne smeštajte samo u jednom snopu već u što više. Paljevine neka se prošire i na žitarice koje se već nalaze u magazinu.⁵⁶

Osim ovako posrednog paljenja predviđeno je i direktno paljenje, ali uglavnom većih količina žita sadenutih u kamare. Ukoliko bi se neposredno palilo žito sadenuto u krstine, preporučivalo se da se između krstina pospe klasje tako da se požar sa jedne krstine prenese i na ostale. Direktno paljenje je vršeno šibicama, svećama ili hartijom. Kod nepokošenog žita imale su se zabadati gvozdene šipke u zemlju kako bi se kosačice oštetile.⁵⁷

Akciju paljenja žita okupatorske vlasti su u svojim presudama učesnicima NOP-a kvalifikovale kao zločin čiji je cilj da se oteža snabdevanje mađarske i njoj savezničke nemačke armije, kako bi se pomoglo sovjetskim oružanim snagama i njihovoj pobedi.

Po odluci partijskog i vojnog rukovodstva, akcija paljenja žita imala je da se izvrši 25. jula 1941. Vreme početka akcije bilo je fiksirano za 20 časova i 45 minuta. Izlazak na teren se imao obaviti sporednim putevima, preko kukuruzišta i si.⁵⁸

Članovi partijske organizacije u Rotkvariji, Milica Bursać i Ivan Koči, po direktivi Vladimira Živanovića i Đorđa Radujkova, vršili su izviđanje terena zasejanog žitom. Levu stranu zemljišta prema Futogu ispitivao je Koči a desnu, prema Rumenci, Milica Bursać. O rezultatima izviđanja oni su podneli izveštaj na sastanku svoje partijske ćelije.⁵⁹ Na narednom sastanku, kome nisu prisustvovali ženski članovi ćelije, na osnovu navedenih osmatranja određeni su sledeći članovi desetine da upale pšenicu u okolini Futoškog puta: Đula Varga, Pal Karas, Lajoš Larkin i Rudolf Klaus. Oni su 25. jula u određeno vreme izašli na teren, ali je pšenica koju su trebali da upale bila dobro čuvana.⁶⁰ Pri povratku u grad oni su,

⁵⁶ MSRV AO 7595, m. pol. 3/81.

⁵⁷ MSRV AO 19632.

⁵⁸ MSRV AO 15013.

⁵⁹ MSRV AO 12678 — Izjava Milice Bursać Bebe.

⁶⁰ U odeljku o okupatoru opširnije smo upoznati sa morama bezbednosti, koje je okupator preduzeo u cilju odbrane letine. Osim što je imao u vidu iskustvo okupatora iz Banata, gde su akcije partizana nešto ranije započele, mađarski fašisti su i u Bačkoj imali više nego jasne dokaze da su paljevine i tu već počele: 19. jula 1941. u Starom Bečeju; 22. jula u Somboru; 24. jula u Žablju itd. MSRV AO 19875, K III F 19/28—49; F 50.

oko 21 časa i 10 minuta, na putu Stari Futog — Novi Sad, na južnoj strani staropalanačkog puta, u potesu Šumarica upalili kamaru pšenice u kojoj je bilo sadenuto 170 krstina, vlasništvo Janoša Marijaša. Pošto je plamen buknuo, diverzanti su se povukli. Kada je patrola stigla na lice mesta, kamara pšenice je bila pod jakim plamenom. Uskoro su na lice mesta izašli novosadski vatrogasci sa troje motornih vozila i šmrkovima i ugasili vatru. Ujutru 26. jula plamen se ponovo pojavio, ali je ugašen intervencijom prisutnih vojnika i građana. Ovom paljevinom naneta šteta je iznosila oko 2.500 pengi.⁶¹

Direktiva o paljenju žita razmatrana je i na sastanku rejonskog komiteta IVb rejona 23. jula 1941. Na osnovu prethodnih izviđanja odlučeno je da se upali pšenica kod veteraničkih salaša, vlasništvo mađarskog kraljevskog erara, doseljenih Mađara — kolonista Sekelja. Uveče 25. jula Franja Kardoš, Oto Blam i Mihajlo Ključik izašli su na teren i približili se pšenici koju su imali da upale. Iako su videli stražare u blizini, oni su pritrčali pšenici, upalili šibicom otpatke pšenice odnosno hartije i to prineli kamari. Bilo je to 20—25 minuta posle akcije desetine Đu'e Varge. Stražari su primetili plamen vatre i pripucali na diverzante iz pušaka, ali su ovi uspeli da pobegnu kroz obližnje kukuružište. Vojne strajže, ovde stacionirane da čuvaju pšenicu, ugasile su požar pre nego što se vatra razbuktnala.⁶²

⁶¹ MSRV AO 23051 — Proces Đorda Radujkova i dr., Dominičev izveštaj: Arhiv Vojvodine u Sremskim Karlovcima K 45, 23536/11/771—793.

U početku su ovu akciju mađarske fašističke vlasti pripisivale Radovanu Smiljanovu, koji se u vreme pojave vatre nalazio u blizini. Na osnovu memoarske građe Radujkov nije izašao u akciju paljenja, iako je učestvovao u njenom organizovanju. Zbog toga je povukao određene konsekvence — smenjen je sa dužnosti sekretara partijske ćelije. Međutim, navedeni sudski materijal ga tereti, prema sopstvenom priznanju, da je u ataru Futoga upalio jednu kamaru žita, o čemu je referisao svojoj višoj vezi — Jovanu Žeravljevu.

⁶² MSRV AO 23051 F 13/125—129 — Proces Rudolfu Grinu i dr.; 23051 F 13/68—77 — Dominičev izveštaj. O materijalu koji je trebalo da se koristi u ovim akcijama imamo sledeće podatke. Za Franju Kardoša, Ivana Gala i Zoltana Timara u procesu G. Ivačković stoji da su vršili eksperimente u cilju pravljenja zapaljivih materijala. U posleratnoj izjavi Ljubica Mandel navodi da su njih tri sestre jula 1941. nabavile iz Angromagazina fosforne šibice, kudeljku kod tapetara. A. Binenfelda a petrolei od Linike Štajner. Jedan deo tog materijala je odneo Rudolf Grin a drugi Andrija Lederer, da bi ga upotreabili za paljenje žita. Prilikom

Vojna desetina u sastavu Svetožar Božić, Pavle Zdihan, Borislav Prodanović, Dušan Šučov, smestila je u krstine sadenute pšenice zapaljive pakete koje je od kudjelje, fosfornih šibica i petroleja sačinio Božić. Direktno paljenje pšenice nisu izvršili, jer nisu naišli na pšenicu sadenutu u kamare. Kao posledica podmetanja tih »mina«, u Gornjem Koviju je 27. jula 1941. prilikom vršidbe izgorela pšenica i slama.*³

Na osnovu direktive Svetožara Božića, organizatora borbenih i vaspitnih grupa, Milorad Garabantin je smestio u snopove žita zapaljive mine. Dobijenu direktivu za neposredno paljenje žita koje bi se nalazilo u kamarama nije uspeo da ostvari, jer nije naišao na sadenuto žito.⁶⁴

Sprovođeci u delo direktivu svega sekretara ćelije Ilije Đerića, Ivan Butina je 25. jula noću u složene stogove pšenice stavio zapaljive petrolejske pakete.⁶⁵

Vojna desetina koju su sačinjavali Đorđe Apić, Stevan Dutina, Đorđe Jovanović, Bogoljub Jović, Stevan Prodanović i Milan Šilić uspela je na svom terenu da u snopove žita postavi zapaljive pakete. Ti su paketi 27. jula 1941. u Budisavi tokom vršidbe izazvali požar kojom prilikom je izgorelo 50 krstina pšenice.⁶⁶

hapšenja sestara Mandel (30. oktobra 1941) kod njih je pronađeno: tri kutije šibica »sumporača«, jedna mala boca petroleja i jedan paket kućine. 23051 F 13/524—543; MSRV AO 15013 — Mila Čobanski se seća da je u stan Lederera, gde se i ona sklonila, krajem jula Rudolf Grin donosio neki zapaljivi materijal. — U svojoj biografiji Dušan Topalović navodi da je zajedno sa Vješaslavom Cimrom i Dušanom Popićem kod ovog poslednjeg u apoteci pravio fosforne ploče za paljenje pšenice, kudjelje i druge sabotaže.

⁶³ MSRV AO 23051 F 13 — Dominičev izveštaj. U presudi G. Ivačković se navodi da je Božić učestvovao u podmetanju »mina« u dve grupe. U prvoj sa Bogoljubom Jovićem i Pavlom Zdihanom, a u drugoj sa Ilijom Đerićem i Stevanom Prodanovićem, što nam se čini manje verovatnim.

⁶⁴ MSRV AO 23051 F 13/110—124.

⁶⁵ Isto.

⁶⁶ MSRV AO 23051 F 13 — Dominičev izveštaj. Podaci iz procesa G. Ivačković se razlikuju od ovih. Tu se kaže da je Dušan Šučov, kao rukovodilac, članovima desetine Đorđu Apiću, Nikoli i Pavlu Krstiću, Đorđu Jovanoviću i Milanu Šiliću, nakon što su izvideli teren, dao direktivu da upale pšenicu. Dao im je i otrov da otruju salaške pse da lajanjem ne bi izazvali uzbunu. Pavlu Krstiću je dao novac da kupi sveću radi direktnog paljenja pšenice.

Mileta Vladović, Milorad Garabantin, Ilija Derić, Pavle Krstić, kao članovi jedne vojne desetine, i Petar Blažić, Dragoljub Jevremov, Boža Kuzmanović Živan i Rada Prodanović, kao članovi druge vojne desetine, 25. jula 1941. su na čenejskim salašima smestili pakete fosfornih šibica i upalili krstine pšenice i zobi koja se nalazila na imanju dr Sime Markovića. Ta je akcija dosta dugo pripisivana Novosadskom partizanskom odreda.“

Jedan od malo preživelih učesnika akcije paljenja žita jeste Živko Ranisavljević. Svoje učešće u toj akciji on opisuje ovako:

Bilo je organizovano nekoliko akcija paljenja žita u kojima sam i ja učestvovao. Bilo nas je troje u toj grupi: Miloš Bebić Ujka, Ivan Pejinov Bata i ja. Kod Rimskih Šančeva, Forgačevog salaša na putu za Bački Jarak, sa jedne strane je Ujka palio žito a sa druge ja. Kada je buknuo žito, bilo je svetlo kao po danu, a bilo je devet sati uveče.“ Paljevina je trebalo da počne u 15 do 9 časova, ali oni u drugoj grupi počeli su 15—20 minuta ranije, iako je trebalo svi jednovremeno da palimo žito. Međutim, oni na Futoškom putu upalili su mnogo ranije. Zato je Bata Pejinov i pobegao. On je bio ostao na drumu da čuva odstupnicu kada smo kroz hmelj otišli do kamare gde je mašina vrlo. Došli smo kroz hmelj do kamare i čekali vreme kaka smo videli na horizontu vatru koju su oni ranije upalili. Nismo očekivali da će Mađari tako brzo da reaguju. Odjednom je bio pun kamion vojske na drumu. Taman smo se zavukli u hmelj a prošao je pored nas kamion sa ratnim, prigušenim svetlom. Mi još nismo verovali da su to vojnici. Ujka i ja smo nosili cigarete iako ne pušimo, radi eventualnog izgovora. Kada smo palili žito, ja sam jednom kresnuo misleći da neće biti dovoljno i kresnuo sam i drugi put. Međutim, vatra je brzo buknuła. Tada smo potrčali preko strnjike i preko brisanog prostora u kukuruz a Mađari su nas videli. Legli smo 20 metara od puta i čuli komandu Mađara. Ujka je rekao: »Lezi i nikuda«. Legli smo i to nas je spasio.

⁶⁷ MSRV AO 23051 F 13/68—77. Smatramo da je Dominičev izveštaj tačniji od podataka iz sudskih materijala G. Ivačković, gde se spominje da su Blažić, Mileta Jakšić i D. Jevremov učestvovali u akciji paljenja žita 25. jula 1941. na osnovu direktiva Ljubomira Doroslovačkog. To je utoliko manje verovatno jer je Blažić bio komandir čete; MSRV AO 23536/11/771—793 — Sudeći po svedočenju poljskog čuvara Jožefa Rajsa, ova vatra je ili dugo gorela ili je upaljena znatno kasnije od predviđenog vremena jer ju je on primetio u 0,30 časova, ispalivši pri tome iz svoje puške četiri hica kao znak uzbune.

⁶⁸ Sigurno nešto kasnije jer je žito na imanju Marijaša upaljeno oko 21,10 h.

Vojnici su imali reflektore na kamionima i osvetljavali su okolo a konjanici su jurili pored kukuruza. Ceo kukuruz je bio opkoljen. Vojnici su imali šlemove. Jurili su nas dugo kroz kukuruz, a mi smo pobjegli preko kačkog drumu u rit. Međutim, izgubili smo se i vratili se na isto mesto. Tek sutradan smo došli u grad.

Kada smo ispričali Žličicu za paljevinu, koliko je bilo vojnika, on je rekao da smo preterali. Ja sam mu odgovorio da je bilo 4—5 kamiona i do 15 konjanika. Vidi se da to nije bilo slučajno, već da su se oni pripremali.[®]

Na terenu koji se prostire severno i zapadno od Novog Sada, prema kisačkom i rumenačkom ataru, pored drugih zapaljive mine je u snopove žita stavljao i Jovan Žaravljev.⁷⁰

Iz podataka memoarskog karaktera se vidi da je jedan od učesnika u akciji paljenja žita bio i Milan Kom.⁷¹

Vojna desetina čiji je organizator i rukovodilac bio Stevan Čalenić a članovi Radivoj Bukinac, Dušan Stojšić Sikirica, Aleksandar Petrović i Gustav Verber takode je izašla na teren da pali žito. Zadatak nisu mogli izvršiti jer je teren na kome je trebalo da izvedu akciju bio posjednut od vojske.⁷²

Prema pričanju Jovana Koljadzinskog, slično je prošla i njegova desetina u kojoj su, sem njega, bili Milan Džanić, Branko Silbaški, Vladimir Totović i Boža Dukić. Oni su izašli na teren prema Kisaču i Rumenki, ali je sadenuta pšenica, koju su trebali da zapale, bila dobro čuvana. Pri povratku u grad su, posle kraćeg dogovora, odlučili da ne upale jednu manju kamaru pšenice, smatrajući da pripada nekom siromašnom seljaku. Andrija Lederer, Jovan Brkić i Filip Štajn, kao članovi vojne desetine izašli su sa potrebnim zapaljivim materijalom na teren koji je prethodno izvideo Jovan Brkić. Zbog uzbune do koje je došlo prevremenom akcijom jedne grupe, došlo je do gužve pa zadatak nisu mogli obaviti bez velikog rizika da budu uhapšeni.⁷³

⁶⁹ MSRV AO 15013, 12683, 15739, 8261. Kao što smo u više mahova naglasili, okupator je spremno dočekao akcije partizana na paljenju žita. MSRV AO 23051 F 13/ — Presuda Josipu Krameru i drugovima. Miloš Bebić se, pored drugog, optužuje da je jula 1941. u ataru Novog Sada spalio i pretvorio u pepeo jedan deo pšenice koja je bila složena u stogove.

⁷⁰ MSRV AO 23536/11/771—793.

⁷¹ MSRV AO 12672.

⁷² MSRV AO 23051 F 13/110—124.

⁷³ Isto. Po našoj oceni, grupa koja se apostrofira nije pre vremena upalila žito. Pre bi se moglo reći da su druge desetine zakasnile zbog težeg snalaženja ljudi iz grada u kretanju po ataru.

Odluka o stvaranju Novosadskog partizanskog odreda

Partijsko i vojno rukovodstvo u Novom Sadu nije se zadovoljilo samo formiranjem vojnih desetina. Ono je imalo znatno veće planove, koji su se, u početnoj fazi, kretali do stvaranja partizanskih odreda. Bilo je zamišljeno da se, u prvi mah, na teren isture dve desetine od po pet članova, koje bi predstavljale jezgro budućeg Novosadskog partizanskog odreda. Prvu desetinu su sačinjavali: Milan Simin, komandant, Antal Nemet, Stevan Nikoletić, Živko Radovanović i Branko Silbaški. Na čelu druge grupe nalazio se Tirna Stankov, dok su ostali članovi grupe bili Zivko Brzak, Svetozar Kovoljević, Radovan Smiljanov i Milan Stoja. Grupe su bile naoružane sa po jednom puškom, sa po pet ručnih bombi, sa po pet pištolja i odgovarajućom količinom municije. Osim toga, imali su spravu za izazivanje iskliznuća vozova. Bili su snabdeveni rukšacima u kojima se nalazila hrana za nekoliko dana, zavoji, lekovi i dr. Ni jedan od članova desetine nije imao kod sebe legitimaciju ili bilo kakav drugi dokument na osnovu koga bi se mogao utvrditi identitet.⁷¹

Kao što se iz naoružanja i snabdevenosti vidi, ove grupe nisu izašle na teren da bi se posle jedne akcije vratile u grad, već da ostanu na terenu duže vreme. Po izlasku i smeštaju ovih grupa u atar Novog Sada, planirano je da se postepeno šalju sve nove i nove grupe ljudi koje bi popunjavale Odred. Kao komandant Odreda predviđen je Simin a kao politički komesar Smiljanov. Siminova grupa je kao teren svog smeštaja i delovanja imala prostor oko internacionalnog puta, obuhvatajući i delove željezničkih pruga Novi Sad — Subotica i Novi Sad — Bečej, u neposrednoj blizini grada. Grupa Time Stankova trebalo je da izađe u atar prema Futogu. Kao mesto

⁷¹ MSRV AO 15013, 23051 F 13/66—77. U zvaničnim izveštajima okupatora navodi se naoružanje kako je dato. Memoarska grada pruža podatke o tome da je Simin u razgovorima oko naoružanja svoje grupe bio energično protiv pušaka smatrajući da će se eventualna borba voditi izbliza. Među materijalima pronađenim na mestu borbe Siminove grupe i okupatorskih snaga, ne spominje se puška ali su pronađem puščani meci. Nije isključeno da su puške (puška) trebale biti naknadno donete ovim partizanima. Prema Dominičevom izveštaju, grupe Novosadskog partizanskog odreda su formirali Radivoj Čirpanov, Košta Šokica i Borislav Prodanović; MSRV 23536/11/771—793 — U rukšacima Siminove grupe pronađeno je: termos flaša i dve flaše za vodu, 5 kg hleba, 3 kg kobasica, 2,5 kg slanina, 6,5 kg sira, 1 limun, 3 zelene paprike i 2 jabuke.

za održavanje sastanaka između ove dve grupe, između grupa i partijske organizacije u Novom Sadu, određena je kafana u blizini ciglane, gde je Radovan Smiljanov uhapšen 27. jula

1941. Izgleda da grupa Time Stankova nije izašla na teren, ili su se pri izlasku razdvojili tako da je Smiljanov izgubio vezu, iako je u dogovoreno vreme i na određeno mesto izašao 25. jula. U pokušaju da uspostavi vezu, on je iz futoškog atara došao do kafane u blizini Čenejs'kih salaša, gde je, kao što smo rekli, pao.⁷⁵

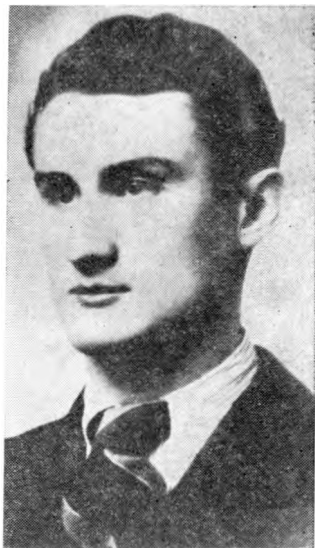
Milan Simin, komandant novosadskog partizanskog odreda

Snabdevanje ovih grupa oružjem i hranom organizovao je Košta Šokica, uz pomoć rukovodioca narodne pomoći. Tako su ruksaci spremljeni u stanu Matije Šimertinga a oružje je dobavljeno sa Klise. Sve je to bilo smešteno u stanu Koste Šokice na Salajci, odakle je odneto u atar.⁷⁶

⁷⁵ MSRV AO 15013; 23536/11/771—793.

⁷⁶ MSRV AO 23051 F 13; 8210 — Kao učesnici u spremanju ruksaka spominju se Milesa Brkić, Stevan Čalenić i Ljubica Mandel. Za Mariju Nemet se kaže da je po direktivi Jovana Žeravljeva i Livije Bem obezbedila snabdevanje partizana određenih za sprovođenje sabotažnih akcija. Stevan Čalenić se tereti da je na ručnim kolicima ruksake izneo u novosadski atar; MSRV AO 18479; 12682; 15794 — Poreklo oružja kojim su grupe naoružane je sasvim evidentno, ali izjave o tome ko ga je, kada i gde odneo, kao i vrsta naoružanja, nisu podudarne.

Predviđajući mogućnost hapšenja i istrage, članovi grupe su se dogovorili da, pre polaska, obaveste svoje najbliže da odlaze da traže posao. Uveče 25. jula 1941. Milan Simin i Živko Radovanović su se našli kod Dunava i krenuli uz kanal do Temerinske ulice pa dalje prema ciglani u novosadski arar. Kod krčme, koja se na'azi u blizini ciglane, stigli su nešto posle 20 časova. Tu im se pridružio Antal Nemet a nedaleko od krčme i Stevan Nikoletić. Posle kratkog čekanja petog člana grupe, Branka Silbaškog, koji nije ni došao, grupa je produžila preko njiva u pravcu Čenejskih salaša i stigla do jedne šumice. U kukuružištu pored nje našli su pet rančeva i torbu sa hlebom. Ponevši sve to, nastavili su put prema barutani i u kukuružištu pored nje smestili se da prenoće.⁷⁷

Radovan Smiljanov, politički komesar novosadskog partizanskog odreda

U nekim dosadašnjim redovima vezanim za istoriju NOB-a Novog Sada, Siminovoj grupi je pripisivana i akcija paljenja žita na imanju dr Sime Markovića. Najnovija istraživanja pokazuju da oni nisu izveli tu akciju, što je i vrlo verovatan zaključak na osnovu zadataka koji su toj grupi

⁷⁷ MSRV AO 23536/11/771—793.

postavili njeni organizatori. Ostaje činjenica da je u blizini njihovog bivačovanja izvršena akcija koja je jedno vreme pripisivana njima. Već pomenute hite iz puške, kojima je poljski čuvar alarmirao službu za gašenje, čuli su i članovi Siminove grupe.⁷⁸

Sutradan rano ujutru, oko 4 časa, diverzanti su se probudili, jeli i počeli da proučavaju *Lenjinovo pismo*. Kako je dan bio sparano, ožedneli su pa je Antal Nemet uzeo bocu i pošao po vodu na susedni sa'aš. Usput ga je sreo radnik Janoš Rac i upitao šta radi ovde. Nemet mu je prvo na srpskom a potom na mađarskom objasnio kuda je i zašto pošao. Pošto se Nemet nije brzo vratio, Simin je postao nestrpljiv i izlazio na put da osmatra. I to je primetio pomenuti radnik, pa

Živko Radovanović, borac novosadskog partizanskog odreda

je u popodnevnom odmoru otišao do Čenejskih salaša i tamo o svemu obavestio poljara Rajsa. Bilo je to u skladu sa izdatim naređenjima. Naime, poljari i organi bezbednosti su, u cilju predupređenja paljevina, naredili radnicima koji su radili na žetvi i vršidbi da obavezno podnesu prijavu ukoliko primete da se po ataru kreću lica koja ne poznaju.⁷⁹

⁷⁸ Isto.

⁷⁹ Isto.

Prema rekonstrukciji okupatorskih vlasti, događaji su zatim tekli ovako. Po dobijenom obaveštenju, negde oko 12,30 časova, Rajs je uzeo svoj karabin pa je, zajedno sa još dvojicom radnika i policijskim podoficirom Janošem Lendelom, došao do kukuružišta, ušao u njega i u najvećoj tišini, potruške počeo da traži partizane. Poljski čuvar i još dva radnika otkrili su u dubini kukuružišta, na jednom razastrtom ćebetu, tri čoveka kako 'leže, dok je četvrti (Radovanović) sedeo leđima okrenut njima i pored usnulih drugova čitao *Lenjinovo pismo*. Nakon toga trojica gonitelja su se povukli i Rajs je pozvao radnike koji su se nalazili u blizini da pridu. Oko 8—10 ljudi, naoružanih gvozdenim vilama i alatom, među njima i nekoliko poljara naoružanih puškama, opkolili

Antal Nemet, borac novosadskog partizanskog odreda

su kukuružište. Rajs i ona dva radnika ponovo su se nečujno privukli grupi partizana i Rajs ih je sa uperenom puškom pozvao na predaju. Kao odgovor na taj poziv Radovanović je viknuo drugovima da se probude a sam se mašio pištolja. Rajs je opalio iz puške ali je promašio. Nikoletić je zapucao iz svog pištolja, dok je Simin bacio ručnu bombu u pravcu napadača. Bomba je eksplodirala i lakše ranila Raj sa u ruku. Povlačeći se dublje u kukuruze partizani su nastavili da pucaju. Dok je ova borba trajala, Lendel je požurio na čenejske salaše da zatraži pojačanje. Odmah je poslao na mesto borbe policajce na konjima telefonom izvestio u Novom Sadu cent*

ralnu policijsku dežurnu službu. Bilo je to u 14 časova i 10 minuta. Dežurna služba je prenela obaveštenje vojnoj komandi kao i komandi policijske straže. U vremenu dok tražena pomoć još nije stigla, borci Siminove grupe u nekoliko mahova su pokušali da se izvuku iz opkoljenog kukuružišta. Od strane vojske na teren je izašao kamion sa jednim vođom pionira pod komandom jednog zastavnika kao i jedan vođ policajaca na automobilu pod rukovodstvom dvojice policijskih inspektora. Vojska i policija su takođe opkolili kukuružište i počeli njegovo pročešljavanje. Uskoro su zarobili Radovanovića, dok je u butinu ranjeni Simin nastavio sa borbom i traženjem mogućnosti da se obruč probije. Od strane jednog domobrana Simin je zadobio novu ranu, ovog puta na čelu. Izgledalo je da će uspeti da se probije kada ga je jedan domobran, koji je bio na straži kod mosta na obližnjoj pruzi Novi Sad — Subotica, smrtno pogodio. I Antala Nemeta su zarobili, doveli do kamiona, odakle je, prema tvrđenju okupatora, pokušao bekstvo. Tom prilikom su ga sa leđa ubili. Nikoletić je uspeo da se iz ove borbe izvuče živ.⁸⁰

Na mestu borbe sa partizanima pronađeno je pet rančeva, *Leljinova pismo*, jedan pištolj srpskog porekla, više metaka za pištolj, veća količina hrane, lekovi, zavoji, fosforne šibice, tri ručne bombe srpskog porekla, meci za puške i jedna naprava za izbacivanje vozova iz šina, koja se nalazila u torbi za hleb. Po mišljenju stručnjaka, naprava za izbacivanje vozova, iako izrađena od grubog lima, sasvim je bila pogodna za svrhu za koju je napravljena.⁸¹

Vest o borbi Siminove grupe i pogibiji dvojice boraca brzo je dospela u grad i bolno odjeknula u redovima pristalica NOP-a i u narodu. Ohrabrujuće je bilo držanje partizana u toku borbe. Posebno se prepričavao slučaj Antala Nemeta. Govorilo se da su fašisti bili iznenađeni kada im je, na njihov poziv da se predaju, odgovoreno na mađarskom jeziku iz kukuruza da do toga neće doći. A kada su primetili »kako Mađar može da se bori protiv Mađara«, Nemet je uzvratio da se on ne bori protiv Mađara već protiv fašista. Pošto su ga zarobili, ljuti na njega, oni su ga ubili a leš izmasakrirali. Nezavisno od stvarne istine, ove priče su imale itekakav politički značaj. Sigurno je da je u njima bilo i određene istine. U zvaničnim dokumentima, gde se govori o ovoj borbi,

⁸⁰ Isto.

⁸¹ Isto.

okupator nikako nije hteo da se pomiri sa činjenicom da je Antal Nemet Madar. Zato, gde goc! se spominje njegovo prezime — jer ime mu uopšte nisu saznali — stoji *navodni Nemet*. Sahranili su ga 27. jula 1941. na Katoličkom groblju. Jedina beleška o tome nalazi se u jednoj đачkoj svesci kod grobara, gde je, uz prezime Nemet, zabeležena prirnedba »komuniste./^M

⁸² Iz biografije braće Nemet koja se nalazi kod autora.

Sistem nacionalne neravnopravnosti

SISTEM NACIONALNE NERAVNOPRAVNOSTI

Uvođenje građanske uprave

Pre nego što nastavimo sa kazivanjem o narodnooslobodilačkoj borbi i partijskom radu u Novom Sadu tokom avgusta 1941, osvrnućemo se na mere koje je u to vreme preduzimao okupator.

Poverljivom naredbom vojno-upravnog karaktera broj 35 od 4. avgusta 1941, šef mađ. kr. domobranskog generalštaba naredio je da se ukine vojna uprava na teritoriji Bačke, i to 16. avgusta 1941. u 0,00 časova. To je značilo da vojna uprava ne sme više da rešava nove predmete a da nerešene ima da prepusti građanskoj upravi koja smenjuje vojnu. Likvidacija vojne uprave završena je do 6. septembra 1941.¹

Nizom dokumenata u okviru naredbe broj 35 tretirana su brojna pitanja organizacije građanske i vojne vlasti. Među njima nalazi se i pitanje dalje sudbine interniranih osoba na osnovu sumnje u »ispravnost«² njihovih političkih pogleda i stavova. Sve internirce, na osnovu ove naredbe, posle uklanjanja vojne uprave preuzima Ministarstvo unutrašnjih poslova. Preporučuju se odgovarajuće mere kako bi se do navedenog preuzimanja svi internirci skoncentrisali u logor u Bačku Topolu. Ministarstvo unutrašnjih poslova preuzima i rukovanje logorima za internirane dobrovoljce.²

Do planiranog ujedinjenja »južnih krajeva«³ sa državom, Mađ. kr. ministarstvo naređivalo je da se formira i bač-bodroška županija sa sedištem u Somboru, u čiji je sastav ušla gotovo cela Bačka. Novi Sad, Subotica, i Sombor ponovo su postali slobodni kraljevski gradovi sa zakonodavnim pravom.

Zakonodavni odbor Bač-bodroške županije trebalo je proširiti sa 250 članova. Broj članova zakonodavne komisije u Novom Sadu iznosio je 56. U taj broj nisu uračunata ona lica koja su, po svom položaju ili stručnosti, bila članovi zakonodavne komisije.

¹ MSRV AO m. voj. K 1/160a — Original naredbe broj 35.

² Isto.

Članove zakonodavnih komisija određivao je ministar unutrašnjih poslova iz redova stanovništva municipije.

Nakon formiranja ovih komisija, na red je došio formiranje malih zakonodavnih skupština, upravne komisije, njenih potkomisija kao i svih drugih predviđenih komisija i odbora. U male zakonodavne skupštine gradova treba izabrati po devet članova i imenovati po tri člana.

Broj članova predstavništva iznosi za sreske gradove tri-deset, za velike opštine dvadeset, a za male opštine deset.

Članove predstavništva imenuje u sreskim gradovima podžupan, u malim i velikim opštinama sreski načelnik, iz redova stanovništva.

Sve dok se ne izaberu zakonodavne komisije i opštinska predstavništva po redovnim propisima, dotle se u municipijama i sreskim gradovima i opštinama u okviru određenog brojnog stanja imenuju lica, koja treba da se biraju.

Gradonačelnik imenuje, odnosno zapošljava gradske pomoćne i tehničke službenike, kao i gradske honorarne službenike, nameštenike gradskih zavoda (preduzeća) i ustanova.

U malim i velikim opštinama, izuzev okružnih beležnika, koje postavlja ministar unutrašnjih poslova, sreski načelnik imenuje sve članove predstavništva koji treba da se biraju, zatim sve izborne službenike i ostale nameštenike.

Svi službenici bili su dužni da polože službeničku zakletvu.³

Za gradonačelnika Novog Sada, koji je predstavljao prvog po rang u administrativnog činovnika, postavljen je dr Mikloš Nad. Njegov pretpostavljeni, nosilac političke vlasti, bio je dr Peter Fernbah (dr Péter Fernbach), župan slobodnog kr. grada Novog Sada. U septembru 1941. godine, prema navedenoj naredbi, od strane Ministarstva unutrašnjih poslova imenovano je Gradsko (Municipalno) veće od 62 člana. Sami članovi kao i brojni odnos između predstavnika pojedinih nacionalnosti (Mađari, Nemci i šest Srba) određeni su na osnovu predloga župana grada. Od Srba: dr Aleksandar Moć, Stanoje Čirić, Pecija Popović, Miloš Petrović, Rakić, ekonom, i šesti Jovan Čulum (?). Imenovani članovi ovog Veća između sebe su izabrali Malo veće od 12 članova. Od Srba su u Veće ušli Miloš Petrović i Pecija Popović. Velikom i Malom veću predsedavao je župan: u njegovom odsustvu gradonačelnik. Gradsko (Veliko) veće se sastajalo četiri puta godišnje, a Malo veće svakog meseca.⁴

³ Sve navedeno na osnovu MSRV AO m. voj. K 1/160a.

⁴ MSRV AO 8588 — Zapisnik o saslušanju dr Mikloša Nade od 15. III 1946. — *Nova pošta* 16. XII 1941.

U Novom Sadu, Subotici i Senti uspostavljena su po dva mesta kraljevskih beleznika, a osim toga u Subotici i Novom Sadu po jedno treće mesto kr. javnog beleznika. Sva mesta kr. javnih beleznika pol pala su pod javnobeležničku komoru u Segedinu.⁵

Celokupan administrativno-upravni sistem, uključujući i pravosude, bio je kako zamišljen tako, u osnovi, i realizovan još u toku vojne uprave. Na sva rukovodeća mesta bila su imenovana lica kojima je posle uvođenja građanske uprave ostalo još samo da odaberu ljude za pojedine forume. Mada je zakonom bilo predviđeno da se lica za pojedine funkcije ili za kolektivne upravne organe biraju, treba naglasiti da u toku okupacije u Bačkoj nisu ni jednom održani izbori. Umesto izborom, lica su imenovana i to ili iz redova afirmisanih iredentista iz vremena Jugoslavije, ili od lica dovedenih iz Mađarske. U oba slučaja ličnosti od velikog poverenja, ličnosti koje su posle rata svrstane u red ratnih zločinaca.⁶

*
* *

Pored Subotice i Sombora, i u Novom Sadu je uspostavljen kraljevski okružni sud. Sva tri navedena okružna suda privremeno su potpala pod okrug Kraljevskog sudbenog stola u Segedinu (Királyi Itélotábla). Javna tužilaštva formirana su u središtima okružnih sudova. U nadležnost Kraljevskog okružnog suda u Novom Sadu potpadali su kr. sreski sudovi u Starom Bečeju, Bačkoj Palanci, Titelu, Novom Sadu i Žablju.⁷

Istoga dana kada je mađarska vlada donela odluku o prestanku vojnog sudovanja nad civilnim licima na okupiranoj teritoriji jugoslovenskih zemalja, tj. 16. avgusta 1941, predsednici okružnih sudova su publikovali objavu u kojoj su skretali pažnju građanstvu na dela za koja će se pokretati preki sudski postupak. Bila su to upravo ona dela za koja su i vojni sudovi izricali smrtne presude. Otuda se ova podudarnost datuma mogla tumačiti kao opomena i dokaz da se u dotadašnjoj praksi, bez obzira na promenu nosioca administracije, neće ništa menjati.

⁵ MSRV AO m. voj. K 1/160a.

⁶ Dr J. Mirnić, *Sistem fašističke okupacije*, 18—21.

⁷ MSRV AO m. voj. K 1/160a.

Međutim, još 8. avgusta 1941. *Reggeli Ujság* je na srpskom (ćirilicom), hrvatskom (latinicom), mađarskom i nemačkom jeziku doneo tekst objave prekog suđenja koja je već bila publikovana sa datumom 1. jul 1941. »Vojno-krivično sudovanje nad građanskim licima... prestaje sa datumom 15. VIII 1941.« stajalo je u naredbi. — »Počev od 16. avgusta 1941. krivično sudovanje nad građanskim licima vršiće civilni krivični sudovi, izuzev kada postupak po posebnim propisima i u drugim krajevima zemlje spada pod delokrug vojnih sudova«,⁸

U narednom vremenskom periodu, nešto dužem od mesec dana, uhapšenim članovima NOP-a sudio je Okružni sud u Segedinu kao preki sud. Od ukupno tri procesa, koliko je ovaj sud održao, preko sudske veće Okružnog suda u Segedinu održalo je 3. oktobra 1941. pretres i dvema uhapšenim skojvkama iz Novog Sada.⁹

Hapšenja i suđenja nisu, međutim, potkopala borbeni elan boraca narodnooslobodilačkog pokreta ni dovela do smanjenja broja njihovih akcija. Čak se sasvim opravdano, na osnovu činjenica, može tvrditi suprotno. Međutim, sva nova hapšenja, koja su tekla paralelno sa povećanjem broja akcija, isledenja i slično, omogućavala su okupatoru da sve dublje pronikne u organizacionu strukturu NOP a, njegovu strategiju i taktiku. Time je okupator, pre svega, došao do konačnog zaključka da je NOP u Bačkoj integralni deo narodnooslobodilačke borbe naroda Jugoslavije, koju organizuje i vodi Komunistička partija. Istovremeno, on je KPJ i njene organizacije na okupiranoj teritoriji ocenio kao jedinu realnu snagu sposobnu da ugrozi me samo trenutni poredak u Bačkoj nego i dalekosežne planove Hortija i njegove klike za trajno prisvajanje ovih teritorija. Tu aktivnost KPJ okupator je okvalifikovao kao »zločin izdaje mađarske domovine«, za čije krivično gonjenje, prema naredbi vlade br. 4870 od 30. juna

⁸ MSRV AO m. voj. K 1/160a; m. ogl. K 35/18 — Original objave o proširenju prekog suđenja sa datumom 16. VIII 1941, izdate od strane dr Andora Raca, rukovodioca subotičkog kraljevskog okružnog suda. Objava se završavala: »Pozivam stanovništvo da se svako uzdržava od izvršavanja pomenutih krivičnih dela i jednom za svagda upozoravam da svako ono lice koje potpada pod građansku jurisdikciju učini li ma gde na području države ovakvo krivično delo, potpašće pod preki sud i ispašće smrću«.

MSRV AO br. 23051 F. 13/110—124. U pomenutoj presudi se takođe konstatuje da je tekst o prekom suđenju objavljen plakatom na slovačkom jeziku.

⁹ Dr J. Mirnić, *Sistem prekog suđenja*, 72—73.

1941, nisu bili nadležni građanski krivični sudovi. Samim tim on je opet bio prisiljen da i formalno prizna da se nalazi na vojskom okupiranoj teritoriji i da u Bačkoj, praktično, vlada izuzetno ratno stanje, uprkos manevra s uvođenjem civilne administracije. To je bilo posredno svedočanstvo o postojanju i snazi narodnooslobodilačkog rata i revolucionarnog pokreta u Bačkoj, razume se u specifičnim ustavima i prilikama ove oblasti, što stalno treba imati u vidu. U isto vreme, uzimajući u obzir složen splet okolnosti, to je bila i značajna politička pobeda revolucionarnih snaga u Bačkoj.

Mere mađarske vlade, prevedene na praktičan jezik, značile su da će žandarmerijski isledni organi, nakon završetka svoga dela posla, uhapšene pripadnike NOP-a predavati »nadležnim« vojnim sudovima. U konkretnom slučaju to je trebalo da bude vojni sud pri komandi 5. segedinskog korpusa. Kako je u međuvremenu došlo do formalnog »ukidanja vojne okupacije«, o čemu će kasnije biti nešto više govora, navedeni vojni sud nije imao zakonsku osnovu za formiranje prekog sudskog veća, koje je pripadalo samo jedinicama u ratnom pohodu.

Imamo li, dalje, u vidu činjenicu da su novoprekomandovane jedinice u Bačku, posle 26. septembra 1941, tretirane kao »mirnodopske«, to su počiniooci »zločina izdaje«, u čisto formalnom pogledu, odgovarali, posle tog datuma, pred prekinuti većem (stalnog) Budimpeštanskog vojnog sudbenog stola. Pridržavajući se ranije prakse, čiji je osnovni motiv bio zastrašiti stanovništvo, i ovaj sud je zakazivao pretrese na licu mesta. Od nekoliko procesa održanih tokom oktobra 1941. u Bačkoj i na drugim jugoslovenskim teritorijama pod mađarskom okupacijom, jedan je održan u Novom Sadu (13. oktobra 1941).¹⁰

Samo, ni ovim se ne završava pregled sudskih foruma koji su odlučivali o sudbini uhapšenih komunista i rodoljuba 1941. godine. Smatrajući da pojedine akcije pripadnika NOP-a »najozbiljnije ugrožavaju« interese domobranstva, načelnik mađ. kr. generalštaba je zatražio od vlade da njemu pripadne isključivo pravo pokretanja odgovarajućeg postupka u predmetima »zločina izdaje«. Ovaj zahtev, karakterističan po tome što je motivisan i potrebom »brze i efikasne odmazde«, vlada je usvojila 28. oktobra 1941. Tako su, od tog datuma nadalje, tj. tokom novembra, uhapšeni pripadnici NOP-a

¹⁰ Isto 72—75.

izvođeni jedino pred pokretno Preko veće Suda načelnika mađarskog kraljevskog generalštaba.¹¹ Znači, pred najvišu sudsku vojnu instancu u sistemu prekog suđenja.

Na teritoriji Bačke osnovana je i okupatorska advokatska komora, čije je sedište postao Novi Sad. Teritorija novosadske advokatske komore odgovarala je teritoriji novosadskog, subotičkog i somborskog kraljevskog okružnog suda.«

U spisak advokata, pomoćnih advokata i advokatskih pripravnika mogla su se, prema toj naredbi, upisati ona lica koja raspolažu kvalifikacijama koje su se propisima važećim na dan 11. aprila 1941. na teritoriji »južnog kraja« tražile za zvanje advokata, odnosno pomoćnog advokata ili advokatskog pripravnika. U jednom od paragrafa posvećenih ovom pitanju stoji i ovo: »Ne mogu se upisati u imenik advokata, pomoćnika advokata i advokatskih pripravnika ona lica čije ponašanje nije zadovoljavajuće sa gledišta nacionalnih interesa ili sa gledišta profesionalne časti; Jevreji se mogu primiti samo u skladu sa procentom, određenim u paragrafu 9 IV zakonskog člana iz 1939. godine«¹²

Molbe podne te do 31. avgusta 1941. za prijem u komoru ispitivala je posebna komisija sastavljena od predsednika i osam članova, koje je imenovao ministar pravde. Ovaj ministar imao je poslednju reč po pitanju usvajanja ili odbijanja molbi.

Tako je Mađ. kr. ministarstvo pravde, formiranjem nove advokatske komore i pored zatečene advokatske komore u Novom Sadu, izvršilo još jednu povredu principa međunarodnog prava o režimu okupacije na neprijateljskoj teritoriji. Uzgred spominjemo da je novoformirana komora nasledila imovinu stare advokatske komore u Novom Sadu. Najistaknutiju ulogu, kako u toku osnivanja tako isto i za vreme postojanja i rada okupatorske komore, igrali su dr Ivan Nađ, predsednik, i Janoš Viderkom, advokat iz Novog Sada.¹⁴

Deo naredbe o uslovima prijema u okupatorsku advokatsku komoru bio je tako forrnulisan da je pružao široke mogućnosti za mahinacije. Da su te mogućnosti i iskorišćene uve-

¹¹ Isto 80—81.

¹² MSRV AO m. voj. K 1/160a.

¹³ Isto.

¹⁴ 50 godina advokatske komore u Novom Sadu, 1921—1971, Novi Sad 1971, 356. Članak Milorada Botića, *Pedesetogodišnji razvitak advokature u Vojvodini*, *Pedesetogodišnjica advokatske komore u Novom Sadu*. Dalje: 50 godina advokatske komore.

rićemo se iz podataka navedenih u nastavku našeg izlaganja. No, prethodno, još samo da podsetimo na reperkusije aprilskih događaja na advokatsku komoru u Novom Sadu. Ulaskom okupatora njoj je tada zabranjen rad, svi organi komore su razrešeni dužnosti, na njeno čelo postavljen je komesar dr Peter Vagner. Tu dužnost on je obavljao sve do 18. decembra 1941.¹⁵

Za upis u okupatorsku komoru nisu svi advokati — Srbi ni podnosili molbu, svesni činjenice da je ovaj upis u suprotnosti sa međunarodnim ratnim pravom, jer oni već uživaju status advokata. Ali i od onih koji su podneli molbu, primljenih je veoma malo. Iako je izvestan broj advokata napustio Bačku i otišao u Banat, Srbiju ili drugde, treba naglasiti da se od 240 advokata Srba iz Bačke, koliko ih je bilo uoči aprilskog rata, na spisku primljenih u okupatorsku komoru našla svega 34. U Novom Sadu je, od ranijih 60 advokata Srba, upisano svega 10. Jevreji, kako u Bačkoj tako i u Novom Sadu, prošli su gore nego što su im rasistički »zakoni« garantovali. Od oko 120 advokata sa teritorije Bačke upisanih u advokatsku komoru u Novom Sadu, primljeno je svega oko 17. Iz Novog Sada u okupatorsku komoru upisana su samo trojica Jevreja.¹⁶

U sličnom položaju našli su se i lekari posle naredbe mađarske vlade od 15. avgusta 1941, kojom se na okupiranoj teritoriji regulišu pitanja članstva u lekarskim komorama i, u vezi s tim pojedina pitanja sanitetske javne službe. Naime, po četvrtom paragrafu ove naredbe izričito je naglašeno da se u redove članova ove komore ne mogu primati lekari čijem držanju se može prigovoriti sa nacionalnog gledišta ili sa gledišta »čistote poziva«. Bio je to paravan iza kojeg su se skrivale odluke o diskriminaciji prema lekarima srpske i jevrejske narodnosti.¹⁷

¹⁵ 50 godina advokatske komore, 133. U sastavu novosadske advokatske komore pred aprilski rat 1941. nalazile su se teritorije Bačke, Baranje, Banata i Srema. Pre okupacije sa tih teritorija bilo je u komoru upisano 699 advokata a u imeniku advokatskih pripravnika 405.

¹⁶ 50 godina advokatske komore, 134; MSRV AK 9758 — Zapisnik o saslušanju svedoka dr Julija Keniga od 15. X 1941.

¹⁷ MSRV AO 19876 — Naredba mađarske vlade br. 5590/41 ME.

Takozvani »južni krajevi«, a pre svega Bačka, u svim dokumentima gde se analizira politička situacija, apostrofirani su kao najlakše ranjivi, kao »preosetljivi« i prijemčivi za revolucionarno delovanje Komunističke partije Jugoslavije, pogotovu u pogledu srpskog stanovništva. Govoreći o raspoloženju srpskog naroda, u jednom izveštaju se kaže da je ono najmirnije kod porodica srednjih i krupnih posednika, da je zadovoljavajuće kod srednjih seljaka, a da je veoma potišteno kod intelektualaca i proletarijata. Dok je proletarijat u celini nezadovoljan teškim ekonomskim i drugim prilikama, dotle su intelektualci, naročito mlađi, u teškom položaju, jer ne vide perspektivu i mogućnost zapošljavanja. Otuda velika prijemčivost ovih slojeva za komunističke i druge revolucionarne ideje. Protusrpska politika, kako je naziva podnosilac izveštaja, koja je najizrazitija u Novom Sadu, potkrepljuje se i konkretnim podacima. Jedan od njih je vezan za osnivanje okupatorske advokatske komore, kojom prilikom, kao što smo vide'i, većina Srba nije bila primljena u nju. Pozivajući se na činjenicu da to nije bio slučaj za vreme Jugoslavije u odnosu na advokate mađarske nacionalnosti, podvlači se da u komoru nisu primljeni čak ni oni Srbi koji su završili fakultet u Mađarskoj, a imali su korektan stav prema Mađarima za vreme Jugoslavije. »Isključenje srpskih advokata iz prakse«, — konstatuje se u izveštaju — »je pojava koju treba kriti kovati, jer pojačava nezadovoljstvo i ogorčenje jednog sloja društva koji je, po svom pozivu, u stalnom dodiru sa nižim slojevima društva«. ¹⁸

Pri analizi i kritičkoj oceni raspoloženja pojedinih slojeva srpskog stanovništva, treba imati u vidu i podatak koji daje podnosilac ovog izveštaja. On kaže da vodeći srpski, naročito crkveni krugovi, koji zajedno imaju korektan stav prema okupatoru, takođe nisu zadovoljni pojedinim postupcima vlasti. Tu, pre svega, misle na odnos prema Matici srpskoj gde je ukinuta samouprava a imovina stavljena pod sekvestar, kao i u pogledu imovine srpske pravoslavne crkve, koja je takođe pod sekvestrom.

Kad već govorimo o političkim ocenama i prikazima stanja u »južnom kraju«, treba spomenuti još neke.

18 MSRV AO 19882 MK X F 1/170—198 — Pro memorija:
O zabrinjavajućim pojavama u ponovo priključenim južnim krajevima. Izveštaj je pisan krajem 1942. godine, ali zahvata period od aprila 1941.

Početkom septembra 1941. godine — tačno od 8. do 12. septembra — jedan od organa načelnika generalštaba izvršio je inspekcijsko putovanje kontraobaveštajnog karaktera i na teritoriji 5. korpusa. Devetnaestog septembra iste godine načelnik generalštaba je izvestio ministra unutrašnjih poslova o rezultatima ovog putovanja.

Prema njemu: »Hrvati i Bunjevci koji žive u Bačkoj mogu se svrstati u dve grupe: većina njih — a to su trezveniji — nastoje da se prilagode mađarskoj vladavini... Srbi u Bačkoj, zbog blizine matične zemlje i zbog vesti koje stižu odatle, daju mnogo više znakova o sebi. To se, za sada, ogleda u demonstrativnoj upotrebi srpskog jezika, u održavanju porodičnih sastanaka, u skrivenoj propagandi i u otvorenom izbegavanju svih mađarskih manifestacija. Može se očekivati da će se ove pojave povećavati sa učvršćenjem Nedićeve vlade i sa jačanjem zvanične srpske vojske. Srbi u Bačkoj, prema tome, počinju da dobijaju u snazi.« Razume se, zaključak oko uzročne povezanosti raspoloženja Srba i Nedićeve Srbije je potpuno proizvoljan.

Za švapsko pitanje se kaže da je sve teže.

Govoreći o Jevrejima, izveštaj kaže da njihovo masovno povratno predstavlja skoro opasno pitanje. S obzirom na to načelnik generalštaba preporučuje Ministarstvu unutrašnjih poslova da se onemoguće ti prelasci u tom cilju predlaže jačanje granične službe na liniji Dunava kao i strogo nadgledanje ove službe.¹⁹

Pitanje Jevreja, osobito onih koji se vraćaju, bilo je predmet većeg broja dokumenata izdatih od raznih organa okupatorske vlasti. Tako komandant 2. konjičke brigade iz Novog Sada general Vereš 27. avgusta 1941. izveštava svoje pretpostavljene u Budimpešti o organizovanju jevrejskih radnih jedinica i tvrdi da se, posle ukidanja vojne uprave, u celoj Bačkoj, a posebno u zoni smeštaja 2. konjičke brigade, situacija iz dana u dan pogoršava. Uzroci leže u ponovnoj asimilaciji već proteranih Jevreja, dobrovoljaca i nacionalno nepoverljivih elemenata. Objašnjenja radi ovde ćemo dodati da je Vereševa komanda, u saglasuosti sa gradskom komandom u Novom Sadu, odmah posle okupacije uvela radnu službu za Jevreje, što nije bio slučaj na teritorijama drugih komandi. Da bi se sprečila dalja infiltracija Jevreja u Bačku, Vereš predlaže uvođenje obavezne radne službe za sve Jevreje u celom »južnom kraju«, kao i redovno prijavljivanje Jevreja. »Ako ove mere nadležni organi u skoroj budućnosti

ne preduzmu« — završava Vereš — «onda će rezultati našeg čišćenja prilikom ulaska u »južni kraj« da propadnu i to za najkraće vreme, onda će se ovde nalaziti više Jevreja i drugih sumnjivih elemenata nego što ih je bilo za vreme jugoslovenske ere».²⁰

Politika nacionalne diskriminacije

Razloga za nezadovoljstvo nemađarskog potlačenog stanovništva bilo je u izobilju, jer je uvođenjem građanske uprave zaveden sistem nacionalne neravnopravnosti. Njime su bili pogodoeni u prvom redu Srbi i Jevreji, a delimično i ostali slovenski narodi. Uveravanja nekih srpskih reakcionarnih-buržoaskih političara da će, posle ukidanja vojne uprave, doći do smirivanja terora i promene stanja na bolje, u duhu neke tobožnje zakonitosti na koju se okupator pozivao, nisu se ispunila. Maltretiranja srpskog i jevrejskog stanovništva i dalje su bila na dnevnom redu, jednim delom i kao posledica oduševljenja velikim uspesima nemačkih, pa i mađarskih vojnih snaga na Istočnom frontu.

Ekonomska politika mađarskog okupatora prema zaposlednutim jugoslovenskim krajevima, pruža osnovne podatke za razumevanje politike nacionalne nejednakosti. Već smo govorili o sistemu racioniranog snabdevanja, uvođenju otkupa i rekvizicije, ograničavanju slobodnog prometa. Okupator se postarao da administrativnim putem vrši prelivanje akumulisanog kapitala i profita iz okupiranih krajeva u mađarsku metropolu. Prekomerno oporezivanje mase sitnih posjednika takođe predstavlja vid privredne diskriminacije. Uvođenje sistema privrednih komesara pre svega je pogodilo Srbe i Jevreje vlasnike preduzeća.²¹

Sistem nacionalne neravnopravnosti podrazumeva favorizovanje jednog ili jednih naroda na račun drugih. Pružanje privilegija privrednog karaktera mađarskom i nemačkorn stanovništvu nije moglo proći bez teških posledica po političku ravnopravnost, odnosno neravnopravnost naroda u »južnom kraju«. Politiku nacionalne neravnopravnosti veoma dobro ilustruje primer kako je regulisano pitanje bivših javnih službenika. Da ne bismo o tome detaljno govorili, konstatovaćemo samo da su se tim zakonskim propi-

²⁰ MSRV AO 19881 MKF IX 81—84.

²¹ Opširnije videti: dr J. Mirnić, *Sistem fašističke okupacije*, 31—32.

sima Srbi činovnici našli na ulici, da su se samo pojedinci održali u službi, dok su Srbi u svojstvu sudija i sudskih činovnika nestali. U stvari, situacija se nije ništa izmenila u odnosu na period vojne uprave, kada je formiran službenički aparat, jer je posle uvođenja građanske uprave prijem u javne službe bio privilegija lojalnih Mađara i Nemaca. U pogledu javnih službi samo je neznatno bolja situacija bila za Hrvate, Slovake i Rusine, ali se i od njih, prilikom stroge političke selekcije, tražila apsolutna lojalnost i pokornost prema nosiocima nove vlasti. Kao što smo već pomenuli, veliki broj radnika slovenske narodnosti ostao je posle okupacije bez posla i mogućnosti zarade.²²

I školski sistem okupatora pruža priliku da se bolje upozna sistem nacionalne neravnopravnosti. Od 36 srednjih škola (gimnazija, učiteljskih i građanskih škola), koliko je ukupno bilo u Bačkoj školske 1941/1942. godine, mađarskih je bilo 28, nemačkih 6. Kao što smo videli, za Srbe je otvorena samo jedna koedukaciona gimnazija u Novom Sadu. Slovaca je bila na raspolaganju građanska škola u Bačkom Petrovcu, dok su Rusini ostali bez i jedne srednje škole. Podaci o nacionalnom sastavu učenika osnovnih i srednjih škola veoma rečito govore da je apsolutni broj dece slovenskih naroda bio u izrazitoj nesrazmeri sa ukupnim brojem stanovništva. Ova konstatacija dobija još više u svom značaju ako joj se doda podatak da je većina te dece bila lišena prava školovanja na maternjem jeziku.²³

Mada će još biti reči o nekim vidovima privredne, političke, nacionalne i kulturne diskriminacije slovenskog i jevrejskog stanovništva, ovde ćemo ponešto reći o položaju Jevreja. Od samog početka okupacije prema njima se zauzima poseban stav, o čemu smo pisali u prethodnim glavama. Takođe smo već spomenuli da se taj diskriminatorski odnos nije promenio ni uvođenjem građanske uprave. Tako, po naredbi ministra vojske od 19. septembra 1941, Jevreji mogu da služe u mađarskoj vojsci isključivo u pomoćnim jedinicama, i to samo kao obični vojnici; novembra iste godine sledi zakon Ministarstva pravde o zabrani sklapanja brakova Jevreja sa nejevrejima; Jevreja nema u javnim službama; ograničen je broj njihovog upisa na fakultete; isključeni su iz svih organizacija pa čak i sportskih itd. Uz sve ove konkretne mere,

²² Dr J. Mirnić, *Sistem fašističke okupacije*, 33; za regulisanje prijema činovnika u javne službe videti *Budapesti Közlöny*, br. 243 od 26. X 1941.

²³ Dr J. Mirnić, *Sistem fašističke okupacije*, 33.

Jevreji su bili izloženi stalnim napadima fašističke propagande tj. neprekidnom psihološkom pritisku i pretnjama. No treba isto tako naglasiti da su Jevreji, izuzimajući raciju u jugoslovenskim krajevima pod mađarskom okupacijom masovno fizičko istrebljenje dočekali tek nakon potpune okupacije Mađarske od strane Nemačke, marta 1944.²⁴ Iz razloga u koje ovde nećemo ulaziti, Hortijeva politika prema Jevrejima bila je srazmerno uzdržljiva, i pored potajnog pritiska Nemačke. Privilegovani položaj Nemaca takođe smo registrovali. Povlašćeni položaj iz perioda vojne uprave oni su tokom građanske uprave do te mere učvrstili da su se podržavali iz Berlina, gotovo izvukli ispod jurisdikcije zvaničnih mađarskih vlasti.²⁵

Okupator je Novom Sadu namenio sasvim određenu ulogu. Sudeći po pisanju štampe iz tog vremena, grad je trebalo da postane važan ekonomski i saobraćajni centar, čak međunarodna slobodna luka. Konstatujući da je Novi Sad nepo- bitno ekonomski i trgovački centar »južnog kraja«, autor jednog novinskog članka se zalaže da to ne samo što ne treba osporavati, već, štaviše, potencirati. Da bi se to ostvarilo, trebalo bi svim preduzećima i fabrikama (oko 60) obezbediti nesmetani rad. Drugo na čemu se insistira u pomenutom član- ku bilo je očekivanje da mađarska vlada preduzme odgovara- juće korake kako bi Novi Sad dobio izgled mađarskog grada. »Ovde na granici južnog kraja« — završavao se članak — »treba da izgradimo jaku i nepobedivu mađarsku graničnu bazu, koja treba da širi mađarski uticaj u dolini Dunava«,²⁶

Šta je sve činjeno da bi Novi Sad dobio izgled mađar- skog grada već smo videli, a o tome će još i kasnije biti go- Vora. Što se tiče privrednog života grada za vreme okupacije, biože se reći da je on bio do te mere ograničen da se, prak- tično, sveo na lokalnu privredu. Zanimljivo je da je većina breduzeća radila sa umanjenim kapacitetom pošto se poslo- valo u okvirima zatečenih rezervi, a novi kontingenti su se, & obzirom na racioniranu raspodelu sirovina, teško dobijali. Izuzeci su bili pojedina preduzeća kao što su fabrika kon- zervi »Kulpin«, fabrika testa »Danubius« i dr., značajna za batnu privredu, koja su radila punim kapacitetom. Novopo- dignuto brodogradilište za izradu betonskih šlepova, zatim hemijska industrija Plati Arpad i dr., nisu bili od većeg priv- rednog značaja. Nasuprot tome, neka su preduzeća bila pre-

²⁴ Isto, 36.

²⁵ Isto, 37—38.

²⁶ *Reggeli Ujsdg*, 3. VIII 1941, 4, i 10. VIII 1941, 3.

neta iz Novog Sada u unutrašnjost Mađarske. U gradu nije bila podignuta ni jedna veća zgrada, a započete gradnje bile su obustavljene. Tako je Novi Sad, uz napomenu da je bilo mnoštvo praznih stanova, da je saobraćaj bio ograničen, da se osetno smanjio broj stanovnika — postao provincijski grad na periferiji Mađarske, kome je pridavan određeni politički značaj, ali grad koji je izgubio svoj raniji privredni položaj i značaj.²⁷

Po jednoj slobodnoj proceni, od oko 66—67.000 stanovnika Novog Sada u oktobru 1941, po zanimanju je bilo 2.000 trgovaca, 3.400 zanatlija i oko 20.000 onih koji se bave zemljoradnjom. Ostali su bili javni službenici, industrijski i fabrički radnici, ili zaposleni u trgovini, saobraćaju ili u drugim profesijama.²⁸

Udruživanje civilnih i vojnih okupatorskih snaga u borbi protiv NOP-a

Da u okupatorskim ocenama opasnih žarišta »južnog kraja« komunisti zauzimaju centralno mesto svedoči i ovaj podatak, Pod oznakom »komunistički pokret u južnom kraju« na osnovu naredbe načelnika generalštaba, upućen je nižim organima sledeći raspis: »Prilikom prestanka vojne uprave, a pre okončanja likvidacije, neka sve komande vojne uprave, organi žandarmerije, policije i kontrašpijunaže sastave informativni, saglašavajući i zbirni izveštaj o opštoj situaciji javne sigurnosti pre i za vreme likvidacije«. Pored drugog, izveštaj, koji je morao biti upućen višim komandama najkasnije do 21. avgusta 1941. godine, trebalo je da sadrži imena svih onih koji su internirani ili se nalaze pod policijskom prisilom. »Treba detaljno obuhvatiti« — stajalo je u raspisu — »komunistička organizovanja i treba naznačiti ko se bavi komunističkom delatnošću na osnovu dosadašnjih rezultata istrage«²⁹

Nastavljajući da ostvaruje davno stvoreni plan, čiji je krajnji cilj bio aneksija jugoslovenskih teritorija, načelnik mađ. kr. domobranskog generalštaba je 15. septembra 1941. izdao naredbu kojom se ukida vojna okupacija »južnih kraje-

²⁷ *Novi Sad u prošlosti i sadašnjosti*, Novi Sad 1954, 11.

²⁸ MSRV AO 19875 MK III F 19/28—49 — Izveštaj od 8. novembra 1941.

²⁹ MSRV AO knj. 15 — Materijali policije i žandarmerije po predmetima narodnooslobodilačkog pokreta.

va«. Sprovođenje u deo ove naredbe, završeno do 1. oktobra 1941, podrazumevalo je povlačenje onih jedinica koje su u »ratnom pohodu« ušle u jugoslovenske zemlje i dovodenje, na njihovo mesto, onih domobranskih trupa koje će na ovoj teritoriji biti stacionirane po mirnodopskom rasporedu i sa mirnodopskim zadacima. U okviru ove nove dislokacije trupa registrovaćemo samo one jedinice koje su bile smeštene u Novom Sadu.

Dok je sva teritorija Bačke potpala pod 5. mađ. kraljevski domobranski korpus, sa komandom u Segedinu, u Novom Sadu je smeštena Komanda 16. bataljona pograničnih lovaca kao i 1. patrolna četa pograničnih lovaca. Ovom bataljonu bila je poverena odbrana granica duž donjeg dela Dunava, na zaposednutoj teritoriji. Stražarskom puku rečne flotile takođe su namenjeni zadaci odbrane Dunava, kao granice prema tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Štab ovog puka, kao i 2. bataljon, nalazio se u Novom Sadu.⁸⁰

Biciklistički bataljon i inženjerski, telefonski, mitraljeski i motorizovani vodovi u Novom Sadu bili su direktno podređeni Komandi 5. korpusa. Dopunske vojne komande kao i veći deo intendantskih bataljona ostali su bez promene. Novosadska i subotička železnička stanica i dalje su ostale predmet budnog čuvanja.⁸¹

U okviru opšte vojne reorganizacije izvršena je i reorganizacija kontraobaveštajne službe. Nakon te reorganizacije, 5. segedinski korpus tj. njegovo 2. (kontraobaveštajno) odeljenje imalo je u Bačkoj svoje ispostave u Novom Sadu i Senti (oficirske) i agenture u Titelu i Palanci (podoficirske).³²

Kada smo rekli da su mirnodopske vojne jedinice imale mirnodopske zadatke, onda smo pod tim podrazumevali da su one, osim redovnih zanimanja, trebale da obezbeđuju krupnije saobraćajne objekte.

Glavnu brigu oko suzbijanja sabotaza, dolaska padobranaca i dr. preuzelo je odeljenje za javnu bezbednost Ministarstva unutrašnjih poslova. Ovom su odeljenju bile podređene: Centralna žandarmerijska islednička komanda i Političko redarstveno odeljenje Budimpeštanske policijske glavne kapetanije. Drugim rečima, svi pripadnici žandarmerije i policije.

⁸⁰ Dr J. M i r n i ć, *Sistem jedinstvenog rukovodstva*, 14.

⁸¹ Isto, 15; MSRV AO m. voj. K 1/160a.

³² MSRV AO 9092; mađ. 3/89; dr J. M i r n i ć, *Sistem jedinstvenog rukovodstva*, 16.

Prenošenje uloge i zadataka u borbi protiv NOP-a iz vojnih ruku u ruke civilnih organa vlasti i civilne uprave tražilo je i odgovarajuće organizacione promene. Tako se na mesto ukinute Komande Žandarmerijske grupe Južne armije formira 5. (segedinski) žandarmerijski okrug, odnosno Islednička komanda 5. žandarmerijskog okruga. U cilju bržeg i efikasnijeg delovanja, ova Komanda je u Novom Sadu formirala svoj islednički odsek (zloglasnu »Armiju«). Pre dolaska ljudstva ovog odseka, u zgradu »Armije« su se iz suda prebacili i organi Kemelharita.³³

Policijska kapetanija i lučka kapetanija u Novom Sadu, kao i policijske kapetanije iz nekih drugih mesta Bačke, bile su podređene glavnom policijskom kapetanu u Budimpešti.

Policijska kapetanija u Novom Sadu, na čijem se čelu nalazio Đula Zombori, imala je više odeljenja: predsedničko, političko, krivično, odeljenje za saobraćaj. Na položaju vođe stražarskog odeljenja, u toku 1941, sve do dolaska Jožefa Talijana (József Tallián), novembra iste godine, smenilo se više lica. Pored svrstavanja predmeta stražarskog osoblja, u delokrugu rada vođe stražarskog osoblja bila je teorijska i praktična obuka osoblja od 200—300 lica. Na tzv. školskom razredu bilo je oko 100 uličnih policajaca regruta za obučavanje. Pored policije, postojala je Državna centrala za kontrolu stranaca (KEOK), sa ekspoziturom u Novom Sadu. Brojno stanje detektiva kretalo se između 20—30, a prema potrebi službe raspoređivani su u odgovarajuća odeljenja. Posle formiranja Centra za zaštitu države u Novom Sadu tj. organa za istragu (»Armija«), policija mu je stavljala na raspoloženje svoje detektive. Najtraženiji od strane »Armije«, tj. Jožef Horkaija (József Horkay), zapovednika isledničkog odseka, bio je zloglasni Jožef Hedi (Hegyí) Hedika, najverovatnije zbog dobrog poznavanja lokalnih prilika i vladanja srpskohrvatskim jezikom. Svakog meseca šef kapetanije iz Novog Sada podnosio je redovni izveštaj i to u pet primeraka: ministru unutrašnjih poslova, velikom županu, Glavnoj policijskoj kapetaniji za provincijsku policiju u Budimpešti, Centru za zaštitu države i Odeljenju za unutrašnju bezbednost.³⁴

³³ MSRV AO 9130; dr J. Mirnić, *Sistem jedinstvenog rukovodstva*, 16.

³⁴ MSRV AO 8284, 8484. — Sredinom 1945. Jožef Hedi je osuđen na smrt i javno obešen u Novom Sadu.

Pretpostavka da će žandarmerijske i policijske snage biti dovoljne da uspešno parališu akcije NOP-a, bez aktivnije pomoći okupatorske vojske, brzo se pokazala kao nerealna. Prvobitna saradnja policije i žandarmerije sa vojskom, prvenstveno u obezbeđivanju granica na Dunavu i Tisi, kako bi se, između ostalog, onemogućilo prebacivanje komunista, postepeno se sve više proširuje. Tek što je bila uvedena građanska uprava, podžupan Bačko-bodroške županije naređuje 3. oktobra 1941. sreskim načelnicima — koji su tretirani kao organi, saradnici i pomagači kontraobaveštajne službe — da su dužni da o svim sabotažnim akcijama obaveste i 2. (kontraobaveštajno) odeljenje 5. domobranskog korpusa u Segedinu.⁸⁵

Dalji korak u toj saradnji bilo je sadejstvo operativnih vojnih jedinica sa organima državne bezbednosti radi obezbeđivanja akcija koje su vodili organi građanske vlasti. Međutim, uskoro će vojska biti prinuđena da ponovo uzme u svoje ruke pojedine vidove borbe protiv snaga NOP-a.

Kao potvrdu navešćemo nekoliko sastanaka i odluka nadležnih organa vojne, odnosno građanske uprave preko kojih se može pratiti ovaj proces.

Tako je u sedištu velikog župana u Novom Sadu 7. oktobra 1941. održana konferencija na kojoj su bili prisutni: dr Peter Ferbnah, veliki župan, Eden Trukvalter (Odon Trukvalter), viši štabni kapetan, komandant mesta, dr vitez Mikloš Nad, gradski načelnik, dr Đula Zombori, mađ. kr. savetnik, vođa policijske kapetanije, vitez Geza Batori, mađ. kr. žandarmerijski potpukovnik, zapovednik žandarmerijskog odreda, Erne Slavik (Ernö Szlavik), štabni kapetan, i Jožef Horakai, žandarmerijski major, zapovednik islednih organa »Armije«. Predmet konferencije bio je: položaj javne bezbednosti grada Novog Sada i njegove okoline.

Posle dužeg savetovanja prisutni su se složili u sledećem: pošto su, u poslednje vreme, učestale sabotaže, paljevine, ubistva i drugi atentati, neophodno je pooštriti mere da bi se očuvala javna bezbednost. U tu svrhu konferencija je predložila da se pojačaju policijske patrole vojskom; da se i nadalje održavaju manje racije, iznenadno i po kvartovima, takođe u sadejstvu s vojskom. Jednodušna je bila i odluka o neophodnosti »održavanja racije sa većim opkoljavanjem« (podvukli autori). Za odgovarajuću oružanu siju pobrinuće se komandant mesta.

⁸⁵ Dr J. Mirnić, *Sistem jedinstvenog rukovodstva*, 16.

Smatrajući da je garnizon nesrazmerno mali u odnosu na teritoriju, broj i postojanost sabotažnih akcija, utoliko pre što »konci sabotažnih akcija u okolnim mestima vode u Novi Sad, kao centralu« (podvukli autori), konferencija traži da se žandarmerijska škola iz Njiredhaza premesti u Novi Sad. Takođe je traženo brojno povećanje policije putem otvaranja jedne policijske škole, zatim povećanjem broja koncipijenata, nadzornog i detektivskog osoblja pri mađ. kr. policiji. Polazeći od činjenice da se učesnici NOP-a regrutuju pretežno iz redova omladine, konferencija se založila da nezaposleni i lica koja se bave politikom a pripadaju Srbima ili Jevrejima, stari između 18—32 godine, budu smešteni u radne (logore odakle bi bili upućeni na rad u Mađarsku.

Konferencija je i za ograničenje policijskog časa (na 23 č.); pooštrenu kontrolu legalnog prelaska Dunava; najstrožu kontrolu dunavske obale; povećanje broja osoblja kapetanije pristaništa; reviziju birtaških dozvola i zatvaranje onih gostionica koje posećuju Srbi u velikom broju.

1 u pogledu zaključaka prisutni su bili jednodušni, zahtevajući da se:

S obzirom na izvanredni položaj grada, kao i na to da se javni mir može obezbediti samo na taj način, konferencija smatra za potrebno da se mere iznete u svim tačkama hitno i prekomerno uvedu, jer njihovu potrebu iziskuje granični položaj varoši, teški ekonomski položaj, stalno vraćanje nepouzdatih elemenata, kao i okolnost da se ubuduće može računati sa povećanjem atrociteta.^M (u stvari, misle na povećanje broja akcija NOP-a).

Videli smo da se na ovaj konferenciji na jednom mestu preporučuje i postupak u vezi sa gostionicama koje drže Srbi. Kada govori o pojedinim primerima koji treba da ilustruju protusprsku politiku okupatora u Novom Sadu, podnosilac već korišćenog izveštaja »Pro memoria«, osim drugog navodi i to da su od Srba u svim slučajevima oduzete dozvole za točenje alkoholnih pića. Zaključak sa konferencije pokazuje da je u tom pogledu ipak bilo izuzetaka.³⁶

Ovaj sastanak spada u red onih čije su odluke i zahtevi imali značajnog uticaja na kasnije dramatične događaje poznate pod imenom racija. Istoga dana kada je održana konferencija, — 7. oktobra 1941. godine, — na osnovu jednog po-

³⁶ MSRV AO 8587 — Originalni zapisnik sa konferencije od 7. X 1941.

³⁷ MSRV AO 19882 MK X F 1/170—198.

verljivog konfidentskog izveštaja, Komanda m. kr. segedinskog 5. žandarmerijskog okruga obavestila je sve podređene komande da se u Novom Sadu i drugim mestima Bačke mogu očekivati paljevine i druge komunističke akcije većih razmera. Prema istim izvorima, neki hrvatski vojnici koji često prelaze granicu, nose sa sobom ručne granate, revolvare i eksploziv radi pomaganja gore navedenih akcija (odnosi se na grupu Dalibora Francistija). Da bi se te akcije sprečile, Komanda izdaje naređenje da se upozore svi vlasnici preduzeća, magazina, stogova kudelje, slame, sena i dr. da budnije čuvaju svoju imovinu. Svaka aljkavost u tom pogledu kažnjavaće se po zakonu. Žandarmerijska preventivna služba treba da vrši kontrolu željezničke i važnih deonica drumske mreže, da često obilazi objekte koji mogu biti predmet diverzantskih akcija, da se pogranične žandarmerijske stanice duž Dunava i Tise povežu sa pograničnim lovcima, naročito radi čuvanja prelaza, kontrole stranaca i osobito sa ciljem da se spreči krijumčarenje oružja.³⁸

Posle ovog dopisa, u sklopu sve tešnje saradnje sa vojskom, veliki župan Bač-bodroške županije je održao sastanak sa komandantom 15. (somborske) brigade, kasnijim akterom u novosadskoj raciji, kao i sa predstavnikom žandarmerijske komande u Somboru pa je 10. oktobra 1941. uputio ministru unutrašnjih poslova predloge mera radi »sprečavanja sabotažnih planova komunista«.³⁹

Ministar unutrašnjih poslova je 10. novembra 1941. obavestio glavnog kapetana policije šta je od predloga velikog župana već realizovano i šta sve treba u tom smislu još preduzeti. Tako se vidi da je pojačano čuvanje granica, ali da treba pojačati kontrolu prijavljivanja i odjavljivanja, da čestim racijama treba otkrivati infiltrirane elemente i skriveno oružje i eksplozivni materijal. Takođe se insistira na formiranju što šire obaveštajne mreže sastavljene od domaćeg, »patriotskog stanovništva«.⁴⁰

Usvajajući zahteve sa sastanaka u Novom Sadu i Somboru, Ministarstvo unutrašnjih poslova premestilo je u Novi Sad žandarmerijsku podoficirsku školu iz Njiredjhaze (120 polaznika) i policijsku školu iz Košića (200 ljudi). Osim povećanja policijskih snaga, lučkim kapetanijama su se morala obezbediti i savremenija tehnička sredstva. Istovremeno, mi-

³⁸ MSRV AO m. grad. K 12/344.

³⁹ MSRV AO 19882 MK X F 3/29—32 — Dopis velikog župana ministru unutrašnjih poslova od 10. X 1941.

⁴⁰ MSRV AO 7603 i m. pol. K 3/93.

nistar unutrašnjih poslova preduzima mere kod ministra odbrane kako bi se ostvarila što tešnja saradnja između pograničnih lovaca i lučkih kapetanija. ¹⁾ grupi odgovornih lica koja su smatrala da je Novi Sad grad u kome je bezbednost najugroženija, spadao je i nadležni vojni zapovednik za Bačku, komandant 5 (segedinskog) korpusa. Ovo mišljenje nije bilo ni malo bezazleno jer je, bez sumnje, imalo određenog uticaja na donošenje odluke o proširenju racije i na Novi Sad. U skladu sa svojim stavom, komandant 5. korpusa predlaže generalštabu da se 2. konjička brigada iz Subotice prebaci u Novi Sad. Umesto da prihvati ovaj predlog, generalštab je ovlastio komandanta 5. domobranskog korpusa da u Novi Sad premesti Komandu korpusne artiljerije. ²⁾

Tokom poslednja tri meseca 1941. godine sudovi u Bačkoj održali su niz procesa po kratkom postupku sa brojnim smrtnim presudama. Krajem 1941. godine vršene su pripreme za suđenje preostalim uhapšenim pripadnicima NOP-a — njih oko 312. Pregledom spiskova uhapšenih, uglavnom članova KPJ, Skoja i simpatizera NOP-a, sa ciljem da se utvrde mesta u kojima su oni stanovali, došlo se lako do zaključka da su oni iz Novog Sada i drugih mesta južne Bačke. Dakle, sa teritorije nastanjene pretežno slovenskim ili, još preciznije rečeno, srpskim življem. I ova činjenica, uklopljena u mozaik događaja koji su prethodili raciji, imala je svoje mesto i značaj.

U eri forsiranog suđenja i izricanja smrtnih presuda, tokom brutalnog razračunavanja sa snagama NOP-a u poslednjem kvartalu 1941. izveštaji sa terena upućeni nadležnima u Budimpešti poprimaju sve alarmantniji karakter. Tako šef kapetanije u Novom Sadu Đ. Zombori upozorava svoje pretposatvljene da se sa sigurnošću mogu očekivati nove akcije. Na takav zaključak ga, veli, upućuje «osvetoljubivi karakter srpskog naroda», koji će svakako, akcijama reagovati na masovna hapšenja i suđenja. Pored molbe za uvođenje niza preventivnih mera u gradu, povećanje broja policijskih detektiva, izgradnju masovne mreže sistema poverenika i doušnika državne bezbednosti i dr., Zombori predlaže sprovođenje opsežne racije u celom rejonu Dunava i Tise. ²⁾ O ove alarmantne

¹⁾ Dr J. Mirnić, *Sistem jedinstvenog rukovodstva*, 17—18; MSRV AO 19875 MK III F 22/18—24 — Odgovor ministra unutrašnjih poslova velikom županu u vezi sa njegovim predlogom i zahtevom od 10. X 1941.

²⁾ Dr J. Mirnić, *Sistem prekog suđenja*, 81.

signale sa terena budimpeštanska centralna uprava se nije oglašila, pa je, tako, na samom kraju oktobra 1941. godine (28. — 31. oktobra) predstavnik Političkog odeljenja Glavne kapetanije u Budimpešti boravio u Novom Vrbasu i Novom Sadu, sa zadatkom da prouči nacionalno pitanje kao i probleme iz oblasti javne bezbednosti. Osmog novembra 1941. godine Političko odeljenje Glavne kapetanije pocnelo je iscrpan izveštaj ministru unutrašnjih poslova o rezultatima ove misije.

Zaključak ovog izaslanika o držanju ku'lturbundovaca u N. Vrbasu i Novom Sadu je da je ono »antimađarsko«; da se Nemci međusobno pozdravljaju sa »hajl Hitler!«— da su im izlozi radnji prepuni propagandnog materijala sa velikim slikama vođe Rajha; jednom rečju, da se kulturbundovci ponašaju kao da su u Nemačkoj. Uzroke tome ovaj činovnik nalazi u čvrstom verovanju kulturbundovaca da se u Bačkoj radi o privremenom stanju, čije će definitivno rešenje dovesti do priključenja ovih teritorija Rajhu. Istina, situacija se, posle uvođenja građanske uprave u drugim opštinama, nešto smirila, ali nacionalne suprotnosti i dalje postoje, tvrdio je ovaj funkcioner policijske kapetanije.

Nakon de'a izveštaja u kome se daju podaci o radu okupatorskih »legalnih partija« i drugih organizacija, sledi opis koji se odnosi na Komunističku partiju Jugoslavije. I tu se podvlači da je u Novom Sadu, posle okupacije, kao podzemna organizacija nastavila sa radom KPJ, formirana još za vreme Jugoslavije. I ne samo što je nastavila svoju aktivnost, nego je taj rad još više intenzivirala. Proširenje organizacija kao i povećanje broja terorističkih i sabotažnih akcija izveštaj ocenjuje kao posledicu težnje da se potkopa mađarska država, što je, dakako, bilo tačno.

Mada prividno nedovoljno jasna, zanimljiva je sledeća konstatacija.

U rad komunista uključeni su od avgusta i srpski nacionalisti. Među njima se nalaze predstavnici svih slojeva bivšeg srpskog društva. Takođe, naročito, učestvuju bivši oficiri, službenici, žandarmi, policajci, studenti -seljaci kao i članovi porodica poginulih četnika... Ovi srpski nacionalisti ... sarađuju sa komunističkim elementima, ali ne na liniji klasne borbe. Za sada je vrlo teško konstatovati gde počinju a gde se završavaju akcije komunista, odnosno nacionalista.

Neprecizno formulisana i shvaćena, ova konstatacija visokog policijskog službenika potvrđuje da su okupatorske vlasti tačno uočile da se oko Komunističke partije Jugoslavije

i u Bačkoj počeo stvarati široki svenarodni front za borbu protiv okupatora i fašizma.

Kao odgovor na energične akcije mađarskih okupatorskih vlasti, sledila je — tvrdi dalje u svom izveštaju izaslanik policijske kapetanije — pojačana kontraofanziva pripadnika NOP-a, da bi krajem oktobra došlo do osetnog smanjenja sabotažnih akcija u gradu. Po mišljenju podnosioca izveštaja, većina pripadnika podzemne organizacije sklonila se iz Novog Sada u okolinu, najverovatnije samo privremeno. To znači da će se oni prvom povoljnom prilikom vratiti u grad i da će nastaviti sa terorističkim i sabotažnim akcijama. Nastavak tih akcija treba očekivati i stoga jer je srpski narod, po mišljenju izaslanika, poznat po svojoj sklonosti za krvnom osvetom. Kako su suđenja koja donose smrtnu presudu u toku, ne treba da iznenađuje što su formirane nove organizacije radi osvete onih što su pogubljeni.

U izveštaju se ističe da se izvršioci »nezakonitih dela« kriju u srpskim delovima grada, gde im srpsko stanovništvo daje podršku. Uobičajene kontrole se teže mogu sprovesti među srpskim stanovništvom, jer su legitimacije izdate za vreme Jugoslavije. Pored toga, ima veoma mnogo falsifikovanih legitimacija, pošto su nepoznata lica iz zgrade bivše jugoslovenske policije ukrala pečat i formulare za legitimaciju,⁴³ što je, naime, bilo tačno.

Kao što smo već ranije rekli, do okupatorske legitimacije se teško dolazilo. To potvrđuje i podnosilac izveštaja »Pro memoria«, koji kaže da u Novom Sadu Srbin ili uopšte ne može da dođe do legitimacije, ili do nje dolazi samo uz jake veze. I to je bila jedna od diskriminatorskih mera koje su preduzimane prema Srbima.⁴⁴

Sve što je izneto u izveštaju političkog odeljenja Kapetanije, ma koliko sadržavalo elemente istine, ima jedinstvenu, generalnu ne samo antikomunističku, nego i antisrpsku tendenciju. Prema njemu, u komunističkom pokretu, na ovaj ili onaj način, učestvuje ceo srpski narod i to jedino on! Rezultati istrage sprovedene od strane okupatorskih vlasti sigurno nisu davali osnovu za tako jednostran zaključak. Međutim, ta konstatacija, kao sastavni deo onoga što se preporučivalo na kraju izveštaja i svega onoga što je prethodilo i sledilo raciji i što se događalo za vreme tog krvavog pokolja, uklapa se u sasvim određenu političku liniju okupatorskih organa

43 MSRV AO 19875 MK III F 19/28—49 — Izveštaj od 8. XI 1941.

⁴⁴ MSRV AO 19882 MK X F 1/170—198.

vlasti na terenu i određenih političkih krugova u Budimpešti. Iz tog zahteva se gotovo nametao, nešto uprošćeno, sledeći zaključak: jedini koji ozbiljno ugrožavaju stvoreni novi poredak jesu komunisti; u redovima komunista nalaze se Srbi, koje pomaže masa srpskog naroda; da bi se obezbedio mir i red treba se, dakle, obračunati sa Srbima!

I zaista, evo šta se konkretno predlaže na kraju tog izveštaja: »1) Uvođenje specijalnih pograničnih legitimacija; 2) *Sprovođenje racije širokog obima*; 3) Budnija prisмотра prilikom prelaska granice; 4) Stvaranje mreže poverenika službe bezbednosti u svakom bloku kuća, u svakoj ulici; 5) Broj novosadskih detektiva treba bar udvostručiti.⁶ Kao što se iz ovog i drugih dokumenata moglo videti, različiti izveštaji slati iz Bačke u Budimpeštu, svaki na svoj način, upozoravali, su nadležne na sve težu situaciju u »južnom kraju«, koja sve ozbiljnije ugrožava stvoreni poredak. Jedni su tu opasnost videli u »komunističkom organizovanju«, drugi u povezivanju srpskih nacionalista (u stvari rodoljuba) sa komunistima, treći u povratku brojnih proteranih Jevreja, dobrovoljaca i drugih sumnjivih elemenata, četvrti u nezadovoljstvu Srba nacionalno-socijalnim i kulturno-političkim položajem, itd. Pominje se i nezadovoljstvo drugih nacionalnosti, ali se ono ocenjuje u granicama tolerantnosti. Sve u svemu iz navedenih izveštaja nametao se jedinstven zaključak da su Srbi najnemirniji i najopasniji element, a njima se kao nepoželjni mogu pridružiti i Jevreji.

Iako su pripadnici NOP-a davno napustili nadu da će im stići sovjetski padobranci, mađarske vlasti nisu prestajale da veruju u tu mogućnost. Tako provincijski glavni kapetan mađ. kr. provincijske policije 25. septembra 1941. traži od svih policijskih kapetanija i ispostava da preduzmu odgovarajuće mere kako bi spremno dočekali dolazak ruskih padobranaca. On navodi da je prema predviđajima šefa generalštaba taj dolazak planiran za otprilike 25. septembar 1941. i da: »... prema podacima istrage koja je sprovedena po predmetu organizovanja komunista u Bačkoj i Erdelju, ovdašnja Komunistička partija organizovano očekuje dolazak tih padobranaca«⁶

Slično naređenje izdato je i od strane žandarmerijske komande. Tokom novembra 1941. okupatorske vlasti su, čak organizovale službu noćne odbrane od padobranaca. Na čelu ove službe nalazili su se komandanti pojedinih garnizona. Za pot-

45 MSRV AO 19875 MK III F 19/28—49.

⁶ MSRV AO m. pol. K 3/82.

rebe ove službe njima su bili podređeni svi organi žandarmerije i policije, vatrogasci, noćni čuvari vojnih preduzeća, čuvari nasipa, putari i članovi organizacija »Leventa«⁴⁷

Među poslednje mere sa ciljem da se inicijativa u borbi protiv NOP-a vrati u ruke vojske spadaju one iz decembra

1941. Tada 2. (kontraobaveštajno) odeljenje 5. korpusa izdaje naredbu policijskim kapetanima i sreskim načelnicima da se od Jevreja i drugih nepoželjnih lica pokupe radio-aparnti. Cilj ove mere bio je da se onemogući uticaj propagande Velike Britanije i Sovjetskog Saveza, čije su se emisije masovno slušale. U to vreme deluje i specijalna ekspozitura 5. korpusa u poštama koje su kontrolisale prepisku građana. Sadržina pisama ocenjenih negativno, tj. kao neprijateljska, mogla je biti povod za izvođenje pred vojni sud, odnosno kao razlog pokretanju krivičnog postupka ili policijske prisilne kod građanskih organa vlasti. Osim Novog Sada, i u drugim većim mestima postojali su vojni cenzori za kontrolu štampe. U Novom Sadu je uspostavljena i ispostava isledničke komande načelniku generalštaba mađ. domobranstva. Ova ispostava je održavala najdirektnije veze sa svim organima civilne uprave.⁴⁸

Pokretanje lista na srpskom jeziku Nova pošta

Više kao kuriozum navešćemo jedan neobičan događaj iz tog vremena, od 18. septembra 1941. Toga dana u 10 č. i 30 minuta, nad Novim Sadom tj. na obali Dunava i nad srpskim delom grada, jedan nemački avion bacao je letke u velikoj količini. Sadržina letaka predstavljala je poziv predsednika »Srpske vlade« srpskom stanovništvu da obustavi otpor i rušenje te da se, do 17. septembra 1941, vrati svojim kućama.⁴⁹ No, i mađarski su okupatori, suočeni sa intenzivnom političkom i agitaciono-propagandnom delatnošću NOP-a smatrali za

⁴⁷ MSRV AO m. voj. K 1/199 — Odbrana od padobranaca: uputstvo od 25. XI 1941; dr J. Mirnić, *Sistem jedinstvenog rukovodstva*, 18.

48 Dr J. Mirnić, *Sistem jedinstvenog rukovodstva*, 20. Osim Radio-Londona i Radio-Moskve, među najslušanije radio-stanice od kraja 1941. godine uvrstila se i Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija«, koja je počela sa radom 11. XI 1941. u SSSR. »Slobodna Jugoslavija« je prenosila ratne izveštaje i saopštenja Vrhovnog štaba NOV i PO Jugoslavije i time popularisala NOB u zemlji i inostranstvu.

⁴⁹ MSRV AO 19887 MK V F 2/159—160.

potrebno da joj se suprotstave efikasnije nego do tada. Tako je 16. decembra, izašao u Novom Sadu prvi broj lista na srpskom jeziku pod nazivom *Nova pošta*. Štampan u štampariji »Uranija«, Futoški put br. 6, list je svakodnevno izlazio (osim ponedeljnika) sve do 6. juna 1944.

Izlazak ovog lista ima svoju predistoriju, koja počinje još aprilskih dana. Naime, 21. aprila 1941. godine dvojica novinara podnela su molbu šefu mađarskog kraljevskog generalštaba Henriku Vertu da im se odobri pokretanje jednog lista na srpskom jeziku. Dva dana pre ove molbe, 19. aprila, isti novinari su se obratili molbom Đuli Krameru, da svojim autoritetom podupre njihovu želju za pokretanjem novina na srpskom jeziku, uz opširno obrazloženje jedne takve potrebe.

Na te molbe mađarski okupatori nisu ništa odgovorili. Razlozi tog stava samo se mogu nagađati. Može se pretpostaviti da je okupator s početka verovao da će pokoriti srpsko stanovništvo, pogotovu posle terora sprovedenog nad njim, te nije smatrao za potrebno da se i preko štampane reči jednog lista vrši uticaj na njega. Kako su se nadanja u poslušnosti Srba i njihovu spremnost da prihvate okupaciju izjalovile, mađarske vlasti su odlučile da dozvole pokretanje *Nove pošte*.

Da bi se dobila slika o ulozi koju je trebalo da virši *Nova pošta*, navešćemo u celosti molbu upućenu Henriku Vertu.

Pozivom na oglas presvetlog od 20. aprila tekuće godine, dole potpisani mole da izvolite izdati dozvolu da bi se pokrenuo srpski informativni list, nepristrasan, lojalan i potpuno objektivni. Ovome listu bili bi ciljevi sledeći: da se Srpstvo koje živi u Mađarskoj vaspita da bude mirno i spokojno i da se vlada prema današnjem duhu vremena, da bude informisano o svim najnovijim događajima u zemlji kao i u inostranstvu, isto tako i o naredbama i uputstvima mesnih vlasti. Osim toga bi u našem listu odmah na početku izdali lekcije na mađarskom jeziku i to za one naše čitaoce koji bi hteli da nauče lepi mađarski jezik u svom sopstvenom interesu.

Uredništvo lista bi se, prirodno, vladalo prema uputstvima mesnih vlasti, i u slučaju potrebe voljno je podvrgnuti se i cenzuri.

Da bi se ostvario ovaj plan ohrabrila nas je okolnost što Srpstvo koje živi u Mađarskoj nema nijedan list na svome maternjem jeziku i zbog toga veruje u zlonamerne tendenciozne vesti koje mogu štetno delovati na ovdašnje prilike. Ovaj narod, koji je potpuno neinformisan o novim događajima sadašnjice, može se obavestiti samo sa izdavanjem jednih novina koje bi izlazile na maternjem jeziku, tako da bi postali lojalni građani mađarske države, isto tako korisni i poslušni kao što su bili do 1918. godine u jesen, do stvaranja Jugoslavije.

U plan je uzet za odgovornog urednika stari, iskusni, u Novom Sadu rođeni, u mađarskim školama vaspitani, mađarskim duhom prožeti novinar, koji je već izdavao na mađarskom jeziku 1917. godine nedeljni list pod naslovom *Smotra*. Isto tako je, u više mahova, izdavao neke nedeljne listove za vreme jugoslovenskog režima i bio saradnik mađarskih listova. Na ovaj način, njegova ličnost pruža punu garanciju da će mu list u svakom pogledu odgovarati određenom cilju i da će efikasno potpomoći mađarske vlasti oko izvođenja mađarizacije Bačke. Glavni urednik, izdavač i vlasnik je isto tako rođen i zavičajan u Bačkoj, posećivao je mađarske škole, isto tako je proveo jednu godinu u školi u Budimpešti i u ono vreme je izdavao, uređivao i bio vlasnik novina *Hetfei ujsag* (*Hétfoi ujsdg*).

O obadvojici mogu dati opširnije reference: Đula Kramer, vođa Madara u Novom Sadu, Andre Deže, i Toman Šandor, urednici *Reggeli Ujsdg-a*, Ferenc Blažek, saradnik *Reggeli Ujsdg-a*, Janoš Abraham, trgovac, i drugi ugledni Mađari.

Naslov novoga lista koji je u planu biće *Naš glasnik*. Glavni urednik, izdavač i vlasnik bio bi Dušan Čamprag, a odgovorni urednik bi bio Velislav Spasić.

U nadi da će visoko cenjeni našoj molbi izaći u susret, molimo da primite izraze naše lojalnosti.

Novi Sad, 21. aprila 1941.
Glavni urednik
Čamprag Dušan

Odgovorni urednik
Spasić Velislav, novinar
Filipa Višnjica 11

Izdavač i vlasnik štamparije
Futoška ulica 6.⁵⁰

Šta su imali u vidu tj. kakvu su ulogu namenili *Novoj pošti* predstavnici okupatorske vlasti, vidi se i iz prekorih reči koje je župan Novog Sada dr Peter Fernbah uputio »predstavnicima Srpstva« iz Novog Sada 18. januara 1942. godine povodom krvavih događaja i pokolja u šajkaškoj: »Gos-

⁵⁰ Molba od 10-og zavedena je u »Ujvidéck TJV. Katonai parancsnokság« pod br. 892, a molba od 21. pod brojem 25 od 26. IV 1941; MSRV AO Fond Vojni sud, Novi Sad S 353/944 — Vojni sud Vojne oblasti NOV Jugoslavije za Bačku i Baranju, 27. XI 1944, osudio je na kaznu smrti streljanjem »kao narodne neprijatelje zbog služenja okupatoru putem propagande i kao agitatore...«: Vojislava Matića, novinara, odgovornog urednika i suvlasnika *Nove pošte*, Vladimira Veljkovića, bivšeg policijskog činovnika, šefa administracije, suvlasnika i blagajnika *Nove pošte*, Miodraga Brašovana, učitelja, suvlasnika i saradnika *Nove pošte* i Velislava Spasića, novinara, saradnika *Nove pošte*.

podo! Vi ste duhovne vode Srpstva u Mađarskoj. Uzmite pero u ruke i pišite članke u vašim novinama. Ako iskreno stojite na stanovištu lojalnosti prema mađarskoj državi, onda izvolite pa to propagirajte.. „⁵¹

*Okupatorske političke stranke, staleške, verske, kulturne i druge organizacije u Novom Sadu krajem 1941 —
Prisajedinjenje Bačke Mađarskoj*

Zbog svoje specifične uloge i zadataka koje je imao, režim vojne uprave nije smatrao za potrebno da pruži šire mogućnosti za organizovanje i delatnost političkih stranaka. Situacija se, u tom pogledu, popravila uvođenjem građanske uprave, mada su neka ograničenja i dalje ostala na snazi. Osim političkih stranaka, koje su se počele formirati od avgusta 1941, stvorena su i mnoga staleška, verska, kulturna i druga društva i organizacije. Bez obzira na njihovu masovnost ili stepen organizovanosti, sva su ta društva vršila određenu i ne beznačajnu ulogu u psihološkom i političkom pridobijanju masa na okupiranim teritorijama. Isto tako, sve organizacije koje su radile u Novom Sadu bile su prisno povezane sa okupatorskim vlastima, što se vidi i iz činjenice da su na čelu tih društava i organizacija stajali istaknuti fašisti. Preko njih sprovedena je politika fašističkog okupatora, u čijoj je osnovi ležala politika nacionalne netrpeljivosti i šovinističke isključivosti između Mađara i slovenskog življa, u prvom redu Srba. Nezavisno od niza elemenata po kojima su se međusobno

⁵¹ MSRV AO 8532, 14/33, 1824 — Zapisnik o saslušanju dr Jovana Nenadovića od 5. aprila 1945; 1825 — Zapisnik o saslušanju inž. Dake Popovića od 5. aprila 1945; 1826 — Zapisnik o saslušanju inž. Danila Kačanskog od 6. aprila 1945. — Od Srba ovom sastanku bili su prisiljeni da prisustvuju: bivši jugoslovenski ministar poljoprivrede Svetozar Stanković, bivši jug. ministar agrarne reforme i ban Dunavske banovine Daka Popović, bivši novosadski gradonačelnik dr Miloš Petrović, bivši gradski potpredsednik dr Obrad Milutinović, bivši upravnik bolnice dr Jovan Nenadović, privatni inženjer Danilo Kačanski i zemljoposjednik Pavle Peciija Popović. — Vojni sud Vojne oblasti NOVJ za Bačku i Baranju u Novom Sadu, 22. XI 1944. osudio je dr Obrada Milutinovića na kaznu smrti streljanjem i zbog toga »što je kao aktivni član odbora četničkog udruženja za Vojvodinu, izdajnika Draže Mihailovića, davao redovnu novčanu pomoć i učestvovao na sastancima toga udruženja na kojima su donošene odluke o borbi protiv NOP-a ...« — S broj 438/44.

razlikovali, zajedničko im je bilo da su sva društva, organizacije, političke stranke i dr. težili zapostavljanju »Velike Mađarske« u kojoj bi bila obezbeđena politička vlast mađarskih veleposedničko-buržojskih struktura i hegemonija mađarske nacije kao vladaj uče.

Da uloga i uticaj pomenutih društava nisu bili mali može nam dokazati podatak o njihovom broju u Novom Sadu krajem oktobra 1941. godine. Ne računajući političke stranke, kao ni Kulturbund, u to vreme je u gradu bilo 40 prosvetnih, 73 industrijskih, 58 sportskih, 62 »humana« i još 49 raznih drugih udruženja.²²

Posle kraćeg pregleda političkih stranaka, navešćemo pomenično i neka društva.

Sve do ulaska Nemaca, u Mađarsku, marta 1944. godine, Partija mađarskog života (Magyar Élet Pártja) bila je vladina stranica tj. osnovni realizator i nosilac okupacione politike, kojoj je pripadao sav rukovodeći administrativni aparat. Neke zabrane, koje su se striktno primenjivale kod drugih partija ili organizacija, kod ove su vešto otKianjane. Prirodno je da je Partija mađarskog života, po svojim osnovnim političkim koncepcijama, bila aesničarska. U unutrašnjoj politici težila je očuvanju postojećeg sistema, posebno krupnom latifundiju i veleposeda, a u spoljnoj politici cilj joj je bio vaspostavljanje »Velike Mađarske«. Sa formiranjem mesnih organizacija PíViŽ počelo se i u Novom Sadu neposredno posle ukidanja vojne uprave, i već krajem 1941. godine, odnosno početkom 1942, one su bile formirane na čitavoj okupiranoj jugoslovenskoj teritoriji. Na čelu PMŽ u Novom Sadu, kao počasni predsednik, nalazio se veliki župan grada dr Peter Pernbah“

Koristeći sva raspoloživa sredstva i mogućnosti, Partija mađarskog života nastojala je da se prikaže ne samo kao politička stranka, nego, više od toga, kao politička organizacija svih Mađara. Imajući to u vidu, razumljivo je što su u njene redove stupali gotovo isključivo Mađari, ipak, još u oktobru 1941. godine činjeni su prvi pokušaji preko pojedinih kolaboranata iz redova predratnih srpskih i hrvatskih političara, da se i deo »lojalnih« predstavnika ova dva naroda uključi u PMŽ. Od marta i aprila 1942. godine, posle racije, u radu PMŽ nešto većeg učešća uzima sasvim mali deo srpske buržoazije. Međutim, iako je propaganda za učlanjivanje i pristupanje stranci među Srbima i ostalim slovenskim narodima bila vrlo jaka, iako je deo krupne srpske buržoazije,

²² MSRV AO 19875 MK III F 19/28-49.

²³ Isto; dr J. Mirnić, *Sistem fašističke okupacije*, 26.

uglavnom, potpomagao akciju rukovodstva PMŽ, ipak je ona među Srbima bila formirana u svega nekoliko mesta Bačke i imala neznatan broj članova. Drugim rečima, pokušaj uvlačenja slovenskih naroda u redove PMŽ, s obzirom na njene političke i druge ciljeve, doživeo je potpun neuspeh,⁵⁴ mada su iredentisti i kvislinzi, očigledno, računali da će psihozu straha posle racije moći da iskoriste za kakvo-takvo omasovljenje stranke. Krah sa pokušajem organizovanja okupatorske hortijevske partije predstavljao je veliki politički uspeh narodnooslobodilačkog revolucionarnog pokreta i bio rezultat njegovog upornog političkog rada i oružanih akcija, doduše ne naročito brojnih, ali zato politički značajnih.

Partija mađarske obnove (Magyar Megújulás Pártja) počela je sa osnivanjem svoje organizacije u Novom Sadu u novembru 1941. Na njenom čelu nalazio se Bela Imredi. Ova partija je tražila veće oslanjanje na fašističku Nemačku u cilju sigurnijeg ostvarenja težnji za restauriranjem nekadašnjih granica Mađarske. U unutrašnjopolitičkom pogledu, osim ostalog, bila je za oštrij kurs prema Jevrejima, dok su — prema njoj — ostale nacionalnosti imale biti još više zapostavljene na račun favorizovanja Mađara. U Novom Sadu ova organizacija obuhvatila je mali broj članova (oko 6% svih Mađara) iz redova bogatih trgovaca, zanatlija i dela inteligencije.⁵⁵

Stranka strelastih krstova, tzv. »njilaši«, bila je izrazito i otvoreno orijentisana fašistička partija, organizovana po uzoru na nacističku Hitlerovu i fašističku Musolinijevu stranku. Zahvaljujući uspesima sila osovine na Istočnom i drugim frontovima, kao i svojim tobože socijalnim zahtevima, koji su, u stvari, predstavljali čistu demagogiju, »njilaši« su krajem 1941. i u 1942. godini imali prilično uspeha u formiranju svojih organizacija, naročito u severnoj Bačkoj i u Potisju. »Njilaši« su, u načelu, bili protiv prijema Srba u svoje redove. Sa formiranjem svojih organizacija u Novom Sadu »njilaši« su otpočeli sredinom septembra 1941. godine. Rukovodilac im je bio Gabor Jančuško a članovi su regrutovani pretežno iz redova radnika, zavedenih antikapitalističkim demagoškim pa-

⁵⁴ Dr J. Mirnić, *Sistem fašističke okupacije*, 26; Nova pošta, 12. IV 1942; *Délvidéki Magyarság* 14. X 1941. i 31. III i 31. V 1942.

⁵⁵ MSRV AO 19875 MK III F 19/28—49; dr J. Mirnić, *Sistem fašističke okupacije*, 26—27.

rolama i negativnim stavom prema krupnim veleposedima, zatim nešto činovnika, zanatlija i inteligencije.⁶⁵

Socijaldemokratska partija Mađarske i Stranka malih posjednika (Kisgazda P.-V.) nisu ispoljile veću aktivnost na proširenju svojih organizacija u »južne krajeve«, dok smo o delatnosti Nacionalnog centra za rad već govorili.

Još od maja 1941. godine omladina je bila nasilno obuhvaćena organizacijom zvanom »Levente«. Bila je to jedna vrsta poluvojničke organizacije radi predvojničke obuke, povezana sa šovinističkim i iredentističkim vaspitanjem. Pozivajući se na odgovarajuće zakonske odredbe, ovom organizacijom su 1941. godine bi'la obuhvaćena godišta od 1920 (ukoliko je neko slučajno izostao od služenja redovnog vojnog roka) do 1928, s tim što se ta obaveza svake naredne godine sukcesivno proširivala na mlađa godišta. Oni omladinci koji su pohađali škole ili studije samim tim su bili uključeni u »Levente« i obuku obavljali u okviru nastave. Ostali obveznici »Levente« su jednom preko nedelje imali obuku s tim da su nedeljom posle obuke, a prema veroispovesti, kolektivno odlazili u crkve na bogosluženje.⁶⁶

Od boračkih organizacija, čiji su članovi uživali određene beneficije, spominjemo: Viteški sto, formiran još za vreme vojne uprave; Mađarski savez učesnika rata (Magyar Tűzharcos Szovetség) i Zemaljski savez ratnih invalida, ratnih udovica i iratne siročadi (Hadiroklkantak Hadiözvegyek és Hadiärvök Országos Szovetsége).

Od masovnih ženskih okupatorskih organizacija navodimo: Nacionalni savez mađarskih žena (Magyar Asszonyok Nemzeti Szovetsége) i Jedinstveni ženski tabor (Egyesült Női Tabor).

Rasistička društva bila su: Turanski lovci (Turani Vadászok) i Savez Turul — Bočkai (Turul Bocskay Bajtárs Egyesület).

⁶⁵ Isto. Po nekim izvorima, koji ne određuju vreme na koje se odnosi, broj »njilaša« u Novom Sadu iznosio je 4.000. Inače, za nepuna dva meseca u početku formiranja, u Novom Sadu je stupilo u redove »njilaša« 280 članova.

⁶⁶ *Reggeli Újság* od 18. V 1941. donosi Bajorovu naredbu od 6. V iste godine po kojoj su godišta 1920—1922. trebala da se jave u Dom mađarske levente (bivši Sokolski dom — Dom kulture) 21. maja; rođeni 1923—1925 — 26. maja; rođeni 1926—1928 — 29. maja 1941; dr J. Mirnić, *Sistem fašističke okupacije*, 29.

Staleške zemaljske organizacije, koje su imale svoje filijale i u Novom Sadu, bile su: Baroš (Baross Szovetség), okupljala je samostalne trgovce, zanatlije, preduzimače i dr.; potom Filijala zemaljskog saveza fabrikanta za »južne krajeve« (Országos Gyáriparosok Szovetsége fiókja).⁵⁸

Od tzv. kulturnih organizacija i društava registrovaćemo: čitalački krug i udruženje gazda na Telepu; Građanski mađarski pevački hor; Slobodni univerzitet; Novosadski pevački hor Banačana, i, naravno, DMKS. Ova poslednja zaslužuje ne samo da bude opet pomenuta, već da se o njoj još kaže nešto više.

U vreme osnivanja podružnice DMKS u Novom Sadu sa dr Ivanom Nadom na čelu, sredinom avgusta, konstatovano je da je, kao što smo već izneli, novosadska organizacija okupila 11.000 članova i da je propaganda za dalji upis u toku.⁵⁹

Ukidanjem vojne uprave Kulturni savez Mađara u Bačkoj nije prestao sa svojom političkom aktivnošću. Pre bi se moglo tvrditi suprotno. Poznato nam je da se dozvole za držanje radnji, za zapošljavanje itd. nisu mogle dobiti bez uverenja o »nacionalnoj vernosti« koje je izdavao DMKS. Kakav je njegov stav bio po tom pitanju, svedoči nam okružnica DMKS od 2. oktobra 1941.

Stiglo nam je bezbroj žaloi o tome da razne filijale udruženja i lica izdaju Nemcima, Srbima, Jevrejima itd. uverenja o nacionalnoj vernosti.

Nije potrebno objašnjavati da kr. vlada želi, posredstvom DMKS-a, Mađarima južnih krajeva dati privilegije, nameštenje itd. Ne možemo, dakle, dozvoliti da se ovakva uverenja o nacionalnoj vernosti izdaju i licima koja nisu Mađari odnosno nisu članovi Mađarskog kulturnog saveza. Dakle, ponovo pozivamo kako naše podružnice tako i učla-njena udruženja da od Centrale traže uverenja o nacionalnoj vernosti, samo za članove DMKS-a, uz istovremenu dostavu odgovarajućeg mišljenja, a sami ne mogu izdavati ovakva uverenja.

... Napominjemo da uverenja o nacionalnoj vernosti izdata od strane Centrale imaju jako veliku reputaciju kod vodećih ustanova. Savez je ponovo intervenisao u tom smislu da vlasti uzimaju u obzir samo ona uverenja o nacionalnoj vernosti koja su izdata od strane Centrale Saveza ..

⁵⁸ Dr J. Mirnić, *Sistem fašističke okupacije*, 28—29.

⁵⁹ *Reggeli Ujsdg* od 17. VIII 1941, 6.

⁶⁰ MSRV AO 8471 — Okružnica od 2. X 1941.

Aktivna špijunaža i kontrašpijunaža zauzimaju vidno mesto u delatnosti DMKS-a. Tako u svojoj okružnici od 7. novembra 1941, pod oznakom »Dostavljanje žalbi protiv manjina«. Savez ponovo poziva sve podružnice da mu pošalju »svoje dostave protiv manjina i to značajnije odmah, a izveštaje o opštoj situaciji svakog petog u mesecu«⁶¹

Pored oznake »trogo po veri j ivo«, karakteristične za sve okružnice Saveza, ona od 10. novembra 1941. nosi i obeležje »lično na ruke« predsednicima podružnica. U njoj se kaže sledeće: »Mađ. kr. honvedstvo obaveštava preko našeg Saveza rezervne oficire i podoficire da, ukoliko imaju volju da se jave za službu kontrašpijunaže, mogu svršiti 56-to dnevni kurs kontrašpijunaže u okviru vojne vežbe«⁶²

Špijunska delatnost DMKS-a otkriva i okružnica od 21. januara 1942, dakle onoga dana kada je počela racija u Novom Sadu. Ona nosi naslov »Popis nepoverljivih elemenata«, a sadržina joj je ova:

Molimo da podružnice za teritoriju svake opštine popišu i u roku od dve nedelje dostave imenik svih onih slovenskih i jevrejskih elemenata koji su u mađarskom nacionalnom pogledu nepouzđani i koje treba smatrati opasnim. Na popisu se ima označiti tačno mesto stanovanja, kao i to da li imenovani ima oružje ili radio-aparat. Ovaj posao je strogo poverljiv!

Ova okružnica i podaci dobijeni uz njenu pomoć trebalo je da omoguće lakše fizičko likvidiranje Srba i Jevreja u onim mestima Bačke koja do tada nisu bila zahvaćena racijom, koju je, po mišljenju uticajnih iredentista i vladinih funkcionera, trebalo proširiti na celu teritoriju Bačke. Ovaj naknadni zahtev čak i iznenaduje kad se zna da je Savez, putem denunciranja nacionalnih manjina, već raspolagao spiskovima »nepoverljivih«⁶³

Istakli smo da je zajednička odlika svih okupatorskih političkih stranaka i drugih organizacija i društava bila težnja za vaspostavljanjem nekadašnje svetostefanske »Velike Mađarske«, u koju bi bila uključena i Bačka. Upad okupatorskih trupa u ove krajeve objašnjavan je kao ispravljanje »nepravde« učinjene, navodno, Mađarskoj posle prvog svetskog rata, kada se ova mnogonacionalna država, zasnovana na nacional-

⁶¹ MSRV AO 8473 — Okružnica od 7. XI 1941.

⁶² MSRV AO 8474 — Okružnica od 10. XI 1941.

⁶³ MSRV AO 22047 — Optužnica dr Lea Deaka i dr. od 20.

noj neravnopravnosti i hegemoniji manjine nad većinom, raspala na svoje sastavne heterogene elemente. Sve ono što je učinjeno tokom vojne uprave, a nastavljeno posle uvođenja građanske uprave, imalo je jedinstven cilj: pripremiti u si ovi za konačno i trajno inkorporiranje jugoslovenskih teritorija u sastav Mađarske, kao jednog od sastavnih delova tzv. »Novog poretka« u fašiziranoj Evropi pod hegemonijom nacističke Nemačke. Bio je to stav mađarskih okupatora, koji ne samo da nije bio prikriven nego, naprotiv, istican.

»Suština mađarskog stanovništva« — stoji u jednom dokumentu vlade — »u odnosu na teritorijalne promene koje su se desile počev od 1938. jeste da se, u ovim slučajevima, u smislu međunarodnog prava ne može govoriti o državnoj sukcesiji, jer se Mađarstvo nije proširilo na račun tuđih država, već je dobilo natrag teritorije koje su tokom 20 — 22 godin. bile bespravno pripojene drugim državama. Vraćanje teritorija ne predstavlja za nas, u stvari, ništa drugo nego in intw grum restitutio, pa se i pravne posledice koje iz toga sled moraju tako tretirati«. ⁶⁴

Ovakav stav je u direktnom sukobu sa opštim propisima međunarodnog prava, a ratnog prava posebno. Vojna okupacija jedne međunarodnopravno priznate zemlje ne dovodi do prestanka njenog postojanja. Otuda prisvajanje novih državnih teritorija putem sile predstavlja akt koji se neposredno sukobljava sa međunarodnim pravnim normama. Svesno ignorirajući postojanje mirovnih ugovora koje je sam potpisao i odredaba ratnog prava, mađarski okupator se u okupiranim krajevima ponašao kao suveren. Znači, okupator nije zaveo vojnu okupaciju (*occupatio bellica*) koja isključuje promenu suvereniteta, već je postupio suprotno tome, vršeći subjugaciju jugoslovenskih zemalja, tj. njihovo pripajanje svome državnom području. Zbog toga je većina akata mađarskog okupatora predstavljala zloupotrebu okupatorske vlasti, ⁶⁵ sasvim u duhu prakse koju je primenjivala fašistička Nemačka.

Osim već nabrojanih akata te kategorije, pre nego što navedemo najeklatantniji primer, evo još nekoliko slučajeva koji ilustruju ponašanje okupatora u Bačkoj kao suverenog nosioca vlasti, posebno u odnosu na imovinu pravnih lica iz vremena Jugoslavije.

⁶⁴ Prema dr J. M i r n i ć u, *Sistem prekog suđenja*, 62-dokumenat iz Zemaljskog arhiva Mađarske: zapisnik sa sednice vlade od 17. II 1942.

⁶⁵ Dr J. M i r n i ć, *Sistem prekog suđenja*, 62.

Naredbom od 2. avgusta 1941. ukinute su sve ustanove radničkog osiguranja iz perioda do okupacije pa su prešle u ruke odgovarajućih okupatorskih ustanova.⁶⁶

Ministar unutrašnjih poslova je svojom naredbom od 28. avgusta 1941. izdao uputstva za popis i oduzimanje imovine svih ukinutih ili obustavljenih društvenih ustanova, organizacija i političkih partija na okupiranoj teritoriji. Ovim aktom praktično je izvršena konfiskacija imovine svih zabranjenih i ukinutih prosvetno-kulturnih, humanitarnih, nacionalnih i drugih ustanova slovenskog i jevrejskog stanovništva na teritoriji jugoslovenskih zemalja pod mađarskom okupacijom.⁶⁷

Već smo govorili o upotpunjavanju sistema privrednih komesara u novčarskim, saobraćajnim, trgovačkim i industrijskim preduzećima koje je izvršeno 27. septembra 1941. Mađarsko zadružno pravo od 5. novembra postalo je važeće i na okupiranim teritorijama. Sredinom decembra 1941. zatečena imovina Privilegovane agrarne banke ad prešla je, odlukom vlasti, u ruke okupatorskog Zemaljskog poljoprivrednog zavoda (Országos Foldhivatalintézet).⁶⁸

Najizrazitiji i najflagrantniji primer kršenja normi međunarodnog prava bila je jednostrana odluka donata na sednici mađarskog parlamenta 16. decembra 1941, kojom je nasilno prisvojeno suvereno pravo nad okupiranim jugoslovenskim zemljama. Na pomenutoj sednici parlamenta jednoglasno je usvojen Zakon o ponovnom priključenju osvojenih južnih teritorija mađarskoj kruni i ujedinjenju sa ostalim zemljama Mađarske. U usvojenom zakonskom predlogu naglašava se da se »sinovi južne oblasti ponovo uzimaju sa bratskom ljubavlju pod zaštitu mađarskog naroda«; da zakonodavno telo odobrava sve dotadašnje vladine mere preduzete u cilju prisvajanja povraćenih teritorija; odlučuje se da iz južnih oblasti u parlament bude uzeto 26 poslanika i još četiri koje će odrediti za Gornji dom regent Mađarske; detaljno se obrazlaže ko sve i na osnovu čega stiče mađarsko državljanstvo; određuje se sudbina imovine samoupravnih udruženja iz doba Jugoslavije; ovlašćuje se vlada da može da sklapa sporazume sa zain-

66 *Budapesti Közlöny*, br. 174, 2. VIII 1941. — Naredba ministra unutrašnjih poslova br. 29940/941.

67 MSRV AO 19769 — Zakoni i naredbe donete od mađarske vlade i parlamenta: naredba ministra unutrašnjih poslova br. 260/900/1941; *Budapesti közlöny* od 28. VIII 1941.

68 Dr J. Mirnić, *Sistem fašističke okupacije*, 22. Videti i *Budapesti Közlöny*, br. 250 od 5. XI i br. 283 od 16. XII 1941.

teresovanim zemljama u vezi sa sređivanjem pravnih, finansijskih i ekonomskih pitanja vezanih za teritoriju »južnih krajeva.⁸⁰

Nakon ove odluke okupatorske vlasti su nastavile sa sistematskim uklanjanjem preostalih jugoslovenskih institucija.

U megalomanskim planovima za vaskrsavanje »Velike Mađarske« ii »južni krajevi« su trebali da postanu sastavni delovi te države. Okupator je bio svestan da je nedovoljno jednim državnim aktom neku teritoriju proglasiti »svojom« pa da to tako i bude. Daleko je važnije bilo privoleti sve potlačene narode na miran i zajednički život u okviru te nove »države« tj. učvrstiti svoju vlast na toj teritoriji bilo milom bilo silom. Jedina istinska snaga koja je ne samo stajala na putu ostvarenja tih dalekosežnih planova Hortijeve Mađarske, nego je ciljevima svoje borbe težila povratku ras-komadanih teritorija u okvire jedne nove Jugoslavije, bila je Komunistička partija Jugoslavije kao inspirator, organizator i rukovodilac narodnooslobodilačkog pokreta.

Tako se KPJ javlja kao višestruki neprijatelj okupatora, što se jasno može videti i iz obrazloženja brojnih presuda učesnicima NOP-a. Razni oblici aktivnosti bačkih boraca pro-

⁶⁹ MSRV AO 19882 MK X F 2/25—27 — Tekst usvojenog zakonskog predloga; *Országos Torvénytár* br. 13 od 31. XII 1941. takođe donosi odluku parlamenta od 16. XII 1941; *Reggeli Ujság*, 6. II 1942. donosi spisak poslanika koji su ušli u mađarski parlament. Iz Novog Sada to su bili: Lajoš Horvat, dr Elemer Koranji, dr Ivan Nad i Milan L. Popović. U Gornji dom je izabran Đula Kramer. — Milan L. Popović, kraljevski senator za vreme Jugoslavije, ovejani doušnik i agent mađarske vlade pre 1918, izdavač uoči drugog svetskog rata *Antimarksističkog biltena*, finansiranog iz Berlina. Po slomu Jugoslavije, u cilju saradnje sa okupatorom tesno se povezao sa komesarijatom za spoljne poslove u Beogradu, preko Vase Protića u izdajničkoj komesarskoj upravi Milana Aćimovića. Po svojoj želji, a po direktivama komesarske uprave, došao je maja 1941. u Novi Sad sa namerom da ispita mogućnost svoga postavljenja za poslanika bačkih Srba u hortijevsko-fašističkom parlamentu. U tom cilju je putovao i u Budimpeštu, gde ga je 29. V 1941. primio Mikloš Horti. Septembra iste godine mađarski konzul u Beogradu je izvestio Popovića da je rešeno njegovo postavljenje za poslanika. Istoga meseca Milan L. Popović prelazi iz Beograda u Novi Sad i decembra 1941. daje pismeni priistanak za ulazak u mađarsko-fašistički parlament, u koji je primljen, kao što smo videli, posle racije. Zbog njegove antinarodne delatnosti Vojni sud 3. jugoslovenske armije, 1. novembra 1945, u Novom Sadu osudio je Milana L. Popovića na kaznu smrti streljanjem. — MSRV AO Š 82/45 i 8402.

tiv porobljivača u presudama se kvalifikuju kao delikti koji teško štete interesima »državne i narodne odbrane«; koji dovođe do slabljenja vojnih snaga Mađarske i njenih saveznika, čime se indirektno pruža pomoć sovjetskim trupama; i najzad, sve akcije učesnika NOP-a povoljno utiču na stvaranje »panslavističkog raspoloženja«, koje, u krajnjoj liniji, treba da potpomogne ostvarenju ciljeva KPJ: otcepljenju »južnih krajeva« od Mađarske i njihov povratak pod »srpsku vlast« (Jugoslaviju). Vidimo, dakle, da se mađarski fašistički zavojevač u »južnim krajevima« ponaša kao suveren, a ne kao okupant. On ne samo da želi da obzbedi red i mir u tim krajevima, već, dosledan svojoj logici, objašnjava da on tu ne brani osvojenu, tuđu, nego povraćenu, svoju državnu teritoriju, koju želi trajno da zadrži. Kako u Komunističkoj partiji Jugoslavije nailazi na jedinog neprijatelja tih svojih čudovišnih planova, jasno je da se sva žestina njegovog terora svaljuje na njene redove kao i na sve one koji na bilo koji način pomažu revolucionarnu borbu koju je ona razbuktala.

Ta borba, bez obzira na objektivno i subjektivno uslovljeno učešće pojedinih naroda i narodnosti Bačke u njoj u pojedinim njenim etapama, bila je u interesu svih naroda, pa i trudbeničkih klasa Mađarske, jer bi pobjeda Hitlerovog fašističkog poretka u Evropi donela i mađarskom narodu još teže i mračnije ropstvo. Otpor okupirane Bačke i porobljenog Novog Sada imao je, samim tim, ne samo lokalni i parcijalan značaj, i ne samo usko nacionalni nego i internacionalni karakter.

Rasplamsavanje ustanka

RASPLAMSAVANJE USTANKA

*Formiranje diverzantskih grupa i njihove akcije
avgusta 1941.*

Iskustvo stečeno prilikom paljenja žita pokazalo je da vojne desetine nisu najpogodnije organizacione forme za vršenje diverzija i sabotaža. Pošto je analizirao rezultate te akcije, Radivoj Ćirpanov izdao je direktivu da se pride formiranju diverzantskih grupa. Svoju direktivu je obrazložio time da se u Bačkoj za vršenje uspešnih sabotaža ne mogu koristiti vojne desetine i čete, jer ravničarski, gustom mrežom saobraćajnica ispresecani teren, bez zaklona sem kukuružišta, sa velikim naseljima urbanog i poluurbanog tipa ne pruža dovoljno mogućnosti za kretanje i manevrisanje partizanskih jedinica. Otuda ni akcije koje su planirane od strane vojnog rukovodstva a realizovane od strane vojnih desetina nisu postigle željeni ishod. Po naredbi Ćirpanova, svaka ćelija imala je da formira svoju diverzantsku grupu od 3—4 člana. U njen sastav trebalo je da uđu najbolji članovi Partije i Skoja. Po mogućnosti, grupe treba naoružati lakim pištoljem, bombom ili nekim eksplozivnim materijalom. Osim što će izvoditi sabotaže po direktivama višeg partijskog i skojevskog rukovodstva, ove diverzantske grupe će i samoinicijativno vršiti sabotaže i to sredstvima koja će same nabaviti. Rukovodilac diverzantske grupe je član ćelije. O rezultatu izvršene akcije on referiše na sastanku ćelije, a njen rukovodilac o tome izveštava Okružni komitet. O svim ovim pitanjima raspravljano je na sastancima Štaba partizanskog odreda pri Okružnom komitetu, što će reći između Radivoja Ćirpanova, Ljubiše Protića, Koste Šokice i Đorđa Bešlina.¹

Početkom avgusta, po direktivi Radivoja Ćirpanova, sazvan je sastanak Okružnog komiteta KPJ na kome su imali da se utvrde novi zadaci. U stanu Đorđa Bešlina, u Ulici Maksima

¹ BKB BI 0042/1959 i 059/1959; MSRV AO 15013 —Izjava Danila Grujića.

MLADA GENERACIJO SVIH NARODA VOJVODINE

U nizu krvavih zločina počinjenih protiv naroda i omladine celog svet fašistički banditi iz Berlina, pod vodstvom pobesnelog ludaka Adolfa Hitlera, u očajničkom strahu i bescu, počinili su svoj poslednji i najveći zločin. Dok su se narodi i divna omladina Sovjetskog Saveza odmarali snom vrhunskih trubljenika, u ranoj zori 22. jula - pod zastitom mraka - fašističke horde nemačke izvršile su razbojnički prepad na granice Sovjetske zemlje, sa željom da unište sve ono što su stvorili vredni sovjetski ljudi i omladinici i da ovekoveče ropstvo čitavog niza evropskih naroda; da unište ovu tvrdjavu koja stoji na braniku interesa naroda i omladine celog sveta, koja je oslonac u borbi svih poštenih i potlačenih. Dvesta miliona Sovjetski narod prihvati je nametnuti boj: mladi patrioti zemlje Sovjeta pohrliše u u redove slavne i venčane i nepobedive Crvene Armije, da zaštite i odbrane svojih domovinu. Crvena Armija već šestu nedelju, svakodnevno zadaje smrtonosne udarce zakletom neprijatelju mlade generacije i ona će uz pomoć svih porobljenih naroda koji staju pod okupatorskom žižom nemačkog fašizma, jednom za uvek osloboditi sa lica zemlje fašističku bandu.

Mladi razbojnici iz Berlina zajedno sa svojim vernim slugama: grofovima i baronima iz Budimpešte, ustašama iz Zagreba, kapitalistima i veleposedicima iz Ruma i Sofije, koji ih prate i u ovoj bezumnoj avanturi uz pomoć domaćih izdajnika, okupirali su i Jugoslaviju i porobili njene narode sa željom da od naše zemlje stvore bazu za svoj podukli napad na Sovjetski Savez, zemlju srećne omladine, brade i blagostanja. Mi u zajednici sa omladinom svih naroda Jugoslavije, boreći se uz svoj narod, moramo pokvariti planove ovih ljudožderina i u našoj zemlji stvoriti takvo stanje za neprijatelja da se on u njoj oseća kao u opsednutoj tvrđavi: on iz nje ne sme ništa izneti, a nju ne sme ništa uneti i kroz nju ne sme ništa pronaći. Mi moramo poći putem mlade generacije Sovjetskog Saveza, putem borbe protiv fašističkih okupatora i krvolika, za pravednu stvar Sovjetskog Saveza, za svoje nacionalno oslobođenje.

MLADI SRBI I SRPKINJE! Kucnuli su odlučni časovi borbe za vaše nacionalno oslobođenje. Vekovni neprijatelj: vaše nacionalne nezavisnosti i slobode, nemačka gospola i madjarski plemići odmah posle porobljavanja vašeg naroda, preduzeli su nov napad na vaše interese. Napali su na Sovjetski Savez, osnovnu garantiju vašeg oslobođenja. Lato svi vi, mladi rodoljublji i pravi patrioti, svratite svoje redove pod zastavu nacionalnog oslobođenja. Okupite svoje snage bez obzira na to kojim ste udruženjima pripadali; izbrisite sve o čemu su neprijatelji naroda posejali među vama da bi vas razjediniili i oslabili, jer se radi o velikoj stvari nacionalnog oslobođenja. Časna je dužnost svih mladih škola, skauta, Karadjordjevac i članova ostalih rodoljubivih udruženja da postanu hrabri borci u opštem narodnom ustanku. Prikupljajte među srpskim civiljem sve što je potrebno za borbu protiv tlačitelja vaše nacionalne nezavisnosti i slobode; razvijajte sitoku pripremu i agitaciju među poštenom omladinom ostalih narodnosti, osigurajte njenu pomoć i saradnju. Ne dozvolite da niko iz vaših redova dopadne zatvora tuđina. Branite i oslobađajte borbe za nacionalno oslobođenje.

HRVATSKA OMLADINO VOJVODINE! Narodni izdajica i fašistički sluga Pavelić bacio te je u najveće bespravlj. Na račun toga da postane "poglavnik" on je iskockao tvoju slobodu, "nacionalnu nezavisnost" i sada po nalogu tuđina uvodi u tvoju zemlju omrznuti fašizam. Za tobožnju "nacionalnu slobodu" koju ti je on "izvejavao", traži za beštija da ideš u rat protiv moćnog Sovjetskog Saveza. Daš otpora ozleženim namerama ovoga ludaka i razjuri ustašku bandu koja ti je usla na ledje i gazi slobodarske tradicije tvojih predaka.

MADJARSKA OMLADINO! Lrvnik horti, prodao je ceo madjarski narod nemačkim fašistima; tvoje mesto jeste u opštem narodnom nacionalno-oslobodilačkom pokretu ispod jermamečkog fašizma. Boreći se protiv izdajničke politike grofova i barona ti ćeš se osloboditi ropstva koje su ti oni nametnuli i pomoći ćeš borbu srpske omladine za nacionalno oslobođenje. Povedi borbu protiv "Levente", gde te plaćenici grofova i barona spremaju za rat protiv tvoje mlade brade u Sovjetskom Savezu i protiv borbe srpskih omladina; nemoj verovati u madjarska omladina Banata, da će se sa tvoj položaj poboljšati ako bi Banati bio pripojen Madjarskoj. Tvoj bi položaj bio još teži, jer bi nad tobom bili i Madjari plemići i nemački fašisti. Ostvari madjarska omladina Banata i fašce sa srpskom omladinom u Vojvodini jedinstven front nacionalno-oslobodilačke borbe ispod jarma nemačkog fašizma!

MLADI NEMCI I NEMICE! Adolf Hitler je svojim krvavim zločinom nanio veliku sramotu velikom i kulturnom nemačkom narodu. On je lažima i prevarama obmanuo nemački narod i kroz čitav niz osvajajkih ratova upravo ga, po na-

Gorkog, negde oko 5. avgusta, okupili su se Jovan Žeravljev, koji je umesto obolelog živanovića vršio dužnost sekretara OK, Košta Šokica, Đorđe Bešlin, Sava Đisalov, Lidija Bem i u ime PK Gordana Ivačković. Na sastanku su postavljeni sledeći zadaci, koje su članovi KPJ i Skoja imali da ostvare: prikupljanje informacija o lokaciji kasarni, vojnih magazina, magazina i skladišta sa životnim namirnicama, automobilskih garaža, magazina benzina, mlinova i preduzeća od vojnog značaja, adresa stanova oficira i članova političke policije kao i puteva kojima se kreću od svojih stanova do radnih mesta i obratno. Sva ova izviđanja sa osnovnim karakteristikama položaja pojedinih objekata, snagama koje ih čuvaju, navikama pojedinaca i si. predstavljala su uslov i pripremu za izvođenje napada kako na te objekte tako i na žive pripadnike domobranskih, policijskih i žandarmerijskih snaga.¹

I ova direktiva je imala da pređe uobičajeni put od Okružnog komiteta do članova Partije i Skoja. Prikupljene informacije imao je sekretar Okružnog komiteta KPJ, u konkretnom slučaju Jovan Žeravljev, da preda Radivoju Ćirpanovu, koji bi odredio objekt napada, vreme i način izvođenja diverzije. U vreme održavanja navedenog sastanka Okružnog komiteta Radivoj Ćirpanov se nalazio na putu po zapadnoj i severnoj Bačkoj gde je okružnim komitetima u Somboru i Subotici preneo iste direktive.³

Nedelju dana posle ovog, održan je, na istom mestu i u istom sastavu, novi sastanak Okružnog komiteta KPJ, kome su, znači prisustvovali: J. Žeravljev, K. Šokica, Đ. Bešlin, S. Đisalov, L. Bem i G. Ivačković. I ovaj sastanak je inicirao Radivoj Ćirpanov. Osim što se raspravljalo o osvajanju oružja putem napada na domobranske oficire, o čemu smo već govorili, na ovom sastanku su sumirani rezultati izviđanja koje su sproveli članovi KPJ i Skoja. Osim drugih, na ovom sastanku spomenuti su i ovi objekti:

- 1 vojni magazin životnih namirnica na železničkoj stanici;
- 2 žitni magazin »Futura« na Temerinskom putu;
- 3 Fajtov mlin na Subotičkom putu (Kisačka);
- 4 Šelovo skladište benzina pored Dunava;
- 5 artiljerijska kasarna u Andrašijevoj ulici (Njegoševa);
- 6 policijska kasarna na Temerinskom putu, itd.

² BKB BI 0042/1959 i 059/1959.

³ Isto.

Između dva sastanka Okružnog komiteta KPJ, posle povratka Radivoja Ćirpanova iz Sombora i Subotice, održan je sastanak između Ćirpanova, Žeravljeva, Šokice i Bešlina, na kome je postignut dogovor o sprovođenju sabotažnih akcija na objekte koji su bili predmet izvidanja. Na osnovu tog dogovora, na ovom sastanku OK-a Košta Šokica je saopštio da napad na Fajtov mlin preuzima on; Jovan Žeravljev se obavezao da će direktivu o napadu na »Futurin« magazin preneti Ljubomiru Doroslovačkom i njegovoj diverzantskoj grupi; Đorđe Bešlin je prisutne upoznao da je od Ćirpanova dobio uputstva o izvođenju akcije na Fordovu garažu, koju je imao da izvede sa svojim ljudima. Na ovom sastanku određeni su i datumi izvođenja svih ovih akcija.⁴

Neposredno posle prvog sastanka Okružnog komiteta, avgusta 1941, izvedena je diverzantska akcija čiji izvršioci ni do danas nisu ustanovljeni. Noću između 6. i 7. avgusta, u dvorište komandanta vojne uprave u Bačkoj podmaršala Bele Novakovića ubačena je ručna granaita napunjena otrovnim gasom. Već sama činjenica da je bomba ubačena u dvorište prvog čoveka vojne uprave, koji je bio dobro čuvan, nezavisno od toga što nije postigla željeni rezultat, govori o velikoj hrabrosti i spretnosti neznanih novosadskih diverzanata.⁵

Ni izvršioci uspele akcije u blizini Futoga, za koju znamo da je izvršena od strane novosadskih diverzanata, nisu identifikovani. Imamo samo podatke koje je registrovao neprijatelj: u blizini Futoga su nepoznati izvršioci 12 (ili 13) avgusta zapalili jedan ambar.⁶

Što se tiče rezultata akcija dogovorenih na drugom avgustovskom sastanku Okružnog komiteta, oni su bili ovi. Košta Šokica je, uzalud, nekoliko puta prolazio pored Fajtovog mlina sa krpom dobro natopljenom u petrolej i šibicom spremnom da upali krpu. Pažnja stražara koji su čuvah mlin, nije ni jednog trenutka do te mere popustila da bi Šokica svoju nameru mogao da sprovede u delo.⁷

Direktivu za paljenje žitnog magazina »Futura« preneo je Ljubomiru Doroslovačkom Jovan Žeravljev. Sedamnaestog avgusta Doroslovački i Pavel Duga, komunista iz Bačkog Petrovca, prišli su daščanoj ogradi magazina, polili je benzinom

⁴ Isto.

⁵ MSRV AO 23051 — Dominičev izveštaj. Iz konspirativnih razloga R. Ćirpanov i mali broj obaveštenih rukovodilaca krili su imena članova diverzantskih grupa.

⁶ MSRV AO F 50; 19873.

⁷ BKB BI 0042/1959 i 059/1959.

i upalili da bi se odmah po paljenju povukli. Pre nego što je plamen uspeo da se razbukta, slučajni prolaznici su ugasilu vatru.⁸

Nakon sastanka Okružnog komiteta Đorđe Bešlin je preneo svojoj grupi na Limanu direktivu o dizanju u vazduh Lordove garaže. Možda je u izboru ovog objekta imala uticaj i beleška iz *Vesti* od 7. avgusta u kojoj se spominje uspeh beogradskih komunista u uništenju tamošnje Fordove garaže. Jan Kuhar i Soler Lenta Hornjak izvršili su prethodna izviđanja položaja i čuvanja Fordove vojne garaže i vojnog benzinskog skladišta. Izveštaj o ovom izviđanju, koji je podnet Andriji Ledereru, sadržavao je i podatke da se u Fordovoj garaži, osim vozila, nalazi i 6U buradi sa po 2UO litara benzina. Kao datum i vreme izvođenja akcije liksiran je 17. avgust u Ličasa. Paklenu mašinu i zapaljivi materijal za nju napravila je tehnička grupa inž. M. Jakovljevića. Akcija nije mogla biti izvršena u aogovoreno vreme jer je na ulicama Dilo još prolaznika te je odložena za dva sata kasnije. Verovatno je to odlaganje imalo uticaja na pribranost diverzanata tj. na povećanje njihove nervoze. Otuda se desilo da je, prilikom spuštanja mine kanapom sa krova garaže, sa nje otpao upaljač, čime je mina praktično postala oezopasna. U akciji su učestvovali Đorđe išešlin, Jovan Brkić Bata, Andrija Lederer, Sava Ljubojev, Vječeslav Cimr, dok su stražu i odstupnicu, sa pištoljem i oavnutom bombom, čuvali Jan Kuhar i Vojislav Skandarski. Posle akcije Jakovljević je tvrdio da akcija nije uspela jer diverzanti nisu rukovali minom po njegovom uputstvu. Bilo kako, tek na ovom prvom pokušaju ova se akcija nije završila. Pošto je postojala opasnost da će mina biti otkrivena, da će analizom njenog sadržaja doći u pitanje dalja kupovina hemikalija od kojih je sastavljena, doneta je odluka da se sutradan ponovi akcija na garažu. Andrija Lederer, Jovan Brkic, Vječeslav Cimr i Jan Kuhar dobili su zadatak da garažu poliju benzinom i da je zapale. Mada minu 18. avgusta još nisu pronašli, poučeni primerom paljenja »Futurinog« magazina, okupatori su pojačali stražu i kod garaže. Diverzanti su ipak uspeali da joj se na trenutak približe, da je poliju benzinom, ali ne i da je zapale.⁹

⁸ Isto; MSRV AO 23051 — Dominičev izveštaj i proces J. Žeravljevu i drugovima.

⁹ MSRV AO 8210; 15019; kutija biografija — Biografija Jana Kuhara; BKB BI 0042/1959 i 059/1959.

Po direktivi Save Đisalova, Vladimir Totović je trebalo da upali skladište u kome je mađarska vojska držala žilo i stočnu hranu. Kako je taj magazin bio dobro čuvan, Totović nije mogao čak ni da mu se približi. U povratku od tog magazina, u 9 časova pre podne 19. avgusta, Totović je, u Radničkoj ulici polio benzinom i potom upalio jedna vojna kola natovarena balama sena. Nakon toga on je skočio na bicikli i uspeo da pobegne.¹⁰

Osim navedenih, krajem jula i tokom avgusta planirano je još nekoliko akcija koje treba zabeležiti.

Po direktivi skojevskog rukovodstva na Vidovdanskom Naselju, upućen je da radi na obnovi srušenog mosta na kanalu Živko Ačanski. Njegov zadatak je bio da ispita mogućnost kako da se najlakše pride gradilištu, koliko stražara čuva most, kako bi se, po završetku, ponovo digao u vazduh.¹¹

Pod rukovodstvom Koste Šokice diverzantska grupa, u kojoj su bili Bogoljub Bajić Budak, Svetislav Pavlović Muja i Velimir Dobanovački Velja, spremala se za miniranje Električne centrale u Novom Sadi. Akcija je imala da se izvede u drugoj polovini avgusta 1941. Grupa se prethodno povezala sa jednim radnikom u Centrali koji ih je obavestio o rasporedu mašina u halama. Planirano je da se mina postavi na zid pored izlaznih vodova kako bi njena eksplozija dovela do nestanka struje kako u gradu tako i u opštinama koje su se odavde snabdevale električnom energijom. Za ovu akciju grupa se spremala nekoliko dana. Pojedinci su odlazili na lice mesta, razgledali položaj i prilaze Centrali i razradili plan povlačenja posle diverzije. Poslednjim pripremnim sastancima prisustvovao je, osim pomenutih, i Đorđe Zličić. Na sastanku je odlučeno da će minu postaviti, tj. ubaciti u Centralu Bajić i Dobanovački, a da će odstupnicu štititi Muja Pavlović. I kada je sve izgledalo spremno za akciju, do nje ipak nije došlo jer diverzanti nisu dobili očekivanu minu.¹²

Sličnu akciju su planirali i pripadnici grupe Ilije Đerića. Oni su nameravali da dignu u vazduh novosadsku plinaru. U tome je trebalo da im pomogne Jovan Forkapić, zaposlen u

¹⁰ MSRV AO 23051 — Dominičev izveštaj i proces G. Ivačković; 15013 — Izjava Vladimira Totovića.

¹¹ Izjava Zivka Rani savi jevića na rekonstrukciji događaja izvršenoj 1962. godine.

¹² MSRV AO 12672 — Izjava V. Dobanovačkog, koji je jula prešao sa Klise na Podbaru gde se povezao sa Svetozarem Božićem.

plinari. Međutim, ova grupa nije otišla dalje od razmatranja mogućnosti kako bi se akcija izvela.¹³

Druga akcija ove grupe je imala više uspeha. Jedan od njenih članova, Stevan Vukomanović, bio je zaposlen u fabrici »Kulpin«, jednoj od retkih koja je radila punim kapacitetom jer je bila proglašena za ratno preduzeće. Vukomanoviću je data direktiva da ispita šta bi se od diverzija ili sabotaza moglo izvršiti u »Kulpinu«. Posle njegovog izveštaja on je dobio zadatak koji je uspešno obavio. Zadatak mu je bio da u kazan gde se spremalo meso za konzerve, ubaci neko hemijsko sredstvo koje će dovesti do kvarenja konzervi. Tako je više stotina konzervi sa mesom moralo biti bačeno.¹⁴

Aktivnost diverzantskih grupa u Novom Sadu tokom avgusta bila je, najvećim delom, orijentisana na vršenje diverzija u fabrikama i u njihovim postrojenjima. Na ovaj zaključak nas upućuju, osim iznetog, i škrti podaci koje nam daju materijali fašističkih sudova koji su sudili uhapšenim učesnicima NOP-a. U jednom od njih se kaže da je grupa u sastavu Milan Kom, Konstantin Lakenbah, Zoltan Timar i Ladislav Fridman bila formirana sa ciljem da zapali fabriku kablova u Novom Sadu.¹⁵

Orijentacija na diverzantske akcije u fabrikama, sasvim sigurno, nije bila samo rezultat inicijative partijskog rukovodstva u Novom Sadu. Kao što je poznato, u svim gradskim i industrijskim centrima Jugoslavije posvećivala se 1941. godine velika pažnja diverzantskim akcijama u gradovima, što je bilo povezano sa velikim žrtvama, ali je imalo snažan politički i mobilizatorski efekat.

U uslovima kada se nije raspolagalo potrebnim oružjem, pa ni dovoljnom količinom eksploziva, bilo je od posebnog značaja da se primenjuju i drugi oblici diverzija, bez većih materijalnih efekata, ali čije su političke posledice itekako bile od velikog značaja. Među njih spada i direktiva o lupanju prozora na zgradama na kojima je provokativno stajalo napisano slovo »V« (Viktorija—pobeda!). Njime su fašisti najavljivali skori poraz Sovjetskog Saveza u ratu protiv Hitlera.

¹³ MSRV AO 12672 — Izjava Ilije Đerića.

¹⁴ Isto.

¹⁵ MSRV AO 23051 — Presuda G. Ivačković i dr. Lakenbah član MK Skoja u Subotici, došao je u Novi Sad nakon akcije paljenja žita u ataru Subotice, koja je bila 12. VIII 1941. On se smestio na Limanu gde se i uključio u rad. U Novom Sadu je ostao do kraja oktobra kada je bio uhapšen. Obešen je u Subotici 18. novembra 1941.

rove Nemačke. Na neki način bio je to i simbol dotadašnjih nemačkih vojnih uspeha u Evropi uopšte, posebno na tlu prve zemlje socijalizma. Akcija novosadskih boraca je bila dosta masovna, ali ne raspolažemo ni približno tačnim podacima o broju onih koji su učestvovali u njoj. Iz memoarske građe se vidi da je grupa u sastavu Vladimir Totović, Boža Dukić, Lajoš Larkin, Boža Melkus i još jedan drug razbijala prozore u Ustavskoj ulici; da je Natalija Starčev to činila na zgrada-ma u blizini Vladičinog dvora; da su omladinci Limana razbijali prozore i na zgradi Kulturbunda, Habagu; da su i sestre Mandel, koje su stanovale u Nemačkoj ulici, takođe učestvovalе u toj akciji itd. Akcija razbijanja prozora na zgrada-ma sa slovom »V«, a lupani su i prozori na oficirskim stanovima, izvršena je sredinom avgusta 1941. Na takav zaključak nas upućuje izveštaj nemačke radio-stanice »Nora« iz Novog Sada, koji je uputila 15. avgusta »Bernard«-u u Beograd. U tom izveštaju »Nora« obaveštava stanicu Abverštela (Abwehrstelle) da su u Novom Sadu razbijeni prozori na više kuća na kojima je ispisan znak »V«, ¹⁰

Među zadatke koji su se, kao stalni, nalazili pred vojnim organizacijama NOP-a spadalo je onesposobljavanje vojnih vozila okupatora. Rede je to činjeno direktnim sipanjem sone kiseline na gume, a pretežno posipanjem eksera na pute ve kojima su se kretala neprijateljska vozila. Sprovođenje ove akcije bilo je naročito masovno početkom avgusta. Gradom se, naime, krajem jula pronela vest da će kroz Novi Sad proći motorizovana kolona mađarskih domobrana na putu za Srbiju, pa su skojevci dobili zadatak da što veći broj ulica, naročito glavnih, pospu ekserima. Prema raspoloživim podacima, ekserima su posipali puteve: sestre Mandel i Vera Vajs (u Nemačkoj ulici); Klara Bem, Grozda Gajišin, Danica Puškar, Dragica Ranisavljević, Natalija Stankov, Juliška i Marija *Calerne*, Latinka Štrbački (između drugih, i u sadašnjoj Ulici JNA); Natalija Starčev (na Bulevaru); skojevci Limana, među kojima i Gavra Altman, Vladislav Rotbart (na svom terenu i u okolini »Albus«-a), Zoltan Timar i Ivan Gal (Telepska ul.), Zoltan Timar i Bogoljub Jović (okolina Novog Sada); Nikola Timar i Egon Gal (ispred Fordove garaže); skojevci sa Vi-

¹⁶ MSRV AO 12672 — Izjava Bože Melkusa; Kutija biografija — Biografije Altmana, Rotbarta, Mandel; F 50 — sumarnik iz koga se vidi da je direktiva o lupanju prozora preneti i na teren južne Bačke; Arhiv VII Bgd., dosije NORE; MSRV 23051.

dovdanskog Naselja i Klise (Internacionalni put); Boža Melkus, Boža Dukić, Lajoš Larkin, Vladimir Totović i dr. (glavne saobraćajnice).¹⁷

Krajem avgusta izvedena je jedna od najefikasnijih, naj-uzbudljivijih i najbolje pripremljenih akcija u Novom Sadu. Bila je to likvidacija policijskog agenta Lasla Kelča. Sin nekadašnjeg novosadskog vlasnika štamparije, Kelč se u vreme između dva svetska rata često kretao u društvu naprednih radnika grafičara i tako se upoznao sa mnogim članovima Skoja i Partije. Po ulasku okupatorskih trupa u Novi Sad on stupa u mađarsku obaveštajnu službu, pružajući joj dragocene podatke i konkretnu pomoć u njenoj borbi protiv novosadskih komunista. Zato su Ćirpanov i drugovi bez i najmanjeg dvoumljenja doneli odluku da se Kelč kazni smrću. Trebalo je to da posluži i kao opomena drugima, i kao manifestacija odlučnosti i neumoljivosti započete borbe.

Za ovaj poduhvat određeni su Đorđe Zličić, Košta Šokica, Miloš Bebić i Živko Ranisavljević. Planom akcije predviđeno je da se, prvo, dozna gde agent stanuje i prati njegovo kretanje, kako bi se odredilo mesto napada. Tridesetog avgusta popodne atentatori su doznali da će te večeri agent Kelč biti dežuran u bioskopu i da će se, posle poslednje predstave, zajedno sa verenicom, vratiti kući. Kelč je stanovao u Kosovskoj ulici (tada Njitra) iza saborne pravoslavne crkve, gotovo u samom centru, a nedaleko odatle imala je stan i njegova verenica. Znalo se da se u Kosovsku ulicu može ući iz dva pravca kada se dolazi iz najužeg centra: preko Riblje pijace i iz Daničićeve ulice. Zbog toga su se i diverzanti, inače obučeni u belo-plave balon mantile, podelili u dve grupe i zatvorili oba pravca. Oko 22 časa agent je naišao preko Riblje pijace, prešao pored arterskog bunara i ušao u Kosovsku ulicu. U trenutku kada se, na uglu Jadranske i Kosovske ulice, oporaštao od svoje verenice, iz mraka je istupio Đorđe Zličić i pozvao agenta imenom. Kada se Kelč odvojio od svoje verenice i uputio ka Zličiću, pojavio se i Košta Šokica. Kroz tihu noć prolomili su se revolverski hici. Pogoden sa više metaka Kelč je pao na trotoar i ostao da leži nepomično. Nedaleko od njega pala je na zemlju i njegova verenica, koja je od straha izgubila svest.

Ни крајње беснило дугака Хитлера, ни две милионске бат. хорде, ни огромни ратни материјал из Немачке и поробљених земаља - нису помогли Саша Јудождерима да остваре свој план муњевитог похода на Совјетски Савез. Два месеца најжешћег рата у историји човечанства, рата са накленим темпом, довели су злочиначком Саша, нападајући вите алукоких и материјалних крпава него, Саша свој Немачкој две године првог светског рата. Првена димана, о којом је на позив великог Стаљина челично сједино гас Совјетски народ, разбихе и уништише острвену Саша, пгадију, уништише у свој историјској зорби тог заједног непријатеља свих народа, посебно славенских народа. Бесвитено и не изгубивши јунаштво Црвене Армије, безгранична руска и свих осталих совјетских народа према њиховој отаџбини и слободи, акхиро високо посељене части слободних и напредних народа, затим изобиле свих зировина и огромност Совјетске земље - то су гараније за уништење Саша, златовора, тих граних непријатеља човечанства, напретка и културе. Против хитлеризма татају и сви поробљени европски народи, наносећи му онострану штету и дикући све, кене и веће устаничке борбе. Против хитлеровске Немачке ујединили су се свих славенских народи у моћна славенски покрет. Против хитлеризма дигли су се свих народи и владе Билгеске и Америке, као и цео свет.

НАРОДИ ВОЈВОДИНЕ - Нашу дивну Војводину, распарчану на три дела, наша равна пола, катопљена вековним знојем и даље гаси крвничка зверска шака из немачких, мађарских и устаниких силника. Русоцили окупатори повешали су, постредили и поклади хиљаде Бачвана, Банатана и Сремаца. Окупаторске банде и даље харају нашу Војводину. Наше златно жито грабе и одлаче да би продужили свој златоворски живот. Против свега тога, против тих најодвратнијих не-пријатеља нашег народа Комунистичка партија Југославије организује и води борбу у целој земаљи Војводини. Комунистичка партија Југославије ствара партизанске одреде и позива цео народ, све војвођанске Словене, антихитлерове Немце, Мађаре и Румуне у одлучну борбу за протеривање окупатора из Војводине. Народ се у свим крајевима земље већ увелико дигао на оружје. Партизански хероји данашнице, наклазе на велику љубав, а њихова херојска дела изазивају сузе радоснице нашег поробљеног народу. У Црној Гори, Хрватској, Србији и Босни партизани са ослободилачким заставима пролазе кроз села, држе велике зборове, уништавају читаве батаљоне окупаторске војске, одузимају им оружје, чак и топове, наоружавају народ и тако проширују ослободилачку борбу.

И Војвођина има своје партизане упркос наоружаних маса војвођанских Немца, упркос изнеданости орпожак, немачких и мађарских села и упркос непогодном терену. Банатски партизани су у панчевачкој, бечкеречкој и халинској околини нанели непријатељу извешоду материјалну штету и уништили му знатан број војника.

ВОЈВОЂАНСКИ СЛОВЕНИ - Радници, селаци и грађани Срби, Хрвати, Словаци, Русини и остали! Дуго и жељно очекивано уједињење свих славенских народа у јединствено и несаломљиву снагу, остварено је ових дана у Москви. До њега је дошло чврстом жељом свих Словена да оатру и униште овог крвног непријатеља Саша, аждају, која жели да однароди и претвори у велико робље више од 200 милиона Словена. Али то није наклазиван који је немала волила царска Русија ради својих империјалистичких циљева. Не! Оно је слободарски, напредни свесловенски покрет без расног и националног поврлина, на зато и наилази на симпатије и свих антифашиста и у савијетским земаљама. На вама је да се сви уједините најпре у оквиру Војводине и да у овом тренутку претрете преко свих досадашњих неспоразума и класних разлика. То је неопходно, али не само на рачуна него и на делу, у острој борби против окупатора. Иа морате псути још један корак даље, да острпљиво усебурјете немачке и мађарске масе, да су целати Хитлер и Хорти а њихови целати, те да и те масе сведете у активну борбу против окупатора. Десетина стреланих Немца и Мађара антифашиста и радничких борца доказује да нису сви Немци и Мађари савлашци за злочинице Хитлера и Хортија.

ВОЈВОЂАНСКИ СЛОВЕНИ - Угледајте се на самострелачки херојство руског и осталих народа Југословенског Савеза. Сакривајте своје оружје, откоје и остале робове нашег трупа, да не би пали у руке окупатора. Оно што не можете са-крити разлајте вапој брзи метатина, а остали претрете на савијетским машини. Пронајте чевак могућности за живље теле-окоци и телеграфске маче, за уништавање мостова, пута, чак магалина, житних и осталих транспортних путева, железничког и др. колника. Иако је оружје да на чим претуда окупаторске гад. Напротив, пронајте чевак сачу, сваки једнодег, сваки метак и истрарајте партизанске одреде, да уништавате окупаторске војнике, одузимајте им оружје, уништавате штабове и доштабове, на ма само изолаци славенски име. Оваку и наспасијачи чак им је немачки слијун, гласни колдиза и лакара, слијете доћи. Убијајте их где год их наћете, ет су они свим Немачким господарима предали десетина разбојних народних борца. Радници.

7A7AC/3 SEP 22 1962

[illegible][illegible][illegible][illegible][illegible]

Jedan podoficir, koji je nešto pre ove pucnjave ušao u zgradu gde je stanovao, vrativši se na mesto borbe mogao je samo da konstatuje smrt agenta, a potom da ode u grad i alarmira policiju i žandarmeriju. Iste noći i nekoliko dana docnije nastala je prava trka za belim mantilima. Sva policija, žandarmerija i specijalni odredi vojske podigli su se na noge da traže atentatore. Podbara, Salajka i Vidovdansko Naselje bili su tih dana blokirani. Vršan je pretres kuća, legitimisanje, traženi su beli mantili. Tih dana mnogi građani ikoji su nosili iste ili slične mantile bili su uhapšeni i podvrgnuti ispitivanju. O ovom događaju novosadski okupatorski *Reggeli Ujsdg* je u dva maha doneo opširnije napise. Tako je 1. septembra, pored otalog, pisao:

U subotu uveče desilo se u Novom Sadu tajanstveno ubistvo. Žrtva ubistva je Istvan Laslo Kelč. On je bio jedan od najspособnijih agenata novosadske policije. Bio je upoznat sa mesnim prilikama i više kriminalaca i učesnika političkih zločinačkih dela predao je policiji. .. Novosadska policijska kapetanija, pod rukovodstvom višeg savetnika Đule Zomborija, odmah je stigla na lice mesta i Dočela opsežnu istragu da pronade krivce. O ubistvu je izveštena i kapetanija u Budimpešti, koja je takođe uključena u istragu. Već u nedelju stigli su agenti iz Budimpešte... Prilikom lekarskog pregleda na lešu su našli pet rana iz vatrenog oružja.¹⁸

Uprkos svim naporima okupatorskih vlasti, atentatori nisu otkriveni. Ohrabreni ovim uspehom, Živko Brzak i KoštaŠokica su dobili zadatak da likvidiraju policijskog agenta Belu Hušku, al/i dz nama nepoznatih razloga ova akcija nije izvedena.¹⁹

Saradnja i veze komunista Novog Sada sa drugim delovima Bačke, Sremom i Banatom

Sporadično, u prethodnim delovima teksta, mi smo već govorili o vezama koje su bački deo Pokrajinskog komiteta, odnosno Okružni komitet KPJ i Skoja održavali sa narodno-oslobodilačkim pokretom u ostalim delovima Vojvodine pa i u Beogradu. Pre nego što ovde spomenemo još neke od

¹⁸MSRV AO 15013; 23051 — Dominičev izveštaj; 12680; *Reggeli Ujsdg* od 1. i 2. IX 1941.

¹⁹MSRV AO 23051 — Dominičev izveštaj.

tih veza i oblika saradnje registrovaćemo značajan pokušaj Radivoja Ćirpanova da pravovremeno zaštiti najugroženije kadrove Partije i Skoja u Novom Sadu. Već smo ranije istakli da se pitanju konspiracije u uslovima naglog zaoštavanja i omasovljavanja političke borbe, nije posvećivala potrebna pažnja pa se, zbog toga, ne mogu mimoći ona nastojanja koja su težila za tim da ta pojava dovede do što manje negativnih posledica. Prva hapšenja pripadnika NOP-a krajem jula i tokom avgusta, iako nisu bila masovna, pokazala su da pravi nalet okupatora na novosadske borce tek predstoji. Zato je Radivoj Ćirpanov sa svojim drugovima najozbiljnije razmatrao mogućnost da se izvestan broj članova KPJ, posebno kompromitovanih, prebaci u mesta gde ih ne poznaju, što je zavisilo i od veza koje je Novi Sad imao sa njima. Čak su u tom pogledu preduzeti i konkretni koraci da se za te ljude obezbede lažne legitimacije. Međutim, brzi razvoj događaja nije omogućio razradu ovog plana ni njegovu realizaciju.²⁰

U redovne veze okružnih komiteta KPJ i Skoja spadale su one koje su održavane sa rukovodiocima sreskih odnosno mesnih komiteta sa terena južne Bačke. Osim odlazanja pojedinih članova OK u unutrašnjost, i partijski rukovodioci sa terena dolazili su po direktive i na konsultovanja u Novi Sad. Tako je, sa terena bečejskog sreza, tokom avgusta u dva maha dolazio Mihalj Šamu. On je obavestio Ćirpanova da SK bečej skog sreza ima izgrađene partijske organizacije u Starom Bečeju, Bačkom Petrovom Selu, Turiji i Bačkom Gradištu, a da se radi na formiranju partijske organizacije u Srbobranu. Prilikom drugog dolaska u Novi Sad, Šamu je Ivačkovićevoj predao 800 pengi prikupljenih od strane partijske organizacije Bečeja na ime narodne pomoći. Ta sredstva su prosledena Liviji Bem.²¹

Sa terenom kulskog sreza vezu je održavao i putovao na teren Vladimir Živanović, dok je u Novi Sad dolazio sekretar SK Josip Kramer, stolarski radnik, inače Nemač po nacionalnosti, koji je održavao vezu i sa Radivojem Ćirpanovim. Osim u Kuli, partijske organizacije su postojale u Vrbasu i Ruskom Krsturu. Po padu Vladimira Živanovića vezu sa SK Kula trebalo je da održava Košta Šokica.²²

²⁰ BKB BI 0042/1959 i 059/1959.

²¹ Isto.

²² Isto.

Već smo rekli da su vezu sa bačkopalananačkim SK održavali Vladimir Živanović i Đorđe Bešlin. Oni su bili u direktnom kontaktu sa sekretarom SK Milivojem Slepčevim. U ovom srezu, izuzev Bačke Palanke, nisu postojale partijske organizacije, ali je u više mesta bilo pojedinaca ili više članova KP.T koji su bili na direktnoj vezi sa SK.²³

Sa sekretarom SK Titel, Andrašom Lukačem, u prvo vreme vezu je održavao Đorđe Bešlin, a potom Vladimir Živanović. Posle njegovog hapšenja tu vezu je trebalo da obnovi Gordana Ivačković, ali ona to nije učinila. Na terenu ovog sreza postojale su partijske organizacije u Titelu, Kovilju i Gardinovcima.²⁴

Na čelu SK Žabaljskog sreza nalazio se Stevan Divnin Baba. Sa njim je u ime OK KPJ održavao vezu Košta Šokica. Na teritoriji žabaljskog sreza postojale su izgrađene i već iskusne partijske organizacije u Žablju, Đurdevu, Čurugu, Nadalju i Gospodincima.²⁵

Na području novosadskog sreza postojale su partijske organizacije u Bačkom Petrovcu, Gložanu i Kisaču. Vezu između njih i Okružnog komiteta KPJ održavao je Jovan Žeravljev.²⁶

Kao što su pojedini članovi OK KPJ bili zaduženi za vezu sa određenim rukovodiocima na terenu, tako su i članovi OK Skoja imali slična zaduženja. Sastanak OK Skoja koji je održan prvom polovinom avgusta, bio je pretežno posvećen vezama sa skojevskim organizacijama južne Bačke. Održan je u stanu Đisalova u Čakijevoj (Borisa Kidriča)

20. Prisutni: Sava Đisalov, Ljubomir Doroslovački, Đorđe Mikeš, Živko Ranisavljević i ispred PK KPJ Gordana Ivačković. Razgovaralo se o potrebama održavanja veza sa omladinskim organizacijama u unutrašnjosti jer je kontrola njihovog rada bila prilično zanemarena. Konkretna odluka je bila da Đorđe Mikeš otputuje u Bečej i uspostavi vezu sa tamošnjom skojevskom organizacijom.²⁷

Đorđe Mikeš je inače održavao i vezu sa mesnim rukovodstvom skojevske organizacije u Kuli.²⁸

²³ Isto.

²⁴ Isto.

²⁵ Isto.

²⁶ Isto.

²⁷ Isto.

²⁸ MSRV AO 19876 MK IV F 46/13—15.

Za teren novosadskog sreza po skojevskoj linji bio je zadužen Ljubomir Doroslovački²⁹, za žabaljski srez, Sombor i Suboticu Sava Đisalov.³⁰

Mada pomalo izlazi iz okvira teme ovog poglavlja, zabeležićemo i drugi sastanak OK Skoja, održan polovinom avgusta 1941. u Arterskom (Futoškom) parku. Prisutni su bili svi članovi OK-a i G. Ivačković. Direktiva koja je razmatrana bila je da se pride intenzivnijem formiranju skojevskih aktivita i njihovom čvršćem ustrojstvu. Takođe je zahtevano da skojevska organizacija ubuduće samoinicijativno sprovodi manje sabotažne akcije.³¹

Sve pomenute veze čine samo manji broj u odnosu na one koje su održavane preko određenih stalnih ili povremenih kurira, putem ličnih ili rodbinskih veza. One su prilično brojne i razgranate pa ih ni memoarska grada nije mogla registrovati.³² A s obzirom da je najstroža konspirativnost važila kao pravilo upravo kad se radilo o vezama, mnoge tajne odneli su u grob poginuli borci.

Po svemu sudeći, konci jedne izuzetno važne i značajne akcije takođe su dopirali do Novog Sada. Kao što je dobro poznato, tokom proleća i leta organizovana je i izvedena u Sremu jedna od najznačajnijih akcija u Vojvodini 1941. godine — pripremanje i bekstvo komunista iz sremskomitrovačke kaznionice. Za nju su znali kako članovi PK KPJ u Banatu tako

²⁹ MSRV AO 23051 15013.

³⁰ BKB BI 0042/1959 i 059/1959; MSRV K 12/199 — U ovom dokumentu žandar meri jska stanica iz Žablja obaveštava sreskog načelnika da je situacija posle paljevina mirnija, ali da još uvek vrše stalnu prismotru nad Živanom Iličem zbog njegove veze sa komunistom iz Novog Sada Savom Đisalovim.

³¹ BKB BI 0042/1959 i 059/1959.

³² MSRV AO Kutija biografija — Ivan Krnjajac: »Po direktivi Dorda Zličića i Gordane Ivačković obavljao sam kurirsku dužnost između Novog Sada i Žablja, gde sam prenosio lozinke i materijal. Javka na koju sam se obraćao u Žablju bila je veza sa Banatom. Čovek kome sam se obraćao zvao se Živković, po profesiji opančar. Takođe sam održavao vezu sa Ilijom Nešinim Šubarom u Kovilju«. — Dragica Ranisavljević: »Toga datuma (24. IX 1941) od Gordane Ivačković, koju je kod mene dovela Mila Brkić, dobila sam direktivu da odem u Žabalj i odnesem neko pismo. To sam pismo odnela i predala na određeno mesto a ujutru 25. IX 1941. uhapšena sam u Novom Sadu zajedno sa bratom Živkom i njegovom ženom Latinkom«.

i deo PK KPJ u Novom Sadu.³³ štaviše, izgleda da je Radivoj Ćirpanov bio prilično dobro upoznat sa ovim priprema-
ma. Među onima koji su spolja radili na prihvatanju robijaša nalazio se i Boško Palkovljević Pinki, učenik Srednje tehničke škole u Novom Sadu, u kojoj je stekao brojne poznanike, članove KPJ i Skoja. Iako se posle aprilskog rata, u koji se javio kao dobrovoljac, nije vratio u Novi Sad već u svoje rodno mesto Mandelos, on je nastavio da održava veze sa svojim drugovima u Novom Sadu. Te su veze, najčešće, održavane tako što su oni dolazili kod njega u selo. Od njih smo već spomenuli dolazak Milana Džanića u Mandelos, ali su se oni još u nekoliko mahova sastajali, bilo u Mandelosu ili u Petrovaradinu. Podsećamo da je Milan Džanić bio na ličnoj vezi Radivoja Ćirpanova.³⁴ Po pitanju bekstva robijaša, kao kurir PK u Mandelos je putovao živko Ranisavljević. Često je i sam Palkovljević dolazio do Petrovaradina, gde se sastajao sa Verom Radišić, odnosno sa Timom Stankovim i Svetislavom Kovoljevićem. Ova dvojica su kao posednici dvovlasničkih dozvola mogli nesmetano da prelaze u Srem. Njih je Radivoj Ćirpanov poslao kao pomoć u Srem i oni su se priključili spoljnim organizatorima bekstva na nekoliko dana pred izlazak robijaša na slobodu³⁵

Bekstvo je uspešno izvedeno noću između 21/22. avgusta 1941, a u zoru 32 oslobođena robijaša i njihovi pratioci dospeli su u Frušku goru gde su se spojili sa partizanskom grupom Sime Relića i Đorđa Nikšića Johana. O rasporedu ovih iskusnih partijskih kadrova, u izveštaju OK KPJ Srema Centralnom komitetu nalazimo i ovo: »Mislimo, a tako su i neki drugovi želedi, da se dva-tni zadrže u našim odredima, tri-četiri da se upute u Bačku na politički rad Partije, a svi

³³ MSRV AO 23017 — Dara Potiparski, supruga Jusufa Tulića, tvrdi da su tim povodom u Sremsku Mitrovicu dolazili kod Tulića Žarko Zrenjanin i Stevica Jovanović. Iz izjave se ne vidi u koje vreme pada taj njihov dolazak. Nama je poznato da je Žarko Zrenjanin bio u Sremskoj Mi tro vici krajem aprila — početkom maja kada se upoznao sa planovima robijaša o bekstvu iz kaznionice. O tome ga je Preko Aćima Grulovića i Jusufa Tulića, ili lično, obavestila Stanka Munćan Veselinov; *Vojvodina u borbi*, Novi Sad 1951, 257.

³⁴ MSRV AO 22458 — Izjava Save Džanića.

³⁵ Arhiv VII Bgd., reg. br. 2—1/16, k 1999; BKB BI 0042/1959 i 059/1959.

ostali da se prebace u Mačvu». ³⁶ U očekivanju da će se takav predlog usvojiti, u Bačku su poslali Tima Stankov i Svetislav Kovoljević, da o uspešnom bekstvu izveste Radivoja Ćirpanova i da mu prenesu poruku da za drugove koji će doći u Novi Sad obezbede legitimacije i penge. Kao što će se u odeljku o Francis ti je voj grupi videti, Ćirpanov je zahtevano obezbedio, ali očekivani politički radnici nisu došli. ³⁷

Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju primio je pismo sa datumom 31. avgust 1941. koje su mu uputili odbegli robijaši, u kome Pokrajinski komitet obaveštavaju o uslovima pod kojima je izvršeno bekstvo kao i o tome da se stavljaju na raspoloženje Partiji da ih rasporedi prema potrebi. ³⁸ U svom izveštaju Centralnom komitetu, PK KPJ za Vojvodinu 2. septembra pisao je iz Banata i ovo:

Takođe maločas došlo nam je pismo o tome da su svi robijaši iz Sremske Mitrovice pobjegli. To vi znate. Pismo je od druga Knežića (Coto Ivana). On je u ovoj okolini. Vi svakako znate i to da su naišli na ustaše koji su pucali. Tom prilikom su se on, Franović (Antun) i Ćira Petrović iz Velesa izgubili od ostalih. Logor nisu mogli da pronađu. Fran i Ćira su ostali zbog Franove slabosti, a Coto je došao. Preplivao Dunav i Tisu. Noge mu ranjave, išao bos. Oдавde je naredeno da ljudi idu po njih. Coto kaže da će Fran i Ćira, J.ko uzmognu da uhvate lađu, preći u Novi Sad, ali mislim da u tome neće uspeti. Za svaku sigurnost, treba da ode iz Bačke takođe jedna grupa da potraži ta dva druga. Javićemo i mi oдавde, ali mislimo da i vi odmah pošaljete nekoga u Novi Sad, da tamo nađe grupu, ili neka podu svi iz Beograda... ³⁸

³⁶ MSRV AO 3402 — Izveštaj OK; *Vojvodina 1941*, 109. U prvoj polovini septembra 1941. u Sremu su formirana dva narodnooslobodilačka partizanska odreda: Fruškogorski i Podunavski. Jedan deo svog naoružanja fruškogorskih partizani su dobili od Francistijeve grupe. Saznavši za bekstvo robijaša, Centralni komitet je uputio upustvo »da fruškogorski partizani zapostave sve akcije njihovom čuvanju i prebacivanju u Srbiju«. Krajem septembra, u pratnji odabranih sremskih boraca, dobro naoružanih, politički robijaši odlaze u Srbiju. Na molbu OK i u saglasnost sa CK KPJ u Sremu su ostali: Jovan Veselinov Žarko, Stanko Pاونović Veljko, Jovan Trajković Cvikeraš i Slobodan Bajić Paja.

³⁷ *Vojvodina 1941*, 114; BKB BI 0042/1959 i 059/1959.

³⁸ *Zbornik dokumenata NOR*, tom I, knj. 6, pismo od 31. avgusta 1941.

³⁹ Ljubica Vasilić, — *Zbornik dokumenata PK KPJ za Vojvodinu*, 26. Antun Franković i Ćira Petrović su uhvaćeni i vraćeni u kazonionu.

Govorili smo već o tome kako su skojevci Novog Sada i Kaća demontirali radio-stanicu sa oborenog nemačkog aviona, koji je aprila 1941. pao između Kaća i Đurđeva. Jedan deo te radio-stanice odnet je već u leto 1941. u Novi Sad, dok je drugi prebačen, početkom septembra. Nikola Stojić, Tima Stanković i Svetislav Kovoljević, kao studenti tehnike, uspeali su da osposobe i prijemnu i otpremnu radio-stanicu. Tima i Svetislav prebacili su se u Srem i predali stanicu Fruškogorskom partizanskom odred u cilju da im posluži za održavanje veza sa višim partijskim rukovodstvom tj. CK KPJ.⁴⁰

Jusuf Tulić, organizacioni sekretar OK KPJ Srema, u više mahova je kontaktirao sa Verom Radišić u vezi sa oružjem iz Petrovaradinske tvrđave čiji je jedan deo trebalo da se iskoristi u Sremu. Početkom septembra on je ponovo u Petrovaradinu, odakle šalje u Novi Sad Veru Radišić sa porukom Ćirpanovu da dođe preko na razgovor sa njim. Razgovor se ticao oružja u Petrovaradinskoj tvrđavi, a može se pretpostaviti da se mogao odnositi i na planove oko formiranja partizanskih odreda. « Posle nekoliko uzaludnih pokušaja da pređe Dunav, Ćirpanov je odustao od namere da lično razgovara sa Tulićem. Napisao je jednu cedulju koju je Gordana Ivačković predala Veri Radišić a ova Jusufu Tuliću. U njoj je, pored objašnjenja zašto ne može da dođe, Ćirpanov upućivao Tulića da željeni razgovor može obaviti i sa Francistijem.⁴²

40 MSRV AO Kutija biografija — Biografija Radoslava Mijatovića; Arhiv VII Bgd., 2—1/6, k 1999 — Slavko Nikšić Mauki: »Zatim smo trebali da izađemo na Ćot kod Čardaka da sačekamo Svetu studenta i Timu, koji su trebali da prevezu radio-stanicu iz Novog Sada. Išli smo nas petorica: Sima Relić, Kamenjar, Pinki, Veljko i ja«.

41 Novak Petrović, *Autonomna Pokrajina Vojvodina*, Beograd 1968, 141; u stenografskim beleškama Fruškogorskog NOP odreda stoji: »Početkom septembra na Hajdučki izvor stiže Jusuf Tulić, koga je uputio OK da prenese uputstva o organizaciji partizanskih jedinica i taktici njihove borbe. Treći dan do njegovom dolasku, 9. septembra 1941, u logoru na Hajdučkom bregu formiran je Fruškogorski NOP odred. Na dan osnivanja Odred je brojao 60 boraca, naoružanih sa tri puškomitraljeza, pedeset pušaka, petnaest pištolja i sto bombi. Postrojenim borcima Tulić je održao govor i pročitao partizansku zakletvu, koju su borci u horu ponovili«.

42 BKB BI 0042/1959 i 059/1959.

Teror nad komunistima u Banatu okupator je otpočeo na sam dan napada Nemačke na SSSR. Posle prvih sabotažnih akcija, hapšenja postaju masovnija, dolazi do formiranja prvo privremenih, a kasnije i stalnih koncentracionih logora za političke zatvorenike, sve češće dolazi do javnih masovnih streljanja kao vidova odmazde. U jesen 1941. teror postaje veoma žestok i masovan, što je, zajedno sa rdavim vremenskim uslovima i ogolelim terenom, opstanak u objedinjenom Severnobanatskom partizanskom odredu učinilo izuzetno teškim pa i nemogućim, s obzirom da je njihov broj prešao sto boraca. Zato su članovi Pokrajinskog komiteta KPJ u Banatu Žarko Zrenjanin, Svetozar Marković, organizacioni sekretar PK, i Ivan Vijoglavlin, član sekretarijata PK, doneli odluku da se tokom septembra prebace u Bačku i tu stvore uslove da se banatski partizani upute u Srem gde bi nastavili oružanu borbu i, eventualno, u proleće se opet vratili u Banat. Zajedno sa banatskim partizanima, u Srem je trebalo da pređu i oni omladinci iz Bačke koji su odbili da se odazovu pozivu okupatora za odlazak u njegovu vojsku, odnosno glavnina bačkih partizanskih snaga, kao i neki od ranije kompromitovani partijski kadrovi.⁴³

Prelasku rukovodilaca Pokrajinskog komiteta iz Banata u Bačku prethodili su kontakti i dogovori sa rukovodiocima dela PK koji se nalazio u Novom Sadu. Značajnu, takoreći odlučujuću ulogu u održavanju veza između članova PK u Banatu i Novom Sadu odigrao je Đula Molnar Braša, organizacioni sekretar SK KPJ za Žabalj, i politički komesar šajkaškog NOP odreda. Ne treba da iznenadi podatak što Molnar, pored navedenih funkcija, obavlja i ulogu čoveka za vezu — kurira Pokrajinskog komiteta. Osim što su se preko tih veza održavali kontakti, putem njih siate su i izuzetno značajne direktive, te je lice koje ih je prenosilo moralo biti u svakom pogledu provereno, ličnost vanrednih sposobnosti. Na određivanje Molnara za obavljanje te delikatne, značajne i opasne uloge uticalo je, osim njegovih kvaliteta hrabrog, iskusnog i snalažljivog ilegalca, njegovo odlično poznavanje terena po kome se morao kretati kao i ljudi sa kojima je dolazio ili mogao doći u dodir. Maternji mađarski jezik davao mu je veće mogućnosti da u eventualnom ne-

⁴³ Vojvodina 1941, 7—59; Kratak pregled razvitka revolucionarnog radničkog pokreta u Vojvodini 1810—1950, Novi Sad 1969, 136.

željenom susretu sa okupatorskim snagama umanji sumnja i izbegne hapšenje.

Dužnost posrednika između rukovodilaca narodnooslobodilačkog pokreta u Banatu i Bačkoj, Molnar je počeo da obavlja uskoro po svom prelasku iz Aradca u Banatu na teren Žabaljskog sreza, krajem jula 1941. Polovinom avgusta, po Direktivi Radivoja Ćirpanova, koju mu je prenela Gordana Ivačković, u Žabalj na vezu sa Đulom Molnarom odlazi Sava Đisalov. Posredstvom jednog Žabaljca, Đisalov se kod autobuske stanice sastao sa Banaćaninom Đulom Molnarom. Od njega je primio informacije da iz Banata nije doneo nikakvu poruku. Nekoliko dana kasnije — 17. avgusta 1941 — ponovo po istom zadatku i na osnovu direktiva istih lica, u Žabalj putuje Sava Đisalov. Sa sobom je poneo pismo koje je trebalo da preda Đuli Molnaru a ovaj da ga prenese Pokrajinskom komitetu u Banat. U prvom delu pisma Radivoj Ćirpanov je pozivao dvojicu sekretara PK da dođu na sastanak u Novi Sad. Drugi deo pisma je napisao Đorđe Zličić, koji se nešto ranije vratio iz Banata u Bačku. Hapšenje Sava Đisalova u Žablju — i pored uspelog bekstva, — sprečilo ga je da to pismo uruči Đuli Molnaru. Uprkos tome, na osnovu jasnih indicija može se zaključiti da se, ili istog dana ili nešto docnije, Đula Molnar opet vratio u Banat.⁴⁴

U izveštaju PK KPJ za Vojvodinu koji je iz Velikog Bečkereka upućen Centralnom komitetu KPJ 2. septembra 1941, stoji da PK u Banatu već dva meseca nema veze sa Bačkom. To, međutim, ne odgovara sasvim pravom stanju stvari. Naime, kao što smo videli, početkom jula 1941. u Novi Sad se iz Banata vratila Gordana Ivačković a nešto pre nje i Sava Đisalov. Desetog jula na sastanku PK KPJ u Velikom Bečkereku prisutan je i Radivoj Ćirpanov, koji je na ovaj sastanak doputovao iz Novog Sada da bi se ponovo vratio u Bačku. Sredinom jula u Novi Sad se iz Banata vraća i Đorđe Zličić, kuda ponovo odlazi početkom avgusta. Više je nego verovatno da je i dolazak Đule Molnara u Bačku, krajem jula ili početkom avgusta, bio preduzet sa znanjem članova PK u Banatu. U pomenutom izveštaju Centralnom komitetu naglašava se da su oni iz Banata tri puta slali svoga čoveka, ali da ovaj prva dva puta nije uspostavio vezu zbog provala u etapnom mestu u Bačkoj, a treći put zbog predostrožnosti drugova u Novom Sadu zbog opasnosti od hapšenja. Sredinom avgusta Đorđe Zličić je ponovo u

⁴⁴ BKB BI 0042/1959 i 059/1959.

Novom Sadu i, kao što smo rekli, učestvuje u pisanju pisma od 17. avgusta 1941. Da li preko Molnara, ili nekim drugim putem, Đorđe Zličić je obavestio PK u Banatu da je stigao u Bačku, da organizacije Skoja rade i da im nisu naneti teži gubici. Krajem avgusta PK iz Banata i po četvrti put šalje svoju vezu, Đulu Molnara, u Bačku.⁴⁵

Početkom septembra 1941. Đula Molnar je, zajedno sa pismom koje su poslali Zrenjanin i Marković, doputovao u Novi Sad kod svoje sestre Etelke Molnar, člana KPJ. Sestra ga je, preko Livije Bem, povezala sa Gordanom Ivačković a ova je posredovala u određivanju mesta i vremena Đulinog sastanka sa Radivojem Ćirpanovim. Sastanak je održan na ulici i tom prilikom je Đula Molnar predao Ćirpanovu pomenuto pismo, a od Ćirpanova primio informacije koje je imao preneti u Banat. Tom prilikom Ćirpanov i Molnar su se dogovorili o narednom sastanku, koji se imao održati takođe u Novom Sadu. Do njega je došlo polovinom septembra 1941. U pismu koje je Molnar doneo iz Banata dvojica sekretara Pokrajinskog komiteta izveštavali su Ćirpanova da njih dvojica zajedno sa Vijoglavinom dolaze u Novi Sad. O razlozima tog dolaska već smo govorili.⁴⁶ Tako će uskoro, ali za kratko vreme, Novi Sad postati sedište Pokrajinskog komiteta, odnosno rukovodećih članova.

Pripreme za prebacivanje partizana u Srem

Već smo naglasili da se mađarski fašistički okupator na zaposednutim jugoslovenskim teritorijama, posle kratkotrajnog aprilskog rata 1941. godine, od prvog dana ponašao kao suveren, gospodar i legalan nosilac vlasti. To prisvajanje i vršenje suverenih prava nad okupiranom Bačkom, Baranjom i drugim teritorijama najizrazitije se manifestovao u odluci o pozivanju na vojnu službu stanovništva okupiranih teritorija. Prinudno, protivzakonito regrutovanje okupator je, praktično, počeo još jula 1941. godine kada je obnarodovao poziv radi regrutovanja vojnih obveznika određenih godišta. Svi su oni avgusta regrutovani a septembra 1941. mobilisani za vojnu službu.⁴⁷ Ova mobilizacija je, verovatno, imala

⁴⁵ Isto; Ljubica Vasić, PK KPJ za Vojvodinu, zbornik dokumenata, 23—29.

⁴⁶ BKB BI 0042/1959 i 059/1959; Arhiv Srbije, Beograd 331—b/1942. (dalje AS).

⁴⁷ Zločini okupatora.

više političku svrhu nego praktičan vojni značaj, jer su okupatorske vlasti znale da su mobilisani vojnici većim delom politički nepouzdati. Znajući za redosled i vreme potrebno da se mobilizacija izvrši, partijsko rukovodstvo u Novom Sadu, na čelu sa Radivojem Ćirpanovim i Kostom Šokicom, razmatralo je protivmere koje bi trebalo preduzeti. Nakon obavljenih konsultacija, Ćirpanov je izdao direktivu koja je imala da se prenese na čitavu teritoriju Bačke. Direktiva je glasila: izvršiti što snažniju agitaciju da se ne ide u okupatorsku vojsku, već da se odlazi u Srem u partizane. Takva odluka je bila uslovljena povoljnim vestima iz Srema, gde su, kao što smo već rekli, bila formirana dva partizanska odreda i gde su se nalazili poznati komunisti, bivši robijaši. Kako se prvobitno predviđalo, odlazak ovih omladinaca u Srem organizovalo bi partijsko i skojevsko rukovodstvo iz Novog Sada. Nakon dobijenih vesti iz Banata o nameri da se i banatski partizani prebace preko Bačke u Srem, izgleda da je taj plan utoliko izmenjen što je i bačke omladince trebalo prebaciti zajedno sa partizanima iz Banata. Ćirpanovljeva direktiva je, sa izuzetkom novosadskog i žabaljskog sreza, u ostale delove Bačke bila preneti skojevskom a ne i partijskom linijom. U navedena dva sreza ovom agitacijom su direktno rukovodili Jovan Žeravljev i Košta Šokica. Žeravljev je članovima KPJ u novosadskom srezu preneo uputstvo da utiču na vojne obveznike koji su dobili poziv za mađarsku vojsku da se ne odazovu, nego da prebegnu u Srem i da se uključe u partizanske jedinice. I partijske organizacije u žabaljskom srezu, po direktivi Koste Šokice a uz pomoć članova Sreskog komiteta KPJ, učinile su dosta u agitaciji da se omladinci ne odazovu pozivu okupatora u vojsku. Posao je, u tom pogledu, bio utoliko olakšan što je među vojnim obveznicima bilo dosta članova Skoja, odnosno pripadnika vojnih desetina. Imajući u vidu još živu tradiciju »zelenog kadra« iz prvog svetskog rata, kao i izgleda da se ti omladinci prebace u partizanske odrede ne iznenađuje podatak o priličnom broju onih koje su okupatorske vlasti mogle proglasiti vojnim dezerterima!»

U svetlosti planova za prebacivanje pripadnika narodno-oslobodilačkog pokreta u Srem u partizanske odrede, treba posmatrati i odluku Radivoja Ćirpanova da pošalje nekoliko članova KPJ i Skoja iz Novog Sada u Petrovaradin. Trebalo

⁴⁸ BKB BI 0042/1959 i 059/1959; MSRV AO 23051 — Proces Jovanu Žeravljevu; Milorad Ćurčin Filip, *Putevima slobode u ravnici, Žabalj 1974*, 534.

je da se oni uključe u Francistijevu grupu kako bi obezbedili što više oružja ne samo sremskim partizanima već i borcima iz Bačke. O njihovoj delatnosti biće više reći u odeljku o Francistijevoj grupi.⁴⁸

Ovaj poduhvat je imao znatno više izgleda na uspeh nego onaj sa prikupljanjem oružja, koji je nekako istovremeno preduzet u Novom Sadu. Bio je to još jedan pokušaj, ali ni on nije dao neke značajnije rezultate.⁵⁰

Osim brige oko naoružanja onih boraca koji su trebali da pređu u Srem, u Novom Sadu je povedena i akcija skupljanja tople odeće za partizane. Ovu direktivu je Ćirpanov saopštio Ivačkovićevoj a ona je dalje prenela Liviji Bem i Milesi Brkić, članovima Partije zaduženim za skupljanje narodne pomoći. Od strane ovih drugarica direktiva je prenet na partijsko i skojevsko članstvo. Raspoložemo malim brojem podataka o rezultatima ove akcije. Ipak, zna se da je Livija Bem, osim što je prenela direktivu, dala 70 pengi Matiji Šimerlingu iz blagajne narodne pomoći da kupi vunu od koje je trebalo isplesti džempere za partizane. Klara Bem navodi da je, krajem septembra, od Bože Dukića dobila uputstvo da skuplja toplu odeću, što samo potvrđuje da je direktiva preneti i na skojevce.³¹

Odlazak omladinaca u Srem bio je na dnevnom redu kako OK Skoja tako i nekih nižih skojevskih foruma. Preživeli omladinci se, u svojim sećanjima, ne slažu u tome ko je od viših rukovodilaca bio za odlazak preko a ko da se ostane u Bačkoj. Ono u čemu su akteri ovih događaja saglasni jeste činjenica da je ovo pitanje najozbiljnije razmatrano, da su preduzeti konkretni koraci za organizovano prebacivanje a da je maršruta išla linijom Novi Sad — Petrovaradin — Mandelos. Tu vezu je, sem drugih, održavao i Svetislav Pavlović Muja. Osim organizovanja veze, pripremani su i čamci kojima je svaki dan trebalo u Srem prebaciti oko 20 omladinaca. Povodom ovih planova i mera Živko Ranišavljević govori:

Na jednom sastanku na kome su bili Zličić i drugi, pokrenulo se pitanje odlaska u Srem. Ja sam nekoliko puta bio u Sremu... Sa Pinkijem sam diskutovao da bi bilo mnogo bolje da se iz Novog Sada prebace omladinci u Srem i da se tu stvara jezgro... Mo smo u Novom Sadu imali pre-

49 BKB BI 0042/1959 i 059/1959.

⁵⁰ Isto; MSRV AO — Kutija biografija.

⁵¹ Isto; MSRV AO 23051 — Proces G. Ivačković i dr.

ko 300 organizovanih skojevaca... Da smo 1941. godine od njih prebacili jedan broj u Srem (šta nam je trebala ta masa u Novom Sadu?), a da smo u gradu ostavili jezgro za borbu protiv neprijatelja, bilo bi daleko bolje. Oni bi se u Novom Sadu u tom slučaju daleko lakše krili od okupatora, a masa se nije mogla sakriti. Mi smo sve bili pripremili za prelazak preko Muje grafičara... To bi za Vojvodinu bio kadar za čitav rat..⁵²

Nameće se važno pitanje: kakav je bio stav partijskog rukovodstva u ovom pogledu? Na osnovu raspoloživih činjenica smatramo da u ovo vreme među rukovodiocima Pokrajinskog komiteta nije bilo nikakve dileme oko toga da li borbe treba prebacivati u Srem ili ne. U pismu od 20. maja

1942, na primer, Svetozar Marković Okružnom komitetu Srema u vezi sa tim planovima piše i ovo: »Mi smo (odnosi se na njega, Žarka Zrenjanina i Ivana Vijoglavina — primedba autora) sve do septembra bili u Ban(atu). Imali smo nameru da predemo kod vas i prevedemo preko 100 partizana, za koje opstanak tamo nije bio siguran. U tu svrhu smo prešli u Bačku, radi lakšeg prelaza..⁵³ Centralnom komitetu Marković javlja nešto slično 10. oktobra 1942: »Po prelasku sekretarijata PK iz Banata u Bačku, krajem sept(embra) 1941. g. (s tim da prede u Srem i tamo prebaci oko 200 partizana iz Banata i partizane iz šajkaške)..⁵⁴

Na sastanku PK KPJ za Vojvodinu u Novom Sadu, krajem septembra, dvojica sekretara su jasno naglasila da će oni u Novom Sadu boraviti vrlo kratko i da će nastaviti za Srem. U isto vreme Marković je, preko Gordane Ivačković odnosno Vere Radišić, uputio pismo u Vojku gde je, preko određene veze, predato rukovodiocima u Sremu. U pismu su Svetozar Marković i drugovi obaveštavali sremske komuniste o svojoj odluci da pređu u Srem.⁵⁵

Još pre prelaska u Bačku članova sekretarijata PK, polovinom septembra, poslat je iz Banata u šajkašku Danilo Grujić. Njega je dočekaao, odnosno preko Tise prebacio, je-

⁵² MSRV AO 12683 ; 15739; 8261; 15013 — I Milenko Radovanov Ciga navodi da je MK (u stvari OK) Skoja održao sastanak na kome se govorilo o odlasku omladinaca u Srem.

⁵³ ARPS 331-b/1942.

⁵⁴ MSRV AO br. b.

⁵⁵ BKB BI 0042/1959 i 059/1959. Svetozar Marković, Izabrani spisi. Predgovor, izbor i objašnjenja Dr. Danilo Kecić, Novi Sad 1974, 540.

dan ribar iz Aradca. Na bačkoj strani Grujića je dočekaao Đorđe Zličić, koji je obavešten o njegovom dolasku. Prvi zadatak Grujića je bio da uz pomoć Okružnog komiteta i dela PK iz Novog Sada organizuje prebacivanje oko 12 batnatskih partizana čija fizička kondicija nije bila baš najbolja. Prebacivanje je trebalo da se izvrši preko šajkaške u Srem. Na jednom salašu u šajkaškoj Grujić je ostao oko mesec dana, dok se Đorđe Zličić, nakon Grujićevog baziranja, vratio u Novi Sad.⁵⁶

Osim navedenih mera, i iz Novog Sada su, još pre dolaska članova sekretarijata iz Banata, činjeni pokušaji da se pripreme uslovi za uspešan prelazak Bačvana u Srem. Sredinom septembra Ćirpanov je izdao direktivu Đorđu Zličiću da pređe u Srem i /da se sa rukovodstvom sremskih partizanskih odreda dogovori o prebacivanju u Srem partizanskih jedinica formiranih u Bačkoj, njihovom naoružanju i angažovanju u Sremu. Posle uspostavljanja veze između Zličića i Ljubiše Protića, ovaj je povezao Zličića i Francistija. Na osnovu dogovora između njih dvojice, Francisti je nabavio Đorđu Zličiću jednu ustašku uniformu koja je trebala da mu omogući legalan prelazak preko granice u Srem.⁵⁷

Rezultat pravilne ocene situacije, brižljivo i dosledno pripremana, ova važna akcija ipak nije uspeła, kako se to u ratu dešava. O razlozima njenog neuspeha, u već citiranom pismu OK za Srem Marković sasvim kratko javlja: »Ali tu su nastale teškoće i preko nismo mogli«. U pismu Marković zatim navodi hapšenje Ivana Vijoglavina, pogibiju Ćirpanova i pad Gordane Ivačković (5. oktobra), i masovna hapšenja koja su usledila. Međutim, ta hapšenja nisu imala direktnog uticaja na planove za prebacivanje partizana u Srem, ali su dovela do promene odluke o mestu boravka i rada dvojice sekretara PK. Kao što će se videti, 30. septembra i 2. ili 3. oktobra dva puta dolazi u Novi Sad Milan Urošev Lola, koji

⁵⁶ MSRV AO 18991.

⁵⁷ ARPS 331-b/1942; BKB BI 042/1959 i 059/1959; M. Č u r-č i n, *Putevima slobode...* Sa delom onih ljudskih snaga koje su trebale biti prebačene u Srem iz šajkaške, iz redova vojnih obveznika, bilo je naknadno izvesnih problema. Problemi su iskršli onog trenutka kada im je, zbog nemogućnosti prelaska u Srem, trebalo objasniti da se, ipak, odazovu pozivu okupatorskih vlasti, a kada ih Partija pozove, da dezertiraju zajedno sa oružjem. Pojedinci su, ne čekajući poziv, po sopstvenoj odluci pobešli i došli u redove šajkaških partizana. Manji broj je prešao u Banat i tamo se povezao sa narodnooslobodilačkim pokretom.

je bio na direktnoj vezi između Pokrajinskog komiteta i banatskih partizana. Odlazeći drugi put iz Novog Sada, on je sa sobom poneo pismo Svetozara Markovića u kome organizacioni sekretar obaveštava banatske partizane da budu spremni da preko Bačke pređu u Srem. Bez obzira na to što je ovo pismo kasno stiglo, ono potvrđuje da 2. ili 3. oktobra Žarko Zrenjanin i Svetozar Marković još uvek veruju u mogućnost uspešnog prebacivanja u Srem. Međutim, 4. i 5. oktobra situacija se savim menja. Tada dvojica sekretara smatraju da su planovi oko prelaska u Srem propali, da je njihova bezbednost u Novom Sadu najozbiljnije ugrožena i traže od Radivoja Ćirpanova da ih privremeno skloni van Novog Sada. Na ovakav nagli obrt situacije uticala su hapšenja koja su počela u Petrovaradinu 27. septembra a završila se 2. oktobra hapšenjem Dalibora Francistija i Bran-ka Silbaškog, odnosno 3. oktobra padom Svetislava Pavlovi-ća Muje i Time Stankova. Kao što nam je poznato, svi pla-novi oko prebacivanja banatskih i bačkih partizana počiva-li su na aktivnosti Francistijeve grupe d njenih veza koje je imala isa Novim Sadom, odnosno sa sremski/m partizanima i političkim rukovodiocima u Sremu.⁵⁸ Više je nego verovat-no da su do 5. oktobra 1941. sekretari Pokrajinskog komite-ta KPJ primili i vesti iz Banata o razbijanju objedinjenog Severnobanatskog partizanskog odreda.

Tako nije bila izvedena akcija koja je mogla imati dale-kosežne posledice po razvitak i perspektivu narodnooslo-bodilačkog pokreta u Vojvodini. Ipak ostaje činjenica da su članovi Pokrajinskog komiteta uočili izvanredan strateški značaj Srema.

Petrovaradinska grupa

Uporedo sa formiranjem partijskih i skojevskih organi-zacija u Novom Sadu po teritorijalnom principu, isto je uči-njeno i u Petrovaradinu. Članovi Partije i Skoja iz tog me-sta su do rata bili povezani i uključeni u partijske i skojev-ske organizacije u pojedinim preduzećima i školama u No-vom Sadu. Kao i u Novom Sadu, i u Petrovaradinu rad se i posle okupacije nastavlja, a i veza sa Novim Sadom.

Članovi Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu i čla-novi Okružnog komiteta za južnu Bačku već neposredno po-sle okupacije konstatovali su da je za vreme rasula jugoslo-

⁵⁸ BKB BI 0042/1959 i 059/1959.

venske vojske prikupljeno vrlo malo oružja. S obzirom na to da se znalo kakvo je oružje done to u Petrovaradinsku tvrđavu, rukovodstvo NOP-a je odlučilo da iskoristi tamošnju skojevsku i partijsku organizaciju da do tog oružja dođe, kako bi tim putem resilo jedno važno pitanje. Rukovodstvo PK KPJ, odnosno OK KPJ za južnu Bačku, još u drugoj polovini aprila uputilo je Dalibora Francistija (jednog iz plejade naprednih omladinaca Muške gimnazije u Novom Sadu, školskog druga Pavla Papa, Branka Bajića, Miladina Jocića, Dušana Ibročića i drugih prvoboraca i boraca NOP-) u Petrovaradin da se kao intendantski oficir stare jugoslovenske vojske javi na dužnost vojnim vlastima NDH, što je Francisti i učinio. On je 25. aprila 1941. godine položio zakletvu kao domobranski satnik (kapetan) na dužnosti blagajnika 4. topničkog odjela. S obzirom na to da je Francisti već

Dalibor Francisti, rukovodilac petrovaradinske grupe

ranije bio sa službom u Petrovaradinu i da je, dobrim delom, poznavao oficire i podoficire u komandi, to mu nije bilo teško da neke od njih uključi u napredni pokret i pridobije za svoje saradnike u prikupljanju oružja, municije, ekrazita i drugog razornog materijala, za potrebe Partije, diverzantskih grupa i odreda. Među prvim su se Francistijevom pozivu odazvali poručnici Tunislav Paunović i Bogdan Turk, zatim narednik-vodnik Petar Petrović, te narednici Ju-

lije Lipčić, Mladen Martin Volaš i Mirko Matek, a nešto kasnije i narednici Ernest Gumbolt i Slavko Jandroković.⁸⁹

Rukovodstvo Pokrajinskog i Okružnog komiteta KPJ i Skoja za južnu Bačku, da bi pomoglo Francistiju u organizovanju planiranih akcija, uputilo je u Petrovaradin nekoliko članova Partije iz Novog Sada neposredno vezanih sa PK, odnosno OK, Timu Stanikova, Milana Džanića, Svetislava Pavlovića Muju, Branka Silbaškog i još neke skojevce, koji su svi stavljeni pod neposredno Francistijevo rukovodstvo.⁹⁰

U Petrovaradinu su svi skojevci, ranije povezani u raznim školama i preduzećima u Novom Sadu i Petrovaradinu, takođe bili organizovani u jedan skojevski aktiv i stavljeni pod Francistijevo rukovodstvo. Pored članova Skoja u pomenutu akciju je uključeno i nekoliko omladinaca.

Toj petrovaradinskoj grupi Skoja i napredne omladine su pripadali: Dragutin Senk, Đorđe Jefimov, Vera Radišić, Antun i Boža Krkljuš, Anton Tonković, Tomislav Matasić, Stevan Sapundžija, Josip Kalbah, Ivan Lukač, Zvonimir Galović, Branislav Markgraf, Tomislav Micolčić, Jovan i Maksim Dević, Ivan Šantek i Dragutin Biljan.⁸¹

Sprovođeci u život dobijene direktive, Francisti se povezuje sa naprednim drugovima u Sremskim Karlovcima, Sremskoj Kamenici i Ledincima. On koristi i prijateljske veze s upravnikom sanatorijuma za dečje bolesti kostiju dr Nikolom Pravdicom i pomoćnim osobljem bolnice u Sremskoj Kamenici, Stankom Đukanom i dr., da bi kod njih privremeno, na čuvanje, prebacio nešto oružja i bombi, koje je nameravao kasnije preko veza da prebaci sremskim partizanima.⁹²

Sa tako pripremljenom grupom i uspostavljenim vezama Francisti prelazi na ostvarenje plana Pokrajinskog i Okružnog komiteta KPJ za južnu Bačku: prikupljanje i koncentri-

⁸⁹ MSRV AO 15013, Stenografske beleške preživelih članova Partije i Skoja u Novom Sadu 19895/319 NDH Film IV/144, Izveštaj zapovednika osiječkog divizijskog područja, vojni odjel, u vezi sa hapšenjem vojnih osoba umešanih u zaveru u Petrovaradinu.

⁹⁰ Isto; *Zbornik dokumenata i podataka o NOR*, tom I, knj. 17, dok. br. 4, 15—18, izveštaj oružničke postaje u Petrovaradinu o hapšenju komunista.

⁹¹ Isto.

⁹² MSRV AO Okružni sud N. Sad K. 7/1950 — Proces protiv Dinka Baića i dr; Istorijski arhiv Novi Sad 571/103, Izjava dr Nikole Pravdice o radu u NOP-u.

sanje oružja na jedno ili više mesta, da bi sve to preko određenih kurira slao za Novi Sad, komandi Štaba partizanskih odreda, članovima Pokrajinskog i Okružnog komiteta Partije i Skoja, te Fruškogorskom odredu u Sremu. Plan je vrlo dobro zamišljen i pripremljen, ali ne i u potpunosti ostvaren. Da vidimo kako je Francistijeva grupa dejstvovala.

Članovi Partije iz novosadske grupe Tima Stankov i Svetislav Pavlović Muja posedovali su privremene dvovlasmčke dozvole i mogli su skoro svakodnevno da prelaze iz Novog Sada u Petrovaradin. Slične dozvole nabavili su i ostali članovi grupe iz Novog Sada, a i neki članovi, kao Vera Radišić, Đorđe Jelfimov, Dalibor Francisti i Petar Petrović iz Petrovaradina, i to legalnim ili ilegalnim putem. Francisti i Petrović su, na primer, iz autokomande gde je radio Petar Petrović uzeli jedan motocikl zaplenjen od privatnih lica tokom i neposredno posle rata d poklonili ga jednom mađarskom podoficiru koji je rukovodio skelom, tako da su, kada je on bio dežuran, nesmetano prelazili u Novi Sad. Kada je pak na skeli, bila stroža kontrola, a trebalo je po direktivi preći u Petrovaradin radi izvršavanja zadataka, onda su pojedini članovi ilegalno prelazili preko Dunava u Petrovaradin i natrag. Neke članove ilegalne novosadske grupe su u dva maha preko Dunava prebacili u Petrovaradin Jovan Koljadžinski i Sava Džanić. Francisti je, takođe, kao domobranski oficir »službeno« ili privatno prelazio u Novi Sad, gde su mu živeli i roditelji, i tom prilikom se često sastajao sa Radivojem Ćirpanovim, Ljubišom Protićem, komandantom Štaba partizanskih odreda za južnu Bačku, članom OK Kostom šokicom, inž. Milenom Jakovljevićem i dr. radi konsultovanja i dobijanja direktiva za dalji rad i podnošenja izveštaja o tome šta je sve urađeno i na kakve se sve prepreke nailazilo, i radi dobijanja uputstva koliko eksploziva treba da se prebaci u Novi Sad za pravljenje paklenih mašina, a koliko drugog oružja i municije.⁶³

Pored pribavljanja oružja i municije, Francistijeva grupa, odnosno neki njeni članovi, kao Milan Džanić i Vera Radišić, bili su od Ćirpanova i Gordane Ivačković zaduženi, posle bekstva političkih zatvorenika iz mitrovačke kaznionice, za nabavku pet legitimacija, jer je navodno pet robijaša trebalo da pređe u Bačku. Legitimacije su nabavljene i Vera Radišić je trebalo da ih preda Bošku Palkovljeviću Pinkiju

⁶³ MSRV AO 15013 i 22458, izjava Save Džanića; 23051 F. 13/110— 124, Proces, presuda Gordani Ivačković i dr.

da ih ovaj preda robijašima. Međutim, situacija se izmemila kad su neki robijaši posle sukoba sa ustašama, bili uhvaćeni a neki, kao što znamo prešli u Banat, tako da legitimacije nisu korišćene.

Najveći deo tereta oko preuzimanja oružja iz arsenala Petrovaradinske tvrđave preuzela je na sebe pomenuta grupa domobranskih oficira, jer su oni bili u neposrednom kontaktu sa oružjem i najmanje sumnjivi ako ovo iznose iz tvrđave. Petrovaradinski skojevci i napredni omladinci pomogli su i da se prikupi što više oružja, jer su se po direktivi Francistija dobrovoljno uključili da ga iz arsenala prenose na određene šlepove, o čemu će kasnije biti više reči. Francisti je takode koristio ovlašćenja koja je imao kao intendantski

Timotije Stankov, član petrovaradinske grupe

oficir, pa je oružje određeno da se prebaci u neki drugi grad Hrvatske ostavljao i sakrivao u nekom usputnom bunkeru da bi ono, posle nekoliko dana, preko poverljivih kurira, bilo preuzeto i prebačeno članovima Fruškogorskog partizanskog odreda.

Narednik-vodnik Petar Petrović u izjavi koju je dao posle rata ovako opisuje jedno takvo prebacivanje oružja:

... Dalibor (Francisti) mi je rekao da postoji mogućnost da se iz skladišta u Petrovaradinu izvuče nešto pušaka koje treba prebaciti u Frušku goru i tamo skloniti. Ja sam pristao da ih odvezem. Posle dogovora sa Francistijem oti-

šao sam sa kamionom u kasarnu potporučniku Paunoviću i zajedno sa njime sam zapakovao dva puškomitraljeza »brzobrojevka« i 19 pušaka sa tri sanduka puščane municije. Ovo oružje i municiju Dalibor je po tovarnom listu primio od Paunovića i adresirao na Osijek. Posle toga Dalibor mi je kao intendantski oficir izdao nalog da tovar kamionom prebacim u Osijek. Pošto smo oružje natovarili na, put smo krenuli nas četvorica, kapetan Dalibor, potporučnik Tunislav Paunović, vodnik Mirko Matak i ja. Međutim, umesto da putujemo u Osijek, svratili smo u Sremsku Kamenicu i nedaleko od nekog sanatorijuma ceo tovar smo sakrili u bunker...

U napisu Sime Relića, prvog komandanta Fruškogorskog odreda *F rusko gorski partizanski odred 1941. godine* i Đure Matića, prvoborca iz Iriga, *Iriška oružana desetina*, između ostalog stoji da je Fruškogorski odred preko Svetislava Pavlovića Mu je, Time Stankova i Đorda Elfimova (ili Jelfimova), članova Francistijeve grupe dobio oko 10. septembra 1941. godine: dva puškomitraljeza, oko 25 pušaka, puščane municije, nešto eksploziva i vojne odeće. Dakle, oružje o kojem govori Petar Petrović.⁶⁴

Po posleratnoj izjavi tadašnjeg pripadnika NOP-a i radnika na Petrovaradinskoj tvrđavi Antuna Vorošeka, Dalibor Francisti i Leonard Kulić su polovinom septembra 1941. izneli iz Tvrđave dva sanduka municije i četiri puške i sakrili ih u žbunje na padini Tvrđave zvanj Honverk. Kulić je zamolio Vorošeka da mu pomogne da to oružje i municiju prenesu dole do česme u Ribnjaku, zv. Ilide, mestu koje se nalazi na obali Dunava između Petrovaradina i S. Kamenice. S obzirom da je Vorošek poznavao komandira straže, pomenuti materijal je prebačen na određeno mesto, odakle je dalje bio preuzet i odnet partizanima u Sremu.⁶⁵

Pored pušaka i municije koji su slati Fruškogorskim partizanima, veća količina je preneti i u Novi Sad i stavljena na raspolaganje članovima PK KPJ i OK KPJ za južnu Bačku. Pored oružja, članovi Francistijeve grupe iz Novog Sada, Svetislav Pavlović, Tima Stankov, Milan Džanić, Ante Krk-

⁶⁴ Istorijski arhiv Novi Sad br. 571/102 i 571/108. Izjava Pere Petrovića.

⁶⁵ Sima Relić, *Fruškogorski partizanski odred 1941, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, Zbornik, knj. 2, Beograd 1963, 416—436; Dura Matić, Iriške oružane desetine. Ratna sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, knj. 2, Beograd 145—147, 1961; Hronologija Petrovaradina, izjava Antuna Vorašeka.*

ljuš i Branko Silbaški, preneli su iz Petrovaradina u Novi Sad i velike količine eksploziva, koji je prema direktivama PK bio određen za rušenje pruga i staničnih postrojenja, za pravljenje torpeda za potapanje brodova na Dunavu, za dizanje u vazduh pojedinih vojnih objekata, naposljetku za pravljenje paklenih mašina za dizanje u vazduh šlepova natovarenih oružjem. Prema stvorenom planu dato je uputstvo Milenku Jakovljeviću, članu Partije iz Novog Sada, i njegovoj grupi, i to neposredno od Radivoja Čirpanova, da pristupe izradi torpeda i paklenih mašina.

Nemamo dovoljno podataka o tome koliko je oružja i drugog materijala prebačeno iz Petrovaradinske tvrđave u Novi Sad. Ako se oslonimo na izveštaje mađarske policije, koja kaže da je samo za nekoliko dana septembra preneto

Vera Radišić, član petrovaradinske grupe i kurir PK KPJ za Vojvodinu

10 kg ekrazita, 150 metara fitilja i 100 komada detonatora, onda bismo otprilike mogli da ustanovimo koliko je ukupno preneto za nešto više od tri meseca koliko je grupa delovala.⁶⁶

66 MSRV AO 23051 f. 13/68—77, izveštaj mađarske policije o akciji 1941. godine; 15013, stenografske beleške preživelih učesnika NOP-a N. Sada.

Dosada smo mogli približno konstatovati koliko je oružja, eksploziva i ostalog materijala preneto u Bačku odnosno predato sremskim partizanima. Iz izveštaja, pak, ustaške policije videćemo koliko su Francisti i njegova grupa do kraja septembra 1941. prikupili i sklonili u lagume Tvrdave, s tim da se sav taj materijal kasnije prebaci u Srem partizanima ili u Bačku diverzantima. Posle provale Francistijeve grupe, o čemu će kasnije biti više reči, pronađeno je u lagumima 38 sanduka puščane municije, puna dvojica kola raznih kutija ekrazita, devet pušaka, deset pari vojničke odeće, sedam pištolja raznih vrsta, četiri ručne bombe, jedna ručna granata, više kutija razne municije za pištolje, novca i životnih namirnica. Iz ovog kratkog nabrojanja može se konstatovati koliko je Francistijeva grupa za relativno kratko vreme uspjela da prikupi raznog materijala spremljenog za prebacivanje tamo gde PK odnosno OK bude odredio. Velika je šteta što je, izdajom jednog skojevca, grupa bila otkrivena i čitav plan, i poduhvat posle hapšenja skoro cele grupe, u potpunosti propao.⁶⁷

Za delatnost Francistijeve grupe vezan je plan za još jednu veliku akciju, odnosno diverziju.

Tokom septembra 1941. godine Nemci su ukotvili na petrovaradinskoj strani Dunava dva šlepa sa ciljem da ih natovare zaplenjenim oružjem, municijom i avionskim bombama koji su se nalazili u arsenalima Tvrdave. Utovar je vršen tokom septembra i za ovaj posao je korišćena petrovaradinska omladina uz kontrolu nemačke vojske. O tome je Francisti izvestio Pokrajinski komitet i ovaj je doneo odluku da Jakovljevićeva grupa napravi paklenu mašinu. U međuvremenu petrovaradinski skojevci su po direktivi Francistija, odnosno PK, ubačeni među ostale omladince da prenose bombe i municiju iz Tvrdave u šlepove. Tokom rada od nekoliko dana oni su uspjeli da izvestan broj revolvera, bombi i drugog oružja manjeg formata sklone u travu i kasnije uzmu. Dalje su ispitali sve okolnosti i izvestili Francistija, a ovaj PK, o mogućnosti dizanja u vazduh šlepova. Paklenu mašinu je napravila u Novom Sadu Jakovljevićeva grupa. Trebalo ju je još ubaciti u jedan od šlepova. S obzirom na to da su direktan nadzor nad utovarivanjem oružja i bombi u šlepove vršili Nemci, bilo je veoma teško uneti

⁶⁷ MSRV AO 19895/319 NDH F. IV/144, izveštaj Vojnog odjela osiječkog divizijskog područja o hapšenju komunista u Petrovaradinu.

neopaženo bombu na šlep i tamo je montirati, kako bi u određeno vreme eksplodirala.

No, cela akcija je otkrivena i osujećena na sasvim neočekivan način. Postoji nekoliko verzija o tome kako je došlo do otkrivanja bombe i provale čitave Francistijeve grupe. Prema jednoj, najverovatnijoj, Francisti je sa dva skojevca preneo paklenu mašinu u Petrovaradin s tim da je u šlep ubaci jeidan dan pred polazak šlepa za Nemačku. Paklena mašina je smeštena u podrum jednog od dva skojevca koji su je doneli. Jedan od njih, Jelfimov ili onaj drugi, čije nam je ime nepoznato obavestili su svoje roditelje da se, za neko vreme, sklone iz Petrovaradina jer može da dođe do eksplozije. Kad su roditelji doznali da se radi o paklenoj mašini obavestili su ustašku policiju, koja je odmah počela sa hapšenjima. Po drugoj verziji, paklena mašina je već bila montirana na šlepu, a pošto su nemačke vlasti odgodile polazak planiran za 28. septembar 1941, do eksplozije bi došlo dok su šleпови ukotvljeni u Petrovaradinu. Zato je roditeljima rečeno da napuste Petrovaradin. Po trećoj verziji, Elfimov je uhapšen prilikom demontiranja paklene mašine na brodu 27. septembra 1941. Iz izveštaja OK KPJ za Srem od 5. januara 1942. vidi se da je Đorđe Elfimov zv. žorž provalio ne samo petrovaradinsku skojevsku organizaciju i Francistijevu grupu, već i skojevce u Sremskoj Mitrovici i okolini, kao i skojevce u Sremskim Karlovcima.⁶⁸

⁶⁸ Isto, *Zbornik dokumenata i podataka o NOR*, tom I, knj. 17, dok. br. 4, i tom I, knj. 6, dokument br. 7 Beograd 1955, 24. Prema nepotvrđenim podacima, kao drugi skojevac koji je prenosio paklenu mašinu iz Novog Sada u Petrovaradin spominju se Tomislav Matasić, koji je bio na direktnoj vezi sa grupom skojevaca na Ribljoj pijaci, i Ante Krkljuš, koji je takođe saradivao sa grupom skojevaca i članova Partije iz Novog Sada, a koji je neposredno po hapšenju Jelfimova obavestio svoju braću i neke članove Francistijeve grupe iz Novog Sada da treba da napuste Petrovaradin, što je i sam pokušao, ali nije uspeo. U borbi sa ustašama ranjen je i uhvaćen.

MSRV AO AK 3032, NDH F. IV/403 i 19895; *Grada za ist or iju Petrovaradina*, knj. 1, 1941, 59—61, i Muzej grada 571/14; MSRV AO 18734, sten, beleške Sremskih Karlovaca; Vojnoistorijski institut Beograd, reg. br. 14/7—3 k. 61, izveštaj oružničke postaje u Petrovaradinu o hapšenju komunista; Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, Fond neprijateljske grade K 125/4 F — Izveštaj predstojnika pododjela 1—C od 23. decembra 1941. — Povodom istrage o komunističkom delovanju Francistija i drugova, u Novom Sadu su od 14—16. novembra 1941. boravili predstavnici ustaških istražnih organa. Uz dozvolu mađarskih

Hapšenje i suđenje članovima Francistijeve grupe

Među prvim je 27. septembra 1941. uhapšen Đorđe Jelfimov. Istog dana uhapsio je kapetan Josip Majcen, šef mesne domobranske posade u Petrovaradinu, Dalibora Francis-ti ja. Prilikom sprovođenja Dalibor je smelo iskoristio trenu-tak nebudnosti sitražara i uspeo da pobegne u lagume Petro-varadinske tvrđave. Antun Krkljuš, član Skoja, koji je ranije stanovao u Novom Sadu, doznajući da je Jelfimov uhapšen, obavestio je svoju braću da treba da se sklone iz Petrovara-dina i prebace u Novi Sad. Prilazeći čamcu on je naišao na ustašku patrolu, na nju bacio bombu, ali ga je ona ranila i uhvatila. Njegov brat Boža uspeo je, zajedno sa Milanom Džanićem, da se čamcem preko Dunava prebaci u Novi Sad i izbegne hapšenje.

Jelfimov je provalio i domobranske oficire i podoficira. Oni napuštaju Petrovaradin i odlaze u Bjeljinu, ali tamo su uhapšeni 28. septembra 1941. godine, poručnici Tunislav Pau-nović i Bogdan Turk, stožerski narednik Julije Lipčić, vodni-ci Mladen Volaš i Mirko Matak. U Petrovaradinu su uhapše-ni, ali su brzo pušteni, usled nedostatka dokaza da su sara-divali sa NOP-om, narednici Ernest Gumbold i Slavko Jan-droковиć.

Dva dana posle pada Jelfimova, 29. septembra 1941, po-čela su masovna hapšenja u Petrovaradinu. Župsko redar-stvo u Vukovaru, na čelu sa zamenikom rukovodioca Otma-rom Šildom, uključilo je i Gestapo kao i nemačku vojsku sa narednikom Šmelingom na čelu, kao i mesno petrovaradin-sko policijsko poglavarstvo sa agentima i domobransku voj-sku sa oko 120 vojnika. Racija na skojevce započela je po-menutog dana u 17,30 časova i trajala toga dana do pola noći, ida bi se nastavila sledećih dana. Prvog dana masovnog hapšenja pali su u ruke ustaških vlasti sledeći borci:

1. Ivan Lukač	5. Anton Tonković
2. Tomislav Matasić	6. Josip Kalbaš
3. Dragutin Senk	7. Maksim Dević
4. Zvonimir Galović	

vlasti: oni su u »Armiji« saslusali uhapšene komuniste koji su imali vezu sa Sremom: Ljubišu Protića, Savu Disalova i Gordanu Ivačković. Se ovom zadnjom su 16. novembra otputovali u Staru Pazovu da bi im pokazala kuću čoveka sa kojim je, preko Vere Radišić, održavala vezu. Radilo se o Janku Čmeliku, koji je, su-tradan, pao u spremljenu zasedu.

8. Jovan Dević
9. Vera Radišić

10. Viktor Ružička ml.
11. Branko Markgraf

Samo dan kasnije uhapšeni su, opet u Petrovaradinu:

1. Tomislav Mikolčić
2. Stevan Sapundžija
3. Dragutin Biljan

Istog dana uhapšen je u rakovačkim vinogradima Srećko Kunda Lemur, a u Sremskim Karlovcima:

1. Bogdan Dejanović
2. Ivan i Andrija Jelašić
3. Josip Kljajić i
4. Paja Horvat i Branko Manojlović iz Sremske Kamenice

Prvog oktobra 1941, po povratku iz Zagreba, uhapšen je u Petrovaradinu Ivan Šantek.

Istog dana, posle prvih saslušanja i batinjanja, u Petrovaradinu, koja je izvršio opunomoćenik ustaškog redarstva iz Vukovara Otmar Šild, cela grupa uhapšenih prebačena je kamionima u zatvor u Vukovar.⁶⁹

Pošto su pohapsili sve skojevce koji su se nalazili u Petrovaradinu i okolini, pomenuta ustaška grupa, agenti i vojska su krenuli u lagume Petrovaradinske tvrđave, gde su se bili ušančili Dalibor Francisti, Tima Stankov, Svetislav Pavlović Muja i Branko Silbaški. Radi što vernije rekonstrukcije daljeg toka stvari, citiraćemo izveštaj oružničke postaje iz Petrovaradina, koji u izvodu glasi:

... Tom prilikom opširnim pretraživanjem podzemnih hodnika, a pošto su prethodno blokirani svi izlazi iz laguma po vojsci, u jednom malom uzanom hodniku, dugačkom oko 20—30 metara, primjetio je u zemlji zakopana, narednik ove postaje Anton Rukavina, neka lica, iz čega je zaključio da su to traženi komunisti i to: Dalibor Francisti, satnik, koji je 27. rujna tg. bio pobjegao ispred nadzornog časnika mjesne posade Petrovaradin satnika g. Josipa Majcana, te Branko Silbaški, Timo Stanković i Svetislav Pavlović i tom prilikom dotični komunisti iz svoje rupe počeli su pucati iz samokresa (pištolja) i jedan od njih bacio je jednu ručnu bombu, koja je eksplodirala u neposrednoj blizini samog narednika Antona Rukavine... U međusobnom puškaranju komunista Timo Stanković i Svetislav Pavlović od stra-

⁶⁹ Isto; MSRV AO 19895/319 NDH F. IV/144.

ne zamjenika ravnateljstva — ravnatelja za javni red i sigurnost Velike Župe Vuka g. Otmara Šilda iz samokresa povređeni su u glavu...

Posle borbe u lagumima koja je trajala oko tri časa, ustaškoj policiji i vojsci je pošlo za rukom da uhvate Dalibora Francistija i Branka Silbaškog. Tima Stankov i Svetislav Pavlović se uspeli da se prebace u druge hodnike-lagume, a nakon nove borbe i oni 3. oktobra 1941. padaju neprijatelju u ruke.

U isto vreme, kako dalje stoji u izveštaju, u podrumu Đorđa Jelfimova u Petrovaradinu nađena je jedna montirana paklena mašina. Kako smo već ranije napomenuli, ona je bila spremljena da se odnese na nemački šlep koji se nalazio na desnoj obali Dunava tj. na petrovaradinskoj strani, sa natovarenih 44 vagona oružja, topova i topovskih granata, kao i šest vagona avionskih bombi. Sa ovom paklenom mašinom kaže se u izveštaju, uhapšeni komunisti imali su nameru da pomenuto oružje i municiju dignu u vazduh. Da im je to uspelo, po mišljenju stručnjaka, ceo Petrovaradin i deo Novod Sada bi odleteli u vazduh.⁷⁰

Nakon hapšenja i poslednje četvorice iz Francistijeve grupe, i oni su prebačeni u Vukovar, gde je, kao i u Petrovaradinu, mučenje nastavljeno. Jovan Dević, jedan od preživelih, u svojoj izjavi posle rata, o stanju u istražnom zatvoru između ostalog kaže:

... Nismo smeli da legnemo. Morali smo da sedimo na podu... niko nije smeo da ustane... Noću su nam stavljali lisice na noge i ruke, a ustaše su pričale kako ćemo uskoro na izlet u šumu Dudik tj. na mesto gde se vrši streljanje. U sobi se nije smelo ni... šaputati, te smo se sporazumevali samo pogledom. Svaki čas smo pozivani na saslušanje i šamaranje...

Sava Džanić, pak, samo sa nekoliko reči opisuje kako je izgledao kada je bio pušten sa suđenja iz Vukovara: »Bio sam potpuno iscrpljen. Bili su mi tabana debeli, plavi, leđa su mi bila debela 5-6 cm, jedva sam išao...«⁷¹

Suđenje je održano 17. i 18. oktobra 1941. pred prekim ustaškim sudom u Vukovaru a poznato je pod imenom »Pe-

⁷⁰ Istorijski arhiv Novi Sad br. 571/14 — Izjava Jovana Devića o hapšenjima i maltretiranju u Petrovaradinu i Vukovaru; MSRV AO 22458 — Izjava Save Džanića.

⁷¹ Saopštenje o zločinima okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini 1941—1944, knj. 2, Srem, sv. 1, Novi Sad 1946, 144.

trovaradinska afera«. Kao i sva ostala ustaška suđenja, jedini svedok na njima je bio jedan od policajaca. Ovog puta je to bio Otmar Šild, pomoćnik upravitelja župskog redarstva. On je na suđenju čitao unapred pripremljen iskaz, pobijao odbranu i odgovore optuženih i novim optužbama ih teretio. Od 35 optuženih na ovom procesu, 33 je osuđeno na smrt. Smrtna kazna izvršena je 19. oktobra 1941. godine u Dudiku, šumi kraj Vukovara.

Tom prilikom streljani su:

1. Dalibor Francisti, star 28 godina	17. Tomislav Slavko Matašić, star 19 godina
2. Timotije Tima Stankov, star 21 godinu	18. Josip Kalbah, star 23 godine
3. Svetislav Pavlović Muja, star 27 godina	19. Maksim Dević, star 17 godina
4. Branko Silbaški, star 19 godina	20. Antun Tonković, star 18 godina
5. Jovan Stankov, star 54 godine	21. Dragutin Biljan, star 19 godina
6. Đorđe Jelfimov žorž, star 20 godina	22. Stevan Sapundžija, star 26 godina
7. Mladen Volaš, star 24 godine;	23. Ivan Lukač, star 27 godina
8. Mirko Matak, star 20 godina	24. Dušan Dejanović, star 18 godina
9. Ivan Jelašić, star 24 godine	25. Vera Radišić, stara 19 godina
10. Josip Krajić, star 22 godine	26. Olga Banjanin, stara 17 godina
11. Leonard Kulić, star 28 godina	27. Božica Stojšić, stara 20 godina
12. Dragutin Šenk, star 23 godine	28. Karlo Bernajz, star 47 godina
13. Bogdan Turk, star 25 godina	29. Johan Mike, star 28 godina
14. Tunislav Paunović, star 24 godine	30. Sava Brnjašević, star 32 godine
15. Ante Krkljuš, star 26 godina	31. Mati ja Hudi, star 29 godina
16. Ivan šantek, star 19 godina	32. Srećko Kunda, star 18 godina
	33. Mitar Vilić, star 36 godina

Kako se iz presude vidi, u spisku imena streljanih nalazi se i ime Jovana Stankova. Iako nije učestvovao u radu Francistijeve grupe, osuđen je na smrt i streljan. Naime, Jovan Stankov je, pošto je obavešten da mu je sin Tima Stankov u sukobu sa vojskom i policijom u Petrovaradinu ranjen i odnet u Vukovar, otišao da ga poseti. U bolnici u Vukovaru, gde je Tima ležao i gde mu je i suđeno, suđenju je prisustvovao i njegov otac a preki ustaški sud je i njega, kao oca komuniste i saradnika NOP-a, osudio na smrt. Pošto je Tima bio teško ranjen otac ga je skoro odneo na gubilište, gde su obojica streljani pored ostalih članova grupe.⁷²

U vezi sa ovim procesom ii provalom koja je usledila pire njega, OK KPJ u Sremu izdao je izvode iz brošure o *konspiraciji i držanju, pred klasnim neprijateljem u kojoj između ostalog stoji sledeće:*

... Slučaj izdajnika žorža (Đorda Jelfimov, primedba autora) vrlo je poučna. Taj tip hteo je sve da zna, upoznao se sa mnogim drugovima, znao je mnoga mesta gde postoje naše organizacije, znao je šta ko radi itd. Blagodareći nepažnji naših drugova, izdajnik žorž znao je za mnoge stvari za koje nije smeo da zna. Kad je pao u ruke neprijatelju, on je izdao sve što je znao. Bila je velika greška što mu se uopšte poverila funkcija koju je imao, ali da smo mi u našem radu bili konspirativni, on bi nam naneo daleko manje štete. Sličnih primera ima mnogo. Pa iako je to tako, naši drugovi ne uviđaju potrebu konspirativnog rada...

Zbog toga se u brošuri traži da se borci, naročito u pozadini pridržavaju sledećih pravila konspiracije:

- 1) Svako treba da zna samo ono što je određen da radi, o onome što radi ne sme nikome govoriti.
- 2) Niko se ne sme interesovati za stvari koje ga se ne tiču.
- 3) Treba se čuvati onih koji hoće sve da znaju. Prvo im treba govoriti da to ne valja, a ako ovo ne pomaže, treba ih odstraniti od svakog rada.
- 4) U svim našim organizacijama treba izvršiti pravilnu podelu rada...
- 8) Nelagodne materijale ne držati kod sebe, već u zato određena mesta i skloništa...

⁷² MSRV MO 698, brošura o konspiraciji i držanju pred klasnim neprijateljem, 4.— Nešto opširnije citate iz ove brošure dali smo zbog toga jer se njena prorada spominje u nizu izjava pripadnika NOP-a u Novom Sadu. Međutim, niko od njih ne govori detaljnije o njenoj sadržini, niti je sačuvan neki od njenih primeraka u Novom Sadu.

9) Za vezu sa pojedinim mestima i raznim forumima treba odrediti najsigurnije drugove... Drugovi ne smeju jedno drugom govoriti svoja imena. Svako od njih treba da ima svoj pseudonim...

12) Svakoga koga primamo u naše revolucionarne redove, organizacije ili odrede moramo proventi. Treba primati sigurne ljude koji su borbeni i koji nisu brbljivi.

Izneli smo samo neke najznačajnije tačke iz pravila o konspiraciji.

U drugom delu brošure, gde se govori o držanju pred klasnim neprijateljem, iznose se primeri junačkog držanja u starijoj i našoj najnovijoj istoriji kao i međunarodnom radničkom pokretu. Između ostalih, pominje se junačko držanje Georgija Dimitrova, Paje Marganovića i dr. O držanju nekih drugova iz Srema se kaže:

... I naši Sremci, Matija Hudi, mehaničar iz Sr. Mitrovice (mađarske narodnosti), Karlo Bert (treba Bernajz — primedba autora) iz Grgurevaca (Nemac), Johan Mike, fabrički radnik iz Sr. Mitrovice, Sava Brnjašević iz Mandelosa (Srbin), *Vera Radišić*, studentkinja iz Petrovaradina (podvukli autori) (Srpkinja) i dr. poznati borci i istaknuti funkcioneri u Sremu pošli su u smrt ne okaljavši ni svoje lice ni svoju organizaciju. Oni su na najtežem mestu borbe visoko držali zastavu narodnooslobodilačke borbe.

U brošuri se, dalje, pozivaju svi borci protiv okupatora da, ako slučajno padnu neprijatelju u ruke, o svom radu ništa ne priznaju i da se ugledaju na pomenute svetle likove naše revolucije.

Da bi, kaže se dalje u tekstu, ositali verni svojim idealima i svome narodu, moraju se, ako padnu neprijatelju u ruke, držati ovih pravila:

1) Uhapšeni ne sme nasesti triku policije i ustaša, koji će reći: »Priznaj, mi i tako sve znamo«, ili: »Priznaj, ostali su sve priznali«, itd. Da su svi priznali i da neprijatelj sve zna, on ne bi tražio priznanje od onoga koga salušava.

2) Niko ne sme nasesti triku policije, koja će ga nagovarati da prizna obećavajući mu »slobodu«, i si. Nasesti ovom triku znači postati izdajnik, i opet biti ubijen kao što je bio slučaj *žorža* (podvukli autori)...

Uhapšeni ne sme govoriti: »Čini mi se da ovaj nešto zna, da ovaj nešto radi« itd. Ko tako govori, izdajnik je, bez obzira što ne iznosi konkretne stvari o kojima zna.

Uhapšeni ne sme ni za sebe da prizna da je ma šta radio u revolucionarnom pokretu... Krivo misle oni koji veruju da nije izdajnik onaj koji tereti samoga sebe a osta-

le ne tereti. Ako uhapšeni drug ne prizna ni za sebe, ima više verovatnoće da će biti pušten i da će tako moći da nastavi sa revolucionarnim radom. Dalje, čim tereti samoga sebe, indirektno tereti i druge, jer neprijatelj zna da pojedinačnik nigde ne čini organizaciju.

Izdajnike treba prezirati i bojkotovati.

Oni koji su priznali kod policije ma i najmanje stvari treba sve da povuku kod sudije...⁷³

Tako su stariji iskusniji, prekaljeni revolucionari prenosili svoje iskustvo na mlade kadrove i borce. A njih je bilo sve više. Teške greške učinjene u Petrovaradinu pružile su zgodnu priliku da se pitanje konspiracije i pravila ilegalnog rada zaoštire. Jer, Francistijev slučaj bio je, dobrim delom, prouzrokovao gotovo potpunim nedostatkom iskustva njegove grupe, sastavljene velikim delom od mladih, neiskusnih boraca. Jedna od krupnih grešaka bila je što su se Francisti i drugovi sklonili u Iagume Tvrdave, umesto da su, naoružani, krenuli u pravcu fruškogorskih šuma, gde bi imali široke mogućnosti za manevrisanje i povezivanje sa partizanskim odredom. Uz teške žrtve sticalo se iskustvo u novim uslovima revolucionarne borbe.

*Diverzantske akcije septembra i početkom oktobra 1941 —
Pisanje parola, razbijanje izloga sa propagandnim materijalom, sečenje TT Unija, paljenje kudelje*

Početkom septembra 1941. Okružni komitet Skoja održao je sastanak na Zatonu pored Vidovdanskog Naselja i doneo odluku da se 6. septembra uveče izvede široka akcija pisanja borbenih i revolucionarnih parola: »Živeo Sovjetski Savez! Dole fašizam!«, »Dole Hitler — Dole Horti!«, i dr. Dogovoreno je da akcija u čitavom gradu počne tačno u 20 časova i 30 minuta i da ne traje duže od 15 minuta. Tom prilikom grad je bio podeljen na sektore i predviđeno je ko će u kojoj ulici pisati parole. Odeđeni su i rukovodioci pojedinih grupa, koji su, tačno 15 minuta pre početka akcije, podelili svojim članovima krede u boji i dali uputstva o tome koje parole da pišu i kuda da se povuku posle izvršene akcije.⁷⁴

⁷³ Isto.

⁷⁴ MSRV AO 12683; 15739; 8261; 15746.

Tačno u dogovoreno vreme počela je ova smela akcija novosadske omladine i jednog broja starijih drugova u gradu načičkanom okupatorskim snagama. Parole su ispisivane po zidovima, tarabama, kapijama, trotoarima, pored samih mađarskih stražara na vojnim ustanovama, pa čak i na zgradi sadašnjeg Izvršnog veća. Na mnogim kritičkim mestima skojevci su se služili i lukavstvom na taj način što bi dvoje izigravalo ljubavni par a treći, u njihovoj senci, pisao parole. U okviru predviđenog vremena akcija je bila završena, njeni učesnici se povukli prema dogovorenom planu i svojim rukovodiocima podneli izveštaj o rezultatima akcije. Sutradan, rodoljubivo građanstvo bilo je iznenađeno i obradovano, dok je okupator bio zaprepašćen činjenicom da su se parole pojavile gotovo u celom gradu. Celokupna policija, žandarmerija i vojska stavljeni su u stanje posebne pripravnosti. Ulice su bile blokirane, kuće pretresane i traženi učesnici masovne akcije iz prethodne noći. Međutim, niko nije otkriven osim dvojice omladinaca: Doška Silbaškog i Save Peškana, koje je potkazao jedan čovek koji ih je video kada su pisali parole.⁷⁵

U akciji je učestvovalo preko 200 omladinaca i omladinki i manji broj starijih boraca. Uzimajući u obzir broj učesnika u akciji, njen uspeh kako u pogledu ispisanih parola tako i u pogledu neznatnog broja uhapšenih, naročito s obzirom na odjek koji je imala među građanstvom Novog Sada, ovu akciju treba svrstati u red najuspešnijih i najbolje organizovanih koje su pripadnici NOB-a Novog Sada izvršili 1941. godine.

Istakli smo da se još pre i uoči rata u Novom Sadu osećala jaka fašistička propaganda, članovi Kulturbunda bili su naročito aktivni u širenju fašističke literature, raznih brošura i ilustracija. Uoči rata oni su svoju aktivnost znatno pojačali na taj način što su i mnoge izloge svojih trgovačkih radnji, na javnim i prometnim mestima, ispunili propagandnim materijalom. U gradu je bilo nekoliko takvih izloga, ali su se naročito isticali izlog na bifeu Andrije Pifata, koji se nalazio na sadašnjem Bulevaru maršala Tita (prekoputa Izvršnog veća), Nemačka knjižara prekoputa nekadašnje Jermenske crkve (sada ugao RK »Novi Sad«) i Dernerova porcelanska trgovačka radnja u sadašnjoj Ulici Jovana Jovanovića Zmaja, pored katoličke katedrale, u zgradi posle rata srušenoj.

⁷⁵ MSRV AO 19880 MK F VIII/1—8 — Optužnica protiv Boška Silbaškog i Save Peškana od 27. IX 1941.

Posle početnih uspeha Hitlerovih armija na Istočnom frontu, kao i kasnije, ovi izlozi su postali male propagandne izložbe, na kojima su se mogle videti geografske karte, slike, parole i ilustracije u bojama koje su prikazivale uspehe fašističkih oružanih snaga u SSSR-u, karikature koje su vrećiale komuniste, Jevreje i dr.

Zbog toga je OK Skoja preneo odluku rejonskom komitetu Skoja na Limanu da organizuje akciju razbijanja Pifatovog izloga. Ilza Zelinger je u sporazumu sa drugim članovima komiteta kao neposredne izvršioce ove akcije odredila Nikolu Timara Andriju, Bogdana Holendera i Dragoljuba Žderića. Oni su sakupili kamenje i 9. septembra, nešto pre 21 časa, došli pred izlog. Osim njih, na neki način u akciju je bilo uključeno oko desetak skojevaca koji su čuvali stra-

Natalija Stankov, član diverzantske grupe

žu: Pavle Katić, Ilza Zelinger, Zoltan Timar i dr. U momentu kada su hteli da razlupaju izlog, naišla je veća grupa građana pa su diverzanti odlučili da se prošetaju do Dunavskog parka i natrag dok se gužva ne raščisti. U međuvremenu su naišli Franja Kardoš i Aleksandar Petrović, koji su takođe bili upoznati sa planom za ovu akciju. Pomislivši da su se mladi skojevci uplašili ili odustali od akcije, oni su dograbili kamenje koje se nalazilo u blizini Pifatovog bifea i njime razbili izlog. Potom su pobjegli iza ugla, ali su ih kod Lojda

(danas Radio-stanica Novi Sad) uhvatili neki »leventasi«. Kardoša i Petrovića povelili su prema sadašnjoj zgradi Galerije Matice srpske, gde je, u ono vreme, bio smešten jedan deo novosadske policije. Uhapšeni skojevci su sprovedeni pored svojih drugova od kojih su neki hteli da pokušaju da ih oslobode, ali to nije odobrila Ilza Zelinger smatrajući da bi to moglo doneti još veće zlo.⁷⁶

Sutradan su, po direktivi skojevskih rukovodilaca, kod policije u Školskoj ulici stražarili Nikola Timar a kod Galerije Vladislav Rotbart i Zoltan Timar. Cilj je bio da se dozna gde se nalaze uhapšeni skojevci, odnosno da li će ih i kuda sprovesti. Osmatranje skojevaca u toku dana nije dalo nikakve rezultate. Posle toga, doznajući na koji su način Kardoš i Petrović uhapšeni, skojevci su dobili zadatak da prate kretanje jednog od učesnika u hvatanju, kako bi ga prvom pogodnom prilikom kaznili.⁷⁷

I ova akcija nije prošla bez političkog odjeka među rodoljubivim i antifašistički raspoloženim građanima Novog Sada. I dok su vesti o njoj još uvek živo prepričavane, naišla je nova akcija. Iako su padom rukovodstva skojevskog aktiva početkom septembra ostale bez veze sa članovima KPJ, Natalija Stankov i Grozda Gajišin nastavljaju razgovore i stvaraju planove za izvođenje samostalnih akcija, što je bila i direktiva višeg partijskog i skojevskog rukovodstva. Dve hrabre, odlučne skojevke dogovorile su se da 19. septembra 1941. u 22 časa izvedu demonstrativnu akciju na dve radnje čiji su vlasnici bili poznati rukovodioci Kulturbunda a njihovi izlozi prepuni propagandnog materijala o uspesima nemačkih trupa na Istočnom frontu, slikama Hitlera i dr. Na knjižaru prekoputa tadašnje Jermenske crkve diverziju je trebalo da izvrši Natalija Stankov, a na Dernerovu radnju Grozda Gajišin.⁷⁸

⁷⁶ Materijal Okružnog suda Novi Sad K — 266/1952 — Proces Đorđu Besermenju i Antalu Erdešiju.

⁷⁷ Isto. Pod naslovom *Novosadski biciklistički leventi uhvatili dva razbijača prozora*, Reggeli Ujssd je ovako obavestavao svoje čitaoce 10. septembra 1941: »Đorđe Besermenji, Bela (treba Antal-primedba autora) Erdeši i Julije Španić, novosadski biciklistički levente, u utorak u 9 sati uveče zapazili su da se čuje veliki zveket na Bulevaru Horti Mikloša, nakon čega su primetili dve osobe kako trče. Levente su pošle u poteru za beguncima te im je uspeo da uhvate obojicu nepoznatih. Uhaćeni mladići su priznali da su oni razbili prozore gostionice Pifat na Bulevaru. Levente su svoje zarobljenike predali policiji«.

⁷⁸ MSRV AO 2005 — Biografija Natalije Stankov.

Iskustvo iz akcija u kojima su one do tada učestvovalе, povoljne vesti koje su stizale o uspesima petrovaradinske grupe, zatim iz Srema o oslobođenju robijaša i formiranju partizanskih odreda, ohrabrujuće su delovali na ove dve skojevke da donesu odluku o diverziji na izloge dveju fašističkih radnji. O svojim planovima one su se savetovale sa Timom Stankovim i Jovanom Brkićem, koji su se saglasili. Eksploziv pomoću kojeg je trebalo da dignu izloge u vazduh Tima Stankov je dobio iz Petrovaradina i predao »devojkama bombašima«, kako ih je tokom suđenja nazvala okupatorska štampa. Oba napada imala su da se izvrše istovremeno. Patroliranje mađarske policije nije dozvolilo Nataliji Stankov da upali štapin i izazove eksploziju, pa je sadašnjom Ulicom narodnih heroja krenula prema mesitu gde je Grozda Gajišin trebala da dignе u vazduh izlog Dernerove radnje. Usput je sreła policijsku patrolu, ali je ova nije ni zadržala ni pretresla. Približivši se Damerovoj radnji Natalija je ugledala masu sveta, mada prethodno nije čula nikakvu eksploziju. Došavši sasvim blizu, primetila je da je Grozda uhvaćena. Naime, u dogovoreno vreme ona je upalila fitilj eksploziva, ali ju je primetio domar susedne kuće, pritrčao, uhvatio i ugasio fitilj. Odmah potom došla je na lice mesta policija i odvela Gajišinovu. Nimalo obeshrabrena, nego naprotiv, Natalija je, ne izazivajući podozrenje patrola i agenata, nastavila put u pravcu Vladičinog dvora, sporednim ulicama napravila široki krug i vratila se opet pred knjižaru da izvrši postavljeni zadatak. Kako su patrole u međuvremenu brojno povećane i češće kružile ulicama, svoju zamisao Natalija je morala opet da odloži, ali samo za nekoliko časova. Uspela je da je ostvari tek oko dva časa ujutru. Prišla je knjižari, zapalila fitilj, bacila eksploziv u izlog i povukla se na vreme. Nakon nekoliko sekundi eksplozija je odjeknula gradom i svojim gromkim glasom dala svima na znanje da je diverzija uspela. Sporednim ulicama Natalija Stankov se vratila kući i legla u krevet, da bi nakon jednog sata bila uhapšena. Mađarskoj policiji nije bilo teško da diverzantu uđe u trag, jer je znala da je ona nerazdvojna drugarica Grozde Gajišin. Osim toga, upoznali su je prilikom pretresa kuće kada su tražili njenog brata Timu Stankova. Podvrgnute teškim mučenjima obe odvažne skojevke su imale u istražnom zatvoru dobro držanje.⁷⁹

⁷⁹ Isto; MSRV AO 12678; *Reggeli Ujsdg*, 22. IX 1941. donosi vesti o ovim akcijama; o tome piše i *Deutsches Volksblatt*.

Između ovih dveju akcija na izloge radnji istaknutih fašista izvršeno je još nekoliko diverzija, koje su okupatoru jasno stavile do znanja da je narodnooslobodilački pokret u ofanzivi koju ni prethodna hapšenja ni pojačani teror nisu uspjeli zaustaviti. Ovde nećemo spominjati akcije izvršene u neposrednoj blizini Novog Sada, dakle u novosadskom okrugu, nego samo još dve akcije izvršene u Novom Sadu.

Tako su Borislav Prodanović i drugovi 9. septembra 1941. pokušali da u novosadskom ataru, na Temerinskom puta, miniraju vojni arsenal.⁸⁰

Diverzantska grupa u sastavu Jovan Brkić Bata, rukovodilac grupe, Jan Kuhar i Vojislav Skandarski 11. septembra 1941. je po direktivi Andrije Lederera pomoću klješta presekla oko 124 telegrafsko-telefonskih žica na državnoj telegrafskoj i telefonskoj mreži, među kojima više žica nemačke obaveštenje službe. Akcija je izvršena u neposrednoj blizini železničke stanice u pravcu prema Dunavu. Osim žica oštetili su i signalne uređaje.⁸¹

Uporedo sa planiranjem i izvođenjem diverzantskih akcija, partijsko rukovodstvo je posvećivalo pažnju rešavanju organizacionih problema, iskrslih kao posledica okupatorske reakcije na akcije pripadnika NOP-a. Tako je, tokom septembra, u Novom Sadu Okružni komitet KPJ održao dva sastanka pod rukovodstvom Gordane Ivačković. Posle pada Vladimira Živanovića početkom septembra 1941, Ćirpanov je odredio Ivačkovićevu da vrši dužnost sekretara OK, i istovremeno joj preneo direktivu da se razmotre mogućnosti i uslovi da se partizanske ćelije čiji su članovi pohapšeni, popune novim ljudima. Oba pomenuta sastanka bavila su se i tim pitanjima. Prvi od njih održan je 16. septembra u stanu Save Đisaloza u Subotičevoj ulici, kome su, osim vlasnika stana, prisustvovali G. Ivačković, J. Žeravljev i K. Šokica. Nakon razmatranja situacije u partijskim organizacijama grada, konstatovano je da su veze prekinute u III i IVb rejonu. Zaduženja za obnovu ćelija u njima dobili su Milica Bursać u III i Andrija Lederer u IVb rejonu. Sve brojnija hapšenja poremetila su ne samo mrežu i sistem organizacije, već su takođe pokazala da se partijskim i skojevskim organizacijama ubuduće mora dopustiti veća samoinicijativa u izvođenju akcija. Kako od višeg partijskog rukovodstva, PK KPJ, iz

⁸⁰ MSRV AO 23051 — Dominičev izveštaj.

⁸¹ MSRV AO 23051 — Proces G. Ivačković; Dominičev izveštaj; F 50 — sumarnik.

Banata nije dobivena nikakva nova direktiva u pogledu partijskog organizacionog rada i organizacije i izvođenja sabotažnih akcija, zaključeno je da se treba držati starih direktiva. Osim razmatranja stanja organizacija u Novom Sadu, na sastanku je istaknuto kao neophodno da se pojačaju veze sa organizacijama na terenu. Poimenično su određeni članovi OK koji će održavati veze sa pojedinim sreskim rukovodstvima. Jovan Žeravljev i Košta Šokica su i dalje bili zaduženi za novosadski, odnosno žabaljski srez, dok je Gordana trebala da preuzme vezu sa Tiitelom i Starim Bečej om, što nije učinila.⁸²

Četiri do pet dana kasnije održan je i drugi sastanak OK, na istom mestu i u istom sastavu. Između ostalog, na njemu je razmatrano i stanje u skojevskoj organizaciji u gradu. O tome je govorio Sava Đisalov i pri tome podvukao da nije uhapšen veliki broj omladinaca. Jovan Žeravljev je obavestio članove OK da su članovi Partije iz Kisača nekoliko dana ranije izveli uspešnu paljevinu kudjelje, te izuzetno važne ratne sirovine. Između ova dva sastanka OK Žeravljev je imao razgovor sa Radivojem Ćirpanovim i tom prilikom ga je upoznao sa tom paljevinom. Istovremeno ga je obavestio da je obišao područje novosadskog sreza i da su mu тамошnji komunisti rekli da su nagomilane veće količine kudjelje, koju bi trebalo zapaliti. Izrazio je nameru da, u mestima gde postoje partijske organizacije, sa njihovim članovima organizuje i izvrši paljevine, a u mestima gde nema partijskih ćelija organizuje te paljevine zajedno sa Ljubomir Doroslovačkim. Radivoj Ćirpanov se složio sa ovim planom Žeravljeva.⁸³

Da se sada vratimo već pomenutoj akciji kisačkih komunisti. Paljenje kudjelje od strane članova kisačke partijske organizacije izvršeno je 16. septembra 1941. na pustari Veliko Irmovo u blizini današnjeg Zmajeva. Akcija je, u stvari, organizovana i sprovedena po direktivi Jovana Žeravljeva. Čak su izvesno vreme okupatorske vlasti tu akciju pripisivale Žeravljevu i Jovanu Koljdzinskom. Požar je buknuo između 22 i 23 časa i naneo štetu od oko 125.000 pengi.⁸⁴

82 BKB BI 0042/1959 i 059/1959.

83 Isto.

84 MSRV AO 23051 — Proces G. Ivačković; Dominičev izveštaj; proces Milošu Bebiću i drugovima; Arhiv Vojvodine, Sremski Karlovci, 1941 KU 645. Prema Dominičevom izveštaju, u ovoj akciji su učestvovali Andrija, Pavle, Mihal i Jan Kardelis, Jan Palik, Jan Vitez, Mihal Valenčik i Andrija Marčok. Od ukupno četiri kamare kudjelje, oni su zapalili tri, tj. oko 50 vagona kudjelje.

O realizaciji planova za paljenje kudelje u novosadskom srezu, o kome su već pre toga razgovarali Radivoj Ćirpanov i Jovan Žeravljev, ovaj drugi je 3. oktobra opet referasao Ćirpanovu u ruskoj (sada Save Kovačevića) ulici. Tom prilikom Žeravljev je obavestio R. Ćirpanova da su 1. oktobra izvedene uspešne diverzije u Bačkom Jarku, Pašićevu (danas Zmajevu), Bačkom Petrovcu i Gložanu.⁸⁵

Uzbudljivu, smelu partizansku akciju u Bačkom Jarku, jedan od učesnika, Milenko Radovanov Ciga, ovako opisuje:

Akcijom je neposredno rukovodio drug Ljuba Doroslovački, a učestvovali su drug Rada Kairac, ja i još jedan drug iz šajkaške.* Akcija je izvedena ovako: Ljuba Doroslovački me je pozvao na sastanak jednog dana polovinom septembra (odnosi se na 1. oktobar — primedba autora) u 4 sata po podne na kanal. Saopštio mi je da pripremamo još jednu akciju za isto veče i rekao da ćemo paliti kudelju. Rekao je da će sa nama u akciji učestvovati još i Dorđe Rajić Pirga. Sva trojica će doći u pola pet da nam podeli oružje i da napravimo plan za izvršenje akcije. Plan je bio zamišljen ovako: biciklima poći do Bačkog Jarka i privući se kamarama kudelje, koje su bile složene neposredno na izlasku iz Bačkog Jarka prema Temerinu (mislim da je bilo 130 vagona kudelje, koja je bila otkupljena od strane mađarskog državnog preduzeća). Bicikle ćemo ostaviti pored drumu i jedan drug će ostati da ih čuva. Ostali će se neopaženo privući kamarama i podmetnuti pripremljene sveće postavljene na karton natopljen benzinom. To će nam omogućiti, dok sveće ne dogore, da ponovo dođemo do bicikla i prodemo neopaženi kroz selo na povratku u Novi Sad. U momentu kada sveće dogore do benzinom natopljenog kartona, karton će buknuti i zahvatiti kudelju.

U zakazano vreme došli su svi drugovi, sem Pirge, koga smo čekali nekoliko minuta, i kad se nije pojavio, odlučili smo da akciju izvršimo bez njega (drug Pirga je u međuvremenu bio priveden policiji na saslušanje i usled toga nije mogao učestvovati u akciji). Drug Ljuba nam je podelio oružje i ja sam dobio pištolj marke »štajer« 8 mm. Dogovorili smo se da se nađemo na Temerinском drumu neposredno na izlasku iz grada preko mosta na kanal. Odatle smo nas četvorica krenuli na akciju po unapred pripremljenom planu. Kada smo došli do kamara kudelje Rade Kairac je ostao kod bicikla, a nas trojica smo pošli da postavimo sveće, spremni da otvorimo vatru na eventualnu stražu. Pored ostalog, imali smo i jednu flašu benzina, jer je Ljuba mislio da treba da polijemo i kudelju oko postavljenih sve-

⁸⁵ BKB BI 0042/1959 i 059/1959.

* Odnosi se na Radu Maletina.

ća, kako bi akcija sigurno bila izvršena. Tu svoju zamisao nije nam ranije saopštio. Kada smo se približili kamarama, Ljuba je polio deo kudelje benzinom a zatim smo zapalili svece i hteli da postavimo pod kudelju. Međutim, kako je bilo vlažno od benzina sve, to je kamara odmah buknuła. U trku smo pošli do bicikla i krenuli prema Novom Sadu kroz Bački Jarak. Rade Kairac je bio dosetljiv i čim je primetio da je u selu uzbuna, jer je plamen već bio uveliko uhvatio kudelju, izašao je ispred nas na nekoliko koraka i jureći biciklom na nemačkom jeziku počeo vikati »Vatra! Vatra!«. U tom momentu je iz opštine istrčao jedan policajac i potrčao prema nama. Nije bio naoružan, jer je verovatno na brzinu istrčao iz zgrade. Odmah je shvatio o čemu se radi i potrčao prema meni da me obori s bicikla. Izvukao sam pištolj i opalio u pravcu policajca. Metak je slagao!

Grožđa Gajišin, član diverzantske grupe

No, to je bio ipak dovoljno da se policajac trgne i odustane od svoje namere. Na taj način smo neometano prošli kroz selo. (Kasnije smo konstatovali da pištolj nije opalio zbog toga što smo imali kratke metke, a za pištolj su trebali dugački meci). Vraćajući se prema Novom Sadu, primetili smo kako nam se u susret drumom približavaju neki automobili. Sišli smo s bicikla i kroz kukuruze se prebacili na internacionalni put i tako neometano tim putem stigli u Novi Sad..

O paljevinama kudeljje 1/2. oktobra 1941. *Reggeli Ujsdg* je pod naslovom *Ponovo pale u Bačkoj — Šteta iznosi oko 485.000 pengi*, pisao:

Nedavno je u Bačkoj izvršeno više paljevina i jedan deo učesnika je uhvaćen. Prema njima nije izostala strogość zakona i svi smo verovali da će prevareni fanatični elementi, koji svoj život naivno žrtvuju za interes neke strane sile, uvideti ludost svoga poduhvata. Međutim, to je bilo samo *zatišje pred buru*. Sada je već definitivno utvrđeno da u Bačkoj deluju organizovani zlikovci. Jer, nije slučajnost da u roku od tri minuta na prilično velikim udaljenostima izbiju požari u kudeljarama.

Prvog oktobra u 20 časova vatrogasci iz Bačkog Jarka tražili su pomoć iz Novog Sada. Novosađani su stigli na lice mesta i uspeali su da spasu jedan deo kudeljje. Šteta iznosi oko 35.000 pengi. U 0 časova i 5 minuta. Zmajevu je tražilo pomoć. Ovde je izbio požar u kudeljari Kristijana Liedmana. Šteta ovde iznosi 200.000 pengi.⁸⁷ U 0 časova i 8 minuta u Bačkom Petrovcu, U dve kudeijare izbio je požar. Nepoznata lica su ovde zapalila veliku količinu kudeljje u kudeljari čiji je vlasnik Budimpeštansko ad. i u kudeljari Spries ad. Ukupna šteta u Petrovcu iznosi 250.000 pengi.⁸⁸ Vlasti su počele energičnu istragu. Utvrđeno je da su ova paljenja izvršili članovi jedne iste bande.⁸⁹

⁸⁷ MSRV AO 23051 — Dominičev izveštaj za ovu akciju tereti komuniste Kisača: braću Kardelis i Jana Palika, dok sumarnik F 50 donosi podatak da je uhapšeni jedan od učesnika u ovoj akciji: Jan Hložan. Inače ovde je bilo sadenuto 55 vagona kudeljje.

⁸⁸ MSRV AO 23051 — Proces Jovanu Žeravljevu i dr. U ovom sudskom materijalu se kaže da su Jan Marčok, Branislav Mokić, Samuel Poninger i Andrija Širka, po direktivi Jovana Žeravljeva, Ljubomira Doroslovačkog, Rudolfa Hrubika, Pavela Duge i Jana Labata, 1. oktobra 1941. u ataru Bačkog Petrovca upalili oko 16.000 metričkih centi kudeljje čime su mađarskoj državi naneli štetu od oko 350.000 pengi. Požar su izazvali pomoću zapaljive kutije koju je napravio Pavel Duga i to od svece, kućine namočene u petrolej i filmske vrpce. Prema Dominičevom izveštaju, u akciji su učestvovali B. Mokić, P. Duga, R. i Martin Hrubik, J. Marčok i J. Labat; Sumarnik F 50 sadrži ove podatke: u zoru 2. X 1941. u Petrovcu su nepoznata lica zapalila kudeljju nagomilanu u fabrici AD budimpeštanske fabrike pamuka u težini od 8.500 metričkih centi. Vrednost izgorele kudeljje procenjuje se na 160.000 pengi.

⁸⁹ *Reggeli Ujsdg*, 2. X 1941.

Ove akcije su pokazale da teror okupatorskih vlasti oslonjenih na snažne i dovoljno brojne iredentističke i petokolonaške organizacije iako je, takoreći, svakodnevno nanosio NOP-u sve nove i nove gubitke, nije uticao na odlučnost komunista i rodoljuba da nastave započetu borbu. Od hapšenja iz septembra navešćemo pad dva člana OK KPJ za južnu Bačku. Ona pokazuju da su sve brojnijim hapšenjima predivani redovi KPJ i Skoja ne samo u osnovnim organizacijama, nego i u rukovodstvima. Uzroci i način hapšenja bili su različiti. U pitanju je, međutim, bila pojačana akcija okupatorskih snaga da pokret revolucionarnog otpora ne samo zaustave, nego i slome. Tako je na uglu Miletijeve ulice i Trifkovićevog trga 20. septembra 1941. žandarmerijski islednik Šandor Kerekeš zaustavio Li viju Bem i zatražio od nje legitimaciju. Umesto isprave, Livija Bem je potegla pištolj i ispalila metak na okupatorskog žandarma. Da li revolver nije bio ispravan, ili je Livija bila suviše uzbuđena, tek metak nije pogodio svoj cilj. Fizički znatno snažniji, Kerekeš je uspeo da savlada Liviju Bem i da je uhapsi.⁹⁰

Samo dva dana docnije, 22. septembra, pred hrabrog skojevca Savu Đisalova na ulici izlaze dva islednika sa zahtevom da im pokaže ličnu kartu. Iskusni ilegalac, koji se i do tada više puta izvlačio iz teških situacija, pokušao je da se iščupa i iz ove. Hitro je izvadio revolver i osuo paljbu na islednike. Uspeo je da rani obadvojicu, Ferencu Palotaša i Vince Hercega. Međutim, i sam je ranjen na dva mesta i, naposljetku, savladan. Njegovi drugovi čvrsto su bili rešeni da oslobode uhapšenog skojevskog rukovodioca. Sva nastojanja Jovana Žeravljeva, Koste šokice i Ljubomira Doroslovačkog da oslobode Savu Đisalova nisu, nažalost, dala željeni rezultat.⁹¹

*

**

Pola godine okupacije je pokazalo da Novi Sad, iako posедnut od fašističkog okupatora, nije i pokoren. Na poprištu događaja ostali su jedino komunisti, spremni da stanu ria čelo borbe antifašista i rodoljuba. Sve što se zbilo posle aprilskog sloma, u izvanredno teškim uslovima, ali i prolomnim istorijskim danima i mesecima 1941, nerazdvojno je vezano za rad i borbu Komunističke partije Jugoslavije. Nas-

⁹⁰ MSRV AO 19873 MK I F 12/3—6; MK X-sumarnici; 15013.

⁹¹ Isto; 23051 — Dominičev izveštaj.

tali su dani bespoštedne borbe između komunista i najcrnje snage svetske reakcije — fašizma, borbe koju su komunisti očekivali i za koju su se pripremali. Bio je to, u stvari, rat koji su borci Novog Sada nametnuli okupatoru, ali ne rat kakav je bio aprilski, već revolucionarni, rat koji je otvarao novo istorijsko poglavlje, rat na čijem su se čelu nalazile nove revolucionarne snage, rat koji će nužno dovesti do krupnih revolucionarnih promena.

Članovi KPJ i Skoja, zajedno sa rodoljubima Novog Sada, počeli su taj rat bez ikakvog kolebanja, odlučno i hrabro, bez obzira na tešku situaciju, na specifičan nacionalni sastav i teško nasleđe prošlosti, kada su reakcionarne i eksploatorske klase svih naroda podsticale nacionalnu netrpeljivost. Novosadska partijska organizacija i komunisti svih nacionalnosti, sprovodeći direktivu PK KPJ za Vojvodinu i odazivajući se pozivu na ustanak Centralnog komiteta i druga Tita, u celini su se, spremno i jedinstveno, digli u otvorenu borbu protiv porobljivača, ispoljavajući masovni heroizam i najveće samopožrtvovanje. Koreni te pojave nalaze se u visokoj komunističkoj svesti, partijskoj disciplini i ljubavi prema svome narodu i slobodi — osobinama koje je, od samog svog postanka, usađivala u svest i srce svakog svog člana Komunistička partija Jugoslavije.

Politički značaj te borbe za grad i za celu okupiranu Vojvodinu, pa i šire, bio je ogroman, jer se radilo o političkom, kulturnom i privrednom središtu Vojvodine. Svaka i najmanja akcija izvedena u gradu imala je, stoga, višestruki značaj. Doduše, one su izazivale, uvek i sve jače, represalije okupatora, ali su, isto tako, povećavale uverenje svakog poštenog građanina u nužnost i celishodnost antifašističke borbe i otpora okupatoru. Tako su akcije Partije i Skoja delovale mobilizatorsiki, stavljajući sve veći broj ljudi pred ispit sopstvene savesti i rodoljublja, što ih je, opet, dovodilo u redove boraca protiv agresije i mraka, uprkos ogromnim teškoćama i preprekama nagomilanim na putu ka pobiđi.

*Dolazak članova Sekretarijata PK KPJ za Vojvodinu u
Novi Sad — Pogibija Radivoja Ćirpanova*

U više navrata smo već govorili o pripremama za dolazak u Novi Sad Žarka Zrenjanina, Svetozara Markovića i Ivana Vijoglavlina, o razlozima zašto su doneli važnu odluku da napuste Banat kao i o nekim konkretnim merama koje su preduzimali iz Novog Sada da bi ostvarili svoju nameru i preveli u Srem banatske i bačke partizane.

Sada ćemo reći nešto više o tome kako su i kada došli u Novi Sad i opisati druge vidove njihove aktivnosti u gradu. Posle uspostavljenih veza na liniji Banat-Noví Sad, trojica članova sekretarijata PK prešli su granicu između Bačke i Banata preko Tise, Žablja, na mestu gde je ranije autobus skelom prelazio ovu reku. U vreme njihovog najavljenog dolaska, 24-25. septembra, Ćirpanov je poslao u Žabalj Kostu Šokicu, koji je lično poznao Svetozara Markovića. Jednog od dva maločas navedena dana Zrenjanin i drugovi su stigli u Žabalj, gde ih je prihvatio Šokica i doveo u Novi Sad. Trojica članova sekretarijata prispela su ubrzo zatim na Salajku, u Kisačku ulicu, i smestili se u stan Dušana Šučova. Obavešteni o njihovom dolasku, tu su došli Ćirpanov i Ivačkovićeva. Nakon razgledanja stana Ćirpanov je zaključio da ovaj smeštaj nije pogodan da u njemu trojica drugova borave nekoliko dana. Na insistiranje Ćirpanova, Šokica je pronašao nova konačišta. Tako su Žarko Zrenjanin i Svetozar Marković prešli kod Jovana Dotlića u Retek ulicu (sadašnja Ulica Koste Šokice), dok je V.ijoglavín smešten u Sind ulicu (sada šajkaška) kod Đoke Gluvaka.⁹²

Nekoliko dana posle dolaska u Novi Sad, članovi Pokrajinskog komiteta su se dogovorili da održe sastanak na salašu Prodanovića. Ujutru, Borislav Prodanović je doveo na Salaš Ivana Vijoglavina i obavestio svoga brata Doku Prodanovića da će uskoro doći još nekoliko drugova i drugarica te da ih smesti i nahrani. Nešto kasnije došao je i Žarko Zrenjanin. Još se, takoreći, Zrenjanin nije ni smestio u sobi, kada je na salaš banula okupatorska žandarmerijska patrola na konjima. Nije to bio pretres niti poseta zbog neke sumnje, već slučajni nailazak sa željom da tu zatraže ručak. I dok su konjanici ulazili u salaš, Žarko Zrenjanin i Ivan Vijoglavín su na suprotnoj strani iskočili kroz prozor i nestali u obližnjim kukuruzima. Time za domaćine opasnost nije prošla. Kako su znali da predstoji dolazak još nekih drugova, oni su se našli u nedoumici kako da ih obaveste da ne bi upali u klopku. Razrešenje te dileme uzela je na sebe otresita domaćica. Uz objašnjenje da nemaju dovoljno hleba, ona je salaš napustila pod izgovorom da ide da nabavi hleba. Na drumu je naišla na njoj nepoznata tri lica — Radivoja Ćirpanova, Svetozara Markovića i Gordanu Ivačković. Pretpostavljajući o kome je reč, ona ih je mirno upitala da li idu

⁹² BKB BI 0042/1959 i 059/1959. Žarko Zrenjanin-Uča, *Izabrani spisi. Izbor i objašnjenja* dr Danilo K e c i ć, Novi Sad, 1974, 551.

kod Bore, da bi im, na njihov potvrđan odgovor, objasnila kakva je situacija na salašu. Preko čuvara krava, Ilije Krsića, obavešten je i Đorđe Zličić. Đorđe Zličić se na sastanak bio uputio preko kanala i Kisačkog puta. Istog dana Žarko Zrenjanin i Ivan Vijoglavini su se prebacili na Klisu gde su prenoćili kod Lazara Čakovca a kasnije odseli kod Rade Prodanovića.⁹³

Tu na Klisi, u stanu Rade Prodanovića, blizu Internacionalnog puta, 28. ili 29. septembra članovi Pokrajinskog komiteta održali su ranije dogovoreni sastanak. Na njemu su se okupili: Žarko Zrenjanin, Svetozar Marković, Radivoj Čirpanov, Ivan Vijoglavini i Gordana Ivačković. Prvo su drugovi iz Banata informisali prisutne o stanju u ovoj oblasti i razlozima zašto su prešli u Bačku. Pri tome su, kao što smo već pisali, naglasili da u Novom Sadu nameravaju boraviti samo kratko vreme, pa će preći u Srem. Nakon njihovog izlaganja reč je uzeo Radivoj Čirpanov i opširno govorio o stanju u Bačkoj, kako u organizacionom pogledu, tako i u pogledu izvedenih akcija. Posebno se zadržao na radu agit-prop grupe i izvedenim akcijama. Zanimljivi su šumari koje, je, pri tome, Čirpanov naveo a koji su se odnosili na paljenje žita. Po njemu, izgorelo je oko 80 vagona neovršene pšenice i nekoliko vršaćih mašina. Čirpanov je govorio i o drugim akcijama, koje smo i mi zabeležili.⁹⁴

Naredni sastanak članova PK održan je 5. oktobra 1941. u stanu Dušana šućova. U međuvremenu su naponi članova PK bili usmereni u pravcu obezbeđivanja uslova za prelazak Zrenjanina i Markovića u Srem i prevođenje banatskih i bačkih boraca preko Dunava. Zbog promenjene situacije, posle hapšenja članova Francistijeve grupe, ti planovi su morali da se menjaju a istovremeno su Zrenjanin i Marković smatrali da treba da se sklone iz Novog Sada. O novonastaloj situaciji i zahtevima dvojice sekretara razgovaralo se i na sastanku kod Šućova. Na večernjem sastanku članova PK istog dana Zrenjanin i Marković su obavešteni da se privremeno mogu skloniti u Gospodince. Ovaj sastanak je održan na uglu Rumenačke i Kraljevića Marka ulice. Još dok su razgovori o vezama za prebacivanje na teren šajkaške trajali, Gordana je skrenula pažnju Čirpanovu da se bliži čas sastanka koji su imali sa Jovanom Žeravljevim, zakazanog za 19,30 u Ulici Kraljevića Marka. Pošto su se pozdravili sa

⁹³ MSRV AO 12682; 15794 — Izjava Đoke Prodanovića.

⁹⁴ BKB BI 0042/1959 i 059/1959.

dvojom sekretara, Ćirpanov i Ivačkovića su krenuli na pomenuti sastanak. Na uglu Kraljevića Marka i Đorda Brankovića oni su naišli na neprijateljsku zasedu. I dok se Gordana Ivačković na poziv fašističkih agenata da dignu ruke u vis odmah predala, Radivoj Ćirpanov je otvorio vatru na žandarmerijske islednike. Nakon kratkotrajne pucnjave, Ćirpanov je pao smrtno pogođen. Ne dolazeći svesti on je posle kraćeg vremena izdahnuo.⁹⁵

U trenutku kada su se začuli pucnji u borbi koju je vodio Ćirpanov sa neprijateljskim snagama, iz kafane, koja se nalazila sa suprotne strane gde su bili Žarko Zrenjanin i Svetozar Marković, sa pištoljem u ruci istrčao je narednik pograničnih lovaca Oto Kečkemeti. Ne oklevajući, Kečkemeti je opalio u pravcu ilegalaca. Jedan metak je pogodio Zrenjanina u predicu od kajiša i skliznuo mimo njega ne ozledivši ga. Zrenjanin je bolje gađao i ubio Kečkemetija. Posle ovog sukoba i Zrenjanin i Marković su uspeli da se sklone sa mesta ovih sukoba.⁹⁶

Pre ovih događaja održan je još jedan sastanak, koji Mila Ćobanski ovako opisuje:

To više kada je Ćira poginuo, Spasoje Ćobanski i ja imali smo sastanak sa Gordanom Ivačković u ulici paralelnoj sa Ulicom Kraljevića Marka. Sa Gordanom je bio jedan drug kod koga smo trebali da prenoćimo Spasa i ja. Gordana je isto veče imala sastanak sa Ćirom, Tozom i Ućom. Kad smo se našli na okupu, krenuli smo dvoje po dvoje prema kasarni u Ulici Ivana Milutinovića. Ja sam išla sa Ućom. Imala sam zadatak da se prebacim u Beograd, da se tamo povežem sa nekim što stanuje blizu u ulici desno od Bulevara Crvene armije i da se vratim. Uća mi je objašnjavao kako ću da kucam i šta ću da kažem. Spasa je išao

⁹⁵ Isto; u svom izveštaju Centralnom komitetu PKJ Svetozar Marković je 10. X 1942, pored drugog, javljao: »Slabost članova Partije ispoljila se ne samo u radu, nego i u držanju pred okupatorskim policijским vlastima; »Crna« (Gordana Ivačković) ponašla se kao provokator najviše vrste i provalila je sve što je znala, a znala je dosta. Uglavnom njenim držanjem dovedeni su u opasnost ne samo rukovodioci, nego i sve organizacije, koje su vrlo često padale cele, i to skoro sve u isto vreme. Njenom je izdajom isprovaljavano dosta drugova u Sremu. Preko nje je utvrđen i identitet Vijoglavina. Verovatno je njena izdaja imala posledica i u Banatu. Sve što je znala gore iznad PK, verovatno je provalila. Zbog velikih usluga koje je učinila okupatorima pomilovana je i sada je u Pešti u zatvoru... «

⁹⁶ MSRV AO 15013; 8210.

sa Tozom, a Gordana sa Ćirom. Kada smo došli do kasarne, Ćira nas je opomenuo da se vratimo jer smo okupatoru došli u usta. Krenuli smo nazad prema Ulici Kraljevića Marka. Sad su Gordana i Ćira išli napred. Na uglu Ulice Kraljevića Marka Spasa i ja smo se pozdravili sa Tozom i Učom, a Gordana i Ćira su već bili isprednjačili. Mi smo krenuli prema Jovanskoj ulici, gde smo bili ostavili onog druga koji je trebalo da nas vodi na prenoćište. Kada smo prešli svega desetak koračaja, odjeknuli su pucnji i odmah zatim nastala je trka. Mnogi su bežali prema onoj paralelnoj ulici gde smo i mi bili. Kasnije je Toza pričao u bazi šta se desilo i da su Žarko i on bili među onima koji su pobegli tom ulicom.”

O pogibiji Radivoja Ćirpanova, čija je smrt značila izvanredno težak gubitak za narodnooslobodilačku borbu Vojvodine, i o njegovom liku, Svetozar Marković je pisao u *Slobodnoj Vojvodini*:

Od svoje rane mladosti (rođen 1909. u Ćurugu), ćirpanov se nalazio u redovima boraca protiv reakcije, protiv fašizma, za slobodu, za narodnu vlast. I sam obučarski radnik, on je aktivan na svim područjima rada radničkog pokreta u Vojvodini. Najpopularniji radnik u Novom Sadu, on je poznat po svom mnogostrukom radu u čitavoj Vojvodini. Predstavnik radničkog pokreta u vojvodanskom krilu Udružene opozicije, jedan od stubova URSSJ-ovih u Vojvodini, agilni organizator Stranke radnog naroda, viši funkcioner Komunističke partije Jugoslavije — on je kroz čitavih 11 godina izvrnut progonima vlasti. Sedam puta hapšen, u dva maha poslat na robiju, on ostaje nepokolebljiv borac do kraja. Mada ga vlasti neposredno pred razbojnički napad Nemačke na Jugoslaviju traže na sve strane, on se javlja na vojnu dužnost odmah po izbijanju rata, uveren u neophodnost da svaki čovek do poslednjeg mora otadžbinu da brani, i sledejući nalogu KPJ, da se odbrani zemlje moraju da žrtvuju svi. Po slomu Jugoslavije on sve do svoje smrti rukovodi narodnooslobodilačkom borbom u Bačkoj. U Novom Sadu, u Ulici Kraljevića Marka, 5. oktobra 1941. u 8,15 sati uveče dočekali su ga mađarski agenti u zasedi. Na njihov poziv da digne ruke u vis, on se maša za revolver, ali pada pod kuršumima agenata i umire, ne dolazeći k svesti, posle nekoliko minuta. Strah i trepet za mađarske okupatore, sahranjen je na nepoznatom mestu. Zverski okupatori bojali su se da će i mrtav popularni Rada okupljati radnike i omladinu oko svoga groba.

⁹⁷ MSRV AO 8210.

Radivoj Ćirpanov spadao je u red onih radnika koji su svojim opštim znanjem, političkim teoretskim obrazovanjem i snalaženjem u svim političkim problemima davali utisak visoko obrazovanih ljudi, a koji su pri tome po svom ličnom, svakodnevnom načinu života, po svojim vezama i po svom kretanju ostali pravi radnici.

Smrt Rade Ćirpanova Ćire najveći je do sada gubitak za radnički pokret i za narodnooslobodilačku borbu u Vojvodini.

Generacije mladih radnika i omladinaca koje je Rada Ćirpanov vaspitavao i za sobom ostavio, znaće da produže njegovo veliko delo.⁹⁸

⁹⁸ Fototipsko izdanje *Slobodne Vojvodine*: O mestima gde je sve boravio Ćirpanov u Novom Sadu nemamo mnogo podataka. Jedan od retkih svedoka koji govori o tome jeste Lazar Manojlović: »Radivoj Ćirpanov mi se obratio jula 1941, sa molbom da ostane kod mene dva do tri dana, da ode na teren i da se ponovo vrati. Ja sam se složio sa njim i on je došao kod mene. Kada je pošao na teren, sobom je poneo dva pištolja i dve ručne bombe. Rekao mi je ako ga neko prati i ako slučajno padne policiji u ruke, da ne kažem da je Ćirpanov već Lajoš Kovač, trgovac svinjama i da je kod mene došao slučajno da prenoći. Nekoliko je puta dolazio pun vedrine i pouzdanja u pobeđu. Kada je Hitler duboko prodro u SSSR, Radivoj me je uvek hrabrio da će pobeđa biti naša. Tog leta nisam bio zaposlen, nisam mogao da plaćam stan, pa me je iz Ulice Maksima Gorkog izbacio novi stanar. Zbog toga sam nekoliko noći morao spavati na tavanu zgrade. Tih dana sam imao sastanak sa Ćirpanovim. Nije odbio da spava na tavanu, čak je rekao da je to još bolje mesto jer ima više vazduha, i širine i slobode, računajući, verovatno, na mogućnost da treba bežati. U novom stanu u Lovčenskoj ulici, čiji je vlasnik dr Krstić bio u zarobljeništvu, stanovala je samo stara baka. Ovde je Radivoj dolazio češće govoreći da je to pravi raj. Tražio je da nabavim neke knjige, da tražim i od bake, što sam ja i učinio. Nabavio sam neke marksističke knjige i Radivoj ih je čitao do duboko u noć. Rekao mi je da gledam da se zaposlim, da ne budem sumnjiv, jer će preko zime ostati duže vreme. Međutim, završio je tragično na Žitnoj pijaci«.

Protiv udar okupatorskih vlasti

PROTIV UDAR OKUPATORSKIH VLASTI

Hapšenje članova Partije, Skoja i saradnika NOP-a

U dosadašnjem izlaganju mi smo, u više navrata, pomenuli i surove represalije koje su preduzimale okupatorske vlasti protiv boraca i pripadnika NOP-a. Sada ćemo pokušati da pružimo čitaocu potpuniju sliku o tome i tako sačuvamo od zaborava jednu herojsku ali i bolnu stranicu iz istorije Novog Sada, kakva u njegovoj prošlosti nije zabeležena.

Pojedinačna hapšenja nekih predratnih komunista i sindikalnih rukovodilaca mađarske fašističke vlasti izvršile su već tokom prvih meseci neposredno posle okupacije. Njih su, Vasu Besermenjija, Arpada Verteša Marka Potnera i druge, posle batinanja u Novom Sadu odveli u bačkotopolski logor, ili u »Adamhaz« (kuću užasa) u Bačkoj Topoli, gde su nastavili sa saslušavanjem i mučenjem, da bi ih, skoro sve, do kraja decembra 1941. pustili kućama. Međutim prva veća hapšenja komunista i boraca NOP-a u Bačkoj, pa i, u Novom Sadu, počela su u drugoj polovini jula 1941. godine, i ona se nastavljaju tokom narednih meseci, da bi oktobra i novembra 1941. i februara 1942. dostigla kulminaciju. Među prvim uhapšenim borcima u Novom Sadu bili su članovi diverzantske grupe od koje je trebalo da se formira novosadski odred, Milana Simina i ostalih grupa koje su učestvovala ili su se pripremala da učestvuju, u diverzantskim akcijama paljenja žita, rušenja pruga i dr. Već 26. i 27. jula 1941. godine uhapšeni su Živko Radovanović, Radovan Smiljanov, Radivoj Todorov, Radivoj Jovanović-Radić, Mladen žiža, Stevan Cvejić, Jovan Subašić, Matija Teglaš, Dušan Topalović i dr. Neki od uhapšenih, kao Živko Radovanović, direktni učesnik u oružanom sukobu, uhvaćen je neposredno posle akcije. Neki su od njih već posle nekoliko dana osuđeni na smrt ili vremensku kaznu, dok su ostali, posle batinjanja, usled nedos-

tatka dokaza već u prvoj polovini avgusta 1941. pušteni na slobodu.¹

S obzirom da su u paljenju žita učestvovala i druge diverzantske grupe i vojne desetine i da su se akcije i dalje izvodile, to su i hapšenja bila sve masovnija. Tako su, tokom avgusta, između ostalih uhapšeni: Rudolf Grin, član OK KPJ za južnu Bačku (10. avgusta), Milan Kom, član OK Skoja za južnu Bačku (11. avgusta), Voja Stanimirović, saradnik NOP-a (16. avgusta), Đula Varga, član OK KPJ za južnu Bačku (19. avgusta), Burši Šosberger, član Skoja (22. avgusta), Đorđe Bešlin, član OK KPJ za južnu Bačku i zamenik komandanta Štaba partizanskih odreda za južnu Bačku (23. avgusta), Đula Etveš, saradnik NOP-a (24. avgusta), Pal Karas, član KPJ (26. avgusta), Dušan Petrović, saradnik NOP-a Svetozar Milovanović član Skoja i Marija Surdučki i Anton Rozmajer, saradnici NOP-a (krajem avgusta).²

Tokom septembra uhapšeni su: Đorđe Radujkov, sekretar partijske ćelije tekstilaca, Vera Pavlović, sekretar rejonskog komiteta Skoja Rotkvarije, Marta Husar, član istog rejonu Skoja, Nestor Dinjaški, saradnik NOP-a (6. sept.). Samo dan kasnije, 7. septembra, uhapšeni su skojevci Đoško Silbaški i Sava Peškan. Zatim padaju Ivan Koči, član OK KPJ za južnu Bačku, i Vojislav Vuksanov, član rejonskog komiteta Skoja (8. sept.), Vlada Živanović, sekretar OK KPJ za južnu Bačku, Franja Kardoš, član KPJ, i Aleksandar Petrović, član rukovodstva Skoja na Limanu (9. sept.), Lajoš Larkin, Rudolf Klaus i Mila Molnar, članovi KPJ (10. sept.), Slobodan Kovačević, član KPJ i tehnički rukovodilac štamparije Pokrajinskog komiteta (14. sept.), Stevan Larkin, član Skoja (17. sept.), Andrija Lederer, član OK KPJ za južnu Bačku, Vječeslav Cimr, član KPJ i član agitprop grupe pri PK KPJ za Vojvodinu, Grozda Gajišin, Natalija Stankov i Sofija Jelić, članovi Skoja (19. sept.), Livija Lilika Bem, član OK KPJ za južnu Bačku i rukovodilac tehnike pri OK KPJ (20. sept.).³

¹ MSRV AO 23536/11/771 — 793 — Presuda Radovanoviću; 19882 F 1/86—87 — Izveštaj policije o hapšenju Radovana Smiljanova; Arhiv grada Novog Sada, fond vojnog suda Vojne oblasti za Bačku i Baranju; MSRV AO kutija biografija — biografija Dušana Topalovića.

² MSRV AO 23051 F 13/29 — 44 i 125—129 — Presuda Đuli Vargi, Rudolfu Grinu i dr; 15013.

³ Isto; MSRV AO 69878a F VI a/201—212 — Spisak uhapšenih članova Partije, Skoja i simpatizera NOP-a iz Novog Sada.

Svi do tada uhapšeni, posle zlostavljanja i teškog mučenja od agenata i policije u Novom Sadu, prebačeni su u bačkopoljski zatvor, gde je bilo sedište 5. žandarmerijskog islednog odseka. Svi uhapšeni su u Bačkoj Topoli ponovo podvrgnuti specijalnoj torturi i mučenju, o čemu ćemo kasnije više reći. Za sada ćemo samo konstatovati da je, posle mučenja od dvadesetak dana, pod batinama herojski poginuo član OK KPJ za južnu Bačku Đorđe Bešlin. Agenti su ga, već polumrtvog, bacili kroz prozor drugog sprata, sa motivacijom da je izvršio samoubistvo. Kroz istu torturu u Bačkoj Topoli prošao je i Vlada Živanović, kao i svi ostali zatvorenici. Samo su neki uspeali da nečovečna, rafinirana i neizrecivo svirepa mučenja izdrže i prežive, dok drugi to nisu mogli.⁴

Iz do sada izloženog možemo konstatovati da je u tim prvim fašističkim naletima uhapšen skoro ceo Okružni komitet KPJ za južnu Bačku. To su bili više nego teški gubici za NOP Novog Sada, pa i cele južne Bačke. Izgubljeni suiskusni partijski kadrovi, vaspitavani i podizani u surovjoj borbi sa domaćom reakcijom.

Međutim, i pored prvih velikih gubitaka, borbena aktivnost se nastavlja (paljenje kudelje, uništavanje žive sile okupatora, seča telefonsko telegrafskih slubova i žice), a sa njom i dalje provale i hapšenja boraca, učesnika u izvršenju akcija. Tih dana, u drugom talasu akcija, i naleta okupatorskih organa gonjenja, među prvim u direktnom sukobu sa agentima padaju sekretar OK Skoja i član PK Skoja Sava Đisalov, član KPJ Oto Blam i saradnik NOP-a Mihajlo Džigurski (22. sept.), Živko Ranisavljević, član OK Skoja za južnu Bačku, Dragica Ranisavljević i Latinka Štrbački-Ranisavljević, članovi Skoja, i Radoslava Skandarski, član KPJ (25. sept.), Mileva Andrić, član KPJ, Vukica Bursać i Latinka Bebić, saradnice NOP-a, (27. sept.), Marija Bača, kandidat KPJ (28. sept.), Mihalj Ključik, član KPJ, Katarina Dejanović i Vladislav Rotbart, članovi Skoja (29. sept.), Svetozar Brzak i Irma Ambruster, članovi KPJ, Borivoj Antić, član Skoja (30. sept.), Vasa Kavara i Dragoljub Josimović, saradnici NOP-a, (Krajem septembra).

Osim pomenute veće diverzantske grupe kojom je rukovodio Dalibor Francisti, a u kojoj je bilo i nekoliko članova Partije i Skoja iz Novog Sada (Milan Džanić, Svetislav Pavlović Muja, Tima Stankov, Branko Silbaški, Antun Krkljuš i

⁴ MSRV AO AK 6500 — elaborat »Armija«.

dr.), registrovali smo da je tokom septembra 1941. godine u Novom Sadu uhapšeno preko četrdeset članova Partije, Skoja i drugih boraca NOP-a. Iako smo nastojali da sve uhapšene registrujemo, bez obzira na to koliko su dana proveli u zatvoru, verovatno su ipak neki izostavljeni, ili prebačeni u neki drugi mesec, usled nedostataka tačnih podataka o vremenu hapšenja.⁵

Međutim, talas terora, hapšenja i progona nastao je i dalje. Već 1. oktobra 1941. hapšenja se nastavljaju. Za samo prvih pet dana uhapšeno je preko petnaestak članova Partije, Skoja i saradnika NOP-a, među kojima i dva člana Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu. Među prvima pada član Sekretarijata PK KPJ za Vojvodinu Ivan Laković — Vijoglav, koji je, kao što znamo, nekoliko dana ranije došao iz Banata. Pored Vijoglavina uhapšeni su: Lajoš Pirgl, Sava i Melanija Džanić, saradnici NOP-a (1. oktobra), Ljubomir Doroslovački, član OK Skoja za južnu Bačku, Jan Kuhar, kandidat KPJ, Pavle Katić i Miroslav Simić, članovi Skoja (2. oktobra), Svetozar Božić, Milesa Brkić i Stevan Prodanović, članovi KPJ, Vladimir Totović i Ljudevit Šrahol, članovi Skoja (3. oktobra), Jovan Žeravljev, član OK KPJ za južnu Bačku, Milica Bursać Beba, član KPJ, i Jovan Korčok, saradnik NOP-a (4. oktobra), Gordana Ivačković, član Biroa PK KPJ za Vojvodinu, Julija Cimr, Zoltan Timar, članovi KPJ (5. oktobra).«

Do kraja oktobra 1941. godine uhapšeno je još preko pedeset članovi Partije, Skoja i saradnika NOP-a, među kojima i Pai Zdihan, član KPJ (6. oktobra), Dušan Srdanov i Lazar Prodanović, članovi Skoja (7. oktobra), Antun Urban, član KPJ i Milan Stoja, kandidat KPJ (10. oktobra), Konstantin Lakenbah član Skoja (11. oktobra), Lenta Hornjak, saradnik NOP-a (12. Oktobra), Ivan Rutina i Radivoj Milin, Kairac, članovi KPJ, Aleksandar Krajačević, član Skoja, i Đorđe Fišer, saradnik NOP-a (13. oktobra), Jovan Brkić Bata, član KPJ, i Ivan Krnjajac, član rejonskog komiteta Skoja (14. oktobra), Dragoljub Jevremov, Petar Blažić, Mileta Jakšić i Đura Ne-

⁵ MSRV AO 19882 F 50 — Sumarni izveštaj o akcijama mađarske policije; 23051 F 13/110—124 — Presuda Gordani Ivačković, Savi Đisalovu i dr; 19878a F VIa/201—212 15013; 19875 F 25/17—22 — Presuda Mariji Bači i dr; 29976 — Presuda Svetozaru Brzaku, Miroslavu Simiću, Radoslavi Skandarski i dr.

⁶ Isto; MSRV AO 23536/11/930—936 — Presuda Miti Vladoviću, Nikoli Timaru, Gavri Altman u i dr; 23051 F 13/166—177 — Presuda Jovanu Žeravljevu i dr.

met, članovi KPJ, i Anka Đerić, saradnik NOP-a (15. oktobra), Jan Filko, saradnik NOP-a (17. oktobra), Marija Nemet, Todor Simin, saradnici NOP-a, i Dušan šučov, član KPJ (18. oktobra), Milorad Garabantin i Obrad Dobanovački, članovi KPJ, Košta Šokica, član OK KPJ za južnu Bačku (19. oktobra), Đorđe Garabantin, saradnik NOP-a, Stevan i Bogdan Garabantin, članovi Skoja (20. oktobra), Dragoljub Jović, član KPJ, i Đorđe Hesar, član Skoja (23. oktobra), Stevan Čalenić, član KPJ, i Emilija Varga, član Skoja (22. oktobra), Milan Šilić, član KPJ (25. oktobra), Lazar Jovandić, član Skoja (26. oktobra), Sava Ljubojev, član KPJ, i Ljubiša Protić, član KPJ i komandant Štaba partizanskih odreda za južnu Bačku (27. oktobra), Milenko Jakovljević, član KPJ (27. oktobra), Mandel Estera, Ljubica i Mandel Zorica, kandidati KPJ, Paljo Skalic-ki, saradnik NOP-a (30. oktobra), Mirko Zamurović, član Skoja (31. oktobra). Krajem oktobra (ne znam tačno datum hapšenja) pali su: Miroslav Šećerov, Dragica Dinjaški, Deneš Zonenberg, Lazar Škrbić, članovi Skoja, Olga Pavlović, Lili Fuks i Žarko Šotić, saradnici NOP-a, Stevan Nikoletić i Jovan Dotlić, članovi KPJ, Teodor Kovač, Andraš Kočiš i Gruja Knežev, članovi Skoja, Vera Lolčić, Ljubica Ranisavljević Tinka Kuzmanović i Katica Šučov, saradnice NOP-a⁷

Prema prikupljenim i navedenim podacima, tokom oktobra uhapšeno je preko sedamdeset lica. Taj broj se u novembru 1941. godine nešto povećao. Tokom novembra uhapšeni su sledeći članovi Partije, Skoja i saradnici NOP-a: Vera Vajs, član Skoja (1. novembra), Stevan Kavraja, član Skoja (2. novembra), Henrijeta Štajner, član KPJ i Ladislav Ivan Heker, član Skoja (3. novembra), Marija Čalenić, član Skoja (4. novembra), Aleksandar Katić, član Skoja, i Ižo Fridman, saradnik NOP-a (5. novembra), Đorđe Apić, član KPJ i Desanka Jakšić, saradnik NOP-a (6. novembra), Ivan Pejinov Bata, član rejonskog komiteta Skoja, i Jovan Škrbić, član Skoja (7. novembra), Sima Trbović, član KPJ, i Živko Ačanski, član Skoja (8. novembra), Bogoljub Radosavljević, saradnik NOP-a, i Svetozar 13ajić, član Skoja (10. novembra), Gavra Altman, član rejonskog komiteta Skoja, i Nikola Forkapić, komandant KPJ (11. novembra), Vera Berger rođ. Komloš, član Skoja (12. novembra), Stevan Momčilović, član KPJ, Mladen Prodanović, saradnik NOP-a, Doka Prodanović, Mita

⁷ Isto: MSRV AO 23051 F 13/524—539 — Presuda Juliji Cimr, sestra Mandel, Henrijeti Štajner i dr; 12677 — Rekonstrukcija ženskih zatvora u Mađarskoj; presuda vojnog suda Vojne oblasti br. 801 Jožefu Hedjiki od 7. VI 1945.

Vladović i Pavle Krstić, članovi Skoja (13. novembra), Nikola Krstić i Karolj Bicok, članovi Skoja (16. novembra), Jelena Krkljuš, Gavra Erdeljan, članovi Skoja, i Đorđe Radić, saradnik NOP-a, (17. novembra), Miroslav Rac, kandidat KPJ (18. novembra), Nikola Andrija Timar, član Skoja, Ivan Bešlin, Janko Vožar i Lajoš Boldog, saradnici NOP-a (19. novembra), Jene Šlezinger, Nada Kuzmanović Vladimir Bata Varga, Zora Malić, Lajoš Šrahol, Laslo Fridman, Ivan Gal, Egon Stark, Filip Štajn i Milenko Mogin, članovi Skoja, Sava Tucić, član KPJ, Đorđe Gluvakov, kandidat KPJ, Ernest Šlezinger i Živko Paunić, saradnici NOP-a (20. novembra), Danilo Bešei, član KPJ (22. novembra), Jožef Palašti, član Skoja (26. novembra) Mita Mrđan, saradnik NOP-a (25. novembra). Tokom novembra 1941. godine (ne znamo datum hapšenja) takođe su uhapšeni: Radivoj Bukinac, član KPJ, Aleksandar Grujić i Ibrahim Ćirić, takođe članovi KPJ, Rajko Tucić, Borislav i Slobodan Mogin, Dejan Ivačković, Lazar Prodanović, Dušan Vuković, Ivan Šenk, Dušan Gajin, Edit Komloš, Jovan Vagman, Andor Vinter, Oto Satler, Radivoj Zemljanac, Vera Polak, Milica Dejanović i Milan Petrović, članovi Skoja, Dušan Dotlić, saradnik NOP-a, Ivan Kačansci, član KPJ, Živan Brzak i Jaroslav Šnajder, kandidati KPJ, Gavra Bosakov, član Skoja, Luka Gluvakov, Šandor Čapo, Magda Volf i Stojanka Prodanović, saradnici NOP-a.⁸

Iz do sada registrovanih imena konstatovali smo da je za ova dva meseca (oktobar i novembra) 1941. godine uhapšeno u Novom Sadu preko 150 članova Partije, Skoja i učesnika i saradnika NOP-a. Za naredna dva meseca taj broj se naglo smanjio. Međutim, u tom periodu mađarske fašističke vojne i civilne vlasti izvršile su masovni pokolj u šajkaškoj i Novom Sadu, poznat pod imenom racija, kojom prilikom je ubijeno nekoliko hiljada ljudi, žena i dece, među kojima i manji broj članova Partije, Skoja i saradnika NOP-a.⁹ Pored

⁸ Isto; MSRV AO 19878a F VIa/213—218 — Spisak uhapšenih učesnika u NOP-u Novog Sada.

⁹ MSRV AO br. 23051 F 13/378—383. — Izveštaj o hapšenju Sofije Skandarski i dr. Savez udruženja boraca NOR. Novi Sad, Knjiga osnovnih podataka o učešću u NOP; Zločini okupatora, 335.

Dvadesetog januara 1942, komunisti i skojevci, Radivoj Milin Kairac iz Novog Sada, Stevan Nikoletić iz Gardinovaca, veza PK sa šajkaškom, Stevan i Uroš Vukov i Stevan Subić iz Kovilja i Milan Živković iz Gospodinaca, uhapšeni oktobra i no-

ovih hapšenja i ubistava, tokom decembra 1941. i januara 1942. godine uhapšena su u Novom Sadu još i sledeća lica: Jovan Srdanov i Milan Rutonić, saradnici NOP-a (2. decembra), Ruža Ćirpanov i Ivan Seder, saradnici NOP-a, Katica Brzak i Hugo Štajner, članovi Skoja, Nada Tanurdžić, Jovan Petrović, Petar Lazić, Josip Mate, Mara Petrović i Milenko Milić, saradnici NOP-a (decembra 1941). Tokom januara 1942. godine uhapšeni su: Stanoje Leskovac, član Skoja (17. januara), Sofija Skandarski, član KPJ, Borislav Skandarski, simpatizer NOP-a, Vojislav Skandarski, član Skoja (20. januara), Radoslav žorž, saradnik NOP-a (22. januara), Stevan Abraham, član Skoja, Stevan Plavšić i Bela Šosberger, saradnici NOP-a (januara 1942).

Krajem januara 1942. u nekim mestima novosadskog okruga, u srezovima kulskom, palanačkom i bečejskom, ponovo dolazi do provale i hapšenja komunista. Provala se proširuje i na Novi Sad. U masovnim hapšenjima koja su tokom februara usledila palo je u Novom Sadu preko 70 članova Partije, Skoja i saradnika NOP-a, među kojima: Josip Kramer, član OK KPJ za južnu Bačku, i Alisa Štajner-Farago, saradnik NOP-a, (2. februara), Ljubiša Popara, član KPJ, i Sava Vlalukin, saradnik NOP-a (3. februara), Branko Strajnić, član Skoja (4. februara), Miloš Bebić Ujka, član KPJ i borac šajkaškog partizanskog odreda, Desanka Miladinović, član KPJ, Ljubomir Manojlović i Petar Krstonošić, članovi Skoja (5. februara), Jovan Samardžija, član OK KPJ za južnu Bačku, Marko Stepanov, član KPJ, i Tibor Berger, saradnik NOP-a (6. februara), Mira Bajić, saradnik NOP-a (8. februara), Emil Keiner i Milan Iskrin, članovi Skoja (11. februara), Zoran Ranisavljević, član Skoja (12. februara), Milenko Dožić, član Skoja (13. februara), Spasoje Čobanski, član KPJ, Milivoj Mutibarić, Sava Lučić i Todor Dotlić, članovi Skoja (14. februara), Mikša Morgenštern, saradnik NOP-a, i Marko Despotović, član Skoja (15. februara), dr Leo Fišer, saradnik NOP-a (16. februara), dr Đorđe Farago, kandidat KPJ, Aleksandar Kalenić, Dragomir Žderić i Sava Via, članovi Skoja (17. februara), Lazar Vuksanov, član KPJ, Ana Farago, kandidat KPJ, Vladimir Krajačević i Stevan Sabljar, članovi Skoja, Milan Jeftić, Karlo Štajn, Deže Šosberger, Đorđe Handel, saradnici NOP-a, (18.

vembra 1941, odvedeni su iz novosadske »Armije«, gde su mučeni, u Čurug i u dvorištu opštine streljani.

U periodu racije, 31. januara 1941, godine, streljani su u kasarni u sadanjoj ulici Ivana Milutinovića, članovi Skoja Vojislav Skandarski iz Novog Sada i Milan Solarić iz Žablja.

februara), Aleksandar Blau, član Skoja, Franja Bauer, Jovan Dimitrijević, Josip Brajner i Ivan Katanić, saradnici NOP-a (19. februara), Jovan Štajnic i Natalija Starčev, kandidati KPJ, Đorđe Isajev, Mirko Rajcer i Miroslav Boćan, članovi Skoja, Klara Klajn, Aleksandar Manhajm i Aleksandar Radišić, saradnici NOP-a (20. februara), Lazar Prišić, član KPJ, Dušan Stojšić i Ilija Isajev, članovi Skoja (21. februara), Lazar Krstin, član Skoja (22. februara), Sava Dejanov, saradnik NOP-a (23. februara), Robert Vajman, član Skoja (26. februara).

Tokom februara 1942. godine takode su uhapšeni (ali bez podataka o tačnom datumu hapšenja) sledeći drugovi: Mati ja Šimerling, Tibor Štajnic, Anica Mataruga — Zurković, Natalija Džigurski, Nana Šimerling i Lajoš Sirteš, članovi KPJ, Dragutin Vinić, Karlo Fe'dčer, Andrija Mikeš, Mirko Katić i Mirko Vajnfeld, članovi Skoja, Margita Dreksler, Boriška Polak — Šosberger, Slavko Dragović, Andrija Grnja i Leopold Brajner, saradnici NOP-a, Gustav Verber, instruktor u obučavanju oružjem i dr.¹⁰

U ovom pregledu pokušali smo da hronološki, po danima i mesecima, damo najosnovnije podatke o uhapšenim članovima Partije, Skoja i saradnicima NOP-a u Novom Sadu, za period njihovog rada od jula 1941. do prve polovine februara 1942. godine. Svakako, i pored svestranog istraživanja, kako partijske i druge građe iz NOP-a, tako i neprijateljske građe sačuvane u našim i arhivima Mađarske, verovatno se desilo da su neki učesnici koji su uhapšeni u pomenutom periodu ipak izostavljeni, jer su neki od njih veoma kratko učestvovali u radu, uhapšeni su, pa su kasnije pušteni te potom napustili Novi Sad, pa su u raznim rekonstrukcijama zaboravljeni, a kod neprijatelja nisu registrovani, bar ne u onoj građi do koje smo došli. Za neke pak koji su izostavljeni njihov rad će biti na nekom drugom mestu ove knjige registrovan.

Manji broj uhapšenih pomenutih u ovom delu je posle saslušanja i batinanja pušten, ostali su izvedeni pred mađarske sudove koji su im sudili po prekom ili običnom postupku,

¹⁰ MSRV AO 23051 F 13/510—519 — Presuda Milošu Bebiću, Josipu Krameru i dr; 19879 F 27/7—32 — Presuda Ljubiši Popari, Jovanu Samardžiji i dr; 19756 — Rekonstrukcija događaja preživelih učesnika NOP, koji su suđeni marta 1942. u Subotici; 19875 F 20/20—22 — Izveštaj mađarske policije od 30. VI 1942. u kome stoji da je Matija Šimerling iz Novog Sada uhapšen 19. IX 1941, a osuđen marta 1942. u Subotici na šest godina robije.

pa je preko trideset osuđeno na smrtne kazne. Nad većinom osuđenih je smrtna kazna, vešanjem ili streljanjem, i izvršena. Najveći broj je posle izrečenih presuda na duže ili kraće vremenske kazne, odveden na izdržavanje istih, što ćemo u kasnijem izlaganju detaljnije registrovati.¹¹

Prema izveštajima mađarske policije i ostalih upravnih vlasti o tome koliko se u koje vreme komunista nalazilo u istražnom zatvoru na saslušanju u svim većim gradovima u Bačkoj, može se konstatovati da je najveći broj uhapšenih uvek bio u Novom Sadu. Primera radi daćemo samo nekoliko kratkih izveštaja za novembar i decembar 1941. godine. Prema pomenutim izveštajima, 5. novembra 1941. godine u istražnim zatvorima u Bačkoj bili su uhapšeni i nalazilo se na saslušanju 433 komunista i to iz Novog Sada 197, Subotice 126, Sente 28. Sombora 17 i Bečeja 65. Dvadeset dana kasnije, tj.

26. novembra 1941. taj se broj menja i on izgleda ovako: u Novom Sadu 219, Bečeju 132, Subotici 92, Somboru 32. U toku tih proteklih dvadeset dana u pojedinim mestima se broj uhapšenih smanjio jer su u pomenutom periodu donete sudske presude. Neki od uhapšenih osuđeni su na smrt i streljani ili obešeni, neki su pušteni kućama, a neki odvedeni na izdržavanje kazne u zatvore Mađarske, Čilag u Segedinu, Konti i Margitkerut u Budimpešti, Marijunostru ili neke druge zatvore.¹² Ovi podaci potvrđuju činjenicu da je Novi Sad 1941. bio, u svakom pogledu, centar narodnooslobodilačkog pokreta u okupiranoj Bačkoj. U brojkama, prema registrovanim Podacima, u hronološkom pogledu, hapšenja u Novom Sadu bi ovako izgledala:

uhapšeno 1941. godine

jula	9
avgusta	12
septembra	41
oktobra	77
novembra	78
decembra	12

uhapšeno 1942. godine

januara	8
februara	72

¹¹ MSRV AO 23051/68—77 — Izveštaj javnog tužioca mađarskog kraljevskog suda Vilmoša Dominiča o uhapšenim, osuđenim i ubijenim učesnicima NOP-a u Bačkoj 1941.

¹² MSRV AO 19882 F 50 — Sumarni izveštaj mađarske policije u 1941. godini o akcijama pripadnika NOP-a u Bačkoj.

Postupak sa uhapšenim komunistima

Nakon hapšenja od strane agenata žandarmerijskog odseka V/1, koji su imali vojni čin a službu uvek obavljali u civilu, uz pomoć žandarmerije i policije sve zatvorenike su, radi daljeg postupka, dovodili u sedište odseka, koje je do polovine septembra 1941. godine bilo u Bačkoj Topoli. Zatim je preneto u Novi Sad i smešteno u zgradi bivše 1. armijske oblasti bivše jugoslovenske vojske. Po ranijem skraćenom nazivu te zgrade i žandarmerijski odsek V/1 je dobio naziv »Armija« i kao takav je po zlim delima postao poznat širom Bačke, kao središte inkvizitorskog mučilišta, dostojnog partnera gestapovskim mučilištima u porobljenoj Evropi.

Pošto je hapšenje izvršeno od strane islednih organa, pristupalo se saslušanju uhapšenog, okrivljenog, koje se sastojalo od nekoliko faza. Svako saslušanje obavezno je bilo vezano sa batinanjem. Samo nekolicima izdajnika, koji su neposredno po hapšenju, iz kukavičluka, obavestili agente da će sve priznati i sve veze koje su imali sa NOP-om otkriti, bila je pošteđena batinanja i prema njima se postupalo »fer«. Sva ostala saslušanja sastojala su se iz batinanja u nekoliko etapa, sve dotle dok je policija računala da može doći do željenih rezultata i podataka. Borci koji nisu želeli ni hteli da išta priznaju, bili su svirepo mučeni dok ne bi podlegli pod batinama. Već u Bačkoj Topoli, kako smo već napomenuli, Đorđe Bešlin, ništa nije hteo da prizna, pretučen je a zatim polumrtav bačen sa sprata. Ništa bolje u Bačkoj Topoli nije prošao ni Vlada Živanović sekretar OK KPJ za južnu Bačku, koji je pretučen i polumrtav prenet na lečenje u novosadsku bolnicu, gde je od posledice batinanja umro 28. septembra 1941. godine. Taj sistem saslušanja nastavljen je i u Novom Sadu, u »Armiji«, gde su pod batinama podlegli Đura Nemet i Mileta Jakšić, članovi KPJ, i Ivan Bata Pejinov, član Skoja.

Saslušanja su, uglavnom, vršila dva ili više agenata, islednika. Skoro svi uhapšeni su optuživani da su učestvovali u komunističkom pokretu sa ciljem rušenja poretka u mađarskoj državi i poretka i država mađarskih saveznika. Pojedinci su bili posebno terećeni da su učestvovali ili pripremali materijal za paljenje žita i kudelje, da su sekli telefonsko-telegrafske stubove i žice, da su vršili napade na službena, vojna i policijska lica, da su štampali, čitali i rasturali komunističke proglase, letke i *Vesti*, itd.

Ukoliko je optuženi terećen za neka od pomenutih dela, pa čak ako ih i nije počinio, podvrgnut je najsvirepijim mučenjima, sve dok ne bi priznao sve optužbe, a optužbe za palje-

nje i ostale diverzije povlačile su, na osnovu odluke o prekom suđenju od 15. jula 1941. smrtnu kaznu.

Optuženi je, kao prvo, podvrgnut batinanjem gumenom palicom po svim delovima tela, posebno po tabanima, rukama i polnim organima. Isti postupak se odnosio na muškarce i na žene. Batinanje se vršilo jednom, dva ili više puta dnevno, i to je trajalo po nekoliko dana. Posle svakog mučenja optuženi je odnošen u zajedničku ćeliju, gde je morao da zauzme položaj koji mu je onemogućavao da ma sa kim razgovara. U svakoj zatvoreničkoj prostoriji bili su prisutni žandarmi sa oružjem. Nisu svi unapšeni bili u stanju da izdrže ove srednjovekovne torture. Slomljeni lizički i psihički, posle desetak ili više saslušanja, jedan deo optuženih je tećenja priznavao, ier više nije ni znao šta govori. Skoro uvek su na sudu poricali sve što su priznali pred agentima, uz objašnjenje da su pod batinama bili prisiljeni na priznanje.

Pored gumene palice, agenti su tukli optužene i drvenim motkama ili čak i gvozdanim polugama.

Jedan od načina mučenja bila je i takozvana drvena klupa, zatim džakovi napunjeni peskom do 40 kg, kesa sa reom, ukopčavanje struje u najosetljivije delove tela i dr.

Drvena palica je, pored batinjanja, služila i za druge svrhe. Ona je žrtvama stavljana u usta i naglim trzajem izbijala im po nekoliko zuba.

Mučenje na klupi takode je bilo dvojako. Okrivljenom je svučeno odelo, osim donjeg rublja, položen je na klupu ležeći na leđima pa su mu ruke zavezane ispod sedišta klupe, preko pojasa takode ja zavezan kajišem a i noge su mu bile zavezane, s tim što su stopala bila slobodna. Obično bi jedan agent seo na grudi optuženoga, drugi na glavu, a treći bi gumenom ili drvenom palicom tukao optuženog po golim tabanima oko 10 do 15 minuta. Posle batinanja optuženom su stopala toliko tekla i bila raskrvavljena, da uopšte nije mogao da stane na noge.

Drugi način mučenja vezanog za klupu izgledao je ovako. Agenti su mu vezali ruke i kroz njih pro vukli klupu, zatim su klupu ispravili tako da je okrivljeni visio na klupi na mišicama ruku. U tom visećim položaju tukli su ga po celom telu. Udarcima bi mu razbili sve površinske vene u tefiu i na svim delovima tela. Posle nekoliko udaraca po istom mestu telo je bilo modro pa i sasvim crno. Ovo je izazivalo nesnosne bolove, pa je većina u tom položaju padala u nesvest. Pored udara električne struje, ovo su bili najteži načini mučenja.

Način da optuženi bude u nepomičnom položaju za vreme batinanja bilo je i vezivanje u klupče. Naime, optuženi je po-

ložen na leđa, zatim su mu podignute noge, ispod kolena su podvučene ruke i štap i to sve zajedno čvrsto zavezano, tako da optuženi nije mogao ni da mrdne. On je pretvoren u nepomično klupče. Uzdignuta gola stopala žrtve ostavljena su agentima da po njima tuku do besvesti. Pored udaranja po stopalama, mučitelji su su tukli svoje žrtve i po zadnjici i po polnim organima. Ova tehnika mučenja takođe spada u nepodnošljiva bolna zlostavljanja.

Kao jedna od vrsta mučenja korišćeni su džakovi ili ranci napunjeni peskom ili ciglama, u težini od 40 do 50 kilograma. Okrivljeni je saslušavan opterećen tom težinom, morao je u isto vreme da skakuće ili da preskače svoje cipele. Mučenje sa rancem skoro je uvek primenjivano posle batinanja po tabanima, na kojima optuženi nije mogao da stoji ni sa svojom sopstvenom težinom. Pored toga, uz taj teret, optuženom su u ruke stavljali sprovodnike struje i čim bi struja počela da dejstvu, on bi se stropoštao kao pokošen.

Jedan od naročito teških načina mučenja bilo je i stavljanje optuženom na glavu kese sa natrvenim renom. Na glavu su žrtvi navlačili papirnatu kesu sa sveže natrvenim renom. koji je nepodnošljivo napadao oči i organe za disanje, što je izazivalo gušenje i nesnosne bolove u očima i plućima. Ova rafinirana mučenja su kratkotrajna, ali su efikasno delovala. Predstavljala su »specijalitet« i »izum« Hortijeve tajne policije, koja ni u čemu nije htela da zaostane za Gestapoom.

Jedan od najsvirepijih načina svakako je bilo mučenje električnom strujom. Struja je bila puštana na nekoliko načina i na razne delove tela, pa i na polne organe. Svako puštanje struje u ljudski organizam izazivalo je grčenje čitavog tela i trenutnu uzetost. Optuženi su gubili svest i kao pokošeni padali na pod. To je, takođe, izazivalo vrlo jake bolove, grčenje mišića, samim tim je vršen direktan napad na čitav živčani sistem.

Takođe su bili i kombinovani svi pomenuti načini mučenja, jedna metoda se drugom, sve s istim ciljem, da se dođe do željenih podataka i zatvorenik saopšti što više o organizacijama i pripadnicima NOP-a.

Optuženi su, posle saslušanja, odvođeni u zajedničku sobu, gde su se morali pridržavati propisanog reda. Oni su ili stajali ili sedeli i to od 5 do 21 čas. Položaj u kojem su sedeli određen je od strane stražara i oni su morali da u njemu ostanu za sve vreme. Ukoliko je neko promenio položaj, odmah je od stražara opomenut, najčešće kundakom. Posle 21 časa optuženi su mogli da se opruže ali, takođe, samo u određenom položaju. Međutim, dešavalo se da im i to nisu dozvoljavali.

Većina optuženih je posle izrečenih presuda i odvođenja u robijašnice (Segedin, Vac, Pešta), prvo koristila priliku da se opnuži, legne na leđa, jer im je od neprirodnog sedenja kičma već bila ukrućena i oštećena.¹³

O torturi kroz koju su prolazili uhapšeni novosadski i bački rodoljubi u »Armiji« upoznati su putem pisma od 9. avgusta 1943. godine predsednik mađarske vlade, šef generalštaba i ministar unutrašnjih poslova. Pismo u izvodu glasi:

S vremena na vreme vrši se u Delvideku (»južnom kraju« — Bačkoj) hapšenje Srba u masi. Mušiko, žensko, staro i mlado, pa i maloletno, odvodi se u Novi Sad, u zgradu u kojoj je pre rata bila komanda 1. armijske oblasti, zbog čega narod i samu zgradu zove »Armija«, gde uhapšeni očekuju preslušanje i suđenje.

Još prilikom ranijih hapšenja... uporno su se širili glasovi da uhapšene u »Armiji« strahovito tuku, tako da je sama pomisao na »Armiju« zadavala i zadaje strah. U ovaj mah se opet vrše hapšenja u masi. I opet se govori da uhapšene strahovito tuku u »Armiji«, staviše i to da se iz »Armije« može čuti strahovito urlikanje...

Ljudi koji su već bili u »Armiji« izjavljuju da će pre izvršiti samoubistvo nego da ponovo dopadnu šaka nekim mučiteljima, koji su mučenje podigli na stepen znanosti. A roditelji često dobijaju iz »Armije« prilikom promene rublja uhapšenih, pocepano i krvavo rublje...

Na žalost, od samih uhapšenih neposredno ne može se doznati ništa, jer se govori da su od dostavljača tako zastrašeni tučom i pretnjama da ne samo što ne smeju da se tuže vlastima, nego na sudu još moraju da priznaju da nisu zlostavljani. Preti im se prebijanjem, ponovnim hapšenjem, robijom, nestankom, uništenjem porodica....

Procedura ... je sledeća: zatvorenika tuku nemilosrdno i pod batinama od njega iznude razna priznanja koja stavljaju u koncept zapisnika. Posle toga odvođe zatvorenika u kancelariju gde pred dva agenta ima da potpiše zapisnik. Kod potpisivanja ga ne tuku, ali mu pre odvođenja u tu kancelariju zaprete da će biti ponovo tučen ako zapisnik ne potpiše, ili ako potpiše sa ogradom. Na sudu se pak postavlja pitanje da li je bio tučen, zlostavljan, u momentu potpisivanja zapisnika od ta dva prisutna agen-

¹³ MSRV AO AK 6500; 15013; 19756; Lazar Plavšić, Čilag, Novi Sad 1965, 291; Živan Milić, Suma nije olistala, Novi Sad 1961, 273; Zbornik dokumenata o NOR, tom I, knj. 6, 142; MSRV AO br. 1 — Izveštaj PK KPJ Centralnom komitetu KPJ od 10. X 1942.

ta-svedoka. Na ovaj način se izigrava volja iskazivanja uhapšenih, a ujedno i formalno prikrivanje teškog i nečovečnog zlostavljanja...

Ja ne mogu ovde navesti sve načine za koje se govori da su upotrebljeni (tuča po tabanima, cevanicama, rukama, po ledima, kundačenjc, skakanje sa stolova i stolica u stomak itd.), ali smatram za dužnost da napomenem da se stvara opšte uverenje da Srbe zlostavljanjem hoće da onesposobe za život, ili bar za rad. Ima slučajeva da zatvorenici u »Armiji« umiru, da li od prirodne smrti ili zlostavljanja, to ja ne mogu utvrditi. Ali kad mladi i zdravi ljudi iznenada umru, i to baš u zatvoru o kome kruže glasovi da se u njemu zatvorenici muče i prebijaju, čini ovu drugu pretpostavku verovatnijom, a u najmanju ruku podržava verovanje i ubedenje naroda u te strašne glasove. ..

Ti ljudi koji su izloženi zlostavljanjima biće izvedeni pred sud, jedni će biti oslobođeni, a drugi možda kažnjeni za manje krivice, a rede za veće. Međutim, niko neće odgovarati za ono što su ti ljudi od zlostavljanja pretrpeli, iako je to zlostavljanje protivno zakonu..¹⁴

Suđenje pripadnicima NOP-a

Uporedo sa porastom broja diverzantskih akcija članova narodnooslobodilačkog pokreta, okupatorske vlasti su, kako je već napomenuto, sve energičnije postupale, prilazeći planskoj i sistematskoj borbi protiv učesnika NOP-a. Pored žandarmerijskih i vojnih patrola, koje su danonoćno krstarile ulicama, hapseći sva sumnjiva lica, često se sprovode masovne racije uz blokiranje pojedinih delova grada, legitimisanje

* Original pisma se nalazi u SUP Novi Sad u materijalu o dr Irineju čiricu. Pod pritiskom javnosti, nekih roditelja i prijatelja uhapšenih, u situaciji kada je Hortijev režim tajno tražio kontakte sa Velikom Britanijom, pomenuto pismo je upućeno od strane bivšeg člana Gornjeg doma mađarskog parlamenta episkopa Bačkog dr Irineja čirića, navedenim ličnostima. Ova intervencija je, u izvesnom smislu, urodila plodom, jer je predsednik vlade uputio u Novi Sad dr Balu, a generalštab jednog generala i pravnika, pukovnika dr Baboša. Oni nisu mnogo učinili da se stanje u »Armiji« izmeni. Episkopu Irineju je dozvoljeno da poseti zatvorenike u »Armiji«, ali ne i da razgovara s njima. Pri ovoj poseti, u jednoj ćeliji sedela su dva zatvorenika, bez košulje, okrenuti leđima prema vratima na kojima se pojavio Irinej. Ovo je trebalo da posluži kao dokaz da zatvorenici nisu tučeni po leđima.

građana i pretresan je stanova. Praksa je potvrdila da je neuništena kartoteka komunista i drugih naprednih elemenata iz vremena stare Jugoslavije brižljivo dopunjena radom mađarskih islednih organa i kontrašpijunaže, zaista korisno poslužila u traganju za borcima NOP-a.¹⁵

U već pomenutim, vrlo čestim racijama i zasedama u Novom Sadu, krajem septembra i početkom oktobra 1941. godine pali su: Ivan Vijoglav, član Sekretarijata Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu, Radivoj Ćirpanov, takođe član Sekretarijata PK, Gordana Ivačković, član Biroa PK KPJ za Vojvodinu, Košta Šokica i Jovan Žeravljev, članovi Okružnog komiteta KPJ za južnu Bačku, Sava Đisalov, sekretar Okružnog komiteta Skoja za južnu Bačku i član PK Skoja, i dr. Osim Radivoja Ćirpanova, svi ostali izvedeni su nakon prethodne torture pred sud šefa mađarskog kraljevskog generalštaba, koji im je sudio po prekom postupku i izrekao najstrože kazne. Ćirpanov je, međutim, kao što smo videli, 5. oktobra 1941. godine u oružanom sukobu sa mađarskim organima vlasti u Ulici Kraljevića Marka poginuo, dok se Gordana Ivačković predala bez borbe.

Poseban i to veliki gubitak za čitav pokret u Vojvodini, naročito za Bačku i Novi Sad, predstavljala je pogibija Radivoja Ćirpanova. Sve do druge polovine septembra 1941. godine, do dolaska u Novi Sad Žarka Zrenjanina i Svetozara Markovića Toze, političkog i organizacionog sekretara Pokrajinskog komiteta, on je, u Novom Sadu i čitavoj Bačkoj, rukovodio kako partijskim, tako i radom po vojnoj liniji. Neumoran u svojoj organizaciono-političkoj aktivnosti, on redovno jedanput ili više puta tokom jednog meseca obilazi okružne, sreske, pa i neke mesne komitete, prenoseći im direktive PK KPJ za Vojvodinu, dajući im uputstva za njihovu realizaciju i kontrolišući njihovo izvršenje. Svoje bogato revolucionarno iskustvo nesebično je prenosio na ljude sa kojima je dolazio u dodir. Ono je osobito bilo potrebno prilikom rada na organizacionom sređivanju i učvršćenju partijskih i skojevskih organizacija, koje je prethodilo formiranju diverzantskih grupa i njihovom prelaženju na borbene akcije. Pogibija Ćirpanova i pad Gordane Ivačković odnosno hapšenje još nekih članova Partije i Skoja doveli su, kako smo već ranije napomenuli, do prestanka rada tehnike PK KPJ za Vojvodinu.¹⁶

¹⁵ MSRV AO 15013; AK 6500.

¹⁶ Isto; 19882 F 50.

1944. 11. 27. 14.00.00. 8. V. 3. 1.

1944. 11. 27. 14.00.00. 8. V. 3. 1.

1944. 11. 27. 14.00.00. 8. V. 3. 1.

1944. 11. 27. 14.00.00. 8. V. 3. 1.

Okupatorska policija i žandarmerija nije se mnogo upuštala u to ko je sve učestvovao u akcijama, već je hapsila sve one koji su i najmanje bili sumnjivi da su saradivali (bilo direktno ili indirektno) sa NOP-om. Putem mučenja na razne načine oni su uspevali da iznude od pojedinaca priznanja i da tim putem dođu do izvesnih podataka, dovoljnih za dalji prodor u mrežu borbenih organizacija. Stavljani na muke, pojedinci su priznavali i ponešto od svog rada da bi agenti prestali da ih maltretiraju, pa su, zatim, pred sudom pokušali da dokažu da uopšte nisu učestvovali u NOP-u ili pak da su samo malim novčanim prilogom isti pomagali. Jedan broj, na taj način uhapšen, bio je posle suđenja pušten kućama, dok su članovi Partije i Skoja, kao i simpatizeri koji su saradivali, bili osuđeni. Tako je tokom 1941. godine sa teritorije Novog Sada uhapšeno, maltretirano raznim fašističkim metodama i izvedeno pred vojne i ostale, preke ili redovne, sudove nekoliko stotina pripadnika NOP-a. Iz obrazloženja sudova, što ćemo u daljem izlaganju videti, uglavnom se svi uhapšeni optužuju za ista ili slična dela sabotaze, dok su kazne, poneki put za ista dela, potpuno različite. Neka lica ^{SLI} za ista dela osuđena na vremenske kazne, druga na smrt. Branioci, kako oni koji su određeni od strane suda, tako i oni koji su (uz vrlo visoke honorare) angažovani od strane roditelja ili rođaka optuženih, nisu se mnogo trudili, a još manje uspevali da odbrane optužene. Prema do sada istraženim podacima, samo za dva meseca (oktobar—novembar 1941. godine) u Novom Sadu i nekim susednim mestima izvedeno je pred sud načelnika mađarskog kraljevskog domobranskog generalštaba, koji im je sudio po prekom postupku, četrdeset i devet pristalica narodnooslobodilačkog pokreta. Od njih je 36 osuđeno na smrt. Nad 27 ta je kazna i izvršena, a devetoricu je zamenjena vremenskim kaznama, koje su se kretale od 12 godina do večite robije.

Od trideset šest osuđenih na smrt, bilo je Srba 13, Hrvata 1, Slovaka 13, Jevreja 6 i Mađara 3. Smrtna kazna vešanjem izvršena je nad deset Srba, osam Slovaka, šest Jevreja i tri Mađara. Pred isti sud, koji je sudio po redovnom postupku, u pomenutom periodu izvedena su 342 člana NOP-a. Njima je suđeno nešto kasnije, a u zatvorima, na islednom postupku, nalazilo se još oko pet stotina. U pomenutom periodu, u borbi sa policijom poginuo je, pored već pomenutog Radi-

voja Ćirpanova, i Košta Šokica, član OK KPJ za jiižnu Bačku, koji je posle teškog ranjavanja umro u bolnici.¹⁷

Pre no što predemo na suđenje u pomenutom periodu, moramo da se vratimo na suđenje Komande vojnoupravne grupe Južne armije, takođe po prekom postupku, koje je izvršeno u Novom Sadu 2. avgusta 1941. godine nad prvim diverzantom Živkom Radovanovićem. On je od pomenutog suda osuđen na smrt i obešen 2. avgusta 1941. u zgradi Okružnog suda u Novom Sadu. Pomenuti sud je Radovanovića osudio »za krivično de'lo udruživanja radi izvršenja ubistva... i to u svojstvu saučesnika.« Ovakvoj formulaciji obrazloženja optužnice doprinelo je više faktora. U to vreme teško da je okupator mogao pretpostaviti da će jedinog protivnika imati u Komunističkoj partiji Jugoslavije; da će taj suparnik biti tako dobro i snažno organizovan; da će imati snage da se posle svakog poraza oporavi i nastavi borbu do konačne pobeđe. Rado vano vićevo držanje na suđenju i njegovo svedočenje nisu pružili okupatoru priliku da nazre da se iza događaja na Čeneju nalazi KPJ, koja je u Novom Sadu otpočela bezpoštednu borbu protiv porobljivača. U ovom saslušanju Radovanović naglašava da je tri nedelje po okupaciji bio otpušten iz službe i time ostao bez izvora zarade. Tako nezaposlen, više puta se našao sa svojim poznanikom Milanom Si minim, sa kojim se dogovorio da krenu za Beograd da tamo pokušaju naći posao jer ga u Novom Sadu nisu mogli dobiti. Na taj put su pošli 25. jula uveče, a usput su im se pridružila dvojica drugova od kojih se jedan predstavio kao Nemet, dok drugim nije zapamtio ime. Ujutru 26. jula trebalo je da nastave put za Beograd, ali su zalutali i vratili se na mesto gde su prenoćili. Kada je od Simina dobio *Lenjinovo pismo*, prvi put je posumnjao da ovoj grupi nije cilj traženje posla, već nešto drugo. Zbog toga je, navodno, hteo da se vrati kući, ali mu se za to nije pružila prilika. Energično je poricao da je komunističkih nazora »čudeći« se i sam otkud su u njegovim stvarima, u stanu u kome je živeo, pronašli još jedan prijnerak *Lenjinovog pisma*. Odbijao je da prizna da je čuvao stražu dok su njegovi drugovi spavali, kao i to da je pokušao da se brani oružjem.

Istražni organi Okupatora nisu poverovali Radovanovićevoj priči, ali istragu nisu mogli proširiti jer je Radovanović

¹⁷ MSRV AO 23051 F 13/68—77 — Izveštaj vojnog tužioca, kapetana Dominiča; 19882 F 50.

spomenuo imena samo dvojice svojih drugova, Milana Simina i Nemeta, i to drugova za koje je znao da su ubijeni još u borbi kod Čeneja.

U izveštaju Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu upućenom 10. oktobra 1942. godine Centralnom komitetu KPJ konstatuje se da je prvi obešeni partizan Bačke, Živko Radovanović, od okupatorskih vlasti strahovito mučen, ali da se junački držao.

Prvo suđenje, ipak, u pomenutom periodu (oktobra — novembra 1941.) održano je u Segedinu pred segedinskim kraljevskim okružnim sudom 3. oktobra 1941. godine, skojevka-ma iz Novog Sada Grozdi Gajišin i Nataliji Stankov. Obe su osuđene na smrt. Međutim, Natalija Stankov je, kao maloletna, pomilovana i osuđena na 14 godina robije, dok je smrtna kazna vešanjem nad Grozdom Gajišin istog dana izvršena u Segedinskom zatvoru »Čilag«.¹⁸

Dovođenje na vešanje Rudolfa Klausa

U Bačkoj prva presuda od strane mađarskog kraljevskog budimpeštanskog suda, koji je sudio po prekom postupku u Novom Sadu, izrečena je 13. oktobra 1941. godine nad sedam

¹⁸ MSRV AO 23510 — Biografija Grozde Gajišin; 23458 — Matična knjiga segedinskog zatvora 781/1941, 780/H.

komunista. Na smrt vešanjem osuđeni su: Đula Varga, Ivan Koči, Đorđe Radujkov, Rudolf Klaus, Pal Karas, Lajoš Larkin i Vera Pavlović. Dan kasnije šef mađarskog kraljevskog generalštaba, na osnovu ovlašćenja dobijenih od regenta Hortija, pomilovao je Lajoša Larkina i Veru Pavlović i smrtnu kaznu zamenio vremenskom od 15, odnosno 12 godina robi-je. Nad ostalom petoricom smrtna kazna vešanjem izvršena je 15. oktobra 1941. godine u Novom Sadu u kasarni u Ulici Ivana Milutinovića.¹⁹

Izvršenje smrtne presude nad Đorđem Radujkovim. Pre njega obešeni su: Rudolf Klaus, Ivan Koči, Pal Karas i Đula Varga

Većinu optuženih i osuđenih sud u obrazloženju presude optužuje da su, u cilju paljenja pšenice i vršenja drugih akcija, izvršili odgovarajuća izvidanja u okolini Novog Sada. Optuženi su /takva izvidanja izvršili u centru grada i između Futoške i Kisačke ulice, kao i u ataru između Novog Sada i Futoga. Njih četvorica (Varga, Larkin, Klaus i Karas) su 25. jula izašli u futoški atar sa ciljem da upale pšenicu, međutim, ista je bila dobro čuvana pa akciju nisu tamo izvršili, već su prilikom povratka u Novi Sad upalili 180 krstina pše-

¹⁹ MSRV AO 23051 F 13/29—44 — Presuda Đorđu Radujkovu i dr.

Vešanje u Bačkom Petrovcu 28 oktobra 1941: Jan Labat, Martin Hrubik, Jan Marčok, Branislav Mokić, Pai Duga, Rudolf Hrubik, Ljubo mir Doroslovački i Jovan Žeravljev

nice zemljoradniku Janošu Marijašu u vrednosti od oko 2.500 pengi (1 penga = 10 predratnih dinara). O paljenju, kako se kaže u obrazloženju presude, izvestili su svoje pretpostavljene.

Na svom zasjedanju od 24. oktobra 1941. godine u Futogu isti sud, takode po prekom postupku, izrekao je smrtnu kaznu četvorici komunista iz Novog Sada: Rudolfu Grinu, Otu Blamu, Franji Kardošu i Mihajlu Ključiku, optužujući ih, između ostalog, da su 25. jula 1941. godine upalili oko devet stotina krstina pšenice, koja je bila vlasništvo tek koloniziranih Mađara, Sekelja. Nakon tri dana, 27. oktobra 1941, presuda je potvrđena od strane šefa mađarskog kraljevskog generalštaba, viteza Sombatheljija s izmenom što je Mihajlu Ključiku smrtna kazna na osnovu pomilovanju od strane regenta Hortija, zamenjena doživotnom robijom. Nad ostalom trojicom smrtna kazna vešanjem izvršena je istog dana (27. oktobra 1941. u 10 časova) u Futogu.²⁵

Već 25. oktobra 1941. godine izrečena je još jedna presuda suda šefa mađarskog kraljevskog generalštaba, po prekom postupku, u Bačkom Petrovcu, komunistima iz Novog Sada i Bačkog Petrovca. Tom prilikom sudeno je dvanaestorici članova Partije i Skoja. Na smrt su osuđeni: Jovan Žeravljev, član OK KPJ za južnu Bačku, Ljubomir Doroslovački, član Okružnog komiteta Skoja za južnu Bačku, te članovi Partije i Skoja iz Bačkog Petrovca Rudolf Hrubik, Pai Duga, Branislav Mokić, Jan Marčok, Martin Hrubik, Samuel Poniaiger, Jan Labat i Juraj Spevak, a na vremenske kazne: Andrija Sirka na 14 godina i Gavra Popadić na 12 godina robije. Presuda je 27. oktobra 1941. godine potvrđena od strane šefa mađ. kralj. generalštaba za osmoricu, dok je presuda za Samuela Ponigera preinačena sa smrtna na doživotnu robiju, a Juraja Spevaka na 15 godina robije. Smrtna kazna vešanjem nad ostalom osmoricom izvršena je 28. oktobra 1941. godine u Bačkom Petrovcu.

U obrazloženju presude za članove Okružnog komiteta Partije i Skoja, Jovana Žeravljeva i Ljubomira Doroslovačkog između ostalog stoji da su kao organizatori komunističke partije u Bačkoj, odnosno Novom Sadu i njegovoj okolini, usmeravali komunističke grupe na tom terenu, da, kao članovi diverzantskih grupa, vrše paljenje pšenice i kudjelje, da nabavljaju oružje i ubijaju mađarske oficire i agente. Kao glavnu

²⁵ MSRVAO 23051 F 13/125—129 — Presuda Rudolfu Grinu

njihovu krivicu smatraju, pak, organizovanje i paljenje velike količine kudjelje u Bačkom Petrovcu početkom oktobra 1941. godine.²¹

Poslednje suđenje u 1941. godini suda šefa mađ. kralj, generalštaba, po prekom postupku, bilo je suđenje članovima Partije, kandidatima i članovima Skoja iz Novog Sada i najbliže okoline, na čelu sa članom Biroa PK Gordanom Ivačković. Ovde ćemo navesti kako opšta, tako i pojedinačna obrazloženja sudske presude, onako kako ih je sud u svojim spisima naveo. Posle dvomesečne istrage, batinanja i mučenja, 22 novembra 1941. selo je na optuženičku klupu 26 optuženiii koje je sud proglasio krivim što su se počev od jula pa do hapšenja, septembra-novembra 1941, kao članovi Partije, Skoja ili pak kao bliski saradnici istih organizacija, ili kao rukovodioci pojedinih komiteta, udružili u cilju izvršavanja sabotažnih akcija (diverzije, paljevine, uništavanje zaliha žitarica, snabdevanje oružjem, odelom i lekovima sovjetskih padobranaca, napadi na garnizone, štampanje letaka komunističke sadržine itd.).

Pored opštih optužbi, svaki pojedinac je posebno optužen. Navešćemo neke od optužbi:

Gordana Ivačković, da je kao član Pokrajinskog komiteta održavala vezu sa rukovodećim ljudima komunističkog pokreta u Bačkoj, Banatu i Sremu. Da je usmenom rečju i preko štampanog materijala rukovodila organizatorskim radom novosadskog Okružnog komiteta i davala uputstva za izvršenje sabotaža. Da je po nalogu Ćirpanova prenosila inž. Milenku Jakovjeviću hemikalije i eksploziv za pravljenje mina.

Sava Đisalov, da je kao sekretar OK Skoja za Južnu Bačku i član PK Skoja davao usmena uputstva za izvršavanje sabotaža, održavao veze sa rukovodiocima rejonskih komiteta Skoja, sa sekretarima mesnih komiteta Skoja u Somboru, Subotici, Žablju i Starom Bečeju. Na osnovu njegovih naloga skojevske organizacije u ovim srezovima izvršile su paljevine i druge akcije. Što je 22. septembra pucao na žandarmerijske islednike, koji su hteli da ga legitimišu, i ranio ih.

Livija Bem se optužuje da je bila rukovodilac prikupljanja narodne pomoći i da je, kao rukovodilac tehnike, učestvovala u pisanju komunističkih letaka kojima je Partija pozivala narod na oružanu borbu. Što je 20. septembra pucala na žandarmerijskog islednika koji je hteo da je uhapsi.

²¹ MSRV AO 23051 F 13/166—177 — Presuda Jovanu Žeravljevu i dr.

Andrija Lederer, što je kao rukovodilac komunističke organizacije vršio vojna izvidanja, organizovao paljenje pšenice, davao uputstva Janu Kuharu, Rudolfu Klausu i sestrama Skandarski da izviđaju stanove mađarskih oficira i vojnih preduzeća i što je pokušao (17. avgusta 1941) da minira i upali Fordovu garažu i vojno benzinsko slagalište.

Svetozar Božić, što je kao član KPJ prenosio uputstva za paljenje žita svojoj grupi, pripremao sredstva za paljenje i smeštaj zapaljivih materijala u snopove žita, što je pomagao preseljenje tehnike sa ugroženog mesta u sigurniju bazu i što je uzimao učešća u organizovanju borbenih i vaspitnih grupa.

Grupna fotografija sa vešanja u Novom Sadu 25. novembra 1941. Tom prilikom obešeni su: Zoltan Timar, Jovan Brkić, Sava Ljubojev, Vječeslav Cimr, Petar Blažić, Andrija Marčok, Dušan Šučov, Svetozar Božić, Andrija Lederer, Livija Bem i Sava Đisalov

Milica Bursać, što je vršila dužnost rukovodioca ćelija i blagajnika Mesnog komiteta. Što je, na osnovu uputstava sekretara OK KPJ za južnu Bačku Vlade Živanovića, izviđala na terenu zalihe žita koje bi se mogle paliti. Sto se, primila da za slučaj da dodu, prikriva ruske padobrance, i nabavlja životne namirnice za njih. što je dozvolila Jovi Žeravljevu da u komori njenog stana zakopa i sakrije osam ručnih granata, da kod nje u stanu žeravljev priprema eksploziv i što je učestvovala u kupovini hartije za štampanje komunističkih letaka.

Vječeslav Cimr, što je kao član komunističke ćelije zajedno sa Andrijom Ledererom i Jovanom Brkićem učestvovao u pripremama za paljenje žita, miniranju Fordove garaže i pripremanju komunističkih letaka. Što je održavao vezu sa Radivojem Ćirpanovim i Gordanom Ivačković, kojima je dozvolio da u njegovom stanu održavaju sastanke sa rukovodionicima pokreta.

Sava Ljubojev, što je kao vojni instruktor i partizanski komandir davao vojne instrukcije grupi Andrije Lederera i što je učestvovao u pokušaju spaljivanja benzina i uništavanja vojnih vozila smeštenih u Fordovoj garaži.

Marta Husar, što je kao rukovodilac u novosadskom komunističkom omladinskom pokretu (Skoju) davala uputstva Vladimiru Totoviću, Jovanu Vagmanu, Denešu Zonenbergu, Lajošu Šraholu i Iliji Isajevu da nabave benzin, sumporne šibice i dr. potreban materijal za paljenje pšenice, kao i za izvršenje manjih diverzantskih akcija.

Jovan Brkić, što je kao član Okružnog komiteta Skoja i rukovodilac diverzantske grupe, pre paljenja pšenice vršio izvidanja. Što je pošao u paljenje pšenice sa Filipom Štajnom i Andrijom Ledererom, mada zadatak nije izvršio zato što su neke grupe, pre zakazanog vremena, počele da pale. Što je, sa Vječeslavom Cimrom, Andrijom Ledererom, Janom Kuharom i Savom Ljubojevima, uzeo učešća u pokušaju spaljivanja benzina i uništenja motornih vozila u Fordovoj garaži, što je sa Janom Kuharom i Vojislavom Skandarskim sekao telefasko-telefonske žice.

Bogoljub Jović, što je kao član KPJ, na osnovu uputstava aobijenih od Svetozara Božića, zajedno sa Pavlom Zdihanom smestio zapaljive pakete, napravljene od kudjelje, fosfornih šibica i petroleja, u stogove sadenute pšenice, što je puteve posipao ekserima radi uništavanja automobilskih guma.

Zoltan Timar, što je kao skojevski rukovodilac, po uputstvu Franje Kardoša, izvidao stanove oficira i davao uputstva skojevcima Vladislavu Rotbartu i Dejanu Ivačkoviću da u određenom rejonu i oni to čine. Što je sa Ivanom Galom u Telepskoj ulica sipao eksere po putu u nameri da ošteti gume na vozilima, što je sa Konstantinom Lakenbahom Milanom Komom i Ladislavom Fridmanom pokušao da upali fabriku kablova.

Dušan Šućov, član KPJ i rukovodilac vojne desetine, što je dao uputstvo za paljenje žita Đorđu Apiću, Milanu Šiliću, Nikoli i Pavlu Krstiću i Đorđu Jovanoviću, članovima svoje desetine, kao i Bori Prodanoviću, rukovodiocu Skoja na Klisi,

što je u, dogovoru sa Radivoj em Ćirpanovim i Gordanom Ivačković, otputovao u Bačku Topolu da izvidi teren za oslobodjenje uhapšenih komunista.

Petar Blažić, što je kao član KPJ i rukovodilac desetine, po uputstvu Ljubomira Doroslovačkog, u zajednici sa Dragoljubom Jevremovim smestio zapaljive pakete u kamare žita.

Mila Brkić, što je kao blagajnik narodne pomoći pri OK KPJ za južnu Bačku obezbedila lekara za pružanje pomoći sovjetskim padobrancima, prilikom eventualnog spuštanja, što je za diverzante pripremila pakete sa hranom, čebad i zavoje, što je organizovala žensku vaspitnu grupu i nabavljala matrice za štampanje komunističkih letaka.

Stevan Čalenić, što je, kao organizator skojevskih grupa davao zadatke i uputstva za paljenje vojnih motornih vozila, sipanje eksera na puteve i za izviđaj vojnih objekata i brojnog stanja oficira u garnizonu. Što je uzeo učešća u paljenju žita i u davanju uputstava za atentate na oficire.

Milenko Jakovljević. što je po direktivi Radivoja Ćirpanova, člana Biroa PK KPJ za Vojvodinu, proizveo eksploziv, pravio skice za ploveće torpeda za miniranje brodova cisterni.

Miša Velenčik, što je kao član kisačke partijske organizacije, po nalogu Andrije Kardelisa kupovao petrolej, te je s njim palio kudeljku koja je bila smeštena kod Novog Irmova (16. septembra 1941), čime je pričinjena šteta procenjena na 125.000 pengi. Zajedno sa Andrijom Marčokom učestvovao je u pripremama za doček sovjetskih padobranaca.

Andrija Marčok, što je kao član kisačke partijske organizacije, u zajednici sa braćom Kardelis, koji su u bekstvu, pripremio petrolej i oružje i iz svoga stana odneo ga na mesto gde će se paliti kudelja.

I tako se redaju optužbe i daju obrazloženja i za ostale hrabre borce označene u presudi. Većina iznetih podataka o radu pojedinih članova Partije i Skoja potpuno su tačni. Policija i ostali isledni organi su uspeali da dodu do potrebnih podataka o organizacionoj strukturi i radu Partije i Skoja, pripremama za akcije i sprovođenje istih, zahvaljujući priznanjima iznudenim teškom torturom od nekih članova partijskog i skojevskog rukovodstva u ovom i ranijim procesima. Sve u svemu, na osnovu pojedinačnih priznanja i optužbi agnata i policije, te ocene vojnih stručnjaka, sud sefa mađarskog kraljevskog generalštaba utvrdio je: da pokušaj miniranja i paljenja Fordove garaže, u kojoj je bilo 60 buradi sa po 200 litara benzina, paljenja i pokušaji paljenja stogova siame i krstina pšenice, kamare kudelje i prostorija gde je

ova smeštena, udruživanja radi potpomaganja i snabdevanja sovjetskih padobranaca, osnivanja partizanskih desetina, smeštaja zapaljivih paketa u krstine žita, sečenja telegrafsko-teletonskih žica, vršenu priprema za uništavanje brodova itd. teško ugrožavaju interese mađarske narodne odbrane, jer je ovim borbenim poduhvatima uništen, ili je planirano da se uništi, materijal koji po Mađarsku i njene savezničke vojne snage ima važan privredni i strateški značaj.

Na osnovu svega izloženog, a pošto sud nije uzimao u obzir nikakve olakšavajuće okolnosti, 22. novembra 1941. godine, od 26 optuženih, na smrt je osuđeno njih 15: Gordana Ivačković, Sava Đisalov, Livija Lilika Bem, Andrija Lederer, Svetozar Božić, Vječeslav Cimr, Sava Ljubojev, Jovan Brkić Bata, Zoltan Timar, Dušan Šučov, Petar Blažić, Andrija Marčok, Jan Kuhar, Milenko Jakovljević i Miša Valenčik.

Na vremenske kazne osuđeni su: na 15 godina robije: Ivan Butina, Stevan Čalenić, Bogojub Jović, Dragoljub Jevremov i Stevan Prodanović. Na 12 godina robije: Milica Bursać, Mileša Brkić, Milorad Garabantin, Marta Husar i Đorđe Apić. Na 10 godina robije Vladimir Totović.

Dva dana kasnije, 24. novembra, regent Horti je, na predlog suda, pomilovao Gordanu Ivačković, Milenka Jakovljevića, Jana Kuhara i Mišu Valenčika, te ih je sud, umesto na smrt osudio na doživotnu robiju, dok je nad ostalih 11 smrtna kazna vešanjem izvršena u Novom Sadu 25. novembra 1941. godine.²²

Ovom presudom završena je prva etapa suđenja po prekom postupku. Mađarske fašističke vlasti pokušale su da ovim putem u početku unište narodnooslobodilački pokret i revoluciju u Bačkoj.

Do kraja 1941. godine sud šefa mađarskog kraljevskog honvedskog generalštaba doneo je još nekoliko presuda članovima Partije, Skoja i drugim borcima NOP-a, kojima je suđeno po redovnom postupku. Iz tog perioda do sada smo uspeli da pronađemo samo dve presude i to jednu od 28. novembra 1941. sa suđenja u Vacu i drugu od 13. decembra 1941. godine sa suđenja vi Novom Sadu.

Presudom od 28. novembra 1941. godine izvedeno je pred sud i osuđeno 16 članova Partije, Skoja i saradnika NOP-a iz Novog Sada, B. Petrovca, Gložana i Kulpina, koji su uhapšeni oktobra i novembra 1941. godine. Tom prilikom iz N.

²² MSRV AO 23051 F 13/110—124 — Presuda Gordani Ivačković i dr.

Sada su osuđeni na po 15 godina: Svetozar Brzak, Radoslava Skandarski i Mileva Andrić; na po 10 godina Dušan Srdanov i Pai Zdihan; na osam godina Miroslav Simić i na pet godina Lajoš Pirgl.²³

Drugom presudom, od 13. decembra 1941. godine osuđeni su sledeći članovi Partije, Skoja i kandidati, Partije: Supr. Vječeslava Cimra rod. Martinović Julija na 14 godina, Ljubica Mandel (Ibolja) na 10 godina robije, Estera Mandel na 10 godina, Zorica Mandel (Hajnal) na 10 godina, Vera Vajs na 7 godina, Henrijeta Štajner na 6 godina, Ižo Fridman na 5 godina, Janoš Filko na 5 godina, Đorđe Hesar na 5 godina, Aleksandar Kat'ić na 5 godina ii supruga Đorđa Nemeta rod. Haler Marija na 4 godine.

U obrazloženju presude kaže se da su svi osuđeni bili članovi komunističkog pokreta u Novom Sadu i da su od rukovodilaca Partije i Skoja, ranije osuđenih primali direktive za vršenje ili za pomaganje sabotažnih akcija, da su čitali letke i iste rasturali, da su prikupljali narodnu pomoć (odelo i novac), da su nabavljali oružje za diverzantske akcije, kao i potreban materijal za paljenje (sumporne šibice, petrolej i kudelj), da su vršili izvidanja u cilju sprovođenja sabotažnih akcija itd. Julija Cimr je npr. optužena da je vodila poslove u vezi sa »crvenom pomoći« u Okružnom komitetu za južnu Bačku, da je bila član aktiva Livije Bem, da je širila komunističke letke, prikupljala novac za potrebe Partije, a i sama ga davala, da je vršila izvidanje terena i obaveštavala rukovodstvo gde se mogu sa uspehom vršiti akcije. Sestre Mandel (Estera, Ibolja, Zorica) optužene su da su radile u aktivu Irme Ambruster, da su za paljenje žita nabavile šibice, petrolej i kučine i da su isti materijal davale članovima Partije koji su određeni za izvođenje akcija, zatim da su širile komunističke letke i prisustvovalе sastancima aktiva. Henrijetu Štajner, su, pak, optužili da je radila u aktivu Đorđa Bešlina, člana OK KPJ za južnu Bačku, da je sakupljala odelo i novac za NOP, kao da je i sama dala 30 pengi. Veru Vajs da je radila u aktivu kojim je rukovodio Zoltan Timar, da se bavila organizacionim pitanjima Skoja. Da je u NOP uključila Egona Štarka i da je pokušala da još neke omladince poveže sa NOP-om, da je davala i prikupljala pomoć. I tako za sve redom optužene daju se podaci o njihovom učešću u radu i optužbe zbog učešća. Uz obrazlo-

²³ MSRV AO 29976 — Presuda Svetozaru Brzaku i dr.

ženje da je krajnji cilj svih tih akcija bio uništenje mađarske države i njenih saveznika.²⁴

Tokom novembra i decembra 1941. godine kao i 1942. bilo je još nekoliko suđenja suda šefa mađ. kralj, generalštaba, po redovnom postupku, članovima Partije, Skoja, kandidati-
ma Partije, i saradnicima za iste i slične krivice i uz ista ob-
razloženja. Iako presude nismo uspjeli da pronađemo, došli
smo do spiskova hapšenih i suđenih, preko kojih su mađar-
ske fašističke vlasti registrovale sve uhapšene, osuđene ili os-
lobodene od optužbe. Zahvaljujući njima raspoložemo poda-
cima o vremenu hapšenja i kaznama koje su pojedinci dobili.
U tom periodu još su suđeni i osuđeni na vremenske kazne:

Ljubiša Protić na doživotnu robiju
Slobodan Kovačević, na doživotnu robiju,
Stevana Momčilović na 15 godina robije,
Sofija Skandarski na 15 godina robije,
Živko Brzak na 14 godina robije,
Radovan Smiljanov na 14 godina robije,
Živko Ranisavljević na 12 godina robije,
Aleksandar Krajačević na 10 godina robije,
Jaroslav štajner na 8 godina robije,
Aleksandar Petrović na 8 godina robije,
Dragica Dinjaški na 8 godina robije,
Ivan Krnjajac na 7 godina robije,
Matija Šimerling na 6 godina robije,
Vladislav Rotbart na 6 godina robije,
Ladislav Fridman na 6 godina robije,
Ivan Kačanski na 5 godina robije,
Mirko Zamurović na 5 godina robije,
Ivan Haker na 5 godina robije,
Pavle Katić na 5 godina robije,
Anton Urban na 5 godina robije,
Ibrahim Ćirić na 4 godine robije,
Milenko Mogin na 4 godine robije,
Jovan Vagman na 4 godine robije,
Aleksandar Grujić na 4 godine robije.
Emilija Varga na 3 godine robije,
Đorđe Gluvakov na 3 godine robije,
Zora Malić na 3 godine robije,
Dragica Ranisavljević na 3 godine robije,

²⁴ MSRV AO 23051 F 13/524—539 — Presuda Janošu Fil-
Jcu i dr.

Dorde Jovanović na 4 godine robije,
Edit Komloš na 2 godine robije,
Robert Vajman na 2 godine robije,
Vera Berger Šacika na 2,5 godine robije,
Miroslav Šećerov na 1,6 godina robije,
Latinka Štrbački na 1,6 godina robije.²⁵

Ovde ćemo takođe registrovati i presudu grupi čiji je nosilac bio Sima Dorokhazi iz Paraga a u kojem procesu su suđena 72 člana Partije, Skoja, kandidata i saradnika NOP-a, među kojima 32 iz Novog Sada. Iako je presuda, izrečena 13. juna 1942. godine i vremenski pripada 1942. godini, biće registrovana ovde, na kraju 1941. i početku 1942. godine jer su sva lica (72) uhapšena februara 1942. godine, a suđena su za prekršaje (kako se kaže u presudi), za dela počinjena u 1941. godini.

Tom prilikom iz Novog Sada su osuđeni:

1. Ljubiša Popara na 12 godina robije,
2. Marko Stepanov na 6 godina robije,
3. Dragomir Žderić na 5 godina robije,
4. dr Đorđe Faragó na 4 godine robije,
5. Dušan Stojšić na 4 godine robije,
6. Milan Jeftić na 3 godine robije,
7. Aleksandar Blau (Šandor) na 3 god. robije,
8. Jovan Samardžija na 3 godine robije,
9. Đorđe Isajev na 3 godine robije,
10. Ana Faragó na 3 godine robije,
11. Tibor Berger na 2 godine robije,
12. Vladimir Krajačević na 2 godine robije,
13. Đerd Handel na 2 godine robije,
14. Lazar Vuksanov na 1 godinu i 6 meseci robije.

Na po 10 meseci su pak, još osuđeni: Mikša Morgenstern, Karolj Štajn, Deže Šosberger, Klara Klajn, šandor Manhajm, Ferenc Bauer, Natalija Starčev, Jovan Dimitrijević, Jožef Brajner, Ilija Isajev, Ivan Katanić, Milan Iskrin, Emil Keiner, i Jovan štajnić.

Za troje: Leona Fišera, Lazara Prišića i Margitu Dreksler, ovaj sud se proglasio nenadležnim i uputio ih je na suđenje

²⁵ MSRV AO 19878a F VIa/201—212 — Spisak uhapšenih i osuđenih učesnika NOP iz Novog Sada; 12677. Vladislav Rotbart, Nezaboravi druga svog, Hronika zatvora Cilag, Novi Sad 1976, 458.

drugom sudu. Od optužbe je oslobođena supr. Đorda Farago rođ. Štajner Alis.

U obrazloženju presude između ostalog se kaže da je jedna grupa osuđenih učestvovala u radu partizanskih grupa koje su imale naziv »vojne desetine« ili »udarne diverzantske grupe«, a čiji je zadatak, u smislu uputstva višeg partijskog i vojnog rukovodstva, bio da vode bespoštednu borbu protiv osvajača, mađarskog i nemačkog fašizma. Optuženi su takođe da su proradivali, čitali i primenjivali uputstva data u *Lenjinovom pismu*, proglasu PK Skoja upućenom omladini Vojvodine, u *Veslima* i sličnim publikacijama koje je partijsko rukovodstvo izdavalo u Novom Sadu.

Na osnovu rada detektivske i sudske istražne grupe, ranijih suđenja komunistima i saslušanjima okrivljenih u ovom procesu konstatovano je da je Ljubiša Popara učestvovao u radu Mesnog komiteta i davao uputstvo za rad pojedincima i grupama, da su dr Đorde Farago, Vladimir Krajačević, Dragomir Žderić, Marko Stepanov, Aleksandar Blau, Jovan Samardžija, Đorde Isajev i Ana Farago bili članovi partijskih ćelija, odnosno skojevskih aktiva i da su se organizovali za izvršenje revolucionarnih dela. Zatim je u presudi konstatovano da su Mikša Morgenštern, Karlo Štajn, Deže Šosberger, Klara Klajn, Đorde Handel, Šandor Manhajm, Natalija Starčev, Jožef Brajner, Ilija Isajev, Ivan Katanić, Milan Iskrin i Emil Keiner, kao kandidati Partije i simpatizeri NOP-a, bili članovi vaspitnih grupa ili da su novčanim i drugim prilozi-
ma pomagali NOP.²⁶

Isti postupak smo primenili i na osuđene po presudi mađarskog kraljevskog vojnog suda, po redovnom postupku, od 17. juna 1942. godine u Segedinu. Iako je i ova presuda doneta tek polovinom juna 1942, svi optuženi i osuđeni tom presudom uhapšeni su novembra 1941. godine. Nosilac procesa je Pai Kolar iz Kisača a pred sud su izvedena 23 pripadnika NOP-a, uglavnom skojevci iz Titela, Futoga, Kisača, Gardinovaca a najviše iz Novog Sada. Optuženi su u obrazloženju presude terećeni za sva krivična dela koja smo već spomenuli.

Iz Novog Sada tom presudom osuđeni su sledeći:

Mita Vladović na 8 godina
robije
Andrija Timar Nikola na 6
godina
Jene Šlezinger na 1 god. i
6 meseci
Nikola Krstić na 8 godina
Pavle Krstić na 6 godina
Gavra Altman na 7 godina
Milan Šilić na 5 godina

Gavra Erdeljan na 5 godina
Rajko Tucić na 4 godine
Slobodan Mogin na 4 godine
Dejan Ivačković na 3 godine
Dušan Dotlić na 4 god.
Lazar Prodanović na 4 god.
Dušan Vuković na 1,6 god.
Borislav Mogin na 3 god.
Petar Jovanov na 10 god.
Radivoj Bukinac na 4 god.²⁷

Tokom januara i februara 1942. godine izrečeno je nekoliko presuda suda šefa mađ. kralj, honvedskog generalštaba, po prekom postupku, i to jedna u Bečeju i dve u Somboru. Jedna od dve pomenute presude u Somboru bila je i presuda izrečena komunistima iz Novog Sada, Kisača, Žablja i Bačke Palanke, 28. februara 1942. godine. Tom presudom su optuženi i osuđeni Miloš Bebić Ujka i Josip Kramer iz Novog Sada, Jan Kardelis iz Kisača, Živan Tatarski iz Žablja, Vasa Perišić i Jovan Marinkov iz Bačke Palanke, za dela, kako se kaže u presudi, počinjena tokom 1941. i delimično 1942. godine. Svi pomenuti su, osim Jana Kardelisa, koji je uhapšen 19. novembra 1941, uhapšeni januara i početkom februara 1942. godine. Kao obrazloženje njihovog hapšenja i suđenja sud je konstatovao da su Miloš Bebić, Jan Kardelis, Živan Tatarski, Josip Kramer i Vasa Perišić učestvovali u radu komunističkih organizacija u svojim mestima i to prva trojica kao članovi partizanskih odreda i borbenih desetina, a Kramer i Perišić kao članovi okružnog, odnosno sreskog partijskog rukovodstva, da su organizovali diverzantske akcije (paljenje žita i kudelje, nabavka oružja, ubijanje oficira i napadi na javne zgrade). Za Miloša Bebića se konstatuje da je u julu 1941. u Novom Sadu upalio jednu količinu pšenice a za Jana Kardelisa da je septembra 1941. učestvovao u okolini Kisača u paljenju kudelje. Takođe se konstatuje da su Miloš Bebić i Živan Tatarski, kao članovi šajkaškog partizanskog odreda, učestvovali u njegovim akcijama na terenima šajkaške, i to 17. decembra 1941. i 4. januara 1942. godine.

Zbog počinjenih dela sud šefa generalšt. mađ. kralj, vojske osudio je Miloša Bebića, Jana Kardelisa, Zivana Tatarskog, Josipa Kramera i Vasu Perišića na smrt vešanjem a Jovana Marinkova na 15 godina robije. Drugog marta sud

²⁷ MSRV AO 23536/11/930—936 — Presuda Miti Vladoviću Nikoli Timaru Andriji i dr.

ponovo zaseda i kaznu izrečenu Vasi Perišiću, na osnovu pomilovanja od strane regenta Hortija, preinačuje na 15 godina robije. Nad ostalima smrtna kazna izvršena je vešanjem u Somboru 3. marta 1942. godine.²⁸

I presuda izrečena Mariji Bači i dr. 22. oktobra 1942. godine vremenski ne bi trebalo da bude ovde registrovana. Međutim, svi pomenuti u ovom procesu, uhapšeni su još novembra 1941. godine, pa usled nedostataka dokaza trenutno pušteni, pa ponovo uhapšeni i napokon 22. Oktobra osuđeni. Zato i ovu presudu ovde registrujemo. Ovom presudom suda načelnika generalštaba mađarske kraljevske vojske, po redovnom postupku, iz Novog Sada osuđeni su: Miroslav Rac na 1 godinu i 2 meseca zatvora, Jovan škrbić i Jelena Krkljuš na, po 10 meseci, Marija Bača, Đorđe Radić i Petar Dražić na po 6 meseci zatvora.

Jedan broj uhapšenih kao: Aleksandar Šandor Čapo, Petar Lazar, Žarko Šotić, Stevan Singler i Bogoljub Radanović, upućeni su na suđenje komandantu 5. segedinskog honvedskog suda, koji je bio nadležan za njihove krivice, dok, je Magda Volf, usled nedostatka dokaza da je učestvovala u radu NOP-a, oslobođena krivice i puštena na slobodu.

U obrazloženju presude svi se uglavnom optužuju da su učestvovali u narodnooslobodilačkom pokretu od jula 1941. godine ili kao politički radnici ili u vojnim desetinama sa ciljem rušenja zakonskog poretka, mađarskog društva i države.²⁹

I ovi podaci nedvosmisleno potvrđuju širinu i masovnost narodnooslobodilačkog pokreta u Novom Sadu 1941. godine i strah okupatora da se on još više ne proširi i njegovu nameru da se revolucionarnim snagama i rodoljubivom oslobodilačkom frontu potlačenog naroda suprotstavi svim snagama i sredstvima. U istoriji Novog Sada borci narodnooslobodilačkog rata ispisali su 1941. jednu zlatnu stranicu, ispunjenu junaštvom i samopregorom kako se u ovom gradu nije zapamtilo.

Nema ih više jer su hteli biti!

Ivan Goran Kovacic

Kao što smo videli, smrtne presude nad revolucionarima i borcima NOP-a izvršene su u mestima u kojima su partizani izvršili diverzantske akcije. To je činjeno sa namerom da se

²⁸ MSRV AO 23051 F 13/510—519 — Presuda Milošu Bebiću i dr.

²⁹ MSRV AO 19875 F 25/17—22 — Presuda Mariji Bača i dr.

pogubljenjem da zastrašujući primer svima onima koji su već išli ili su nameravali da pođu njihovim stopama — putem borbe protiv okupatora, za novu Jugoslaviju. Justifikacija osuđenih na smrt vršena je javno, a ni dnevna štampa nije propustala priliku da na senzacionalistički način obavesti svoje čitaoce o vešanju narodnih boraca, nazivajući ih banditima i si. Međutim, poslednje vešanje koje se pojavilo na stupcima štampe bilo je ono izvršeno 27. oktobra 1941. godine u Futogu. Od tada se nije pojavio nijedan red posvećen streljanju ili vešanju rodoljuba. Smatrajući da su Srbi »osvetnička nacija«, nacija u kojoj je još živa krvna osveta, okupatorske glavešine iz Budimpešte su došle do zaključka da javno pisanje o vešanju ili streljanju ne samo što ne deluje zastrašujuće, već rađa nove borce čiji je cilj osvetiti one koje je okupator poubijao. To je bilo tačno, ali ne zato što su Srbi »osvetnička nacija«, nego stoga što su trudbeničke mase i rodoljubiva inteligencija predvođeni Partijom bili rešeni da nastave borbu na život i smrt, sve dok ne proteraju i poslednjeg okupatorskog vojnika. Zbog straha od ponovnog rasplamsavanja pokreta štampi je zabranjeno da piše o pogubljenjima. Procesu protiv Živka Radovanovića (starog 21 godinu) *Reggeli Ujsdğ* je naprotiv, još posvetio prilično prostora. Naslov napisao je glasio: *Obešen jedan terorista — Po uputstvu iz Beograda udružili su se i u Novom Sadu u cilju ubistava i rušenja*. Članak je završen konstatacijom da je smrtna presuda izvršena po podne u 4 sata u dvorištu zgrade suda.³⁰

O vešanju prvog bačkog partizana sačuvani broj *Hirek-a* br. 2 od 4. avgusta 1941. doneo je ove redove:

Slava uspomeni narodnog heroja Živka Radovanovića. U subotu 2. avgusta 1941. g. zločinačka ruka okončala je još jedan mladi život. Živka Radovanovića, 21-godišnjeg privatnog nameštenika iz Novog Sada, preki vojni sud je osudio na smrt i presuda je izvršena. Jedini greh Živka Radovanovića je bio itaj što je voleo svoj narod i svoju otadžbinu i što se borio za njenu slobodu i lepšu budućnost. U oslobodilačkoj borbi jugoslovenskih naroda živeće uspomena na njegovu nesalomljivu hrabrost i odanost.

Napis se završava stihom poznatog mađarskog pesnika i revolucionara Šandora Petefija: »A mi smo se prvi smelo, za domovinu borili!« Neposredno pred izvršenje smrtno kazne Živko Radovanović je napisao pismo sledeće sadržine:

³⁰ *Reggeli Ujsdğ* od 3. VIII 1941.

Dragi moji! Tata, mama, Boro, Zoro.

Evo sedoh da vam se javim i da vas pozdravim u zadnje časove moga života. Ovo vam pišem a oko mene piće i kolači, što god zaželim mogu da dobijem. Milana nemojte da kunete jer je on već davno mrtav. Nemojte stalno da plaćete i tugujete, već pazite na Boru i Zoru, i ne dajte im da idu noću. Zora neka nastavi školu i neka nešto svrši. Na drugove i poznanike nemojte da se ljutite. To je moja zadnja želja. Moj sandulin nemojte da prodate već ga dajte Bori i Zori.³¹

O suđenju i vešanju Grozde Gajišin *Reggeli Ujsdg* je pisao:

Novosadske »devojke bombaši« pred segedinskim prekim sudom — Gajišin Grozda osuđena na smrt, a Stankov Nata na 14 godina robije — Smrtna presuda je izvršena.

Iz Segedina javljaju: u petak pre podne sastao se preki sud u Segedinu da bi sudio Gajišin Grozdi, novosadskoj Srpkini, svršenoj maturantkinji staroj 21 godinu i Stankov Nataliji, novosadskoj gimnazistkinji, staroj 19 godina... Pretres prekog suda trajao je do 3 časa po podne. Tada se veće povuklo radi donošenja presude i ubrzo objavilo presudu. Sud je na osnovu saslušanja optuženih i svedoka utvrdio da su devojke izvršile zločin za koji su optužene i stoga je Gajišin Grozdu osudio na smrt vešanjem a Stankov Nataliju, sa obzirom na ito da još nije napunila 20 godina, na 14 godina zatvora. Po objavljivanju presude sud se pretvorio u veće za pomilovanje i rešio da osuđenu ne predloži za pomilovanje. Na osnovu ovoga nad Gajišin Grozdom još u petak po podne izvršena je smrtna presuda ..³²

Kako se bori i umire omladina Bačke bio je naslov pod kojim je *Glas omladine* u Sremu objavio nekoliko napisa koje je uputila Klara Feješ. Od njih se jedan odnosi i na Grozdu Gajišin:

Novosađanka je bila i Grozda Gajišin. Ona i njena drugarica rešile su da bace bombu u hitlerovsku knjižaru, da unište ognjište fašističke propagande. Ali one su bile

³¹ MSRV MO 2804—2811; MSRV AO 5642.

³² *Reggeli Ujsdg* od 3. i 4. X 1941; *Délvidéki Magyarság*, 4. X 1941. takođe pišu o suđenju Grozde Gajišin. U toku suđenja Grozdi Gajišin i Nataliji Stankov, u prepodnevnom časovima, za kratko je prekinut pretres kako bi članovi sudskog veća prisustvovali vešanju Emea Kiša, člana PK KPJ za Vojvodinu, koje je takođe izvršeno u sudskom zatvoru »Čilag« u Segedinu.

još neiskusne i prilikom akcije padnu u ruke krvnika. Grozda je pretrpeia užasne muke, ali na sva pitanja dželata odgovarala je kratko: ne znam. Na sudu su joj saopštili da je osuđena na smrt. Ogromni prozori sudske dvorane bili su otvoreni. Kroz njih dobro su se videla u dvorištu vešala. »Priznaj ko ti je dao bombu i ostaćeš živa«. Grozda je netremice gledala u vešala i jasno, bez kolebanja odgovorila: »Neću da vam kažem«. Na vešala je išla mirno, uzdignute glave, kličući borbi i voljenom Staljinu. Svi prisutni su plakali pri pojavi nežne osamnaestogodišnje devojke koja ide u smrt kao junak. Samo ona nije plakala. Znala je da će iz njenog junaštva crpsti snage novi borci, mladi ljudi i devojke Bačke.³³

Pod naslovom *U novom Sadu je justifikirano pet špijuna* svi lokalni listovi u Bačkoj registrovali su izvršenje smrtnih presuda nad komunistima Novog Sada 15. oktobra 1941.

Mađarski kr. domobranski sud iz Budimpešte održao je glavni proces protiv sedmoro komunističkih špijuna. Optuženi po imenu Radujkov Đorđe, Varga Đula, Karaš Pavle, Pavlović Vera, Larkin Lajoš i Klaus Rudolf vršili su špijunažu u interesu Sovjeta, nadalje su se udružili u cilju rušenja, paljenja i drugih nedela.

Praki sud je utvrdio da su svi optuženi krivi i sve sedmoro optuženih je osudio na smrt vešanjem. Načelnik generalštaba je smrtnu kaznu Pavlović Veri pretvorio u vremensku kaznu od 12 godina a smrtnu kaznu Larkin Lajoša u vremensku kaznu od 15 godina.

Nad ostalim optuženima smrtna kazna je izvršena u sredu ujutru. Sud je izrekao presudu u sredu pre podne u 8 časova i 30 minuta. Posle toga osuđeni su prevedeni u kasarnu graničarske brigade i tamo su ih smestili u ćelije. U međuvremenu su izvestili sveštenika da u devet časova bude u kasarni i da osuđene pripremi na poslednji put. Među osuđenima je bio jedan pravoslavni Srbin, jedan reformatorske vere i tri rimokatolika. Bila je obaveštena i rodbina osuđenih, koja je došla da se oprostí od njih. U pola deset u kasarnu su stigla kola i iz njih su izašli dželat i njegova dva pomoćnika. Vojnici su već bili postrojeni ... Očevi, majke i braća su plakali... Od rodaka osuđenih niko nije ostao u kasarni kada su presude izvršene. Tačno u 9 sati i 45 minuta izveli su Klaus Rudolf a

³³ Fototipsko izdanje *Glasa omladine*, organa Ujedinjenog saveza antifašističke omladine u Vojvodini, decembra 1943, br. 10, izašlo u izdanju Muzeja radničkog pokreta i narodne revolucije, Istorijskog arhiva KP SKS za Vojvodinu i Matice srpske, Novi Sad 1963.

(26 godina), Roga su sportski krugovi Novog Sada poznavali kao najboljeg trkača. Klaus je sa upornom pakošću na licu hodao među vojnicima. U 9 časova i 50 minuta su ispod njega izvukli stolicu i posle 5 minuta dželat je javio da je izvršio presudu. Smrt je nastupila u 9 časova i 59 minuta. U 10 časova su izveli Koči Ivana (33 g.). U 10 časova i 3 minuta počelo je izvršenje presude. U 10 časova i 8 minuta dželat Herman podneo je raport, i lekar je utvrdio smrt u 10 č. i 17 m.

U međuvremenu, u 10 č. i 10 m. izveli su trećeg osuđenog, Karaš Pala (23 g.). Posle 4 minuta je umro. Četvrti osuđenik, Varga Đula (22 g.), bio je tip upornog zločinca koji je smrtnu kaznu dvostruko zaslužio. Njegov završetak je trajao od 10 č. i 22 m. do 10 č. i 31 m.

Poslednji osuđeni je bio Radujkov Đorđe (27 g.). Izvršenje presude je počelo u 10 č. i 30 m. i u 10 č. i 42 m. lekar je konstatovao da je smrt nastupila.³⁴

Dopisnici *Reggeli Vjsäg-a*, *A Nép-a*, *Délvidék-a* i *Délvidéki Magyaräsäg-a* namerno su naglasili da su osuđeni bili špijuni koji su radili u interesu strane sile, Sovjetskog Saveza. Oni su svesno izbegli da govore o Komunističkoj partiji Jugoslavije i narodnooslobodilačkoj borbi. Smatrali su politički opravdanijim da ustanak u Bačkoj prikažu kao delo strane sile sa kojom je Mađarska u ratu. Na taj način se prećutala istina, da su učesnici ustanka patriote koje vode borbu za oslobođenje od mađarske okupacije.

Autor napisa u *Reggeli Ujsdg-u* dao je onakvu ocenu o Đuli Vargi, verovatno na osnovu držanja ovog revolucionara neposredno pred vešanje, kada je ispoljio hrabrost dostojna najboljih revolucionarnih tradicija mađarskog naroda. Kada se već nalazio na klupi, sa omčom oko vrata, Varga je na mađarskom jeziku klicao: »Živela Komunistička partija Jugoslavije!«, ii govorio prisutnim vojnicima da je njihova borba besciljna. Izvlačenjem klupe ispod Varge, dželat je prekinuo njegov govor.³⁵

Neposredno pred pogubljenje Ivan Koči je napisao sledeće pismo svojoj supruzi:

Draga Juliš,
pišem ti ove poslednje reči u mom životu. Moram da umrem, jer tako drugi hoće. Jedina uteha mi je što moj Lacika ostaje kod dobre majke i siguran sam da ćeš ga

³⁴ Osim *Reggeli Ujsdg-a*, o tome su pisali *Délvidék*, 16. X 1941, *Délvidéki Magyaräsäg*, 16. X 1941. i *A Nép* 18. X 1941.

³⁵ MSRV AO 15013.

dobro odgajati, a njemu, kada bude velik, kaži da sam poručio da je imao dobru majku i neka je pod starost čuva. Od moga zimskog kaputa daj napraviti sebi kaput, bicikl i odelo prodaj da bi lakše zimu izdržala.

Za mnom nemoj plakati, danas milioni žena ostaju udovice, tako mora da bude, takva je stvarnost. Da mi nije vas dvoje, ne bi mi bilo teško umreti. Ovih sedam godina našeg zajedničkog života bio sam s tobom više nego zadovoljan. Juliška! Budi hrabra, prihvati se sama da ot hraniš Vladimira moga i neka ti on bude najbolja uspomena na mene. Valjda ćeš nekako prebroditi ova vremena. Juliška! Nisam učinio nikakvo zlo, ti to dobro znaš, pa ipak su me osudili na smrt. Ne plači, budi hrabra, biće ti lakše.

Pozdravi sve moje prijatelje i poznanike, a vas neizmerno ljubi — Ivan.³⁶

Iznenaduje mirnoća i pribranost koje provejavaju kroz ove poslednje reči oproštaja od najmilijih! Ta smirenost u poslednjim trenucima života karakteristična za većinu istinskih revolucionara, izvire iz njihovog čvrstog uverenja da život od kojeg se opraštaju žrtvuju za pravednu stvar, za bolju i lepšu sutrašnjicu onih koji će preživeti rat. Njihova odluka da pođu putem borbe krila je u sebi i rizik od smrti. Oni su svesno prihvatili taj rizik i kada su se našli pred njim lice u lice primili su ga dostojanstveno. Zanimljivo je da u momentu pred polazak na put sa kojeg nema povratka, Ivan Koči brine o onima koji ostaju i pokušava da im pomogne da obične, svakodnevne brige za opstanak što lakše prebrode. Štaviše, on nalazi reči utehe za njih i kao da im se izvinjava što ih ostavlja same!

I Rudolf Klaus je uputio pismo svojoj tetki Barbari Apt, koje glasi:

Draga tetka,

oprosti mi što sam te doveo u ovakvu situaciju, ali vi dobro znate da sam hteo samo dobro, a prevario sam se u nekoliko stvari, ali, na kraju, i ja sam bio samo čovek. Vi ni ne znate koliko je mene upropastilo i koliko me je bolelo to da je Bata mrtav, da živi odvo'sno od nas. Često sam noću trpao pesnice u usta i iako plakao i u tim prilikama proklinjao ceo život. Jer, na kraju krajeva, nismo mi bili krivi, jer smo i mi živeli u bedi. Pod uticajem stvari

³⁶ MSRV AO 3313 — Original pisma. Sin Vladimir, koji se spominje dva puta u pismu, kao Lacika i kao Vladimir, po želji svoga oca dobio je ime Vladimira Ilića Lenjina.

ja sam se umešao u kom(unističku) part(iju). Onda sam optužen za paljevinu žita, ali ja to nisam izvršio. Ja sam izašao tamo s njima pa su me zbog toga osudili, ali tamo sam ih hteo odgovoriti od toga i kada su oni ipak otišli da pale, ja sam došao kući, ali pošto ih nisam prijavio i ja se smatram saučesnikom. To ipak nisam mogao da učinim, ... ali nisam mogao biti ni takav da prijavim svoje drugove, i baš zbog toga su me osudili jer sam bio član kom.partije.

Sada sve toplo i sa ljubavlju pozdravljam. Ciki i tetki zahvaljujem na mnogoj brizi i ljubavi koje sam od njih dobio i želim što im to ne mogu uzvratiti. Ljubim Jožu, Ilonku.³⁷

Poslednje pisanje štampe o smrtnim presudama nad borcima NOP odnosilo se na vešanje u Futogu 27. oktobra 1941. U ponedeljak uveče u Futogu su obešena trojica komunisti bio je naslov kojim je *Reggeli Ujság*, ovim redovima, obaveštavao svoje čitaoce:

Preki sud vojnog suda domobranstva u subotu je u Futogu sudio komunistima koji su u julu ove godine u okolini Futoga izvršili više paljevina. Presude su bile izrečene u ponedeljak uveče. Četvorica komunista su bila osuđena na smrt, ali je načelnik generalštaba jednog pomilovao, smrtnu presudu je promenio u vremensku kaznu. Osuđeni su na smrt Oto Blau, poreklom iz Novog Sada, ima 22 godine, Jevrejin, student veterine, Ferenc Kardoš, Jevrejin, ima 17 godina, taipetarski kalfa, i Rudolf Grin, rođen u Berlinu, ima 27 godina, tapetarski kalfa. Posle izricanja presude uveče u 20 časova i 30 minuta presude su bile izvršene u dvorištu opštinske kuće.³⁸

Kada se uporedi pisanje *Reggeli Ujság-a* od 16. oktobra 1941. sa ovim može se izvući sledeći zaključak. Vešanje novosadskih boraca od 15. oktobra prikazano je na senzacionalistički način, a rodoljubi predstavljeni kao žrtve interesa Sovjetskog Saveza. U slučaju vešanja u Futogu stil je gotovo telegrafski, hroničarski a istina o narodnooslobodilačkoj borbi u Bačkoj probija se kroz podatak da su obešeni bili komunisti. Vešanja u Bačkom Petrovcu narednog dana, kao

³⁷ MSRV AO prijave AK 205 — Joža je Jozefina. Ona i Ilonka su Rudolfove sestre.

³⁸ *Reggeli Ujság*, 28. X 1941.

i druga, nisu u štampi bila zabeležena ni jednom rečju. Očigledno, Hortijeva vlada brzo je shvatila da su ove smrtno kazne težak politički šamar za nju i njenu politiku mirnog prisajedinjenja okupiranih jugoslovenskih oblasti, pogotovu što je među osuđenim borcima bilo i Mađara. Zbog svega toga bilo je pametnije prećutati neugodne činjenice o odvažnom otporu okupatoru i njegovoj politici.

Sledeće po redu vešanje bilo je 25. novembra 1941. u Novom Sadu. Toga dana u 9,45 časova članovi KPJ, Skoja i simpatizeri iz Novog Sada, njih 26-toro, saslušali su odgovor šefa mađarskog kr. generalštaba na presudu koju im je veće njegovog suda, kao preki sud, izreklo 22. novembra 1941. Nije bilo većih izmena: od njih petnaestoro prvobitno osuđenih na smrt vešanjem, svega je četvoro pomilovano i kazna im je zamenjena doživotnom robijom. Ostalima je potvrđena već izrečena kazna smrti.

Jedna od osuđenih, Mileša Brkić seća se:

Saslušali smo presudu i niko se nije pravdao ni branio, niko se nije kajao, svaki je tu presudu primio uzdignute glave, svaki se držao hrabro. Po izricanju presude vezali su nas dvoje po dvoje lancima i potovarili u kamione. U prvi kamion su ušli vojnici sa bajonetima na puškama. Pošto su posedali sa strane, popeli su se osuđenici na smrt i posedali u sredinu. U drugi kamion smo ušli mi koji smo osuđeni na robiju. Vodili su nas da gledamo pogubljenje naših drugova, rodaka i braće.

Čim su kamioni izašli iz sudskog dvorišta, zaorila se Internacionala. Pesma je trajala od Dunavske, pa čitavom Futoškom ulicom sve do kasarne gde su nas čekala vešala. Ni kundacima sprovednika na kamionu nisu mogli učutkati pesmu slobodi jer su je pevali oni koji su prezirali smrt. Sa obe strane ulice stajala je masa sveta i nemo, stisnutih zuba i skidanjem šešira pozdravljala mlade revolucionare. Videlo se da je ceo grad sa nama i da pokret i posle nas neće zamreti, da će se borba nastaviti i da naše žrtve neće biti uzaludne.³⁹

U krugu kasarne u Futoškoj ulici (sada kasarna »Maršal Tito«) dan ranije podignuta su vešala koja su čekala svoje žrtve — rodoljube Novog Sada.

Po ulasku kamiona u krug kasarne, na smrt osuđeni drugovi odvedeni su u jednu sobicu gde je trebalo da se oproste od rodbine.

30 MSRV AO 15013; magnetofonske beleške sa sastanka preživelih boraca NOR Novi Sad; *Dnevnik*, 25. XI 1969. — članak Zvonimira Golubovića, *Tako se umiralo za slobodu*.

Teškom mukom dobila sam dozvolu domobranskog oficira — priča dalje Mila Brkić — da odem u ovu sobu i sastanem se sa svojim bratom Jovanom, koga smo svi iz milošte zvali Bata... Tu u sobi drugovi su se opraštali, davali poruke svojim rođacima. Ja sam razgovarala sa svima, sa svima sam se oprostila... Duh je bio izvanredan, niko se nije plašio smrti, niko nije klonuo, tražili su papir i olovku i pisali su poslednje poruke roditeljima, braći, sestrama, poznanicima i rođoljubima koji su ostali još u zatvoru, kao i onima na slobodi. Moj Bata napisao je poruku roditeljima da ne tuguju i ne plaču, a zatim i pesmu pokretu i svojoj devojci.⁴⁰

Nakon poslednjeg oproštaja od svojih najbližih, osuđeni su, jedan po jedan, uz poseban ceremonijal, odvođeni do stola gde im je još jednom pročitana presuda. Od stola do vešala put je bio kratak i njega su prešli: Zoltan Timar (star 18 godina), Jovan Brkić Bata (21), Sava Ljubojev (24), Vješeslav Cimir (30), Petar Blažić (28), Andrija Marčok (28), Dušan Šućov (27), Svetozar Božić (27), Andrija Lederer (25), Livija Bem (22), Sava Đisalov (20).

Zvuk doboša nije bio dovoljno snažan da zagluši poklika na smrt osuđenih komunista. Klicalo se slobodi, Komunističkoj partiji Jugoslavije, partizanima!

Zaključno sa 11,45 časova završeno je izvršenje ovih kazni.

O tome kako je Košta Šokica ranjen i dospao u bolnicu biće kasnije više govora.

Uoči izvršenja smrtnog presude Petar Blažić je napisao sledeće pismo svojim roditeljima:

Dragi moji roditelji!

Kao što ste već verovatno čuli, uhapšen sam zbog komunizma. Danas je dan kad vam pišem poslednje pismo pred smrt. Drugo vam mogu samo to da javim da dođete u Novi Sad i u zadrugi što ima da uzmete, odnosno da obračunate.

Baba Danu (Danicu Bursać — pr. autora) pozdravite i troškove što je imala za mene platite.

Drugo nemam ništa da vam javim. Nemojte kukati, umirem za narodnu stvar.

Mnogo vas ljubi i pozdravlja

Pera.⁴¹

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Album *Vojvodina u borbi*, Novi Sad 1963, 283 — faksimil pisma.

Pesma koju je Jovan Brkić Bata napisao u kratkom vremenskom razmaku između izricanja i izvršenja kazni glasi:

R A T

Rat, kratka reč, puna strave,
pojam za pebesnelu irulju ljudi
koji se tuku, kolju, dave do uništenja.

Kao mušice ginu,
neki od metka, neki od iperita
padaju kao snoplje sa izrazom lica,
koje kao da pita:

»Zašto sve to?

Je li to u ime kulture ili slobode?

Možda u ime oslobođenja?»

Ne!

Sve se te laži umetao tvore,
mase se zovu u pohode,
za izmišljene ideale,
do kojih ovi putevi ne vode.

Dokle ovako?

Osvestite se!

Zar ne vidite te što umirući
razrogačenim pogledom traže,
ne svoj život koji im o koncu njiše,
već živa čoveka, kome bi rekli:
»NE VERUJTE U STARE ZABLUDE I LAŽI,
NOVIM SE PUTEM BORITE,
DA RATA NE BUDE VIŠE!⁴²

(podvukli autori)

Ova poslednja rečenica u stvari je poruka jedne generacije živima, generacije koja je sve svoje snage angažovala u borbi protiv rata i njegovih izazivača i koja je svesno žrtvovala svoje živote protiv toga zla, uverena da ta žrtva neće biti uzaludna.

Na istoj hartiji, pored pesme *Rat*, Jovan Brkić je napisao: »Javljam vam da je čiča (drugi nadimak Brkića — primedba autora) posle borbe sa teškom bolešću preminuo 25. XI 1941«. I dalje: »Ovo poslati na adresu Marinković Ivana, učitelja — Seljačka gospodarska škola — za Paulu (njegova devojka — pr. autora). Isti tekst poslati na adresu Srednje gospodarske škole u Križevcima — đacima I, II i III tečaja«. U Križevcima je Brkić završio srednju poljoprivrednu školu.

Rad na obnovi NOP-a

RAD NA OBNOVI NOP-A

*Boravak i raci oba sekretara PK KPJ za Vojvodinu u
šajkaškoj*

Neposredno posle pogibije Radivoja Ćirpanova i hapšenja Gordane Ivačković, Žarko Zrenjanin i Svetozar Marković morali su da napuste Novi Sad i da se iste noći, 5/6 oktobra 1941, prebace u predgrađe Novog Sada Klisu. Tu su u kući, bazi, Rade Prodanovića proveli dva dana i u međuvremenu se obavestili o situaciji u Novom Sadu, hapšenjima koja su posle sukoba sa policijom i vojskom nastala. S obzirom da se u Novi Sad trenutno nisu mogli vratiti, jer je većina baza u kojima su boravili bili provaljena ili ugrožena novim provalama, to je odluka da se prebace u Gospodince, doneta 5. oktobra 1941. godine, sada trebalo da se i sprovede. Kao što smo već napomenuli, 5. oktobra 1941. godine sastao se Sekretarijat PK, Žarko Zrenjanin, Svetozar Marković i Radivoj Ćirpanov, u stanu člana KPJ Dušana Šućova, u Kisačkoj ulici, gde se raspravljalo o situaciji u Novom Sadu i ostalim delovima Vojvodine. Na sastanku su zaključili da su nastale teškoće, kako u vezi s njihovim prelaskom u Srem, tako i u pogledu prebacivanja banatskih partizana preko Bačke u Srem, pa su Marković i Zrenjanin smatrali da je njihov opstanak u Novom Sadu nemoguć i tražili od Ćirpanova da ih prebaci u neko obližnje sigurnije mesto. Ćirpanov im je, nakon dužeg razmatranja situacije, predložio da odu u Gospodince dok se situacija u Novom Sadu ne sredi i da će im on, preko Obrada Dobanovačkog, člana Partije iz Novog Sada, rodom iz Gospodinaca, koji se upravo nalazi tamo kao učitelj, obezbediti illegalan stan. Istoga dana, 5. oktobra uveče, Ćirpanov je Zrenjaninu i Markoviću saopštio da je u Gospodince poslao člana OK KPJ za južnu Bačku Kostu Šokicu da se poveže sa učiteljem i da ovaj obezbedi smeštaj za oba sekretara PK, te da će ih Šokica, iste večeri, čekati na kraju sela. Međutim, došlo

je do sukoba i katastrofe u ulici Kraljevića Marka i odluka o odlasku u Gospodince morala se pomeriti za nekoliko dana.¹

Uveče 8. oktobra 1941. Zrenjanin i Marković su krenuli sa Klise sa Borom Prodanovićem, sekretarom PK Skoja, na dva bicikla, Internacionalnim putem Novi Sad — Subotica, da bi zatim skrenuli na put Temerin — Gospodinci. Kod čenejske crkve susreli su se sa jednim automobilom u kojem je bila žandarmerijska patrola. Ona im je dala znak da stanu radi legitimisanja, odnosno hapšenja. Ocenivši da su zapali u veliku opasnost, napustili su bicikle i otvorili vatru na neprijatelja povlačeći se prema kukuruzima. Neprijatelj je odgovorio vatrom. S obzirom da je već bio mrak, do ranjavanja ni sa jedne ni sa druge strane nije došlo. U toj jurnjavi Svetozar Marković se sa Borom Prodanovićem odvojio na jednu a Žarko Zrenjanin na drugu stranu. Žandarmi su u mraku pronašli samo jedan bicikl i poneli ga sa sobom. Već sutradan uhapsili su njegovog vlasnika Radu Prodanovića. Prilikom saslušanja Rada je izjavio da mu je bicikl ukraden kada je ušao u prodavnicu da kupi duvana. Nakon saslušanja i batinanja, pošto je policija proverila i poverovala datoj izjavi, Rada Prodanović je posle nekoliko dana pušten na slobodu. Tek nakon dužeg vremena pronađen je i drugi bicikl i njegov vlasnik Doka Prodanović je takođe uhapšen.²

Svetozar Marković je tu noć prespavao u kukuruzima a sutradan je sa Brzakovog salaša sa Čeneja obavestio članove Okružnog komiteta u Novom Sadu gde se nalazi. Košta Šokica i Đura Đerić su od strane Okružnog komiteta zaduženi da odu do Markovića i da ga prebace za Gospodince, što su oni istog dana i učinili. U Gospodincima su ga bazirali kod Đorđa Mikolaševa, gde je ostao duže vreme.

Žarko Zrenjanin, ne poznajući teren i ljude, lutao je ata-rom i nekoliko dana proveo u kukuruzima između Čeneja i Temerina. Tek posle nekoliko dana, pošto drugog izlaza nije imao, obratio se jednom seljaku i zamolio ga da ga poveze sa sobom. Seljak Stevan Radnov je brzo odgonetnuo da je iznenađni putnik ilegalac i odveo ga je svojoj kući. U Čurugu, kod Radnova, Zrenjanin je ostao nekoliko dana a zatim su ga članovi partijskog rukovodstva iz čuruga Danilo Kekić i Milenko čupić odveli na salaš kod Ice Šokice i tu ga povezali

¹ MSRV AO 15013; BKB BI /0042 /1959, 059/ 1959; — MSRV, AO 12682 — Izjava o radu NOP-a preživelih aktivista sa Klise.

² Isto; MSRV AO 19882 F. 50 — Sumarni izveštaj mađarske policije o levičarskim pokretima u Bačkoj.

sa delom sreskog partijskog rukovodstva iz Žablja, Stevanom Divninim, Đulom Molnarom i Vašom Bajićem, koji su ga povezali sa Markovićem i prebacili ih u zajedničku bazira

U međuvremenu, Svetozar Marković je bio u stalnom kontaktu sa članom Okružnog komiteta iz N. Sada Kostom Šokicom koji je od strane OK zadužen i odgovoran za rad SK Žabalj, kao i sa članom plenuma PK Brankom Bajićem, koji ga je obavestavao o situaciji u Novom Sadu i okolnim mestima. U početku su obaveštenja bila povoljna, naime govorilo se da se Gordana Ivačković i ostali uhapšeni komunisti drže dobro i da neće doći do većih provala. Međutim, već posle nekoliko dana nastala su nova hapšenja članova Partije i Skoja, i to ne samo u Novom Sadu i Bačkoj, nego i u Banatu i Sremu, kuda je Gordana Ivačković odvedena da lično pokaže neke kuće članova Partije gde je ranije odlazila i sa 'kojima je saradivala. Zbog toga su Žarko Zrenjanin i Svetozar Marković rešili da neko vreme ostanu u Sajkaškoj i odande rukovode radom u Vojvodini. Pošto su došli do zaključka da su se prilike i stanje u Bačkoj i Banatu znatno pogoršale i, tražili su od Branka Bajića da ih obavesti da li bi u Novom Sadu mogao da se organizuje jedan sastanak partijskog rukovodstva na kojem bi se analizirala situacija i doneli zaključci o tome šta da se radi. Pošto je Branko Bajić odgovorio negativno, doneta je odluka da se sastanak održi u Sajkaškoj. Košta Šokica i Đorđe Zličić su od rukovodilaca PK KPJ za Vojvodinu određeni da obidu teren šajkaške i ustanove gde se namestaničan sastanak može održati. U isto vreme Đorđe Zličić je preneo direktivu Pokrajinskog komiteta komandantu Štaba partizanskih odreda Vojvodine, Danilu Grujiću, koji se već dvadesetak dana nalazio na jednom napuštenom salašu u žabaljskom ritu, da organizuje prijem jedne grupe banatskih partizana sa ciljem njihovog prebacivanja u Srem. Preuzetu grupu banatskih partizana Grujić je, do njihovog prebacivanja u Srem, trebalo da smesti na neke od napuštenih salaša u žabaljskom ritu. Za ovu akciju Sreski komitet u Žablju stavio je Grujiću na raspoloženje svoga člana Milana Uroševa Lolu. Urošev je po direktivi pomenutog komiteta, a po istim pitanjima, dva puta dolazio u Novi Sad, krajem septembra i početkom oktobra 1941, kada se sastao sa organizacionim sekretarom PK Svetozarom Markovićem, koji mu je dao uputstvo kako treba da postupi. Dobivši direktive, Milan Urošev

³ MSRV AO 15013 i 15002, Stenografske beleške preživelih aktivista Čuruga; Milorad čurčin, *Utevima slobode u rav-*

Lola je, neposredno posle povratka iz Novog Sada u Žabalj, sa deset boraca žabaljske desetine otišao na otok zvani Vr-bica i tamo tri dana odnosno tri noći čekao da se banatski partizani prebace u Bačku. Na žalost, oni nisu stigli jer su u okolini Bečkerek (Zrenjanina) bili napadnuti od nemačkih snaga i dobrim delom razbijeni.⁴

S obzirom na to da su Košta Šokica i Đorđe Zličić rođeni u šajkaškoj i da su dobro poznavali teren, to su oni došli 18. oktobra 1941. godine u Gospodince do Markovića radi dogovora oko organizovanja sastanka PK u nekom selu ili na nekom salašu. Prema jednoj verziji, taj sastanak se održao u Gospodincima kod Đorđa Mikolaševa, a po drugoj, u bazi kod Milovana Staničkova. Za dalji rad Zličića i Šokice to i nije bitno. Pošto su dobili potrebna uputstva od Markovića u jednoj od gore pomenutih baza, uputili su se Zličić i Šokica preko Žablja za Đurđevo. Neposredno po izlasku iz Gospodinaca susreli su se sa policijskom patrolom od dva člana, koja ih je zaustavila i tražila legitimacije. Umesto legitimacija Đorđe Zličić i Košta Šokica su izvadili revolvare, razoružali policajce, oduzeli im bicikle i na njima produžili put prema Žablju. Razoružani članovi patrole vratili su se u gospodinačku opštinu i telefonom obavestili sresko načelstvo i žandarmerijsku stanicu u Žablju, koji su odmah uputili nekoliko patrola u mesta i atare žabalj skog sreza.

Kada su sa zaplenjenim biciklima stigli u Žabalj, Zličić i šokica su ih odbacili i posle dužeg zadržavanja u Žablju, u kasnim popodnevnim časovima krenuli za Đurđevo. Da bi bili što manje sumnjivi, usput su se pridružili dvema devojkama iz Đurđeva (Leoni Vargi i Stoji Šovljanski) i sa njima nastavili put prema ovom selu. Na sredokraći između žablja i Đurđeva susreli su se sa jednom od patrola upućenih u poturu za njima. Patrola im je prišla sa namerom da ih legitimise. Ne čekajući da im se patrola sasvim približi, oni su potegli revolvare i sa nekoliko hitaca oborili oba policajca. Misleći da su oba člana patrole mrtvi, hitno su krenuli prema Đurđevu. Posle stotinak metara Košta Šokica je predložio Zličiću da se vrate i od policajaca uzmu oružje i legitimacije. Zličić se sa Šokičinim predlogom nije složio i nastavio je put prema Đurđevu, dok se Šokica vratio, uzeo oružje od jednog policajca i počeo da mu pretražuje odelo kako bi mu uzeo i legitimaciju. Drugi policajac, koji nije bio mrtav, došao je u međuvremenu svesti, opalio na Šokicu iz revolvera i pogodio

⁴ MSRV AO 15013, 12682, 18991, BKB BI/0042/1959 i 059/1959.

ga u grudi. Šokica je odgovorio na vatru. Teško ranjen pokušao je da se izvuče i negde skloni. Uspeo je da dođe do obližnjeg salaša, pokucao na njegove prozore, ali mu niko nije otvorio vrata. Sa krajnjim naporom dovukao se do jedne kupe kukuruzovine, gde je seo i pokušao da zaustavi krv. Pošto je izgubio vrlo mnogo krvi, nije uspeo ni sutradan ujutru, 19. oktobra 1941, da nastavi put. Niko nije došao da mu pomogne. Žandarmerijska patrola, koja je tog jutra došla na mesto pogibije policajaca, po tragu krvi ga je pronašla i poluonesvećenog odnela u novosadsku bolnicu na lečenje. Više od mesec dana lekari su pokušavali da Šokicu izleče, da bi ga policija mogla saslušati i predati prekom vojnom sudu. Međutim, u tome se nije uspelo. Doznajući, 26. novembra 1941, da je dan ranije u Novom Sadu izvršena smrtna kazna nad jedanaestoricom njegovih drugova i drugarica, šokica je pokidao zavoje sa rane na grudima i istog dana umro. Dva dana kasnije, 28. novembra 1941, sahranjen je na Almaškom groblju u Novom Sadu ovaj odvažni, zaslužni novosadski revolucionar.

Dorđe Zličić je, u međuvremenu, uspeo da u Žabaljskom ritu pronađe nekoliko napuštenih salaša gde bi se mogao održati sastanak PK. Isto tako i nekoliko kuća u Đurdevu.

Prema podacima kojima raspolažemo, postoji nekoliko verzija o tome gde je ovaj sastanak održan. Prema prvoj verziji, sastanak je trebalo da se održi na jednom napuštenom salašu u žabaljskom ritu. Posle dva dana čekanja da se sekretari PK KPJ za Vojvodinu i ostali učesnici sastanka pojave, i pošto oni nisu došli, Dorđe Zličić i Danilo Grujić su otišli u Đurdevo, u kuću Pante Mušickog, da tamo sačekaju dalja uputstva. Nakon dva dana čekanja, u Đurdevo je došao Dorđe Mikeš, član OK Skoja za južnu Bačku, i saopštio Žličicu da se vrate na pomenuti salaš i da tamo sačekaju Markovića, Zrenjanina i ostale, što su oni i učinili. Već sutrana, 3. ili 4. novembra 1941, na salaš su došla oba sekretara i sastanak je tu i održan. Po drugoj verziji, koja je verovatno najtačnija, sastanak je održan u isto vreme, samo ne na salašu, nego u dve kuće u Đurdevu i to kod Branke i Zore Savin, prvog dana, i Rade Popića, drugog dana. Po trećoj verziji, sastanak je održan u isto vreme, ali u kući Gige Pujića, takođe u Đurdevu. S obzirom da se sve verzije slažu u jednom, naime da je sastanak održan između 3. i 5. novembra 1941. godine, i nije bitno u čijoj kući ili na čijem se salašu održao.

Sastanku su prisustvovali Žarko Zrenjanin i Svetozar Marković, sekretari PK KPJ za Vojvodinu, Dorđe Zličić, sekretar PK Skoja za Vojvodinu, i Danilo Grujić, komandant Štaba partizanskih odreda Vojvodine. Sastanku je trebalo da pri-

sustvuju i Branko Bajić, član Plenuma PK, i jedan od članova OK KPJ severne Bačke (Geza Tikvicki ili Ladislav Gros). Međutim, iz nepoznatih razloga oni nisu došli.

Sastanak je trajao dva dana i na njemu je doneto nekoliko važnih odluka.

S obzirom na tešku situaciju nastalu masovnim hapšenjima partijskih i skojevskih kadrova, kako u Bačkoj, tako i u Banatu, na sastanku je rešeno da sekretari PK Žarko Zrenjanin i Svetozar Marković obidu sve partijske okruge i da tamo, na licu mesta, pokušaju da srede i konsoliduju partijske i skojevske organizacije. Zrenjanin je to trebalo da uradi u Banatu, a Marković u Bačkoj.

Bila je dilema da li da u Banat pređe Žarko Zrenjanin sâm, ili još neko od učesnika sastanka. Međutim, odluka je ostala na prvom predlogu i Žarko Zrenjanin se, nakon mesec dana 3. decembra 1941, sa salaša u šajkaškom ritu preko Tise prebacio u Banat.

Na sastanku je takođe doneta odluka o formiranju, bolje reći, prerastanju u šajkaški partizanski odred čete koja je na terenu šajkaške delovala kao čuruško-gospodinačka-đurdevačka-žabaljska četa još od avgusta 1941. godine.

Zbog velikih gubitaka članova iz rukovodstva PK KPJ, pogibije Radivoja Ćirpanova, Šonje Marinković i Ernea Kiša, te hapšenje Ivana Vijoglavina, Gordane Ivačković i dr, na sastanku je doneta odluka da se za članove Biroa PK KPJ za Vojvodinu kooptiraju Branko Bajić, član plenuma PK, i Geza Tikvicki, član OK KPJ za severnu Bačku, a za članove Plenuma Danilo Grujić iz Bačke, Žarko Turinski iz Banata, Jovan Veselinov i Janko Čmelik iz Srema.

Učesnici sastanka su se složili da izdaju direktivu za »organizovano povlačenje« i privremeno obustavljanje svih akcija protiv žive i mrtve snage fašističkog okupatora, jer su masovna hapšenja pretila gubljenjem i ostatka partijskog i skojevskog članstva, čime bi bila uništena kičma i rukovodeće jezgro rata i revolucije, sa nesagledivim posledicama. Svojim pismom od 17. decembra 1941. godine, Marković je posle povratka u Novi Sad, u ime PK KPJ za Vojvodinu, o privremenom obustavljanju akcija izvestio i Okružni komitet KPJ za Srem. Odluka je važila do 1. januara 1942. Ukoliko se situacija na Istočnom frontu ne poboljša, naredba za obustavljanje akcija će se produžiti do daljeg uputstva.⁵

⁵ MSRV AO 15001-15005, Stenografske beleške preživelih aktivista bivšeg žabaljskog sreza; 19882 F. 50 — Sumarni izveštaj mađarske policije. Branko Bajić, član Plenuma PK KPJ za Voj-

Okružni komitet KPJ za Srem je takođe početkom decembra povukao svoje odrede (Fruškogorski i Podunavski) iz šume u fruškogorska sela sa ciljem da rade u narodu na formiranju partijskih i skojevskih organizacija, na stvaranju novih i proširivanju starih odreda, na formiranju Narodno-oslobodilačkog fonda, koji će u prvoj polovini 1942. godine prerasti u narodnooslobodilačke odbore.

Na jugoslovenskom ratištu u tom periodu završena je prva neprijateljska ofanziva u Srbiji, formiran Vrhovni štab partizanskih odreda Jugoslavije a u malom bosanskom selu Rudu 22. decembra formirana je 1. srpska brigada, koja dobij a naziv proleterska.

*Obnavljanje i omasovljavanje partijskog i skojevskog rada
u Novom Sadu*

Na temelju odluke đurđevačkog sastanka PK, i s obzirom da su već ranije od Branka Bajića dobili obaveštenje da je Partija u Novom Sadu većim delom razbijena, Svetozar Marković, Đorđe Zličić i Danilo Grujić su posle kratkih priprema sa napuštenog salaša krenuli za Novi Sad. Oni su se, preko Ilije Nešina i ostalih članova koviljske partijske organizacije, prebacili u Kovilj a žalim preko Kaća uspeći, podeļjeni u dve grupe (Nešin i Marković u jednoj, a Zličić i Grujić u drugoj), da dođu u Novi Sad. Samo prebacivanje je bilo

vodinu, vratio se krajem septembra 1941. godine iz nemačkog zarobljeništva i neposredno po dolasku se uključio u rad NOP-a u Novom Sadu.

U posleratnim izjavama Danila Grujića, jedinog preživelog učesnika đurđevačkog sastanka, zabeleženo je da je sastanak u Đurđevu trajao dva dana i da je održan prvog dana, veći deo sastanka, u kući porodice Savin, a manji, drugog dana, u kući Rade Popića. Međutim, pomenute baze u selu Đurđevu, kao i neke baze na okolnim salašima, u navedenom periodu, takođe su koristili članovi PK prilikom kraćeg boravka u Đurđevu, ali u njima nije održan sastanak PK;

MSRV AO br. 1 — Izveštaj Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu upućen Centralnom komitetu KPJ i drugu Titu, od 10. X 1941. godine; MSRV AO 19743 — Izveštaj Franca Rajta, prefekta za Banat, o razvoju komunističkog pokreta u Banatu; *Zbornik dokumenata i podataka o NOR*, tom I, knj.2, Beograd 1952, 259-261. Izveštaj Svetozara Markovića, organizacionog sekretara PK KPJ za Vojvodinu, upućen 17. XII 1941. godine Okružnom komitetu KPJ za Srem.

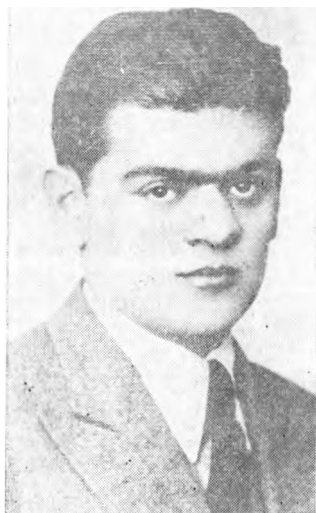
komplikovano, ali je u potpunosti uspelo. U Novom Sadu su se, svi zajedno, prema ranijem dogovoru, sastali u Karadorđevoj ulici (za vreme okupacije Dugonjićeva ul. br. 17), u stanu Ancike Vol. Pored članova pomenute grupe, sastanku su još prisustvovali član Biroa PK Branko Bajić i član OK Skoja za severni Banat Klara Feješ, koja je oktobra 1941, po direktivi PK, prebačena iz Banata u Bačku i koja je ovde bila na direktnoj vezi sa članovima Pokrajinskog komiteta.

Spasoje Čobanski, član OK KPJ za južnu Bačku

Na ovom sastanku došlo se do zaključka da su partijske organizacije manje-više razbijene i da će trebati dosta vremena da se obnove i učvrste. Sastanak je održan krajem novembra 1941. godine, znači nekoliko dana posle poslednjeg vešanja članova partijskog i skojevskog rukovodstva. Utvrđeno je takođe koliko je sve članova Partije i partijskog i skojevskog rukovodstva i članstva uhapšeno. Takođe je konstatovano da se u Novom Sadu trenutno nalazi samo jedna mala grupa nepovezanih članova Partije i veća grupa članova Skoja, pa i nekoliko nerazbijenih skojevskih aktiva, da su neki članovi Partije po direktivi PK trenutno napustili Novi Sad i da se njihov povratak očekuje. Trenutno u Novom Sadu, pored već pomenutih učesnika na sastanku, od članova Partije su se nalazili samo Branko Skandarski, Ilija Đerić, Lazar Tešanov, Sofija Skandarski, Pavle Bašić, Mića Rajković, Đor-

de Mikeš, Ilija Nešin, Ljubiša Popara, inž. Milenko Vlaškalić, Jovan Samardžija i još neki. Odlučeno je da se obnovi Okružni komitet KPJ za južnu Bačku pa je, kao njegov budući član, pozvan sekretar SK KPJ Kule Josip Kramer da dođe u Novi Sad, što je on posle nekoliko dana i učinio. Krajem decembra u Novi Sad su se takođe vratili Spasa i Mila Čobanski, Milenko Marinković, a istog meseca su pušteni iz nemačkog zarobljeništva Marko Stepanov, Mladen Vrtunski i dr. Skojevac, kako smo već napomenuli, bilo je više jer neki aktivni nisu bili obuhvaćeni provalom, pa ih je samo trebalo povezati, što je novi sekretar OK Skoja Đorđe Mikeš i učinio. Početkom januara 1942. godine formiran je i Okružni komitet KPJ za južnu Bačku. Branko Bajić, član Biroa PK, tokom decembra 1941. godine izvršio je sve pripreme za formiranje OK KPJ i povukao Josipa Kramera Doku, sekretara SK KPJ Kule, na rad u Novi Sad. Dvadeset petog decembra

Jovan Samardžija, član UK KPJ za južnu Bačku

vraćen je u Novi Sad i Spasa Čobanski, član KPJ, i od njih dvojice, te Jovana Samardžije i verovatno sekretara OK Skoja Đorđa Mikeša, Bajić, početkom januara, formira OK KPJ sa Kramerom na čelu.®

⁶ Isto; stenografske beleške sa rekonstrukcije Novog Sada u NOR-u 1941. godine, sa preživelim učesnicima, aktivistima, održane u Novom Sadu 5-7, februara 1962. godine.

Pored formiranja Okružnog komiteta, formirano je, krajem 1941. i januara 1942, i nekoliko partijskih ćelija i kandidatskih grupa, a obnovljeno je i prošireno nekoliko skojevskih aktiva u Podbari i Salajki. Tako je, krajem decembra 1941. ili početkom januara 1942, formirana i jedna partijska ćelija sa Spasom Čobanskim na čelu. Članovi te ćelije su bili: Branko Skandarski, Lazar Tešanov, Ilija Nešin i Jovan Dotlić. Članovi ćelije su održali nekoliko sastanaka i to uglavnom u kući Lazara Tešanova na uglu Dositeljeve i Karadordeve ulice.

Drugu partijsku ćeliju formirao je Branko Bajić, a kasnije ju je preuzeo Josip Kramer Doka. Nju su sačinjavali uglavnom intelektualci kao Milenko Marinković, Milenko Vlaškalić i Jovan Samardžija. Jednu ćeliju je trebalo da formira i Marko Stepanov, koji se decembra 1941. vratio iz nemačkog zarobljeništva. To je, u stvari, bila grupa koja je trebalo da radi po vojnoj liniji, a u koju su pored Mladena Vrtunskog bili uključeni još neki rezervni oficiri: Živojin Boškov, inž. Emil Zamurović i inž. Milan Ma'ksimović.

Decembra 1941. godine, po direktivi Svetozara Markovića a pod rukovodstvom člana Partije Ljubiše Popare, formirana je u Podbari prosvetna grupa u koju su ušli predratni sindikalni radnici Zdravko Isijanov, Ante Staničić i Jan Kiš. Početkom januara Pokrajinski komitet određuje Poparu na drugu dužnost, formiranje partijske tehnike, a grupu preuzima član Partije Mila Čobanski. U toj prosvetnoj grupi jedino je Zdravko Isijanov bio kandidat. Međutim, po direktivi Markovića kandidovani su polovinom januara i Jan Kiš i Ante Staničić, a krajem januara 1942. godine sva trojica postali su članovi KPJ.

Dorđe Mikeš, sekretar, i Ilija Nešin, član OK Skoja za južnu. Bačku, uspeli su tokom decembra 1941. godine da obnove i učvrste skojevske organizacije na Klisi, u Salajki i Podbari. Radi pojačanja skojevskog rada u Podbari povučen je sa Klise Velja Dobanovački, a iz Salajke Zoran Tucakov. Skoj na Klisi, iako od članova niko nije uhapšen, nije tokom decembra 1941. i januara 1942. uspeo da konsoliduje i poveže svoje redove sa OK Skoja u Novom Sadu. Na Vidovdanskom Naselju, decembra 1941, Boža Dukić je obnovio rad skojevske grupe u kojoj su bili Aleksandar Vlaškalić Šaca, Mirjana Vlaškalić, Julka Bajin, Jovan Zagorčić i još su je proširili novim članovima: Kristinom Švind, Đorđem Jovanovićem i Đorđem Nikolićem. Ova grupa je radila sve do masovnog hapšenja skojevaca septembra-novembra 1942. godine.

Decembra 1941. godine takođe je obrazovan privremeni Pokrajinski komitet Skoja u koji su ušli: Đorđe Zličić, sekretar, Đorđe Mikeš, Kamenko Gagrčin, kao članovi Sekretarijata, i Dura Đorđević kao član Biroa. Predlog za formiranje ovog komiteta dat je na đurđevačkom sastanku.

Rad svih pomenutih organizacija sastojao se, sem političkog rada, povezivanja s masama, ii obnove rada po vojnoj liniji, u prikupljanju novčane i druge pomoći, obezbeđenju stanova za ilegalce, razradi postojećeg partijskog materijala i čitanja literature. Ne manje važan bio je zadatak da se povežu sa komunistima i skojevcima koji su bili pošteđeni velikih provala tokom septembra-novembra 1941, a njihove organizacije, dobrim delom, bile uništene, kao i da učvršćuju i povezuju postojeće organizacije.⁷

Ilija Nešin, član OK Skoja za južnu Bačku

Radi obnavljanja i budućeg održavanja veza ne samo u Novom Sadu nego i u Bačkoj, pa i sa Sremom i Banatom, bilo je važno stvoriti pouzdane kurirske veze i punktove. Kao

⁷ MSRV AO 15013, 15744, 12682, 12683, 12684 — Grupne i pojedinačne rekonstrukcije, izjave o radu Partije i Skoja u Novom Sadu 1941. godine; MSRV 19742 — Zapisnik o saslušanju Nikole Živanovića Nikice; Biografija Rade Prodanovića i dr. sa Klise, Šace Aleksandra Vlaškalića i dr. sa Vidovdanskoj Naselja.

što smo već napomenuli, stvoren je važan kurirski centar u pravoslavnoj parohiji Almaške crkve, u stanu prote Alimpija Popovića. Njime je rukovala Mara Petrović-Popović, a pomagali sit Živko i Duško Popović. Godinu dana je taj centar uspeo da ostane neprovaljen. Po nalogu Svetozara Markovića i Branka Bajića, Mara Petrović se povezala sa više poznatih srpskih građanskih intelektualaca i od njih dobijala i veće sume novca toliko potrebnog pomenutih teških dana.

Preko tog punkta dobijana su takođe dragocena obaveštenja o političkim strujanjima među buržoaskim političarima.

I obe sestre Šonje Marinković povezane su sa pokretom u Novom Sadu i činile su dragocene usluge, uključujući i skrivanje ugroženih ilegalaca. Na osnovu svega rečenog može se zaključiti da je narodnooslobodilački pokret u Novom Sadu, uprkos preteškim gubicima u prvoj etapi, ostao i dalje živ, kao osnovno obeležje političkog života za vreme okupacije.

Iako broj ilegalaca u Novom Sadu nije bio velik, ipak je obezbeđenje njihovog smeštaja i baziranja bilo vrlo teško, jer i ono malo stanova što je ostalo moglo je svakog dana da bude provaljeno. Dešavalo se da su pojedinci skoro svakog dana morali da menjaju stan. Neki stanovi su bili prevaljivani iste noći pošto su ih ilegalci napustili a u nekima su naleтали na policijske zasede. Pored toga, Partija je u to vreme raspolagala sa vrlo oskudnim finansijskim sredstvima i nije bilo moguće neki stan ili kuću kupiti i staviti je na raspolaganje pojedinim ugroženim ilegalnim radnicima. Zbog toga su se ilegalci morali skrivati kod daljih rođaka, što je išlo na ruku policiji, jer je ona imala sve podatke o mnogim ilegalnim radnicima, pa i o stanovima njihovih bližih i daljih rođaka.

Poneki još neprovaljeni ilegalni stanovi, kao onaj Ancike Vol u Karadordevoj ul. br. 17 (Dugonjićeva ulica), koristili su, pored članova Partije i Skoja, i redovni kuriri PK i OK koji su dolazili iz Bačke Palanke i šajkaške. U Skerlićevoj ulici u dvorištu, na primer, stanovali su, pored Ljubiše Popare, člana KPJ, još i Đorđe Zličić, njegova drugarica Dušica Dejanović, član Skoja, Đorđe Mikeš, sekretar OK Skoja, a od polovine januara i Miloš Bebić Ujka, član KPJ i borac Šajkaškog odreda. Povremeno je takođe u taj stan navraćao i Ilija Nešin, član OK Skoja. Kao što se vidi, u ova dva stana stanovalo je ili navraćalo čitavo skojevsko a delimično i partijsko rukovodstvo, kao i kuriri PK.

Trenutno nešto sigurniji stan imao je Branko Bajić, no i on je bio ugrožen januara — početkom februara 1942, posle pada članova OK Josipa Kramera, Jovana Samardžije, Spase

Čobanskog, zatim sekretara PK i OK Skoja Dorda Žličica i Dorda Mikeša. Nikola Petrović je još 11. novembra 1941. godine morao da napusti svoj ilegalni stan u današnjoj Ulici Šonje Marinković, pa je prešao u Srbobran, kod Smilje i Bosiljke Šijačić, da bi se, uoči racije, odande vratio u Novi Sad.

To su bili teški dani za novosadske ilegalne političke radnike, pa i za sve borce NOP-a.⁸

Iako u pomenutom periodu Pokrajinski i Okružni komitet nisu uspjeli da organizuju sopstvenu tehniku, ipak je izdato nekoliko proglasa i uputstava. Neki od njih su štampani u tehničari u Somboru, a neki su umnožavani na najprimitivniji način u Novom Sadu.

Krajem decembra 1941. godine Pokrajinski komitet Skoja za Vojvodinu izdao je proglas koji je upućen omladini okupirane Bačke. U njemu se, pored pregleda situacije na Istočnom frontu i detalja o nemačkim gubicima u ljudstvu i materijalu, govori i o teroror mađarske fašističke vojske prilikom ulaska u Novi Sad, Srbobran, Sirig i druga mesta. Obraćajući se mađarskoj, srpskoj i drugoj omladini proglas, između ostalog, kaže:

... Mađarska omladino, moraš povesti borbu za svoje blagostanje. Tvoje blagostanje mora biti delo tvojih ruku! Ti ne smeš pasivno posmatrati pljačku i zločinstva koja vrše mađarska okupatorska gospoda, sakrivajući svoje krvavo lice za tvoje nacionalno ime... Ti moraš sa sebe oprati krv ubijenih kojom su te poprskala *mađarska gospoda*. *Ti moraš danas biti*, kao što je srpska omladina bila za vreme postojanja Jugoslavije, na čelu borbe protiv centralizma mađarske gospode i hegemonije nad ostalim narodima. ..

Srpska omladino! .. Ti moraš dati otpor okupatorskoj despotiji. To od tebe traži smrt žrtava i jaurci utamničenih. .. Na okup mladi rodoljubi! Organizujte se brzo, smelo i čvrsto u nac. oslobodilačku vojsku — blizu je čas osvete i konačnog oslobođenja. Vi taj čas morate dočekati spremni da ni jedan krivac ne ostane nekažnjen! Skupljajte materijal i sredstva za oslobodilačku borbu, pomažite sve one koji se sklanjaju ispred okupatorskog terora, pomažite njihove porodice i porodice ubijenih...

Mladi ljudi i devojke! Srbi, Mađari, Nemci, Bunjevci, Slovaci, Rusini i Šokci — radnici, seljaci i intelektualci — katolici, pravoslavni i mojsijevci — nacionalisti, demokrati, socijalisti i komunisti! Savez komunističke omladine

⁸ Isto i 18991, 15019, 8212a, 20033 — Slenografske beleške o NOR-u u Novom Sadu.

Jugoslavije poziva vas na ravnopravnu saradnju radi nacionalnih, političkih i ideoloških uverenja. Znajte, danas se radi u prvom redu o oslobođenju naše rodne grude ispod gospodara fišističkih slugu... Zato vi, mladi rodoljubi naroda Bačke, ne smete čekati oslobođenje, nego svojom borbom morate doprineti uništenju fašističke beštije. Dosta je čekanja! Smelo u borbu — krajnji je čas!

Neka vas na plodnim poljima i livadama, u radionicama i fabrikama i školama širom naše Bačke ujedine u svetu borbu reći pesme nas mladih:

Mi mladi bismo živeti hteli.
Života, sunca, mladosti i sreće,
mi bismo da nam koraci budu smeli
a grudi da nam kiti rosno cveće!⁹

Samo nekoliko dana kasnije, 9. januara 1942. godine, Mesni komitet Skoja u Novom Sadu izdao je proglas upućen mladim komunistima Novog Sada. Proglas je nepotpun i preveden sa mađarskog teksta, jer original nije sačuvan. Na drugoj sirani proglasa zabeležena je pogibija rukovodilaca Skoja, skojevaca i učesnika u diverzantskim akcijama: Koste Šokice, Save Djisalova, Ljubomira Doroslovačkog, Milana Sirnina, Živka Radovanovića, Pala Karasa, Franje Kardoša, Jovana Brkića, Ota Blama, Ivana Pejinova Bate, Grozde Gajišin, Tíme Stankova, Svetislava Pavlovića Muje, Nikole Kunde Lemura, Branka Silbaškog i dr. Od preživelih članova Skoja se traži da mađarski fašisti budu pravedno kažnjeni. Preživeli i neuhapšeni skojevci treba takođe da svim silama pokušaju da oslobode svoje uhapšene drugove.

Sadašnjost je, kaže se dalje u proglasu, postavila pred skojevce i članove Partije velike i teške zadatke, koje oni treba i da izvrše, bez obzira na težinu i posledice. Da bi se isti mogli u potpunosti i izvršiti, moraju se pronaći najcelishodniji metodi, moraju između skojevaca postojati iskreni drugarski i samokritički odnosi. Greške koje su skojevci napravili u radu imali su teške posledice, izgubljeni su najbolji drugovi. Zbog toga se ovaj proglas upućuje članovima Skoja, mladim komunistima u Novom Sadu, da iz svega ovog, nakon detaljnog i ozbiljnog proučavanja, izvuku osnovnu pouku o tome kako ne treba da se radi.

U proglasu se zatim detaljno nabrajaju propusti koji su učinjeni. Nabrojaćemo neke od njih: teorija marksističkog

⁹ MSRV AO 8189 — Original proglasa PK Skoja za Vojvodinu.

učenja nije vezana sa praktičnim životom, nije dovoljno vremena posvećeno vaspitnom i teoretskom radu, ili je on bio bez praktičnog rada. Glavni princip skojevskog rada je povezivanje teorije i prakse, te skladan i paralelan rad. Skojevcima treba da se bori i da uči. Prilikom izvršenja akcija nedostajalo je temeljito organizovanje, te procenjivanje objektivnih i subjektivnih uslova. Organizacija Saveza komunističke omladine treba da bude zajednička platforma ne samo srpske, nego i mađarske i nemačke omladine.

Velike greške, kaže se dalje u proglasu, učinjene su kod srpske omladine, kojoj nije dovoljno objašnjeno da je kucnuo poslednji čas za početak velike nacionalne oslobodilačke borbe. Pismena i usmena propaganda, agitacija, nije dovoljno sprovedena, tako da veći deo omladine nije bio dovoljno informisan o tekućim događajima pa se u njih nije ni uključio. Stoga je sada potrebno izvršiti unutrašnje sređivanje partijskih i skojevskih organizacija, da bi svaki mladi komunist shvatio da je on u stvari jedna karika u lancu povezanih vojnika u narodnooslobodilačkoj vojsci. Sadašnja situacija zahteva od svih skojevaca i omladinaca još veću disciplinu, odgovornost, požrtvovanost, budnost i konspiraciju. Pored učešća u borbi protiv okupatora, dužnost je skojevaca i omladinaca da prikupe što više materijalnih sredstava potrebnih za borbu.

Citiraćemo u izvodima kraj proglasa, koji glasi:

... Delatnost radničke komunističke omladine prouzrokuje uništenje fašizma i u ovaj rad treba uključiti svu omladinu.

Nema one tvrdave koju boljševici ne bi mogli osvojiti!

Dužnost nam je napadati ovdašnju fašističku tvrdavu kao i poslednju ogorčenu, na celoj teritoriji Evrope započetu fašističku borbu. Zadnji okršaj ne sme da nas nade nespemne, nego da sa oružjem u ruci, pod vodstvom Komunističke partije, objavimo borbu na život i smrt, koja mora da se završi samo sa krvavim porazom i krahom fašizma, a koja će nama doneti bolji i srećniji život u kojem ćemo živeti slobodno i ravnopravno.¹⁰

Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu napisao je, tokom januara 1942. godine cirkular koji je 1. februara 1942. umnožen u štampariji OK KPJ za zapadnu Bačku u Somboru. Cir-

¹⁰ MSRV AO 19876 F. 36/16-20, film, fotokopija i prevod.

kular je upućen svim okružnim i mesnim komitetima, te seoskim rukovodstvima KPJ i Skoja u Bačkoj i Baranji. S obzirom na važnost cirkulara, za koji je data direktiva da ne sme pasti neprijatelju u ruke, citiraćemo neke stavove iz njega:

Situacija je krajnje revolucionarna i svakog časa može da nastupi revolucionarna kriza — momenat za oružani ustanak...

Nacionalističke snage postavljaju kao svoj krajnji cilj — oslobodenje od okupatora i povratak uglavnom starog stanja. Mi, pak, oslobodenje od okupatora smatramo za prelaznu fazu borbe na putu ka našem krajnjem cilju — izvojevanju sovjetske vlasti. Mi, dakle, smatramo da nacionalno oslobodilačka borba treba da preraste u borbu protiv svih ugnjetača i eksploatatora. Da hi nacionalno oslobodilačka borba prerasla u borbu za sovjetsku vlast — potrebno je da za istu pridobijemo većinu naroda...

Ali da bi nacionalno oslobodilačka borba prerasla u borbu za sovjetsku vlast, nije dosta da postoje samo objektivni uslovi za to. Potrebno je neumorno da radimo na organizovanju, na stvarnoj mobilizaciji svih naših snaga. Pri tome treba strogo voditi računa da se:

a) glavne naše snage nalaze u radničkoj klasi i radnom seljaštvu;

b) pored toga velika naša snaga nalazi se u omladini, koja će neštedimice dati sve od sebe za izvojevanje i obezbeđenje napredne i srećne budućnosti za sve radne ljude;

v) naše snage nalaze se i u redovima svih ostalih radnih slojeva...

Da bismo mogli ostvariti gore izneto, pred nas se postavljaju ove osnovne zadaće:

1. Učvrstiti i proširiti sve partijske organizacije — naročitu pažnju obraćati na Skoj i odrede;

2. Masovno povezivanje sa radnim narodom i omladinom;

3. Organizovati u naše odrede najhrabrije i najmasovnije radnike, seljake, omladince i dr.; i

4. Svi partijski sektori moraju preorijentisati svoj rad prema glavnom partijskom sektoru — formiranje revolucionarnih odreda za preuzimanje vlasti.

Ovo poslednje da se sprovodi ovako:

a) svi članovi i kandidati partije moraju biti politički rukovodioci barem u jednoj desetini. To znači da moraju pronaći ljude i obrazovati desetinu... ;

b) masovnim povezivanjem i radom s omladinom treba imati u vidu popunjavanje desetina sa hrabrim i po-
žrtvovanim omladincima, te uzimati najbolje omladince
za udarne grupe kojima će se poveravati specijalni zadaci...

c) radom među ženama preko rada u ženskim udruže-
njima, sindikatima i preko vaspitnih grupa, pripremati
žene za borbe u odredima i za sanitetsko osoblje;

d) Preko narodne pomoći povezivati se široko s masa-
ma i vršiti mobilizaciju odreda i za materijalno poma-
ganje boraca...;

e) ... Neumorno tumačiti narodu da ga primoravaju
na gladovanje da bi fašistički ljudožderi mogli voditi rat
protiv SSSR-a, što znači i rat protiv naših naroda [...].

U cirkularu se dalje govori o potrebi organizovanja oba-
veštajne službe preko koje bi se dobili podaci o broju nepri-
jateljskih vojnika i oficira, o kasarnama i stanovima oficira, o
naoružanju neprijatelja, o broju žandarma i policajaca, o sla-
galištima municije, o broju aviona, o vojnoj upravi, profašis-
tičkim organizacijama i svemu onome što je potrebno bor-
cima NOP-a da bi prilikom izvođenja akcija imali što više
uspeha.

Zatim se govori o preuzimanju vlasti i kakvi će sve struč-
njaci za to biti potrebni. Na kraju, obraćajući se drugovima,
poziva ih da predano i požrtvovano, hrabro i mudro odmah
pristupe izvršenju ovde postavljenih zadataka.“

¹¹ MSRV AO 12901, original cirkulara: *Zbornik podataka o NOR*, tom I, knj. 2/78, i tom IX knj. 1/21 i 60. Pismo CK KPJ od 14. decembra 1941. upućeno PK KPJ za Srbiju. Cirkular PK KPJ za Vojvodinu napisan je na osnovu navedenog pisma CK KPJ od 14. decembra 1941, u kome je prisutno tzv. levo skretanje, politička linija koja je preispitana i ispravljena 4. aprila 1942. u Foči. Njene osnovne karakteristike su da se narodnooslobodilačka borba vodi u dve faze (etape), nacionalno-oslobodilačkoj i klasno-sovjetskoj. Prvi veći uspesi Crvene armije i Staljinov govor bili su povod za nekritičku ocenu da je sazrelo vreme za prelazak na drugu fazu narodnooslobodilačke borbe — borbu za sovjetsku vlast. Ovo levo skretanje se osetilo u više delova Jugoslavije, pa i u Vojvodini; MSRV 12213 — Izveštaj člana Centralnog komiteta KPJ Ive Lole Ribara o situaciji u Vojvodini upućen 1-3. avgusta 1942. godine Centralnom komitetu KPJ. U njemu, pored drugog, stoji: »Pokret u Sremu se razvijao posebno uz pomoć drugova iz Beograda... Istina, tamošnji drugovi su u nekim svojim dokumentima proletoš zapali u dosta gadno i sektaško iskrivljavanje linije (stare priče: druga etapa itd.), ali je Mihajlo (Blagoje Nešković, sekretar PK KPJ Srbije

*Pogibija sekretara PK Skoja za Vojvodinu, OK Skoja za južnu
Bačku i hapšenje članova OK KPJ za južnu Bačku*

Već smo ranije govorili o teškoćama u vezi sa obezbeđivanjem ilegalnih stanova za političke funkcionere i ilegalne partijske i skojevske aktiviste i ostale borce. Padali su neprijatelju u ruke borci a, istovremeno provaljivani su ilegalni stanovi. Stanje se, u tom pogledu znatno pogoršalo naročito početkom 1942, pogotovu posle racije. U nepreglednoj bačkoj ravnici ispresecanoj gustom mrežom saobraćajnica zimi i nije bilo druge mogućnosti sem ilegalnog stana. Nedostatak ilegalnih stanova bio je razlog što su neki drugovi padali neprijatelju u ruke. Već smo rekli da su u Skerlićevoj ulici, pored člana Partije Ljubiše Popare, odmah do njegovog stana bili sklonjeni i Đorđe Zličić, njegova drugarica Dušica Dejanović i Đorđe Mikeš, a od polovine januara i Miloš Bebić Ujka. Na tako malom prostoru stanovala su oba sekretara Skoja, sekretar PK i sekretar OK, dva člana Partije i jedna skojevka,

primedba autora) jednim svojim pismom kao naš predstavnik intervenisao na vreme. Drugovi su kritiku vrlo pravilno primili i odmah povukli svoje pogrešne materijale i izdali jednu auto-kritičku rezoluciju koja je zaista lep dokaz njihove zrelosti i odatosti. ...»; MSRV 3413 — Pismo Žarka Zrenjanina Uče Centralnom komitetu KPJ od 25. septembra 1942. godine. Pošto je 3. decembra 1941. godine prešao u Banat i uspostavio vezu sa sekretarom Okružnog komiteta KPJ za severni Banat Žarkom Turinskim Arsom, Žarko Zrenjanin kaže: »Tada je zimska ofanziva C(rvene) armije davala podstreka za pripremanje organizacija za događaje koji bi nastali u vezi sa eventualnim raspadom fašizma krajem zime. Dao sam uputstva za te pripreme... Polovinom decembra izmerili smo pisma ja i Toza (Svetozar Marković — primedba autora) preko javke u Banatu ikoju smo sporazumno izabrali prilikom mog polaska iz Bačke. Tada smo odredili i rezervnu javku i kurira. Doduše, ja nisam doznao da li je Toza dobio moje pismo, ali znam da je bački kurir dobio prilikom predaje Tozinog...« Prema dogovoru sa Svetozarom Markovićem, Žarko Zrenjanin je trebalo najkasnije do kraja februara da dođe u severni Banat a odatle da se prebaci u Bačku. Po istom dogovoru, Zrenjanin je trebao da 4. januara 1942. preko Markovićevog kurira u Banatu pošalje u Bačku najnovija partijska dokumenta i opširnije podatke o stanju u Banatu, no u tome nije uspeo. Početkom marta Žarko Turinski je preko kurira poslao Zrenjaninu izveštaj. Kurir je tom prilikom izvestio Žarka Zrenjanina da je video i cirkular CK KPJ od 14. decembra 1941. »u kome se, pored ostalog, govori o eventualnom raspadu fašizma u toku zime«. Najverovatnije je Marković pismo CK KPJ od 14. decembra 1941. dobio svojim, dosta dobrim, vezama iz severnog Banata.

i to u dvorišnoj zgradi gde su mogli svakog momenta, biti uhapšeni istovremeno. Ako se uzme u obzir da su oni bili i nedovoljno oprezni, opasnost je bila još veća. Naime, slučaj u Skerlićevoj ulici bi mogao da bude jedan od primera kako nije trebalo postupati.

Neki popisivač poreza išao je tog dana, 3. februara 1942. godine, od stana do stana, popisivao stanare i uzimao potrebne podatke. Došao je i do stana u kojem su stanovali Đorđe Zličić i pomenuti drugovi. Đorđe Zličić se, nešto pre dolaska popisivača, vratio iz grada i obesio opasač sa pištoljem i bombama na čiviluk koji je bio postavljen na vidno mesto. Prilikom popisivanja popisivač je sigurno video opasač i oružje, jer u ostale stanove nije otišao, već u obližnji bife. Pošto nije ušao ni u stan Ljubiše Popare, i Zličiću i Popari njegov postupak je bio vrlo sumnjiv. Zličić se nije mnogo dvoumio i odmah je napustio stan u Skerlićevoj ulici.

Pošto nije imao veliki izbor ilegalnih stanova, Zličić se sa Dušicom Dejanović prebacio u već poznati stan Ancike Vol u Karadordevoj ulici br. 17. Na nesreću, već iste noći stan u Karadordevoj ulici bio je blokiran i napadnut od strane vojske, žandarma, i policije. Te noći u stanu u Karadordevoj ulici nalazila se, pored vlasnice stana Ancike Vol, Đorđa Zličića i njegove drugarice Dušice Dejanović, i Vida Kačanski, član RK Skoja iz Novog Sada, koja se već duže vreme nalazila na radu u komitetu u Bačkoj Palanci, a to veče se vratila u Novi Sad sa zadatkom da uspostavi vezu između Bačke Palanke i Novog Sada. Napadnuti od daleko nadmoćnijeg neprijatelja Đorđe Zličić i drugarice odgovorili su na vatru. Borba je trajala čitav sat. Sve tri drugarice su poginule, a Đorđe Zličić, teško ranjen pao je fašistima u ruke. Prebačen je u bolnicu, ali je posle nekoliko dana podlegao ranama.¹²

U *Glasu omladine* od 7. februara 1945. poslednja borba sekretara PK Skoja je ovako opisana:

[...] Jedne noći je u mirnoj i uspavanoj Salajki za-
treštalo. Ljudi su oslušnuli. Kada su čuli da hici dolaze
iz Salajke, znali su da to nije racija — da je to borba. Sa
zvucima mitraljeskih rafala mešao se prasak bombi i reski
revolverski pucnji.

¹² MSRV AO 1503 i rekonstrukcija o NOP-u Novog Sada izvršena 5-7. februara 1962. godine.

I zaista u Salajci se odigravala dramatična borba. Dva bataljona vojske i jedna četa mrskih »perjara« blokirali su sve ulice i prilaze. Rulja je jurišala na jednu kuću. Bila je to kuća u kojoj je te noći radio neko ko se nije bojao, kome je racija samo pojačala mržnju prema razbojnicima i želju za osvetom. Bio je to Đorđe Zličić Ciga, sekretar Pokrajinskog komiteta Skoja, sa još tri drugarice. Fašisti su saznali gde se ove noći nalazi Ciga. Zveri su jumule divljački na bogati plen.

Ciga je brzo uvideo u kakvoj se situaciji nalazi. Nepomirljivi borac prezrivo je odbio poziv na predaju. Prihvatio je borbu. Sa revolverom i nekoliko bombi odlučio je da se bori i probije.

Borba je bila preteška i neravnopravna. Ranjen u ruke i stomak, bez i jednog metka u revolveru, Ciga je pao u ruke zlikovcima. Nad Salajkom je ponovo zavladala tišina. Hajkači su nosili svoju žrtvu u »Armiju«. Znali su da imaju redak plen i unapred su se radovali kako će sada saznati mnoge stvari.

Počelo je ispitivanje. Mrcvarili su ranjenog i izmučenog Zličića. Ko će opisati sve one divljačke načine »modernog« fašističkog »ispitivanja«. Čupali su mu nokte, stezali glavu gvozdenim obručem, ali je herojski omladinski rukovodilac na sva pitanja prkosno odgovarao: »Sve znam, ali vam ništa neću reći, jer vas mrzim«! Krvnici su urlajući kidisali na žrtvu. Ciga je dobacivao pomahnitalim dželatima: »Besnite samo, besnite, to su vam poslednji trzaji«.

Tih dana posle racije u »Armiji« je ležalo preko 600 mladih ljudi. Svi su oni znali da je pao u ruke zlikovcima i Ciga. Ciga je takođe znao za tih šest stotina. I još nešto je znao Ciga: znao je da od njegovog držanja umnogome zavisi kako će se držati ne samo mnogi od tih šest stotina, nego i mnogi drugovi koji padnu u ruke okupatora.

I Ciga se držao onako kako se drži pravi narodni borac, kako se drži komunista. Kada su zlikovci videli da od Cige neće ništa saznati, nasuli su mu soli u otvorene rane i pustili ga da u najvećim mukama umre. Posle pet dana, 7. februara 1942. godine, umro je u »Armiji« Đorđe Zličić.¹³

Postoji nekoliko verzija o padu baze u Karadordevoj ulici. Po jednoj, Zličića je policija pratila od stana u Skerlićevoj ulici gde je istog dana uhapšen i Ljubiša Popara, do stana u Karadordevoj ulici. Policija je samo čekala noć da se pripremi i napadne. Po drugoj verziji, Vida Kaćanski je praćena od že-

¹³ Glas omladine, fototipsko izdanje Muzeja radničkog pokreta, Istorijskog arhiva PK i Matice srpske, Novi Sad 1963, 596.

lezničke stanice kao sumnjiva, pa je zato stan napadnut. Po trećoj, stan je već ranije otkrio uhapšeni Josip Kramer i dragi koji su pali prvog, odnosno drugog februara 1942. Ni ovog puta verzije nisu bitne. Bitno je da je pao sekretar Pokrajinskog komiteta Skoja i da su oba stana koja su bila neophodna Partiji takode provaljena, svakako zbog nedovoljno strogog poštovanja pravila konspirativnog rada.

No nije se sve završilo na tome. Velike provale koje su obuhvatile članove Partije i Skoja u kulskom i palanačkom srezu proširile su se i na Novi Sad. Skoro istog dana kada je od zadobijenih rana umro Đorđe Zličić, ubijen je, 6. februara 1942. u Kočićevoj ulici u Novom Sadu i sekretar Okružnog komiteta Skoja za južnu Bačku Đorđe Mikeš. Neko od uhapšenih provalio je sastanak koji je Mikeš zakazao za 6. februar, u kovačnici Garabantina. Policija je organizovala zasedu, u koju je Mikeš uleteo. Posle neravne borbe pao je pogođen neprijateljskim mecima. Član OK Skoja od 1940. godine Mikeš je u leto i jesen 1941. godine bio jedan od organizatora omladine i akcija koje je ona sprovodila na terenu Novog Sada i najbliže okoline. Posle masovnih provala septembra—oktobra 1941. i gubitaka velikog broja skojevaca i omladinaca, smogao je snage kao sekretar OK Skoja uz pomoć Svetozara Markovića i Đorđa Zličića da tokom decembra 1941. i januara 1942. obnovi i uključi u rad nekoliko starih i formira više novih aktiva Skoja u Podbari, Salajki i drugim rejonima Novog Sada. Uvek u pokretu i akciji, upao je u neprijateljsku zasedu i poginuo.

U tim februarskim provalama pali su takode i svi članovi novoformiranog Okružnog komiteta KPJ za južnu Bačku. Iako je obnovljen tek krajem decembra 1941. ili početkom januara 1942, njegovi članovi su uspeali da okupe neuhapšene članove Partije iz raznih organizacija i da formiraju nekoliko novih partijskih organizacija. Provalom Sreskog komiteta u Kuli provaljen je 1/2 februara 1942. godine i uhapšen njegov bivši sekretar Josip Kramer, koji je po direktivi PK, decembra 1941. povučen u Okružni komitet KPJ za južnu Bačku. Nekoliko dana kasnije, 6. februara, pada i drugi član komiteta Jovan Samardžija, dok je Mikeš, kako smo već napomenuli, tog dana ubijen, a 14. februara pada i poslednji njegov član Spasa Čobanski. Kramer je marta 1942. osuđen i streljan u Somboru, dok su ostali posle izrečene presude odvedeni na izdržavanje kazne. Za nepuna četiri meseca dva okružna komiteta za južnu Bačku, tj. skoro svi njegovi članovi ili su poginuli ili su uhapšeni i osuđeni.¹⁴

¹⁴ MSRV AO 15013; 12682 i BKB BI 0042/1959 i 059/1959.

Preživeli i neuhapšeni članovi Pokrajinskog i Okružnog komiteta Partije i Skoja, kao i jedan manji broj članova Partije, odlučili su da na izvesno vreme napuste Novi Sad dok se situacija malo ne smiri. Svetozar Marković i Klara Feješ otišli su polovinom februara 1942. godine u Bečej, no ni tamo situacija nije bila bolja. Posle nekoliko dana nastavili su put za Suboticu. Tu su pokušali da se povežu sa neuhapšenim predratnim komunistima, advokatom Jakšom Damjanovim i drugima, ali u tome nisu uspeli. Verovali su da će u Subotici uspeti da se ipak povežu sa preostalim članovima Partije i Skoja. Jedno vreme bili su, preko novosadskih veza, bazirani u Tavankutu i Pačiru. Kako ni posle desetak dana nisu uspostavili vezu sa aktivistima Subotice, prebacili su se u Sombor, gde su se povezali sa tamošnjim članovima Okružnog komiteta i gde su ostali nešto više od dva meseca, da bi se ponovo vratili u Novi Sad.

Svetozar Marković je pre svog odlaska iz Novog Sada imao pojedinačne sastanke skoro sa svim partijskim i skojevskim rukovodiocima i sa njima se dogovorio ko kuda da ode. Sa Danilom Grujićem se sastao u stanu Danilovog strica Todor Grujića, u današnjoj Ulici Matice srpske. Danilo je trebalo da ode ili u Sombor ili u svoje mesto rođenja Bački Brestovac. Pošto je znao za tešku situaciju u Somboru, jer je decembra 1941. godine po direktivi PK tamo išao da uspostavi vezu, Danilo je doneo odluku da ode za Bački Brestovac i 7. februara 1942. je i otišao.

Spasa i Mila Čobanski napustili su Novi Sad 10. februara 1942. i otišli na srbobranske salaše da bi se kasnije prebacili u Vrbas. Pošto Spasa pre napuštanja Novog Sada nije uspeo da se sastane sa Svetozarom Markovićem i dobije direktivu za dalji rad, vratio se u Novi Sad, sastao sa Markovićem i, po dobijenoj direktivi, krenuo natrag za Srbobran. Međutim, na srbobranskoj železničkoj stanici naišao je na žandarmerijsku patrolu koja ga je legitimisala i uhapsila, 14. februara 1942. godine.

Branko Bajić je isto tako, posle februarskih provala, nemajući nikakvog izgleda da dođe do ilegalnog stana, napustio Novi Sad i otputovao za Budimpeštu.

Nikola Petrović je tih dana (krajem januara i početkom februara 1942. godine) imao nekoliko sastanaka sa Svetozarom Markovićem, na kojima su se dogovarali šta da se dalje radi. Međutim, i njegov ilegalni stan u kući Nikole Jakovljevića u današnjoj ulici Šonje Marinković bio je posle januar-

ske racije ugrožen, jer je domarka, Nemica, posumnjala i počela budno da prati njegovo kretanje i ponašanje. Petrović napušta Novi Sad i odlazi u Begeč. Sa Markovićem je održavao vezu, preko svoje žene Mare, koja je i posle racije uspela da legalizuje svoj boravak u kući svoga oca, prote Alimpija Popovića, u Uspenskoj porti, gde će Toza Marković organizovati važan kurirski centar, koji će funkcionisati do njegovog pada. Pošto je pretila opasnost da i stan u Begeču (kod dr Milivoja Kovačevića na pustari Vizić, posle iznenadnog upada žandarma maja 1942. godine) bude provaljen i Nikola Petrović uhapšen, to je on, nemajući gde da se smesti, napustio Bačku i privremeno se sklonio u Budimpeštu, gde je tada već bio organizovan srazmerno snažan ilegalni centar KPJ za Vojvodinu.

Do kraja februara 1942. godine od dvadesetak članova rukovodstva PK, OK Partije i Skoja, jedan manji broj je 11 borbi poginuo, jedan broj je napustio Novi Sad, a najveći broj uhapšen. Rad u Novom Sadu je trenutno sveden na nekoliko nepovezanih članova Partije i skojevskih grupa.¹⁵

Kao i u ostalim delovima Jugoslavije, tako se i u Novom Sadu pokazalo da je, u uslovima okupacije, rad u gradovima i većim naseljima povezan sa velikim teškoćama i da iziskuje ogromne žrtve.

¹⁵ Isto; MSRV AO 8212 a; 15019. — Za ilustraciju situacije koja je vladala u pogledu smeštaja u Novom Sadu, može da posluži činjenica da je organizacioni sekretar PK KPJ za Vojvodinu Svetozar Marković za vreme racije u Novom Sadu bio smešten u improvizovanoj bazi, iza ormara u duplim vratima, kod Petrovića u Kisačkoj ulici, i da baza samo pukim slučajem nije bila otkrivena prilikom pretresa stana. Ili slučaj Mile i Spase Cobanski, koji su u Novom Sadu živeli pod ilegalnim imenima (Ištvan Varga i Mila Tomaić) i koji su za nešto više od mesec dana bili primorani da promene pet stanova. U neke kao u onoj u Beogradskoj ulici, neposredno posle njihovog odlaska ulazila je policija. O ilegalnim stanovima, bazama u Novom Sadu biće više reči u drugoj knjizi.

Genocid u Bačkoj

GENOCID U BAČKOJ¹

Sukob u žabaljskom ritu — povod za raciju

Četvrtog januara 1942. godine oko 6 časova ujutru jedan fašistički izviđački odred, sastavljen od žandarma, pograničnih lovaca i naoružanih građana dobrovoljno prijavljenih za ovu akciju, uputio se iz žandarmerijske stanice u Žablju, velikom selu na jugoistoku Bačke prema nenaseljenim salašima u ritu, priobalnom području Tise.²

Na jednom od njih, na salašu Gavre Pustajića, bio je logor jedinog partizanskog odreda na teritoriji Bačke: logor Prvog šajkaškog partizanskog odreda. Stvaranje odreda potvrđeno je na sastanku članova Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu koji je održan u Đurđevu početkom novembra 1941. godine, u vreme kada je narodnooslobodilački pokret u Bačkoj preživljavao teške trenutke, posle energične akcije okupatora sprovedene putem masovnih hapšenja članova KPJ, Skoja i boraca NOP-a, te brojnih smrtnih presuda i izricanja dugogodišnjih kazni robije. Odred, istina, nije razvio neku veću diverzantsku ili drugu aktivnost, ali i posredno saznanje o njegovom postojanju bilo je dovoljan razlog da okupator svojim snagama tokom decembra 1941. godine u više mahova temeljno izvrši »pročešljavanje« terena šajkaške, ali bez uspeha, sve do 4. januara 1942. Toga dana na salašu se nalazilo oko 40 boraca sa komesarom

¹ Radi se, u stvari, o januarskim događajima poznatim pod imenom racija ili još jasnije rečeno, o pravom pokolju srpskog i jevrejskog stanovništva u Sajkaškoj, Novom Sadu i Starom Bečeju, koji su sprovele okupatorske oružane snage. Tom prilikom je poubijano blizu 4.000 ljudi, žena, dece, staraca i starica.

² *Zbornik dokumenata NOR*, tom I, knj. 17, Beograd 1958, 20—25. Ovde se navolli da se izviđačka patrola sastojala od 4 žandarma u civilu, 4 žandarma i 11 graničara; Buzási János, *Az ujvidéki »razzia»* (*Novosadska racija*, u daljem tekstu J. B u z a š i, nav. delo), Budimpešta 1963. Na strani 37 navodi se da se izviđački odred sastojao od 20 lica i to pripadnika žandarmerije, pograničnih lovaca i naoružanih civila—dobrovoljaca.

Odreda Đulom Molnarom na čelu, dok su preostalih 20 članova Odreda i komandant bili odsutni. Osmatrač Odreda je, oko 8 časova, pravovremeno primetio približavanje neprijatelja i o tome obavestio komesara i ostale borce. Tako je Odred uspeo da spremno dočeka i iznenadi bliskom vatrom neprijateljski izviđački odred. U nastaloj borbi, koja je trajala čitav dan, neprijatelj je imao oko desetak mrtvih i isto toliko ranjenih. Međutim, njemu je, odmah posle početka sukoba, počela da pristiže brojna pomoć. Zahvaljujući tome uspeo je potpuno da razbije Odred, koji je toga dana imao oko osam poginulih. Fizičko likvidiranje njegovih ostalih članova nastavljeno je i izvršeno u toku narednih dana. Tako je još istoga dana ovaj sukob, nazivan u mnogim neprijateljskim dokumentima »žabaljskim ustankom«, sa vojnog gledišta i stanovišta državne bezbednosti bio *završen*. Tu istinu ni okupatorske vlasti u nekim svojim kasnijim dokumentima nisu poricale, nego, štaviše, i same isticale.³

Međutim, kao da se samo čekalo na ovako povoljnu priliku pa da se otpočne sa jednom akcijom pripremanom znatno ranije. Koristeći se ovim sukobom kao povodom, velika vojna sila fašističkog okupatora sručila se na nezaštićeno stanovništvo Sajkaške, Novog Sada i Starog Bečeja vršeći radikalno »čišćenje«, raciju, pokolj. Srpsko i jevrejsko stanovništvo ovih krajeva i mesta, prepušteno na milost i nemilost fašističkoj soldateski, doživelo je svoju tešku i krvavu vartolomejsku noć dugu mesec dana.

³ Danilo Ke kić, *Iz prvih dana života i borbe Prvog šajkaškog partizanskog odreda, Vojvodina u borbi* (zbirka članaka iz NOB-e), Matica Srpska, Novi Sad 1951, 129—136; MSRV AO 13637.— Izjava Danila Grujića; *Zbornik dokumenata o NOR*, tom I, knjiga 2, Beograd 1952, 259—261 — Pismo Svetozara Markovića Toze, organizacionog sekretara PK-a od 17. decembra 1941. koje je bilo upućeno OK KPJ za Srem. U njemu se između ostalog govori o velikim gubicima NOP-a u Bačkoj i Banatu, usled čega je doneta odluka o obustavljanju svih akcija oko uništavanja žive i mrtve snage okupatora; MSRV AO 12443 — Presuda suda m. kr. šefa generalštaba kao krivičnog suda decembra—januara 1943—1944, u Budimpešti nad učesnicima u januarskom krvoproliću u Bačkoj. Na str. 8 navode se gubici iz prvog dana sukoba i to 8 komunista, dok ie na strani mađarskih snaga bilo 7 poginulih i "9 ranjenih. Neki kasniji izveštaji iznose da je u prva dva dana bilo na strani partizana 12 mrtvih a na strani okupatora 11 (J. Buza ši, nav. delo — 42—43); *Zbornik dokumenata o NOR*, tom I, knj. 17, na str. 43 komentariše se tok borbe kod Pustajićevog salaša.

Uzroci racije

Pre nego što predemo na detaljniji opis racije, neka nam bude dozvoljeno da se vratimo na neke događaje koji su stajali u pozadini januarskih događaja, sa njima bili u tesnoj, uzročnoj vezi i, u krajnjoj liniji, stranice istorije Srba i Jevreja ispunile novim tragičnim događajima i doveli do jedne od najkrvavijih epizoda u istoriji mađarskog fašizma.

O društveno-političkom i ekonomskom razvitku u Mađarskoj posle prvog svetskog rata ukratko smo već ranije govorili. Podsetimo se samo da je Hortijev režim sve nevolje i bedu koja je pogadala eksploataciju i obespravljene radničke klase Mađarske pravdao »nepravednim mirovnim ugovorima«, a rešenje ekonomskih problema uslovljavao povratkom »oduzetih« teritorija. Govorili smo i o neravnopravnom položaju mađarskog stanovništva u Vojvodini, čime je stvarano plodno tlo za širenje iredentističkih i revizionističkih ideja iz Mađarske i sa strane domaće mađarske buržoazije kao i za šovinističko raspoloženje prema drugim narodima, posebno srpskom. Uključivanje delova Jugoslavije u sastav Mađarske, prema propagandi širenoj iz te zemlje, ne samo što bi, navodno, dovelo do »nacionalnog oslobođenja« jugoslovenskih Mađara, već bi ih oslobodilo i teškog socijalnog položaja. Na demagoški, lažni karakter te propagande ukazala je i VI pokrajinska partijska konferencija.⁴

Događaji, kao što su ratovi i okupacija tuđih teritorija, pružaju mogućnost da pojedinci na lak i nepošten način dođu do materijalne koristi. Izgledi na pljačku bili su cena koju je izvestan broj domaćih Mađara najčešće deklasiranih elemenata, prihvatio kao protivuslugu za učestvovanje u atrocitetima nad srpskim i drugim življem, od kojih su najkarakterističniji bili oni prilikom ulaska okupatora, odnosno oni koji su izvršeni tokom racije januara 1942. godine. Ne treba posebno naglašavati da je to bio deo smišljenog i zločinačkog plana fašističkog okupatora, čiji je cilj bio: izazivanje i produbljivanje razdora među narodima koji su zajedno živeli u Bačkoj i raspirivanje šovinizma i međusobne netrpeljivosti. Bila je to opasnost na koju je ukazivao i Majsko savetovanje KPJ u Zagrebu 1941. godine i, s tim

⁴ Š. Mesaroš, nav. delo, 201—221; MSRV AO 12362 — Izveštaj sa VI pokrajinske konferencije KPJ za Vojvodinu koja je sredinom septembra 1940. godine održana u Kamenici, 12—14.

u vezi, postavljalo odgovarajuće zadatke partijskoj organizaciji u Vojvodini.⁵

Imali smo već prilike da se upoznamo sa razvitkom narodnooslobodilačkog pokreta u Bačkoj i Novom Sadu tokom 1941. godine. Videli smo šta je prethodilo borbenim akcijama, mogli smo da pratimo uspehe narodnooslobodilačke borbe i da konstatujemo smišljenu, snažnu i brutalnu reakciju okupatora, koja je snage narodnooslobodilačkog pokreta u Bačkoj svela do kraja 1941. godine na jednu trećinu.“

⁵ *Zbornik dokumenata o NOR*, tom II, knj. 2, Beograd 1954, 7—23 — Zaključci sa Majskog savetovanja KPJ u Zagrebu;

— Pljačke izvršene prilikom ulaska mađarskih fašističkih trupa u Bačku procenjene su na 539,251.271 predratnih dinara. Kao potvrdu iznetog u glavnom tekstu, navodimo i deo iz neprijateljskog dokumenta koji nosi naslov »Pro memorija« (o zabrinjavajućim pojavama na ponovo priključenim teritorijama »južnih krajeva«, ikoji je zaveden u MSRV AO 19882 MK X, F 1/170—198). Govoreći o raspoloženju stanovništva gde je racija održana, u dokumentu se kaže: »Naročito je potišteno raspoloženje među srpskim življem u potiskim selima Starom Bečeju, Curugu, Žablju, Mošorinu, Titelu, Turiji (racija nije održana u Turiji — pr. autora), dakle u onim mestima u kojima su se odigrali januarski događaji, koji su dostojni žaljenja. U ovim mestima stanovništvo je toliko zaplašeno da se potpuno povuklo u sebe i boji se ponovnih ispada. Ovaj strah potkrepljuje pored gore iznetih činjenica i bojazan od mađarskog proletarijata... (Naravno, ne radi se o pravom proletarijatu, već u stvari o deklasiranim elementima, lumpenprole tari jatu i delu mađarskog poljoprivrednog proletarijata sa kojima revolucionarni deo mađarskog proletarijata nije imao mnogo zajedničkog — primedba autora)... koji stalno prete srpskom stanovništvu. Pojedini pripadnici mađarskog proletarijata i sami su tokom januarskih događaja izvršili teške zločine prema srpskom stanovništvu, učestvovali su u istrebljenju i pljački čitavih srpskih porodica i tako ovi pojedinci u kolektivnoj odmazdi koju zahtevaju protiv Srba vide mogućnost novih pljačkanja. Ponašanje dr Ivana Nade, poslanika u ovim krajevima, uopšte nije umirujuće, jer stalno pothranjuje raspoloženje mađarskog proletarijata protiv srpskih zemljoposjednika... Zbog toga bi bilo poželjno kanalisati delatnost dr Ivana Nade unutar određenih granica, tim pre što njegovo ponašanje prouzrokuje verovanje kod mađarskih bezzemljaša da će posle proterivanja srpskih zemljoposjednika moći da zauzmu njihovu zemlju«, (str. 4—5).

⁶ *Zbornik dokumenata NOR*, tom I, knj. 6, 143—159; *Zbornik dokumenata NOR*, tom I, knj. 2, 259—261, MSRV AO 12351 — Pismo Svetozara Markovića Toze Okružnom komitetu KPJ za Srem od 20. maja 1942. godine.

Već na osnovu broja uhapšenih i osuđenih komunista i boraca narodnooslobodilačkog pokreta, kao i na odjeku tih mera okupator je mogao meriti veličinu svog trenutnog uspeha. Po onome što je dalje preduzimao jasno je bilo da su njegove ambicije još veće, ali da su i njegova strahovanja porasla. Iako nešto kasnije nego što se to moglo očekivati, okupatorske vlasti su postale svesne da je narodnooslobodilački pokret u Bačkoj deo integralnog pokreta jugoslovenskih naroda, čiji je organizator i rukovodilac Komunistička partija Jugoslavije. I činjenica da je KPJ dosledno i uporno sprovodila politiku okupljanja svih društvenih snaga spremnih za borbu protiv okupatora, bez obzira na njihovu nacionalnu, versku i socijalnu pripadnost, učvršćivala je vlastodršce u Bačkoj u njihovom verovanju da je KPJ jedina stvarna snaga sposobna da ugrozi postojeći poredak i osujeti njihove dalekosežne planove u okupiranoj Bačkoj, te su otuda sve svoje snage angažovali u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Sam podatak da su uhapšeni pripadali najvećim delom KPJ i Skoju, pružao je realnu podlogu mađarskom okupatoru da veruje da je sa komunistima uspeo da se obračuna, ali ne i konačno, jer nacionalno i politički potlačeno stanovništvo pruža podršku i pomoć aktivistima narodnooslobodilačkog pokreta, i pored stalno prisutnog, prilično rasprostranjenog i od političara stare Jugoslavije pothranjivanog straha od novih krvavih obračuna. Okupator je, takođe, imao razloga da ne veruje ni proletarijatu mađarske nacionalnosti u Bačkoj, zbog nerešenih socijalnih i drugih problema, te klasne vladavine i eksploatacije. Naime, nacionalni sastav uhapšenih članova KPJ, Skoja i boraca NOP-a 1941. godine pokazao je okupatoru da njegova politika raspirivanja nacionalne mržnje, iako sprovedena u uslovima veoma povoljnim po njega, nije uspela u meri u kojoj je on to želeo. Otuda je on i dalje morao računati sa mogućnošću uključivanja najrevolucionarnijeg i najnaprednijeg dela mađarske narodnosti u Bačkoj u NOP, tj. njegovo učešće u borbi protiv fašističkog okupatora. Računajući na sudelovanje u raciji određenog broja izrazito fašistički nastrojenih, bolje reći, šovinistički zaslepljenih Mađara, okupator se nadao da će time još više produbiti jaz između Mađara i Srba, a samim tim da će i proces očekivanog približavanja revolucionarnih snaga ovih naroda ako ne sasvim onemogućiti, a ono bar odložiti za kasnije.

Zbog svega rečenog hortijevski režim je došao na monstroznu ideju da jednom velikom akcijom spreči ponovni uspon NOP-a i da, uz dalje raspirivanje nacionalne netrpe-

ljivosti, krvavim represalijama, pre svega nad Srbima, utera ovom nepokornom narodu strah u kosti i jednom za svagda pacificira Bačku. Podatak o teritoriji odabranoj za raciju, naseljenoj pretežno Srbima poznatim po svojim borbenim i slobodarskim tradicijama, potvrđuje gore rečeno.⁷

Nije baš lako posebno istaći samo jedan razlog iz mnoštva onih koji su doveli do racije. Protivsrpski šovinizam vladajućih hortijevskih krugova i drugih desnih, profašističkih struktura u Mađarskoj, uticajnih u vojsci i državnoj administraciji šovinizam koji se ispoljio kroz najkrvaviju formu odmazde u cilju zastrašivanja srpskog stanovništva, kao i želja za konačnim obračunom sa organizatorima i rukovodiocima NOP-a, bili su osnovni razlozi koji su doveli do januarskih događaja.

Bez namere da ih izlažemo redom, po njihovoj važnosti, spomenućemo još neke među razlozima koji su doprineli sazrevanju čudovišne ideje o masovnom pokolju Srba i Jevreja. Već smo spomenuli nerešene socijalne i političke probleme u fašističkoj Mađarskoj, koji su se nakon okupacije dobrim delom preneli i u Bačku i koji su se, na određeni način, reflektovali i u raciji. Nije slučajno što uz ovo navodimo i izrazito antisemitsko raspoloženje većeg dela oficirskog kadra i priličnog broja rukovodećih ljudi iz državne uprave u Mađarskoj.⁸

O spoljnopoličkim kombinacijama, u centru kojih se nalazilo pitanje Banata, uporna težnja da se Bačka zadrži po svaku cenu kao i ponovljeni Hitlerovi zahtevi za veće učešće mađarskih vojnih snaga na Istočnom frontu, što se

⁷ MSRV AO 14042 — *Istina* od avgusta 1942; MSRV 12433. Teritorija predstavlja trougao koji sačinjava jugoistočna Bačka oivičena Dunavom, Tisom i linijom koja bi išla od Starog Bečeja do Novog Sada. Područje poznato pod imenom Sajkaške pripadalo je nekada Vojnoj granici i šajkaškom bataljonu i u navedenoj teritoriji zauzima njen jugoistočni deo. Kako u prošlosti tako i u periodu između dva svetska rata, šajkaška je, zbog svoje relativne nacionalne monolitnosti, vojnih i slobodarskih tradicija, imala jake progresivne snage i partijske organizacije odnosno razvijen društveni i politički život. šajkaška je bila podeljena na dva manja sreza — žabaljski i titelsiki. Prema popisu stanovništva koji su okupatorske vlasti izvršile 1941. godine, na teritoriji ova dva sreza živelo je ukupno 60.902 stanovnika: Srba 39.147, Mađara 11.687, Nemaca 5.932 i ostalih 4.138.

⁸ Videti Vladislav R o t b a r t, *Čije je delo novosadska racija* (Jevrejski almanah 1956—1967, Beograd).

takođe uplelo u događaje oko racije, treba svakako nešto više da kažemo. Kao što je poznato, u težnji da Mađarsku pridobije za svoje osvajачke planove, Hitler joj je, pored drugih teritorija, obećao i Banat, pa čak i Rijeku. Iako je vreme od kapitulacije Kraljevine Jugoslavije sve više odmicalo, a time i nadanja da se Banat i Rijeka dobiju sve više slabila, Mađarska se nikada nije odrekla svojih pretenzija u odnosu na Banat.⁹

Po jednoj verziji, koju vredi pomenuti, ovo ubijanje nevinog stanovništva, koje se u zvaničnim dokumentima okupatora naziva svakako samo ne pravim imenom, planirano je i sprovedeno sa željom da se Hitlerovom emisaru, Joakimu fon Ribentropu (Joachim von Ribbentrop), ministru inostranih poslova, čiji je dolazak i boravak u Budimpešti planiran u vremenu 6—10. januara 1942. godine, pokaže kako vlasti u Banatu nisu sposobne same da izađu na kraj sa NOP-om, koji je toliko narastao da je u mogućnosti da direktno pomaže i podstiče ustanak i u Bačkoj. Krajnji cilj ovakvog, uzgred rečeno, potpuno netačnog prikazivanja stvari bio je da se dokaže potreba da mađarske trupe, koje su uspešno umirile Bačku, okupiraju i Banat. Kao potvrda ove verzije može da posluži niz izveštaja, sa netačnim podacima, da je u Bačkoj planiran ustanak velikih razmera koji bi otpočeli i pomogli partizani iz Banata. Ovom prilikom navešćemo samo jedan, koji je sastavljen na osnovu izjava članova mađarske vlade, i to 25. februara 1942. to znači posle racije. Deo tog izveštaja, prepunog svakojakih izmišljotina, glasi:

Srpski ustanak u mađarskom delu Bačke

Jedna grupa srpskih ustanika iz okoline Velikog Bečkerek, u Banatu, prešla je 7. januara t.g. Tisu i prodrla severno od Titela u Bačku, oblast pripojenu Mađarskoj. Radi se o 800 ljudi, koji su bili naoružani mašinskim puškama (nemački fabrikat), puškama i ručnim granatama. Srpski ustanici poseli su Žabalj, gde pretežno žive Srbi, oko 23 km severno od Titela. Srpsko stanovništvo je naoružano od strane ustanika koji su pokušali da, uz pomoć stanovništva, prodru u pravcu Novog Sada. Postojeće mađarske žandarmerijske snage, slabe da bi pružile otpor ustanicima, odstupile su. Tek idućeg dana pristigla su iz Segedina jaka žandarmerijska odeljenja koja su mogla uspešno primiti borbu, u kojoj su upotrebljeni i bacači plamena. Došlo je do ogorčene borbe, u kojoj su ustanici bili potpu-

⁹ Š. M e s a r o š, nav.delo, 211, 218.

no uništeni. Pored 900 ustanika ubijeno je celokupno srpsko stanovništvo Žablja.¹⁰

Nije isključena ni druga verzija, naime, da je preuveličavanjem opasnosti od ustanka u Bačkoj mađarsko civilno i vojno rukovodstvo imalo cilj da opravda potrebu držanja većih vojnih efektivna na terenu Bačke i u njenoj blizini, gde je bez sumnje bilo daleko lakše »ratovati« nego recimo na Istočnom frontu. Obaveze Hortijeve Mađarske u tom pogledu bile su prilično velike a njihovo izvršenje ne samo da je Hitler zahtevao nego je, štaviše postavljao i nove zahteve. Tako se i poseta Ribentropa završila sporazumom da Mađarska pošalje na ratište novih 150.000 vojnika, ali je taj sporazum postignut bez ikakvih obećanja o novim teritorijalnim ustupcima Mađarskoj.¹¹

Pripreme za izvođenje racije

Uspešan razvitak narodnooslobodilačkog pokreta u Bačkoj u letnjim mesecima 1941. godine, samopouzdanje i optimizam koje je u potlačenim masama budio razvitak ustanka širom Jugoslavije, potvrdili su da civilne hortijevske vlasti nisu sposobne da, bez pomoći vojske, makar i privremeno parališu dejstvo NOP-a. Mada rezultati borbe u Bačkoj nisu bili spektakularni, otpor je bio dovoljno snažan da pobrka dugoročne okupatorske ciljeve. Ta činjenica je iskusnim hortijevskim vlastima bila svakodnevno sve jasnija. To je dovelo do postepenog ali sve većeg angažovanja vojske u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta, kao što smo to izneli u prethodnim glavama. Tamo smo, takođe, ukazali da je niz autoritativnih ličnosti ili merodavnih skupova predstavnika okupatorske vlasti raspravljao o preosetljivosti političke situacije u Bačkoj, do te mere bremenite opasnošću, da najozbiljnije ugrožava stvoreni poredak. Većina tih ličnosti i skupova, u predlogu mera radi otklanjanja opasnosti, navodi i potrebu sprovođenja racija širih razmera.¹²

¹⁰ Zbornik dokumenata NOR, tom I, knj. 17, 42—43. Pored toga i str. 20—41; Horthy Miklós titkos iratai (Poverljivi spisi Mikloša Hortija), Budimpešta 1962, 313.

¹¹ Isto.

¹² Videti: MSRV AO 8567 — Original zapisnika sa sastanka niza ličnosti odgovornih za bezbednost Novog Sada koji je održan 7. X 1941; dr J. Mirnić, *Sistem prekog suđenja*, 81; MSRV AO 19875 M K III F 19/28—49 — Izveštaj političkog odeljenja ministru unutrašnjih poslova od 8. XI 1941.

Čak i u vreme kada se, pred kraj 1941, narodnooslobodilački pokret u Bačkoj našao u izrazitoj defanzivi, što nije moglo promaći budnoj pažnji okupatorskih organa bezbednosti, ocene o stanju u Bačkoj i mere koje su predlagane za izmenu tog stanja nisu se menjale.

Još jedna činjenica je okupatorskim vlastima, nadahnutim kontrarevolucionarnim i antikomunističkim duhom, morala pasti u oči. Naime, da svi predstavnici starih, buržoaskih jugoslovenskih partija stoje na oportunističkim, pasivističkim pozicijama. Da, naprotiv, narodnooslobodilački pokret predvode komunisti i da, stoga, svojom unutarnjom, objektivnom logikom on mora dovesti do krupnih, revolucionarnih promena i preobražaja. Da bi se taj pokret uništio, jer je mogao uticati i na unutarnje procese u samoj Madarskoj, trebalo je zadati poražavajući udarac masovnoj osnovi na kojoj je počivao i bez koje ne bi ništa značio.

Simptomatično je da su izveštaji — koje su o stanju u ovoj oblasti i o aktivnosti komunista poslednjih meseci prve godine okupacije Bačke slali Geza Batori, Đula Zombori, Peter Fernbah i dr Laslo Deak komandantu 5. žandarmerijskog okruga u Segedinu, pukovniku Vilmošu Šeleiju (Sellei Vilmos), te Glavnoj provincijskoj kapetaniji u Budimpešti, ministru unutrašnjih poslova, Centru za zaštitu države kao i defanzivnom odeljenju Ministarstva unutrašnjih poslova — bili pesimistički, ali i puni tendencioznog preuveličavanja. Sa približavanjem 1942. godine u tim izveštajima sve se više podvlači »opasnost od izbijanja ustanka u Bačkoj«, i to na pravoslavni Božić. On bi bio podignut i podstaknut iz Banata i u njemu bi ustanici izvršili pokolj Madara i Nemaca u južnoj Bačkoj.¹³

Cilj tih i takvih izveštaja bio je da se kod viših državnih organa stvori predstava o predstojećem ustanku velikih razmera i o postojanju široko razgranatih komunističkih organizacija u južnoj Bačkoj, kako bi se stvorilo opravdanje za brutalnu oružanu intervenciju većih oružanih snaga. Namera da se u budimpeštanskim vrhovima stvori naelektri-

¹³ *Magyarország és a néhsodik világháború*, Budapest 1959, 424; MSRV AO 22047 — Optužnica protiv dr Lea Deaka i dr. od 20. X 1945. g.

sana, ratoborna, osvetnička atmosfera urodila je plodom. Izveštaji su izazivali ogorčenje zbog diverzantskih akcija i to kako u reakcionarnoj javnosti, tako i kod najviših političkih faktora u glavnom gradu Mađarske. Javno mišljenje, osobito desnica, sve su više i glasnije isticali zahtev da se preduzmu energične akcije u južnoj Bačkoj.¹⁴

Sa zvanične strane, okupatorske vlasti ubacivale su razne alarmantne vesti, koje su unosile nemir i nespokojstvo među stanovništvo, pripremajući, na taj način, preduslove i atmosferu pogodnu za izvođenje a kasnije i pravdanje izvršenih nedela. Tako su se, sa približavanjem kraja 1941. godine, sve češće čuli glasovi: »Srbi nešto spremaju!«; »Srbi spremaju pokolj Mađara i Nemaca!« i tome si., da bi se, kao reakcija na ove vesti, sa približavanjem pravoslavnog Božića sve češće pronosili glasovi o predstojećem »crnom i krvavom srpskom Božiću«, o tome »da ga Srbi neće slaviti već da će ga dočekati u jendeku«.¹⁵

Okupatori su, dakle, ubacivali šovinističke parole, mada im politička linija narodnooslobodilačkog pokreta nije dala ni najmanjeg povoda za to.

Drugog januara 1942. godine kapetanija mađarske kr. policije u Novom Sadu poslala je cirkular br. 187/1941. podžupanu Bač-bodroške županije, Mađarskoj kr. komtrašpijunaži u Novom Sadu, ispostavi mađarskog kr. žandarmerijskog istražnog odeljenja u Subotici i velikom županu grada Novog Sada.

Cirkular, pod naslovom »Poverljivi izveštaji u vezi sa srpskim pravoslavnim božićnim praznicima«, sastavljen je na osnovu jednog poverljivog špijunskog izveštaja od 8—10. decembra 1941. godine, u kome je registrovana navodna izjava jednog seljaka iz Maradika u Sremu, data u Novom Sadu: »Čekajte, Mađari i Nemci, do srpskog Božića poteći će vaša krv«. Nekoliko dana docnije poverljivi doušnik čuo je sličan razgovor dvojice ljudi, od kojih je jedan bio, navodno, jevrejskog izgleda. Pošto upozorava na skori datum pravoslavnog Božića i običaje Srba da, za vreme tog

¹⁴ MSRV AO 8542 — Zapisnik o saslušanju Ferenc Som batheljdja od 6. IX 1946. god., 7.

¹⁵ MSRV AO 1938 — Elaborat Pokrajinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini, III grupa masovnih zločina »Racija«; *Zločini okupatora*, 121—123.

praznika, priređuju pucnjavu i lumpovanja, cirkular skreće pažnju na mogućnost postojanja veze između seljaka iz Maradika i pomenute dvojice, i to u smislu postojanja neke organizacije. Iz Bačko-bodroške županije cirkular je upućen sreskim načelnicima, a ovi su ga dalje presiedili opštinama.¹⁶

Racija u šajkaškoj

Izveštaji o sukobu u žabaljskom ritu 4. januara 1942. još istoga dana upućeni su i Komandi m.kr. žandarmerijskog okruga u Segedinu, na osnovu kojih je njen komandant Vilmoš Šelei naredio koncentrisanje žandarmerijskih snaga u Žablju. Istovremeno je uputio zahtev komandi 5. domobranskog korpusa da uputi jače vojne snage na mesto sukoba. Uostalom, evo kako ukratko izgleda hronologija koncentrisanja oružanih snaga u Zabiju tokom 4. januara. Toga dana, u 18 časova d 35 minuta, prispeo je prvi izveštaj centralne komande žandarmerijskom isledniku u odeljenje opšte bezbednosti Ministarstva unutrašnjih poslova. Telefonski izveštaj, nakon netačno prikazanog sukoba, sadrži i ovo:

16 MSRV AO 22047; 9089 — Cirkular od 2. odnosno 5. januara 1942, *Zločini okupatora*, 122; 8532 — Originalni zapisnik sa sastanka kod velikog župana Novog Sada dr Petera Fembaha od 17. I 1942. na kome je veliki župan prisutnim »predstavnicima Srpstva« dao informacije o događajima u Zabiju. U njima je, između ostalog, rekao i ovo: »Medutim, kako meni, tako i ostalim velikim županima, još pre nego što je iskrsnuo žabaljski slučaj, iz izveštaja organa bezbednosti bilo je poznato da se za pravoslavni Božić može očekivati neki, unapred nepoznati ali verovatno komunistički pokret većeg obima. Sledstveno tome, organi bezbednosti su, zbog toga, sprovodili sve jaču i budniju kontrolnu akciju, čemu se može zahvaliti što je ova akcija, koja je trebalo da bukne iznenada, buknula tri dana pre predviđenog roka tj. 4. januara, čemu se ima zahvaliti da nije uzela šire razmere«.

U svom zapisniku Sombathelji je naveo da je početkom januara prisustvovao konferenciji zajedno sa ministrom unutrašnjih poslova i ministrom narodne odbrane na kojoj je od njega zahtevano učešće vojnih snaga u čišćenju u južnoj Bačkoj, pošto su postojeće žandarmerijske snage bile nedovoljne. Dalje navodi da je, kao povod traženja i slanja poslužio događaj kod Zabija. Smatrajući to kao tačno, Z. Golubović je tako naveo u svom radu o raciji koji je objavljen pod naslovom *Racije januara 1942. u južnoj Bačkoj*, MS sveska 35/1963. Medutim, nak-

Na licu mesta nalaze se komandant odeljenja žandarmerije iz Novog Sada, njegov načelnik štaba i rukovodilac istražne grupe sa žandarmima. Na lice mesta stigao je iz Novog Sada i jedan vod pograničnih lovaca. Alarmirana je oklopna jedinica u Senti, odakle su na lice mesta pristigla borna kola i tenkovi..¹⁷

Komandant žandarmerijskog okruga, koji je od početka operacije, po teritorijalnoj nadležnosti, bio na čelu žandarmcrijskih snaga, jedan sat kasnije javljao je još detaljnije o snagama koje su angažovane:

Nakon prijema izveštaja, Komanda segedinskog okruga naredila je da na lice mesta izađu komandant odeljenja i jedan vod žandarma, i istovremeno naložila komandantu odeljenja da zatraži i podršku od vojnih jedinica iz Novog Sada. Nakon toga, na lice mesta upućeni su jedan vod pograničnih lovaca i borna kola i tenkovi oklopne jedinice iz Sente. Svi oni su, zajedno sa vodom žandarmerije, na lice mesta stigli oko 15 časova.

Komanda segedinskog okruga je, sem toga, u Žabalj uputila jedan odred žandarmerije iz Subotice, a u Čurug jedan odred žandarma iz Kiškunhalaša. Oni su na lice mesta mogli prispeti oko 17 časova.

Komanda korpusa u Segedinu obećala je svaku pomoć, prema razvoju situacije. Segedinski korpus je, u toku popodneva, takođe uputio na lice mesta dvojica borna kola i ona mogu tamo stići oko 18 časova."

Oficir dežuran u odeljenju opšte bezbednosti Ministarstva unutrašnjih poslova je, u noći 4. januara, zabeležio pored ostalog i ovo:

22.45 časova: Po nalogu gospodina savetnika Bencur-Irmešija (Benczur-Űrmössy), obavestio sam komandanta žandarmerijskog okruga pukovnika Šeleija da *po narednji sa najvišeg mesta protiv bandita koncentriše sve raspoložive snage i da s banditima postupi nepoštedno (podvukli autori)*. Primio k znanju pukovnik Želei.¹⁷

nadna istraživanja pokazuju da se Sombathelji najverovatnije prevario u datumu i da je pri tome imao u vidu sastanak u istom sastavu ali 12. 1 1942.

¹⁷ MSRV AO 8542, 67; 12443, 6 i 18.

¹⁸ J. Buzaši, nav. delo, 37—38.

¹⁹ Isto, 39.

Komandantu 5. domobranskog korpusa u Segedinu Ferenc Sombathelji (Ferenc Szombathelyi), šef mađ. kr. generalštaba, po činu generalpukovnik, povenio je da odredi vojne snage i njihove komandante. Istovremeno je Sombathelji generalpotpukovnika Ferenc Feketehalmi-Cajdnera (Ferenc Feketehalmi-Czeydner), komandanta 5. domobranskog korpusa imenovao za vrhovnog rukovodioca racije u šajkaškoj. U odsustvu Feketehalmija, koji je tada bio na odmoru, ali je već sutradan po sukobu, tj. 5. januara 1942. prekinuo, tražene vojne snage odredili su zamenik komandanta 5. domobranskog korpusa i načelnik štaba. Prve oružane snage upućene su u Žabalj između 4—6. januara, a zatim između 6—10. januara. Tako je formiran tzv. prvi oružani odred, koji je deštvoovao od 4 do 30. januara 1942. godine u sledećim mestima: Žabalj, Čurug, Gospodinci, Šajkaš, Lok, Mošorin, Vi lovo, Gardinovci, Titel i Stari Bečej. Za komandanta ovog odreda određen je već 4. januara pukovnik Laslo Deak (Deák Laszló), komandant 9. pešadijskog puka.²⁰

Petog januara Sombathelji je odredio jedinstvenu komandu za sve oružane snage, što je značilo da na određenoj teritoriji i na određeno vreme vojni zapovednici preuzimaju vodstvo i nad žandarmerijom i policijom. Ovakvim merama pribegavalo se samo u izuzetnim slučajevima, u slučajevi-

20 MSRV AO 8551 — Zapisnik o saslušanju Ferenc Feketehalmi-Cajdnera od 28. VIII 1946; 12443, 6—7, 9—10. U sastav prvog oružanog odreda ušle su sledeće vojne i žandarmerijske jedinice: Novosadska žandarmerijska škola, dve čete 16. bataljona pograničnih lovaca, jedna četa biciklističkog bataljona, jedan vod rečne straže, sve iz Novog Sada, jedna izviđačka četa, jedna četa pionirskog bataljona (iz Segedina), dva oklopljena automobila i jedan telefonski vod, jednu streljačku četu 2. bataljona 9. pešadijskog puka, jednu mitraljesku četu, dva protivtenkovska i jedan telefonski vod, jednu streljačku četu 2. bataljona 9. pešadijskog puka, jednu streljačku četu, dva protivtenkovska voda 3. bataljona 6. pešadijskog puka, 5. rntorizovani vod. Od 25. I prekomandovan je u Žabalj i jedan bataljon 20. pešadijskog puka. Tokom racije povučeno je na saradnju i ljudstvo žandarmerijske stanice u Žablju i okolini, zatim žandarmerijski islednici pod komandom žand. potpukovnika Jožefa Horkajja.

O oružanim snagama koje su učestvovala u raciji govori i dr J. Mirnić, *Sistem jedinstvenog rukovodstva*, 19.

ma velikih opasnosti kao što su masovni društveni pokreti, pobune i si. Intervencija oružanih snaga u šajkaškoj smatrana je ratnom operacijom pa su čak i izveštaji sa terena podnošeni u istoj formi kao i oni sa Istočnog fronta, štaviše odluku

o ratnim operacijama doneo je sam regent Mikloš Horti na predlog Ferenc Sombathelja.³¹ Ti formalni momenti sami po sebi pružaju rečito svedočanstvo o značaju koji se pridavao operaciji i odgovornosti posrednih i neposrednih učesnika u njoj. Sledećeg dana, tj. 6. januara, Sombathelji je izdao naređenje da se određena teritorija »pročisti« i izvrši najenergičnija odmazda. Ovu pismenim putem dzdatu zapovest Feketehalmi je u celini preneo komandantu prvog oružanog odreda pukovniku Laslu Deaku, koji je već sutradan po sukobu doputovao u Žabalj, centar za rukovođenje racijom u šajkaškoj. U Žablju je zatekao Gezu Batorija, komandanta svih žandarma tokom racije, Ferenc Fotija (Ferenc Fothy), opunomoćenika 2. D. pod grupe mađ. generalštaba za vođenje istrage protiv komunista u »južnom kraju«, Vilmoša želei ja i Jožefa Horkaiia. Na osinovu naređenja Komande 5. korpusa kao i na osnovu informacija i uputstava dobijenih od pobrojanih ličnosti, Laslo Deak je izdao pismenu naredbu komandantu Žablja da opštinu opkoli, sumnjive Srbe i komuniste pronađe i uhapsi. U slučaju opiranja ili oružanog suprotstavljanja prilikom istrage, čišćenja teritorija kao i hapšenja sumnjivih lica preporučeno je najenergičniji postupak. Ova naređenja su se odnosila i na sva druga mesta u kojima je bila predviđena radia.²²

Izveštavajući 6. januara 1942. 5. domobranski korpus o delatnosti svoje oružane grupe. Laslo Deak kao da istovremeno saopštava masovnu smrtnu presudu izrečenu stanovništvu šajkaške, koju će sprovesti njegove trupe. U tome obaveštenju između ostalog nalazimo i ove ređove: »... Stanovništvo koje pomaže partizane nije načisto s tim kako smrtno ozbiljne posledice sada slede njegova dela« i dalje: »... uopšte se može reći da je veći deo stanovnika zlonameran, balkanski, za koji ne bi bilo šteta ako bi potpuno nestao... Svi su sumnjivi zbog komunizma, simpatišu one koji ove partizane opskrbljuju bazama, hranom itd. Sad će platiti za to«,²³

²¹ MSRV AO 8542 —12.

²² Isto; MSRV AO 8551; 12443, 9.

²³ MSRV AO 12443, 54.

Među ličima koja su se 5. januara našli na terenu šajkaške bio je i veliki župan Bačko-bodroške županije dr Leo Deak sa podžupanom Erneom Bajšaijem (Ernö Bajsai) i sekretarom. Raspoloženje koje je vladalo u krugu prisutnih oficira, od kojih smo jedan broj naveli, odisalo je šovinističkim ogorčenjem prema Srbima uopšte i jasno izražavanom željom da je ovo pogodan trenutak da se jednom za svagda, obračuna sa »četnicima« i njihovim pomagačima.²⁴ Odras te atmosfere nalazimo i u »Situacionim izveštajima« koji su svakodnevno sastavljani u generalštabu na osnovu izveštaja sa terena, u vidu sledećih rečenica: »Sada nam se pruža prilika da se oslobodimo svih nepoželjnih elemenata a da prema stanovništvu statuiramo zastrašujući primer«, »Na Srbe je teror ostavio najbolji utisak — oni su naviknuti na teror«, »Do sada su nas smatrali slabim i nemoćnim«, »Čitavo srpsko stanovništvo podržava partizane«, »Ovaj kraj je besprimerno zaražen komunizmom«, itd.²⁵ Pošto se upoznao sa situacijom, veliki župan je još istoga dana otputovao u Budimpeštu i o svemu referisao ministru unutrašnjih poslova, Ferencu Keresteš Fišeru. Utisak koji je on poneo iz Žablja bio je da se tu radi o pokretu širokih razmera koji predstavlja veliku opasnost po bezbednost poretka. To mišljenje u potpunosti su delili i ministar unutrašnjih poslova i zvanični budimpeštanski krugovi.²⁶

²⁴ Prema raspoloživim dokumentima stiče se netačan utisak kao da mađarske vlasti dugo nisu pravile razliku između komunista, nacionalista i četnika. Za njih kao da su to bili samo sinonimi za sve one koji su bili protivnici postojećeg okupatorskog poretka. Međutim, okupator je to namerno činio, naročito u slučajevima kada je vršio atrocitete većih razmera (npr. kod okupacije Bačke i racije). Naime, pošto je pojam partizana i komunista mogao biti povezan sa svim pripadnicima brojnih naroda i narodnosti koji su živeli u Bačkoj, što znači i Mađarima, to se želelo prikazati da se ovde ne vodi »borba« protiv partizana i komunista već protiv srpskih nacionalista, četnika. Dakle, protiv onih istih koji su u iredentističkoj propagandi u Mađarskoj između dva svetska rata okrivljeni kao tobožnji krivci za mnoga, naročito socijalna zla koja su zadesila mađarski narod. U slučaju racije cilj je bio očigledan: podstaći nacionalizam i šovinizam kod ljudstva angažovanog u raciji, odnosno pronaći opravdanje pred sopstvenim narodom za počinjena zverstva.

²⁵ Dr J. Mirnić, *Sistem jedinstvenog rukovodstva*, 19.

²⁶ MSRV AO 8317 — Zapisnik o saslušanju dr Lea Deaka od 1. VII 1945.

U šajkaškoj su masovna hapšenja i ubistva izvršena u vremenu od 4. do 19. januara i to na način koji je bio isti u svim mestima u kojima je racija održana. Uhapšene osobe su najpre zatvarane u opštinske prostorije, gde su bile izložene različitim oblicima maltretiranja, zverskim mučenjima pa i ubijanju na licu mesta. Oni, znatno brojnija, koji nisu tu ubijeni, u večernjim časovima, pod zaštitom mraka, odvedeni su na obalu Tise, tu su ubijeni i bacani pod led. Istu grobnicu okupator je odredio i onima koje je poubijao u selu: i njihovi leševi bili su izneti na obalu Tise i bačeni u reku. Okupator je, tako, odmah uklanjao tragove svojih masovnih zločina. Ostajao je samo sneg crven od krvi nevino poubijanih žrtava.²⁷

Negde je nestrpljenje bilo toliko da su žrtve ubijane u prostorijama gde su bile pritvorene. Za ovo je naročito karakterističan slučaj Čuruga. Koristeći se navodnim pokušajem pobune zatvorenika u jednom žitnom magazinu, na uhapšene je otvorena mitraljeska vatra. Odmah potom zaštekali su i mitraljezi u drugom magazinu. Istovremeno poubijani su zatvorenici u opštini. Žrtve koje su preživele ovu pucnjavu, po naredbi Lasla Deaka bile su poubijane. Njihovi leševi su, u toku noći, vojnim kamionima prebačeni do Tise i bačeni u nju.²⁸

²⁷ S obzirom na temu, nismo opisivali način na koji je racija izvođena. To se može videti u Golubovićevom navedenom radu kao i u MSRV AO 12443; 1938.

²⁸ Isto; MSRV AO, Zemaljska AK 1 — Veliki župan Bačko-bodroške županije 19. V 1942. izveštava sreskog načelnika u Žablju da, povodom jednog izveštaja koji je primio iz Čuruga, preduzme odgovarajuće korake i da mu o rezultatima istih podnese izveštaj. Delovi iz izveštaja koji je Deak primio iz čuruga o stanju u opštini glase: »... To što su se januarski događaji tako nesrećno završili, sem vojnih razloga koje ne poznajem, rezultat je gore iznetih nesrećnih prilika (odnosi se na rukovodstvo opštine). U ovakvim tragičnim vremenima na čelu opštine stajali su, s jedne strane, dva gospodina tek došla u Čurug, jedan glavni beiežnik a drugi komandant milicije, a nije bio ni vojnik, s druge strane beskarakterni građanski elementi. Tako je čuruška opštinska kuća postala klanica gde su velikom broju nevinih levčom odrubili glavu. Noć sv. Vartolomeja je mačji kašalj prema ovome. U Čurugu ni jedan Srbin nije pokrenuo ni mali prst. Da je u ritu bilo gadova, među njima i Curužana, priznajem. Da su ih Čuružani pomagali, dozvoljavam. Ali da je najveći deo poklanih bio nevin, u to sam ubeđen. Nedelju dana su istraživali, ispitivali (odnosi se na formalnu istragu o krivcima za raciju, koju su okupatorske vlasti povele aprila—juna 1942.

Komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini prikupila je detaljan materijal o golgoti naroda šajkaške tokom racije. Međutim, ovom prilikom želimo da citiramo delove izveštaj a dvojice svedoka iz redova neprijateljske fašističke obaveštajne službe.

Prvi je izveštaj nemačkog obaveštajca, od 7. marta 1942, Ministarstvu spoljnih poslova u Berlinu o pokolju u Čurugu. U početku se govori o vestima koje su, poslepodne 4. januara, dospele u Čurug. One su govorile o žabaljskom sukobu, i o tome da je žandarmerijska stanica zatražila pojačanje. Ono je stiglo istoga dana u jačini od dvojica oklopna kola i oko 40-50 ljudi u tri kamiona... »Uveče istoga dana« — stoji dalje u izveštaju »mađarsko stanovništvo naoružano je od vlasti. U toku noći uhapšeni su imućni Srbi i intelektualci od naoružanih građana... u opštini pobijeni iste večeri... i bačeni u Tisu. Idućeg dana nastavljeno je ubijanje i streljanje. Drugog dana došli su na red imućni seljaci, koji su sa celom porodicom pobijeni... strpani su u žitne magazine i zbog navodnog pokušaja bekstva poubijani i bačeni u Tisu«.

U toku ove akcije ubijeno je ukupno 2.000 lica, među kojima oko 40 Jevreja. Time su ubijeni skoro svi Jevreji u Čurugu sem nekoliko žena. Od Srba poglavito su ubijani inteligencija, imućniji seljaci i zanatlije zajedno sa ženama i decom.

Moj utisak o tom izboru je da su ljudi koji su izvršili tu akciju, naročito izabrali imućne, koje su zajedno sa porodicom ubijali, kako bi prisvojili njihova imanja. U kućama iz ikojih su stanovnici prisilno odvedeni, vršene su odmah sistematske pljačke. U drugim kućama vršena je i vrši se još i sada pljačka vrednosnih stvari, žita itd.

Te pljačke vršila je mađarska rulja, kao i vojska i žandarmerija. U radnjama, kafanama, mesarnicama odmah su postavljeni Mađari.²⁵

— primedba autora). Zašto nisu donosili presude na osnovu ovih istraga? Onda bismo mogli biti mirni i mi Mađari u kojima ima poštenja, a mirni bi bili i Srbi. Ali ovako, da su i školska deca htela da nas pokolju, ne mogu da razumem. Ni drugi! Razume i u samo oni koji ne razmišljaju, samo mrze i od tuđeg hoće da se ogazde...

²⁵ Zbornik dokumenata NOR, tom I, knj. 17, 45—46; MSRV AO 23410, 80 — Elaborat Pokrajinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini, Zločini protiv Jevreja. Tu se navodi da su u Čurugu poubijani svi Jevreji, kojih je bilo 100.

Drugi izveštaj potiče od jednog budimpeštanskog detektiva, i upućen je 17. januara Ministarstvu unutrašnjih poslova. Detektiv je, pored ostalog, javljao:

Ignorišući ove zakonske propise razni neodgovorni elementi počinili su niz očiglednih zloupotreba, koje još uvek čine. Opštine su od mađarskih i nemačkih građana organizovale »narodnu stražu«²⁹ kojoj su u prvom redu pristupile već ranije kažnjavane osobe i pojedinci skloni kriminalu, pri čemu su pre svega imali u vidu ličnu materijalnu korist. ..

Rezultat ovih mera ogleda se u potpunom istrebljenju srpske inteligencije, viđenijih posednika, trgovaca i njihovih žena i dece — naročito u Žablju, Čurugu, Đurdevu i Gospodincima — koji su bačeni pod led zamrznute Tise udaljene oko 12 km od tih mesta. Samo u opštini Žabalj pobijeno je oko 1.000 građana. Takozvana Glavna ulica, sada Ul. Mikloša Hortija, potpuno je opustela jer su svi njeni žitelji bez izuzetka oterani i pobijeni.

Činjenica je da o nestalim licima niko ništa ne zna, o njihovom mestu boravka ne postoje podaci, a po tvrđenju saučesnika u njihovoj likvidaciji, svi se oni nalaze pod ledom Tise.

Čišćenje koje je počelo u Žablju, prenelo se i na ostala mesta u srezu, i sigurno je da se slične stvari dešavaju i u titelskom srezu. Sve to poslednjih dana ima za posledicu masovno bekstvo stanovnika Bačke u glavni grad i ostale gradove u provinciji.

U selima gospodare užas i strah, niko se ne usuđuje da izađe na ulicu a i samo mađarsko stanovništvo strepi od daljih događaja i mogućih posledica.³⁰

Karakteristično je i razumljivo što ni jedan od dva izveštaja ne spominje ulogu vojske, žandarmerije i policije u počinjenim ubistvima.

Teško je verovati da će se ikad utvrditi tačan broj onih koji su izgubili živote u raciji. Zato i naglašavamo da su podaci nepotpuni. Prema njima, broj žrtava je bio u Vilovu 66,

³⁰ J. B u z a š i, nav. delo, 44—45. U prvi mah ovaj izveštaj daje utisak da se krivica za događaje u raciji želi da prebaci i stvarno svaljuje na domaće mađarsko pa i nemačko stanovništvo. Međutim, pažljivo proučavanje navodi na suprotan zaključak. Vidi se da je u pitanju mali broj deklasiranih elemenata koji bi teško mogli sami izvršiti toliko ubijanja i u vreme kada vojska drži svu vlast u svojim rukama. Izveštaj takođe ukazuje da od daljih događaja strepi i mađarsko stanovništvo. Na kraju, nije se moglo ni očekivati da civilno lice javlja o akcijama vojske.

Gardinovcima 32, Gospodincima 74, Đurđevu 210, Žablju 629, Loku 48, Mošorinu 195, Temeninu 44,³¹ Titelu 51, Čurugu 883, šajkašu 26, Donjem i Gornjem Kovilju 2. Ukupno 2.260 osoba. Od toga broja p ; nacionalnosti 2.140 Srba, 105 Jevreja³², 13 Rusina, 1 Hrvat i . Mađar. Po polu i starosti 1.575 muškaraca, 407 žena, 86 dece ispod 12 godina i 192 osobe iznad 60 godina starosti.³³

Što se tiče podataka o nacionalnom sastavu žrtava, ističemo da je navedeni broj zvanično priznat i iznet od strane okupatorskih mađarskih vlasti. To kao i činjenica da su ubijani ljudi, žene, starci, starice i deca, jasno ukazuje na karakter i ciljeve racije — na šovinistički, protusrpski i protujevrejski karakter koji ju je inspirisao, na nameru da se izvrši genocid nad autohtonim stanovništvom čitavog jednog kraja.

Već smo spomenuli detektivski izveštaj upućen Ministarstvu unutrašnjih poslova, riz kojeg se jasno videlo šta se u stvari dešava u šajkaškoj. Međutim, to nije bio i jedini izvor informacija o stravičnim, u istoriji retko zabeleženim grozotama koje su se dešavale pod firmom »čišćenja«, o kojima su, bez ikakve sumnje, bili obavješteni najviši politički i vojni rukovodioci u Hortijevoj Mađarskoj, šefu generalštaba Sombatheljiu, skrenuo je pažnju na užasna zverstva u selima šajkaške i vojni sudija, pukovnik Jožef Baboš, i to u nekoliko mahova čak i pismenim putem. Na poziv i zahtev Sombatheljiu, Feketehalmi-Cajdner je referisao o situaciji u šajkaškoj ne samo njemu, nego i predsedniku vlade Laslu Barošiju kao i ministru vojske i ministru unutrašnjih poslova.³⁴

³¹ MSRV AO 9840 i 23410 — Racija nije održana u Temerinu, mestu naseljenom gotovo isključivo Mađarima. Međutim, na dan 9. I 1942. svi Jevreji iz Temerina skupljeni su u opštinu a odatle odvedeni u Žabalj gde su poubijani i bačeni u Tisu. Interesantno je da su svi oni krajem aprila 1941. godine, neposredno posle ulaska okupatora, bili prebačeni u Srbiju odakle su se postepeno, sa lažnim ispravama, vratili nazad u Temerin. Neki od temerinskih Jevreja, koji se tada nisu nalazili u mestu, telegramima su pozvani i naknadno poubijani.

³² Podaci koje ovde iznosimo razlikuju se od podataka iz 23410. Naime, u Elaboratu stoji da je u Čurugu poubijano svih 100 Jevreja, u Titelu 35 od 36, u Žablju 28 od 29 i u Temerinu 37. To ukupno iznosi 190.

³³ MSRV AO 12443, 12, 15—17, J. B u z a š i, nav. delo, 80, dat je tabelarni pregled žrtava po mestima, polu, starosti i nacionalnosti.

³⁴ J. B u z a š i, nav. delo, 45—46.

Uopšte nije bitno kako je Feketehalmi prikazao nadležnima u Budimpešti događaje o kojima je stekao i sopstveni utisak, jer je već 6. januara oputovao u Žabalj, i kako se pravdao i branio od optužbi za masakr koji su vršile njegove oružane snage. A masovni pokolj je toliko bio uočljiv u dzveštajima koji su slati sa »bojišta« da nije trebalo ni mnogo logike ni pronicljivosti da se on shvati i da se uoči gola činjenica o masovnom klanju stanovništva u šajkaškoj. Tako, na primer, izveštaj od 5. januara govori o 12 poginulih komunista, u izveštaju od šestog taj se broj penje na 60-70 ubijenih »ustanika«, 8. januara javlja se da *na strani četnika ima više stotina mrtvih*, a u izveštaju od desetog kaže se: »Naši dosadašnji gubici su 11 mrtvih, (poginuli prvog i drugog dana sukoba — primedba autora). Do sada je likvidirano oko 1.100 pripadnika četničkih bandi. U toku je likvidacija 2.000 zarobljenih četnika.«³⁵ Čudnog li ratovanja u kojem »neprijatelj« trpi ogromne »gubitke« a sopstvenim vojnicima ni kosa da nestane sa glave! Očigledno je bilo da se u Budimpešti prećutno dala saglasnost sa razvojem događaja tj. sa masovnim ubijanjem. Naredni događaji to i potvrđuju.

Odluka u proširenju racije na Novi Sad i okolinu

Proces nezakonitog ubijanja u šajkaškoj uveliko je bio u toku kada je u Budimpešti 12. januara 1942. godine održan sastanak posvećen pitanju preduzimanja daljih akcija istog smisla. Savetovanju su, pored ministra unutrašnjih poslova Ferenc Keresteš-Fišera prisustvovali ministar narodne odbrane Karolj Barta i šet generalštaba Ferenc Sombathelji. Na osnovu izveštaja Feketehalmija-Cajdnera o raciji i o tome da su se razbijeni partizani i sumnjivi elementi iz šajkaške, navodno, sklonili u Novi Sad, doneta je zajednička odluka o proširenju racije na nove teritorije. Centralno mesto u njoj zauzeo je Novi Sad.³⁶

Dvanaesti januar kao datum održavanja sastanka zaslužuje da se posebno podvuče, jer je posle racije postojala tendencija, ne samo neposrednih aktera u tim događajima već i mađarske vlade, da se odgovornost za teritorijalno proširenje i produženje racije prebaci na druga lica. Pri tome

³⁵ Isto, 42—43. Ovde se nije radilo ni o kakvim četnicima, štaviše ni komunistima. U pitanju je bilo nevino i goloruko stanovništvo šajkaške.

³⁶ MSRV AO 12443, 18; J. Buzaši, nav. delo, 51.

se mislilo na gradske vlasti u Novom Sadu, pre svega na velikog župana dr Petera Fernbaha. Veliki župan je zaista uputio memorandum predsedniku vlade i ministru unutrašnjih poslova tražeći po j r. čin je u brahijalnoj sili kako bi se mogla sprečiti aktivnost »subverzivnih elemenata« u gradu, koji su, tvrdilo se, imali veze sa šajkaškom, i kako bi se jednom generalnom racijom mogli istovremeno obuhvatiti svi sumnjivi elementi. O tome je Fernbah obavestio i takozvane »predstavnike novosadskog Srpstva« na zajedničkom sastanku od 17. januara 1942. do koga je, — kako je on tvrdio, — došlo na njihov zahtev, a sa željom da se, tobože, informišu o događajima u Žablju. Međutim, treba istaći da je ovaj zahtev veliki župan uputio 13. januara 1942, dakle tek sutradan pošto je odluka o proširenju racije doneta. Ostaje da se nagada da se ova dva datuma možda slučajno nisu podudarila ili da je, pak, veliki župan zakasnio 24 sata u izvršenju dobijenog zadatka da inscenira kakvu-takvu »inicijativu odozdo« radi održavanja racije i u Novom Sadu.³⁷

Na osnovu dogovora od 12. januara 1942. i uz odobrenje dr Lasla Bardošdja (László Bárdossy), tadašnjeg predsednika vlade, Sombathelji je 15. januara 1942. izdao sledeće naređenje:

U vezi sa srpskim četničkim komunističkim neredima u Bačkoj, na molbu gospodina ministra unutrašnjih poslova, naređujem:

1) Tokom čišćenja imaju se primeniti najenergичnije mere i kazne, ali treba paziti na to da se ne dese velike nepravde. Neka akcija čišćenja i odmazde ne prede u bezrazložnu svirepost i krvoprolie. Zbog toga se u odmaz-

37 MSRV AO 12443, 18; 1938, 133; 8532. — Na primedbu jednog od prisutnih iz tzv. »delegacije Srpstva«: »Nemojte smatrati da mi branimo prevratnike. Baš suprotno!«, Fernbah je dodao: »Prirodno. Gospoda su zato došla ovamo, jer su videla da nešto nije u rodu i žele svoju imovinu i svoju ličnost da zaštite od takvih nevolja kakva je bila žabaljska. Zato traže od mene preduzimanje preventivnih mera, da bi se subverzivni elementi sprečili u svojoj aktivnosti... Izneću ovaj zahtev u utorak (20. januara — primedba autora) prepodne u Ministarstvu unutrašnjih poslova«. Sutradan, tj. 18. januara, održan je sastanak u istom sastavu, ali, za razliku od prethodnog, gde su obe strane postavljale pitanja i odgovarale, ovaj sastanak se sveo na monolog velikog župana u kome je potencirao opasnost od boljševizma, koji će u slučaju pobede, podjednako ugroziti i njega i prisutne. Još istog dana, tj. 18. I 1942, Fernbah je zapisnike sa oba sastanka uputio predsedniku vlade. MSRV AO 14/33.

di — ukoliko je to moguće — ima praviti razlika između Srba koji već od ranije tu stanuju i onih koji su doseljeni u Bačku za vreme srpske vladavine. (Misli se na period stare Jugoslavije — primedba autora).

2) Komandanti oružane snage na području njihove akcije imaju postupati bezuslovno u saradnji sa upravnim vlastima.

3) Područje akcije oružane snage (čišćenje) proširujem na sledeće teritorije: teritoriju ograničenu St. Ižečejom, Srebobranom, Pašičevom, Petrovcem, Gajdobrom, Tovariševom (sve uključivo), Palankom, Dunavom i Tisom (uključivši i Novi Sad).³⁸

Neposredne pripreme za raciju i racija u Novom Sadu

Pored navedenog pismenog naređenja, Sombathelji je i u usmenom razgovoru podvukao neke delove svoje naredbe Feketehalmiju, koga je i dalje zadržao na položaju vrhovnog komandanta iracije. Na osnovu ovoga, a u okviru priprema za raciju na proširenoj teritoriji, Feketehalmi je 18. januara izdao naređenje koje u 7. tacci, u vezi sa opštim držanjem oružanih snaga, preporučuje:

a) tokom čišćenja treba upotrebljavati najenergičnije mere i odmazdu;

b) upadljive nepravde treba izbegavati;

c) ukoliko je to moguće, treba praviti razliku između onih Srba koji već od ranije stanuju ovde i onih koji su se naselili na teritoriju Bačke za vreme srpske vladavine;

d) komandanti oružane sile imaju da postupaju u sporazumu sa upravnim vlastima tamo gde je to omogućeno njihovom bezuslovnom odanošću državi i bezuslovnom poverljivošću u mađarskom nacionalnom pogledu;

e) partizane koji su tokom oružanog ustanka u Bačkoj pali u borbi ili ubijeni, treba sahraniti uz učešće vlasti. U matice umrlih, poginulih i nestalih osoba (i kod onih koji su do sada nestali i sahranjeni) treba kao okolnost smrti navesti izraz: »ubijen tokom komunističkog oružanog ustanka«. Ovaj postupak je potreban zbog toga da bi se, na osnovu njega, mogao početi postupak radi oduzimanja imovine.³⁹

³⁸ MSRV AO 12443, 18 — Uz odgovarajući dopis, ovu naredbu je Sombathelji uputio i ministru vojske i ministru unutrašnjih poslova.

³⁹ MSRV AO 12443, 19.

Istog dana kada je izdao ovo naređenje, tj. 18. januara 1942, Feketealmi je lično sastavio dosta opširnu naredbu o izvršenju akcije čišćenja u gradovima i većim opštinama, koja se, prema tome, odnosila i na Novi Sad. Uglavnom na osnovu nje izdate su odgovarajuće naredbe i objave komandanta racije u Novom Sadu, a izvedena je i sama racija u gradu.⁴⁰

Kao što smo pomenuli, na teritorija šajkaške raciju je izvodio tzv. prvi oružani odred, dok je za »pročešljavanje« novih teritorija formiran drugi oružani odred. Svoje dejstvo on je imao početi racijom 21. januara u Novom Sadu a, po njenom završetku 23. januara, u ostalim mestima obuhvaćenim odlukom o proširenju racije. Za komandanta drugog oružanog odreda imenovan je pukovnik Jožef Graši (József Grassy), dotadašnji komandant 15. brigade u Somboru.⁴¹

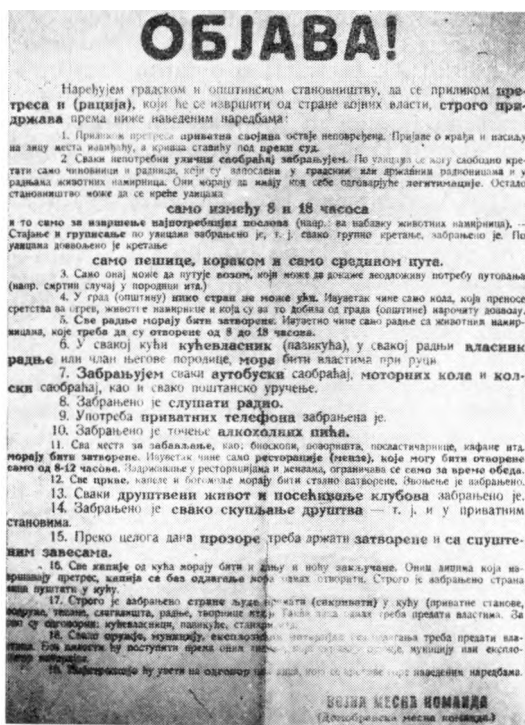
O svojoj odluci da sa užim štabom izađe u Novi Sad radi ličnog rukovođenja akcijom čišćenja, Feketealmi je 18. januara upoznao šefa generalštaba. Zatim je 19. januara otputovao u Srbobran i tamo održao savetovanje sa svojim komandantima. Prisutni su bili, pored Feketahalmija, i Jožef Graši, Laslo Deaik, potpukovnik Mikloš Eše (Miklós Essö), generalštabni potpukovnik Oskar Litomerinski (Oszkär Litomerinszki) i generalštabni potpukovnik Karolj Vašvari (Károly Vasváry). Na savetovanju je Feketealmi poverio Grašiju izvršenje racije u Novom Sadu, upoznao ga sa planom ove akcije kao i svojim naređenjima koje je izdao u vezi s njom. Učešće Lasla Deaka na ovom savetovanju bilo je poželjno zbog njegovog iskustva koje je stekao tokom izvođenja racije u šajkaškoj, a koje je trebalo da prenese pri-

⁴⁰ Isto; 19—21.

⁴¹ Isto, 7; MSRV AO 1938, 153—154 i 233—234 — Snage koje su uzele učešće u raciji; 8565 — Zapisnik o saslušanju Jožefa Grašija od marta 1946. godine. U sastav drugog oružanog odreda ušli su delovi 16. bataljona pograničnih lovaca, 1. i 2. bataljona 20. pešadijskog puka i 5. bataljon 5. pionirskog puka iz Segedina, biciklistički bataljon (bez jedne čete), rečna straža i vazduhoplovno odeljenje iz Novog Sada, 5. šančani tabor, žandarmerija 5. segedinskog okruga i Zandarmerijska škola iz Sektarda na čelu sa Martonom Zeldijem. Ovaj žandarmerijski poručnik, koji je došao sa svojih 40 žandarma, iako jedva 30 godina star, ali po svojim svirepostima nadaleko čuven, predstavljao jednu od najmračnijih figura novosadske racije. On je doputovao u Novi Sad sa posebnim ovlašćenjima ministra vojske, a svoje odabrane momke je vodio sa sobom uvek kada je išao na izvršenje »specijalnih zadataka«.

sutnima. štaviše, Grašiju je preporučeno da u Novom Sadu primeni uspešan način čišćenja kojim se koristio i komandant prvog oružanog odreda.⁴²

Po napuštanju Srbobrana Graši je, još istoga dana, preko Sombora, doputovao u Novi Sad i, kasno uveče, održao raport sa komandantima trupa koje su sačinjavale oružanu silu, zatim sa Đulom Zomborijem, Jožefom Talijanom, policijskim višim inspektorom, kao i komandantima žandarmerije.

Objava da će se održati racija u Novom Sadu

rijskih trupa odnosno žandar meri jskih istražnih organa; Géza Batori, žandarmerijski potpukovnik Lajoš Gal (Lajoš Gaál), Ferenc Foti i Jožef Horkai. Prisutnima, njih ukupno oko 40,

⁴² MSRV AO 12443, 22—23; 1938, 137—138.

Graši je prilikom razgovora o pojedinostima racije posebno naglasio da u Novom Sadu ne namerava da održi »propisnu« raciju, već da grad želi da temeljno pročisti i to na osnovu rezultata koje je postigla oružana sila pod komandom Lasla Deaka. Izrada tehničkog plana za izvođenje racije poverena je na kraju raporta Lajošu Galu i Jožefu Talijanu.⁴³

Na osnovu od njih pripremljenog plana racije, Graši je 20. januara 1942. izdao pismenu zapovest oružanoj sili, u skladu sa naredbom Feketehalmija od 18. januara. Ovom naredbom Graši je do u detalje predvideo sve što je bilo potrebno za organizovanje i sprovođenje racije. U vezi s njom naročito treba istaći nekoliko stvari: a) da je početak racije bio određen za 21. januar s tim da se završi na dan 23. januara 1942; b) određene su sve vojne jedinice koje su imale da vrše raciju kao i njihovi zadaci: »Prilikom sprovođenja racije« — stajalo je u naredbi — »zatvoriću grad jedinicama koje su prekomandovane iz stranih garnizona, kao spoljnim kordonom. U isto vreme jedinice garnizona, naslanjajući se na spoljni kordon, zaokružiće pojedine delove grada, te će zatim istražnim patrolama sastavljenim od jedinica žandarmerije i policije, pojačanim vojskom, izvršiti raciju...«; v) određeni su sastav i zadaci istražnih patrola, patrola za skupljanje i patrola za sprovođenje; g) naređeno formiranje odbora za legitimisanje, tzv. legitimacioni odbor itd.⁴⁴

Prilazeći realizaciji plana racije, čiji su tvorci bili L. Gal i J. Talijan, formirano je 240 istražnih patrola, od kojih 150 žandarmerijskih i 90 policijskih. Jedna patrola sastojala se od dva žandarma ili policajca kojima su bila pridodata dva ili tri vojnika. Vođa patrole bio je žandarm ili policajac, dok su vojnici služili kao obezbeđenje. Zadatak istražnih patrola bio je pretres kuća i legitimisanje ukućana u cilju pronalazjenja sumnjivih lica. U rukama vode patrole nalazila se i sudbina legitimisanih, jer je on određivao da li će neko lice biti uhapšeno ili ne. Osobe koje bi bile lišene slobode, sa kratkom beleškom koja je sadržala ime uhapšenog i razlog hapšenja, predavane su tzv. patrolama za sakupljanje. Ove su, pak, uhapšene koncentrisale na jednom unapred određenom mestu, gde bi ih, zajedno sa beleškama, prihvatile patrole za sprovođenje i privodile straži koja se nalazila pri odboru za legitimisanje, gde se nalazilo i komandno mesto rukovodioca racije u Novom Sadu Grašija. Komandu i kon-

⁴³ Isto.

⁴⁴ MSRV AO 12443, 23—25.

troju nad pojedinim grupama patrola (koje su bile podeljene u grupe) vršio je žandarmerijski odnosno policijski oficir. Nad prvim je vrhovni nadzor imao Lajoš Gal, a nad drugima Jožef Talijan.«

Dan uoči početka racije, tj. 20. januara 1942. uveče, pozvao je Lajoš Gal sve komandante grupa patrola, koji su imali da kontrolišu rad žandarmerijskih patrola. Prenoseći im uputstva koja je primio na prethodnim sastancima sa Grašijem, Gal je prisutnima naglasio da se u Novom Sadu neće održati »propisna racija«, nego se ima sprovesti izričito čišćenje. Da bi ovim rečima dao što veći značaj, on je naglasio da je to ne samo želja već i zapovest viših vlasti. Kako je ovaj zahtev praktično značio slobodnu upotrebu oružja, neki od prisutnih su zatražili izdavanje pismene naredbe u tom duhu. Gal je u odgovoru na ovaj zahtev ponovo podvukao da je naređenje dobijeno od gore i da se takva zapovest ne izdaje pismeno. Prisutni su prihvatili to objašnjenje.⁴⁵

Dvadesetog januara poslepodne doputovao je u Novi Sad sa svojim užim štabom i Feketehalmi, da bi lično rukovodio racijom na terenu. Istoga dana uveče prekinute su sve telefonske veze uključujući i linije najviših gradskih funkcionera. Jedino je putem teleprinteru održavana direktna veza između Feketehalmija i šefa generalštaba, Sombatheljija.⁴⁷

Jedinice koje su ulazile u sastav garnizona bile su dopremljene u Novi Sad do 20. januara uveče. U toku noći 20/21. januara oružane snage koje su sačinjavale spoljni kordon blokirale su grad.

Prvog dana racije, u ranim jutarnjim časovima, Lajoš Gal je žandarmerijskim oficirima, komandantima grupa patrola, zajedno sa popisom ulica dao i pismena uputstva o dužnostima njihovih patrola. U isto vreme je Jožef Talijan predao odgovarajuća uputstva policijskim oficirima, komandantima grupa policijskih patrola.⁴⁸

Treći događaj kojim je počeo ovaj dan bile su crvene plakate dzlepljene po zidovima kuća. »Objava« (»Hiirdetmény«) pisana na srpskohrvatskom i mađarskom jeziku, obavestavala je građanstvo da je u gradu počela racija. U njoj je doslovce pisalo:

⁴⁵ Isto, 25—27; 8570 — Zapisnik o saslušanju Lajoša Gala od 20. VIII 1946.

⁴⁶ MSRV AO 12443, 27—28.

⁴⁷ MSRV AO 1938; 12443, 28; J. B u z a š i, nav. delo, 54.

⁴⁸ MSRV AO 12443, 28.

Upozoravam građanstvo grada (opštine) da se za vreme sprovođenja racije od strane organa unutrašnje bezbednosti i organa opšte bezbednosti strogo pridržavaju sledećih naređenja:

1) Za vreme racije privatna svojina ostaće nepovređena. Prijave krađe i nasilja biće ispitane na licu mesta, a krivci će biti stavljeni pod preki sud.

2) Zabranjujem svaki suvišni saobraćaj na ulici. Na ulici mogu da se kreću samo službenici javne uprave, radnici državnih preduzeća i nameštenici trgovina namirnicama. Ovi moraju stalno nositi sa sobom odgovarajuće isprave. Ostali građani mogu na ulici da se zadržavaju samo između 8 i 18 časova i to isključivo u cilju obavljanja najnužnijih poslova (na primer, radi kupovine namirnica). Zastavljanje na ulici i okupljanje više od dva lica, odnosno prelaženje ulicom u grupi, zabranjeno je. Prolaz ulicom dozvoljen je samo pešice, samo hodom i samo sredinom kolovoza.

3) Železnicom može da putuje samo onaj ko je u stanju da dokaže neodložni razlog putovanja (na primer, smrtni slučaj člana najuže rodbine itd.).

4) U grad (opštinu) spolja niko ne može da uđe. Izuzetak predstavljaju kola sa namirnicama i ogrevom, koja će za izlazak iz grada (opštine) dobiti posebne isprave.

5) Sve trgovine moraju biti zatvorene. Izuzetak čine trgovine namirnicama koje mogu biti otvorene između 8 i 18 časova.

6) Vlasnik (nastojnik) svake zgrade, vlasnik trgovine ili član njegove porodice, u svakom trenutku moraju se staviti na raspoloženje nadležnim organima.

7) Zabranjujem svaki autobuski, automobilski i kolski, kao i poštanski saobraćaj.

8) Slušanje radio-aparata zabranjeno je.

9) Privatni telefonski saobraćaj obustavlja se.

10) Zabranjuje se točenje i potrošnja alkohola.

11) Sva javna mesta za zabavu, kao što su: bioskopi, pozorišta, poslastičarnice, kafane, itd., biće zatvorena. Izuzetak su restorani koji mogu biti otvoreni od 8 do 20 časova. Međutim, zadržavanje u restoranima ograničava se samo na vreme potrebno radi obedovanja.

12) Sve crkve, kapele i bogomolje moraju biti stalno zatvorene. Zvoniti je zabranjeno.

13) Svi oblici društvenog života, posete klubovima i si., obustavljaju se.

14) Svi oblici okupljanja — dakle i u privatnim stano-
vima — zabranjeni su.

15) Prozori preko celog dana moraju biti zatvoreni i prekriveni zavesama.

16) Sva ulazna virata zgrada moraju biti zaključana i danju i noću. Službenim organima koji učestvuju u raciji, na njihov zahtev, kapije moraju biti otvorene. Puštanje stranih osoba u kuću strogo je zabranjeno.

17) Prisustvo stranih lica u kućama (privatnim stano-vima, podrumima, tavanima, skladištima trgovinama, fabri-kama, itd.) tolerisati (skrivati), najstrože je zabranjeno. Takva lica treba predati službenim organima. Za ovo su odgovorni kućevlasnici, nastojnici i drugi.

18) Oružje, municija i eksplozivni materijal mora se neizostavno predati. Prema licima koja skrivaju oružje municiju i eksplozivni materijal biću neumoljiv.

19) Prekršitelje mojih gore navedenih naređenja poz-vaću na najstrožu odgovornost.

Domobranska komanda mesta⁴⁹

Istoga dana zajedno sa objavom izlepljena je i »Naredba« (Rendelet) sledeće sadržine:

U vezi sa racijom koja je u toku naređujem sledeće:

1. Ko bez dozvole drži ili sakriva kod sebe ili u svome stanu (stan, kuća, bašta itd.) oružje, municiju i eksploziv,

2. ko bez prijave vlasti drži, toleriše ili sakriva u svo-me mestu stanovanja stranu osobu,

neka to odmah prijavi vlastima, jer će u protivnom biti stavljen pred vojni sud i u slučaju krivice kažnjen smrću.

Isto će se postupiti i prema onome ko samo zna da se kod nekog nalazi oružje, municija itd. ili strana osoba i to vlastima odmah ne prijavi.

Komandant mesta.⁵⁰

Odredbe sadržane u pojedinim tačkama objave o raciji i u naredbi mnogi građani upoznali su tek pošto su ih prekr-šili. To nije nikakvo čudo kada se zna da je većinu građana održavanje racije iznenadilo i kada je uočljiv paradoks izme-

⁴⁹ MSRV AO 18804 — Original »Hirdetmény«-a na mađar-skom jeziku. Objavu je sastavio Jožef Grasi. Citirajući u svom radu objavu, Buzaši na kraju nje navodi i ime Jožefa Grašija, pukovnika^ U primerku kojim raspolaže MSRV nema njegovog imena odštampanog, ali je mastilom napisano: vitéz Grassy József ezredes.

⁵⁰ MSRV AO 12443, 30.

du broja tačaka koje je trebalo pročitati i, eventualno, zabeležiti i propisa o zabrani zadržavanja na ulici.»Plakati su izlepljeni drugog dana, 21. januara ujutro« — izjavio je Jožef oBaboš,— »Ko je slučajno izašao taj ih je mogao pročitati ili ih nije mogao pročitati. Građani su samo приметili da su plakati izlepljeni i da se održava racija. Ali tada već niko nije mogao da prođe ulicom. Istina, prema slovu naređenja mogli bi da se kreću svi oni koji su morali da napuste svoje stanove radi nabavke namirnica ili druge neophodne robe. Takvi bi mogli da se kreću, međutim, i ta mogućnost je na insistiranje i najzad Grašijevim naređenjem ograničena, a drugog dana sasvim ukinuta«. ⁵¹

Početak sprovođenja racije pada između 7 i 8 časova 21. januara radom istražnih patrola, što će reći pretresom stanova i legitimisanjem građana. Taj postupak bio je praćen hapšenjem ljudi, žena, dece i njihovim odvođenjem, putem patrola za skupljanje odnosno sprovođenje, u Dom Levente (danas Dom kulture) koji je bio komandni centar Graši ja i sedište tzv. legitimacionog odbora. Uhapšeni su dovođeni sa različitih mesta: železničke stanice, ulica, iz svojih stanova, i to peške u grupama ili kamionima. Hapšenja su tako brzo sprovedena da mnogim licima nije dozvoljeno ni da se obuku, već su ih onako lako obučene, u domaćoj odeći i si., upravo kako su zatečeni u stanu, hapsili i sprovodili dalje, a živa se tih dana u termometru kretala oko 25 stepeni ispod nule. Privedene osobe bile su najpre smeštene u veliku salu Doma kulture a odatle su posle kraćeg ili dužeg vremena izvođene u foaje pred stolove za kojima su sedeli detektivi, činovnici iz policije i članovi legitimacionog odbora. Ovaj odbor je formiran, kao što smo već spomenuli, na osnovu Grašijeve naredbe od 20. januara, a sproveo ju je Kun Bertalan, vođa ekspoziture kontrašpijunaže u Novom Sadu. Glavnu ulogu u ovom odboru imao je, po svojoj službenoj dužnosti, zloglasni Jožef Horkai, komandant žandarmerijskog islednog odseka, a u njegov sastav ušli su predstavnici zanatlija, industrijalaca, trgovaca i inteligencije mađarske narodnosti iz Novog Sada. Baš zbog ovakvog sastava, uloga koja je bila namenjena legitimacionom odboru sastojala se u pružanju pomoći oružanoj sili prilikom masovnog legitimisanja i proveravanja. Lice privedeno pred odbor pokazalo bi svoju legitimaciju (ukoliko ju je imalo) a članovi odbora bi vršili potom poređenje sa podacima iz pri javnih knjiga koje

⁵¹ J. B u z a š i, nav. delo, 57.

su ležale na stolu. Ponekad je jedna reč ili ugovoreno dizanje ruke člana legitimacionog odbora bilo ravno sudskoj presudi i značilo smrt ili život za osobu koja se legitimisala. Oni koji su bili proglašeni sumnjivima odvođeni su u malu salu, odakle je put, najčešće, vodio na neko gubilište u gradu, dakle u smrt. Osobe čije je legitimisanje prihvaćeno kao ispravno puštene su kućama. Kako im nikakve potvrde, ili slično, nisu izdavane da bi mogli pokazati da su »ispravni građani«, mnogi su bili ponovo hapšeni i odvedeni nazad u Dom kulture ili, pak, jednostavno odvođeni na streljanje. Iako nemamo tačnih podataka o broju, onih koji su u roku od tri dana bili predvedeni pred legitimacioni odbor, smatra se da on iznosi oko 20.000 osoba.⁵²

Tok racije 21. i 22. januara

Dvadeset i prvi januar uglavnom je protekao bez značajnih događaja i u pretresu prve trećine grada. Naime, prema planu racije Novi Sad je bio podeljen na tri dela. Bilo je tačno ustanovljeno koji će delovi grada biti pretraženi 21, 22. i 23. januara. Pretres se kretao od spoljnog dela grada ka unutrašnjosti. Prva dva dana pregledani su severni i južni delovi Novog Sada, dok je trećeg dana na red došao centar grada. U toku 21. januara Feketehalmi i Grasi su u više mahova izlazili na mesto delatnosti istražnih patrola, kontrolišući njihov rad. Pri jednom od ovih izlazaka Graši je nekolicini žandarmerijskih oficira, komandanata grupa patrola, oštro zamerio rečima da »nije svrha rada istražnih patrola u tome da skupljaju ljude.«⁵³

Verovatno pod uticajem ovih opomena, Lajoš Gal je izdao naređenje da se na Dunavu pronade pogodno mesto za ubijanje. Za to je odabrana poznata novosadska plaža »Štandard«, na kojoj je, još iste noći streljano 15 osoba. Žrtve,

⁵² *Zločini okupatora*, 184; MSRV AO 12443, 30—31; 1938, 160—162. — Članovi »legitimacionog odbora« bili su: Đula Kramer, dr Elemer Koranji, Lajoš Horvat, Fercnc Svraka, dr Ferenc Suites, dr Karolj Vagner, dr Peter Vagner, dr Tibor Leh, Antal Nad, Šandor Toman, Šandor Radnai, Radičević, Đeze Nad. Đerd Feher, Istvan Hajits, Viktor Đeze Gaus, Jožef Blažek, Robert Martin, inž. Kalman Seke, N. Šnajder, Janoš Abraham, Erne Pašt, dr Rihard Derner, dr Ljudevit Keks.

⁵³ MSRV AO 12443, 28, 32; 8577 — Zapisnik o saslušanju dr Martona Zeldija od 11. X 1946; *Zločini okupatora*, 176.

među kojima je bilo i žena, dovedene su od strane mešovite žandarmertijsko-vojničke patrole iz Doma kulture. Posle streljanja, koje su izvršili pripadnici rečne straže, leševi poubijanih bačeni su pod led u vodu, kroz otvore napravljene u zaleđenom Dunavu.⁵⁴

Drugog dana racije na ulicama grada pojavio se još jedan proglas, na srpskohrvatskom i mađarskom jeziku, ispod koga se nalazio potpis episkopa Srpske pravoslavne eparhije Bačke Irineja čirića. Proglas je izdat na zahtev Feketehalmija, upućen Irineju još pre početka racije. Kako je čirić odugovlačio da udovolji ovom zahtevu, došlo je do naknadne, i to veoma energične, intervencije Feketehalmija. Posle toga proglas je napisan, ali je svojom sadržinom znatno odstupao od želje Feketehalmija, I ovaikav, proglas je bio u skladu sa političkim potrebama okupatorskih vlasti, jer je pozivao vernike pravoslavne crkve u Bačkoj da poštuju vlast, da se klonе subverzivnih akcija, koje državi daju pravo da primeni najstrože mere. Sam proglas nije mogao u potpunosti postići efekat već i zbog toga što se pojavio u vreme kada je svakom kretanje ulicama bilo najstrože zabranjeno. Proglas je jedino mogao da posluži kao svedočanstvo da je racija u Novom Sadu sprovedena uz saglasnost tobožnjih predstavnika Srba, i to čak njihovog vrhovnog crkvenog poglavara.⁵⁵

Dvadeset d drugog januara ujutru Lajoš Gal je Grašiju podneo izveštaj o radu istražnih patrola. Pri tome je naglasio teškoće na koje su patrole nailazile, pre svega činjenicu da žandarmi ne poznaju sumnjiva lica. Da bi se ta teškoća otklonila, Graši je naredio da se preuzmu spiskovi sumnjivih lica od novosadske policije, žandar meri jskih islednih organa i ekspoziture kontrašpijunaže. Gal je ove spiskove dostavio još istog dana uveče, ili sutradan ujutru, žandarmerijskim oficirima, komandantima grupa patrola, odnosno vodama patrola.⁵⁶

I drugi dan racije doneo je nove žrtve, ali ubijanja još uvek nemaju ni izbliza karakter masovnosti. Otuda je Graši, na uobičajenoj konferenciji koju je držao 22. uveče sa svojim potčinjenim komandantima, izrazio i svoje lično i

⁵⁴ MSRV AO 12443, 32—33; 8551 — Zapisnik o saslušanju Ferenc Feketehalmi-Cajdnara od 28. VIII 1946.

⁵⁵ MSRV AO 1938, 141, 146—147, 159; 18805 — Original Irinejevog proglasa pisan na mađarskom jeziku, MSRV 1002 — original na srpskom i mađarskom jeziku.

⁵⁶ MSRV AO 12443, str. 33, 1938, 171—172 — *Zločini okupatora*, 177.

Feketehalmijevo nezadovoljstvo dotadašnjim rezultatima racije. Pri tome je podvukao naređenje Feketehalmija da se, ubuduće, ima energičnije postupati, te da se upotrebe i mitraljezi, ukoliko se civili provlače kroz kordon, odnosno gledaju kroz zavese. Nakon ove konferencije održao je i Gal odvojen raport sa žandarmerijskim oficirima, na kome je govorio u istom smislu kao i Graši.⁵⁷

Događaji trećeg dana racije postaće jasniji ako naredbe sa gore opisanih sastanaka povežemo sa jednom epizodom koja se odigrala nekoliko časova ranije. Radi se o dijalogu koji je voden između Feketehalmija i Martona Zeldija, ličnog rukovodioca masovnih ubistava na dan 23. januara. Tom prilikom Feketehalmi je odlučno izjavio da se ovde radi o »nacionalnoj časti« i da je cilj ove racije odmazda. Na primedbu Zeldija šta će biti ako se sutradan na ulici pojave leševi, sledio je odgovor vrhovnog rukovodioca racije da se to upravo i želi.⁵⁸

Pre nego što predemo na izlaganje događaja trećeg dana racije, saopštićemo na osnovu sačuvane građe kako su neke od događaja iz prva dva dana u svojim izveštajima prikazali pojedini policajci, detektivi i poverljivi ljudi lučke kapetanije u Novom Sadu.⁵⁹

Policajac br. 5792 Ferenc Rosta javlja da je 22. januara 1942. god. izaslat radi čuvanja postreljanih leševa u kuću br. 18 u ulici Dositeja Obradovića. Tamo su vojnici koji su vršili raciju poubijali jednu jevrejsku porodicu od četiri člana. I starešina porodice dobio je jedan metak u uvo, ali je posle došao k sebi i otišao radi žalbe -na kapetaniju. Leševi su potrpali na vojni teretni automobil, odneli na Dunav i tamo bacili u vodu. Jevrejina, starešinu porodice, koji je ostao živ, vojnici su odveli na Dunav i tamo je jedan podnarednik i njega ubio i bacio u Dunav.

M. kr. pol. podoficir Mačaš Urač javlja: 21. januara 1942. u 18 sati obratio mu se trgovac Mano Rajh, ikoji stane u ulici Dositeja Obradovića br. 18, s žalbom da su vojnici koji su vršili raciju ubili njegovu ženu, kćeri od 18 i 9 godina i sina od 2 meseca, u popodnevnim časovima. Njega samoga su vojnici takođe ranili. Zamenik oficira

⁵⁷ Isto. U budimpeštanskoj presudi navodi se da je 22. I ubijeno 26 osoba.

⁵⁸ MSRV AO 1938, 172—173; 12443, 34.

⁵⁹ MSRV AO 12441 — Zbirni izveštaj o događajima u raciji u Novom Sadu koji je lučka kapetanija uputila svom nadležnom organu u Budimpešti marta 1942.

sproveo je Mana Rajha na centralno dežurstvo. Kako je obavešten sutradan, 22. januara vojnici su ubili i Mana Rajha.

Detektiv Ištvan Šari javlja: 21. januara 1942. oko 19 časova pojavio se u centralnom dežurstvu policije neki Jevrejin Rajh i izneo da su mu tokom racije, održane toga dana, vojnici koji su vršili raciju ubili ženu, kćerke od 15 i 21 godinu, kao i žensko odojče od 3 meseca. Sa kapetanije je izašla komisija na lice mesta i tamo je u predsoblju našla mrtve ženu i troje dece prijavitelja.

M. kr. policijski pristav Tibor Vegvari, vođa m. kr. lučke kapetanije u N. Sadu, javlja: 21. o. m. oko 11 sati spavao sam u svom stanu i probudio se na više pucnjeva. Pucnjevi isu se čuli iz pravca dunavske obale... i pomislio sam da je eventualno napadnuto zimsko pristanište. Zbog toga sam se odmah obukao i iz svoga stana dunavskom obalom požurio prema zimskom pristaništu, odakle sam ponovo čuo više pucnjeva. Od vojnika koji je vršio službu na dunavskoj obali sam onda saznao da su na »štrandu« streljanja i da odatle pucnjava potiče. Sutradan 22. o. m. javili su mi moji stražari da je tokom noći streljano na Štrandu 40—50 lica, koja su zatim bačena u Dunav.

Detektiv Ede Banšagi, vođa grupe detektiva novosadske kapetanije, javlja: 22. januara 1942. ujutru u pola 9 sati pojavila se u kući br. 12 u Ulici Martina Luterà patrola od dva žandarma i dva vojnika. Patrola je povelu sobom Ferencu Nemeta, pomoćnika u radnji za hemijsko čišćenje, koji je u toj kući stanovao, i s njim zajedno ušla u stan Jevrejina Aleksandra Rozenberga, vlasnika radnje za hemijsko čišćenje i farbanje. Kratko vreme iza toga ukućani su čuli više pucnjeva... Ubrzo zatim izašli su iz stana oba žandarma i oba vojnika, stan su zaključali, ključ poneli sa sobom i otišli iz kuće. Po podne se pojavila u kući jedna komisija. Uskoro zatim odneti su kolima za prenos mrtvaca tri leša: Aleksandra Rozenberga, žene mu Ilone Haperfeld i Ferencu Nemeta... zašto je patrola njega ubila to niko ne zna... Zet Rozenberga je izjavio da je kod Rozenberga moglo biti oko 40.000 pengi gotovog novca, a kod žene mu raznog nakita... Kada je komisija došla da pronade taj novac i nakit, njega nije bilo.

Pol. podoficir Geza Semenkaï javlja: 22. januara 1942. g. u 8 sati i 30 minuta čuo je pucnjavu iz pravca Pačirta ulice. Kada je docnije stigao u Pačirta ulicu (Telep), video je na železničkom nasipu četiri muška leša: muškarce su ubili žandarmi. Jedan žan. oficirski zamenik dao je utovariti leševe na jedan teretni automobil...

Prema izveštaju probnog policajca br. 6834 Ferencu Dimešija, jedna žandarmerijska patrola koja je vršila raciju ubila je 22. januara u 10 sati pekara Lazara Ljubojeva

i njegovu porodicu od šest članova, u njihovom stanu u Dudarskoj ulici br. 75.“

M. kr. probni policajac br. 6834 Ferenc Dimeši javlja da je žand. patrola koja je vršila iraciju 22. januara 1942. g. u 11 sati u jednom stanu kuće Đendvirag ulice br. 6 ubila jednog muškarca i jednu ženu.

Tibor Vegvari, vođa kapetanije: »22. o. m. u popodnev-
nim časovima javili su mi moji stražari da na dunavskoj
obali ima mnogo golih muških i ženskih leševa, koje su
pre toga dana žandarmi tamo streljali... Tom prilikom
bio je prisutan i dr Istvan Kadoč...«

M. kr. pristav dr Istvan Kadoč, na službi u kapetaniji
pristaništa u Novom Sadu: »Drugog dana racije popodne
javio mi je m. kr. policajac Istvan Hajaš... da na dunav-
skoj obali, između železničkog mosta i »Štranda«, ima osam
leševa..... koje su noću bacili u Dunav«.

Pokolj od 23. januara 1942.

Očigledno je bilo da su upravo najodgovorniji glavni ru-
kovodioci racije zahtevali nova d brojnija ubistva. Dalji pod-
strek u tom smislu pružila je inscenirana bitka u noći 22/23.
januara između žandarmerije i vojske, s jedne, i »buntovni-
ka«, s druge strane. »Bitka« je vođena na slobodnom prostoru
prekoputa današnje zgrade Izvršnog veća SAPV, kod tadašnje
ledare. Posle puškaranja d eksplozija ručnih bombi na
»bojištu« su ostali leševi dvojice civila i nekoliko, prethodno
nabavljenih, bombi i pušaka srpskog porekla. Vest o
»borbi« je tendenciozno i preuveličano proširena. »Ranjeni«
žandarmi iz ove »borbe«, sa uvijenim glavama ili nogama,
koji su, u stvari, bili potpuno zdravi, ujutru 23. januara,
pre nastavka racije, pojavili su se pred čitavim ljudstvom i
bili predstavljeni kao žrtve »pobunjeničkih napada«. Neki od
njih su se tokom dana mogli videti i u gradu, kako bi, i na
licu mesta, podsticali kod pripadnika oružane sile želju za
odmazdom i ubijanjem. Istom cilju imale su da posluže i
poljske kuhinje koje su se, trećeg dana racije ujutru, poja-
vile na ulicama grada, iz kojih se pripadnicima oružanih sna-
ga točio čaj sa alkoholom.⁶¹

⁶⁰ Prema svedočenju Rade Popova, ubistvo Ljubojevih izvršeno je trećeg dana racije nešto posle 8 časova ujutru. — MSRV AO AK 1867 — Zapisnik od 7. II 1945.

⁶¹ MSRV AO 12443, 33—34; 8557; *Zločini okupatora*, 178. Organizatori ove »bitke« bili su Oskar Litomerinski, Ferenc Foti, Jožef Horkai, Duška Alajoš (Duška Alajos) i Marton Zeldi.

Sve navedeno kao i materijalna korist do koje se moglo doći i dolazilo putem ostvarene pljačke nezaštićenih žrtava, što se od početka racije sprovodilo neometano i nekažnjeno, urodilo je željenim rezultatom. Na dan 23. januara, toga izuzetno hladnog dana, Kada se živa u termometru spustila i do 30 Celzijusovih stepeni, uz vetar koji je duvao, vojska i žandarmerija su, u raznim delovima grada, izvršile masovna ubijanja na najzverskiji način. Toga dana Hortlijeve oružane jedinice, sprovodeći naređenja dobijena iz centra, prevazišle su po svireposti poznatu vartolomejsku noć i izvršile masovni genocid, po obimu jedan od najvećih pokolja civilnog stanovništva za vreme drugog svetskog rata. Čitavi gradski rejoni okupani su u krvi nevinih žrtava. Iz neprojenih rana krvario je ovaj kulturni i privredni centar, podignut trudom mnogih generacija na obali raskošne, hirovite reke, koja ga je od davnina povezivala sa mnogim krajevima Evrope i sveta.

Evo mesta gde su Srbi i Jevreji, u danima racije, stavljeni van zakona, masovno lišavani života:

- 1) U Ulici Lajoša Košuta (pre i posle rata Miletićeva).
- 2) U kasarni 16. bataljona pograničnih lovaca (Ulica Ivana Milutinovića).
- 3) Na kraju Bardošijeve ulice (Dunavska) i neposredno uz obalu Dunava (Beogradski kej).
- 4) Na pravoslavnom Uspenskom groblju.
- 5) Na novosadskoj dunavskoj plaži »štrand«.
- 6) Na fudbalskom igralištu NAK-a (Novosadski atletski klub).
- 7) U Piroškoj ulici (Rumenačka), i
- 8) Na različitim mestima, u stanovima, dvorištima i na otvorenim ulicama.

Nekoliko izvora navodi da je u Novom Sadu ubijeno oko 2.000 lica. JVLi smo, na osnovu *nepotpunih podataka* anketne komisije, poimenično došli do broja 1.040. Među tim žrtvama, koje su bile pretežno iz redova Jevreja i Srba, bilo je muškaraca, žena, dece, staraca i starica.⁶²

⁶² *Zločini okupatora, 187—202, 296—307.* Budimpeštanska presuda kao zvaničan popis žrtava izvršen aprila 1942. od strane mađarskih vlasti kao broj ubijenih u novosadskoj raciji navodi cifru od 879, od čega Jevreja 556 a Srba 292. Međutim, u već spomenutom elaboratu AK o zločinima protiv Jevreja (23410), na strani 81 navodi se da je 1/4 celokupnog broja Jevreja u Novom Sadu izgubilo život u raciji tj. 870. Nepotpun i neproveren preg-

Ma koliko da je bolno ponovo preživljavati tragičnu sudbinu žrtava racije, čija je jedina krivica bila. ta što se kao Srbi i Jevrejd nisu mogli uklopiti u novi Hortijev, odnosno Hitlerov poredak, neka nam bude dozvoljeno da o nekim mesitima masovnih ubijanja kažemo nešto više.

Masakr stanovništva u Miletićevoj ulici, na uglu Miletićeve-Grčko-školske, Miletićeve-Trifkovićev trg, i ulicama Milutinovićevoj i Rumenačkoj izvršile su patrole kojima je komandovao dr Marton Zeldi, kapetan koji je direktno kontaktirao sa general-potpukovnikom Feketehalmij⁶³. Zeldiju i njegovim snagama nije ništa smetalo što su ulice oko kasarne »pretresane« 21. i 22. januara. Očigledno, ponovni pretres imao je za cilj ubijanje i pljačku a ne legitimisanje ili proveravanje. Žrtve su bile sakupljene iz ulica gde je vršeno ubijanje kao i iz njihove neposredne okoline. jprilikom hapšenja optuživani su za lažne napade na oružanu silu, dovode ni su, zatim, u većim ili manjim grupama, na mesto streljanja, naređivano im je da legnu ili kleknu pa su zatim s leđa ubijani. Kada je broj ubijenih postao toliko veliki da su njihovi leševi skoro zakrčili ulicu, Zeldi je lično obavestio Feketehalmija o rezultatu svoje akcije. Feketehalmi, koji je odmah izašao na lice mesta, izrazio je svoje zadovoljstvo ovakvim rezultatom događaja.⁶³

Nekoliko izjava svedoka o ubistvima u Miletićevoj ulici govore sledeće:

Dorđe T. Koda, sa stanom na uglu ulice Grčkoškolske i Miletićeve:

... Na dan 23. januara 1942. godine nalazio sam se u stanu kada sam oko pola deset pre podne iznenada čuo pucanje u mojoj ulici. Odmah sam došao do balkona i

led imena poubijanih u raciji u Novom Sadu ukazuje da se broj žrtava među Srbima kreće oko 370. Svetozar Marković Toza, u svom pismu OK KPJ za Srem od 20. V 1942, navodi da je u raciji samo u Novom Sadu preko 2000 lica izgubilo život /MSRV 12531; J. Buzaši, nav. delo, 91. — U pripremljenom govoru, koji je trebalo da održi 15. III 1944, Horti je između ostalog pisao: »Novosadske ispade svi osuđujemo, jer je tom prilikom izgubilo živote oko 3.000 ljudi...«; *Zbornik dokumenata o NOR*, tom I, knj. 17, 43, tkao broj ubijenih u Novom Sadu navodi 1800; MSRV 3634. — U svom memorandumu Bajči Zilinski kaže da je broj žrtava u Novom Sadu bio 2—2500.

63 MSRV AO 12443, 37—38 i 191—196; J. Buzaši, nav. delo, 61. — Ubijanje je trajalo od pola deset do dvanaest časova. Na ovom mestu ubijeno je oko 200 osoba. Zatraženi su kamioni kako bi leševe prebacili do obale Dunava.

kroz zavesu ... primatio sam da su... u snegu ležala dva leša. U jednom sam lešu odmah prepoznao Čobanova, novinara. Nije bilo prošlo ni deset minuta, primetio sam da su vojnici u Slonovima doterali nešto malo Miže mojem stanu oko deset ljudi, među kojima je bilo žena, dece i muškaraca odraslih. Postrojili su ih u jedan red između trotoara ulice (Miletićeve) i naredili im da kleknu. Žrtve su klekle i u tome momentu vojnici u šlemovima iza njih pripucali su im u leđa. Video sam da su sve žrtve pale na lice u sneg. Neke nisu pokazivale nikakve znake života, dok one koje su se još koprcale, vojnik im se približio i sa nekoliko metaka dotukao. Nove žrtve su tako sve redom pristizale sve do pola dvanaest pre podne i stavljane ispred onih žrtava koje su ranije bile ustreljane. Događalo se je da je red ljudi katkad išao od zida kuće sa jedne strane do zida kuće s druge strane. Uvek je bio samo jedan red. Napominjem da sam među žrtvama video mnogo male

Racija u Miletićevoj ulici

dece. Među žrtvama sam prepoznao advokata dr Miloša Bokšana i njegove dve sestre, koji su stanovali odmah preko-puta od mene; inž. Nikolu Dragojlova, ad.v. Paju Gavrilovića i brata mu Milana Gavrilovića, koji su iz druge ulice bili dovedeni ovde da budu ubijeni. Ta'kode sam prepoznao ćurčiju Paju Davidovca sa suprugom i dva odrasla sina, koji takode nisu stanovali u Miletićevoj ulici. Dragojlova i braću Gavrilović video sam kako su bili terani preko leševa, koji su već čelu ulicu zakrčili, dok su imenovani u hodu pazili da ne bi leševe gazili. Žrtve su stojički pod-

nosile svoju sudbinu, dok sam primetio i čuo da je samo jedna služavka pomagala...

Pre nego što su kamioni došli da odnesu leševe, video sam da su sa leševa skidali vojnici čizme i bunde..

Dimitrijević Sima, sa stanom u Kralja Petra I (sada Zmaj Jove Jovanovića) 7:

Treći dan racije... pre podne oko 9.30 časova čuo sam pucanje. Odmah sam pogledao kroz prozor iz moje sobe, koja daje direktan izgled na Miletićevu ulicu, otprilike dve kuće iza Srpske banke dd i video sam manje i veće vojne i žandarmerijske odrede kako se kreću Miletićevom ulicom u pravcu Ulice kralja Petra. Kod krsta ispred Vladičinog dvora bio je postavljen mitraljez sa poslugom, prema Dunavskoj ulici. Na oba čoška Miletićeve ulice bile su postavljene straže...

Posle su se čuli učestani pucnji. Pogledao sam u Miletićevu ulicu i opazio sam metež vojnika, žandarma i građana. Građanska lica bila su terana od vojnika i žandarma prema čošku kod Srpske banke u Miletićevoj ulici.

... Tako sam video na čošku Srpske banke kako se pojedini delovi debelog snega na ulici crne. U prvi mah nisam znao od čega se crni sneg. U to vidim i poljsku kuhinju ispred tog crnila na snegu, oko koje su se okupljali vojnici kojima je deljen doručak ili topli čaj, ne znam šta.

Kada je kuhinja otišla, pucanje je nastavljeno i video sam jednu sve veću crnu gomilu na snegu. Onda su tri vojnika iz Dunavske ulice pratili-terali ispred sebe dva muškarca i jednu ženu... do čoška kod Srpske banke... gde su ih ubili.

... Tek oko jednog sata posle podne ponovo sam pribrao snage i video sam na čošku Srpske banke jednu gomilu leševa u kojoj je bilo najmanje 100 leševa. Nešto posle dva sata stigli su na taj čošak kamioni..⁶⁵.

Julije Krajačević, sa stanom u Grčkoškolskoj ul. br. 6.:

23. januara 1942... oko 10 sati pre podne čuo sam prve pucnje iz pravca čoška Grčkoškolske ulice i Miletićeve, preko od zgrade Srpske banke dd... Video sam jedno 15 vojnika potpuno naoružanih kao i nekoliko žandarma. A u snegu sam već video nekoliko leševa muškaraca koji su bili ubijeni... Ovo dovođenje i ubijanje je trajalo tako skoro do pred podne..

⁶⁴ MSRV AO AK 1941 — Zapisnik svedoka od 10. XII1944.

⁶⁵ MSRV AO AK 1895 — Zapisnik svedoka od 12. XII1944.

⁶⁶ MSRV AO AK 1894 — Zapisnik svedoka od 9. XII1944.

Dr Vojislav Dima:

Stanujem u Miletićevoj ulici i to spram samog ugla odakle počinje Triikovićev trg ... 23. januara... primetio sam kroz prozor, na kojem je roletna bila podignuta, kako kroz našu ulicu mađarski žandarmi i vojnici u kordonu sa jedne i sa druge strane teraju sredinom ulice — pod puškom masu civilnih građana prema Srpskoj banci. Među njima sam prepoznao dr Balaža, advokata, i njegovu suptugu. Pošto vladam mađarskim jezikom, iznenada sam čuo komandu »lezi dole« i tada sam video da su neki polegali na zemlju nakon čega su ih vojnici iz pušaka sa leđa ubijali. Video sam da su tada pored ostalih ubijeni jedna žena koja je u naručju nosila jedno malo dete dok je drugo poveće drugom rukom za ruku držala, i to zajedno sa svojom deoom, jedna stara žena, koja se je za sve vreme krstila, jedno devojčce od svojih 15 godina kao i jedan sredovečan čovek. Ubijanje se je događalo od kraja kuće Paje Jakovljevića (treća od ugla Miletićeve ul. i Trifkovićevog trga) pa do ugla Miletićeve ul. — Triikovićev trg... Kada je nastala tišina, ja sam oko jedanaest čuo da je pred našu kuću stao kamion...⁶⁷

Pol. podoficir Žigmund Karsai javlja da je 23. januara 1942. u 1U sati u Ulici Lajoša Košuta video oko 80 leševa koje su u raciji žandarmi ubili. U prepodnevrim časovima je video da su u vojnim teretnim automobilima nošeni muškarci i žene prema dunavskoj obali, te je posle nekoliko minuta čuo iz pravca dunavske obale mnogo pušcanih pucnjeva. Noću je video više vojnih teretnih automobila da voze prema dunavskoj obali, ali šta su ti teretni automobili nosili, to nije video jer im je tovar bio pokriven ponjavom...

Detektiv Ede Bansagi video je 23. januara 1942. prepodne u jednoj sporednoj ulici, Ulici Lajoša Košuta, kako leže na zemlji mnogi muški, ženski i dečiji leševi: leševi su bili natrpani na vojne teretne automobile i odneti. Detektiv je video da je jedan vojnik izvadio iz džepa jednog leša, stavljenog na teretnjak, novčanik i isti pretraživao.

M. kr. pol. zam. oficira Elek Sabo javlja da je 23. januara 1942. g. u 13 sati i 30 minuta u Ulici Lajoša Košuta od Deak trga do Grčkoškolske ulice na ulici video oko 100-150 ustreljanih leševa. Video je da su leševe stavljali na vojne teretne automobile i odneli.

Pol. zam. oficira Lajoš Molnar video je 23. januara 1942. g. u 13 čas. i 5 minuta u Ulici Lajoša Košuta jedan teretni vojni automobil, koji je bio natovaren muškim i ženskim leševima. U isto doba je na putu jedan drugi voj-

⁶⁷ MSRV AO AK 1849 — Zapisnik svedoka od 10. XII 1944.

nički automobil tovaran. Na automobilu je moglo biti oko 40—50 leševa, na ulici je bilo oko 30. Kako je saznao, leševi su nosili na Dunav.

Probni policajac br. 9856 Lajoš Bajci video je 23. januara 1942. između 13-15 časova u Ulici Lajoša Košuta gde na putu leži oko 120 leševa, mešovito muških, ženskih i dečijih, na svakom je bila rana od metka.

Tibor Vegvari, vođa novosadske lučke kapetanije: 23. o. m. oko 9 sati išao sam u okolini Banske palate, kada je neki major, koji je tuda prolazio, reikao pol. nadzorniku dr Laslu Hodesu koji je tamo vršio raciju: „Koliko već ima leševa?“ Dr Hodes je saopštio majoru da nisu opalili ni metak, ali da to nije bilo ni potrebno, jer nije bilo nigde otpora. Tada je major rekao da kod njih ima najmanje 500 leševa i da će ih biti i više i da će biti dobro ako i ovde pucaju...“

Tibor Vegvari, vođa 'novosadske lučke kapetanije: „Javio mi je m. kr. policajac Bela Kazar... da je Ulica Lajoša Košuta puna ubijenih građana. Nakon tog izveštaja otišao sam u Ulicu Lajoša Košuta i tamo sam lično video da na ulici leže leševi oko 300-400 građana. Sve građane koje su doveli u ulicu i koje su izveli iz kuće, vojnici su ubili pred kućama...“

Dr Istvan Kadoč: „Prema izveštaju Kazara, u Košutovoj ulici bilo je oko 120 leševa...“

Ubistva u Dunavskoj ulici i na obali Dunava

Žandarmi i domobrani (honvedi) koji su doveli grupu građana do kraja Dunavske ulice, naredili su im da poležu na kaldrmu a zatim ih poubijali. Ne sačekavši ni da se leševi ohlade pretražili su im odela a zatim praveći neumesne šale i skrnaveći ih odvukli ih do obale Dunava i bacili u vodu. Na Beogradskom keju dovodili su pojedinačno žrtve do same obale i tu ih ubijali. Sve se to odigravalo pred očima grupe građana koji su se nalazili na suprotnoj obali Dunava.⁶⁹

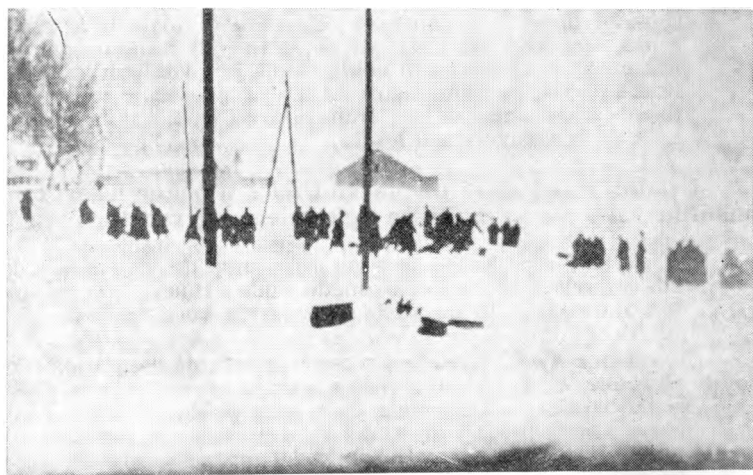
Navešćemo svedočanstva i potresno doživljavanje nekih sugrađana žrtava sa obale Dunava.

Aleksandar Đorđević, svedok ovih zverstava, veli:

⁶⁸ Sve izjave mađarskih policajaca i detektiva na osnovu MSRV AO 12441.

⁶⁹ MSRV AO 1938, 196—201, 12443, 35. U ovom poslednjem izvoru se navodi da je na kraju Dunavske ulice ubijeno 30—40 osoba; MSRV AO — Zapisnici AK 1899, 1900—1903 — svedoka iz Petrovaradina.

23. januara 1942. godine, na treći dan racije oko, pola 12 časova pre podne upalo je u kuću u Dunavskoj ulici broj 38, u kojoj stanujem pet do zuba naoružanih žandarma i jedan vojnik, kojima sam na njihovo lupanje otvorio kapiju od zgrade. Kad sam kapiju otvorio, video sam poznate ljude iz okoline našeg kraja, kako ih žandarmi teraju prema Dunavu. Bilo ih je preko 60 lica, među kojima sam prepoznao slikara Šuputa, njegovu guravu sestru i mater, udovu Melaniju, dr Matanovića, operatora, Julkiću Paje Dobanovačkog, njenu sestru Milevu i muža ove Šandora Biorca Đurišića, nekog Siklu sa ženom i dvoje male dece, Aleksandra Bergera, činovnika firme Rekord Erdeš sa ženom, materom i sestrom i Marka Vlajkova, sina birtašice pored naše kuće iz br. 36, kao i sina Paje Davidovca, ćurčije sa jednim okom, koji je imao oko zavezano crnom maramom. Dalje sam prepoznao i domara kuće br. 36... po imenu Dobra, čije prezime ne znam.TM

Racija — odvlačenje žrtava pod led na Dunavu

Za vreme dok je trajalo legitimisanje u kući broj 38, spolja su odjeknuli pucnji na što su svi žandarmi i vojnici izjurili iz kuće napolje. Ubrzo se jedan žandarm vratio

⁷⁰ MSRV AO AK br. 1881 — Zapisnik od 3. I 1945. — Slično svedoči Kornelije Kolesar u svom zapisniku od 3. I 1945. AK 1898.

u kuću i naredio Đorđeviću da pogleda napolje da li su ona deca odneta. Na ponovljeni zahtev žandarma Đorđević je poslušao:

Kad sam vrata od ulaza u kuću otvorio i pogledao prema Dunavu, krv mi se u žilama sledila od strašnog prizora koji sam ugledao. Sva lica koja su malopre terana prošla pored naše kuće prema Dunavu, ležala su mrtva i krvava na kolskom putu prema kapiji sanatorijuma dr Slavika Uzelca, pa sve do zida oficirskog doma preko cele ulice.

Na traženje žandarma, koga je od svega ovoga hvatala nesvestica, Đorđević ga je, pridržavajući ga, otpratio do ugla Uzelčevog sanatorijuma, potom se vratio u kuću i kroz razredene roletne gledao šta se dalje zbiva:

Tada sam video da su leševe nosili, to jest vukli na Dunav i tamo ih bacali pod led, pošto je obala bila zamrznuta. Oni koji su imali ručne satove ili minduše, te su hvatali za ruke i tako ih vukli, ostala lica vukli su za noge. Kad se otvor na ledu zaguši od leševa, prošao je jedan motorni čamac onim delom Dunava koji je bio slobodan od leda, da bi valovi odneli leševe.

Uskoro je ugledao i dr Slavka Uzelca u belom lekarskom mantilu kako su ga ubili na uglu njegovog sanatorijuma.⁷¹

Vitez Antal Kovač je zapitao vojnika da li je bilo kakvih nezgoda u bloku kuća između Suda i Dunava, na šta mu je vojnik saopštio da su iz tri susedne kuće na čošku doveli dole i ubili 32 osobe...

Tibor Végvári, vođa novosadske lučke kapetanije: »Toga dana (23. I) oko 11 sati bio sam u svome zvanju, kada se iz okoline moga zvanja čula jaka puščana vatra... požurio sam u pratnji dr Kadoča i dva redara u pravcu pucnjave. Tada sam primetio da kod tramvajske stanice koja se nalazila na oko 200 metara od kapetanije pristaništa vojnici i žandarmi ubijaju nasred ulice oko 40 građanskih lica, koja su skinuli sa automobila. Lica koja su skinuta sa automobila, morala su da kleknu i da legnu na ulicu, te su opkolivši ih redom pucali. Pucalo je oko 25 žandarma i oko 25 vojnika... Nakon ubijanja vučeni su leševi na obalu Dunava, koja je bila oko 40 metara daleko. Ovo odnošenje vojnici su vršili na skandalozan način. Leševe su vukli uhvativši ih za noge, ženske leševe po mogućnosti ta-

⁷¹ Isto.

ko da im se haljina nadigne i da klize golim telom. Više vojnika je udaralo leševe nogom. Na dunavskoj obali su bacili leševe u Dunav, pa su ih rukama gurali dalje. Više lica je u hladnoj vodi došlo ik sebi i davalo znake života, delimično roptanjem, delimično pokretima. Jedan muškarac od oko 30 godina koji je prethodno na obali izgledao kao da je već mrtav, došao je u vodi k sebi, izdignuo se iz vode i prostenjao reći: »Ja sam Mađar!, ali mu je jedan žandarm odmah jednim metkom razneo glavu. Ubijanje pomenutih osoba gledao je i odred pontonira od oko 30-40 ljudi... i osoblje nemačke vojničke skele, koja je bila pristala u neposrednoj blizini, kao i oko 500 ljudi Hrvata, koji su se skupili na drugoj obali... Talkvog ubijanja je bilo toga dana još dva puta na dunavskoj obali, ali tamo već nisam išao. Među ubijenima video sam više dece od 8-10 godina. Oko polovine ubijenih bile su žene...«

Dr Istvan Kadoč, na službi u lučkoj kapetaniji u Novom Sadu: »Oko 11 sati čuo sam iz pravca poslednje stanice tramvaja na dunavskoj obali jaku paljbu... Tu sam video sledeće. Otprilike 25 žandarma i vojnika u prisustvu tri oficira položili su na zemlju oko 40 žena, muškaraca i dece koje su doveli automobilom i izveli ih iz susednih kuća, pa su na njih otvorili plotunsku paljbu... Vojnici su vukli leševe u Dunav ... Ovaj prizor je bio strahovit... Najžalosnija slika je bila ta da su honvedski leševa skidali krvavi nakit, krv brisali u šinjel a nakit trpali u džep. Honvedski oficiri su se tom prizoru smejali.. «⁷²

**Evo kako je jedan od brojnih svedoka iz Petrovaradina
Toma Lisičin video ubistva na kraju Dunavske ulice.**

Vratili smo se od škole petrovaradinskom obalom prema nemačkoj vojnoj skeli. Tada smo odjednom opazili na novosadskoj strani i to baš na samoj obali nedaleko od nemačke vojne skele, da onde stoji veća grupa ljudi, 30-35 lica. Bili su opkoljeni od mađarskih vojnika ili žandarma, koji su ih odmah tada svrstali u jedan red od gore pa nadole prema Dunavu. Najednput se začula pucnjava iz pušaka. Ja sam imao dogled kod sebe i tako sam mogao posmatrati da se pucalo ne odjednom u čelu grupu, nego su pojedinačno ustreljeni padali na zemlju. Čuli smo zapomaganje pobijenih žrtava, a mogao sam posmatrati kako su mnogi bili samo ranjeni. Vojnici ili žandarmi su pristupili pobijenima, pretresali im džepove i odande nešto vadili, zatim su žrtve uhvatili za ruke i za noge, te ih bacali u Dunav, a mnoge koji su bili za ledene sante zapeli, te su čakijama gurali pod led u vodu... Ovo se dešavalo baš

⁷² Sve na osnovu MSRV AO 12441.

oko 12 sati pre podne. Kada je bilo završeno bacanje leševa u Dunav, video sam još da su mađarski vojnici ili žandarmi lopatama bacali sneg i čistili krvave tragove na onom mestu ubijanja... Napominjem da je na petrovaradinskoj obali vrlo mnogo sveta posmatralo sve ono što se desilo na novosadskoj obali i svi su bili uzrujani i ogorčeni, pa su padali mnogi izrazi negodovanja i osude...”

Probni policajac br. 8956 Ištvan Đulai video je 23. januara 1942. g. kako su na dunavskoj obali, kod pešačkog mosta bačenog u vazduh, dva vojnika ubila četiri žene i leševe pustili u Dunav.

Probni policajac br. 9980 Đula Švab video je 23. januara 1942. kako su kod železničkog mosta koji je bačen u vazduh dva vojnika na dunavskoj obali ubila dva muškarca. Leševe su pustili u Dunav.

Probni policajac br. 9329 Endre Sabo video je 23. januara 1942. g. u 15. sati i 40 minuta kako je kraj železničkog mosta bačenog u vazduh jedna vojna patrola na dunavskoj obali ubila jednog muškarca i dve žene; leševi ovih takođe su pušteni u Dunav.⁷¹

Vasilije Tulubec, Petrovaradinski kej 8

Treći dan racije 23. januara 1942. oko 11 sati pre podne video sam iz moga stana na prvom spratu kako su sedam mađarskih vojnika doveli do dunavske obale dir Gruju Medakovića, koga sam lično poznao, i još jednog civila... Gotovo pred samom našom kućom vojnici su odjednom pucali u glavu ove dvojice, koji su mrtvi pali na zemlju...

Tada sam posmatrao kako su vojnici pretraživali leševe, iz džepova vadili stvari a oficiri su sve to gledali. Vojnici su zatim vukli leševe po zemlji, odveli ih na obalu i onde bacili u vodu, odnosno čakijama gurali pod led ...

Oko tri sata posle podne dovela su dva vojnika inž. Đorda Žakića, koga sam poznao, njegovu ženu (Zoru — pr. autora) i njihovu devojkicu (Zuzanu Devičin, Slovačinju — pr. autora). Njih su vojnici oterali sasvim dole na samu obalu i tu ih pojedinačno iz pušaka ubili... Vojnici koji su ih ubili otišli su, a oni vojnici sa obale bacili su i njihove leševe u vodu.⁷²

⁷³ MSRV AO 1903 — Zapisnik od 22. II 1945. Takođe u AK 1900.

⁷⁴ MSRV AO 12441.

⁷⁵ MSRV AO AK 1891 — Zapisnik od 22. I 1945; AK 1889, 1890.

Milan Kurbatvinski, Hrvat iz Petrovaradina, odakle je, sa Tvrdave, 23. januara pre podne posmatrao šta se događa na suprotnoj obali Dunava:

Video sam da sa Bulevara dolazi veća grupa i sa desne strane kod pešačkog mosta silazi dole na obalu. Ovde na obali mađarski vojnici ili žandarmi odvojili su šest lica i postrojili ih na samoj obali na ledu i to na onom mestu gde se završava prilaz mostu kod malog parka. Vojnici su stali malo dalje od onih odvojenih civila i posle nekoliko trenutaka začuli smo plotun i videli kako su oni civili popadali. Čuli smo i vrisak, pa smo po tome mislili da je među pobijenima bilo i ženskih. Vojnici su zatim na istom mestu bacili leševe u Dunav ..⁷⁶

Ubistva na Uspenskom groblju

O tome šta se dešavalo na Uspenskom groblju govori i ovih nekoliko svedoka.

Eva Stevana Barfus, Mađarica, sa stanom u Primorskoj 67, čiji prozori gledaju na Grobljansku ulicu:

23. januara... nešto posle 9 časova nre podne videla sam kako naoružani vomici teraju tri dobro obučena gos-podina prema groblju, koji su mi izgledali da su Jevreji. Ubrzo se čula pucnjava, a čula se i ranije toga dana. Posle sam videla da vomici teraju Eržiku tj. Piriku Pu-halek... koja je bila udata za nekog Srbina, koji je za-jedno sa njom oteran nrema groblju. Kroz kratko vreme opet se čula pucniava. Zatim sam videla Raiterovu ćerku sa mužem ... Kada su stigli do groblja. čula sam kako jedan vojn timer komanduie »na desno«. Opet se čula puc-njava. Odmah sam mislila da se na groblju ubiaa. Posle sam videla 80 godina starog Bredera i ženu mu isto tako staru... kako ih teraju prema groblju, i jednog elegan-tno obučenog oko 30 godina starog Jevrejina ... Videla sam da su iz Deakove ulice na mrtvačkim nosilima donosili leševe na groblje, a iz grada su dolazila kola na groblje puna leševa ..

Na groblju su ubijeni grobar Jovan Gonda, njegova su-pruga Ljubica, ćerka od 9 godina Marica i njihova gošća od 14 godina.

⁷⁶ MSRV AO AK 1902 — Zapisnik od 24. II 1945.

⁷⁷ MSRV AO AK 1920 — Zapisnik od 5. I 1945.

Jožef Budaji, Mađar, sa stanom u Kosačić Ivana br. 4:

23. januara... oko 1 čas po podne video sam sa izlaza naše kuće kako dva naoružana vojnika teraju Jevreje i to Senfelda... sa njegovom ženom i sestrom. Terali su ih prema Uspenskom groblju i ja sam ih pratio pogledom. Kad su došli do ulaza i ušli u dvorište pred kuću, vojnici su ih sve sa leđa iz puške ubili.

Kad su vojnici otišli... ja sam ... otišao na groblje ... Tamo je bilo preko 100 leševa, svi pobijeni iz puške. Sve je to ležalo pred kućom i oko grobljanske kapele.

Video sam i to da su gradska teretna kola nosila iz grada leševe, na kolima su Okolo bile daske, kod sedišta je bio istaknut beli barjak sa crvenim krstom, kola su ušla u groblje gde su leševi istovareni. Ova kola video sam u dva maha.⁷⁸

Stevan Kardoš, Slovak, nadzornik gradske kanalizacije za vreme okupacije. 24. januara u pola osam, pošto se javio na dužnost, bio je na igralištu NAK-a i potom se uputio na Uspensko groblje:

Kada smo došli na groblje, tu sam video čitave gomile naslaganih leševa. Pored gomila bilo je i leševa koji su usamljeni ležali po groblju, ali je sve to bilo usredsređeno počev od ulaza pa do kapele. Bilo je leševa i pored mrtvačnice i u samoj mrtvačnici. Broj leševa je zajedno sa donesenim morao iznositi najmanje 250. Među leševima bilo je odraslih, muških i ženskih, kao i dece... Leševi uopšte nisu imali čitave lobanje. Naime, ubijani su pucanjem iz neposredne blizine u glavu... Video sam da su prsti na leševima nedostajali. Nedostajale su i cipele sa pobijenih leševa. Na groblju smo zatekli policiju. Ona nam je naredila da iskopamo jednu zajedničku raku... započeli smo sa kopanjem rake čija je površina iznosila 8 kv. metara ... Nismo dobro ni započeli sa radom oko kopanja rake, kada je iznenada došao jedan kamion vojnički sa šest vojnika i jednim oficijom... Naredio je da se odmah izgubimo. Dok je trajalo ovo raspravljajanje, primetio sam da su vojnici počeli ubacivati leševe u kamion ...”

Hristifor Mali, grobar Uspenskog groblja:

Ja sam postavljen za grobara i dužnost grobara sam primio 28. januara 1942... Ujutru sam izašao na groblje. Leševe više nisam zatekao ... Zid mrtvačnice bio je dosta izrešetan mecima, tragovima kako su i tamo na groblju

⁷⁸ MSRV AO AK 1855 — Zapisnik od 11. I 1945.

⁷⁹ MSRV AO AK 8580 — Zapisnik od 8. II 1945.

pucali i ubijali. Ovi tragovi su obuhvatili dužinu od oko 20 metara duž kuće i mrtvačnice. Na zidovima je bilo puno krvi, mozгова... Svuda okolo na snegu bilo je lokvi krvi, a ostali su tragovi od leševa. Sve to sam ja počistio... Kada se sneg otopio, ja sam pokupio sve ostatke ljudi, kosti, prste, mozgove, lokve krvi smrznute i sve sam to zakopao u četiri jame ..⁸⁰

Ubistva na »Štrandu«

Poznata novosadska plaža »Štrand« bila je mesto koje su fašistički zločinci izabrali kao najpodesmje da na njemu najorganizovanije sprovedu ubijanje. Dovoljno udaljena od grada ova plaža je obezbeđivala džellate od očiju nepoželjnih svedoka, a istovremeno ih je lišavala brige kuda sa leševima poubijanih žrtava. Mešovite žandarmerijsko-vojničke patrole su, već oko 9 sati pre podne, iz raznih delova grada i Doma kulture, pešice ili kamionima, počele da dovode grupe građana među kojima je bilo žena, dece, muškaraca. Pošto bi ih pred ulazom u »Štrand« zaustavili, poredali su ih u redove po četvoro, a zatim u grupama od 4—5 osoba uvodili na unutrašnju teritoriju »Štranda«. Tu su ih prihvatili vojnici, odvodili do Dunava i tamo ubijali. U početku su žrtve ubijane u odeći. Tako je postupano sve do 11 sati kada je stigla poruka da se sa žrtava imaju prethodno skinuti bolji delovi odeće i da se sve to skupi na jedno mesto. Posle ovog naređenja žrtve su bile najpre skinute, a zatim putem načinjenim od dasaka sprovedene do slobodne površine Dunava tj. do otvora na ledu, i tu od strane pratilaca ubijane metkom u potiljak ili u srce i gurane pod led. Krici i plač kao i plotuni pušaka, mitraljeza i revolvera koji su dolazili iz unutrašnjosti »Štranda« porazno su uticali na one žrtve koje su se nalazile pred ulazom u »Štrand«, beskrajno povećavale njihovu duševnu patnju u iščekivanju poslednjeg trenutka. Jer, bez obzira na to što ih je ograda postavljena oko »Štranda« sprećavala da vide šta se dešava unutra, jasno su osećali i shvatali kakva ih grozna sudbina uskoro očekuje. Ovakvo ubijanje trajalo je neprekidno od 9 sati ujutru do oko 16 časova posle podne, kada je ractija obustavljena, a građani koji su u poslednjem trenutku spaseni sigurne smrti, njih oko 450, bili sprovedeni u Dom kulture. Tu su, zajedno sa ostalim prisutnima, zadržani do oko 21 čas i 30 minuta.

Tada je najveći broj pušten svojiim kućama, dok je njih oko 300 ostalo u maloj sali. Sutradan je većina od njih pod jakom stražom sprovedena u »Armiju«, ⁸¹

Aga Rajter, Novosadanka sa stanom u Ul. Petra Zrinjskog, pošto je zajedno sa roditeljima izvedena na »Štrand« 23. januara 1942:

Kada su nas izveli na Dunav, videli smo strašan prizor. Bila je jedna jama iskopana na Dunavu (u ledu — pr. autora), daska je bila preko jame, i redom su terali ljude u malim grupama do jame. Tamo su ih streljali i bacali u jamu. Ljudi su tamo stajali i čekali na red. Gurali su se, da dodu na red što pre. Deca su plakala: »Kad ćemo mi doći na red, ne možemo izdržati hladnoću« itd. Ljudi su tražili da se što brže svrši s njima, jer je hladnoća bila neizdržljiva. Naime, morali smo da se svučemo, kapute i sve baciti, mnogi su bili do kože goli, i tako smo stajali tamo užasno stradajući od hladnoće. Neki su se branili očajno, pa su i ove streljali. Mnogo stotina ljudi je tako umiralo, dok je došlo neko naređenje i onda su prestali, odneli su nas u Sokolski dom i otuda kasnije kući. Sestrčina i njen muž su ubijeni pred našim očima. ⁸²

Dorđe Stanković, stanovnik Ribnjaka:

Za vreme racije u Novom Sadu ja sam stanovao u Petrovaradinu u Ribnjaku, odakle se i slobodnim okom može gledati na dunavsku obalu, a naročito se može gledati na novosadsku plažu »Štrand«... Treći dan racije 23. januara već oko 9 sati pre podne počelo je ponovo ubijanje ljudi na novosadskoj obali. Video sam kako su vojnici vrlo mnogo ljudi do terali na obalu gore, a zatim su pojedine ili u manjim grupama do terali u unutrašnji deo »Štranda«, tu su ih doveli na led do same vode i onde ih iz pušaka ubijali i tako da su pobijeni odmah padali u vodu i nestajali. Isto tako sam i slobodnim okom kao i dogledom video da su malo niže uz obalu na novo-

⁸¹ MSRV AO 1938, 202—212; 12443, 35—37. — Rukovodilac ovih ubijanja bio je Gustav Korompai, poručnik rečne straže. Budimpeštanska presuda navodi da je na »Štrandu« ubijeno 250—300 lica što, najverovatnije, ne odgovara istini. To se da zaključiti po dužini trajanja ubijanja (gotovo čitav dan), po broju onih koji su po završetku racije odvedeni u Dom kulture, po podacima koje nam daje Buzaši u svom radu (str. 62—63), gde kaže da je na »Štrandu« stalno bilo oko 400—500 ljudi koji su u zbijenim redovima iščekivali pogubljenje. — Videti i izjavu Stevana Diošija MSRV AO AK 1822.

⁸² MSRV AO AK 5001 — Zapisnik od 10. VIII 1945.

sadskoj strani, pored samog železničkog mosta, ubijali, no ne sećam se broja pobijenih jer sam bio neobično dirnut i uzbuđen. Sve ovo posmatrala je moja žena i mnogi naši susedi i drugi u Ribnjaku. Ovo ubijanje na novosadskom »Štrandu« trećeg dana racije trajalo je do 4 sata posle podne. Ne mogu da kažem koliko je toga dana pobijeno, samo mogu da tvrdim da je vrlo mnogo ubijeno. Jedan hrvatski oficir gledao je na časovnik i rekao nam da su za jedan minut pobili 15 lica. Opazio sam, međutim, da je ubijeno ne samo muških nego i mnogo žena, a video sam da su decu živu bacali u Dunav. Mogao sam još konstatovati da su mnogi dovedeni bez gornjeg odela na obalu i da su ih tako ubijali. U toku ovog trećeg dana racije video sam još da su mnogi kamioni donosili leševe koje su vojnici bacali u Dunav. Posle dva-tri dana moglo se još videti da su neki civili dolazili i sa leševa skidali odela, jer su još uvek neki leševi ležali na ledu..⁸³

Milan Popov, trgovac iz Novog Sada:

Treći dan novosadske racije, besprimernog klanja nevinog stanovništva od strane mađarskih okupatorskih snaga, tačno u podne ušli su u moju kuću u Novom Sadu, Petra Zrinjskog br. 38, četiri vojnika i žandarma... Na ulici su nas odmah opkolili sa puškama na gotovs nekoliko vojnika, oterali na čošak Ulice Laze Kostića i Futoške... Na ovo su počeli da dovode razne ljude, žene i decu sa svih strana, tako da nas se iskupilo oko 100 lica. Kada se formirala grupa, pošto su prethodno neka lica utovarili u kamione, oficir je izdao naređenje... Onda su nas povelj Futoškom ulicom u Streljačku, pa zatim u Železničku, pa odande putem za »Štrand«. Kada smo išli putem prema »Štrandu«, od hotela »Srpski kralj« bilo je mnoštvo vojske poredane sa obe strane puta do vijadukta, a i po tvornicama i na gradari Braće Krajačevića vrlo mnogo... Dok smo mi išli ka »Štrandu«, mimoišli su nas mnogi kamioni sa puno mrtvih. Ja sam video mrtve u kamionima, a iz kamiona je curila krv, a i bilo je smrznute krvi na kamionima... Kada je povorka stigla do »Štranda« na dunavskoj obali, nas su okrenuli leđima prema kabina- ma »Štranda«, a licem prema gradu. Tu smo onda čuli pucnjavu. Dok sam ja bio tamo, čuo sam od 70 do 100 plotuna. Mi smo stajali po četvoro u redu. Kada je na koji red došao red da uđu u »Štrand«, onda su terali taj red, pa se je posle izvesnog vremena čula pucnjava i strašni krikovi očajnika. Ispred nas su stajali vojnici sa puškama na gotovs, na svaka dva metra po jedan vojnik, a

⁸³

MSRV AO AK 1908 — Zapisnik od 25. I 1945. Slična svedočenja se nalaze i u AK 1907 i 8495.

jedno deset metara ispred nas. Redove ljudi su terali u »Štrand«, a pri tome su peške ili kamionima drugi stizali. Mi smo došli na »Štrand« u 1 sat posle podne. Hladnoća je bila užasna. Vojnici su skakutali da bi se ugrejali, a mi smo mnogi skakutali i pomicali i tako se pomicali natrag od redova koji su dolazili na ubijanje. Nešto posle tri sata posle podne stigao je jedan automobil i iz njega iskočio jedan oficir, koji je ušao u »Štrand«... Odmah zatim je izašao iz »Štranda« i naredio da se ova kolekcija odvede u Dom Levente. Onda nas je moglo biti oko 400 duša, koji smo čekali na red. Onda su nas uz oružanu pratnju povelili u grad. Uspit su ubili tri stara Jevreja koji nisu mogli da idu dalje. Sretali smo još grupe koje su vodili na »Štrand«, ali te su se nama priključivale odlazeći s nama u grad... Kad smo došli u Spomen-dom, uterali su nas u salu za vežbanje, i morali smo da sednemo na pod, a bilo nam je zabranjeno da se mičemo. Tu su nas čuvali žandarmi. U 7 sati uveče su nas odveli na legitimisanje u drugu salu pred neki odbor... Onda su nas do 9 sati uveče držali u toj sali, kada je ušao jedan nepoznati oficir koji nam je rekao: »Vi koji ste ovde vi ste se legitimisali, vi ste ispravni građani. A oni koji su digli ruku na nas ti su platili životima«. Onda su nas posle 9 sati pustili kućama..⁸⁴

Eva Kosović, činovnica iz Novog Sada, Jevrejka. Posle male odiseje od stana do pošte, Sokolskog doma, Vladičinog dvora, kasarne kralja Petra I gde su izbegli smrt jer je tu ubijanje bilo obustavljeno, oko pola pet stižu na »Štrand«.

Odatle (njih oko 20 — pr. autora) su nas kamionom, punom krvi i mozga, vratili u Sokolski dom oko pola pet sati posle podne. Tamo su nas uveli u veliku salu... Zavesu su bile spuštene, vrata zatvorena i u samoj smo sali bili opkoljeni naoružanim žandarmima. Uveče oko pola deset pojavio se vojni komandant grada Novog Sada, koji riam je u jednom kratkom govoru saopštio da su nas tamo spasili, da se možemo zahvaliti za to gradonačelniku i mađarskim vojnicima i da se možemo vratiti svojim kućama i upozorio nas je da budemo iz zahvalnosti bolji građani Mađarske nego što smo do sada bili.⁸⁵

Edit Šenberger, Jevrejka. Dom kulture 23. januara 1942. uveče:

⁸⁴ MSRV AO AK 1838 — Zapisnik od 8. XII 1944.

⁸⁵ MSRV AO AK 12801 — Zapisnik od 1. XII 1944.

Kada je legitimisanje završeno oko 10 časova, tada su nas uveli u pozorišnu salu. Odjednom smo čuli jedan glas koji je pozivao da bude tišina... Posle ovoga taj glas nam je počeo govoriti na mađarskom jeziku: »Gradani! Vi ste svi legitimisani i utvrđeno je da ste lojalni, i da se niste suprotstavljali mađarskim vojnim vlastima. Zato smo resili da vas sve pustimo kući. Međutim smo vas zadržali ovde tako dugo zato što se je jedan izvestan broj ljudi suprotstavio mađarskim vlastima pa su isti osetili na svojim leđima pravedni mač mađarske pravde. Pošto su imenovani iskusili kaznu za svoje suprotstavljanje, sada vas možemo pustiti kući s tim da i dalje budete lojalni prema ovdašnjim vlastima.«

Tibor Vegvari, vođa novosadske lučke kapetanije:

Moji policajci koji su se vraćali u zvanje više puta su javljali da na prostoriji kupatila na »Štrandu« leži više stotina leševa, te da im vojnici seku prste sa ruku da bi mogli skinuti prstenje. Pošao sam dunavskom obalom u pravcu »Štranda« i svugde na obali video sam više leševa kao i to da vojnici i žandarmi na mnogo mesta ubijaju građanska lica. Kada sam stigao na »Štrand«, video sam sam da tamo ima oko 200—250 leševa, od kojih su mnogima bili odsečeni prsti sa ruku, a mnogi su ležali na obali lišeni odeli. Među leševima video sam više osoba ispod 10 godina. Moji policajci javili su mi i to da i na kameničkom ostrvu iznad »Štranda« ubijaju ljude i da su ubili jedan bračni par koji je nosio u dečjim kolicima odojče od 3—4 meseca, pa su bračni par zajedno sa detetom ubili.»

Dr Istvan Kadoč:

M. kr. zam. oficiri Goal i Kazar javljaju da 23. o. m. po podne, kada su išli na dužnost u zimsko pristanište i prošli kraj »Štranda«, videli su kako vojnici skidaju nakit sa oko 150 leševa. Prste leševa odsecaju i tako svlače prstenje. Ta dva policajca su lično čuli i videli kad je jedan od vojnika odsekao prst jednog devojačkog leša i skinuvši prsten rekao: »Imala je lepo ime, ugravirano je Juliška, šta mislite, da li ima 14 karata?« i s time strpao prsten u džep.«

⁶⁶ MSRV AO AK 1886 — Zapisnik od 16. I 1945.

⁶⁷ MSRV AO 12441.

Ubistva na igralištu NAK-a

Ubistva na bivšem igralištu Novosadskog atletskog kluba, koje je za vreme okupacije nosilo ime Adolfa Hitlera, nose pečat posebnog sadizma. Negde oko pola dvanaest pre podne, 23. januara, na ovo igralište dovedeno je oko 40 civila, pretežno Jevreja, među kojima je bilo više žena. Opoljenim vojnicima naoružanim puškama i puškomitraljezima nemoćnim žrtvama je rečeno da najbrži mogu spasiti svoje živote. U trenutku lude nade da se tako nešto zaista može ostvariti, dovedeni civili su počeli svoju poslednju, kraću ili dužu trku, za vreme koje su ih sustizali meci iz pušaka i puškomitraljeza. One koji su posle ubijanja još davali znake života, dokrajčili su hicima iz pištolja. Posle toga sledilo je pljačkanje leševa, kako dragocenosti koje su imali pri sebi, tako i boljih delova odeće i obuće. Sutradan pre podne, dvojica laskola odnela su žrtve na Uspensko groblje, dok su radnici iz gradske kanalizacije uklonili tragove ovog zločina sa igrališta.⁸⁹

Ubistva u kasarni

Eva Ofner, svedok:

Dana 23. januara 1942. ujutru došla su u naš stan u Ul. Vojvode Bojovića 19, dva mađarska žandarma i kazali mome ocu Beli Ofner da se obuče i da ide s njima radi legitimisanja... Kad je moj otac otišao, moja baba je gledala preko prozora i videla je kako su žandarmi iz drugih kuća skupljali muškarce, Srbe i Jevreje, zatim malo kasnije žene i decu. Otprilike iza toga 15 minuta kako su mog oca odveli čuli smo pucnje iz mitraljeza iz blizine i to iz pravca kasarne kralja Petra I, koja se nalazila u blizini našeg stana.

Moj otac se nije vratio a drugi dan ujutru, kada sam se interesovala za njega, kazali su mi da su Jevreje i Srbe iz ove ulice sakupili u kasarni i tamo ubili. Zaista, kada sam pošla prema kasarni toga dana, tamo je kapija bila otvorena i videla sam tamo gomilu leševa.⁹⁰

89 MSRV AO 12443; AK 1856 — Zapisnik svedoka Stevana Kardoša od 8. II 1945; AK 1930 — Zapisnik svedoka Jovanke Vlaović od 22. II 1945; *zločini okupatora*, 200-201.

90 MSRV AO AK 5005 — Zapisnik od 9. VIII 1945.; 12443 — Na osnovu budimpeštanske presude izlazi da je u kasarni ubijeno 60 osoba.

... Pol. ofic. zamenik Janoš Karpati... video je da su pred kasarnom u Laktanja ulici isto žandarmi ubili ako 60 osoba. Veći deo onih koji su ovde ubijeni bili su Srbi a manji deo Jevireji.⁹¹

Polic. oficir zamenik Janoš Karpati video je 23. januara 1942. g. da su na Piroškoj ulici, koja spada u okvir njegove straže, žandarmi koji su vršili raciju ubili 25—27 osoba...”

Pojedinačna ili manja grupna ubistva

Osim masovnih ubistava, ubijani su pojedinci ili cele porodice zajedno sa malom decom i odojčadima. Sva pojedinačna ubistva imala su karakter svireposti. Kada se analiziraju načini kako se sve ubijalo, dolazi se do zaključka da je jedini važeći kriterij pri tome bio — postupiti bez kriterijuma. Strast za ubijanjem se bila toliko rasplamsala kod vojnika i žandarma da im je zamračila razum, ustupajući mesto ljudskom određenju i bestijalnom postupanju. Ubijali su gde god su stigli: u kadi, bolesne u postelji, pred vratima, u dvorištu, na ulici, muškarce, žene, decu, starce. Ponekad je život zavisio od čudi komandira, od dobre ili loše reči suseda ili domara po narodnosti Mađara.⁹³ Vrlo često nisu vredele ni ispravne legitimacije, ni rezultat izvršenog pregleda stana, ni dobra reč domara ni vladanje mađarskim jezikom. Štaviše, ponekad se ne bi tražila ni legitimacija, već se jednostavno sve poubijalo odmah u stanu ili, su žrtve upućivane na neko mesto masovnog ubijanja. Izgledi dželata na dobar plen značili su smrtnu osudu vlasnika stana i čitave njegove porodice. Nakaza agresivnog, osvajačkog rata je, kroz deformisane ljudske ličnosti, ispoljila mnogostruke instikte — instinkt ubijanja, nečoveštva, kukavičluka, i ograničenosti. Odsudni moralni ispit savesti u ovim teškim trenucima mnogi učesnici u pokolju nisu položili.

U nekim pojedinačnim i manjim grupnim ubistvima u izjavama nekih svedoka nalazimo ova svedočanstva.

⁹¹ MSRV AO 12441.

⁹² Isto.

⁹³ MSRV AO 14/79 — Izveštaj velikog župana Novog Sada od 18. II 1942. ministru unutrašnjih poslova, gde se daje desetak primera uspešnih intervencija nekih Mađara u spasavanju života svojih sugrađana Srba i dr.

Roža Rimšnajder, sa stanom u Železničkoj ul. 34:

Oko 11 sati pre podne videla sam da su njih petorica mađarskih vojnika... ušli u susednu kuću gde su stanovali porodice Pataki i Kardoš. Posle kratkog vremena izašli su napolje vedra lica i suviše dobro raspoloženi... oko 3 do 4 sata posle podne došao je jedan prazan kamion koji je stao pred susednom kućom, a iz njega je curila krv koja se ledila. Četiri do pet vojnika su sišla sa kamiona i ušla u kuću. Posle kratkog vremena videla sam da su izneli ukupno sedam leševa porodice Kardoš i Pataki. . .⁹¹

Udova Justina Gabriša, Madarica:

Kada sam se vratila u kuću moje kćeri (Ulica streličačka br. 24 — pr. autora) a bilo je oko 10 i po sati pre podne (23. I — pr. autora), naišla sam na strašan i jezovit prizor: moj zet Ilija Kostić ležao je na nekoliko koračaja, pred kućnim vratima, bio je mrtav. Sva prestravljena ušla sam u kuću i u predsoblju sam našla mrtve moju kćerku (Katicu) i njezinog starijeg sina (Julije Gombar, star 21. g. — pr. autora), a predsoblje je bilo u samoj krvi. U sobi pak iza ormara u ćošku ležao je leš mog drugog unuka (Aleksandar Kostić, star 8 godina — pr. autora). Dete je možda htelo da se sakrije kada su ga ubili.⁹⁵

Rada Popov sa stanom u Dunavskoj ulici:

Treći dan racije, oko 8 sati ujutru... pogledao sam kroz prozor i video sam kako je nekoliko vojnika i žandarima ušlo kroz kapiju u kuću pekara Ljubojevog, kapiju i radnju su zatvorili i odmah se začuli plotuni i zapomagajanje. To su tada ubili Lazu Ljubojevog, pekara, njegovu ženu, četiri sina u starosti od 18 do 25 i kćerku od 13 godina..⁹⁶

Svirepo klanje je dobijalo sve veće dimenzije, apokaliptične, u istoriji retko zabeležene tragedije čitavog jednog grada. Nahuškana od svojih pretpostavljenih, zaslepljena, opijena potocima prolivene krvi hortijevska soldateska pregazila je i pogazila granicu koja odvaja čoveka od krvoločne zveri. Sve je više tonula u mrak i ponor upravo neshvatljivih zločina.

Udova Đorđa Jovandića, Jelena sa stanom u Rumenačkoj ulici 36:

⁹¹ MSRV AO AK 1848.

⁹⁵ MSRV AO 1869 — Zapisnik od 5. II 1945.

⁹⁶ MSRV AO 1867 — Zapisnik od 7. II 1945.

Na treći dan racije, u petak 23. januara 1942. godine, ja sam sa svojih pet sinova: Miloradom, star 28 godina, Savom, 26 godina, Pajom, 24 godine, živkam, 20 godina i Borom, 15 godina stari, bila u našem stanu... Posle pola osam ujutru čuli su se pucnji od Vašarišta i sve bliže dolazili nam u Rumenačku ulicu... Onda su jako lupali na našu kapiju, a zatim i na prozor. Moj sin Milorad je prvi izašao da otvori vrata... žandarmi su odmah moje sinove oterali u sobu... Jedan od žandarma bio je visok, pitao je: »No, koje ste vere?«. Moj sin Sava je odgovorio: »Gospodine mi smo pravoslavne vere«. Na to je taj žandarm uzviknuo: »Bideš vadrac« i pitao koliko nas ima... Na to je ovaj žandarm moje sinove isterao iz sobe. Ja sam pošla za njima, a žandarm me kundakom udario ispod leve dojke... I pored udarca ja sam se uhvatila za bravu da izađem sa svojim sinovima. Međutim je jedan vojnik spolja uhvatio bravu... Vojnik je bio snažniji od mene i nije mi dao da u dvorište izađem... U to čujem kako moji sinovi viču: »Mama, ne dajte nas!«. Ja sam udarala na vrata i prozor da izađem, ali nisam mogla. U to sam čula više pucnjeva. Glas moje dece više nisam čula. Meni je pozlilo i srušila sam se na stolicu. Onda sam čula kako vojnici i žandarmi odlaze... Ja sam u strašnom stanju polako i bojažljivo izašla u dvorište. Vikala sam: »Deco, gde ste?« U to s leve strane komšijine kuće, nuz zid, vidim pet leševa mojih pet sinova. Ležali su jedan pored drugog poredani. Na zidu komšijine kuće iz mog dvorišta videla sam krvi i mozga moje dece. Pod glavama moje dece bile su lokve krvi. Svi su dobili metke u potiljak. Moja deca ležala su do predveče u dvorištu moje kuće. Ja sam nekoliko puta izlazila da tražim pomoć, i u dvorištu da oplakujem decu, ali su me stražari—vojnici koji su ulazili u kuću stalno terali u sobu, govoreći da ne smem ni plakati. Oko 11 sati pre podne dolazili su organi policije da vide šta je bilo sa mojim sinovima, i kazali mi: »Strina, jesu li ovo sve vaši sinovi, mi vami nismo krivi«. Posle toga su vojnici stalno ulazili u kuću... Vojnik je upro pušku u mene i pitao: »Ko je tebe ostavio u životu?« Ja sam mu odgovorila žandarm nije hteo da me ubije, iako sam im vikala da ubiju i mene, kada su mi ubili pet sinova.

Predveče je stao jedan kamion pred moju kuću. Ja sam htela da izađem, a kada sam videla da moje sinove vuku po snegu uhvativši ih za noge, kao neke krove, nisam imala snage da izađem, otrčala sam do prozora prema Ulici i videla kako leševe mojih sinova kao neku cepanicu bacaju u kamion.

Kamion je otišao i odneo leševe mojih pet sinova... Čula sam da su moja deca isto bačena u Dunav, poput svih onda ubijenih nevinih žrtava.⁹⁷

⁹⁷ MSRV AO 1837 — Zapisnik od 11. XII 1944.

Prosuti mozak i usirenu krv svoje dece majka je pokupila u dvorištu i sahranila krišom na groblju.

Stevan Markov, sa stanom u Bitoljskoj 42. Trećeg dana racije njega, njegovu ženu i dete od 8 godina povelili su iz stana prema kasarni u Miletićevoj ulici.

Usput sam video mnogo leševa, među ostalim prepoznao sam Felbapova, kovač kog majstora, i Stevu Rakića, fijakeristu, a kad smo prolazili Rumenačkom ulicom, kroz otvorenu kapiju kuće Kolarskog Mašinog video sam na dvorištu celu njegovu porodicu kako leže ubijeni u dvorištu. Na Žitnoj pijaci sam takođe video više leševa, ali nisam ta lica poznavao.

Stigli su u kasarnu, gde je bilo puno leševa a odatle nastavlja Markov:

Oterali su nas na Trifkovićev trg i postavili nas na ugao Trga i Miletićeve ulice pred kućom dr Satlera, lekara. Na Trifkovićevom trgu bila je velika masa leševa, tako da je na nekim mestima dostizala visinu od metar i po... Ali na našu veliku sreću dojurio je policajac, koji je iz daleka vikao: »Ne dirajte više narod«, i tako nas nisu ubili, već su preživele oterali u Spomen-dom..

Draga Krnjajić, sa stanom u Rumenačkoj ulici, pošto joj je muž bio odveden i po pričanju ubijen u kasarni kralja Petra I kaže:

Ja sam pak još u subotu (24. I — pr. autora), dan posle racije, prepodne sa poznanicima išla da tražim muža... Krenula sam na Uspensko groblje, jer sam čula da tamo ima mnogo leševa. Usput, u Ulici Vragove bašte videla sam na tri mesta leševe kako leže na zemlji: tako sam videla krojača Mladena Vernačkog, njegovu ženu i jednog mladića, ležali su pred kućom. Prekoputa u kući u dvorištu ležali su leševi jedne jevrejske porodice, njih šestoro, a malo dalje, u sporednoj ulici, videla sam dva ženska leša i četiri dečija leša u noćnim haljinicama. Na Uspenskom groblju bilo je na tri mesta leševa: pred mrtvačnicom je bila velika gomila u dužini od više metara i po više redova naslaganih leševa, zatim je pred kapelom opet bila velika gomila, a iza same kapele bilo je tri leša..."

M. kr. pol. zam. oficira Janoš Turul raportirao je ovo: 23. jana. 1942. g. video je kako jedan žandarm i 4 vojnika iznose iz jedne kuće u Ulici Šandora Petefija jedan muški i jedan ženski leš, te ih stavljaju na jedan teretni vo-

Ⓕ MSRV AO 1911 — Zapisnik od 16. I 1945.

Ⓖ MSRV AO 1875 — Zapisnik od 20. I 1945.

jni kamion. Isti zamenik pol. ofic. video je u istoj ulici i na putu jedan muški leš.

Pol. zam. oficira Karolj Gal video je 23. jan. 1942. g. po podne u 13 časova u dvorištu kuće u Arpad ulici br. 1 pet ženskih leševa; kako je saznao, žene su ubili žandarmi.

Pol. štabni narednik Imire Bagoj video je da je 23. jan. 1942. godine u 16 salti jedan žandarm sa jednim vojnikom sprovodio u Levente ulici (Žarka Zrenjanina) jednu grupu od 30—40 lica; iz grupe su izdvojili tri muškarca i jednu ženu i sa četiri me tika ih oborili na zemlju. Štabni narednik je, naikon nekoliko minuta, prišao leševima koja su ležali na zemlji i našao da su troje mrtvi a jedan nepovređen. Nepovređeno lice se zove Isak.

Probni policajac br. 9097, Ištvan Sabo video je 23. jan. 1942. g. kako je na trgu pred Betoven ulicom (Borisa Kidriča) i upravnom palatom jedan žandarm ubio jednu ženu.

Tibor Vegvari, voda lučke kapetanije ... prikazuje ova-ko ubistvo blizu banovinske palate: »... policajac me je izvestio da su dva žandarma vodila jednu grupu do 25—30 lica prema Domu Levente (Dom kulture) i pošto stara žena (oko 75 g.) nije mogla držati korak sa grupom, zaostala je nekoliko koraka, našto ju je jedan žandarm ubio. Prilikom ovog pucanja bilo je u okolini Banske palate oko 80—100 ljudi, delom građanskih delom vojnih lica«. ¹⁰⁰

Ne uzimajući za trenutak u obzir najviše političke i vojne rukovodioce mađarskih hortijevskih okupatora, najveću odgovornost za krvavi pokolj u Novom Sadu snose vojska i žandarmerija, koje su preuzele sve poslove oko sprovođenja racije. U tome su im, svaka na svoj način, pomagale: mađ. kr. policija mađ. kr. ekspozitura kontrašpijunaže i V/I žandarmerijski isledni odsek (»Armija«). Uloga ove poslednje institucije manifestovala se ii u tome što je ona tokom racije u dva maha izvela iz »Armije« oko 50 ranije uhapšenih osoba koje su potom bile ubijene i poput drugih žrtava bačene u Dunav. Brojni su slučajevi, ii zaslužuju da se posebno istaknu, da su pojedini stanovnici Novog Sada, pripadnici mađarske narodnosti, svojim zalaganjem kod žandarmerijskih ili vojnih patrola uspele da ugrožene Srbe ili Jevreje spasu od najgoreg. Međutim, znatno je veći broj onih koji su, zadojeni šovinizmom ili ličnom mržnjom i zavišću prema komšiji, sustanaru, poznaniku i si. Srbinu ili Jevrejinu, iste lažnim optužbama poslali u smrt. Tu dželat-sku ulogu vršili su na više načina i mesta: u legitimacionom odboru, u delovima grada gde je stanovništvo bilo naional-

no izmešano, u sedištim a štabova pojedinih odreda vojske ili žandarmerije. Naime, kako je odredima bila poverena određena skupina ulica u nekom delu grada, to je svaki odred izabrao jednu kuću za sedište svoga štaba. Ta kuća je trebalo svojim položajem da omogući najcelishodnije rukovanje operacijama s pretresa kuća i legitimisanja građana, a služila je i kao sabirno mesto onih koje su vodili dalje, bilo u Dom kulture ili na neko gubilište. Vlasnik te kuće ili domar obično je bio Mađar, koji je istovremeno služio i kao informator o ljudima sa te teritorije. Vrlo često njegova je reč bila odlučujuća po pitanju sudbine nekih njegovih sugrađana. Od onih koji su takođe učestvovali u raciji, treba spomenuti i gradsku upravu tj. onu njenu službu koja se posle racije postarala da ukloni sa ulica i drugih mesta masovnih ubistava tragove tih zločina.

Pljačka, sknavljenje i sudbina leševa

Brojni primeri svedoče da je mogućnost pljačke bila često snažan pokretački motiv za ubistva. Ona je sprovedena od samog početka racije, da bi sa porastom broja ubistava i sama dostigla kulminaciju. Pljačkalo se prilikom pretresa stanova, prilikom legitimisanja u Domu kulture, kao i pri pojedinačnim i masovnim ubistvima ma gde da su izvršena.

Ne jednom dešavalo se da bi vođa patrol e prilikom pretresa stana konstatovao da u njemu ima dragocenosti. Tada bi celu porodicu upućivao na legitimisanje u Dom kulture, na neko masovno gubilište ili bi ih tu negde blizu pobio a stan zatim opljačkao.

Već od prvog dana racije istražne, odnosno patrol e za sprovođenje oduzimale su legitimacije i razne vrednosne predmete' od osoba koje su privodile u Dom kulture i to predavale Jožefu Horkaiju. Drugog, a naročito trećeg dana broj oduzetih i donetih stvari, koje su redane na jednom posebnom stolu, veoma je porastao ne samo količinski nego i svojom raznovrsnošću. Bilo je tu različitih životnih namirnica, radio-aparata, štofova, razne vrste odeće i obuće, a osobito srebrnih i zlatnih satova, ukrasa, nakita i novca. Privedene osobe su i na poziv legitimacionog odbora morale predati sve vrednosnije stvari koje su pri sebi imale. Sve je to predavano a da se nije vodila nikakva evidencija. Zato se ni neposredno po završetku racije a ni docnije nisu mogli utvrditi vlasnici tih stvari. Istina je da je većina od njih bila pobijena, ali je to bilo otežano i time što su Horkai i

Ferenc Foti dali da se sa odela skinutih sa žrtava iseku oznake firmi, monogrami i slični dokazi za raspoznavanje, krvava i dečija odela dali su spaliti, a oduzete legitimacije ili neka druga dokumenta za dokazivanje identiteta su uništili.¹⁰¹

Leševe pobijenih pljačkali su na taj način što su ih pretresali a pronađene stvari prisvajali. Ukoliko se na žrtvi nalazio neki vredniji deo odeće dii obuće, to bi skidali sa nje. Ponekad, da bi se brže i lakše došlo do prstena sa ruke ili zlatnog ukrasa, odnosno minduša sa uha, ove delove tela su jednostavno odsecali, a zatim odgovarajuće predmete zadržavali.¹⁰² Već je bilo reči o pljački žrtava na »Štrandu«, gde su tih pre ubijanja skidali, dragocenosti oduzimali i potom ubijali.

Sve ove pljačke tekle su planski, sa znanjem, odobrenjem i pod rukovodstvom najviših vojnih komandanata. Posle završetka racije novac i predmeti od vrednosti upućeni su Komandi 5. domobranskog korpusa, dok su odela i obuća, spakovani u sanduke, poslati na adresu načelnika štaba 9. domobranskog korpusa.¹⁰³

U više mahova navođenom radu Janoša Buzašija iznosi se da je materijalna šteta prouzrokovana pljačkom za vreme racije dostigla iznos od oko 8—10 miliona pengi, tj. 80—100 miliona predratnih dinara.¹⁰⁴ Prema elaboratu Komisije za ispitivanje ratnih zločina okupatora, šteta prouzrokovana zločinima tokom racije u Novom Sadu iznosi 277,878.727 predratnih dinara.¹⁰⁵

¹⁰¹ MSRV AO 12443, 31, 36, 39, 1938, 218-222; J. B u z a š i, nav. delo. Na stranama 81-85 govori se o pljački a na poslednjoj strani se daje tabelarni pregled materijalnih šteta-pljačke takom racije.

¹⁰² Zločini okupatora, 194, 200; Đorđe V a s i ć, *Hronika O oslobodilačkom ratu u južnoj Bačkoj*, Novi Sad 1969, 162. O pljački i svirepostima u novosadskoj raciji, jedan službenik, verovatno detektiv, piše Ministarstvu unutrašnjih poslova Mađarske: »Pokorno javljam da se u vezi sa akcijom oružanih snaga u Novom Sadu, među pristalicama vojske šire glasovi da su pojedini vojnici pobijenim licima sekli prste i uši, kako bi što pre prisvojili dragocenosti sa njih. Takođe se govori[^] da su prisvajali i novac i ostale dragocenosti, koje su pronašli u odeći žrtava. Najzad, šire se i takvi glasovi da su pojedina lica streljana samo zato što se znalo da dotični imaju mnogo novca...«

¹⁰³ MSRV AO 12443.

¹⁰⁴ J. B u z a š i, nav. delo, 81-85.

¹⁰⁵ MSRV AO 1938, 274.

Po odluci vojnih rukovodilaca, sa leševima svih poubijanih žrtava imalo se postupiti jedinstveno. Zato su oni koji su poubijani ili pak doneti na Uspensko groblje, odnosno oni koji su ubijeni na različitim mestima u gradu, vojnim kamionima bili dopremljeni na obale Dunava i bačeni u vodu tj. pod led. Ne računajući »Štrand«, leševi u Dunav bacani su još kod Danubijusa, kod starog železničkog mosta i kod klanice. U ovom poslu vojski je pružila pomoć i gradska uprava, čije je tehničko odeljenje preduzelo mere da se sa mesta masovnih zločina uklone svi krvavi tragovi, da se ukloni krvavi sneg. Kada je na proleće led krenuo, zaplovili su Dunavom i leševi sve do Beograda i dalje, podsećajući svet na stravične zločine okupatora.¹⁶

Tužnu sliku oko leševa pobijenih žrtava u raciji pružaju nam i sledeće izjave svedoka.

Doka Stanković, iz Petrovaradina—Ribnjaka:

Video sam i to da su vojnici kamionima nosili leševe do obale Dunava kod Danubijusa, tamo su ih istovarivali.

¹⁶ Muzej Srema u Sremskoj Mitrovici, Fond Ispostave ŽRO Petrovaradin 4573/62. — Tako npr. iz Velike župe u Vukovaru još 2. V 1942. dakle tri meseca posle racije, šalju raspis svim mestima duž Dunava od Petrovaradina do Zemuna sa predmetom: uklanjanje leševa iz Dunava. U raspisu, pored drugog, stoji: »Po predmetu se izvešćuje da je zemunska obala Dunava neverovatno zagađena velikim brojem leševa, koji dolaze iz raznih pristanišnih mjesta na Dunavu, te se najvećim delom zadržavaju baš u Zemunu, gdje je korito Dunava u dosta oštrom zavijutku (Željeznička postaja).

Poznato je da uzduž Dunava od Petrovaradina do Zemuna pojedine občinske i kotarske vlasti čiste svoju obalu tako da leševi koji se eventualno zadrže na njihovom području odvuču na sredinu Dunava i pošalju ih strujom dalje. Tako su ti leševi došli do Zemuna, naime dolaze stalno gde ih je voda izbacila na suvo tie... Dolaskom toplih dana ovome gradu i njegovoj široj okolini prijeti opasnost bolesti.

Zato se izdaje strogo naređenje svim nadležnim vlastima pristaništa od Petrovaradina do Zemuna da leševi, koji se eventualno zadrže na njihovoj teritoriji, pokopaju ili na licu mjesta ili na groblju; MSRV 1938. 223-245; J B u z a š i, nav. delo, 78 — Jedanaestog maja 1942. — Uprava policije izveštava da se u plavnom području Dunava, u blizini novosadske klanice, pojavilo 30-40 leševa u raspadanju i da se ovde, očigledno, radi o leševima koji potiču iz januarskih događaja, tj. racije.

Druga dvojica vojnika istovarene leševe nosili su dalje do ruba leda, tamo su ih opet druga dvojica bacala pod led, a treći ih je čakijom gurao dalje...¹⁰⁷

Roža Rimšnajder, stanovnik Železničke ulice br. 34:

Toga dana (23. I 1942. — pr. autora) od 10 časova pre podne pa zaključno do 3 sata posle podne pored mog stana, dolazeći iz Ulice Laze Kostića i Železničke ulice a iz grada prošlo je oko 20 kamiona punih leševa, većinom bez gornjeg odela, koji su se uputili prema »Štrandu«¹⁰⁸

Sava Pankov:

Na treći dan racije... poslepodne još kasnije video sam kako mađarski vojnici na jednom vojničkom kamionu i na jednim teretnim kolima sa civilom kočijašem donose leševe. Kola su stala na kraju železničkih šina na mojoj obali i tu su vojnici sa kola bacali dole leševe i čakijama gurali leševe pod led.¹⁰⁹

Vasilije Tulubec:

Isto tako vojnici su bacili pod led potpuno go leš jedne ženske, koja je bila doneta na saonicama. Oko podne je na jednom kamionu doneto puno leševa, koje su vojnici bacali u vodu. Posle podne oko dva sata došla su jedan za drugim opet dva vojnička kamiona puna leševa, a vojnici su na istom mestu i ove leševe bacili u Dunav. Mnogi leševi su bili goli ili bez odela i obuće, a na kojima je bilo odela, te su vojnici pretresali, skidali sa njih odelo, cipele i druge stvari... To poslepodne nisam više ništa video. No tu noć smo videli nekoliko kamiona da su donosili leševe i da su vojnici leševe bacali u vodu.¹¹⁰

Milan Kurbatvinski, iz Petrovaradina:

23. januara... otišao sam na ugao bedema (Petrovaradinske tvrđave — pr. autora) iznad samog tunela i odavde sam baš u taj mah video da je na novosadskoj dunavskoj obali, na kraju šina obalske teretne stanice na Petrovaradinskom keju, stajao jedan vojni teretni kamion. Mađarski vojnici i žandarmi sa perjanicom na kapi bacali su sa kamiona na zemlju neke teške predmete i ove vukli dole na led, a dvojica su te predmete sa leda gurali pod led. Kada smo bolje pogledali, ustanovili smo da su

¹⁰⁷ MSRV AO AK 8495 — Zapisnik od 13. VIII 1945.

¹⁰⁸ MSRV AO AK — Zapisnik od 15. III 1945.

¹⁰⁹ MSRV AO AK 1890.

¹¹⁰ MSRV AO AK 1891.

to leševi... Kamion je otišao prema Bulevaru, a odmah zatim stigao je drugi kamion i sa ovoga je ¹¹ leševa bačeno u Dunav. To prepodne nabrojao sam ukupno sedam kamiona i sa ovih je bacano u Dunav po 10—15 leševa, no video sam da su sa jednog bačena ravno 23 leša... U toku poslepodneva video sam da je došlo četiri kamiona i dvoje saonice seljačke i to opet na ono isto mesto gde su i prepodne bacali leševe u Dunav. Ustanovio sam da je sa ovih kamiona bačeno sa svakog po ^{10—12} leševa, a sa saonica je done to pet i tri leša. Kako se oko 4 sata već počeo spuštati sumrak, a bila je i strahovita zima, to sam otišao kući..

Stjepan Gregurević, iz Petrovaradina:

23. januara 1942. godine, oko 8 sati ujutru, ja sam izašao da radim svoj posao na dunavskoj obali i to na mestu u sredini između dva mosta. Odjednom smo i ja i moj pomoćnik primetili da na novosadskoj strani prekoputa od nas na mestu obale gde je kraj železničkih šina i gde je silaznik sa obale, da mađarski vojnici ili žandarmi donose kamione i sa ovih bacaju nešto dole...

Ja sam nabrojao oko šest kamiona, a brojao sam i leševe, te sam nabrojao da su sa kamiona bacali 10 do 13 leševa... Nešto posle 12 sati dovedena su ovamo tri lica... malo kasnije još dva—tri lica, te su i oni ubijeni i isto tako bačeni u Dunav... ^{“2}

Zaostale leševe iz pojedinih delova grada, kao i one sa Uspenskog groblja, bacali su u Dunav u blizini klanice.

Lazar Jeftić:

Za vreme racije držao sam gostionicu »Dardaneli«, koja se nalazila iza klanice na desnoj strani, otprilike sto metara udaljena od klanice, a deset metara udaljena od Dunava.

Dana 24. januara 1942. oko 10 sati pre podne stala su dva kamiona koje su terali mađarski vojnici. Kamioni su bili pokriveni ciračama... Jedan mađarski cugsfirer upitao me je gde je Dunav najdublji... Rekao sam mu da je Dunav dole dublji otprilike jedno 50 metara od moje gostionice. Tom prilikom usled velike hladnoće... Dunav je bio potpuno zamrznut. Kada su kamioni pošli od moje gostionice na dole putem, pogledao sam za njima i video sam da su isti kamioni bili natovareni leševima... Zatim sam čuo da odozdo dolazi neka detonacija od eksplozije...

¹¹¹ MSRV AO AK 1902.

¹¹² MSRV AO AK 1901.

Posle podne oko jedan sat ponovo su dolazila dva kamiona leševa i odvezla ih prema onom mestu gde su led probili.

Vojnici su pri dolasku donosili razna odela, cipele, satove, novaca i prstenja na prstima koje su otkinuli sa leševa... 25. januara su ponovo donosili u dva maha leševe i iste bacali u otvor na ledu... I tom prilikom su mađarski vojnici donosili odela, cipele, satove i prste sa prstenjem. . .^m

Raja Radivojević, sa Šangaja, iz jedne kolibe gde je bio za vreme racije, video je sledeće:

Za vreme racije, ja ne znam tačno datum kada je to bilo, došlo je oko desetak do dvadesetak vojnika na Dunav, odmah iz klanice na mesto gde stoji tabla za istovari-
vanje šljunka. Oni su sa bombama probili debeo led na Dunavu i napravili veću odušku, doneli su nekoliko dasaka i položili ih na obalu do te oduške. Posle toga dovažali su vojnici puna dva dana na kamionima natovarene leševe koje bi vukli sa kamiona za ruke i noge na one daske. Ovde su ih svlačili i premetali te onda gurali u onu odušku na Dunavu. Redovno je tako dovažano po dva kamiona prepodne a dva poslepodne. Posle dva i po dana ovo do-
važanje je prestalo.. .ⁿ

Završetak racije u Novom Sadu

Dvadeset i trećeg januara uveče na novosadskim ulicama pojavio se novi plakat kojim je i formalno potvrđeno da je racija obustavljena. Faktički ona je prestala, kao što smo već rekli, oko 16 časova toga dana.

Proglas je imao naslov »Gradani Novog Sada!« i u celini glasi:

23. januara uveče posetio me je gradonačelnik na čelu predstavnika građana i zamolio me da, po završetku istrage protiv komunističkih partizana i ostalih neprijatelja mađarske države koju nam je naredila m(ađarska) k(r)alj(evska) vlada, (podvukli autori) što pre uspostavimo mir u gradu.

Premda su za vreme trodnevne operacije čišćenja — koja nije bila poželjna i ne odgovara osobinama Mađara — neodgovorni i buntovnički elementi otvarali vatru na naše vojnike i žandarme bar u 30—40 slučajeva, odnosno

¹¹³ MSRV AO AK 1932 — Zapisnik od 14. II 1945.

¹¹⁴ MSRV AO AK 1931 — Zapisnik od 29. I 1945.

bacili na njih ručne granate, tako da su mnogi od njih ranjeni, sa 23. januarom u 21 čas ukidam vojne mere u odnosu na građanstvo.

Teško sam se odlučio na ovakvo brzo ukidanje vojnih mera, ali učinio sam to uzdajući se u ozbiljnost i rodoljublje građana Novog Sada, u nadi da će na dobronamernost armije i građani odgovoriti dobrom voljom, i da će ponovo nastupiti toliko željena mirna koegzistencija.

Ujvidék polgárai!

A város polgármestere a polgárság képviselőinek élén január 23-án este felkeresett és arra kért, hogy a m. kir. kormány által nekünk megparancsolt kommunista partizánok és egyéb a Magyar állam elleni, ellenségeinkkel szövetségelt; elemek kutatási munkájának befejezése után Ujvidék város polgárai nyugalmát mielőbb állítsam helyre.

Bár a három napos — nekünk egyáltalán nem kedves és magyar természetűnek nem megfelelő — kutatás alatt felelőtlen és lázadó elemek legalább 30—40 esetben honvédek és csendőreinkre ráloptak, illetve közülük kézigránátot dobáltak úgy, hogy számosan közülük megsebesültek, mégis engedve a város polgármestere és polgárságának képviselői kérésének, a további katonai rendszabályokat a város lakóival szemben jan. 23. 21 órától beszünttettem.

Nehezen határoztam el magamat a katonai rendszabályok ily gyors beszünttetésére, de bízva Ujvidék város lakóinak komolyságában és hazafiasságában, mégis megtettem ezt abban a reményben, hogy a honvédség jóindulatát hasonló jóindulat fogja a lakosság részéről is követni és a mindenki által óhajtott béke és együttélés ismét helyre fog állni.

Figyelmeztetem azonban a város minden egyes lakóját arra, hogy ezt a nyugalmat csak addig fogom tudni biztosítani, amíg az első, velünk szemben ellenséges érzületű puská el nem sül, vagy ismét nem jut tudomásomra egy Magyar állam ellen szőtt partizán vagy egyéb nemzetellenes összeesküvés.

Mert ha ez a jövőben megtörténne úgy a város nyugalma ismét lefordul. Ha a honvédség vagy csendőrség egy katonájának is, ellenséges szándékkal, a haza szála is meggörgülne úgy az általam nyilvántartott ujvidéki fuszok huszszorosan fogok elégteltetni, az esetben, ha a merénylő kézre nem kerül.

Ha kézre kerül ügyintéző eljárás útján halálra fog bűnhődni a merénylő. De rögtönítelő eljárás alá kerül és halálra bűnhőlik mind a, aki kompromittált, vagy ellenségeinkkel szövetségelt egyént, fegyvert vagy egyéb hadianyagot rejtget, vagy ilyesmirel tudva azt azonnal fel nem jelent.

A most lezajlott kutatási munkának vannak ártatlan áldozata is. Ne okolja ezért a honvédséget senki. Az felelős mindazért, aki a honvédséget kötelességének teljesítése közben fegyverrel támadta meg.

Az igazoltatások és vizsgálatok folyamán a nyomozó közegeknél a nagy torlódás következtében értéktárgyak és pénzek maradtak vissza melyek szabadon bocsátott egyének tulajdonát képezik de melyeknek tulajdonosait megállapítani nem lehet.

Felhívom ezért mindazokat akikkel egy veszélyes ért, hogy igényüket a város rendőrkapitányságon 48 órán belül pontos leírás kíséretében adják be, hogy az jogos tulajdonosának visszatéríthető legyen.

A nem jelentkezők értékeit a városi bizottság megsejtesíti, lesznek bevételeivé.

Ujvidék, 1942. január 23-án.

Honv. áll. pk.

Objava o završetku racije (na mađarskom jeziku)

Međutim, upozoravam sve stanovnike da ću im njihovo spokojstvo moći osigurati samo dotle dok na nas ne bude opaljen neprijateljski metak, ili dok ponovo ne budem obavešten o delatnosti partizana protiv mađarske države ili o sličnim protivnarodnim zaverama.

Jer, ako se to dogodi, u gradu će ponovo biti zavedeno vanredno stanje.

Za svakog pripadnika armije ili žandarmerije na koga bude izvršen atentat, biće izvršena odmazda nad 20 talaca, ukoliko napadač ne bude uhvaćen.

Ukoliko se uhvati, napadač će biti izveden pred preiki sud i osuđen na smrt.

Međutim, pod preki sud biće izveden i na smrt osuđen i svako ko prikriva komunistu ili osobu koja je u dosluhu sa našim neprijateljima, ako skriva vatreno ili drugo oružje, ili ako o tome nešto zna a odmah ne prijavi.

Prilikom upravo završene racije pale su i nevine žrtve. Za ovo neka niko ne prebacuje krivicu na vojsku. Krivci su oni koji su izvršili oružane napade na našu vojsku.

Prilikom pretresa i legitimisanja, usled velike gužve, u rukama istražnih organa ostale su stvari od vrednosti i novac koji pripada licima puštenim na slobodu, ali čije se vlasništvo ne može ustanoviti.

Stoga pozivam sve one koji su na taj način pretrpeli štetu da u roku od 48 časova podnesu upravi policije pismeni zahtev sa tačnim opisom stvari, kako bi mogle biti vraćene njihovim vlasnicima.

Stvari čiji se vlasnici ne budu mogli utvrditi, biće predate u državni fond za pomoć siromašnima.

Novi Sad, 23. januara 1942.

Vojni komandant mesta¹¹⁵

»Ovaj proglas verovatno je najsramniji dokument čitave racije u južnoj Bačkoj« — pisao je Buzaši u već citiranom delu — »Ko na ovaj način stavlja tačku na trodnevni pogrom, taj izvesno nije ništa drugo hteo nego da pod izgovorom da traži partizane uspostavi strahovladu i da posle pogroma prema građanima nastavi sa primenom zastrašujućih metoda. Koliko rečenica, toliko providnih ciničnih laži. Za vreme lažnog napada partizana, koji je smislio potpukovnik Litomeric-ki, a izvršio ga Zeldi sa svojim dželatima, »partizani« nisu ispalili ni jedan jedini metak, čak ni iz dečjeg pištolja-igračke. A na šta je ciljao ovaj proglas kada govori o dobroj nameri vojske? Sigurno na to što je pokolj uopšte i obustavljen. U pretnji pogubljenja talaca, kao uostalom u čitavoj raciji, nije teško prepoznati metode nemačke fašističke soldateske i Gestapoa. S druge strane, trodnevnu pljačku proglas uglađeno formuliše rečenicom: »Usled velike gužve, u rukama istražnih organa ostale su stvari od vrednosti i novac koji pripa-

¹¹⁵ MSRV AO 18806 — Proglas o prestanku racije.

da licima puštenim na slobodu.« I još velike gomile odeli, jer su vlasnici odeće, po svemu sudeći, pušteni na slobodu goli« — završava svoj komentar Buzaši.¹¹⁶

Treba mu samo dodati još jednu istinu, koju proglas otkriva, naime izričito priznanje da je racija sprovedena po naredbi Hortijeve mađarske vlade.

Racija u Srbobranu i Starom Bečeju — kraj racije u Bačkoj

Posle završetka racije u Novom Sadu, Jožef Graši je ustupio komandu mesta ponovo Edenu Trunkvalteru, a sam je sa svojim oružanim odredom nastavio racije u mestima koja su bila predviđena planom o proširenju racije. Njegovo izričito naređenje da se oružje ne sme bezrazložno upotrebiti bilo je jedan od razloga što u tim mestima nije bilo ubijanja. Ipak treba spomenuti raciju u Srbobranu, koja je izvršena 25. januara ; bila sprovedena uz teror, mučenje i zlostavljanje uhapšenih. Od njih je jedan broj 28. januara oteran u bačkotopolski logor.¹¹⁷

Najzad, spomenimo poslednji čin januarske tragedije koju su Srbi i Jevreji doživeli januara 1942. godine u južnoj Bačkoj — pokolj u Starom Bečeju. Dakle, uprkos tome što je glas istine o zverstvima počinjenim u šajkaškoj i Novom Sadu, pored svih preduzetih mera predostrožnosti, vrlo brzo prešao granice Bačke, pa se moglo poverovati da su ubistva u Novom Sadu poslednja karika u lancu nečuvenih zločina okupatora, došla je racija u Starom Bečeju. Kulminacija tih događaja — masovna ubistva odigrala se u dane 26. do 28. januara, iako je bilo ubijanja počev od 10. januara, odnosno još i 29. januara. Raciju u Starom Bečeju sprovela je tzv. prva oružana grupa, kojom je, u odsustvu pukovnika Lasla Deaka, komandovao njegov zamenik Mikloš Eše. Metod primenjen tokom racije u Starom Bečeju kao i događaji koji su joj prethodili bili su gotovo identični onima u mestima šajkaške odnosno u Novom Sadu. To se odnosi kako na stvaranje određene psihoze, preko svih priprema u kojima su kao i u samoj raciji naročito aktivnog učešća uzeli predstavnici okupatorske opštinske uprave, pa do samog načina izvođenja

¹¹⁶ J. B u z a š i , nav. delo, 68-69.

¹¹⁷ MSRV AO 1938, 235-241. Tu se daje i bilačis racije u Srbobranu: 3 ubijena, 135 ostalih oštećenih i 73,817 predratnih dinara materijalne štete: MSRV AO 12443, 42. Od predviđenih mesta racija nije održana u Bačkom Gradištu.

i ubijanja građana na obali Tise. Broj žrtava u St. Bečeju iznosi 206 ubijenih, opet pretežno Srba i Jevreja, među kojima je, kao i svuda, bilo muškaraca, žena i dece.¹¹⁸

Racijom u Starom Bečeju završena je akcija »pročešljavanja«¹¹⁹ južne Bačke, kao opšta mera progona Srba i Jevreja koja je u toku čitavog januara 1942. godine sprovedena od

«*MSRV AO 1938, 242-272 (203 ubijenih); *Zločini okupatora*, poimenično navodi 206 lica; J. B u z a š i , nav. delo, 72 (168 — žrtava).

Što se tiče ukupnog broja žrtava koje su izgubile život u raciji u Bačkoj januara 1942. godine, možemo reći da veći broj izveštaja ili dokumenata koji se bave tim pitanjem iznose cifre koje se zasnivaju na proceni a ne na osnovu popisa. Navešćemo neke od njih. U svom izveštaju Centralnom komitetu KPJ Sveztozar Marković Toza navodi da je taj broj 10.000 (*Zbornik dokumenata o NOR*, tom I, knj. 6, 144); Žilinski: 7-7.900 (MSRV 3634); izveštaj od 25. II 1942. sastavljen na osnovu izjava mađarske vlade: do 27. januara 1942. ubijeno je 6.000 — 7.000 Srba, uključivši i žene i deo (*Zbornik dokumenata o NOR*, tom I, knj. 17. str. 43); u pismima koja su slata iz sela u okolini Novog Sada javljaju se cifre 3.000 — 5.000 (J. B u z a š i , nav. delo, 88). Na kraju, uz komentar daćemo i konkretni prikaz žrtava koji je sačinjen na osnovu popisa mađarskih vlasti aprila 1942. godine.

Naziv mesta	Svega	Muškarci	Žene	Deca	Starci	Srbi	J Jevreji
Curug	887	664	122	10	91	873	13
Đurđevo	210	113	68	20	9	179	18
Gardinovci	32	26	4	-	2	32	-
G. i D. Kovilj	2	2	-	-	-	1	1
Gospodinci	74	56	13	2	3	66	7
Lok	48	48	-	-	-	48	-
Mošorin	195	110	53	25	25	195	-
Novi Sad	879	417	322	53	86	292	556
Srbobran	2	2	-	-	-	1	1
St. Bečej	168	93	55	18	18	89	78
Šajkaš	26	24	2	-	-	25	1
Temerin	47	23	22	1	1	8	39
Titel	51	44	-	-	7	50	1
Vilovo	66	54	6	1	5	66	-
Žabalj	653	425	143	33	52	624	29
UKUPNO:	3.340	2.102	729	147	299	2.549	744

strane fašističkog Okupatora. Zvanično je racija završena 30. januara 1942. kada je šef generalštaba izdao sledeće saopštenje:

Budimpešta, 30. januara 1942. godine.

Sa 30. januarom obustavljam delatnost organa unutrašnje bezbednosti u Bačkoj. Komanda 5. armije neka povuče svoje jedinice u mirnodopske garnizone.

Istovremeno sa povlačenjem jedinica, 1. februara ukinuta se zajednička komanda snaga unutrašnje bezbednosti."⁹

Događaji posle januara 1942. vezani za raciju

Vesti o masovnom pokolju Srba i Jevreja tokom januara 1942. godine širile su se toliko brzo da su sa događajima uskoro bile upoznate ne samo zemlje Evrope nego i Sjedinjene Američke Države. Posledice ovog masovnog i bezrazložnog ubijanja Srba i Jevreja odrazile su se ne samo na relaciji Srbi-

Od ostalih naroda, stradalo je 11 Mađara (1 u Curugu, 1 u Gospodincima, 8 u Novom Sadu i 1 u St. Bečeju); Nemaca 7 (u Novom Sadu); Rusa 13 (Novi Sad), Hrvata 2 (Novi Sad), Slovaka 1 (Novi Sad) i Rusina 13 (Đurđevo).

Anketna komisija je na osnovu nepotpunih prijava sastavila poimenične spiskove poubijanih u raciji i objavila ih u knjizi *Zločini okupatora*, 283-319. Na osnovu nje i Elaborata o Jevrejima možemo izvršiti neka poređenja i ukazati na neka neslaganja. Dok zvanični izveštaj navodi da broj Jevreja ubijenih u raciji iznosi 744, dotle navedeni Elaborat iznosi 1.170 (Čurug 100, Titel 35, Žabalj 28, Temerin 37, Novi Sad 870, Srbobran 1, Stari Bečej 99. — AK 23410, 80-84). Već ova razlika od 426 lica povećala bi ukupan broj žrtava na 3.766. Grub pregled spiska imena poubijanih u raciji u Novom Sadu pokazuje da je Srba bilo oko 370 a ne kako se ovde iznosi 292 (razlika 78). Takođe se zvanični podaci razlikuju od stvarnih u pogledu broja žrtava u Starom Bečeju 168-206, što, ako oduzmemo već dodate Jevreje, predstavlja 17 osoba više. Istini za volju treba reći da su zvanični podaci o broju žrtava u Čurugu i Žablju primetno veći nego što ih daje AK. Ali pri tome treba naglasiti i to da tri godine posle ovih događaja za mnoge kompletno istrebljene porodice nikog nije bilo da podnese prijavu. No, sve ovo daje nam osnovu da tvrdimo da se broj žrtava u raciji približava cifri od 4.000. Prilikom ranijih navođenja žrtava iznošen je podatak od oko 3.500. Tako i Elaborat AK (1938) navodi da je u raciji 3.417 lica lišeno života, a 21.554 lica oštećeno drugim zločinima tokom racije.

¹¹⁹ J. B u z a š i, nav. delo, 72.

Mađari u Bačkoj i demokratske snage-reakcionarni fašistički krugovi u Mađarskoj, već i na međunarodni položaj Mađarske.

Ne treba posebno isticati da je učešće pojedinih domaćih, iredentistički, šovinistički i fašistički nastrojenih Mađara u ovim događajima još više produbio jaz između njih i Srba u Bačkoj, provaliju koju su reakcionarne eksploatatorske klase jednog i drugog naroda proširivale svim mogućim načinima i sredstvima. Ta činjenica je teško pala i onom malom broju razumnijih ljudi mađarske vlade kojima je, iz taktičkih razloga, bilo stalo do relativno dobrih odnosa sa Srbima u Bačkoj. »Ovi mrtvi su« — rekao je jedan od njih misleći pri tome na poubijane u raciji »ovaj odnos za trovali na nedogledno vreme...«¹²⁰

Vesti o događajima u raciji izazvale su različita reagovanja u Mađarskoj. Klasno svesne mađarske proleterske mase osuđivale su počinjena zverstva, zahtevajući kažnjavanje krivaca. I mađarsko stanovništvo Novog Sada uglavnom nije odobravalo postupke hortijevske vojske u gradu. Njihov odnos prema surovim postupcima i njihovim nosiocima može se videti iz jednog izveštaja mađarskoj policijskoj kapetaniji od kraja februara 1942. U njemu doslovce stoji:

28. januara 1942. došlo mi je izaslanstvo radnika i izjavilo mi sledeće: oni mogu razumeti ako se pravda primeni prema Srbima i Jevrejima pa i Mađarima koji su uzeli učešće u nedozvoljenom organizovanju, ali ne mogu razumeti istrebljivanje nevinih, među njima mnogih Mađara, žena i sasvim sitne dece, bez presude.

Mnogo su muka pretrpeli pod jugoslovenskom vladavinom a gordo su se držali svoga mađarstva, ali sad moraju da crvene kada kažu da su Mađari, zbog prošlih događaja, i ne mogu da shvate zašto je bilo potrebno, kada su vlasti u Novom Sadu bile u punom posedu faktične vlasti, da dode do samovolje neodgovornih običnih vojnika i do masovnog prolijanja krvi i ubijanja, po njima, bez ikakvog prethodnog saslušanja, opomene i legitimisanja.

Znaju da je s tim u vezi bilo i pljačke.

Traže da se vojne osobe koje odgovaraju za naredjenja stave pred vojni sud i osude, jer im je nakon toga što im se dogodilo poljuljana vera u poštenje mađarske države i pravednost mađarskog prava.¹²¹

¹²⁰ Zbornik dokumenata o NOR, tom I, knj. 17, 44; tom I, knj. 6, 156.

¹²¹ MSRV AO 12441 — Izveštaj Lasla Tereka, od 29. I 1942. novosadskoj policijskoj kapetaniji.

Sumirajući sve izveštaje primljene tokom racije od potčinjenih organa kao i one dobijene posle januarskih događaja u Novom Sadu, šef novosadske lučke kapetanije u izveštaju za svoje pretpostavljene dao je sledeću ocenu:

Po izveštajima policijaca, i kako sam i lično ustanovio, vojska koja je učestvovala u raciji nije uopšte uzimala u obzir legitimacije izdate od policije i od drugih vlasti, postupala je potpuno bez obzira na njih i naglašavala da iste ne vrede ništa. Napokon, s poštovanjem javljam, da sam u vezi sa obavljenom racijom od »B« (B- bizalmas-poverljiv) osoba dobio obaveštenja da je zbog masovnog ubijanja među srpskim stanovnicima grada veliko ogorčenje, da to nisu zaslužili, jer dako je, možda, među Srbima bilo osoba koje su bile neprijateljski raspoložene prema Mađarima, s njima većina Srba nije bila sporazumna i pokušala je da se pomiri s mađarskim životom. Zbog događaja u raciji ovo pomirenje nije više moguće, jer su oni konačno udaljili Srbe od Mađara. Od strane Srba čule su se izjave da su ubijani roditelji novih srpskih regruta, momeka što sada vrše službu u mađarskoj vojsci. Ovi momci neće nikada biti pouzdani članovi mađarske vojske i iskoristiće prvu priliku da krvavom osvetom osвете svoje roditelje.

Među mađarskim stanovništvom grada se može primećiti snažno ogorčenje, uglavnom osuđuju događaje i s njima nisu sporazumni. Prema primljenim vestima pala su tokom racije kao žrtve i lica nemačke narodnosti. Navodno su od strane Nemaca načinjeni zapisnici o nestanku građana nemačke narodnosti.

Srpsko stanovništvo grada se boji da će se slične racije ponoviti uskoro, i da će ponovo biti ubijen određen procenat Srba.¹²²

Nasuprot zvaničnom stavu povodom racije, Komunistička partija Mađarske je, prvih dana februara, ilegalnim putem upoznala mađarski narod sa bestijalnostima počinjenim u Novom Sadu i drugim delovima Bačke. »Mađari! Radnici, seljaci, građani!« — donosio je između ostalog proglas KPM

¹²² Isto. Na kraju ovog zbirnog izveštaja o nekim događajima u novosadskoj raciji imamo i ove podatke: kako je utvrdila kapetanija, 15. III 1942. prijavljen je nestanak 608 lica jevrejske, 257 lica srpske, 11 lica nemačke i 18 lica mađarske narodnosti. Četvoro lica mađarske narodnosti ubijeno je od strane jednog pijanog vojnika 24. I 1942. godine na Kameničkom ostrvu kod kafane Fehera. Podaci koje daje ovaj izveštaj očigledno nisu potpuni.

od 6. februara 1942. — »U Delvideku Hortijevi dželatili su bez suđenja pobili više hiljada građana. Mašinskim oružjem pokosili su nevine stanovnike dva bačka sela. Novi Sad su ugušili u krvi, pobili nebrojene građane. Danas to rade sa Srbima, Hrvatima i Jevrejima, a sutra će ratom i bedom nezadovoljan mađarski narod stati pred pušćane cevi...«. Na završetku proglasa među ostalim parolama nalazimo i zahtev: »•Pred sud vinovnike krvoprolia u Delvideku!«¹²³

Među prvima koji su u Mađarskoj digli glas protiv ovih zverstava bio je narodni poslanik, pripadnik Stranke malih posjednika Endre Bajči — Žilinski (Endre Bajcsi Zsilinszky). On je već 21. januara, sluteći tragediju koja se spremala Novom Sadu, uputio pismo predsedniku vlade Bardošiju u kome mu je skrenuo pažnju na atrocitete koje su oružane snage počinile u šajkaškoj. Sutradan je i lično bio primljen od strane Bardošija i dobio od predsednika uveravanja da je on ispitao o čemu se radi i da je telefonirao u Novi Sad da ne bude svireposti. Na suđenju 1945. Bardoši je izjavio da je njegovo interesovanje tim povodom pokazalo da se u Novom Sadu ne dešava ništa izuzetno.¹²⁴

Nakon što se već sve dogodilo, 4. februara 1942. Žilinski je, smatrajući to jednim mogućim putem, uputio memorandum lično Miklošu Hortiju, očekujući i tražeći od njega da se ova ljaga sa Mađarske što pre spere. To je vreme kada Žilinski još uvek veruje regentu i kada ne zna da je šef države lično potpuno u toku svih događaja u zemlji pa prema tome i onim vezanim za raciju.

Pišući o pogromu u šajkaškoj i iznoseći cifarske podatke o broju žrtava za koje nije sasvim siguran da su tačni (po njemu oko 5.400), Žilinski kaže: »Ali ove brojke stvarno ne menjaju ništa na činjenici da se u Mađarskoj odigralo, bez sudske presude, masovno klanje sa punom odgovornošću vojnika i žandarma, odnosno honvedskih i žandar meri j skih oficira...« Nema opravdanja, smatra Žilinski, za to:

Jer, zaboga, sve se to desilo onda kada je vojnička strana celog pitanja već likvidirana i to ne na neprijateljskoj nego na mađarskoj državnoj teritoriji... . Kada je, uistinu, oružana pobuna, zbilja malog stila, bila već likvidirana, pa ipak stanovništvo čitavih sela i dva cela sreza

¹²³ MSRV AO ML 25/140; Feljton Miloša ć o r o v i ć a , ko je bio Endre Bajči — Žilinski, Politika ekspres od 3. VII 1972. (Dalje: Feljton ćorovića, Ekspres...).

¹²⁴ MSRV AO 3634 — Memorandum Žilinskog od 4. II 1942, Feljton ć o r o v i ć a , Ekspres od 1. VII 1972.

prepustiti na milost i nemilost vojnicima, žandarmima i narodnoj straži i pustiti ga da pune dve nedelje trpi njihov krvavi zulum, najnečovečniji i najnemađarskije masovno ubijanje, to je tako strahovita greška i takav potres mađarskog pravnog poretka i tako opasna pojava građanskog rata, protiv čega se mora svaki čestiti Mađar pobuniti.¹²⁵

Govoreći dalje o novosadskom pokolju koji je po svojoj svireposti nadmašio zlodela u šajkaškoj i za koji tvrdi da je vpo svome karakteru bio očigledniji oficijelni vojnički pogrom«, Bajči Žilinski je, između ostalog, pisao:

— Ne menja ništa na ovoj neizmernoj sramoti što se sa očekivanim znanjem višeg vojnog zapovedništva i njegovom odgovornošću dešava ovo gadno i podlo klanje i to sa metodama koje se sukobljavaju s mađarskim duhom, kukavički i anonimno u ime mađarske države i mađarskog domobranstva, pozivajući se na vladu... i to sve u okvirima najzvaničnije forme..¹²⁶

Pišući dalje o potrebi poštovanja pravnih tradicija mađarske države, Žilinski ističe:

Koliko ja znam, za svih hiljadu godina nije u Mađarskoj bilo zvaničnog pogroma, koji bi pokrenuli ili na kome bi saradivali državni faktori. Kod našeg je naroda skoro hiljadugodišnje osnovno načelo u pravosuđu da se niko ne može lišiti svoga nadležnog sudijske... Otvoreni zvanični pogrom — bez podizanja optužbe i sa isključivanjem odbrane — masovno ubijanje velikog stila, može istori ja u Mađarskoj da zabeleži januara 1942. godine.¹²⁷

Mnogi moraju da odgovaraju za ove zločine, smatra Žilinski, neko politički neko krivično.

Političku odgovornost moraju na sebe da prime ministar, predsednik i vlada, odnosno ministar vojni, ministar unutrašnjih poslova i ministar pravde. Iz političke odgovornosti proizilazi i njihova dužnost da bez ikakvih prepreka i bez milosti otvore put utvrđivanju krivične odgovornosti.¹²⁸

125 MSRV AO 3634.

126 Isto.

127 Isto.

128 Isto.

Da li nedovoljno upoznat sa pravim stanjem stvari ili iz nekih drugih razloga, Bajči Žilinski ovom prilikom ne zateva i krivičnu odgovornost navedenih funkcionera mađarske vlade.

Tražeći leka unutrašnjim ranama Mađarske prouzrokovanim racijom, najtežim za proteklih hiljadu godina, Žilinski ističe da to ne čini ni zbog sentimentalnosti niti pak iz sektaške pristrasnosti. On već ovom prilikom pomišlja na mogućnost da zapadne sile pobede, i da će, posle toga na međunarodnim mirovnim pregovorima na dnevni red biti postavljeno i mađarsko-srpsko prijateljstvo. »Posle ovih pogroma« — pita se Žilinski — »kuda je iščezla čak i mogućnost mađarsko-srpskog prijateljstva? I da li pomišlja mađarska vlada na to kakva će biti sudbina nevinih Mađara u južnim krajevima ako bi ipak zapadne sile i Sovjetska Rusija pobedile u Ovom svetskom ratu«¹²⁹

»Nemačka štampa iznosi iz Ruzveltovog proglasa, upućenog Poljacima, ovu rečenicu: Sačuvajte u pameti sve strahote koje su počinjene nad nevinim Poljacima, njihovim ženama i decom. »Strašno bi bilo« — kaže Žilinski — »kada bi jednog dana — možda već u skoroj budućnosti — i protiv nas podigli ovakve optužbe pred svetskom javnošću, pa možda i sam Ruzvelt! Upravo je zato potrebno hitno kažnjavanje i vraćanje pravnog poretka, a ove mere morale bi da preduhitre izbijanje pogroma u svetsku javnost«¹³⁰

Zahtevajući hitno sprovođenje istrage i nemilosrdno kažnjavanje krivaca, Žilinski navodi i neke druge razloge za taj svoj zahtev. To je potrebno sprovesti, — veli on — u interesu čovečanske pravde, »okrnjene časti našega naroda pred nama samima kao i pred očima celoga sveta«, u interesu međunarodnog ugleda Mađarske »kao i preke potrebe sređivanja odnosa sa južno-slovenskim narodima, u prvom redu sa Srbima, i to sve još pre mirovnih pregovora«. Jer, »glasovi o ovakvim nečovečnostima dopiru do neba i ne mogu ostati bez osвете. Postavlja se pitanje: da li će ove grehe okajati Mađarska i namesnik Mađarske slobodnom primenom i punom snagom mađarskih zakona ili će to učiniti drugi, i to višestruko, bilo po strašnom zakonu krvne osвете, bilo koji međunarodni forum za zelenim stolom kada bude diktirao mir, ali tad već okajanje neće biti s pravim krivcima nego s našim dragim i nesrećnim narodom«¹³¹

¹²⁹ Isto.

¹³⁰ Isto.

¹³¹ Isto.

Međutim, kao ni drugim odgovornim licima, tako ni Hortiju nije padalo ni na pamet da preduzme neke korake za kažnjavanje neposrednih izvršilaca racije, štaviše, u vreme kada se već jasno znalo za sva počinjena zverstva nad Srbima i Jevrejima u južnoj Bačkoj, njeni izvršioci su proglašeni za »pobednike na ratnom poprištu«, koji su »spasli otadžbinu«! Kao vidan znak priznanja za ono što su u interesu države učinili, mnogi su odlikovani, među njima pukovnici Laslo Deak i Ferenc Foti, neki, kao Jožef Graši i Geza Gunde, unapređeni su iz dotadašnjih činova u više, dok su oružane trupe u celini dobile tzv. »Spomenicu južnog kraja« (Délvidéki emléktábla). Takode je, pismenim naređenjem, svakom pojedinom učesniku u ovim krvavim događajima izraženo priznanje i pohvala.¹²

Istina, da bi se zadovoljila forma, pa i stvorio alibi za neposredne krivce, visoki vojni krugovi u Mađarskoj su neposredno posle racije u St. Bečeju preko Feketehalmija odnosno njegovog vojnog tužioca majora Hegediša, povelili vojno-administrativni izviđaj čiji je cilj bio, pre svega prikupiti obaveštenja o raciji, dok se kažnjavanje eventualnih krivaca imalo odložiti za kraj rata. Karakter istrage i ličnosti koje su je imale sprovesti, — neposredni krivci — unapred su ovu akciju osudili na neuspeh. Postupak je vođen jednostrano, sa težnjom da se uloga krivaca u raciji ublaži.¹³

Sledio je nov izviđaj, koji je od aprila do juna 1942. godine, na samom terenu gde su se događaji odigrali, sproveden pod rukovodstvom sudskog pukovnika Jožefa Baboša (József Babós). Do njega je došlo po naredbi Ferenc Sombathelija. Na osnovu obilato prikupljenog materijala poveden je postupak protiv Ferenc Feketehalmija — Cajdnera, Jožefa Grašija i Lasla Deaka, ali je guverner Mađarske Mikloš Horti avgusta 1942. godine naredio aboliciju postupka. Razlog obustave bio je političke prirode. Nije bilo poželjno da se, u jeku slanja mađarskih pukova na Istočni Front, optužuju visoki vojni funkcioneri zbog zločina.¹⁴

¹² MSRV AO 12443; 8542.

¹³ MSRV AO 8542; 8551; 8565.

¹⁴ MSRV AO 8542 — Radilo se o slanju tzv. 2 mađarske armije na istočni front, koje je otpočeto mesec dana po dolasku Kalajja na čelo mađarske vlade. Inače, 2. armija će januara-februara 1943. kod Voronježa doživeti katastrofu sličnu onoj 6. nemačke armije kod Staljingrada (Volgograda).

Što se tiče političkih krugova Mađarske, januarskim događajima se, uglavnom, iskristalisalo dvojako gledanje na njih.

Desničari, tj. pripadnici vladine stranke, spadali su u one političke krugove u Mađarskoj koji su odobravah počinjene atrocitete, nastojeći da ih opravdaju i prikažu, u prvom redu, kao odmazdu prema napadima »četnika« odnosno komunista.

Jedan skup takvog karaktera zabeležen je u proleće 1942. godine u prostorijama »Lojda« u Novom Sadu, na tzv. Telekijevoj večeri. Pored narodnog poslanika Janoša Telekija (János Teleki), večeri su prisustvovali svi narodni poslanici, senatori i veliki župani iz Bačke, zatim Romanji Šneler (Rományi Schneller), ministar finansija, i Bela Lukač (Béla Lukács), predsednik vladine stranke, inače bliski Hortijev rođak. Večera je aranžirana uz izuzetno veliki publicitet, u cilju legalizovanja i opravdanja postupka mađarske vlasti u Sajkaškoj i Novom Sadu. Svi govori koji su zvanično izrečeni na večeri odicali su uveravanjem da su januarski događaji usledili kao odgovor na napade »četnika« i da su za to krivi svi Srbi. Govoreći o principu generalne odgovornosti, jedan od prisutnih je rekao:

Za svaki četnički napad imamo pravo i moramo celu srpsku javnost pozvati na odgovornost, ako želimo da ti napadi prestanu pošto svakako postoji veza između srpske javnosti i četničke... Neka Srbi iskoriste svoje veze sa četnicima i neka ih odvrte od vršenja napada na mađarsku vojsku i vlast. Ako to urade, onda više nikada neće doći do Novog Sada. Jer što se desilo u Novom Sadu — to je, u stvari, prva primena principa generalne odgovornosti.¹³⁵

Prebacivanje odgovornosti za događaje u raciji sa neposrednih krivaca na njihove žrtve predstavlja osnovnu karakteristiku u stavovima desno orijentisanih mađarskih vladajućih krugova.

Ovakva i slična tumačenja januarskih događaja nisu mogla niti su zadovoljavala poštenu i dobronamernu javnost ni u Mađarskoj ni u inostranstvu, a o progresivnoj i levoj da i ne govorimo. Istina o raciji sve snažnije se širila, što se ničim nije moglo sprečiti, najmanje rigoroznom cenzurom, o čemu imamo i ove podatke:

¹³⁵MSRV AO 8309; Vasa K a z i m i r o v i ć, *šajkaška u narodnooslobodilačkoj borbi*, Novi Sad 1959, 147-148.

O novosadskim događajima pišu Srbi, Mađari i Nemci. Vojna cenzura pieni i uništava sva pisma koja joj _ dođu pod ruku. U pismima se navodi broj žrtava koji varira između 3000—5000. Pročitao sam više takvih pisama koja su poslata iz sela u okolini Novog Sada, i u kojima se opisuje ono što se videlo.

Pošto cenzura nije totalna, nije isključeno da su vesti o novosadskim događajima prodrle u javnost.¹⁴

O tome da su vesti o raciji prodrle u javnost kao i o razlozima zbog kojih su, aprila 1942, sačinjeni spiskovi ubijenih u njoj, govori nam i ovaj dokument od 16. marta 1942, Odeljenja opšte bezbednosti Ministarstva unutrašnjih poslova, koji je upućen žandarmerijskom odeljenju:

Za vreme događaja koji su se odigrali na ponovo pripojenom području Bačke, stalno su nam se obraćali kako pojedinci tako i inostrani diplomatski predstavnici i ministarstva sa zahtevom da im pružimo obaveštenja o mestu boravka i sudbini nestalih lica koja su živela u Bačkoj.

Njegova preuzvišenost gospodin ministar unutrašnjih poslova naredio je da načinimo spisak svih lica nestalih za vreme pomenute operacije zavođenja reda, odnosno pre i posle nje, po opštinama (gradovima).. „w

1 u leto 1942. godine nemačke fašističke armije imale su uspeha na Istočnom frontu. Izgledi na nove uspehe nisu bili mali a, s tim u vezi, i vladajući krugovi u Mađarskoj mogli su još uvek da gaje ružičaste iluzije. Pa ipak, pod sve većim pritiskom napredne međunarodne i unutrašnje javnosti, moralo se nešto i zvanično reći o proteklom januarskim događajima. U sporazumu sa narodnim izdajnikom, »srpskim« poslanikom za Bačku Milanom L. Popovićem, izrežirana je »predstava« na najvišem političkom nivou. Politički ciljevi ove komedije bili su jasni. Popović je trebalo da zaradi kakve-takve poene kod Srba zbog »smelosti« da u peštanskom parlamentu zatraži objašnjenje o ovom delikatnom pitanju. Vlada Mikloša Kalaija (Miklós Kallay), koji je u međuvremenu zamenio Bardošija, nameravala je da ovim postupkom prika-

136 J. Buzaši, nav. delo, 88. Navedeni tekst je deo dnevnog izveštaja sekretara Ministarstva spoljnih poslova od 28. II 1942.

¹³⁷ J. Buzaši, nav. delo, 77. Odgovor na ovaj dopis žandarmerijsko odeljenje je dalo 2. IV 1942. naglašavajući da je popis još u toku. Kao što se iz dokumenta vidi, zločini se ne nazivaju pravim imenom a za žrtve se kaže da su nestale u toku komunističkog ustanka-pobune!

že svetu »istinu« o raciji i da pokaže koliko je Mađarska parlamentarna država kada javno raspravlja o događaju koji je izazvao toliku buru. U stvari, težilo se smirivanju napete atmosfere i skretanju pažnje sa stvarnih krivaca. Naime, Kalajeva vlada nije imala nameru niti da ispita pozadinu januarskih pogroma, niti da ukaže na prave krivce, a još manje da ih strogo kazni. Uostalom, da se upoznamo sa nekim detaljima ove parlamentarne rasprave, održane 15. jula 1942. godine!

U kojoj je meri interpelacija Milana L. Popovića, koja je poslužila kao povod debati u parlamentu, bila tendenciozna, sačinjena, u ostalom, u dogovoru sa M. Kalajem, svedoči i ova rečenica iz interpelacije, koja se odnosi na događaje u šajkaškoj: »Stvar je u tome« — kaže Popović, — »da je one, koji su ustali protiv mađarske vojske i državne bezbednosti — to i ja moram da naglasim sa svoje strane — stigla zaslužena kazna...«⁸³

Svoj odgovor na Popovićevu interpelaciju dr M. Kalai počeo je sledećim rečima: »Pred mađarski parlament je izneseno jedno pitanje koje nema samo mađarsku nego i međunarodnu relaciju. I ja nemam ništa protiv što je ovo pitanje dospelo ovamo, jer ova okolnost može da posluži kao najubedljiviji demanti jednog dela svijui onih optužbi koje su se čule protiv nas«.

Pošto je izrazio slaganje sa nekim stavovima u Popovićevom govoru i podvukao značaj činjenice da se ovakav govor mogao održati u parlamentu, Kalai je prešao na događaje u Bačkoj. Tu je najpre govorio o ponovnom osvajanju ove oblasti i odnosu vojske prema stanovništvu. »U toku ovih ratnih operacija« — izneo je Kalai — »stanovništvu se nije desilo nikakvo zlo. Naše honvedstvo je..., sa iskrenom bratskom ljubavlju prigrllilo na svoje grudi celokupno stanovništvo«. Ali stanovništvo Bačke je pogrešno protumačilo ovu popustljivost domobrana, otpočelo sa diverzijama, da bi 4. januara diglo otvorenu pobunu. Oružana sila je reagovala i »domobranstvo je pobunjenike u otvorenim borbama pobilo, a titelski trokut je očistilo od partizana«. Sumnjivi elementi su se, međutim, premestili u Novi Sad »i ovde su ugrožavali mir i spokojstvo građana«. Na molbu građanskih vlasti i Novi Sad je pročišćen. Prva dva dana su protekla mirno.

Međutim, 23. januara partizani koji su se uvukli, prodrli su u unutrašnjost grada i napali naše organe ručnim

granatama i oružjem, što je izazvalo kod naših organa, koji su dva dana po zimi od 25 stepeni vršili tešku dužnost, odmazdu, tim pre što su posle žabalj skog ustanka na dnevnom redu bili atentati protiv organa bezbednosti. Na našu nesreću, nepažljivi pojedinci iz građanstva, ne pridržavajući se naredbe koja je u tom smislu izdata, gonjeni radoznalošću, pošli su na ulice, a srpsko stanovništvo izjavljalo se omalovažavajuće o domobranima, da ionako neće smeti upotrebiti oružje. Prema tome, neumesno držanje stanovništva izazvalo je, najvećim delom posledice koje jako žalimo, da se odista među žrtvama nalaze i nevina građanska lica...

I dalje: »Naši Srbi neka budu spokojni što je ova država, u koju su pobjegli pre tri stotine godina, sada tu, da i ona postoji i da im garantuje pravedna čovekoljubiva i narodna prava«. Na kraju, iznoseći »precizne« podatkke o broju ubijenih januara 1942, koji su prema njemu, iznosili 431 (Novi Sad 292, starobečejski srez 89 i titelski 50 Srba), Kalai kaže: »Ovi brojevi rezultat su istrage za koju je gospodin poslanik Popović — pošto je i on učestvovao u istrazi — rekao da je najtačnija, najsavesnija i najpreciznija«¹³⁹

Koliko rečenica Kalaijevog govora, toliko providnih i ciničnih neistina! Sve laži u navodima Kalaija, sva proizvoljnost u podacima koje nam nudi, dati su sa željom da se obmane poštena javnost, da se teška odgovornost mađarske vlade za pokolje otkloni i prenese na Srbe, kao isključive krivce za nesreću koja ih je snašla. Iako detaljno upoznati sa januarskim događajima, svesni da ono što je govorio predsednik vlade predstavlja najbezočnije izvrtanje činjenica, niko od članova parlamenta nije digao svoj glas protiv. Štaviše, burno su pozdravili njegovo izlaganje i interpretaciju januarskih događaja, srozavajući, na taj način, parlament te države na nivo svesnog služenja neistini.

Demokratski nastrojeni mađarski građanski političari osudili su januarske događaje i njihove neposredne krivce i, objektivno posmatrajući stvari, plašili se teških posledica. Oni su bili svesni da će, po završetku rata, bez obzira na to čija će vojska osloboditi ove krajeve fašističke dominacije, morati polagati računa o svojoj vladavini u okupiranoj Bačkoj. Zato, iako u njihovim istupima možemo naći i crte humanosti prema nevinim žrtvama i pozivanje na pravne tradicije mađarske države, moramo podvući njihovu želju da,

¹³⁹ J. Buzai, nav. delo, 6; V. Kazimirović, *Šajkaska u NOB-i*, 147-148; *Nova pošta*, 16. VII 1942.

kažnjavanjem krivaca, stvore bazu sa koje bi, po završetku rata mogli braniti teritorijalni integritet svetostefanske Mađarske.¹⁴⁰

Kao što smo već više puta naglasili, neposredno posle racije vesti o nedelima koja su počinjena za vreme njenog trajanja brzo su se proširile u svetu. Na stupcima štampe u zapadnoj Evropi, posebno u Švajcarskoj, a zatim u i Sjedinjenim Američkim Državama, pojavila se istina o stravičnim događajima u južnoj Bačkoj, nailazeći na jednodušno zgražavanje i osudu političkih krugova i naroda tih zemalja. Po mišljenju grupe mađarskih poslanika, koje su izneli u peštanskom parlamentu, tempo oko interpretacije racije diktirao je *Njujork Tajms* sa parolom da je ono što se desilo u Novom Sadu znatno teže nego atrocity fašista počinjeni u Poljskoj i Rusiji. Ta ocena zasnivala se na činjenici što je Novi Sad, kao i cela Bačka, u pravnom pogledu, na osnovu odluka mađarskih državnih i političkih organa vraćen u sastav mađarske države i samim tim postao njen sastavni deo kao, na primer, Budimpešta. Osim toga, u Novom Sadu je već funkcionisala civilna vlast, pa ne može biti reči o ratnim pravima, niti ima mesta bilo kakvim retorzijama, izuzev redovnog pravosuda.¹⁴¹

Uporedo sa širenjem u inostranstvu vesti o januarskim događajima, kao i sa opštim razvojem spoljnopolitičke situacije, glas demokratske javnosti u Mađarskoj sve se više čuo.

Predsedniku vlade, ministru unutrašnjih poslova i ministru vojske Bajči Žilinski upućuje 30. novembra 1942. kraću interpelaciju, uz objašnjenje da će je sledećeg dana 2. decembra u debati u mađarskom Parlamentu i usmeno potkrepiti argumentima. Interpelacija se, u suštini, sastoji iz nekoliko pitanja:

a) Šta je sa obećanim kaznama za krivce nevino ubijene u raciji, što je Kalai istakao jula 1942?

b) Namerava li ministar, u interesu pravnog poretka, društvenog i nacionalnog mira kao i spoljnog i unutrašnjeg ugleda Mađarske, što pre da kazni krivce?

v) Da li je ministar voljan da preduzme što pre korake kako bi članovi porodica onih koji su ubijeni u raciji dobili potpunu moralnu i materijalnu satisfakciju?¹⁴²

¹⁴⁰ MSRV AO mađ. raz. 34/35.

¹⁴¹ MSRV AO 18832 — Interpelacija grupe mađarskih poslanika od 25. XII 1942; 34/35; 8542.

¹⁴² MSRV AO 19882 MK X F 2/49 — Interpelacija Bajči Žilinskog od 30. XI 1942.

Drugog decembra 1942. godine u atmosferi bremenitog velikim zbivanjima na Istočnom frontu i opasnim sukobima unutar države, što je, sve skupa, išlo naruku jačanju fašističke desnice u Mađarskoj, Žilinski je pokušao u parlamentu da obrazloži interpelaciju, kojom je ponovo zatražio kažnjavanje krivaca za događaje u Novom Sadu kao i upoznavanje mađarskog naroda sa punom istinom. Bila je to neravnopravna borba jednog čoveka protiv celog parlamenta, borba u kojoj je, sa svih strana, žilinski napadan bezobzirnim rečima, pretnjama, nadvikivan, tako da su stenografi, od ukupno pet zabeležnih stubaca, sa te sednice uhvatili svega pet rečenica Žilinskog.¹⁴³

Grupa poslanika, među njima i Žilinski, 25. decembra 1942. godine upućuje memorandum predsedniku vlade u kome, pored ostalog, ponovo pokreću pitanje, događaja u Bačkoj, uglavnom u duhu pomenutog memoranduma Endrea Bajci Žilinskog od februara 1942. Suština njihovog zahteva je u tome da mađarska država »sama, na osnovu sopstvene inicijative i na vreme« spere januarsku ljagu sa svoje državnosti.¹⁴⁴

Krajem 1942. godine, pogotovu početkom 1943, nakon raspleta na Istočnom frontu (poraz Nemaca kod Staljingrada i 2. mađarske armije kod Voronježa), i službeni krugovi Mađarske počinju da sumnjaju U pobedonosni ishod rata. Zato se preduzimaju mere koje postepeno ali sve sigurnije treba da dovedu do promene spoljnopolitičkog kursa Mađarske i da ga usmere prema zapadnim saveznicima. Kao ozbiljan kamen spoticanja na putu približavanja Zapadu stajali su januarski događaji u Bačkoj. Da bi se ta prepreka koliko-toliko ublažila, kada se već nije mogla potpuno ukloniti, Kalajeva vlada je u jesen 1943. svojim diplomatskim predstavnicima u neutralnim zemljama poslala materijal koji se odnosi na raciju. Putem tog materijala trebalo je političku javnost tih zemalja, a preko nje i druge zapadne države, »objektivno« upoznati sa pravim uzrocima i krivicima racije. Logično je da su u tom materijalu događaji opet krivo predstavljeni, kao da je mađarska vojska i žandarmerija bila napadnuta, a da je odmazda delo vojnih komandanata, koji su postupili bez znanja mađarske vlade. Pri iznošenju ovih »argumenata« bilo je sasvim nepoželjno da se spominje broj žrtava.¹⁴⁵

143 Feljton ć o r o v i ć a, *Ekspres*, 5. VII 1972.

144 MSRV AO 18832.

145 J. B u z a š i, nav. delo, 49-

Još pre ovih događaja, ali sa istim ciljem, Kalai je poslao u Bern Milana L Popovića i to kod kraljevskog jugoslovenskog poslanika u Švajcarskoj Jurišića. Bez velikih teškoća Popović je ubedio Jurišića da je pokolj bio koristan, jer su njime, tobože, bili obuhvaćeni »samo komunisti i drugi upaljivi elementi«. Ova informacija bila je zatim, preneti i izbegličkoj vladi.¹⁴⁶

Nakon što su obavili prethodne konsultacije sa predsednikom Mađarske komunističke partije i predstavnicima socijaldemokrata, Žilinski i njegovi sledbenici iz levog krila Nezavisne stranke malih posедnika predali su 31. jula 1943, posle pada Musolinija u Italiji, novi memorandum predsedniku vlade Miklošu Kalaiju. U memorandumu je data analiza svih aktuelnih političkih događaja, kao i mere koje je neophodno učiniti da bi se našao izlaz iz stvorene teške situacije. Ni ovom prilikom nije propušteno da se spomene potreba kažnjavanja krivaca za zverstva počinjena u južnoj Bačkoj.¹⁴⁷

Ova aktivnost mađarske parlamentarne opozicije poklapa se vremenski sa pogoršavanjem međunarodnog položaja Mađarske, uslovljenim njenom povezanošću sa Nemačkom, odnosno uspesima saveznika. U leto 1943. zvanična Mađarska ponovo čini pokušaje da uspostavi kontakt sa zapadnim silama u cilju pripremanja uslova za raskid saveza sa Nemačkom.

Koliko je razvoj međunarodne situacije uticao na događaje u Mađarskoj (na primer, posle poraza na Donu), svedoči, i podatak da je i Kalai lično, na sednici vlade od 10. marta 1943, zatražio pokretanje postupka protiv najangažovanijih u pogromu novosadskog stanovništva januara 1942. Zanimljivo je da je, tom prilikom, predsednik vlade prvi put nazvao raciju »sramnim zločinom«¹⁴⁸

U sklopu svega navedenog treba posmatrati i proces koji je krajem 1943. godine pokrenut protiv Ferenc Feketehalmi-Cajdnera, Jožefa Grašija, Lasla Deaka i Martona Zeldija, kao

146 Oskar D a v i č o, *Karijera i primer kraljevskog senatora, Borba* od 30. VII 1945.

¹⁴⁷ MSRV AO mađ. građ. 34/35; K o r o m Mihály, *A fasizmus bukása Magyarországon*, 146. Korom navodi da je memorandum ilegalnim putem doturen u Švajcarsku, gde je objavljen u listu *Berner Tagwacht*. U spominjanom feljtonu čorovića kaže se da je memorandum lično predat Kalaiju, a da je tek kasnije publikovan. Time je mnogo izgubio na snazi kao pravovremeni znak za alarm upućen celokupnoj mađarskoj javnosti.

¹⁴⁸ Feljton č o r o v i ć a, *Ekspres*, 6. VII 1972.

glavnootpuženih, i drugih krivaca za januarske događaje, pred sudom m. kr. šefa generalštaba kao krivičnim sudom u Budimpešti. Glavni optuženi su, međutim, dobili pravo da se iz slobode brane, a neposredno pred izricanje kazni, krajem januara 1944, omogućeno im je bekstvo u Nemačku. Iako je konstatovao i dokazao njihovu punu odgovornost za bezrazložna krvoprolića i pljačku, sud im nije u odsustvu izrekao kazne. Ostala jedanaestorica osuđeni su na vremenske kazne od 10—15 godina robije.¹⁴⁹

Ovaj proces je bio namenjen jugoslovenskoj, posebno srpskoj, a još više anglo-saksonskoj javnosti. Zato je mađarska vlada, sa velikom pažnjom i posebnim interesovanjem, pratila odjek procesa u inostranstvu. Naročito je bila zainteresovana kako na njega reaguje srpski narod. Izveštaj koji je, u tom smislu, 27. februara 1944. uputio mađarskoj vladi glavni konzul u Beogradu Bala, nije bio ohrabrujući. Čak i tanak sloj prijateljskih krugova i jednog dela inteligencije, koji je pozdravio već samu činjenicu što u toku rata ovim procesom Mađarska javno priznaje da su njeni organi počinili nedela, nisu mogli a da ne izraze žaljenje što je glavnim krivcima izostalo izricanje kazni, odnosno što im je omogućeno bekstvo. Stav ogromne većine srpskog stanovništva je bio da su masovni zločini počinjeni u vreme kada se nije ni pomišljalo da će se jednog dana zbog njih odgovarati; da je proces organizovan sa ciljem da se, pre završetka rata, u kome se pobednik sve više nazirao, koliko-toliko opravda krivica i ublaži. Neiskrenost mađarske vlade se ogleda i u tome što je omogućila da glavni optuženi pobegnu u Nemačku.¹⁵⁰

Slično reagovanju i rezonovanju srpskog naroda u Srbiji, bilo je i mišljenje Srba u Bačkoj. I oni su smatrali da je proces tendenciozno organizovan, da njegov cilj nije bio pružiti zadovoljenje srpskom narodu, da je bekstvo glavnih krivaca obavljeno uz znanje mađarske vlade.¹⁵¹

Ovo bekstvo četvorice glavnootpuženih okupatorska štampa je prpratila ovim komentarom:

Mađarska brzojavna agencija javlja: U mađarskoj vojnoj istoriji stoji besprimeran strašan slučaj. Vojnici visokog ranga pobjegli su ispred pozivanja na odgovornost. Fe-

¹⁴⁹ MSRV AO 12443.

¹⁵⁰ Šandor Mesáros, *Odjek racije 1942. godine u mađarskom političkom životu za vreme rata*, *Zbornik za društvene nauke Matice srpske*, sv. 42/1965, 76-93.

¹⁵¹ Isto.

rene Feketehalmi-Cajdner, umirovljeni divizijski general, Jožef Graši, brigadni general, Laslo Deak, umirovljeni pukovnik, u toku vojnog krivičnog postupka koji je protiv njih pokrenut u vezi sa događajima u Novom Sadu januara meseca 1942. godine, iako su imali svaku mogućnost za odbranu te nisu bili ni u pritvor stavljeni. Svoje optužene drugove, koje su predvodili, ostavili su na cedilu i time su izrekli o sebi presudu. Ovim svojim postupkom okvalifikovani su sva trojica kao begunci sa svim posledicama i s time u vezi i pozivanje na odgovornost u ovoj relaciji ne mogu izbeći. Nadležne vojne vlasti izdale su protiv sve trojice poternicu. Isto tako izdale su poternicu i protiv dr Martona Zeldija, žandarmerijskog kapetana koji se nalazi u bekstvu.¹²

Po okupaciji Mađarske od strane Nemačke, koja je izvršena od 19. do 21. marta 1944, svi osuđeni su rehabilitovani a neki su postali čak i SS generali. Posle završetka drugog svet-skog rata, nekima od ovih krivaca narodni sud u Mađarskoj izrekao je smrtnu kaznu. Sombathelji je osuđen na doživotnu robiju. Na osnovu odluka savezničkih međunarodnih konferencija da se ratni zločinci izvode i kažnjavaju pred sudom zemlje u kojoj su počinili zverstva, svima krivcima u raciji, sa izuzetkom Lasla Deaka, suđeno je u Jugoslaviji gde ih je stigla pravedna kazna.¹³

ie

* *

Posle januarskih događaja, koji su u zvaničnim okupatorskim dokumentima uglavnom nazivani akcijom čišćenja, reč racija postala je sinonim masovnog ubijanja nevinog i nezaštićenog stanovništva, praćenog grozotama razne vrste

¹² Pisanje *Magyar Nemzet-a*, br. 13, 18. I 1944. preneo je i novosadski *Reggeli Ujsdg.*

¹³ MSRV AO 8538; 22047 ; 9133-9134; 8404 — Vojni sud 3. jugoslovenske armije u Novom Sadu je 1. XI 1945. osudio na smrt vešanjem Gezu Batorija i dr Jožefa Kenjekija a na smrt streljanjem dr Lea Deaka, Milana L. Popovića, Đulu Kramera i Đulu Zomborija.

Presudom Vrhovnog suda Vojvodine 31. X 1946. na smrt su osuđeni Ferenc Feketehalmi-Cajdner (javno vešanje u Žablju), Jožef Graši i Marton Zeldi (javno vešanje u Novom Sadu), Ferenc Sombathelji, Lajoš Gal, Erne Bajšai, Mikloš Nad, Ferenc Bajor i Pai Perepatic (streljanje) — *Slobodna Vojvodina* od 24-31. X 1946. Nigde nismo pronašli podatke o tome kako je i gde je završio svoj život Laslo Deak.

i pljačkom bespomoćnih žrtava širokih razmera. Pokušaji da se racija prikaže i opravda time kako je do nje došlo slučajno, iznenada, kako je bila neophodna jer je »žabaljski ustanak« pretio da zahvati čitavu Bačku i tome slično, ti pokušaji su koliko providni toliko i neodrživi. Racija je bila dobro smišljena i duže vremena pripremana akcija u kojoj su uzeli učešće najviši vojnički i politički državni i vojni organi Mađarske počev od komandanta 5. domobranskog korpusa generalpotpukovnika Ferenca Feketehalmi-Cajdnara, preko šefa mađarskog kr. generalštaba general-pukovnika Ferenca Sombatheljija, ministra narodne odbrane Karolja Barte, ministra unutrašnjih poslova Ferenca. Keresteš-Fišerr. tadašnjeg predsednika mađarske vlade dr Lasla Bardošija, do vrhovnog komandanta oružanih snaga i šefa Mađarske regenta Mikloša Hortija.

Racija ^{vi} šajkaškoj usledila je neposredno posle sukoba u Žabaljskom ritu, između neprijateljskog izviđačkog odreda i boraca Prvog šajkaškog partizanskog odreda, a koji se završio razbijanjem partizanskog odreda, "dakle posle sukoba koji je još istog dana bio likvidiran. Međutim, brojne prispele oružane snage okupatora, opremljene bornim kolima i tenkovima, od 4. do 19. januara sručile su se na nezaštićeno i goloruko stanovništvo šajkaške i, pod vidom ugušivanja nepostojećeg ustanka, uz pomoć civilnih vlasti i dela izrazito fašistički nastrojenih domaćih Mađara, izvršile pravi pokolj Srba i Jevreja.

Ako se za raciju u šajkaškoj može, makar i čisto formalno, naći razlog u pomenutom sukobu, onda on potpuno otpada kada su u pitanju novosadski događaji. Ne samo neposrednim izvođačima racije u šajkaškoj, već i njenim naredbodavcima, ubrzo posle 4. januara moralo je postati i svakako je i bilo jasno da se pod firmom čišćenja vrše masovna i ničim opravdana ubijanja, jer o nekoj opasnosti od ustanka, o borbama ili novim sukobima sa »pobunjenicima« nije u Novom Sadu pa i van njega moglo biti reći.

Pored ostalih ličnosti koje su pravovremeno ukazivale na strašan zločin mađarskih oružanih snaga u šajkaškoj, nalazimo i Endrea Bajči Žilinskog, poslanika mađarskog parlamenta i člana Stranke malih poseda. On je intervenisao uskoro posle početka racije, a 21. januara, ne sluteći da je racija počela i u Novom Sadu, on je ponovo o atrocitetima u šajkaškoj obavestio predsednika vlade tražeći da se ovo organizovano ubijanje obustavi. Bio je to jedan od brojnih signala predsedniku vlade da će i u Novom Sadu doći do sličnih događaja kao i u selima šajkaške, upozorenje dato do-

voljno rano da se novosadski pogrom mogao i morao sprečiti. Činjenica da u tom pogledu od strane vlade nije učinjeno ništa efikasno, upućuje na zaključak o prećutnom sporazumu među odgovornim faktorima Mađarske da i u Novom Sadu sprovedu masovno ubijanje i pljačku.

Racija u Starom Bečeju predstavljala je poslednju kariku u lancu ovog ozvaničenog, oficijelnog ubijanja koje je sprovedeno gotovo čitav mesec dana. Masovna ubistva u Starom Bečeju, i to u vreme kada je prava istina o šajkaškim i novosadskim događajima već bila prodrila u javnost, samo potvrđuje da su se sva ova ubijanja sprovodila po Unapred predviđenom planu.

Januarska racija u južnoj Bačkoj predstavlja, u neku ruku, logičnu kulminaciju politike revanšizma i revizionizma, za koju se Hortijeva Mađarska pripremala posle prvog svetskog rata i primenjivala na teritoriji »vraćenih krajeva«, što će reći i u Bačkoj. Već ulazak mađarskih domobrana u Bačku — kao što znamo — bio je propraćen masovnim terorom nad slovenskim i jevrejskim stanovništvom, čime su nagoveštene osnovne smernice buduće okupatorske politike. Nju će najpre vojna a zatim i civilna vlast, obe podjednako okupacione, nastaviti, dok će se putem zakona, uskoro zatim izglasanih, još više podvući nacionalna neravnopravnost i ekonomska diskriminacija Srba i Jevreja.

Uspesi nemačkih trupa i oružanih snaga satelita na Istočnom frontu, podgrejavani bučnim propagandnim aparatom, raspaljivali su maštu pripadnika soldateske u Bačkoj o jeftinoj ratnoj slavi koja se, eto, postiže i jačali veru u konačnu pobedu.

Željama i raspoloženju pripadnika oružanih snaga u okupiranim krajevima pogoduje stvaranje psihoze o ratnoj opasnosti u Bačkoj i u tome smislu nailaze na intimno slaganje sa najvišim vojnim i političkim faktorima u Mađarskoj, čvrsto verovanje da će stajati rame uz rame sa svojinj saveznicima kao pobednici, oslobađalo ih je osećanja da će, možda ipak, morati odgovarati za svoj zločin, ako ih ratna sreća izneveri. Rukovodeći iredentistički i revizionistički raspoloženi domaći mađarski političari i oni koji su bili uz njih i stvaranje nove vlasti pozdravili kao uspostavljanje izgubljene nacionalne slobode, koja istovremeno otvara lepšu ekonomsku perspektivu, u svojoj slepoj šovinističkoj mržnji zahtevali su od nove vlasti osvetu nad Srbima i Jevrejima i podsticali na raciju. Teror koji je vršen pre svega nad pripadnicima dva navedena naroda, ležao je u osnovi hortijevskog sistema vlasti u Bačkoj, a preuveličavanje neposredne opas-

nosti od narodnooslobodilačkog pokreta pružilo je formalno opravdanje za niz različitih oblika terora odmah posle okupacije Bačke. Najstrašniji njegov oblik postaće januarska racija. Ona se, dakle, javlja kao najkrvavija forma razračunavanja sa narodnooslobodilačkim pokretom, u kojoj će glavne žrtve dati opet Srbi i Jevreji.

Broj ubijenih u januarskoj raciji 1942, koji se kreće oko 4.000, posmatran u svetlosti činjenice da se odigrao na srazmerno maloj teritoriji, da su mu žrtve bile gotovo isključivo Srbi i Jevreji, da je izvršen nad nevinim i potpuno nezaštićenim stanovništvom, i to nezavisno od pola i starosti — potvrđuje da su januarske racije prerasle čak i okvire masovnih ubistava i da su poprimile karakter pravog genocida.

S A D R Ź A J

strana

PREDGOVOR _ _ _ _ _	5
NASTANAK I RAZVITAK RADNIČKOG POKRETA U NOVOM SADU DO 1941. GODINE _ _ _ _ _	9
Nastanak i razvitak Novog Sada do 1918. — —	9
Razvitak industrije i počeci radničkog pokreta —	18
Radnički pokret do prvog svetskog rata — —	25
Organizovanje revolucionarnih snaga u radničkom pokretu i borba sa socijaldemokratima — —	47
Tarifni pokreti i štrajkovi radnika 1919. godine —	57
Dalji razvitak revolucionarnog radničkog pokreta do Vukovarskog kongresa — — — —	58
Partija i njena aktivnost od Vukovarskog kongresa do Obznane — — — —	61
Privredni razvitak Novog Sada između dva rata —	64
Borba KPJ za legalne forme rada — — —	71
Borba reformista i revolucionarnih snaga za uticaj u radnim masama i obnova revolucionarnih radničkih organizacija — — — —	73
Obnova i delatnost KPJ, Saveza komunističke omladine i Saveza radničke omladine u Novom Sadu —	78
Borba za revolucionarni kurs KPJ — — —	87
Borba revolucionarnih snaga za jedinstvo sindikalnog pokreta — sprovođenje otvorenog pisma KI —	98
Zavođenje otvorene diktature — — — —	103
Revolucionarni radnički pokret pod šestoj anuarskom diktaturom (1929—1934) — — — —	109

Rad na obnovi organizacija i partijskih foruma —	140
Značaj odluka IV zemaljske konferencije KPJ i VII kongresa Komunističke internacionale na dalji raz-vitak revolucionarnog radničkog pokreta —	147
Borba protiv fašizma i rata — — — —	155
Omladinski pokret u Novom Sadu od 1934. do 1938. —	161
Rad među ženama od 1934. do 1938. — —	169
Nova kriza u vrhovima KPJ — — — —	174
Formiranje i aktivnost novog PK KPJ za Vojvodinu	179
Situacija u revolucionarnom radničkom pokretu u Novom Sadu — — — — — — — —	182
Osnivanje Stranke radnog naroda i njen rad u Vojvodini — — — — — — — —	190
Obnova i izgradnja Partije i Saveza komunističke omladine od 1938. do aprilskog rata — — —	193
Akcije radničke klase u Novom Sadu od 1939. do 1941. — — — —	216
Rad KPJ među ženama 1939. i 1940. — —	226
Savez bankarskih osiguravajućih, trgovačkih i indu-strijskih činovnika — — — — — — —	228
Crvena pomoć — — — — — — —	230
Šesta pokrajinska partijska konferencija — —	232
Izgradnja i rad tehnike Pokrajinskog komiteta Par-tije _ _ _ _ _ _ _ _ _ _	239
27. mart — — — — — — — —	243

NEPRIJATELJSKA AGRESIJA I OKUPACIJA — — — 251

Iz predistorije agresije Hortijeve Mađarske na Jugo-slaviju-Kulturbund — Mađarski kulturni savez u Ju-goslaviju (MKSJ) — — — — —	253
Napad na Jugoslaviju i okupacija Bačke. — Uloga »pete kolone« — — — — — — —	262
Aprilski događaji u Novom Sadu — — —	273
Dizanje mostova u vazduh 11. aprila 1941. —	276
Trinaesti april — Hortijeve domobranci ulaze u Novi Sad _ _ _ _ _ _ _ _ _ _	2 8 2
Masovna ubistva 13/14. aprila 1941. — — —	285

Zločini u Temerinskoj i okolnim ulicama	—	—	289
U kasarni kralja Petra I	—	—	292
Streljanja na Dunavu	—	—	293
U kasarni kralja Aleksandra i na drugim mestima u gradu	—	—	294
Pucnjava počinje	—	—	297
Glavno ratno poprište — Futoška ulica	—	—	298
Drugi oblici terora okupatora aprila 1941. Uzimanje talaca — Zahtev za isplatu »dobrovoljnog« priloga Jevreja	—	—	304
Formiranje i rad ispostave Kemelharita aprila 1941			306
Formiranje i rad vojne uprave	—	—	308
Izjava lojalnosti predstavnika srpske buržoazije u Novom Sadu	—	—	319
Politika nacionalne neravnopravnosti i mađarizacije			320
Ratne privredne mere okupatora	—	—	326
Prisilno iseljavanje, logori, prinudni rad za Jevreje	—		330
PRIPREME ZA USTANAK	—	—	339
Organizaciono-političke pripreme uoči 6. aprila 1941. godine	—	—	341
Rad partijskog i skojevskog rukovodstva aprila — maja 1941.	—	—	350
ad na ostvarenju odluka Majskog savetovanja KPJ			361
Reorganizacija KPJ i Skoja	—	—	369
Napad Nemačke na SSSR 22. juna 1941.	—	—	408
Čuvanje ugroženih, poznatih partijskih i skojevskih kadrova; lažne legitimacije	—	—	417
Tehnika PK KPJ za Vojvodinu u Novom Sadu	—		420
Način rasturanja agitacionog-propagandnog materijala	—	—	436
BORBA JE POČELA	—	—	443
Neke mere okupatora posredno ili neposredno usmerene protiv KPJ, Skoja tj. narodnooslobodilačkog pokreta	—	—	445

Poziv na ustanak — — — — —	460
Kursevi prve pomoći — — — — —	471
Planovi za oslobođenje komunista iz bačkotopolskog logora — — — — —	473
Pitanje oružja, eksploziva i drugog ratnog materijala.	
Tehnička grupa i njen rad — — — — —	474
Obuka u rukovanju oružjem i drugi zadaci vojnih desetina — — — — —	480
Palenje žita — — — — —	483
Odluka o stvaranju novosadskog partizanskog odreda	489

SISTEM NACIONALNE NERAVNOPRAVNOSTI — — 497

Uvođenje građanske uprave — — — — —	499
Okupatorske ocene o prilikama i stanju u Bačkoj —	506
Politika nacionalne diskriminacije — — — — —	508
Udruživanje civilnih i vojnih okupatorskih snaga u borbi protiv NOP-a — — — — —	511
Pokretanje lista na srpskom jeziku Nova pošta —	521
Okupatorske političke stranke, staleške, verske, kulturne i druge organizacije u Novom Sadu krajem 1941 — Prisajedinjenje Bačke Mađarskoj — —	524

RASPLAMSAVANJE USTANKA — 535

Formiranje diverzantskih grupa i njihove akcije avgusta 1941. — — — — —	537
Saradnja i veze komunista Novog Sada sa drugim delovima Bačke, Sremom i Banatom — — — — —	548
Pripreme za prebacivanje partizana u Srem — — — — —	557
Petrovaradinskagrupa — — — — —	562
Hapšenje i suđenje članovima Francistijeve grupe —	571
Diverzantske akcije septembra i početkom oktobra 1941 — Pisanje parola, razbijanje izloga sa propagandnim materijalom, sečenje TT linija, paljenje kućelje — — — — —	577
Dolazak članova Sekretarijata PK KPJ za Vojvodinu u Novi Sad — Pogibija Radivoja Ćirpanova — —	586

PROTIV UDAR OKUPATORSKIH VLASTI —	—	— 597
Hapšenje članova Partije, Skoja i saradnika NOP-a 597		
Postupak sa uhapšenim komunistima —	—	— 606
Suđenje pripadnicima NOP-a — — — —	—	— 610
RAD NA OBNOVI NOP-a —	— — — — —	— 639
Boravak i rad oba sekretara PK KPJ za Vojvodinu		
u šajkaškoj —	— — — — —	— 641
Obnavljanje i omasovljavanje partijskog i skojevskog rada u Novom Sadu —	— — — — —	— 647
Pogibija sekretara PK Skoja za Vojvodinu, OK Skoja za južnu Bačku i hapšenje članova OK KPJ za južnu Bačku — — — — —	— — — — —	— 658
Prebacivanje rukovodstva na drugi teren, van Novog Sada — — — — —	— — — — —	— 662
GENOCID U BAČKOJ —	—	— 665
Sukob u žabaljskom ritu — povod za raciju —	—	— 667
Uzroci racije —	— — — — —	— 669
Pripreme za izvođenje racije — — — — —	— — — — —	— 674
Racija u šajkaškoj — — — — —	— — — — —	— 677
Odluka o proširenju racije na Novi Sad i okolinu	—	— 686
Neposredne pripreme za raciju i racija u Novom Sadu — — — — —	— — — — —	— 688
Tok racije 21. i 22. januara — — — — —	— — — — —	— 696
Pokolj od 23. januara 1942 — — — — —	— — — — —	— 700
Ubistva u Dunavskoj ulici i na obali Dunava —	—	— 706
Ubistva na Uspenskom groblju — — — — —	— — — — —	— 711
Ubistva na »Štrandu« — — — — —	— — — — —	— 713
Ubistva na igralištu NAK-a — — — — —	— — — — —	— 718
Ubistva u kasarni — — — — —	— — — — —	— 718
Pojedinačna ili manja grupna ubistva — — — — —	— — — — —	— 719
Pljačka, skrnavljenje i sudbina leševa — — — — —	— — — — —	— 724
Završetak racije u Novom Sadu — — — — —	— — — — —	— 729
Racija u Srbobranu i Starom Bečeju kraj racije u Bačkoj — — — — —	— — — — —	— 732
Događaji posle januara 1942. vezani za raciju — — — — —	— — — — —	— 734

Lektor
MILENKO FUNDURULJA

Korektor
EMA RADOVANOV

Tiraž: 3000 prim.

Štampa: NGP »Proleter« — Bečej